T.C.
VAN YÜZÜNCÜ YIL ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ
ARKEOLOJİ ANABİLİM DALI

YUKARI MEZOPOTAMYA BÖLGESİ, BAŞLANGICINDAN NEOLİTİK ÇAĞ'IN SONUNA KADAR ANITSAL YAPILARIN KÜLTÜREL, SOSYAL VE EKONOMİK BAĞLAMDA DEĞERLENDİRİLMESİ

DOKTORA TEZİ

YUNUS ÇİFTÇİ

VAN – 2021

T.C.
VAN YÜZÜNCÜ YIL ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ
ARKEOLOJİ ANABİLİM DALI

YUKARI MEZOPOTAMYA BÖLGESİ, BAŞLANGICINDAN NEOLİTİK ÇAĞ'IN SONUNA KADAR ANITSAL YAPILARIN KÜLTÜREL, SOSYAL VE EKONOMİK BAĞLAMDA DEĞERLENDİRİLMESİ

DOKTORA TEZİ

HAZIRLAYAN
YUNUS ÇİFTÇİ

DANIŞMAN
DOÇ. DR. HANİFİ BİBER

VAN - 2021

KABUL VE ONAY SAYFASI

Yunus ÇİFTÇİ tarafından hazırlanan "Yukarı Mezopotamya Bölgesi, Başlangıcından Neolitik Çağ'ın Sonuna Kadar Anıtsal Yapıların Kültürel, Sosyal ve Ekonomik Bağlamda Değerlendirilmesi" adlı tez çalışması aşağıdaki jüri tarafından OY BİRLİĞİ / OY ÇOKLUĞU ile Van Yüzüncü Yıl Üniversitesi Arkeoloji Anabilim Dalında DOKTORA TEZİ olarak kabul edilmiştir.

Danışman: Doç. Dr. Hanifi BİBER Arkeoloji Anabilim Dalı, Van Yüzüncü Yıl Üniversitesi Bu tezin, kapsam ve kalite olarak Doktora Tezi olduğunu onaylıyorum/onaylamıyorum	.....
Başkan: Prof. Dr. Rafet ÇAVUŞOĞLU Arkeoloji Anabilim Dalı, Van Yüzüncü Yıl Üniversitesi Bu tezin, kapsam ve kalite olarak Doktora Tezi olduğunu onaylıyorum/onaylamıyorum	……..…
Üye: Doç. Dr. Haluk SAĞLAMTİMUR Arkeoloji Anabilim Dalı, Ege Üniversitesi Bu tezin, kapsam ve kalite olarak Doktora Tezi olduğunu onaylıyorum/onaylamıyorum	…….
Üye: Doç. Dr. Ergül KODAŞ Arkeoloji Anabilim Dalı, Mardin Artuklu Üniversitesi Bu tezin, kapsam ve kalite olarak Doktora Tezi olduğunu onaylıyorum/onaylamıyorum	……
Üye: Dr. Öğr. Üyesi Mehmet KULAZ Sanat Tarihi Anabilim Dalı, Van Yüzüncü Yıl Üniversitesi Bu tezin, kapsam ve kalite olarak Doktora Tezi olduğunu onaylıyorum/onaylamıyorum	…….
Yedek Üye: Dr. Öğr. Üyesi Esra KAÇMAZ LEVENT Arkeoloji Anabilim Dalı, Batman Üniversitesi Bu tezin, kapsam ve kalite olarak Doktora Tezi olduğunu onaylıyorum/onaylamıyorum	.....……
Yedek Üye: Dr. Öğr. Üyesi Sabahattin ERDOĞAN Arkeoloji Anabilim Dalı, Van Yüzüncü Yıl Üniversitesi Bu tezin, kapsam ve kalite olarak Doktora Tezi olduğunu onaylıyorum/onaylamıyorum	……
Tez Savunma Tarihi: 04/03/2021	

Jüri tarafından kabul edilen bu tezin Doktora Tezi olması için gerekli şartları yerine getirdiğini onaylıyorum.

…….
Prof. Dr. Bekir KOÇLAR
Sosyal Bilimler Enstitüsü Müdürü

ETİK BEYAN SAYFASI

Van Yüzüncü Yıl Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü **Tez Yazım Kurallarına uygun olarak hazırladığım bu tez çalışmasında;**

- Tez içinde sunduğum verileri, bilgileri ve dokümanları akademik ve etik kurallar çerçevesinde elde ettiğimi,
- Tüm bilgi, belge, değerlendirme ve sonuçları bilimsel etik ve ahlak kurallarına uygun olarak sunduğumu,
- Tez çalışmasında yararlandığım eserlerin tümüne uygun atıfta bulunarak kaynak gösterdiğimi,
- Kullanılan verilerde herhangi bir değişiklik yapmadığımı,
- Bu tezde sunduğum çalışmanın özgün olduğunu

bildirir, aksi bir durumda aleyhime doğabilecek tüm hak kayıplarını kabullendiğimi beyan ederim. (04.03.2021)

Yunus ÇİFTÇİ

Doktora Tezi

Yunus ÇİFTÇİ

VAN YÜZÜNCÜ YIL ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ

Mart 2021

(YUKARI MEZOPOTAMYA BÖLGESİ, BAŞLANGICINDAN NEOLİTİK ÇAĞ'IN SONUNA KADAR ANITSAL YAPILARIN KÜLTÜREL, SOSYAL VE EKONOMİK BAĞLAMDA DEĞERLENDİRİLMESİ)

ÖZET

İnsanlık, ilk nefesinden günümüze değin sürekli bir gelişim, değişim geçirmiş, akli olarak evrimleşmiş ve günümüz yaşantısını oluşturmuştur. Bu geçen süreç içinde deneyimler birikmiş, farklı oluşumlar birden bire değil de bu deneyimlerle uzun süren zamanlarda ortaya çıkmaya başlamıştır. Bunlardan biri ve en önemlisi insanlığın avcı-toplayıcı yaşam modelinden yerleşik daha sonra ise yerleşik - üretici yaşam modeline geçmesidir. İlk yerleşimlerin Epi-Paleolitik sonlarında oluşturulması (Mezolitik) beraberinde birçok yenilik getirmiş, mağaralardan anıtsal mimarilere, birçok anlama gelen eserlere ve günümüz yaşantısının temellerine etki edecek buluş ya da olgulara erişilmeye başlanmıştır. Yinede ilk yerleşimlerde, günümüzde onlarca kazı yapılmasına rağmen birçok soru cevapsız kalmıştır. Bunlardan en önemlisi ise Neolitik Çağ ve bu çağın başlarında kurulmaya başlanan ve dönemin ortalarında terk edilen "Anıtsal Yapılar" dır. Döneminin işleyişi hakkında önemli kanıtlar sunan bu yapılar birçok araştırmacı tarafından kesin kanıtlar olmamasına rağmen "Kült Yapıları ya da Tapınak" olarak yorumlanmıştır. Bu tez çalışmasında bu anıtsal Yapıların Kamu-Kült ilişkisi incelenmiş, Yukarı Mezopotamya Bölgesi'nde dağılımı ve gelişimleri araştırılmış ve döneminin sosyal, ekonomik ve kültürel unsurları açıklanmaya çalışılmıştır. Anıtsal Yapılar'ın kullanım zamanları dışında, yani kullanımları bırakıldıktan sonra ki (Çanak-Çömleksiz Neolitik Dönem sonları ve Çanak-Çömlekli Neolitik Dönem) dönemlerde dahil olmak üzere Kalkolitik Çağ başlarına değin bölgenin genel

özellikleri de açıklanmaya çalışılmıştır. Tabi ki bu çalışma sadece Yukarı Mezopotamya Bölgesi ile sınırlı kalmamış diğer bölgelerde bulunan yerleşimlerle de karşılaştırılarak ele alınmıştır.

Anahtar Kelimeler : Anıtsal Yapılar, Neolitik Çağ, Sosyo-Kültürel, Sosyo-Ekonomik, Yukarı Mezopotamya, Kamu Yapıları, Kült Yapıları

Sayfa Sayısı :XXXVIII + 670

Tez Danışmanı : Doç. Dr. Hanifi BİBER

Ph. D. Thesis

Yunus ÇİFTÇİ

VAN YÜZÜNCÜ YIL UNIVERSITY

INSTITUTE OF SOCIAL SCIENCES

March 2021

(UPPER MESOPOTAMIA REGION, EVALUATION OF MONUMENTAL STRUCTURES IN A CULTURAL, SOCIAL AND ECONOMIC CONTEXT FROM THE BEGINNING TO THE END OF THE NEOLITHIC AGE)

ABSTRACT

Humanity has undergone continuous development and change from its first breath to the present, evolved mentally, and formed today's life. During this period, experiences have accumulated, and different formations have started to emerge not suddenly, but with these experiences in long periods. One and the most important of these is the transition of humanity from hunter-gatherer life model to settled and later settled-productive life model. The creation of the first settlements at the end of the Epi-Paleolithic (Mesolithic) brought many innovations with it, and inventions or phenomena that would affect the foundations of today's life began to be reached from caves to monumental architectures, works of many meanings. However, many questions have remained unanswered in the first settlements despite dozens of excavations today. The most important of these is the Neolithic Age and the "Monumental Buildings" that started to be established at the beginning of this age and were abandoned in the middle of the period. These structures, which provide important evidence about the functioning of the period, have been interpreted by many researchers as "Cult Structures or Temple", although there is no definitive evidence. In this thesis study, the public-cult relationship of these monumental buildings was examined, their distribution and development in the Upper Mesopotamia Region was investigated and the social, economic and cultural elements of the period were tried to be explained. Apart from the usage periods of the Monumental Buildings the general characteristics of the region until the

beginning of the Chalcolithic Age were also explained. Of course, this study is not carried out only by being limited to the Upper Mesopotamia Region but also by comparing with the settlements in other regions.

Keywords : Monumental Buildings, Neolithic Age, Socio-Cultural, Socio-Economic, Upper Mesopotamia, Public Buildings, Cult Buildings.

Number of Pages **:** XXXVIII+ 670

Thesis Advisor **:** Assoc. Dr. Hanifi BİBER

İÇİNDEKİLER

ÖZET ..... **III**

ABSTRACT ..... **V**

İÇİNDEKİLER ..... **VII**

KISALTMALAR LİSTESİ ..... **XVII**

HARİTA LİSTESİ ..... **XIX**

RESİM LİSTESİ ..... **XX**

TABLO LİSTESİ ..... **XXXVII**

ÖN SÖZ ..... **XXXVIII**

GİRİŞ **1**

1. TERMİNOLOJİ VE KURAMSAL ÇERÇEVE **6**

1.1. Terminoloji **6**

1.2. Çalışmada Ele Alınan Sorunsallar (Kuramsal Çerçeve) **13**

1.2.1. Neolitik Çağ'da "Anıtsal Yapılar" Kavramı 13

1.2.2. Neolitik Çağ Yerleşimlerinde Anıtsal Yapıların Sosyal Yeri 14

1.2.3. Neolitik Çağ Yerleşimlerinde Anıtsal Yapıların Ekonomik Yeri 15

1.2.4. Neolitik Çağ Yerleşimlerinde Anıtsal Yapıların Kültürel Yeri 15

1.2.5. Sınıfsal Ayırımlar, Eşitlikçi Toplum ve Ata Erkillikten Ana Erkilliğe Geçiş 16

1.2.6. Coğrafya ve iklimin Etkisi 16

1.2.7. Din-İnanç-Sembolizm ve Neolitik İlişkisi 17

1.2.8. "Kamu", "Kült" ve "Tapınak" Kavramları Üzerine 19

1.2.9. Anıtsal Yapıların İç Düzenlemeleri, Bölgesel Benzerlik - Farklılıklar ve Kültürel Etki 20

1.2.10. Anıtsal Yapılarda Kronolojik Değişimler 20

1.2.11. Anıtsal Yapıların Gömülmesi "Yapı Kültü" 21

2. YUKARI MEZOPOTAMYA BÖLGESİ'NİN COĞRAFİ VE İKLİMSEL YAPISI 22

2.1. Mezopotamya Jeomorfolojisi 23

2.2. Mezopotamya Su Kaynakları 25

2.4. Doğal Kaynaklar 26

2.5. İklim: Holosen Başlangıcından Neolitik Çağ Sonuna Mezopotamya 28

2.5.1. "8.2 ka" İklim Olayı 30

2.5.2. Holosen'de Mezopotamya Peyzaj (Landscape) Değişimleri 31

3. NEOLİTİK ÇAĞ VE YUKARI MEZOPOTAMYA NEOLİTİĞİ 34

3.1. Neolitik Çağ 34

3.1.1. Neolitik Kavramı, Ortaya Çıkışı ve Gelişimi 35

3.1.2. Neolitik Süreç 39

3.2. Yukarı Mezopotamya Bölgesi Neolitik Çağı Genel Özellikleri ve Kronolojisi 42

3.2.1. Zarziyan (Zarzian) Kültürü, Yaklaşık MÖ 18.000 – 10.000/8.000 42

3.2.2. Natuf (Natufian) Kültürü, MÖ 12.000 – 10.000 43

3.2.3. Khiamian Kültürü, MÖ 10.000 – 9.500) 45

3.2.4. Çanak-Çömleksiz Neolitik Dönem (ÇÇN/PPN), MÖ 9.500 - 7.000 46

3.2.4.1. Çanak-Çömleksiz Neolitik Dönem A Evresi (ÇÇNA/PPNA), MÖ 9.500-8.700 48

3.2.4.2. Çanak-Çömleksiz Neolitik Dönem A-B Geçiş Evresi 53

3.2.4.3. Çanak-Çömleksiz Neolitik Dönem B Evresi (ÇÇNB/PPNB), MÖ 8.700-7.000 54

3.2.4.3.1. Erken Çanak-Çömleksiz Neolitik Dönem B Evresi (EÇÇNB/EPPNB), MÖ 8.700-8.200 55

3.2.4.3.2. Orta Çanak-Çömleksiz Neolitik Dönem B Evresi (OÇÇNB/MPPNB), MÖ 8.200-7.500 57

3.2.4.3.3. Geç Çanak-Çömleksiz Neolitik Dönem B Evresi (GÇÇNB/LÇÇNB), MÖ 7.500-7.000 59
3.2.4.4. Çanak-Çömleksiz Neolitik Dönem C Evresi (ÇÇNC-PPNC), MÖ 7.000-6.500 59
3.2.5. Çanak-Çömlekli Neolitik Dönem (PN), MÖ 7.000/6.500-5.500 61
3.2.5.1. Hassuna Kültürü, MÖ 6.600-6.000 64
3.2.5.2. Samarra Kültürü, MÖ 6.200-5.700 66
3.2.5.3. Halaf Kültürü, MÖ 6.300-5.300 68
4. NEOLİTİK ÇAĞ ÖNCESİ ANITSAL YAPILARIN BAŞLANGICI 74
5. ÇANAK-ÇÖMLEKSİZ NEOLİTİK DÖNEM ANITSAL YAPILARIN ORTAYA ÇIKARILDIĞI MERKEZLER VE ÖZELLİKLERİ 76
5.1. Yukarı Dicle Vadisi 76
5.1.1. Boncuklu Tarla 76
5.1.1.1. Konum, Coğrafi Özellikler, Tarihçe, Tabakalanma ve Mimari 77
5.1.1.2. Boncuklu Tarla Anıtsal Yapıları 81
5.1.1.2.1. Büyük Ev Yapısı 82
5.1.1.2.2. Terazzolu Yapı 85
5.1.1.2.3. Stelli Yapı 88
5.1.1.2.4. Payandalı Yapı 91
5.1.1.3. Boncuklu Tarla Anıtsal (Kamu) Yapılarının Değerlendirilmesi 93
5.1.2. Çayönü 97
5.1.2.1. Konum, Coğrafi Özellikler, Tarihçe, Tabakalanma ve Mimari 97
5.1.2.2. Çayönü Anıtsal “Kamu” Yapıları 102
5.1.2.2.1. Saltaşlı Döşemeli Yapı (Flagstone Building) 103
5.1.2.2.2. Kafataslı Yapı BM “Ölü Evi” (Skull Building) 104
5.1.2.2.2.1. Kafataslı Yapı BM 1a-d (İlk Ana Evre) 105

5.1.2.2.2.2. Kafataslı Yapı BM 2a-c, Dörtgen Planlı Yapı (Son Ana Evre) 107
5.1.2.2.3. Sekili Yapı (Bench Building) 110
5.1.2.2.4. Terazzo Yapısı (Terazzo Building) 111
5.1.1.2.3. Çayönü Anıtsal (Kamu) Yapılarının Değerlendirilmesi 112
5.1.3. Çemka Höyük 117
5.1.3.1. Konum, Coğrafi Özellikler, Tarihçe, Tabakalanma ve Mimari 117
5.1.3.2. Çemka Höyük Anıtsal Yapıları 120
5.1.3.2.1. Bina I-Ia Yapısı (Radyan Bölmeli Yapı) 121
5.1.3.2.1.1. Basit Radyan Bölmeli Yapı – Bina I / I 122
5.1.3.2.1.2. Toprak Tabanlı Yapı – Bina I / II 123
5.1.3.2.1.3. Sekili Yapı – Bina I / III 123
5.1.3.2.1.4. Radyan Bölmeli 1 Yapısı – Bina Ia / IV 124
5.1.3.2.1.5. Radyan Bölmeli 2 Yapısı – Bina Ia / V 125
5.1.3.2.2. Bina VII Yapısı (Drenajlı Yapı) 127
5.1.3.3. Çemka Höyük Anıtsal (Kamu) Yapılarının Değerlendirilmesi 128
5.1.4. Güsir Höyük 131
5.1.4.1. Konum, Coğrafi Özellikler, Tarihçe, Tabakalanma ve Mimari 131
5.1.4.2. Güsir Höyük Anıtsal Yapıları 134
5.1.4.2.1. I. Evre Anıtsal (Kamu) Yapısı – Yuvarlak Köşeli Yapı 134
5.1.4.2.2. III. Evre Anıtsal (Kamu) Yapısı – Yuvarlak Yapı 135
5.1.4.3. Güsir Höyük Anıtsal (Kamu) Yapılarının Değerlendirilmesi 135
5.1.5. Hallan Çemi 137
5.1.5.1. Konum, Coğrafi Özellikler, Tarihçe, Tabakalanma ve Mimari 137
5.1.5.2. Hallan Çemi Anıtsal Yapıları 139
5.1.5.2.1. A (Kamu) Yapısı 139

5.1.5.2.2. B (Kamu) Yapısı 140
5.1.5.3. Hallan Çemi Anıtsal (Kamu) Yapılarının Değerlendirilmesi 141
5.1.6. Hasankeyf Höyük 142
5.1.6.1. Konum, Coğrafi Özellikler, Tarihçe, Tabakalanma ve Mimari 142
5.1.6.2. Hasankeyf Höyük Anıtsal Yapıları 145
5.1.6.3. Hasankeyf Höyük Anıtsal (Kamu) Yapılarının Değerlendirilmesi. 146
5.2. Orta Fırat Havzası 147
5.2.1. Göbekli Tepe 147
5.2.1.1. Konum, Coğrafi Özellikler, Tarihçe, Tabakalanma ve Mimari 147
5.2.1.2. Göbekli Tepe Anıtsal Yapıları 154
5.2.1.2.1. III. Tabaka Anıtsal "Kamu" Yapıları 154
5.2.1.2.1.1. A Yapısı (Anlage A) 154
5.2.1.2.1.2. B Yapısı (Anlage B) 158
5.2.1.2.1.3. C Yapısı (Anlage C) 162
5.2.1.2.1.4. D Yapısı (Anlage D) 166
5.2.1.2.2. II. Tabaka Anıtsal Yapıları 171
5.2.1.2.2.1. Güney ve Güneydoğu Alanı "Kamu" Yapıları 172
5.2.1.2.2.2. Aslan Payeli Yapı 176
5.2.1.3. Göbekli Tepe Anıtsal (Kamu) Yapılarının Değerlendirilmesi 177
5.2.2. Nevali Çori 180
5.2.2.1. Konum, Coğrafi Özellikler, Tarihçe, Tabakalanma ve Mimari Özellikleri 180
5.2.2.2. Nevali Çori Anıtsal Yapıları 183
5.2.2.2.1. "Kült Yapısı" I (H13A) 184
5.2.2.2.2. "Kült Yapısı" II (H13B) 185
5.2.2.2.3. "Kült Yapısı" III (H13C) 187

5.2.2.3. Nevali Çori Anıtsal Yapılarının Değerlendirilmesi 189
5.3. Kuzey Suriye Bölgesi 193
5.3.1. Dja'de El Mughara 193
5.3.1.1. Konum, Coğrafi Özellikler, Tarihçe, Tabakalanma ve Mimari 193
5.3.1.2. Dja'de El Mughara Anıtsal Yapıları 196
5.3.1.2.1. Funeral (Cenaze) Yapı "Ölüler Evi" 196
5.3.1.2.2. Dja'de Resimli "Kamu" Yapısı 198
5.3.1.3. Dja'de El Mughara Anıtsal (Kamu) Yapılarının Değerlendirilmesi 200
5.3.2. Jerf El Ahmar 201
5.3.2.1. Konum, Coğrafi Özellikler, Tarihçe, Tabakalanma ve Mimari 201
5.3.2.2. Jerf El Ahmar Anıtsal "Kamu" Yapıları 207
5.3.2.2.1. EA 7 Yapısı 208
5.3.2.2.2. EA 29 Yapısı 209
5.3.2.2.3. EA 30 Yapısı 210
5.3.2.2.4. EA 101 Yapısı 215
5.3.2.2.5. EA 53 Yapısı 216
5.3.2.2.6. EA 100 Yapısı 219
5.3.2.3. Jerf El Ahmar Anıtsal Yapılarının Değerlendirilmesi 219
5.3.3. Mureybet 226
5.3.3.1. Konum, Coğrafi Özellikler, Tarihçe, Tabakalanma ve Mimari Özellikleri 226
5.3.3.2. Mureybet Anıtsal Yapıları 230
5.3.3.2.1. Maison 37 Yapısı 231
5.3.3.2.2. Maison 42 Yapısı 232
5.3.3.2.3. Maison 47 Yapısı 233
5.3.3.3. Mureybet Anıtsal (Kamu) Yapılarının Değerlendirilmesi 235

5.3.4. Tell ‘Abr 3 237
5.3.4.1. Konum, Coğrafi Özellikler, Tarihçe, Tabakalanma ve Mimari 237
5.3.4.2. Tell ‘Abr 3 Anıtsal Yapıları 243
5.3.4.2.1. M10a Kamu Yapısı 243
5.3.4.2.2. M10b Kamu Yapısı 245
5.3.4.2.3. M1a Kamu Yapısı 247
5.3.4.2.4. M1b Kamu Yapısı 250
5.3.4.2.5. M3 Kamu Yapısı 251
5.3.4.2.6. B2 Kamu Yapısı 253
5.3.4.3. Tell ‘Abr 3 Anıtsal (Kamu) Yapılarının Değerlendirilmesi 260
5.4. Cezire Bölgesi 262
5.4.1. Nemrik 9 262
5.4.1.1. Konum, Coğrafi Özellikler, Tarihçe, Tabakalanma ve Mimari 262
5.4.1.2. Nemrik 9 Anıtsal Yapıları 266
5.4.1.2.1. “House” 1A (Orta Tabaka) Kamu Yapısı 266
5.4.1.2.2. Geç Tabaka Kamu Yapıları 268
5.4.1.2.2.1. Yuvarlak Planlı Kamu Yapıları 268
5.4.1.2.2.1. Dörtgen Planlı Kamu Yapıları 270
5.4.1.3. Nemrik 9 Anıtsal (Kamu) Yapılarının Değerlendirilmesi 271
5.4.2. Qermez Dere 272
5.4.2.1. Konum, Coğrafi Özellikler, Tarihçe, Tabakalanma ve Mimari 272
5.4.2.2. Qermez Dere Anıtsal Yapıları 274
5.4.2.2.1. “House RAA” - RAA Evi 275
5.4.2.2.2. “House RAD” - RAD Evi 277
5.4.2.2.3. “House RAB” - RAB Evi 278
5.4.2.2.4. “House RAF” - RAF Evi 279

5.4.2.3. Qermez Dere Anıtsal (Kamu) Yapılarının Değerlendirilmesi 280

6. ÇANAK-ÇÖMLEKLİ NEOLİTİK DÖNEM ANITSAL YAPILARININ ORTAYA ÇIKARILDIĞI MERKEZLER VE ÖZELLİKLERİ 283

6.1. Çanak-Çömlekli Neolitik Dönem Bazı Yerleşimler ve Özellikleri 284

6.1.1. Akarçay Tepe 284

6.1.2. Hakemi Use 286

6.1.3. Mezraa Teleilat 289

6.1.4. Tell Halula 296

6.1.5. Tell Hassuna 301

6.1.6. Tell Sabi Abyad 303

6.2. Çanak – Çömlekli Neolitik Dönem Genel Değerlendirme 313

7. KARŞILAŞTIRMA VE DEĞERLENDİRME 322

7.1. Yukarı Mezopotamya Bölgesi Anıtsal Yapıları 323

7.1.1. Yukarı Mezopotamya Bölgesi'nde Neolitik Çağ Anıtsal Yapılarının Bölgesel Karşılaştırılması ve Değerlendirilmesi 325

7.1.2. Yukarı Mezopotamya Bölgesi'nde Neolitik Çağ Anıtsal Yapılarının Çevre Bölgelerle Karşılaştırılması ve Değerlendirilmesi 333

7.1.2.1. Güney Levant Bölgesi 334

7.1.2.2. Orta Anadolu Bölgesi 340

7.1.2.3. Orta Zagros Bölgesi 343

7.1.2.4. Kıbrıs Bölgesi 344

7.1.3. Anıtsal Yapılarının Zamansal/Kronolojik Değişimleri 347

7.1.4. Anıtsal Yapılar ve Yerleşim ilişkisi 354

7.1.4.1. Anıtsal Yapıların Köy-Mekan Organizasyonları İçerisindeki Yeri 355

7.1.4.2. İlk İnşa: Anıtsal Yapı mı? Yerleşim mi? 358

7.1.5. Yukarı Mezopotamya Bölgesi'nde Neolitik Çağ Anıtsal Yapılarının İşlevleri 359

7.1.5.1. Çok (ikiden fazla) İşlevli Anıtsal "Kamu" Yapılar 360
7.1.5.2. Tek veya İki İşlevli Anıtsal "Kamu" Yapılar 361
7.1.5.2.1. Ölüler Evi 361
7.1.5.2.2. Mutfak Yapıları 362
7.1.5.2.3. Depolama Yapıları 363
7.1.6. Bölgesel Çeşitlilik 364
7.1.6.1. Stelli/Payeli Yapılar 366
7.1.6.2. İçten Radyal Bölmeliler 367
7.1.6.3. Payandalı Yapılar 367
7.1.6.4. Tek odalı (stelsiz) sekili yapıları 368
7.1.6.5. Taş örgü ve toprak/kil sütunlu yapılar 368
7.2. Yukarı Mezopotamya Bölgesi Neolitik Çağ ve Öncesi (MÖ 12.000-5.500 arası) Anıtsal Kamu Yapılarının Sosyo-Kültürel ve Sosyo-Ekonomik Rolü 368
7.2.1 Neolitik Çağ ve Öncesi (MÖ 12.000-5.500 arası) Sosyal Hayatı 370
7.2.1.1. Sosyal Organizasyonlar "Kolektif Hayat ve Otonom Hayat" 372
7.2.1.2. Açık Ortak Kullanım alanları 379
7.2.1.3. Din, İnanç ve Ritüel 379
7.2.1.4. Neolitik Çağ'da Eşitlikçi Toplum ve Sınıfsal Ayırımlar Var mıdır? 386
7.2.1.5. Neolitik Çağ İnsanı Ataerkil mi Anaerkil mi? 388
7.3. Neolitik Çağ'da Anıtsal Kamu Yapıları Üzerinden Sosyo-Ekonomik Faaliyetlerin Açıklanması 391
7.3.1. Geçim/Yaşam Ekonomisi 391
7.3.1.1. Neolitik Çağ Temel Sosyo-Ekonomisinin Kronolojik İlerlemesi 392
7.3.1.1.1. Avcılık ve Toplayıcılık 392
7.3.1.1.2. Evcilleştirme ve Üreticilik 394
7.3.1.2. Neolitik Çağ Sosyo-Ekonomisinin Kronolojik Yaşam Modelleri 395

7.3.1.2.1. Göçebe Avcı-Toplayıcı Yaşam Modeli 395
7.3.1.2.2. Yerleşik Avcı-Toplayıcı Yaşam Modeli 396
7.3.1.2.3. Yerleşik Avcı - Üretici Yaşam Modeli 396
7.3.1.2.4. Üretici Yaşam Modeli 396
7.3.2. Ticaret – Takas 397
7.4. Neolitik Çağ Anıtsal Yapılarında "Sembolizm (Simgeselcilik)" ve Anıtsal Kamu Yapılarının Gömülmesi Sorunu 398
8. SONUÇ 404
KAYNAKÇA 414
ÖZGEÇMİŞ
ORİJİNALLİK RAPORU

KISALTMALAR LİSTESİ

Abb.	: Abbildung (Figür, resim, fotoğraf)
AST	: Araştırma Sonuçları Toplantısı
Bknz	: Bakınız
ÇÇN/PPN	: Çanak-Çömleksiz Neolitik Dönem/Pre-Pottery Neolithic
ÇÇNA/PPNA	: Çanak-Çömleksiz Neolitik Dönem A/Pre-Pottery Neolithic A
ÇÇNB/PPNB	: Çanak-Çömleksiz Neolitik Dönem B/Pre-Pottery Neolithic B
ÇÇNC/PPNC	: Çanak-Çömleksiz Neolitik Dönem C/Pre-Pottery Neolithic C
Çiz.	: Çizim
ÇN/PN	: Çanak-Çömlekli Neolitik Dönem/Pottery Neolithic
EÇÇNB/EPPNB	: Erken Çanak-Çömleksiz Neolitik Dönem B/Early Pre-Pottery Neolithic B
Ed.	: Editör
Eds.	: Editörler
et al.	: et alii, and others (ve diğerleri/arkadaşları)
etc.	: et cetera, and so forth (ve benzerleri)
Foto.	: Fotoğraf
GÇÇNB/LPPNB	: Geç Çanak-Çömleksiz Neolitik Dönem B/Last Pre-Pottery Neolithic B
Ill.	: illustration (Resim, Fotoğraf)
Ka	: Kiloyear (Binyıllık dönem, 8.2 Ka, 4.2 Ka)
KST	: Kazı Sonuçları Toplantısı
MÖ	: Milattan Önce
OÇÇNB/MPPNB	: Orta Çanak-Çömleksiz Neolitik Dönem B/Middle Pre-Pottery Neolithic B
Res.	: Resim

Şek.	: Şekil
vb.	: ve benzerleri
vd.	: ve diğerleri

HARİTA LİSTESİ

Harita 1: Mezopotamya Bölgesi ve etkileşim alanları 469
Harita 2: Çalışmada ele alınan Yukarı Mezopotamya Bölgesi ve etkileşim alanları 469
Harita 3: Mezopotamya Bölgesi ve çevresinde yer tabakaları ve orojenik oluşumları (Brew ve Barazangi, 2001: Fig. 1) 470
Harita 4: Mezopotamya Bölgesi ve yer tabakaları (Abdulnaby, 2018: fig. 4.1) 471
Harita 5: Yakındoğu'da bulunan yeraltı kaynakları (Roaf, 1990: 35) 472
Harita 6: Yakındoğu'da eski çağlarda kullanılan obsidyen kaynakları ve dağılımları (Roaf, 1990: 34) 472
Harita 7: Yukarı Mezopotamya Bölgesi, Neolitik Çağ Öncesi, ÇÇNA ve ÇÇNA-B Geçiş evresi yerleşimleri 473
Harita 8: Yukarı Mezopotamya Bölgesi'nin alt bölgeleri/alanları ve yerleşimleri. 474
Harita 9: Yukarı Mezopotamya Bölgesi ÇÇNB ve ÇN (Çanak-Çömlekli Neolitik) yerleşimleri 475
Harita 10: Yukarı Mezopotamya ve Kuzey Levant Çanak-Çömlekli Neolitik Kültür dağılımı (Miere, 2013: fig. 29.5) 476
Harita 11: Güney Levant ve Irak topraklarında bulunan Epi-Paleolitik ve Proto-Neolitik yerleşimler (Roaf, 1990: 24) 477
Harita 12: Kıbrıs'ta bulunan Neolitik Çağ yerleşimleri ve Klimonas yerleşimi (https://journals.openedition.org/palethnologie/534) 478
Harita 13: Yukarı Mezopotamya Bölgesi, Neolitik Çağ Anıtsal Kamu Yapıları'nın dağılımı (biçimsel ve iç donanımları bakımından ayrımları) 479

RESİM LİSTESİ

Resim 1: Boncuklu Tarla Neolitik Çağ Yerleşim alanı (Kazı Arşivi) 481
Resim 2: Boncuklu Tarla 2012, 2017, 2019 ve 2020 yılı kazıları sonucu açılan açmalar (Kazı Arşivi) 482
Resim 3: Boncuklu Tarla Orta-Geç ÇÇNB Evresi mimari genel görünüm (Kazı Arşivi) 482
Resim 4: Boncuklu Tarla Orta Alanı, Terazzolu Yapı, Büyük Ev, Silo Yapıları, Konutlar (Kazı Arşivi) 483
Resim 5: Boncuklu Tarla, Büyük Ev Yapısı (Kazı Arşivi) 483
Resim 6: Boncuklu Tarla, Büyük Ev iç donanımları (Çizim: Yunus Çiftçi) 484
Resim 7: Boncuklu Tarla, Terazzo Yapısı (Kazı Arşivi) 485
Resim 8: Boncuklu Tarla, Doğu Alanı, Stelli Bina ve çevresinde bulunan konutlar (Kazı Arşivi) 485
Resim 9: Boncuklu Tarla Doğu Alanı, Stelli Yapı ve konutların tabakalanması (Kazı Arşivi) 486
Resim 10: Boncuklu Tarla, Stelli Yapı (Kazı Arşivi) 486
Resim 11: Boncuklu Tarla, Stelli Yapı 3D ve taş stelleri (Çizim: Yunus Çiftçi) 487
Resim 12: Boncuklu Tarla, Payandalı Yapı (Kazı Arşivi) 487
Resim 13: Boncuklu Tarla, Payandalı Yapı ve üç evresinin 3D gösterimi (Çizim Yunus Çiftçi) 488
Resim 14: Boncuklu Tarla, Payandalı Yapı'nın taş örme payandaları (Kazı Arşivi) 488
Resim 15: Boncuklu Tarla kazılarında ele geçen bazı buluntular (Kazı Arşivi) 489
Resim 16: Çayönü yerleşimi (Özdoğan ve Erim-Özdoğan, 1989: fig. 1) 489
Resim 17: Çayönü yerleşimi Kamu ve Konut Yapıları (1: Izgara Planlı ve Hücre Planlı Evreler, Forest, 1996: Res. 8; 2: Izgara Planlı, Çambel, 1985: Res. 3) 490
Resim 18: Çayönü kronolojisi ve yapı gelişimleri (Özdoğan ve Erim-Özdoğan, 1989: Fig 2) 490
Resim 19: Çayönü, 1981 yılı kazıları, Terazzo Yapısı ve Izgara Planlı Yapılar-Farklı evreler (Braidwood ve Çambel, 1982, P1.1.I.) 491

Resim 20: Çayönü Konutlar (Sivil Yapılar, Izgara Planlı Yapılar Evresi-Hücre Planlı Yapılar Evresi 491
Resim 21: Çayönü Konutlar (Sivil Yapılar, Izgara Planlı Yapılar Evresi-Hücre Planlı Yapılar Evresi 491
Resim 22: Çayönü, Saltaşlı Döşemeli Yapı (Erim-Özdoğan, 2012: Fig. 20) 492
Resim 23: Çayönü, Saltaşlı Döşemeli Yapı (Schirmer, 1983, Abb 9) 492
Resim 24: Çayönü Kafataslı Yapı, BM2a ve BM1a-b Evresi (Erim-Özdoğan, 2012: Fig. 37) 493
Resim 25: Çayönü Kafataslı Yapı, BM1 ve BM2c-b Evreleri (Erim-Özdoğan, 2012: Fig. 21, 24) 493
Resim 26: Çayönü Kafataslı Yapısı Kronolojik Değişimi (Soldan Sağa, Çizimler: Lichter, 2007, 60) 494
Resim 27: Çayönü, Sekili Yapı ve Saltaşlı Döşemeli Yapı (Özdoğan ve Erim-Özdoğan, 1998: Fig. 2b) 494
Resim 28: Çayönü Terazzo Yapısı 495
Resim 29: Çayönü, Terazzo Yapısı (Schirmer, 1983, abb. 2,4) 495
Resim 30: Çayönü yerleşimi çeşitli buluntuları, steller, boncuklar, figürinler (Erim-Özdoğan, 2012) 496
Resim 31: Çemka Höyük, Dicle Nehri, tahribatlar ve çimento işletmesi (Kazı Arşivi) 496
Resim 32: Çemka Höyük 2019 Yılı kazıları, Sektör 1-2 yapıları ve tahribat (Kazı Arşivi) 497
Resim 33: Çemka Höyük, Tahribattan dolayı oluşan Sektör 1 kesiti, güney ve kuzey görünümü (Kazı Arşivi) 497
Resim 34: Çemka Höyük, iç-içe geçirilmiş büyük çaplı yapıları ve Kamu Yapıları Bina I-Ia, VII (Kazı Arşivi) 498
Resim 35: Çemka Höyük, Sektör 1 yapıları (Kazı Arşivi) 498
Resim 36: Çemka Höyük, Bina I-Ia kamu yapısı ve kronolojik sıralaması (Kazı Arşivi) 499
Resim 37: Çemka Höyük Bina I-Ia Kamu yapısı yukarıdan aşağıya tabakalanması (Kazı Arşivi, Çizim: Yunus Çiftçi) 500
Resim 38: Çemka Höyük Bina VII ve Drenaj (Kazı Arşivi) 501

Resim 39: Çemka Höyük Bina VII ve Drenaj (Kazı Arşivi) 501
Resim 40: Çemka Höyük, 1) Bina VII içten görünüm, 2) Bina VII kırmızı renkli terazzo sıva, 3) yerleşimde ele geçen terazzo kalıntıları, 4) Ortak kullanım alanlarında ortaya çıkarılan depolama yapısı, sal taşları ve terazzo ile oluşturulmuş (Kazı Arşivi) 502
Resim 41: Çemka Höyük Erken Neolitik ve Öncesi taş endüstrisi buluntuları (Kazı Arşivi) 503
Resim 42: Çemka Höyük, tahribat ve ortak kullanım alanlarında ele geçen günlük kullanım aletleri (Kazı Arşivi) 503
Resim 43: Güsir Höyük yerleşimi, topografyası ve kazı alanları (Karul, 2012: Fig. 3) 504
Resim 44: Güsir Höyük, erken kazı sezonu plankareleri ve mimari yapıları, (Karul, 2012: Fig. 11) 504
Resim 45: Güsir Höyük, son kazı kazılarla ortaya çıkarılan mimari yapılanma ve Yuvarlak Kamu Yapısı (Karul, 2013: 84) 505
Resim 46: Güsir Höyük, üst: II. Evre, alt: III ve IV. Evre ÇÇNA yapıları (Karul, 2012: Fig 8-10) 506
Resim 47: Güsir Höyük, ÇÇNA yapıları ve tek stelli yapı, I. Evre (Karul, 2012: Fig 4-5) 506
Resim 48: Güsir Höyük, Yuvarlak Kamu Yapısı, ÇÇNA III. evre (Karul, 2013: 90) 507
Resim 49: Güsir Höyük, ÇÇNA taş alet buluntuları (Karul, 2012: Fig: 12-15) 507
Resim 50: Güsir Höyük ÇÇNA taş boncuklar, küpeleri ve objeleri (Karul, 2012: Fig. 17-22) 508
Resim 51: Hallan Çemi kazı alanları ve mimarisi (Rosenberg, 2012: Fig. 2) 508
Resim 52: Hallan Çemi ÇÇNA taş döşeme tabanlı konut yapısı (Rosenberg, 2012: Fig. 3) 509
Resim 53: Hallan Çemi, Kamu Yapısı A (Rosenberg, 2012: Fig. 5) 509
Resim 54: Hallan Çemi, Kamu Yapısı A ve sekisi (Rosenberg, 2012: Fig. 6) 510
Resim 55: Hallan Çemi, Kamu Yapısı B (Rosenberg, 2012: Fig. 4) 510
Resim 56: Hallan Çemi Kamu Yapılarında ele geçen hayvan kafatasları ve boynuzları (Rosenberg, 2012: Fig 7-8) 511

Resim 57: Hallan Çemi ÇÇNA evresi bezemeli taş kap buluntuları (Rosenberg, 2012: Fig 9) 511
Resim 58: Hallan Çemi ÇÇNA taş alet örnekleri (Rosenberg, 2012: Fig 12) 512
Resim 59: Hasankeyf Höyük ÇÇNA tabakası Kamu Yapısı (Str 3) ve konutları (Miyake, 2017) 513
Resim 60: Hasankeyf Höyük Kamu Yapısı ve çevresinde bulunan konutlar, silolar, açık ortak alanlar (Miyake, 2012: fig. 3) 514
Resim 61: Hasankeyf Höyük mimari kalıntılar, kamu yapısı, konutlar ve silolar (Miyake, 2020: Şek. 1) 515
Resim 62: Hasankeyf Höyük ÇÇNA geç evre konutlar (Miyake, 2013: 97) 515
Resim 63: Hasankeyf Höyük ÇÇNA geç evre konutlar (Miyake, 2017) 516
Resim 64: Hasankeyf Höyük Geç evre Kamu Yapısı "Str 3" (Çizim: Miyake, 2017; Res: Miyake, 2020:Şek. 1) 516
Resim 65: Hasankeyf Höyük, Str 3 Kamu Yapısı (Miyake, 2017) 517
Resim 66: Hasankeyf Höyük, Str 3 Kamu Yapısı içinde bulunan tek örnek stell (Miyake, 2017) 517
Resim 67: Hasankeyf Höyük çeşitli küçük buluntu örnekleri (taş kaplar, ok uçları, bezemeli kemik plak) 518
Resim 68: Göbekli Tepe yerleşimi güneydoğudan görünümü (https://www.dainst.blog/the-tepe-telegrams/the-research-project/) 518
Resim 69: Göbekli Tepe Topografyası ve sondaj ile kazı alanları (https://www.dainst.blog/the-tepe-telegrams/the-research-project/) 519
Resim 70: Göbekli Tepe yerleşimi, tabakalanma ve anıtsal yapıları (Kinzel ve Clare, 2020: 31, Fig 3.2) 520
Resim 71: Göbekli Tepe ÇÇNB mimarisi (Schmidt 2010: fig. 3) 521
Resim 72: Göbekli Tepe, ÇÇNA(ÇÇNA-B Geçiş) Anıtsal Yapıları (Peter ve Schmidt 2004: p. 186, fig. 3) 521
Resim 73: Göbekli Tepe, kazı alanları ve yapıların üstten görünümü 522
Resim 74: Göbekli Tepe, A Yapısı "Anlage A" (Schmidt, 2006, Res. 42) 523
Resim 75: Göbekli Tepe, B Yapısı "Anlage B" 523
Resim 76: Göbekli Tepe, C Yapısı "Anlage C" (Schmidt, 2012: fig.26) 524
Resim 77: Göbekli Tepe, D Yapısı "Anlage D" (Peter ve Schmidt 2004, fig. 4)

524
Resim 78: Göbekli Tepe devasa "T" biçimli dikmeleri, D Yapısı (https://www.dainst.blog/the-tepe-telegrams/the-research-project/) 525
Resim 79: Göbekli Tepe, Paye 33 sağ, ön ve sol yüzler üzerinde kabartma betimlenen kuş, yılan, örümcek gibi figürler (Schmidt, 2006: Res. 89, 90, 92) 525
Resim 80: Göbekli Tepe, yuvarlak yapılarda ortaya çıkarılan payeler 526
Resim 81: Göbekli Tepe, "T" biçimli payeler üzerinde bulunan birbirinden farklı hayvanları betimlemeleri (Schmidt, 2012: fig.22-23) 527
Resim 82: Göbekli Tepe, ÇÇNB Evresi Aslan Payeli Yapı ve Güney Yapıları (Schmidt 2010: fig. 3) 528
Resim 83: Göbekli Tepe, Aslan Payeli Yapı (Schmidt, 2006: Res. 105) 529
Resim 84: Göbekli Tepe, Aslan Payeli Yapı (Schmidt, 2006: Res. 100,104) 529
Resim 85: Göbekli Tepe, Aslan Payeli Yapı, aslan bezemeli payeleri, güney-kuzey payeler (Schmidt, 2006: 102-103) 530
Resim 86: Göbekli Tepe, Yuvarlak Planlı Yapılar (Anıtsal Yapı içi ve çevresi) evresinde ortaya çıkarılan heykel ve kabartmalar (Schmidt, 2006) 530
Resim 87: Göbekli Tepe, Yuvarlak Planlı Yapılar (Anıtsal Yağı içi ve çevresi) evresinde ortaya çıkarılan heykel ve kabartmalar (1-Schmidt, 2006: Res. 43; 2- Hauptmann ve Schmidt, 2007: 25) 531
Resim 88: Göbekli Tepe kazı alanlarında ele geçen ok ve mızrak uçları – karışık (Yapı Kredi Yayınları, 2007: 115, Göbekli Tepe Kataloğu) 531
Resim 89: Nevali Çori ÇÇNB tabakası, H13A Kamu Yapısı ve konutları (Hauptmann, 1999: fig. 1) 532
Resim 90: Nevali Çori ÇÇNB tabakası, H13B Kamu Yapısı ve konutları (Hauptmann, 1999: fig. 2) 532
Resim 91: Nevali Çori ÇÇNB tabakası, H13C Kamu Yapısı ve konutları (Hauptmann, 1999: fig. 3) 533
Resim 92: Nevali Çori yerleşimi ÇÇNB tabakası ve II. Kamu Yapısı "H13B" genel görünümü (Hauptmann, 2012: fig. 1) 533
Resim 93: Nevali Çori, IIIA yapı katına ait House 6 yapısı (Hauptmann, 2012: fig. 33) 534

Resim 94: Nevali Çori, "H13B" II. Kamu Yapısı (Hauptmann, 1999: fig. 7) 534
Resim 95: Nevali Çori, "H13B" II. Kamu Yapısı, çizim ve kesit görünümü (Hauptmann, 1993: Abb. 4) 535
Resim 96: Nevali Çori, "H13B" II. Kamu Yapısı yeniden ayaklandırma denemesi (Hauptmann, 1999: fig. 9/1) 535
Resim 97: Nevali Çori, "H13C" III. Kamu Yapısı (Hauptmann, 2012: fig. 9) 536
Resim 98: Nevali Çori, "H13C" III. Kamu Yapısı, çizim ve kesit görünümü (Hauptmann, 1993: Abb. 9) 536
Resim 99: Nevali Çori, "H13C" III. Kamu Yapısı yeniden ayaklandırma denemesi (Hauptmann, 1999: fig. 9/2) 537
Resim 100: Nevali Çori yerleşiminde açığa çıkarılan "T" biçimli ve karışık antropomorfik steller 537
Resim 101: Nevali Çori'de ortaya çıkarılan heykeller, 1: Kalker, 37 cm, H13B (Hauptmann 2012: fig.11), 2: Kalker, 37x26x20 cm, H13C (Hauptmann 2012: fig.12), 3: Kalker, 29 cm, H13C (Hauptmann, 1999b: fig. 13a), 4: Kalker, 50x30x18 cm, H13B (Hauptmann, 1999b, fig. 15), 5: Kalker, 23 cm, H13A/B? (Hauptmann, 2012: fig. 13) 538
Resim 102: Nevali Çori yerleşiminde ele geçen ok uçları (Hauptmann, 2012: fig. 35-36) 538
Resim 103: Nevali Çori yerleşiminin temsili canlandırması (Hauptmann, 2012: fig. 6) 539
Resim 104: Dja'de El Mughara, Kazı alanları, Kamu yapısı ve konutlar (Coqueugniot, 2006; Douché ve Pichon, 2018: Fig 2) 539
Resim 105: Dja'de El Mughara, Funeral (Ölü Evi) Yapısı (Christidou vd., 2009: Fig. 2; Çizim: Coqueugniot, 1998: Fig. 1) 540
Resim 106: Dja'de El Mughara, Resimli Yapı (Coqueugniot, 2009) 540
Resim 107: Dja'de El Mughara, Resimli Yapı (Coqueugniot, 2009) 541
Resim 108: Dja'de El Mughara, Resimli Yapı (Coqueugniot, 2009) 541
Resim 109: Jerf El Ahmar yerleşimi genel görünüm ve topografyası, Erken kazı sezonları (Jammous ve Stordeur, 1999: fig. 2) 542
Resim 110: Jerf El Ahmar, son kazılarla oluşan çalışma alanları ve genel topografya

(Stordeur, 2015: fig. 77) 542
Resim 111: Jerf El Ahmar, EA 23 I/E konut yapısı (Stordeur, 2015: fig. 35) 543
Resim 112: Jerf El Ahmar, EA 11-14 konutları, oval köşeli ve dikdörtgen yapılar bir arada (Stordeur, 2015: fig. 41) 543
Resim 113: Jerf El Ahmar, EA 51 ve EA 5 konutları, aynı tabakaya ait farklı alanlarda çıkarılan yapılar 544
Resim 114: Jerf El Ahmar EA 10 yapısı, taş kap ve günlük kullanım aletleri (Stordeur, 2015: 64) 544
Resim 115: Jerf El Ahmar, Erken evre yapıları, EA 7 kamu yapısı ve çevre yapıları (Stordeur, 1998: fig. 3) 545
Resim 116: Jerf El Ahmar, EA 7 Yapısı (Stordeur, 2015, fig 28/2) 545
Resim 117: Jerf El Ahmar, EA 7 Yapısı (Stordeur, 2015, fig 28/1) 546
Resim 118: Jerf El Ahmar EA29 ve EA 30 Kamu yapıları ve çevresi (Stordeur, 2008: fig. 4) 546
Resim 119: Jerf El Ahmar, EA 29 Kamu Yapısı 547
Resim 120: Jerf El Ahmar EA 29 kamu yapısı ve ek yapısı 547
Resim 121: Jerf El Ahmar EA 30 Kamu Yapısı ve konutlar (Stordeur, 2015: fig 23) 548
Resim 122: Jerf El Ahmar, EA 30 Kamu yapısı 548
Resim 123: Jerf El Ahmar EA 30 Kamu yapısı ve çevresinin yeniden aşamalı canlandırılması (Stordeur, 2015: fig 82-84) 549
Resim 124: Jerf El Ahmar EA 30 Kamu Yapısı (Stordeur, 2015: fig. 107) 549
Resim 125: Jerf El Ahmar, EA 53 Kamu Yapısı (Stordeur ve Abbes, 2002,: fig.5) 550
Resim 126: Jerf El Ahmar EA 53 Kamu Yapısı (Stordeur, 2015:fig. 24/1) 550
Resim 127: Jerf El Ahmar EA 53 Kamu Yapısı (Stordeur, 2015:fig. 24/2) 551
Resim 128: Jerf El Ahmar EA 53 Kamu Yapısı, duvar içine ve iç alana yerleştirilen dikme izleri (Stordeur, 2015: fig. 31) 551
Resim 129: Jerf El Ahmar EA53 yapısının yeniden canlandırma ve çatı tipleri oluşturma çalışmaları (Stordeur, 2015: fig. 32) 552
Resim 130: Jerf El Ahmar EA 53 kamu yapısının sekisinin iç yüzünde kazıma ve kabartma motifler (Stordeur, 2015: fig. 31/1) 552

Resim 131: Jerf El Ahmar EA 53, EA 100 Kamu Yapıları canlandırma ve kullanım örneği (Stordeur, 2015: fig. 109/3) 553
Resim 132: Jerf El Ahmar EA 100 Kamu Yapısı, seki ön yüzünde bulunan bazı bezemeler (Stordeur, 2015: fig. 110/1-4) 553
Resim 133: Jerf El Ahmar kazılarında ele geçen insan yüzlü objeler (Stordeur, 2015: 111) 554
Resim 134: Jerf El Ahmar kazılarında ele geçen bezemeli kırık ya da tam taş kap ve taş objeler (Stordeur, 2002: 12, 16) 554
Resim 135: Jerf El Ahmar yerleşiminin ÇÇNA ve ÇÇNA-B geçiş evresine ait yontma taş grupları (Stordeur, 2002: fig. 9-10) 555
Resim 136: Jerf El Ahmar yerleşiminin ÇÇNA ve ÇÇNA-B geçiş evresine ait yontma taş grupları (Stordeur, 2002: fig. 11) 555
Resim 137: Mureybet, 2. yapı katına ait mimari kalıntılar, Maison 25, 32, 61 (Stordeur ve Ibáñez, 2008: fig. 2) 556
Resim 138: Mureybet, 3. yapı katına ait mimari kalıntılar, Maison 20, 23, 24 (Stordeur ve Ibáñez, 2008: fig. 3) 556
Resim 139: Mureybet, 4. yapı katına ait mimari kalıntılar, Maison 37 (Stordeur ve Ibáñez, 2008: fig. 5) 557
Resim 140: Mureybet, Erken/orta Khiamien tabakasına ait (4. Yapı katı) Maison 37 yapısı (Stordeur ve Ibáñez, 2008: photo 1) 557
Resim 141: Mureybet, 5. yapı katına ait mimari kalıntılar, Maison 54, 55 (Stordeur ve Ibáñez, 2008: fig. 6) 558
Resim 142: Mureybet, 7. yapı katına ait mimari kalıntılar, Maison 7(Stordeur ve Ibáñez, 2008: fig. 15) 558
Resim 143: Mureybet, Geç Khiamien tabakasına ait (7. Yapı katı) Maison 7 yapısı (Stordeur ve Ibáñez, 2008: photo 2) 559
Resim 144: Mureybet, 8. yapı katına ait mimari kalıntılar, Maison 52 (Stordeur ve Ibáñez, 2008: fig. 17) 559
Resim 145: Mureybet, 14a. yapı katına ait mimari kalıntılar, Maison 47 (Stordeur ve Ibáñez, 2008: fig. 25) 560
Resim 146: Mureybet, 14a yapı katına ait olan bölmeli kamu yapısı Maison 47 (Stordeur ve Ibáñez, 2008: photo 3) 561

Resim 147: Mureybet, Maison 47 yapısı "b, c, d" hücreleri (Stordeur ve Ibáñez, 2008: photo 9) 561
Resim 148: Mureybet, Maison 47 yapısı "f, g, h" hücreleri (Stordeur ve Ibáñez, 2008: photo 7) 562
Resim 149: Mureybet, Maison 47 içinde ele geçen yanık ahşap dikme kalıntıları (Stordeur ve Ibáñez, 2008: photo 6) 562
Resim 150: Mureybet, 14b yapı katına ait bölmeli kamu yapısı Maison 42 (Stordeur ve Ibáñez, 2008: fig. 28) 563
Resim 151: Mureybet, Maison 42 içinde ele geçen günlük kullanım eşyaları (Stordeur ve Ibáñez, 2008: photo 13) 564
Resim 152: Tell 'Abr 3 çalışma alanları ve topografyası (Yartah, 2013: fig. 3) 565
Resim 153: Tell 'Abr 3 yerleşimi erken tabaka (0-1) konut örnekleri (Yartah, 2013: fig. 9) 566
Resim 154: Tell 'Abr 3 yerleşimi erken tabaka (0-1) konut örnekleri (Yartah, 2013: fig. 10) 566
Resim 155: Tell 'Abr 3, M4 yapısı, tabanda renkli nehir taşları kullanımı ve farklı ebatlardaki taşlarla bölme uygulaması (Yartah, 2013: 11) 567
Resim 156: Tell 'Abr 3, M10a kamu yapısının erken evresi, Tabaka 0 (Yartah, 2013: fig. 25) 568
Resim 157: Tell 'Abr 3, M10a kamu yapısının erken evresi, Tabaka 0 (Yartah, 2013: fig. 8) 568
Resim 158: Tell 'Abr 3, M10a kamu yapısının son evresi, Tabaka 0-1 (Yartah, 2013: fig. 26/1) 569
Resim 159: Tell 'Abr 3, M10a kamu yapısının son evresi, Tabaka 0-1 (Yartah, 2013: fig. 26/2) 569
Resim 160: Tell 'Abr 3, M10a kamu yapısı içinden ele geçen buluntular (Yartah, 2013: fig. 34) 570
Resim 161: Tell 'Abr 3, M10a kamu yapısında ele geçen buluntular (Yartah, 2013: fig. 139) 571
Resim 162: Tell 'Abr 3, M10b Kamu yapısı (Yartah, 2013: fig. 36) 572
Resim 163: Tell 'Abr 3, M10b kamu yapısı, duvar sıvaları ve bezemeleri (Yartah, 2013: fig. 42) 573

Resim 164: Tell ‘Abr 3, M10b kamu yapısında ele geçen buluntular (Yartah, 2013: fig. 141-143) 573
Resim 165: Tell ‘Abr 3, M1a ve M3 kamu yapıları (Yartah, 2013: 57) 574
Resim 166: Tell ‘Abr 3, M1a kamu yapısı (Yartah, 2013: 60) 574
Resim 167: Tell ‘Abr 3, M1a Kamu yapısı, orta alanda bulunan banket/platform oluşumu ve diğer buluntuları ile birlikte farklı bir mimari unsur göstermektedir (Yartah, 2013: 61) 575
Resim 168: Tell ‘Abr 3, M1a Kamu yapısının ortasında bulunan banket/platformun yeniden canlandırması (Yartah, 2013: 63/2) 575
Resim 169: Tell ‘Abr 3, M1a kamu yapısının, platform ile birlikte yeniden canlandırılması (Yartah, 2013: 63/1) 576
Resim 170: Tell ‘Abr 3, M1a Kamu Yapısı içinden ele geçen günlük kullanım eşyaları, hayvan biçimli ve bezemeli taş kaplar, ok uçları (Yartah, 2013) 577
Resim 171: Tell ‘Abr 3, M1a kamu yapısında ele geçen buluntular (Yartah, 2013: fig. 155,162, 164) 578
Resim 172: Tell ‘Abr 3, M1b Kamu Yapısı (Yartah, 2013: 89/1) 578
Resim 173: Tell ‘Abr 3, M1b Kamu Yapısı (Yartah, 2013: 89/2) 579
Resim 174: Tell ‘Abr 3, M1b Kamu Yapısı ahşap dikme yuvaları ve yapı içinde ele geçen buluntular (Yartah, 2013) 580
Resim 175: Tell ‘Abr 3, M1b kamu yapısında ele geçen buluntular (Yartah, 2013: fig. 172-173) 581
Resim 176: Tell ‘Abr 3, M3 Kamu yapısı (Yartah, 2013: fig. 101/1) 581
Resim 177: Tell ‘Abr 3, M3 Kamu yapısı (Yartah, 2013: fig. 101/2) 582
Resim 178: Tell ‘Abr 3, M3 Kamu yapısı içinde bulunan dikme yuvaları ve yanlarında bulunan bezemeli duvar taşları (Yartah, 2013: fig. 104) 582
Resim 179: Tell ‘Abr 3, M3 kamu yapısında ele geçen buluntular (Yartah, 2013: fig. 177-178) 583
Resim 180: Tell ‘Abr 3, B2 Kamu Yapısı, nehir tahribatından arta kalan kısımlar (Yartah, 2013: fig. 110) 583
Resim 181: Tell ‘Abr 3, B2 Kamu Yapısının son görünümü (Yartah, 2013: fig. 111/1) 584

Resim 182: Tell ‘Abr 3, B2 Kamu Yapısının son görünümü (Yartah, 2013: fig. 111/2) 584
Resim 183: Tell ‘Abr 3, B2 Kamu Yapısının yeniden canlandırılması (Yartah, 2013: fig. 111/3) 585
Resim 184: Tell ‘Abr 3, B2 yapısının sekileri üzerinde bulunan bezemeli taş plaklar (Yartah, 2013: fig. 112) 585
Resim 185: Tell ‘Abr 3, B2 yapısının sekileri üzerinde bulunan bezemeli taş plaklar (Yartah, 2013: fig. 118) 586
Resim 186: Tell ‘Abr 3, B2 Kamu Yapısı, sekiye ait bezemeli taş plaklar (Yartah, 2013) 587
Resim 187: Nemrik 9, 4. tabaka “ÇÇNA” yapıları ve topografya (Kozlowski, 1991: fig. 1) 588
Resim 188: Nemrik 9, 5. tabaka “ÇÇNA sonu” yapıları ve topografya (Kozlowski, 1991: fig. 2) 589
Resim 189: Nemrik 9, erken tabaka House 1B ve House 6 yapısı (Kozlowski ve Kempisty, 1991: fig. 1) 590
Resim 190: Nemrik 9, 4. tabaka House 1A kamu yapısı (Kozlowski ve Kempisty, 1990: fig. 3) 590
Resim 191: Nemrik 9, 4. Tabaka, House 4 kamu yapısı (Kozlowski ve Kempisty, 1990: fig. 4) 591
Resim 192: Nemrik 9, House 4 kamu yapısı (Arşiv) 591
Resim 193: Nemrik 9, 4. tabaka House 1 kamu yapısı (Kozlowski ve Kempisty, 1990: fig. 5) 592
Resim 194: Nemrik 9, 5. tabaka, House 2 kamu yapısı (Kozlowski ve Kempisty, 1990: fig. 6) 592
Resim 195: Nemrik 9, taş buluntuları (Kozlowski, 1989: fig. 4) 593
Resim 196: Nemrik 9, öğütme taşları (Kozlowski, 1989: fig. 5) 593
Resim 197: Nemrik 9, kemik alet buluntuları (Kozlowski, 1989: fig. 6) 594
Resim 198: Nemrik 9, hayvan başlı taş objeleri, bastonlar (Kozlowski, 1989: fig. 8-9) 594
Resim 199: Qermez Dere kazı alanları, anıtsal kamu yapıları ve topografya (Watkins, 1992: fig. 1) 595

Resim 200: Qermez Dere ÇÇNA Anıtsal kamu yapıları, RAA, RAB ve RAD (Watkins, 1995: fig. 5) 596
Resim 201: Qermez Dere ÇÇNA Anıtsal kamu yapıları, RAA, RAB ve RAD (Watkins, 1991) 597
Resim 202: Qermez Dere, RAA Kamu yapısı I. Evre (Watkins vd., 1995: Fig. 2.8) 597
Resim 203: Qermez Dere, RAA Kamu yapısı I. Evre (Watkins vd., 1995: Fig. 2.12) 598
Resim 204: Qermez Dere, RAA Kamu yapısı II. Evre (Watkins vd., 1995: Fig. 2.9) 598
Resim 205: Qermez Dere, RAA Kamu yapısı II. Evre (Watkins vd., 1995: Fig. 2.13) 599
Resim 206: Qermez Dere, RAA Kamu yapısı son evre (Watkins vd., 1995: Fig. 2.14) 599
Resim 207: Qermez Dere, RAD Kamu yapısı (Watkins vd., 1995: Fig. 2.7) 600
Resim 208: Qermez Dere, RAD Kamu yapısı (Watkins vd., 1995: Fig. 2.11) 600
Resim 209: Qermez Dere, RAB Kamu yapısı (Watkins vd., 1995: Fig. 2.6) 601
Resim 210: Qermez Dere, RAB Kamu yapısı (Watkins vd., 1995: Fig. 2.10) 601
Resim 211: Qermez Dere, RAF Kamu Yapısı (Watkins vd., 1995: Fig. 2.3) 602
Resim 212: Qermez Dere, RAF Kamu Yapısı (Watkins vd., 1995: Fig. 2.4) 602
Resim 213: Qermez Dere ok ucu buluntuları, 1-3: Nemrik Tipi, 4-9: Khiam Tipi (Watkins vd., 1991: abb. 9) 603
Resim 214: Akarçay Tepe yerleşim ve çalışma alanları (Özbaşaran ve Duru, 2012: fig. 2) 603
Resim 215: Akarçay Tepe ÇÇNB tabakası yapıları (Özbaşaran ve Duru, 2012: fig. 10) 604
Resim 216: Akarçay Tepe, ÇÇNB yapıları (Özbaşaran ve Duru, 2012: fig. 11) 605
Resim 217: Akarçay Tepe, ÇÇN'den ÇN'ye geçiş evresi yapısı, BA binası (Özbaşaran ve Duru, 2012: fig. 19) 605
Resim 218: Akarçay Tepe, ÇÇN'den ÇN'ye geçiş evresi yapısı, BB binası (Özbaşaran ve Duru, 2012: fig. 20) 606
Resim 219: Akarçay Tepe ÇN "Çanak-Çömlekli Neolitik Çağ" tabakası mimari

öğeleri (Özbaşaran ve Duru, 2012: fig. 21) 606
Resim 220: Akarçay Tepe ÇN "Çanak-Çömlekli Neolitik Çağ" tabakası F yapısı (Özbaşaran ve Duru, 2012: fig. 23) 607
Resim 221: Akarçay Tepe ÇN "Çanak-Çömlekli Neolitik Çağ" tabakası mimari öğeleri (Özbaşaran ve Duru, 2012: fig. 23) 607
Resim 222: Hakemi Use, çalışma alanları ve topografyası (Tekin, 2012: Fig. 2) 608
Resim 223: Hakemi Use, mimari ve tabakalanma (Tekin, 2012: Fig. 3) 608
Resim 224: Mezra Teleilat, mimari öğeler ve tabakalanma (Özdoğan, 2012: Fig. 3) 609
Resim 225: Mezra Teleilat yerleşimi (Özdoğan, 2012: Fig. 1) 610
Resim 226: Mezra Teleilat yerleşimi, mimari öğeleri (Özdoğan, 2012: Fig. 2) 610
Resim 227: Mezraa Teleilat ÇÇNB Yapısı (Özdoğan, 2012: fig. 5) 611
Resim 228: Mezraa Teleilat ÇÇN-ÇN geçiş evresi yapısı (Özdoğan, 2012: fig. 13) 611
Resim 229: Mezraa Teleilat Çanak-Çömlekli Neolitik (Hassuna) yapısı (Özdoğan, 2012: fig. 28) 612
Resim 230: Mezra Teleilat, Çanak-Çömlekli Neolitik, Hassuna tabakası hücreli yapıları (Özdoğan, 2012: Fig. 39) 612
Resim 231: Mezra Teleilat, Çanak-Çömlekli Neolitik, Hassuna tabakası hücreli yapıları (Özdoğan, 2012: Fig. 41) 613
Resim 232: Mezra Teleilat, heykelcik buluntu grubu (Özdoğan, 2012) 613
Resim 233: Mezra Teleilat, heykelcik buluntu grubu (Özdoğan, 2012: fig. 30) 614
Resim 234: Tell Halula yerleşimi çalışma alanları ve topografya (Molist,1998: fig. 1) 614
Resim 235: Tell Halula ÇÇNB yapıları (Molist,1998: fig. 3, 8, 10) 615
Resim 236: Tell Halula ÇN "Pre/Proto-Halaf yapıları (Molist,2013: fig. 40.2) 615
Resim 237: Tell Halula ÇN "Erken Halaf" yapıları (Molist,2013: fig. 40.3, 40.5) 616
Resim 238: Tell Sabi Abyad yerleşimi dört höyükten oluşmaktadır. Nerdeyse hepsinde farklı tabakalar olmasına rağmen aynı tabakalarda da birlikte kullanılmaya devam edilmiştir (Akkermans, 2013) 616

Resim 239: Tell Sabi Abyad I yerleşiminin kazıları, çalışma alanları, Neolitik Çağ tabakaları Operation I, II, III ve IV alanlarında bulunmaktadır (Akkermans, 2013) 617
Resim 240: Tell Sabi Abyad, Geç Neolitik Çağ "ÇN" tabakasının canlandırması, dikdörtgen ve tholos yapıları bir arada (Akkermans, 2013) 617
Resim 241: Tell Sabi Abyad, Geç Neolitik Çağ "ÇN" tabakası 618
Resim 242: Tell Sabi Abyad Geç Neolitik Çağ tabakası, Operation III/4B alanı (Akkermans, 2013: fig. 4.6) 618
Resim 243: Tell Sabi Abyad Pre/Proto Halaf tabakası (Akkermans vd, 2014: 2.28) 619
Resim 244: Umm Dabaghiyah Yerleşimi Çanak-Çömlekli Neolitik (erken evreleri) mimari (Huot, 1994: 74) 620
Resim 245: Seker el-Ahmar yerleşimi kazı alanları ve topografyası (Kadowaki vd., 2013: fig. 12.1) 620
Resim 246: Seker el-Ahmar Geç Neolitik Çağ "ÇN" yapıları (Kadowaki vd., 2013: fig. 12.4-5) 621
Resim 247: Yarim Tepe I, Geç Neolitik Çağ tabakası (5. yapı katı) yapıları (Merpert ve Munchaev, 1993: fig. 6.3) 621
Resim 248: Yarim Tepe II, Geç Neolitik Çağ tabakası (IX. yapı katı) yapıları (Merpert ve Munchaev, 1993: pl. 37) 622
Resim 249: Tell Halaf yerleşimi mimari kalıntıları ve topografya (Becker, 2013: 41.1) 622
Resim 250: Halaf Kültürü tipik yapılarından olan Tholos yapısının canlandırması (Akkermans ve Schwartz, 2003: fig. 4.12) 623
Resim 251: Çatal Höyük, Doğu ve Batı alanları ve topografyaları (Hodder, 2007: fig. 1.2) 623
Resim 252: Çatal Höyük, genel ÇN mimarisi ve "Tapınak" olarak nitelendirilen yapı (Hodder, 1996: fig. 1.16) 624
Resim 253: Çatal Höyük, Tabaka VII, "Özel Bina" olarak kabul edilen yapıları (Hodder, 2007) 624
Resim 254: Çatal Höyük, III. tabaka, A.III.1 tapınak yapısı duvar boyamalarının yeniden canlandırılması (Mellaart, 1967: fig. 48) 625

Resim 255: Çatal Höyük, III. tabaka, VII.31 tapınak yapısı yeniden canlandırılması (Mellaart, 1967: fig. 28) 625
Resim 256: Çatal Höyük, E.VII.21 Tapınak yapısı yeniden canlandırılması (Mellaart, 1967: fig. 47) 626
Resim 257: Çatal Höyük, VI.B.44 Leoparlı Yapı "Tapınak" yeniden canlandırılması (Mellaart, 1967: fig. 31) 626
Resim 258: Ain Ghazal yerleşimi, topografyası ve özel yapıları (Rollefson, 1998: fig. 1) 627
Resim 259: Ain Ghazal, "Apsidal Bina N1-2/2b" ve ""Dairesel Bina I" yapıları (Rollefson, 1998: fig. 3) 627
Resim 260: Ain Ghazal, "Dairesel Bina I ve II" farklı yapı katı, ancak aynı özellikler sergilemektedir (Rollefson, 1998: fig. 4) 628
Resim 261: Ain Ghazal, "Özel Bina I-II" yapıları (Rollefson, 1998: fig. 6-7) 628
Resim 262: Beidha yerleşimi, çalışma alanları ve topografya (Byrd, 2005: fig 454) 529
Resim 263: Beidha yerleşiminin özel yapısı Batiment 80 "Bina 80" (Byrd, 2005: fig. 432) 630
Resim 264: Beidha Doğu alanı Bina 77, 78 ve 79 özel yapıları ve ortak alanları (Byrd, 2005: fig. 435) 631
Resim 265: Beidha Bina 77 ve 79 yapıları (Byrd, 2005: 433) 631
Resim 266: Beidha Bina 77 görünümü, taş döşeme taban ve banket yapıları (Byrd, 2005: 441) 632
Resim 267: Beidha Bina 37 özel yapısı (Byrd, 2005: fig. 169) 632
Resim 268: Beidha yerleşimi Bina 37 yapısı içi, taş döşeme taban ve ahşap dikme izleri (Byrd, 2005: fig. 170) 633
Resim 269: Beidha yerleşimi Bina 37 yapısı içi, taş döşeme taban ve ahşap dikme izleri (Byrd, 2005: fig. 178) 633
Resim 270: Beidha yerleşimi özel yapıları "Bina 8 ve 9", ÇN, (Byrd, 2005: 454) 634
Resim 271: Jericho yerleşimi çalışma alanları ve topografyası (Kenyon, 1981: fig. 2) 634
Resim 272: Jericho, "Nişli Tapınak" olarak adlandırılan alan (Kenyon, 1981: pl. 173a) 635

Resim 273: Jericho, "Nişli Tapınak" alanı (Kenyon, 1982: pl. 308c) 635
Resim 274: Jericho, "Apsisli Yapı" alanı (Kenyon, 1981: pl. 221) 636
Resim 275: Kfar HaHoresh yerleşimi, çok amaçlı alan (üretim alanı) ve Funeral (ölü) alanı genel görünümü (Goring-Morris, 2005) 637
Resim 276: Kfar HaHoresh yerleşimi, çok amaçlı alan (üretim alanı) ve Funeral (ölü) alanı genel görünümü (Goring-Morris, 2005: fig. 5) 638
Resim 277: Güney Levant ÇÇNB yerleşimleri ve onlara ait yapıların karşılaştırılması: A. Ain Ghazal, B. Jericho "208", C. Jericho, D. Ain Ghazal "12" (Banning ve Byrd, 1987: fig. 2) 638
Resim 278: Aşıklı Höyük, çalışma alanları, mimariler ve topografya (Esin ve Harmankaya, 2012: fig. 3) 639
Resim 279: Aşıklı Höyük MÖ. 8. Bin yıl konut mimarisi (Özbaşaran, 2012: fig. 4) 640
Resim 280: Aşıklı Höyük MÖ. 8. Bin yıl konut mimarisi (Özbaşaran, 2012: fig. 9) 640
Resim 281: Aşıklı Höyük MÖ. 8. Bin yıl kavisli/oval köşeli mimarisi (Özbaşaran, 2012: fig. 13) 641
Resim 282: Aşıklı Höyük, Özel Yapısı "T" binası ve iç donanımları (Duru, 2013: şek. 13) 641
Resim 283: Aşıklı Höyük, Özel Yapısı "HV" binası ve hemen yanında "T" yapısı (Duru, 2013: şek. 14) 642
Resim 284: Aşıklı Höyük, "T" ve "HV" özel yapılarının canlandırılması (Duru, 2013: şek. 15) 642
Resim 285: Kıbrıs-Klimonas yerleşiminde ortaya çıkarılan yuvarlak planlı Kamu Yapısı (Vigne vd., 2017: Fig. 5) 643
Resim 286: Kıbrıs-Klimonas yerleşiminde ortaya çıkarılan yuvarlak planlı Kamu Yapısı (Vigne vd., 2017: Fig. 8) 643
Resim 287: Kıbrıs-Klimonas yerleşiminde ortaya çıkarılan yuvarlak planlı Kamu Yapısı (Vigne vd., 2017: Fig. 7) 644
Resim 288: Kıbrıs-Klimonas yerleşiminde ele geçen ok uçları (Vigne vd., 2012: Fig 2) 644
Resim 289: Wadi Tumbaq yerleşiminde ortaya çıkarılan radyal bölmeli yapı (Abbes,

2014) 645
Resim 290: Wadi Tumbaq yerleşimi radyal bölmeli yapıları (Abbes, 2010) 646

TABLO LİSTESİ

Tablo 1: Yukarı Mezopotamya Bölgesi Neolitik Çağ Kronolojisi (Yartah, 2013; Stordeur, 2015) 648-649
Tablo 2: Yukarı Mezopotamya Neolitik Çağ Anıtsal Kamu Yapıları 650
Tablo 3: Yukarı Mezopotamya Bölgesi Neolitik Çağ Anıtsal Kamu Yapılarının iç Donanımları 651
Tablo 4: Köy-Mekan Organizasyonu ve Anıtsal Yapı İlişkisi 652
Tablo 5: Çanak-Çömlekli Neolitik Dönem evreleri ve bazı yerleşimler üzerinden aktarımı (düzenleme 2020, Kaynak: Butterlin, 2018: fig. 4) 653
Tablo 6: İnsanlığın en erken dönemlerden günümüze değişimi (ekonomik ve anıtsal mimari açıdan) 654
Tablo 7: Yukarı Mezopotamya Bölgesi, mimari planların kronolojik gelişimi ve dağılımı 655

ÖN SÖZ

"Yukarı Mezopotamya Bölgesi, Başlangıcından Neolitik Çağ'ın Sonuna Kadar Anıtsal Yapıların Kültürel, Sosyal ve Ekonomik Bağlamda Değerlendirilmesi" adlı tez çalışmasının yazım amacı; hem bölgenin hem de dönemin sürekli tartışma konusu olan bazı yönlerine açıklık getirmektir. Bu bağlamda bahsi geçen dönemlerin "Anıtsal Yapıları" en iyi kanıtları sundukları için bunlar üzerinden bahsi geçen sorulara cevap alınmaya çalışılmıştır. Bu doğrultuda Yukarı Mezopotamya Bölgesi ana sınırları oluştururken tüm Yakındoğu Neolitiği de araştırılmıştır. Neolitik Çağ içinde oluşan değişimler, yeni oluşumlar ve bunların yansıtıldığı tüm olgular ele alınarak dönemin karmaşasının son bulması ve bazı tartışmalara cevap bulunulması hedeflenmiştir. Bu bağlamda konu ile ilgili gerekli kaynakların elde edilebilmesi için Türkiye sınırları içinde bulunan bazı enstitülerde araştırma yapılmış, ağırlıkta Fransızca, İngilizce ve Türkçe olmak üzere farklı dillerden konuyla ilgili yayınlar hem bahsi geçen Enstitülerde, sanal kütüphanelerde hem de konuyla ilgili çalışma yapmış araştırmacılar ile yapılan görüşmeler sonucunda elde edilmiştir. Uzun süren okumalar ve çeviriler neticesinde tezin hedef soruları oluşturulmuştur bunun yanında son yıllarda kazı ekibinde yer aldığım Boncuklu Tarla ve Çemka Höyük Neolitik Çağ yerleşimleri kazıları ise bu dönem hakkında bilgi edinmeme ve dönemi arazide görmeme vesile olmuştur. Bunu sağladığı ve birçok konuda bilgilerini sunduğu için öncelikle Sayın Doç. Dr. Ergül KODAŞ'a saygılarımı sunar ve teşekkür ederim.

Tez çalışmasının başından beri desteklerini ve bilgilerini esirgemeden sunan sayın tez danışmanım Doç. Dr. Hanifi BİBER'e saygılarımı sunar ve teşekkür ederim. Çalışmanın bazı kaynaklarına erişim izni verdikleri için Mardin Müzesi ve çalışanlarına, manevi desteklerinden ötürü Van Yüzüncü Yıl Üniversitesi Arkeoloji Bölümü ekibine, tez yazım işlemleri süresince yanımda olan değerli arkadaşlarıma ve özellikle Mahsun BOĞAN'a teşekkürlerimi sunarım. Son olarak eğitim-öğretim hayatım boyunca sürekli arkamda olan, her şeye rağmen beni maddi ve manevi destelemekten vazgeçmeyen ulu çınarlarım Babam, Annem ve kardeşlerime bir ömür boyu saygılarımı ve teşekkürlerimi borç bilirim.

Yunus ÇİFTÇİ

GİRİŞ

Neolitik Çağ, insanlık tarihinin en önemli gelişmelerinin ve değişimlerinin yaşandığı, günümüz birçok değerlerinin temelleri atıldığı dönemlerden biri olduğu bilinmektedir. Ancak bilinmeyen ise bu denli önemli bir dönemin ayrıntılarıdır. Bu ayrıntılar, bir merkezde ya da diğer merkezlerle olan sosyal, kültürel ve ekonomik işleyişlerdir. Elbette bu özellikler birden bire ortaya çıkmamış, bunlar belirli etkenlerle oluşmuştur. Bu etkenlerden en önemlileri coğrafya, iklim ve geçmişten birikerek gelen deneyimler sonucu oluşan olgulardır (Avcı-toplayıcı yaşam modelinden, üretici yaşam modeline ya da mağaralardan açık alanlarda ilk yerleşimlere gibi). Yukarı Mezopotamya özellikle bahsi geçen zaman aralığına sahip en iyi yerleşim yerleri sunmasından dolayı ana konu bölgesi olarak ele alınmıştır. Son dönemlerde bu bölgede yapılan çoklu kazılar sonucu oldukça önemli materyaller ortaya çıkarılmıştır. Neolitik Çağ'ın tüm yaşantısını bahsi geçen dönemin erken evrelerinde oldukça yaygın kullanılan ve o yerleşimi yansıtan devasa yapılarından anlamak mümkündür. Bahsi geçen bu yapılar yerleşimin farklı yerlerinde konumlandırılmış, konutlardan ayrı tutulmuş ya da konutlar bu yapıların etrafına yerleştirilmiştir. Sadece bu yönü ile değil aynı zamanda mimari özellikleriyle de farklılık gösteren bu yapılar çalışmada "Anıtsal Yapılar" olarak nitelendirilmiştir.

Yukarıda açıklandığı üzere bu çalışmanın amacı tamamen Yukarı Mezopotamya Bölgesi Neolitik Çağı ve bunun üzerinden diğer bölgelerde dahil olmak üzere bazı çıkarımlar yapmak ya da bazı sorulara cevap bulmaktır. Bu doğrultuda bahsi geçen bölgenin Neolitik Çağ ve öncesine tarihlendirilen, yerleşim yerlerinde konutlardan ve diğer mimari örneklerden çok farklı inşa edilmiş özel yapılar ele alınmaktadır. Bahsi geçen yapılar her ne kadar Neolitik Çağ'ın erken dönemlerinde kullanılmışsa da kendinden sonraki dönemlere ait bilgiler vermektedir. Örneğin ÇÇNA ve ÇÇNB evrelerinde kullanılan bu anıtsal yapılar ÇÇNB sonlarında terk edilmeye başlanmış, kısa süre sonra ise erken yerleşimlerde terk edilmiştir. Bu yapıların ortadan kaybolması aslında bir sosyal bozukluğun yaşandığını ya da değişim geçirdiğini göstermektedir. Keza yapılan incelemeler bunu doğrular niteliktedir. Anıtsal Yapıların kullanımda olduğu süreler ve sonrasını ele alan bu

çalışmada hedef dönemin sosyal, kültürel ve ekonomik işleyişini açıklamaktır. Bu bağlamda Çanak-Çömlekli Neolitik Çağ'da bahsi geçen anıtsal yapılara ait izler olmadığından ya da bulunamadığından bu dönemin belirli verileri üzerinden hedef konular açıklanmaya çalışılmıştır. Bu konularla bağlantılı olan diğer unsurlarda ele alınmış ve gerekli önermelerle birlikte verilmeye çalışılmıştır. Tabi ki anıtsal yapıların dönem özelliklerini vermesi açısından önemi bilinmesine rağmen uzun zamandır Arkeoloji Bilimi' nde tartışılan bir konu olan bu anıtsal yapıların işlevlerine de değinilmiş ve belli bir gruplama yapılarak gerekli kanıtlarla cevap oluşturulmuştur. Yine anıtsal yapılar ve buluntular üzerinden dönemin yerleşimleri arasında benzerlikler ve farklılıkları ele alınıp, bunların bölgesel değişimleri irdelenmiştir. Bununla birlikte Yakındoğu' da ortaya çıkarılan diğer Neolitik Çağ yerleşimleri ile kıyaslama yapılmıştır. Benzerlik ve farklılıkların karşılaştırılması ilk önce Yukarı Mezopotamya Bölgesi'nde bulunan yerleşimlerin kendi içinde yapılması, daha sonra ise bölgesel karşılaştırılması planlanmaktadır. Bu sebeple çalışmanın merkezleri ve anıtsal yapıları ele alan bölümlerinde (5 ve 6) yerleşmelerin kendi içinde değerlendirmesi yapılmış, bölgesel değerlendirme ve ayrıntılar tekrar "Değerlendirme ve Karşılaştırma" başlığı altında irdelenmiştir.

"Yukarı Mezopotamya Bölgesi, Başlangıcından Neolitik Çağ'ın Sonuna Kadar Anıtsal Yapıların Kültürel, Sosyal ve Ekonomik Bağlamda Değerlendirilmesi" adlı tez çalışmasının yukarıda açıklanan ve hedeflenen amaçları doğrultusunda tez danışmanı Doç. Dr. Hanifi BİBER' in direktifleri ile uzun süren bir araştırma süreci başlatılmıştır. Çalışmanın ilk verileri bahsi geçen alanlarla birlikte dönem üzerine yapılan farklı konferanslar ve sempozyumlara katılma ve dönem araştırmacıları ile yapılan sohbetlerde elde edilmiş, çoğu kaynaklar kendilerinden temin edilmiştir. Bunun dışında olabildiğince Türkiye sınırlarında bulunan özellikle Fransız ve Alman Arkeoloji Enstitülerinde kaynak toplama çalışması yapılmıştır. Bazı kaynakların ise temini oldukça zor olduğundan yazarları ya da yerleşim yerleri kazıcıları ile iletişime geçilerek temin edilmeye çalışılmıştır. Farklı kaynakları temin edebilmek için büyük halk kütüphaneleri ya da üniversite kütüphaneleri dolaşılmış, sanal kütüphanelerden yararlanılmıştır. Çalışmanın asıl bölgesi Yukarı Mezopotamya Bölgesi olmasına rağmen diğer bölgelere ait yerleşimlerde incelenmiş, bunun sonucunda birçok lisanslı

yayınlar toplanmıştır. Oldukça uzun bir zamanı kapsayan çeviriler olabildiğince bizzat yapılmaya çalışılmış, Fransızca ve Almanca çevirilerde Doç. Dr. Ergül KODAŞ ve eşi Charlotte LABEDAN KODAŞ yardımlarını esirgememişlerdir.

Çalışmanın coğrafi sınırlılıkları, başlıkta da anlaşıldığı üzere Yukarı Mezopotamya Bölgesi oluşturmaktadır. Yukarı Mezopotamya Bölgesi'nin coğrafik sınırları; kuzeyi Toros Sıradağları çevrelerken, güney sınırını ise Irak topraklarında, Fırat Nehri üzerindeki Hit şehri ile Dicle Nehri üzerinde bulunan Samarra şehirlerine kadar çekilebilmektedir. Bölgenin doğu sınırını Fırat Nehri yatağı, batı sınırı ise Dicle nehri yatağı oluşturmaktadır (Finkelstein, 1962: 73; İplikçioğlu, 2013: 45; Tekin, 2015: 91). Ancak bu sınırlar Arkeoloji biliminde biraz daha değişmektedir. Özellikle kültür bölgelerine göre sınırların daha geniş alındığı söylenebilir. Bu çalışmada ele alınan bölge sınırları, kuzey sınırı yine Toros sıradağlarıyla çizilirken, batı sınırı Dicle Nehrinin biraz daha batısında bulunan Suriye/Halep şehri, doğu sınırı ise Irak/Musul-Kerkük şehrine kadar çekilmiştir. Güney sınırı ise yukarıda bahsedildiği gibi Hit ve Samarra şehirleri oluşturmaktadır (Harita 1-2). Bahsi geçen bölge kısmen de olsa çoğu araştırmacı tarafından kullanılan "Bereketli Hilal" olarak adlandırılan alanın kuzey kesimini oluşturmaktadır. Çalışmada ana bölge Yukarı Mezopotamya Bölgesi olmasına rağmen tüm Yakındoğu ele alınmıştır. Özellikle Neolitik Çağı merkezlerinin hem değerlendirme hem de karşılaştırmada kullanılması tercih edilmiştir (Harita 1-2).

Tez çalışmasının zamansal sınırlılığı, en erken "Anıtsal Yapılar" dan başlayarak Neolitik Çağ sonuna kadar ele alınmasından dolayı oldukça geniş bir zaman aralığını kapsamaktadır. Her ne kadar "Anıtsal Yapılar" ilk köylerde görülse de erken örneklerinin var olup olmadığını araştırmak üzere Geç-Epipaleolitik Çağ (MÖ 13.000-9.500) ve Neolitik Çağ' ın (MÖ 10.000/9.500-5.500) tamamını kapsamaktadır.

Tez çalışmasının ilk sürecinde oluşturulan çalışma takvimini takip ederek yazım sürecine başlanmış ve ilk olarak çalışmanın ana bölümleri oluşturulmuştur. Bu

doğrultuda “GİRİŞ” kısmıyla birlikte toplamda dokuz bölüm ve her bölüme ait alt başlıklar oluşturulmuştur.

İlk bölüm, giriş kısmında verilmesi gereken “Terminoloji” başlığını ele almaktadır. Terminoloji başlığını tezin kapsadığı ve cevap arandığı “Sorunsallar” ya da “Kuramsal Çerçeve” ile birlikte ele alınmasının daha anlaşılır olduğu düşünülmüştür. Çünkü Terminoloji kısmında verilen kelimeler ve anlamları Sorunsallar kısmında açıklanmaktadır. Her iki konunun birbiri ile ilişkisi olduğundan bu bölümde açıklanmışlardır.

İkinci bölüm, çalışmamızın coğrafi sınırlarını içeren Yukarı Mezopotamya Bölgesi’nin coğrafi ve iklimsel yapısını ele alarak geçmişten günümüze değişimleri ve bu değişimlere göre hayat biçimini ele almaktadır. Özellikle Neolitik Çağ, öncesi ve sonrası üzerinde durulmuştur.

Üçüncü bölüm, Neolitik kavramı, Neolitik Çağ ve süreci üzerinde durulmuş, Neolitik Çağ’ın günümüze değin geçirdiği kavramsal değişimler irdelenmiştir. Bununla birlikte Yukarı Mezopotamya Bölgesi’nin Geç Epi-Paleolitik dönemden Neolitik Çağ sonuna kadar ayrıntılı kronolojisi ve evrelerinin tüm özellikleri verilmiştir.

Dördüncü bölüm, çalışmanın temel konusu olan “Anıtsal Yapılar”ın başlangıcına ya da ilk örneklerine ait veriler toparlanmaya çalışılmış, bu konu üzerine üretilen önerilere yer verilirken yeni öneriler oluşturulmuştur.

Beşinci bölüm, çalışmanın coğrafi sınırları içinde kazıları yapılmış ve Çanak-Çömleksiz Neolitik döneme tarihlendirilmiş tabakalara ait “Anıtsal Yapılar” ve yerleşimlerin genel özellikleri ele alınmıştır. Toplamda dört yerel bölgeye ayrılmış ve bu bölgelere ait merkezler verilmiştir.

Altıncı bölüm, Neolitik Çağ’ın son dönemi olan Çanak-Çömlekli Neolitik ve bu dönemin genel özellikleri ile birlikte birkaç yerleşimi verilmiştir. Bu dönemde

konumuzu ilgilendiren “Anıtsal Yapılar” olmadığından, dönemin genel özellikleri üzerinden sosyal, ekonomik ve kültürel işlevlere değinilmiştir. Ayrıca bu dönemde “Anıtsal Yapılar” ın kullanılmaması üzerine bazı öneriler oluşturulmuştur.

Yedinci bölüm, ele alınan merkezlerin genel özellikleri, “Anıtsal Yapıları” ve çalışmacının amacı doğrultusunda oluşturulan hedeflerin açıklanması bu bölümde ele alınmıştır. Ayrıca bu bölümde Yakındoğu’da bulunan aynı dönemlere ait merkezler ve özellikleri karşılaştırmalar yapılarak değerlendirilmiştir.

Sekizinci bölüm, çalışmanın “SONUÇ” kısmını oluşturmaktadır. Baştan sona yapılan araştırma, inceleme ve değerlendirmeler sonucunda elde edilen veriler, bahsi geçen soru ya da sorunsallara cevaplar verilmeye çalışılmış, eski önerilerle birlikte yeni öneriler sunulmuştur.

1. TERMİNOLOJİ VE KURAMSAL ÇERÇEVE

Tez çalışmasının ikinci bölümünü oluşturan "Terminoloji ve Kuramsal Çerçeve" başlığı altında, çalışmada kullanılan bazı kavramların karşılaştırmalı tanımlamaları ele alınmıştır. Bu kavramların karşıladığı anlamlar ile birlikte kuramsal önerilerle değerlendirilmesi yapılmıştır. Bu sebeple iki konu tek başlık altında irdelenmeye çalışılmıştır. Din, ritüel, kült veya kamu gibi kelimeler bir çok anlama geldiği gibi farklı dillerde farklı anlamlar içermektedir. Çoğu kez Türkçe'de bulunan manalarına denk gelseler de farklı uyruklara ait araştırmacılar tarafından farklı yorumlanmıştır. Örneğin, kamu kelimesi ilk düşünüşte devlet çağrıştırsa da aslında sadece halkı, toplumu ifade etmektedir. Bunun gibi karmaşıklıklar "Terminoloji" başlığı altında ele alınırken bahsi geçen kavram ya da kelimelerin çalışmada oluşturulan "Kuramsal Çerçeve" başlığı altında açıklanmıştır.

1.1. Terminoloji

Bu başlık altında, tez çalışmasında ele alınan bazı kelimelerin ve kavramların anlamları, kullanım amaçları ve karşılaştırmaları yapılmıştır. Kavramların varsa Türkçe (Türk Dil Kurumu) karşılıkları ve farklı dillerde anlamları ele alınmış daha sonra Arkeoloji Bilimi'nde ve çalışmamızda kullanılan manaları açıklanmıştır.

Animizm : Latince "Anima" kelimesinden türetilen kelime "Canlandırmacılık" anlamına gelmektedir. Temelde ruh ve hayvan hayatı ile ilişkilidir. Doğada bulunan canlıların, çoğunlukla hayvanların maddi varlıklarının ötesinde bir ruha sahip olduğu görüşünü savunur. Ayrıca doğal olaylar, hayvanlar ve ya daha geniş bir şekilde ile doğada var olan tüm canlıların yine doğada var olan başka nesnelere ruhlarını geçirmeleri ve bunlara tapınmaları olayını anlatan kısmi inanç/din biçimidir (https://tr.wikipedia.org/wiki/Animizm, Erişim Tarihi: 17.09.2020).

Anıt : Türk Dil Kurumu sözlüğünde; 1-) Önemi ve değeri çok olan eser veya kişi. 2-) Büyük veya çok önemli/ünlü kişiler veya olayın kuşaklarca boyunca

bilinmesi, anılması için yapılan göze çarpacak ebatlarda olan, sembol niteliğinde yapılar veya abidelerdir (https://sozluk.gov.tr/ Erişim: 18.06.2020).

Anıtsal **:** Türk Dil Kurumu sözlüğünde; görkemli, abidevi, anıta benzeyen, anıt niteliğinde olan anlamlarına gelmektedir (https://sozluk.gov.tr/ Erişim: 18.06.2020).

Anıtsallık **:** Türk Dil Kurumu sözlüğünde; görkemlilik, anıtsal olma anlamlarına gelmektedir (https://sozluk.gov.tr/ Erişim: 18.06.2020).

Aşiret **:** Türk Dil Kurumu sözlüğünde; Dil ve kültür bağlamında büyük bir benzerlik gösteren, birçok boy veya aileden oluşan, irili-ufaklı toplum yapıları olan, ekonomi, kan, din veya evlilik bağları bulunan göçebe veya yerleşik topluluklar, oymaklar anlamına gelir (https://sozluk.gov.tr/ Erişim: 18.06.2020).

Ateş Çukurları **:** Eski çağlarda insanların yerleşik hayata geçmesiyle birlikte, daha çok açık alanlarda kullanılan daha sonra ocak/fırınlarla tamamlanan bazen basit bazen ise küçük taşlarla ya da çamur ile sıvanarak yapılan toprak içi çukurlar, tandırlardır (Miyake, 2007; Butterlin, 2019).

Banket **:** Fransızca *"Banquette"* kelimesinden Türkçe 'ye geçmiştir. Fransızca ve İngilizce anlamı; bank, koltuk, çoklu koltuk, tezgah, arabanın arka koltukları gibi anlamlar içermektedir (https://dictionary.cambridge.org/dictionary/french-english/banquette Erişim: 18.06.2020). Türk Dil Kurumu sözlüğünde; 1-) Şehirler arası yolların kenarlarında bulunan, yayaların yürümesi veya taşıtların durması için yapılmış toprak veya çakıl yol, kaldırım. 2-) Yamaçlardan ya da tepeliklerden kayacak toprakları engellemek, tutmak için yapılan ya da ekime elverişli toprakları tutmak için yapılan dar basmaklardır (https://sozluk.gov.tr/ Erişim: 18.06.2020).

Din **:** Arapça (*deyn*) kökenli olan kelime, Türk Dil Kurumu sözlüğünde; 1-) Tanrı'ya, doğaüstü veya insan üstü güçlere, kutsal varlıklara inanmayı veya

tapınmayı sistemli hale getiren belli kuralları olan kurum, diyanet. 2-) Yukarda açıklanan nitelikleri kurallar, kurumlar, töreler ve semboller biçiminde toplayan, sağlayan düzen. 3-) İnanç, kült, ülkü veya inanılıp çok bağlanılan düşünce (https://sozluk.gov.tr/ Erişim: 18.06.2020; Ayrıntılı bilgi için *İslam Ansiklopedisi*'ne bakınız).

Funeral : (Genellikle dini) ölü bir kişinin cesedini gömmek ya da yakmak için yapılan tören (https://dictionary.cambridge.org/dictionary/english/funeral). Genellikle gömme veya yakma işlemi başlamadan önce bir alanda veya yapıda ölüyü onurlandırmak için yapılan tören, eğlence, yas veya ritüelleri toplamıdır. Tarih boyunca uygulanan ve günümüzde de devam eden "Cenaze töreni" olarak nitelendirilebilir. Neolitik Çağ'da ise bu törenlerin yapıldığı bilinmesine rağmen mimari anlamda kanıtları Çayönü "Kafataslı Yapı" ve Dja'de "Ölü Evi-Funeral Yapı" bu amaçlarla kullanılmıştır (Erim-Özdoğan, 1994; Coqueugniot, 1998).

İnanç : Türk Dil Kurumu sözlüğünde; 1-) Tanrı'ya, bir dine inanma, akide, iman, itikat. 2-) İnanılan şey, görüş, fikir. 3-) Bir düşünceye, fikre, görüşe gönülden bağlı olma (https://sozluk.gov.tr/ Erişim: 18.06.2020). İnanç, "bir düşünceye, olguya, aklın algıladığı ya da algılayamadığı şeylere gönülden bağlı olma" manasına gelmektedir günümüzde genelde "Din" ve "İman" ile genellikle kullanılmışsa da "İnanç" birçok şeyi ima etmektedir. Kültürel inanç, dini inanç, batıl inanç gibi kavramlarla kullanılırken tek başına açıkladığı olgularda bulunmaktadır.

Kamu : Türk Dil Kurumu sözlüğünde; 1-) Halk için görev yapan devlet yapılarının tümü. 2-) Halk, bir ülkede bulunan halkın bütünü. 3-) Bütün, hep (https://sozluk.gov.tr/ Erişim: 18.06.2020). "Kamu" kelimesi esasen "Halk (*İngilizce; Public*)" demektir. Günümüzde kullanılan "kamu kuruluşları" kavramı devletle bir görülse de aslında bunlar "halk kuruluşları" dır. Devlet ile olan bağlantısı bu kuruluşların idari işlevlerinin, korunmasının ve diğer icraatlarının sağlanması ile yükümlü olmasıdır. Bahsi geçen yapılar halk için kurulmuş, halk alanlarıdır. Özellikle son dönemlerde Arkeoloji Bilimi'nde "*Community=Topluluk*" kelimesi ile

eş anlamlı olarak kullanılmaya başlanmıştır (Daha fazla bilgi için bir alt başlık ve bölüm 7' e bakınız).

Kamu Yapıları/Binaları : "Kamu/Halk" kelimesinden yola çıkılarak "Halk Yapıları/Binaları", "Topluluk Yapıları/Binaları= Community Structures/ Buildings" gibi birçok örnekle açıklanabilir. Genel itibari ile halka ait olan, halkı ilgilendiren ve ortak kullanım yapıları/binaları olarak görülmektedir. Bu yapılar/binalar günümüzde farklı algılansa da ilk kurulumlarından (Neolitik Çağ) itibaren günümüze kadar aynı anlamda aynı amaçta kullanılmışlardır. Bahsi geçen yapılarda geçmişte, sosyal organizasyonlar (eğlence, düğün, toplantı gibi), kültürel, sanat ve zanaat faaliyetleri, dini-inançsal işlevler ve depolama gibi olguları kapsamaktadır. Günümüzde yine halkı ilgilendiren yapılar olmasına rağmen devlet yapısı ile birlikte işlev görmektedir. Devlet Su işleri, Üniversiteler, Camiler gibi yapılar aslında halk yapılarıdır, halk için yapılmışlardır. Belli kanunlar çerçevesinde herkese açık alanlardır ve devlet desteklidirler (Daha fazla bilgi için bir alt başlık ve bölüm 7' e bakınız).

Klan : Fransızca *"Clan"* kelimesinden türetilerek Türkçe' ye eklenmiştir. Türk Dil Kurumu sözlüğünde; boy, sülale anlamına gelir. İngilizce ve Fransızca; büyük aile, aynı kanı paylaşan topluluk anlamına gelir.

Kolektif : Fransızca *"Collectif"* kelimesinden türetilerek Türkçe' ye eklenmiştir. Türk Dil Kurumu sözlüğünde; 1-) birden fazla kimseyi ya da nesneyi, eşyayı, kavramı içine alan, bunların bir araya gelmesi sonucu oluşan. 2-) Ortaklaşa (https://sozluk.gov.tr/ Erişim; 19.06.2020). Fransızca ve İngilizce; birkaç kişini katıldığı yer, bir grup insan topluluğu, ortaklaşa (https://dictionary.cambridge.org/dictionary/french-english/collectif Erişim 19.06.2020). "Kolektif" kelimesi Arkeoloji Bilimi' nde "Kamu", "Kamu Yapıları", "Topluluk Yapıları" ile birlikte kullanılır, genellikle "Ortak Kullanım Alanları/Kolektif Alanlar" olarak tercih edilir.

Kült : Fransızca *"Culte"* kelimesinden türetilmiştir. Türk Dil Kurumu sözlüğünde; 1-) Din, 2-) yöresel ya da bölgesel özellikler taşıyan dini törenler

(https://sozluk.gov.tr/ Erişim; 19.06.2020). Fransızca; 1-) Tanrıya, ilahi varlıklara ya da doğa üstü güçlere duyulan saygı ve bu saygının gösterildiği törenler. 2-) İbadet etmek, bir şeye ya da kişiye ibadet sunmak (https://www.larousse.fr/dictionnaires/francais/culte/21053 Erişim; 19.06.2020).

Kült Yapıları : "Kült" kelimesinden yola çıkılarak oluşturulan ve bu kelimenin karşıladığı anlamların sergilendiği yapılardır. Bu yapılar geçmişten günümüze farklı isimlerle anılmıştır (Tapınak, Kilise, Cami gibi). Bu yapıların konumuzu ilgilendiren kısmı ise Neolitik Çağ'da birebir kült ya da dini törenlerin somut olarak kanıtlanmamasına rağmen anıtsal yapıların kült yapıları sayılmasıdır. Bu sebeple çalışmada bu konu irdelenmiş ve değerlendirilmiştir (Bakınız Bölüm 7).

Paye/Stel : Paye**,** Farsça' da "iskemle, masa ayağı" anlamına gelen kelime, aynı zamanda "pilpaye" ya da "fil ayağı" olarakta kullanılmaktadır. Mimarlıkta, yapı içinde genellikle üst yapıları, çatı yapısını taşımak için kullanılan sütun ya da dikmeler olarak geçmektedir. Tuğla, kerpiç, ahşap ve blok ya da kesme taşlarla oluşturulan, genellikle yapının önemine, büyüklüğüne göre malzeme seçilen ve bu doğrultuda şekillenen taşıyıcı kolonlardır (Hasol, 1975: 87). Stel kelimesi ise, payenin aksine yük kaldırmaya pek elverişli olmayan, kullanım amacına göre çeşitlilik gösteren, boyu enine göre daha fazla olan genellikle taş dikmelerdir. Farklı bir adlandırılması ise "dikilitaş" tır. Neolitik Çağ'da pek bezemeli örneği olmamasına rağmen daha geç dönemlerde üzerlerinde kral, yönetici ya da dini buyrukların yazıldığı, mezarlıklarda mezar taşı gibi kullanımları ile birlikte bazen yapılarda üst, çatı yapısını destekleme de de kullanılır (https://tr.wikipedia.org/wiki/Stel Erişim, 20.06.2020). Arkeoloji Bilimi' nde de aynı anlamda kullanılan "paye" bazen steller ya da dikmelerle karıştırılmaktadır. Göbekli Tepe yerleşimde bulunan "T" biçimli blokların üst, çatı yapısını taşıdığına inanıldığından "paye" olarak ele alınmıştır (ebatlar ve sağlamlıkları buna kanıttır). Bazı yayınlarda stel olarak dile getirilmesi aslında bu payelerin bezeli olması ve dikkat çekiciliğindendir. Aslında Göbekli Tepe örnekleri her iki kavramı da karşılamaktadır. Ancak Boncuklu Tarla, Çayönü veya Hallan Çemi örneklerinde ortaya çıkarılan taş dikmelerin stell olarak yorumlanması gerekmektedir. Üst yapıyı

taşıyacak yükseklikte olmamaları ve o sağlamlığı gösterecek düzenleri olmaması buna kanıttır (kesinlikleri olmayan bu araçlara en iyi kullanım "*Paye/Stel"* kullanımıdır).

Platform **:** Fransızca "*Plate-forme"* kelimesinden türetilmiştir. Türk Dil Kurumu sözlüğünde; yüksekçe yer anlamına gelmektedir (https://sozluk.gov.tr/ Erişim, 20.06.2020). Fransızca ve İngilizce; Düz veya yatay yüzey, yerden fazla yüksek olmayan, çok az kaldırılmış anlamlarına gelmektedir. Arkeoloji Bilimi'nde ve çalışmamızda, yapılar içinde veya dışında tabandan yüksekte yapılmış, taş veya kerpiç temelli veya tamamen kerpiçten/topraktan yapılmış, sınırları belli olan yüksekliklerdir. Genellikle dikdörtgen ya da kare olmasının yanında daha uzun, dar örneklerde bulunmaktadır. Çoğunlukla seki ya da banket ile karıştırılmaktadır. Platformlar, tahmin olarak eşyaların bırakıldığı (ritüel ya da günlük kullanım eşyaları olabilir) alanlar olmasının yanında uyuma içinde kullanıldığı düşünülmektedir. Özellikle Kuzey Suriye topraklarında ve Yukarı Dicle yerleşimlerinde anıtsal yapılar içerisinde ortaya çıkarılmışlardır. Bunlar dışında her dönemde görülebilen bir mimari öğedir.

Radyan **:** Fransızca *"Radian"* kelimesinden türetilmiştir. Türk Dil Kurumu sözlüğünde; matematik/geometri' de bir dairenin yarıçapı uzunluğunu gören merkez açıya eşit uzaklıkta ki ölçme birimi. Fransızca' da aynı anlama gelen "Radyan/Radian" bu çalışmada mimari özellikleri açıklamak için kullanılmıştır. Neolitik Çağ'ın erken mimari örnekleri olan yuvarlak yapılarda özelliklede "Anıtsal Yapılar" da kullanılan, tam olmasa da nerdeyse eşit ebatlarda birden fazla bölmeler oluşturmak için çekilmiş ara duvarları tanımlamak için kullanılmıştır. Genellikle Kuzey Suriye topraklarında bulunan Neolitik yerleşimlerinde görülen bu uygulama Yukarı Dicle' de basit şekli ile Çemka Höyük' te de ortaya çıkarılmıştır. Bahsi geçen yuvarlak yapılarda merkeze yönelen ara bölme duvarları genellikle altı eşit oda/hücre oluşturmaktadır. Tam merkezde ise çokgen bir boş olan kalmaktadır (Ayrıntı bilgi için Bölüm 5'e bakınız).

Ritüel **:** Fransız kökenli bir kelime olup aynı şekilde Türkçeye geçmiştir. Türk Dil Kurumu sözlüğünde; 1-) Ayin. 2-) Gelenek haline gelmiş (https://sozluk.gov.tr/ Erişim, 21.06.2020). Ritüel dini törenlerin yanında, kültürel törenlerle ilgilidir. Ritüel kavramı her ne kadar sınırlı bir anlamı taşısa da geçmişten günümüze nerdeyse her yerde görülebilen ve uygulanabilen bir yöntemdir. Mağaralarda, açık alanlarda, yapılarda uygulanabilmiştir.

Seki **:** Türk Dil Kurumu sözlüğünde; 1-) Evlerin önünde ya da içinde oturmak için yapılan taş veya çamurdan yapılan set. 2-) Sedir (https://sozluk.gov.tr/ Erişim, 21.06.2020). Türkçe' de kullanılan anlamında Arkeoloji Bilimi' nde de kullanılmaktadır. Neolitik Çağ'da genellikle Anıtsal Yapılar' ın içlerinde, duvar boyunca oluşturulmuş, kerpiç malzeme ile oluşturulmuş oturma yerleridir. Bazı kaynaklarda uyumak içinde kullanıldıkları ifade edilmektedir.

Sembolizm **:** Fransızca "Symbolisme" kelimesinden türetilmiştir. Türk Dil Kurumu sözlüğünde; Simgecilik anlamına gelmektedir (https://sozluk.gov.tr/ Erişim, 21.06.2020). 19. Yüzyılda Fransa'da diğer akımlara (özellikle Parnasizm'e) tepki olarak ortaya çıkarılmış, amacı dış dünyayı sembollerle anlatmaktır. Her insan dünyayı, çevreyi veya yaşamı farklı algılamaktadır ve bu doğrultuda bu anlatıyı sembollerle açıklamaktadır. Aynı şekilde bu düşünce geçmiş dönemlerde de aynı şekilde açıklanmaya çalışılmıştır. Göbekli Tepe, Tell 'Abr 3, Jerf El Ahmar'da bulunan yapılarda ki bezemeler, Körtik Tepe, Boncuklu Tarla, Hallan Çemi, Nemrik 9, Akarçay ve Tell Sabi Abyad yerleşimlerinde ele geçen buluntular üzerindeki semboller kısmen bu şekilde açıklanmaktadır. Bu konu hakkında ayrıntılı çalışma ilerde ki başlıklarda verilmektedir.

Sosyal Organizasyon: Toplumsal birliktelik. Temelinde birden fazla kişiyi barındıran, bu kişilerin belirli ve karşılıklı bir takım ilişkiler ya da etkileşimler yaşadığı kurumlaşmış ya da birden oluşan düzenlemelerdir. Sosyal organizasyon birçok anlamda kullanılabilir. Amaç insanların bir arada olmasıdır. Düğünler, eğlenceler, toplantılar ya da ritüeller bunlardan bazılarıdır. Neolitik Çağ'da ise bu sosyal organizasyonlar Anıtsal Kamu Yapılarında yürütülmektedir.

Tapınak **:** Türk Dil Kurumu sözlüğünde; İbadethane, ibadet yapılan yer, tapınma amaçlı yapı anlamında kullanılmaktadır (https://sozluk.gov.tr/ Erişim, 21.06.2020). Tapınak, genel olarak tanrı veya tanrılara tapınma, ibadet ve çeşitli ritüellerin yapıldığı mimari öğe olarak nitelendirilebilir.

1.2. Çalışmada Ele Alınan Sorunsallar (Kuramsal Çerçeve)

Bu çalışmanın asıl konusunu oluşturan "Neolitik Çağ Anıtsal Yapıları" ve bu yapılar üzerinden dönemin sosyal, ekonomik ve kültürel oluşumu üzerine öneriler, fikirler oluşturulmaya çalışılmıştır. Bu bağlamda çalışmada ele alınan ve çeşitli tartışmalara vesile olan konulara yüzeysel olarak aşağıda açıklanmıştır. Bahsi geçen ve karmaşıklıklara neden olan kavramlar ayrıntılı olarak diğer bölümlerde ele alınmışsa da burada konunun iyi anlaşılması ve metin içlerinde geçen bazı önermelerin daha iyi anlaşılması için kısaca giriş yapılmıştır. Tez çalışmasının sorunsalları aşağıda başlıklar altında verilmiştir.

1.2.1. Neolitik Çağ'da "Anıtsal Yapılar" Kavramı

Epi-Paleolitik dönemin sonlarında (Geç Epi-Paleolitik) insan toplulukları gerekli olan çeşitli nedenlerden dolayı açık alanlarda yerleşim kurmaya başlamış ve bu yerleşimlerde farklı uygulamalar geliştirmiştir. Bu uygulamalardan en önemlilerinden biri mimari alandadır. Kurulan yerleşimler, konutlar ve farklı ebatlarda yapılarla temsil edilmektedir. Konutlardan çok farklı bir sistemle oluşturulan daha büyük, görkemli ve iç-dış düzenlemeleri ile kendilerini belli eden yapılar konumuz dahilinde "Anıtsal Yapılar" olarak ele alınırken bazı kaynaklarda "Kült" veya "Kamu" yapıları olarakta geçmektedir. Tabi bu farklı yapıların başlangıcı tam olarak çözülemese de bitişi MÖ. 7.000' lere denk gelmektedir. Bahsi geçen yapılar planları, ebatları ve iç düzenlemeleri ile kronolojik olarak farklılıklar geçirmekte olup döneminin sosyal, ekonomik ve kültürel işlevlerini yansıttığı düşünülmektedir. Ancak yapıların Çanak-Çömleksiz Neolitik Çağ sonlarında

işlevlerini yitirmesi ve bir daha kullanılmaması bahsi geçen üç olgu üzerinde değişimlerin yaşandığını göstermektedir. Bu sebeple çalışmada bu üç olgu ve bağlantılı konular ele alınmaya çalışılmıştır. Bu bağlamda, "Anıtsal Yapılar" ın ilk örneklerinden yola çıkılarak Yukarı Mezopotamya Bölgesi'nde bulunan önemli örnekleri açıklanmış, daha sonra ise bu yapılar üzerinden sosyal, ekonomik ve kültürel karmaşıklık irdelenmiştir.

Bahsi geçen Anıtsal Yapılar bu çalışmada genel olarak "Kamu" yapısı olarak ele alınmıştır. Çünkü yukarıda da ele alındığı üzere Neolitik Çağ'da dinin ya da dini işlevlerin ne kadar baskın olduğu ya da hayata ne denli etki ettiği bilinmemekle birlikte arkeolojik kanıtlardan da yoksundur. Ancak bahsi geçen yapılarda kült ya da inançsal bir uygulama olsun ya da olmasın çok işlevli oldukları birçok buluntu ile kanıtlanmıştır. Bu sebeple bu yapıların yerleşimin ortak kullanım alanları oldukları düşünülmekte ve bu sebeple "halk" yapıları olarak ele alınmaktadır.

1.2.2. Neolitik Çağ Yerleşimlerinde Anıtsal Yapıların Sosyal Yeri

Neolitik Çağ yerleşimlerinin odak noktasını oluşturan "Anıtsal Yapılar", yerleşim hakkında ayrıntılı bilgiler veren önemli buluntu gruplarındandır. Bahsi geçen yapılar yerleşimlerden önce mi sonra mı kurulduğu kesin olmasa da bu konu ile ilgili bilgileri yapıların planlamalarıyla çözmek mümkün gibi görülmektedir. Diğer bölümlerde ele aldığımız merkezlerde anlaşılabildiği kadarıyla anıtsal yapılar yerleşimin belli noktalarına yerleştirilmekte ve konutlar bunun çevresine oturtulmaktadır ya da konutlardan bağımsız bir alanda inşa edilmişlerdir. Her iki şekilde de anıtsal yapıların ya tam çevresi ya da belli bir alanı boş bırakılmış ve bu alan ihtimalle ortak kullanım alanı olarak kullanılmıştır. Bunun dışında yapının içinde ele geçen günlük kullanım aletleri, farklı işlevleri gösteren alanları/bölmeleri ve çok kişiyi barındırabilecek büyüklükleriyle dönemin toplanma alanları gibi görülmektedirler. Konutlarda sosyal hayat ile ilgili pek bilgi olmasa da bahsi geçen anıtsal yapılarda çok işlevlik bu sosyal hayat hakkında bilgi vermektedir. Özellikle

bu anıtsalların çevresinde ve içinde ele geçen arkeolojik buluntular büyük kanıtlar niteliğindedir.

Yukarıda anıtsal yapıların maddi kalıntılar üzerinden değerlendirmesi yapılırken aynı zamanda bunlar üzerinden dönemin birçok sosyal durumuna öneriler oluşturulmaya çalışılmıştır. Bunlar genellikle yerleşim içi ilişkiler, beslenme, konaklama, iş paylaşımı, eğlenceler, törenler gibi birçok olguyu kapsamaktadır.

1.2.3. Neolitik Çağ Yerleşimlerinde Anıtsal Yapıların Ekonomik Yeri

Neolitik Çağ "Anıtsal Yapıları" dönemin avcı-toplayıcı yaşam biçimine göre şekillendirilmiş, bazen içinde ya da çevresinde bölme veya ek olarak yapılan depolama yapıları ile ele geçerken, yapıların etrafında bulunan çok miktarda hayvan kemikleri ile birlikte av hayvanlarının bu yapılarda ya da çevresinde tüketildiği düşünülmektedir. Kısmen sosyal hayatı da gösteren bu kanıtlar ekonomik olarak ele alınmaktadır. Eğlence, tören ya da farklı şekillerde av hayvanlarının ya da toplanan bitkilerin bu yapı çevresinde tüketilmesi insanların birlikte hareket ettiğini göstermektedir.

Yukarıda ele alınan konunun aslında maddesel unsurlarını oluşturmaktadır, ancak ekonomi konusu tüm Neolitik Çağ ve sonrasında da ana etken durumundadır. Neolitik Çağ'da ekonomi hem sosyal hayatı hem de kültürel çeşitlenmeyi etkilemektedir. Değerlendirme sonuç kısımlarında ayrıntılı ele alınacak olan bu konu kısmen coğrafya ve iklimle ilişkilidir.

1.2.4. Neolitik Çağ Yerleşimlerinde Anıtsal Yapıların Kültürel Yeri

Yukarı Mezopotamya Bölgesi'nde en eski anıtsal yapının hangi tarihe ve hangi yerleşime ait olduğu kesin olmasa da ilk kurulumlarından son kullanımlarına kadar sürekli değişim geçirmişler ve bu değişimler küçük farklılıklarla nerdeyse her

yerde aynı olmuştur. Sadece bu anıtsal yapılarda değil aynı şekilde diğer mimari yapılarda ve buluntularda da fark edilmektedir. Birbirlerinden oldukça uzakta olan ve dönemin ulaşım şartlarına göre oldukça iyi bir etkileşimin olduğu görülmektedir. Diğer bölümlerde bahsi geçen buluntular ve mimari özellikler üzerinden kültürel benzerlikler ve farklılıklar ele alınmıştır. Aslında dördüncü bölümde bölgelerle ele alınan yerleşimler bu doğrultuda oluşturulmuştur.

1.2.5. Sınıfsal Ayırımlar, Eşitlikçi Toplum ve Ata Erkillikten Ana Erkilliğe Geçiş

Yukarı Mezopotamya Bölgesi'nin Neolitik Çağ'ının ele alındığı bu çalışmada her ne kadar Anıtsal Yapılar üzerinden bazı soyut kavramları ele almak güç olsa da bunlar üzerine fikirler üretmek mümkündür. Dönemin ırksal ayrımlarını gösterebilecek herhangi bir kanıt yokken, sınıfsal ayrımların olabileceği, çoğu araştırmacı tarafından "Eşitlikçi Toplum" olarak nitelendirilen Neolitik Çağ insanının düşünüldüğü kadar eşitlikçi olmadığı akla gelmelidir. Bunlar üzerine aşağıda ele alınacak konular ve değerlendirmeler sonucunda bir takım çıkarımlar oluşturulmuştur. Ayrıca bariz şekilde buluntularından belli olan ve Neolitik Çağ toplumlarının bir kısmında kendini belli eden erkillik durumu söz konusudur. Erken dönemlerde görülen Ata Erkillik, geç dönemlerde Ana Erkil'e dönüşmüştür. Aslında bu konuların hepsi birbiri ile ilişkili iken asıl konular sosyo-ekonomik durumlarla açıklanabilir.

1.2.6. Coğrafya ve iklimin Etkisi

Çalışmanın içinde oldukça ayrıntılı ele alınan bu başlık, konumuzu oldukça ilgilendirmektedir. Coğrafya ve iklim yapısı ilk yerleşimlerin kurulmasından terk edilmesine, yaşam tarzlarından mimari özelliklere kadar birçok şeyi etkilemektedir. Yerleşimlerin konumlandırıldığı alanlar genellikle yaşam tarzlarına uygun olmakla birlikte hammadde ve çeşitli alanlara geçiş için müsaittir. Ancak bu sürekli aynı

şekilde devam etmemiş, belirli yerlerde ilk yerleşimler kuraklıklardan ve kaynak eksikliklerinden dolayı göç etmiş ya da yaşam modelini değişerek göçebe ya da yarı göçebe hale dönüşmüştür. İklim ve Coğrafya insanı direkt etkilediğinden, insan ile ilgili çoğu şeyde etkilenmektedir. Örneğin Çanak-Çömleksiz Neolitik dönemde, yerleşimlerin odak noktası olan özel/anıtsal yapılar, Çanak-Çömlekli Neolitik ile birlikte kullanılmamış, bunun yerine birçok odalı depolama yapıları tercih edilmiştir. Bunun sebepleri ise insanların avcı-toplayıcı yaşam modelinden üretici yaşam modeline geçmesi, mülkiyet ve hiyerarşi kavramların ortaya çıkmaya başlaması, Holosen'de görünen ani iklimsel değişimler gibi birçok neden gösterilebilir.

Örneğin; Akkermans ve diğerlerinin (2011: 230-231) Tell Sabi Abyad yerleşiminde yürüttükleri çalışmalarda, özellikle MÖ 6.200 yıllarında insanların yerleşimi tam olarak terk etmediğini, ancak höyük üzerinde yer değiştirdiklerini iletmişlerdir. Bununla birlikte yapılarda bir değişim yaşandığı ve çok odalı depolama yapılarının geniş yer kapladığı görülmektedir. Bu değişimlerle birlikte halk, tarıma ve evcilleştirilmiş doğaya (genellikle domuz ve bazı bitkiler) dayanan özerk hanelere bölünmüş, hem göçebe ya da yarı göçebe insanlardan hem de yerleşik tarımcı insanlardan oluşan çeşitlenmiş bir alan haline gelmiştir. Bu değişimlerin ana nedeninin iklim olduğu belirgindir.

1.2.7. Din-İnanç-Sembolizm ve Neolitik İlişkisi

Din ve inanç, yaşamın başlangıcından bu yana sürekli var olmuş, insan ile birlikte daha etkin hale gelmiştir. Özellikle insan üzerinde hayatı biçimlendirmesinde ve buna göre yaşamasında dinin oldukça etkisi olduğu bir gerçektir. Ancak bunu Neolitik Çağ için söylemek ne kadar doğrudur. Yukarıda dinin tanımlamasında da görüldüğü üzere; Din, belli kurallar üzerine işleyen ve bu kurallar doğrultusunda yaşama etki eden bir kurumdur. Bu sebeple Neolitik Çağ için din olgusu karmaşıklığa yol açmaktadır. Çünkü bu dönem insanının ilk öncelikleri yaşama, beslenme ve korunmadır. Şuana kadar kazıları yapılan Neolitik Çağ yerleşimlerinde dini ya da dini bir işlemi kesin kanıtlayan (din ile ilişkili yorumlanmış buluntular

vardır, ama kesinlik yoktur) bir buluntu olmaması bu durumu daha da karmaşık yapmaktadır. Buna rağmen inanç ile ilgili buluntular kesindir bunlar ölü gömmede, anıtsal yapılarda ve bazı konutlarda (Çatal Höyük örneği gibi) görülmektedir.

Göbekli Tepe, Nevali Çori, Akarçay Tepe, Mezraa Teleilat, Mureybet, Jerf El Ahmar, Dja'de gibi yerleşimlerde dini unsurlar olarak görülen bazı heykel ya da bezemeler din ile birlikte düşünülmüşse de bunun farklı amaçları olmalıdır. Sembolik bir takım unsurların sadece din ile oluşturuldukları genel kabul görmektedir. Ancak bunların sanatsal bir uygulama olması ya da yapının süslenmesi gibi durumların da düşünülmesi gereklidir. Aşağıda da değinileceği üzere Neolitik Çağ anıtsal yapıları bulundukları yerleşimin en önemli, en görkemli yapılarıdır ve bu doğrultuda bu yapıların süslenmesi de olağan gibidir. Örneğin; Göbekli Tepe yerleşiminde ÇÇNA sonlarına tarihlendirilen yuvarlak yapılarda ortaya çıkarılan birçok hayvan heykeli ve devasa "T" biçimli payelerde hayvan bezemesi bulunmaktadır. Schmidt bu bezemeleri dinsel olgular olarak yorumlamış ve bu alanın tapınak olabileceğini ileri sürmüştür. Bu sembollerin ayrıntılı incelemesi yapıldığında ise aslında bu hayvanların bölgede yaşayan türler olduğu görülmektedir. Bunun dışında dönemin yaşantısında korku önemli bir etken olmalı ve dine ya da inanca etki etmelidir. Bu sebeple daha çok büyük yırtıcıların işlenmesi hatta bazı durumlarda hayal gücü eklenerek farklı yaratıklar yapılması daha uygun olmalıdır. Ancak Göbekli Tepe' de örümcek gibi böceklerden, balıklara, birkaç çeşit kuşa ve sürekli avlandığı bilinen domuza oldukça fazla yer verilmiştir. Bu sebeple sembolik bezmelerin dinle ne kadar bağlantılı olduğu sorunsalı ortaya çıkmaktadır. Bir başka örnek ise boğa ya da öküzün gücü o dönemde oldukça deneyimlenmiş olunmalı ki çoğu yerleşimde kafatasları yapılara süsleme ya da güç gösterisi olarak asılmış ya da konulmuştur (Hallan Çemi, Çemka Höyük, Mureybet, Nemrik 9 gibi yerleşimlerde). Göbekli Tepe'de de aslan ya da panter gibi boğa işlenmiş, fakat diğerlerine nazaran daha az sayıda ve daha az görkemli işlenmişlerdir. Kısmen Göbekli Tepe' de çevrede bulunan hayvanların işlenmesi aslında bir doğa inancını (Animizm) yansıtmaktadır. Ancak bunun kesinliği bile kuşkuludur. Bu konuyla ilgili ayrıntılı bilgiler ilerleyen bölümlerde ele alınmıştır. Çalışmada değerlendirme kısmında ayrıntılı ele alınan bu

sorunsal erken dönemlerden Neolitik Çağ sonuna kadar bazı örneklemeler ve önerilerle desteklenmiştir.

1.2.8. "Kamu", "Kült" ve "Tapınak" Kavramları Üzerine

Kamu kelimesi yukarıda tanımladığı gibi "Halk" anlamına gelip halkı, toplumu ifade etmektedir. Kült ise birçok anlama gelmesine rağmen konumuz dâhilinde ele alınan dini yönüdür. Aslında kült tanımı yine halkı ilgilendiren bir durum olduğundan kamu içinde yer almaktadır. Konumuzu ilgilendiren Neolitik Çağ anıtsal yapılarında durum farklılaşmaktadır. Bu farklılaşma aslında kısmen zorlamadır. Bu konuya değinecek olursak kamu ve kült yapıları insan temelli kavramlardır ve insani vasıflarla ilgilidir. Kamu, daha genel bir ifade olurken kült sadece din, tören gibi anlamları içermektedir. Bu konuda sürekli bir tartışma Arkeoloji Bilimi' nde süre gelmektedir. Neolitik Çağ Anıtsal Yapıları, Kamu Yapıları mı? Kült Yapıları mı? Bu sorunun cevabı ne yazık ki Neolitik Çağ için şuan cevaplanamayacak, ancak bazı araştırmacıların zorlama ile bu dönem yapılarının "Kült Yapıları" olduğu yönünde önerileri bulunmaktadır. Yukarıda da bahsedildiği gibi dönemin anıtsal yapıları içinde din ya da onunla ilgili veriler ya hiç yok ya da çok az ele geçmiş birkaç somut veriye dayanmaktadır. Bunun aksine bahsi geçen yapılarda birçok işlevin yapıldığı birçok somut kanıt ile belgelenmiştir. Özellikle bazı yapılarda ortaya çıkarılan sembolik ya da uygulamalar bu yapıların "Kült" ya da "Tapınak" olduğu yönünde görüşlere vesile olmuştur. Bu çalışmada ise bunlar hakkında görüşler, tartışmalar ele alınmış, bahsi geçen yapıların aslında kült ile de alakalı olup, ancak bununla birlikte kanıtlanmış birçok işlevinin olduğunu ve bu nedenle "Kamu" yapıları olduğu üzerine odaklanmıştır. Daha ayrıntılı bilgiler ilerleyen bölümlerde verilmiştir.

1.2.9. Anıtsal Yapıların İç Düzenlemeleri, Bölgesel Benzerlik - Farklılıklar ve Kültürel Etki

Anıtsal Yapılar tıpkı konutlar gibi insan elinden oluşturulmuştur, ancak bu yapıların işlevleri ve önemine bağlı olarak çok farklı inşa edilmişlerdir. Ebatsal olarak bulundukları yerleşimlerde kendi tabakalarından en büyük yapı olmaları bir tarafa sağlamlık yönünden de ön plandadırlar. Aynı durum iç donanımlar bakımından da görülebilmektedir. Çalışmada Yukarı Mezopotamya Bölgesi dört alt bölge olarak ayrılmış, bu ayrımlar mimari özellikler ve iç donanımlara bağlı kalınarak yapılmıştır. Ancak ayrıntılı ele aldığımız yerleşimler kendi bölgelerinde bile bariz farklılıklar göstermektedir. Her ne kadar benzerlikler geniş alanlarda kültür etkileşimini gösterse de farklılıklar yerel kültürleri ya da yerleşime ait izleri barındırmaktadır. Çalışmada bu benzerlikler ve farklılıklar ele alınarak genel bir tablo oluşturulmaya çalışılmış ve bunun sonucunda en azından kültürel bir ağı belirlenmeye gidilmiştir.

1.2.10. Anıtsal Yapılarda Kronolojik Değişimler

Bu sorunsal aslında sosyal hayat ve ekonomi ile birlikte ele alınmaktadır. Çünkü anıtsal yapılar gibi diğer mimari yapılar bu iki olgu ile birlikte sürekli değişime maruz kalmış ve kendini topluma göre uyarlamışlardır. Örneğin erken anıtsal yapıların yuvarlak biçimli inşa edilmesi ve sonrasında dikdörtgen biçime bürünerek ek hücre ya da odalarla genişletilmesi bir ekonomik durumu işaret etmektedir. Bahsi geçen değişimler aslında toplumlarda görülen avcı-toplayıcı yerleşik durumun üretici modele geçmeye başlaması ile birlikte görülmektedir. Kısacası mimari unsurlar, diğer buluntu grupları sosyal ve ekonomik nedenlerden ötürü sürekli değişim geçirmiş, bununla birlikte kültürel etkileşiminde etkileri eklenince genel bir değişim nerdeyse her bölgede görülmeye başlamıştır. Sonraki bölümlerde ayrıntılı ele alınacak bu sorunsal aslında hedef materyalin (anıtsal yapıların) ne denli önemli olduğunu göstermesi açısından önemlidir.

1.2.11. Anıtsal Yapıların Gömülmesi "Yapı Kültü"

Anıtsal Yapılar, ilerleyen bölümlerde ele alınacağı üzere Neolitik Çağ'ın tamamında kullanımda olan yapılar değillerdir. Bazı köklü değişimler dönemin nerdeyse tüm unsurlara etki ederek yok etmiş ya da değişmesine vesile olmuştur. Anıtsal yapılar ise bu değişimlerden en çok etkilenen unsurlardan biridir. Bu yapılar üretici toplum yapısı ile birlikte kullanımdan düşmeye başlamış ve daha sonrasında ise kendi bünyesinde bulunan görevler ayrı ayrı kullanılmaya devam edilmiştir. Örneğin depolama yapıları, dini yapılar gibi. Bunun dışında birde yapıların kendi dönemlerinde, uzun süre kullanımdan sonra yeni bir anıtsal yapıya ihtiyaç duyulması durumunda terk edilmeleri vardır. Bu durum eski yapının tamamen temizlenip içinin çevrede bulunan taş, toprak ya da çöplerle doldurulması durumudur ki çoğu araştırmacı bu durumu kültsel bir olgu olarak ele almaktadır. Her iki durum (yapılara tamamen ihtiyaç duyulmaması ve yeni bir yapıya ihtiyaç duyulmasından dolayı eskinin kapatılması) aslında yapıların ne denli önemli olduklarını göstermektedir. Çalışmada bu yapıların önemi, terk edilme sebepleri, doldurularak kapatılmaları ve tamamen kullanılmamaları gibi birçok sorunsala öneri oluşturulmaya çalışılmıştır.

2. YUKARI MEZOPOTAMYA BÖLGESİ'NİN COĞRAFİ VE İKLİMSEL YAPISI

Mezopotamya (Mesopotamia) kelimesi, ilk olarak Xnephon'nun (Ksenefon-Ksenofon) Anabasis adlı eserinde, daha sonra ise Hellenistik Dönem 'de Plybius ve Strabon gibi yazarların eserlerinde geçmektedir. Hellen dilinde *Mesos* (orta) ve *Potamos* (ırmak) sözcüklerinden türetilmiş ve "İki nehir arasında ki ülke" anlamına gelmektedir (İplikçioğlu, 2013: 45; Harmanşah, 2005: 68-69; Tekin, 2015: 90). J. Finkelstein (1962: 73) Mezopotamya/ Mesopotamia isminin aslında yerel bir kullanım olduğunu, Aramice' den Yunanca' ya çevrilmesinden önce yaklaşık MÖ 4. Yüzyıla dayanan bir geçmişinin olduğunu söylemektedir. Xnephon bu tanımlamayı ilk olarak Kuzey-Kuzeydoğu Suriye toprakları için yapmışsa da sonraki dönemlerde (Helenistik ve Roma) bu tanımlama Fırat ve Dicle nehirleri arasında kalan tüm topraklar için yapılmıştır (Tekin, 2015: 91).

Mezopotamya Bölgesi, Yukarı (bazı kaynaklarda Kuzey) ve Aşağı (bazı kaynaklarda Güney) olmak üzere ikiye ayrılmaktadır. Konumuz dahilinde ki Yukarı Mezopotamya Bölgesi'nin kuzey sınırını; Fırat ve Dicle nehirlerinin kaynağı oluşturan Toros Sıradağları, güney sınırını ise Irak topraklarında, Fırat Nehri üzerindeki Hit şehri ile Dicle Nehri üzerinde bulunan Samarra şehri arasına çekilen bir sanal çizgi oluşturmaktadır. Bölgenin doğu sınırını Fırat Nehri yatağı, batı sınırı ise Dicle nehri yatağı oluşturmaktadır (Finkelstein, 1962: 74; İplikçioğlu, 2013: 45; Tekin, 2015: 91). Ancak bu sınırlar Arkeoloji biliminde biraz daha değişmektedir. Özellikle kültür bölgelerine göre sınırların daha geniş alındığı söylenebilir. Bu çalışmada ele alınan bölge sınırları, kuzey sınırı yine Toros sıradağlarıyla çizilirken, batı sınırı Dicle Nehrinin biraz daha batısında bulunan Suriye/Halep şehri, doğu sınırı ise Irak/Musul-Kerkük şehrine kadar çekilmiştir. Güney sınırı ise yukarıda bahsedildiği gibi Hit ve Samarra şehirleri oluşturmaktadır (Harita 2). Bahsi geçen bölge kısmen de olsa çoğu araştırmacı tarafından kullanılan "Bereketli Hilal" olarak adlandırılan alanın kuzey kesimini oluşturmaktadır.

Bir bütün olarak Mezopotamya ya da daha geniş haliyle Yakındoğu bilinen en eski devlet temellerinin, kentsel toplumların ve en erken uygarlıkların ortaya çıktığı, yaklaşık son 2000 yıldır ise neredeyse tüm dünyanın dini olgularının doğduğu, geliştiği bir bölge olarak görülmektedir.

Yukarda ele alındığı gibi Mezopotamya Bölgesi genel olarak iki bölgeye ayrılmıştır. Fizyografik[1] olarak oluşturulan bu böğeler, yine aynı şekilde kendi içlerinde de farklı bölgelere ayrılmaktadır. Yukarı ve Aşağı Mezopotamya genel bir coğrafi değerlendirme ile birbirinden ayrılırken, bunlar içinde ki bölge ayırımlar daha ayrıntılıdır. Örneğin Al-Khashab (1958: 3-4) Yukarı Mezopotamya Bölgesi'ni hem jeolojik hem de coğrafik özelliklerine göre Kuzey-Kuzeydoğu Dağları (Toroslar) ve Etekleri, Batı Çölleri ve Orta Cezire olarak dört bölgede ele almaktadır. Aşağı Mezopotamya Bölgesi'ni ise Güney Ovaları olarak tanımlamaktadır. Aslında bu ayırımlar Mezopotamya geneli için yapılmıştır.

2.1. Mezopotamya Jeomorfolojisi

Mezopotamya Bölgesi genel olarak Pleistosen' den Holosen'e kadar değişen birçok farklı Kuvaterner sedimanlarla[2] kaplıdır. Bu sedimanlar genellikle Mezopotamya Çöküntüsü (Mesopotamia Foredeep), Dicle ve Fırat taşkın ya da alüvyal yataklarından oluşmaktadır. Mezopotamya Çöküntüsü çoğunlukla çok büyük vadiler ve ovalarla kaplı olmasına rağmen Kuzey ve Kuzeydoğu kısımlarından tektonik tabakaların (Alp Orojenisi - Arap yer tabakasının etkisi vardır) sıkıştırması sonucu yükselmiş dağlarla çevrilidir (Sissakian ve Mohamed, 2007: 55-56; Jassim ve Al-Jibouri, 2009: 54-55; Fouad, 2010: 58; Yacoub, 2011a: 8-9; Yacoub, 2011b: 48; Harita 3-4).

Mezopotamya Çöküntüsü, Pliyosen ve Erken Pleistosen dönemlerde Alp Orojenisinin son aşamalarında, Zagros yer tabakasının itme-katlama olayının bir parçası olarak görülmektedir. Bahsi geçen havza-vadi Kuvaterner dönemde

[1] Bir yerin ya da bölgenin jeomorfolojik olarak tanımlanmasıdır. Bahsi geçen bölgeler oluşum şekillerine göre coğrafyacılar tarafından oluşturulmuştur.

[2] Erken dönemlerde oluşan kayaçların parçalanması, aşınması veya kumlanması sonucundai oluşan parçacıklara denir (Tortul Kayaçlar).

sedimanlarla (kayaç, kum gibi parçalanmış tortullarla) dolmuş ayrıca arazini bazı yerlerinde Tersiyer dönemden kalma kalıntıların varlığı da görülmektedir. Bu sonuçlardan sonra Mezopotamya Ovası (alüvyal dolgu) genel olarak üç ana stratigrafi içinde oluşumunu tamamlamış gibi görülmektedir. Bunlar; Erken - Geç Pleistosen ve Holosen'den oluşmaktadır. Pleistosen dönemde yer kabuğu akıntıları, farklı kayaçların yerinde parçalanması ve eğimler sonucu olan akıntılardan bir oluşum varken Holosen'de Mezopotamya Vadisi/Ovası nehirler, akarsular, göller ve deniz çekilmelerinden kaynaklanan oluşumlar göstermektedir. Aşağı Mezopotamya Bölgesi ise Holosen başlangıcı ile deniz çekilmeleri sonucu oluşmaya başlamış, kuzeyden gelen akarsuların alüvyonları ile birlikte dolarak son halini almıştır. Mezopotamya Çöküntüsü' nün çevre oluşumları ise Kuvaterner ve öncesine kadar giden farklı dönemlerde oluşumlara aittir. Aslında çöküntünün dolmasından önce aynı oluşumlardan bahsetmek mümkündür. Litoloji (Taş bilimi) üzerinden yapılan tarihlendirmeler farklı formasyonların farklı dönemlere ait olduğunu göstermektedir. Bunlardan bir kaçını ele alacak olursak Damman (Orta/Geç Eosen), Fırat (Erken Miyosen), Dibdibba (Erken Pliyosen), alanın kuzey ve doğu sınırlarında ise Injana (Geç Miyosen), Bai Hassan (Pliyosen – Erken Pleistosen) oluşumları görülmektedir (Sissakian ve Mohamed, 2007: 88-89; Jassim ve Al-Jibouri, 2009: 66; Yacoub, 2011b: 49-50).

Yukarıda sayılan formasyonlara ait bazen aynı tür bazen ise farklı litik (taş) özellikleri görülmektedir. Ancak genel olarak ele alırsak konglomera bir arazi, neredeyse genelinde görülen karbonat tortul kayaçlar, kum, çört, magmatik ve metamorfik kayaçlarla kaplıdır. Metamorfik kayaçlara örnek olarak mermer, gnays, ardüvaz, şist ve kuvars taşlar örnek verilebilir. Mezopotamya'nın özellikle kuzey kısmında (özellikle Bai Hassan formasyonunda) karbonat tortul kayaçlardan olan kireç taşı, kalker ve alçı taşı gibi oluşumlar oldukça fazladır (Yacoub, 2011: 49-50).

Mezopotamya ilk oluşumlarından Holosen'e kadar geçen sürede birçok değişim yaşamıştır. Holosen ile birlikte günümüze kadar değişimler genellikle akarsular tarafından şekillendirilmiştir. Bunun sonucunda özellikle Yukarı Mezopotamya'da birçok vadi ve ova yer alırken Aşağı Mezopotamya tamamen

alüvyal ovalardan oluşmaktadır. Yukarı Mezopotamya'da özellikle Dicle ve Fırat etkenlerinden ve diğer akarsulardan kaynaklı bazı oluşumlar görülmektedir. Sürekli yatak değiştiren bu akarsular aşınmayla vadileri oluştururken, bunun sonucunda çoğu yerde birikinti konileri, ovalar ve bataklıklarda oluşturmaktadır (Sissakian vd., 2020: 19-20). Dicle ve Fırat arası neredeyse tamamen bir düzlük görünümünde olup aslında büyük Mezopotamya Ovası'nı oluşturur; ancak bunun dışında farklı bölgelerde ovalar varken Büyük Mezopotamya Ovası' da kendi içinde bölünmektedir. Çünkü bölgede ovaların oluşumu taşkınlar sonucu şekillenmektedir. Genel kabul gören ve bu şekilde ele alınan birkaç ovayı sıralarsak eğer; Fırat Nehri taşkın ovası, Dicle Nehri taşkın ovası, Adhaim Nehri taşkın ovası, Diyala Nehri taşkın ovası, Wadis (Dağ Eteği nehirleri) taşkın ovaları ve Shatt Al-Arab taşkın ovası en belirgin olanlarıdır. Bunlar dışında Kuzey Suriye topraklarında bulunan Balikh Ovası ve Vadisi, Irak-Suriye arasında bulunan Khabur (Habur) ovası ve vadisi, Türkiye sınırlarında ki Dicle ve Fırat temelli ovalar ve tektonik hareketler sonucu oluşan ovalar görülmektedir (Harran Ovası, Nizip Ovası, Ceylanpınar/Altınbaşak ovası gibi (Causa vd., 2017: 437-439; Sissakian vd., 2020: 21-22).

2.2. Mezopotamya Su Kaynakları

Bölge temelde iki nehir tarafından beslenmekte ve geçmişten günümüze bu sebeple dikkat çekmektedir. Her ne kadar son 200 yıl içinde petrol daha önemlide olsa nehirlerin önemi devam etmektedir. Bölgenin en önemli iki akarsuyu Dicle ve Fırat nehirleridir. Tıpkı Mezopotamya ismi gibi Dicle = Tigris ve Fırat = Euphrates isimleri de Yunanca kökenlidir. İlk yazıtlarda, Dicle'nin orijinal adı "İdiglat", Fırat'ın ise "Baranum" olarak geçmektedir. İncil'de ise İbranice dilinde Dicle "Hiddeel", Fırat "Prat" olarak geçmektedir. Bu iki nehir semavi dinlere de konu olmuş, üzerlerine pek çok yorumlama yapılmıştır (Rowton, 1969: 307-308; Cole ve Gasche, 1999: 4; Bertman, 2003: 2; İplikçioğlu, 2013: 45).

Fırat Nehri, Van Gölü'nün kuzeyindeki Karasu ve Murat Nehirlerinden beslenerek Güneydoğu Toros Dağlarında yönelmekte ve bu alanda aldığı bol yağış suları ile birlikte Mezopotamya içlerinden güneye devam etmektedir. Yaklaşık 2.700

kilometrelik uzunluğuyla güneybatı Asya'daki en uzun nehirdir. Dicle Nehri, kaynağını Toros Dağlarından alırken çevrede bulunan birçok akarsu tarafından desteklenerek Mezopotamya içlerinden güneye inmektedir. 1.840 kilometrelik boyu ile Fırat Nehrinden sonra ikinci uzun nehirdir (Rowton 1969: 5; Berry vd., 1970: 131; Cullen vd., 2000: 856; Bertman, 2003: 2; Morozova, 2005: 402-403). Fırat ve Dicle Nehirleri güneye doğru aldıkları yolculukta birkaç kola ayrılırken aynı şekilde farklı daha küçük akarsularla da beslenmektedir. Her ne kadar bölünmeler yaşansada iki nehir yıl içinde sürekli değişim geçirmektedir. Bu değişimlerin en büyükleri yağışların yıl boyu arttığı aylarda ve bölgelerde yaşanmaktadır. Genellikle bu değişimler Kasım-Mart ve Nisan-Mayıs aylarında görülen kar yağışlarının erimesi veya yağmur yağışlarında görülmektedir (Cullen ve deMenocal, 2000: 856; Morozova, 2005: 406).

Bu iki nehir Türkiye topraklarında doğarak güneye doğru ilerlemektedir. İki nehrin oluşturduğu vadilerin batısını Suriye çölleri, kuzey ve doğusunu Türkiye ve İran dağları, güneyini Basra Körfezi kapatmaktadır. Nehirler denize boşalmadan önce Aşağı Mezopotamya'da Shatt al-Arab'da birleşmektedirler. Bu sebeple bu bölge oldukça alüvyal bir dolgu ile kaplıdır. Erken dönemlerde iki nehrin birleşmeden denize döküldüğüne ait kanıtlar bulunmaktadır, bunlardan en önemlisi nehir yataklarından anlaşılmaktadır. Fırat Nehri Türkiye sınırlarında Murat ve Karasu nehirlerinden, daha güneyde ise Balikh ve Khabur (Habur) nehirlerinden beslenir. Balikh Nehri Kuzey Suriye topraklarında bulunurken geniş bir ova içinde akmaktadır. Khabur Nehri ise Irak topraklarında, daha çok Cezire Bölgesi'nde yer almaktadır. Ve bu toprakları sulamaktadır. Balikh ve Khabur nehirlerinin aktığı böğeler aynı zamanda birer vadi niteliği taşımaktadır. Dicle Nehri ise çoğunlukla Irak topraklarında olan Büyük-Küçük Zap ve Diyala nehirlerinden beslenir (Rowton, 1969: 310; Bertman, 2003: 2-3).

2.4. Doğal Kaynaklar

Mezopotamya Bölgesi'nin en önemli doğal kaynakları başta da ele aldığımız gibi su kaynakları olan Dicle ve Fırat nehirleridir. Bunlar dışında diğer küçük

akarsularla birlikte bölge sulamaya açık hale gelmiştir. Her ne kadar Holosen boyunca kuraklaşan topraklar, erken dönemlerde çiftçilik faaliyetlerinin başlamasına etken olmuştur. Bahsi geçen erken dönemlerde Yukarı Mezopotamya Bölgesi bu özelliği ile dikkat çekerken Aşağı Mezopotamya Bölgesi daha geç dönemlerde daha ön plana çıkmaya başlamış ve ilk kent toplulukları gibi (Sümerler) oluşumlara ev sahipliği yapmıştır.

Bölgede genel olarak yüzeyde de görülebilen Miyosen zamandan kalan kumlar, killer, siltler, alçı taşları, kalker ve kireç taşları ile kaplıdır (Thalen, 1979) . Yapılarda genellikle kil, toprak kullanımı varken bazen kalker ya da kireç taşı da kullanılmıştır. Özellikle bölgenin Neolitik Çağ'ına ait yerleşimlerde yapılan analizler sonucu bölgenin geniş bitki ve ormanlıklarla kaplı oldukları kanıtlanmıştır. Bu kaynakların en erken dönemlerden beri mimaride kullanıldığı bilinmektedir. Bunlar dışında bölgenin özellikle günümüzde oldukça ilgi gören diğer bir doğal kaynağı petroldür. Geçmiş de petrol pek kullanılmamış olsa da yüzeyde yumuşakça ya da katı halde ele geçen petrol ürünü "*bitümen*" yaygın kullanılmıştır (Oppenheim, 1977: 44, 96). Genellikle bu ürünün yapışkan özelliği tercih edilmiş, inşaatlarda harç malzemesi olarak tercih edilmiştir. Bölge bazı kaynaklardan yoksun olmasından dolayı en erken dönemlerden günümüze kadar sürekli devam edecek olan bir ticaret/takas ağı oluşturmaya başlamıştır. Erken dönemlerde obsidyen, bazı taşlar (klorit, bazalt gibi) daha sonrasında ise demir, gümüş, altın, bakır, kalay, gibi madenlere yönelmiştir. Tunç Çağları'nda ve sonrasında ahşap ticareti bile yapmaya başlamışlardır (Oppenheim, 1977: 84-88; Roaf, 1996: 33-34; Ochsenschlager, 1992: 50-52; Willcox, 1992: 16-17; Potts, 1997: 91-120). Yakındoğu toprakları oldukça zengin kaynaklara sahip olmasına kaşın Yukarı Mezopotamya Bölgesi bu kaynaklara yeterince sahip değildir. Özellikle yukarıda bahsedildiği gibi demir, bakır nikel gibi obsidyen kaynaklar çeşitli bölgelerden elde edilmiş ve hatta bu ihracat daha da güneye, Güney Levant topraklarına değin ulaşmıştır (Harita 5-6)

2.5. İklim: Holosen Başlangıcından Neolitik Çağ Sonuna Mezopotamya

En eski çağlardan günümüze değin yaşama yön veren iklim sürekli değişkenlik geçirmiş soğuk, sıcak ya da ılık biçimleri ile çeşitli medeniyetleri şekillendirmiştir. İklim ve iklim ile gelen birçok yağış günümüzde oldukça kurak olan Mezopotamya Bölgesi'ni MÖ 12.000'lerde ilk yerleşimlerin kurulmasına ve insanların yavaş yavaş üretime geçmesine vesile olmuştur. Mezopotamya, kurak ve ya yarı kurak (Subtropikal yüksek basınç kuşağı) bir iklim kuşağında yer almaktadır. Son buzul çağın son evresi olan Genç Dryas'ın bitmesiyle başlayan (yaklaşık 12.000 yıl önce) ve günümüze değin devam eden son jeolojik devreye Holosen denir. Yunanca'da "Tamamen Yenilenmiş" anlamına gelen bu devre birçok yeniliğin ortaya çıkmasına vesile olmuştur.

Geçmişin iklim bilgilerini elde etmek için çeşitli dallarda ki bilim insanları farklı yöntemler ve farklı alanlar kullansa da hepsinin genellikle sonuçları aynıdır. Yine de en yakın bilgiler Mezopotamya Bölgesi için göl ve havzaları, mağaralar ve arkeolojik kazılar sonucu elde edilen verilerden sağlanmaktadır (Wick vd. 2003: 665-675; Cullen vd., 2000: 379-382; Bar-Matthews ve Ayalon, 2011: 163-171; Engel vd., 2012: 131-141; Litt vd., 2012: 95-105). Bunlarla birlikte Doğu Akdeniz Havzası ve Kızıldeniz gibi büyük su yatakları kullanılmaktadır (Rossignol-Strick, 1999: 515-530; Emeis vd., 2000: 259-280). Bahsi geçen alanlarda veya Mezopotamya Ovası'nda geçmiş iklim değişimlerini anlamak ve ortaya çıkarmak için kullanılan en yaygın göstergelerden biri Jeokimyasal analizler sonucu alanın buharlaşması ve bunun sonucunda oluşan bağımsız bağıl nem ölçüsüyle oksijen izotoplarının oranlarıdır. Bu sebeple çoğunlukla bu ortama elverişli yerler tercih edilmiştir (Wick vd. 2003: 667; Bar-Matthews vd., 2003: 3181).

Lucia Wick ve diğerleri (2003: 666, 673) tarafından Van Gölü ve çevresinde yaptıkları analizler sonrası hem gölün olduğu bölge hem de daha güney kesimleri aynı göstergeleri iletmektedir. Çünkü Van Gölü ve çevresi yıllık yağış ortalamasının fazla olması ve yüksek basınçlı Subtropikal kuşağın iklim dalgalanmalarına karşı hassas olmasından Mezopotamya ile karşılaştırılabilir. Bu verilere göre bahsi geçen

bölgeler Genç Dryas ve Erken Holosen sırasında çok kurak koşullar gösterirken ardından yaklaşık MÖ 10.500'lerde ani bir ısınma görülmektedir. İsrail sınırlarında bulunan Soreq (Bar-Matthews vd., 2003: 3190) ve Lübnan sınırlarında ki Jeita (Verheyden vd., 2008: 378), karstik mağaralarında yapılan analizlerde ise erken dönemlerde yağışların artmaya başlandığı görülmektedir. Erken Holosen' de yukarıda verilen analizlik alanlar alınan örnekler neticesinde tüm Yakındoğu'da yaklaşık MÖ 9.300'lerde havanın daha ısındığı ve nem miktarının giderek arttığı görülmektedir (Denies vd., 2015: 297; Denies vd., 2016: 6). Yapılan analizler Yakındoğu'da klasik Akdeniz ikliminin yerleşmeye başladığını gösterse de bölgenin sürekli yağış almasının sebebi çözülememiştir. Genellikle Afrika Yaz Musonu ya da Tropikal mevsim geçişleri olarak düşünülmüştür (Guagnin vd., 2016; 1829; Engel vd., 2017: 265; Enzel vd, 2015: 71). İklimin değişimine bağlı olarak Doğu Akdeniz Havzasında değişimler görülmeye başlanmış bunun en önemli kanıtı ise bölgede tuzluluk oranın düşmeye başlamış olmasıdır (Emeis vd., 2000: 259-280).

Erken Holosen'den Orta Holosen'e geçişte fazla bir değişim görülmemektedir. Ancak bazı analizler bölgesel bir nemlilik ve yağış değişkenliğini göstermektedir. Litt ve diğerleri (2012: 102-103) Ölü Deniz Havzası'ndan aldıkları polen kayıtlarına göre Yakındoğu'nun MÖ 10.000 ve MÖ 6.500 yılları arası sıcak ve kurak bir iklim yaşadığını ileri sürmüştür. Ancak Van Gölü, Soreq ve Jeita mağaralarında alınan analiz örnekleri daha farklı bir iklimi göstermektedir. Soreq Mağarasında MÖ 8.500-7.000 yılları arası Yakındoğu'da yüksek yağış izleri varken, aynı şekilde Jeita Mağarasında MÖ 9.200-6.500 yılları arası nemli bir iklim göstermektedir. Benzer özellikler Van Gölü için MÖ 6.200-4.000 yılları arası için geçerlidir. Holosen sırasında Yakındoğu'da MÖ 4.200-4.000 yıllarında sıcak ve kurak iklim şartları görünmeye başlamıştır, Litt ve diğerlerinin (2012: 102-103) Ölü Deniz havzasından elde ettikleri sonuçlar bu sebeple kesin sonuçlar olmadıkları görülmektedir (Bat-Matthews vd., 2003: 3195; Dinies vd., 2016: 11; Engel vd., 2012: 135)

Orta ve Geç Holosen geçişte oldukça belirgin bir ısınma izlerine rastlanmaya başlamıştır (Van Gölü sonuçlarına göre yaklaşık MÖ 4.200'lerde). Akdeniz iklimi

kış yağmurları azalmaya başlamış, nemlilik düşmüş ve karasal iklim görünmeye başlamıştır. Jeita Mağarasından alınan analizlerde ise yağış MÖ 6500'lerden itibaren düşmeye başladığı ve MÖ 4.binden itibaren nemli iklimde kademeli düşüş yaşandığı görülmektedir. Soreq ve Geijkar Mağaralarında ise benzer bir durum görülmektedir. Günümüzden yaklaşık 7000 yıl önce kuraklığın başladığı ve artarak günümüze geldiği görülmektedir. Tüm Yakındoğu'da yukarıda bahsi geçen analizler sonucunda MÖ 7000'lerden sonra karasız bir iklim rejimi başlamış, bölgesel ısınmalar ve soğumalar farklı dönemlere yansımıştır (Wick vd., 2003: 673; Verheyden vd., 2008: 378-380; Bar-Matthews vd., 2003: 3195; Flohr vd., 2013: 1532; Bar-Matthews ve Ayalon, 2011: 168; Bar-Matthews vd., 1999: 91; Bond vd., 1997: 1263). Azımsanmayacak tek bir gerçek MÖ 7000' den sonra bölgenin kuraklık yaşamaya başlamış olmasıdır. Bahsi geçen tarihten itibaren farklı nedenlerden ötürü hızlı iklim değişmeleri (RCC) yaşanmıştır. Kuzey Atlantik Salınımları, Enlem ve Atmosferik nedenler bunlardan bazılarıdır.

2.5.1. "8.2 ka" İklim Olayı

Holosen içinde, çoğu kişilerce "Küresel Isınma" ile ilgili görünen sıcaklıkların artması sonucu geçmişten günümüze farklı, hızlı iklim değişimleri yaşanmıştır. Bunlardan biri, Grönland Buz Çekirdeği'ne bağlı yaşanan ve belirgin izleri ile hissedilen günümüzden yaklaşık 8.200 yıl önce başlayan değişikliktir (Alley vd., 1997: 483-484; Thomas vd., 2007: 72; Kobashi vd. 2007: 1213). Genel olarak "8.2 ka" olarak adlandırılan bu hızlı iklimsel değişme özellikle Kuzey Yarım Küre'de olmak üzere deniz, göl ve karada çok iyi gözlemlenebilmiştir (Rohling ve Palike, 2005: 976; Wiersma, 2008: 19).

Bu iklim değişimin Mezopotamya için ayrıntılı yapılmış bir çalışması henüz bulunmamasına rağmen, dünya çapında etkileri olduğundan genel olarak ele alınmaya çalışılmıştır. Yine de Van Gölü, Soreq ve Jeita Mağaralarından alınan örneklerde değerlendirilmiştir. Van Gölü kayıtlarına göre bu dönemde ani bir nem yükselmesi yaşanmış, ancak yine aynı şekilde düşmüştür (Wick vd., 2003: 673). Aynı durum Soreq mağarası içinde geçerli iken Jeita Mağarasında bu durum

gözlemlenmemiştir. Araştırmacılar tarafından bölgesel etki olabileceği düşünülmüş, ancak geniş bir alana etki eden "8.2 ka" iklimsel olayının bölgesel bir dağılım izlemesinin muhtemel olmadığını da eklemektedirler. Bu sebeple bazı analizlerin doğruluğu tartışmaya açmış ve yeniden araştırma konu olmuştur. Yeni araştırmalarda düşünüldüğü gibi analiz sonuçlarında hata bulunmuş ve bu son sonuçlarla birlikte Soreq ve Jeita Mağaralarından yola çıkılarak tüm Yakındoğu' da MÖ. 6.600-5.800 yılları arasında kuraklık olaylarını kanıtlamıştır. Bahsi geçen bölge için bu kuraklıklar belli aralıklarla sürekli devam etmiş gibi görünmektedir (Bar-Matthews ve Ayalon, 2011: 168; Mayewski vd., 2004: 251).

2.5.2. Holosen'de Mezopotamya Peyzaj (Landscape) Değişimleri

İklim ve yeryüzü şekilleri/kaynakları insanı varoluşundan bu yana her şekilde etkilemiş, insan tüm yaşamını buna göre şekillendirmiştir. Özellikle Neolitik Çağ başlarında G. Childe tarafından öne sürülen "Neolitik Devrim" tamamen bu olgulara bağlıdır. İnsan ilk başlarda doğaya göre hareket ederken Neolitik Çağ ile birlikte doğaya hükmetmeye başlamış ve buna göre hayat modeli oluşturmuştur. Her ne kadar insan doğaya hükmetmiş gibi görünse de (antropojenik etki) aslında insan doğaya bağımlılık oluşturmuş, bölgede oluşan kuraklıklar gibi etkenlerden dolayı sürekli arayış içinde olmuştur ya da elindekilerle yetinmeyi öğrenmiştir.

Yakındoğu veya Mezopotamya'nın bitki örtüsüne ait veriler genellikle göl ve deniz havzasından toplanan polenlerden ya da Arkeobotanik çalışmalardan edinilmektedir.

Mezopotamya Bölgesi'nde polenler üzerinde çalışma oluşturacak alanlar az olduğundan genellikle yakın yerlerde ki analizler temel alınmaya çalışılmıştır. Bununla birlikte Göbekli Tepe, Jerf El Ahmar, Nemrik 9 ve Tell Sabi Abyad gibi arkeolojik kazı merkezlerinde yapılan çalışmalar bölgenin Neolitik Çağ'daki peyzajı hakkında bilgi vermektedir.

Bölgenin çevresinde yapılan polen analizleri sonucu Erken Holosen'de geniş bir alanda meşe, fıstık ve badem ağaçlarının izlerine, bozkır ormanlarına ve geniş bir çeşitlilik gösteren ot/bitkilere rastlanmaktadır (Roberts vd., 2011: 155). İlerleyen zaman ve iklimsel değişmelerle meşe ağaçlarında ve çeşitli bitkilerde azalmanın görüldüğü, özellikle MÖ 6.500'lerde bölgeye kuraklığın boy göstermesi ile ovalarda ağaç, bitki gibi doğa unsurlarının azaldığı düşünülmektedir (Miller, 1997: 198; Roberts vd., 2011: 156-157). Diğer bölümlerde de değinileceği üzere bahsi geçen dönemden önce ve sonrasında Neolitik Çağ insanlarında toplumsal, sosyal değişimler görülmektedir. Bu değişimler bahsi tarihlerde doğanın yetersiz kalmaya başlamasından kaynaklı olduğu ve insanlarında yerleşimleri ya tamamen terk etmesi ya da yarı göçebe hayatı benimsemesine neden olduğu düşünülmektedir. Yaklaşık olarak MÖ 4.500'lerde özellikle Yukarı Mezopotamya Bölgesi'nin ormansızlaştığı yapılan analizlerle desteklenmektedir. Bu sebeple bölgenin bazı kısımları günümüzde çölleşmiş, bazı yerleri ise oldukça kuraktır. Aynı şekilde Genç Dryas 'ta Yukarı Mezopotamya ve Levant Bölgelerinde oldukça yaygın olan menengiç bitkisinin (*Pistacia*), Holosen'de yaygın olan badem ve fıstık ağaçlarının günümüze değin varlığı devam etmiştir (Miller, 1997: 198: Riehl vd., 2012: 122-123). Türkiye'nin güneydoğusunda bulunan Göbekli Tepe yerleşiminde yapılan kazılarda ve çevresinde yapılan analizler sonucunda yukarıda bahsi geçen kalıntıların aynısının bulunduğu görülmektedir. Reinder Neef'in (Neef, 2003: 13-16) bu bölgede yaptığı analizler sonucu bölgenin meşe ağacı ormanları ile kaplı olduğunu bunun birlikte fıstık, badem ve menengiç türü ağaçların varlığı kanıtlanmıştır. Jerf El Ahmar yerleşiminde ise aynı özelliklerde doğa izleri varken Kızılağaçlar, karaağaçlar, asmalar, ılgınlar, çınar ağaçları, söğütler ve dişbudak ağaçları gibi daha ayrıntılı sonuçlar elde edilmiştir (Stordeur, 2015: 22). Ayrıca; Mureybet ve Jerf El Ahmar 'da yapılan palinolojik[3] ve antrakolojik[4] analizler sonucu bölgenin bol bir bitki ötüşüne sahip olduğu görülmektedir (Leroi-Gourhan 1974: 445-446; Willcox, 1991: 117-120; Roitel, 1997; Willcox ve Roitel, 1998: 80; Willcox, 2007: 58-60; Willcox, 2008: 110).

[3] Palinoloji: polenleri, sporları ve bazı mikroskobik planktonik organizmaları hem canlı hem de fosil formda inceleyen Botanik biliminin bir alt dalı.

[4] Son dönemlerde ortaya çıkan ve gelişen karbonize olmuş odun/ahşap ve bitki kalıntılarını inceleyen Botanik biliminin alt bilim dalı.

Mezopotamya Bölgesi'nin en önemli iki akarsuyu olan Dicle ve Fırat Nehirleri Özellikle Genç Dryas' ta oluşan ve Holosen ile erimeye başlayan buzulların ya da yağışlardan kaynaklı olarak sürekli beslenmişlerdir. Oldukça şiddetli bir değişim geçirmelerinden dolayı aynı şekilde yatak değiştirmiş ve her değişim bölgenin farklı yerlerinde oluşumlar doğurmuştur. Özellikle Aşağı Mezopotamya Bölgesi'nin alüvyonla dolmasına ve Orta Holosenle birlikte yeni medeniyetlere ev sahipliği yapmasına vesile olmuştur. Yukarı Mezopotamya'da ise çok daha erken dönemlerde vadilerin oluşumunda rol oynamış, Holosen'de ise birikinti konileri gibi oluşumlarla insan hayatına yön vermişlerdir. Her ne kadar nehirler faydalı görünse de özellikle Yukarı Mezopotamya Bölgesi'nin bereketli topraklarını sürekli değişen debilerinden dolayı taşımış ya da yok etmiştir. Bu sebeple Özellikle Türkiye'nin Güneydoğu Anadolu Bölgesi, Suriye Platosu ve Cezire Bölgesi'nde siltli terasların oluşmasında ve çiftçilik işlerinde olumsuz sonuçlara neden olmuştur (Cullen ve deMenocal, 2000: 862; Riehl vd., 2012: 124; Verhoeven, 1998: 412; Kuzucuoğlu vd., 2004: 203)

3. NEOLİTİK ÇAĞ VE YUKARI MEZOPOTAMYA NEOLİTİĞİ

Çalışmanın bu bölümünde Neolitik kavramı, Neolitik Çağ ile ilgili genel veriler, tartışmalar ve günümüze değin karşıladığı olgular ele alınmıştır. Gerekli bilgilendirmelerden sonra ana konumuz olan Yukarı Mezopotamya Bölgesi'nde son çalışmalarla birlikte oluşturulan Neolitik Çağ kronolojisi, dönem ve evreleri açıklamaları ile birlikte örnekleri ile verilmiştir.

3.1. Neolitik Çağ

Neolitik Çağ insanlık tarihinin en önemli evrim noktalarından biri olarak kabul edilmekle birlikte günümüz yaşantılarının temelini oluşturmaktadır. Sosyal hayat, ekonomi ve devlet sistemi bunlardan en önemlileridir. Ne var ki bu temeller birden bire Neolitik Çağ'da atılmamıştır. Sadece tam olarak şeklini almaya başlamış ve sonra ki dönemlerde bu şekillenme devam ederek günümüze kadar değişim geçirerek gelmiştir. Çoğu insan Neolitik Çağ'ın ilk yerleşim ya da ilk tarım faaliyetlerinin yapıldığı bir dönem olarak görse de aslında Neolitik Çağ bundan çok daha fazlasını işaret etmektedir. Tamamen avcı bir yaşam süren insanların avcı ve toplayıcıya dönüşmesi daha sonra yerleşmeler kurup kısmen avcı ve toplayıcılığı devam ettirmesi bir kısır döngü gibi görünmektedir. Ancak bu yaşam tarzında bir bilgi birikimi ve deneyim oluşmaya başlamış ve Neolitik Çağ'da yavaş yavaş bu yaşam tarzını terk ederek tüketici toplumdan üretici topluma geçmeye başlamıştır. İnsanoğlu ilk defa bu dönemde doğanın verdiğiyle yetinmemiş bunları kendi şablonuna göre kullanmayı öğrenmiştir. Bununla birlikte aile ya da kabile olarak yaşayan insanlar bir araya gelmeye başlamış ve bunun sonucunda sosyal hayat ortaya çıkmıştır. Sosyal hayat ile birlikte zorunlu ya da ortak kararlar neticesinde bir ekonomi oluşturulmuştur. Neolitik Çağ'da açıkça hiyerarşi toplumunu gösteren yeterli veriler olmasa da en azından birleştirici ve karar alıcı bir gücün varlığından söz etmek mümkündür. Konumuz dahilinde ele alınan anıtsal yapılar (Kamu Yapıları) Neolitikte bu tür işlerin ve diğer sosyal, ekonomik, inançsal ve kültürel işlerin yürütülmesi için kullanıldığı düşünülmektedir. Avcı-toplayıcı yaşam

biçiminde kurulan zayıf ilişkiler veya çatışmalar Neolitik Çağ'la birlikte daha güçlenmeye başlamış bunun sonucunda ticaret (takas), mimari, alet toplulukları, inanç ve kültürel gelişkinlikte hem benzerlik hem de gelişkinlik göstermeye başlamıştır (belli bölgelerde ve kendi içlerinde Yakındoğu ve Balkanlar ya da Kafkaslar gibi).

Çalışmanın zamansal aralığını oluşturan Neolitik Çağ Yukarı Mezopotamya Bölgesi'nde olduğu gibi diğer bölgelerde de yaşanmıştır, ancak aynı zamanlarda aynı şartlarda başladığı söylenemez. Bu sebeple Yukarı Mezopotamya Bölgesi Neolitik Çağ'ına girmeden önce bir takım konuları ele almak gerekmektedir. Bunlar; Neolitik kavramının ortaya çıkışı, gelişimi, araştırmaları ve "Neolitik Devrim" gibi.

3.1.1. Neolitik Kavramı, Ortaya Çıkışı ve Gelişimi

İnsanlık var oluşundan günümüze kadar geçen hayatı boyunca (yaklaşık 3 milyon yıl) sürekli gelişmiş, besin yönünden tüketici yaşamdan üreticiye ve son olarak günümüzde tüketici-üretici haline bürünmüştür. Neolitik Çağ ile birlikte başlayan bu üretici toplum sadece akla ilk gelen tarım bakımından değil birçok yenilikte üretici durumdadır. Bunlar arasında bahsi geçen zaman aralığına da ismini veren taş endüstrisi gelmektedir.

Neolitik kavramı, Yunanca *Neos* "Yeni" ve *Lithos* "Taş" kelimelerinden türetilmiştir. Bu isimlendirmeden dolayı bazen karşımıza "Yeni Taş Çağı" olarakta çıkan dönem, aynı zamanda bu dönemde ele geçen ve "celt" olarakta adlandırılan yassı, parlatılmış taş baltalar nedeniyle "Cilalı Taş Devri" olarakta görülmektedir (Özdoğan, 2004: 44; 2018: 13).

Neolitik kavramı ilk olarak Avrupa Arkeolojisi için "Kültürel" bir dönem adı olarak kullanılmıştır. Avrupa'nın tarih öncesi dönemini ele almış, ancak bu dönem ile ilgi karşılaştırmalar ve verilerin eksikliğinden dolayı ilgi görmemiştir. Aydınlanma Çağı ve Endüstri Devrimi sonrası Avrupa'nın çoğu yerinde kazılar yapılmaya başlanmış, ancak yine bahsi geçen malzemelerin sınıflandırılması veya

tarihlendirilmesi yapılamamıştır (Özdoğan, 2018: 13). Paleolitik Çağ bulgularının kısmen tarihlenmesi ve sınıflandırılması 1837 yılında yer bilimcisi olan J.L.R Agassiz tarafından çözülmüştür. Agassiz Avrupa kıtasında insanların yaşamış olduğu dönemde art arda buzul çağları ve buzul arası çağlarının yaşanmış olduğunu ortaya koymuş ve Paleolitik Çağ buluntularının ise bu buzul çağları ve ara dönemlerine göre inceleyerek sınıflandırmıştır. Ancak bu yöntem son buzul çağının sona ermesi ile birlikte kullanılamaz hale gelmiştir. Son buzul çağının sonu ile Roma dönemine kadar olan zaman aralığı çözümsüz kalmış ve bunun sonucunda bahsi geçen döneme ait bulgular bir müze şeklinde kurulan alanlara toplanmıştır. Kopenhag'da kurulan müzenin sorumluluğu C.J. Thomsen'e verilmiştir. Thomsen bulgular üzerinde çalışmalar yapmış ve kendince bunları tarihsel bir sıralama içine sokmuştur. Bu sıralama aslında günümüz arkeoloji kronolojisinin temellerini oluşturmuştur. Thomsen bu sıralama da en eski bulgu olarak taşı, sonra bakırı ve son olarakta demiri kullanmıştır. Bu sıralama gelişi güzel değil tamamen elde ki buluntularda gözlemlenen işleme teknikleri ve işlevleri bakımından yapılmıştır. Thomsen'in bu araştırması sonucunda "Üç Çağ Sistemi" olarak adlandırılan ve günümüz Taş Devri, Bakır Devri ve Demir Devri ayırımını ileri sürmüş ve müzedeki bulguları da buna göre sergilemiştir. Bu çalışma daha sonraları çok eleştirilmiş, ancak kazılar sonucunda haklılığı görülmüştür. Fakat sistemin çok yüzeysel kaldığı ve daha ayrıntılı ele alınması gerektiği fark edilmiştir (Özdoğan, 2018: 13-14).

Arkeolojik kazılarda ortaya çıkarılan bulgularda özellikle Paleolitik Çağ malzemelerinin tanımlanması, ancak diğer malzemelerin tanımlanamaması oldukça sorun yaratmaya başlamıştır. Thomsen'in "Üç Çağ Sistemi" bu buluntularda genellemeye gittiğinden çözüm olamamıştır. Özellikle sürtünme ile yapılmış ve farklı tekniklerle oluşturulmuş cilalı taş aletler ve maden aletleri bulunduran tabakalar gibi sıkıntılar nedeniyle sorunlar yaşanmıştır. 1865 yılında J. Lubbock bu farklı bulguların aslında farklı kültürleri, farklı dönemleri temsil ettiğini ileri sürmüş ve bunun sonucunda Taş Devrini "Eski" ve "Yeni" olarak ikiye ayırmıştır. Sürtme taşların oldukça parlak yapısı sebebiyle "Yeni Taş Devri" olarak ele almıştır. Mehmet Özdoğan'ının (2018; 14) dediği üzere; *"bu dönemin adı Türkçemize çeviri hatasıyla 'Cilalı Taş Devri' olarak girmiştir".* 1866'da H. Westropp Eski ve Yeni

Taş Çağları arasında bir ara dönemin olduğunu savunarak her iki dönemin arasında farklı buluntuları örnek göstermiştir. Westropp'un bu çıkışı ile Mezolitik dönemi kronolojiye yerleştirmiştir. Bu gelişmeler neticesinde Taş Çağı; Eski (Paleolitik), ara dönem olarak Mezolitik (Epi-Paleolitik) ve Yeni Taş Çağı (Neolitik) sıralaması oluşmuştur. Zamanında kazılarda elde edilen ve tanımlanamayan buluntular yukarıda verilen çağların ayrımında kullanılan bilgilerle yeniden incelenmeye alınmış ve sınıflandırılmıştır. Bu bağlamda 19. Yüzyılın ikinci yarısında sürtme sonucu oluşturulmuş parlak taş aletlerle özdeşleşen "Neolitik" kavramı daha sonra çanak-çömlek kullanımı ile de özdeşlemiş hale gelmiştir (Özdoğan, 2018: 13-14). 20. Yüzyılın başlarında ise "Neolitik" kavramı tamamen yeni gelişimleri, teknolojileri ve günümüz hayatının temellerini oluşturan bir çağ adı olarak kullanılmaya başlanmıştır (Özdoğan, 2018: 14-15).

Neolitik Çağ gibi diğer çağların oluşturulması bazı uzun süreli dönemlerden geçerek günümüz kronolojisi oluşturulmuştur. Yeni terminolojiler ve sınıflandırmalar ile birlikte farklı disiplin anlayışları ve kuramlar türetilmiştir. Bunlara ilk örnek Robert J. Braidwood tarafından öne sürülen ve genellikle toplum yaşantısına göre şekillenmiş çağ, dönem, evre isimlerinden oluşan kronoloji sıralamasıdır. Braidwood 'un bu sıralaması; Gezginci Avcılık (Eski Taş Çağı), Uzman Avcılık ve Balıkçılık (Orta Taş Çağı), İlk Çiftçi Köylüler (Neolitik Çağ/Yeni Taş Çağı), Gelişkin Köylüler (Bakır/Taş/Kalkolitik Çağı), Kentleşme (İlk Tunç Çağı), Devlet Oluşumu (Orta ve Son Tunç Çağı), İmparatorluklar (Demir Çağı) olarak tanımlamıştır (Braidwood, 1960; Özdoğan, 2004: 45-47; 2018: 16). Bir diğer oluşum ise 20. Yüzyılda Sovyet Birliği zamanında ortaya atılan "Marxist Arkeoloji"dir. Bu Marxist Arkeoloji kuramı toplumlarda sınıfsal bir ayrımı ele alırken temelde G. Childe tarafından ortaya çıkarılan "Neolitik Devrim" kavramı ile geliştirilmiştir. Bu arkeolojik anlayışa göre sınıflandırma; "İlkel-Komünal Toplumlar, Köleci Toplumlar ve Feodal Toplumlar" olarak ayrılmaktadır (Hodder ve Hutson, 2003; 75-85). Ian Hodder ise bu kurama kısmen karşı çıkmış ve dayatılan bazı kavramların o dönemi ve insanlarını yansıtmadığını söylemiştir (Hodder ve Hutson, 2003; 75-85).

20. yüzyılda yukarıda da ele alındığı gibi Neolitik Çağ'la birlikte birçok görüş, kuram veya yorum ortaya atılmıştır. Ancak bunlardan en çok ses getireni G. Childe tarafından yapılan "Neolitik Devrim" dir. İlk Kez 1915 yılında Neolitik kavramının aslında tarım ve çiftçiliğin başlangıcı ile ilişkilendirilmesinin gerektiğini ileri süren E. Smith bunu başarmış ve Neolitik kavramını diğer olgularla birlikte "beslenme" ile de birleştirmiştir. Bu olgu daha sonra Marxist düşüncede olan G. Childe tarafından daha da irdelenerek bahsi geçen kültürel süreci, toplumsal düzen ve ekonomi ile bağlantılı olarak ele almaya başlamıştır (Özdoğan, 2018: 17). Childe, bu konuda oldukça araştırmalar yapmış neredeyse dünyayı dolaşmış ve fikirlerini soyut verilerden somut verilere aktarmaya çalışmıştır. Ancak tarımın ilk çıkış noktasına ulaşmaya çalışmakta oldukça zorlanmıştır bunun sebebi ise Avrupa'da ortaya çıkan Neolitik kavramını yine bu bölgelerdeki kazı yerlerinde bulmaya çalışmış, fakat bu kazılarda doğal çevreye ait veriler ya da tarıma ait kalıntılar toplanmadığından istediği bilgiye ulaşamamıştır. Bir süre sonra Mezopotamya topraklarında yapılan çalışmalar dikkatini çekmeye başlamış ve bu bölge üzerine yoğunlaşmıştır. Bunun sonucunda istediği verileri elde etmeye başlayan Childe çiftçiliğin Mezopotamya'da başladığını ve daha sonra Avrupa gibi yerlere dağıldığını ileri sürmüştür. Childe tarafından öne sürülen bu fikir çoğu araştırmacı tarafından "kolonizasyon" ve "sistemli göç" gibi algılanmış ve ağır eleştirilere maruz kalmıştır. Ancak 20. Yüzyıl sonlarında kısmen 21. Yüzyıl başlarında Childe 'in bu fikri kabul görmeye başlamıştır (Özdoğan, 2018: 17-18). Neolitik kavramının bugünkü anlamını kazanması özellikle Mezopotamya topraklarında yapılan kazılarla birlikte oturmaya başlamış ve fikirleri ile bu çağa yön veren yeni araştırmacılar yetişmiştir. Bu kazılar içinde özellikle Filistin topraklarında bulunan Eriha/Jericho yerleşmesi kazıları önemlidir. K. Kenyon tarafından kazıları yapılan merkezde Neolitik Çağ'a ait oldukça geniş bir tabaka ortaya çıkarılmış, bunlar arasında hem mimari olarak hem de malzeme olarak farklılıkların olduğu saptanmıştır (Kenyon, 1959; Özdoğan, 2018: 18). Bunun sonucunda Kenyon bu tabakayı Çanak-Çömleksiz Neolitik A - B olarak ikiye ayırmış ve çanak-çömlek buluntularından dolayı diğer iki evrenin üstünde ortaya çıkan dönemi ise Çanak-Çömlekli Neolitik dönem olarak sınıflamıştır (Özdoğan, 2018: 18). Günümüz Neolitik Çağ, dönemleri ve evreleri bu şekilde oluşturulmuştur.

3.1.2. Neolitik Süreç

Neolitik kavramının ortaya çıkışı, karşıladığı anlamlar ve kapsadığı süreleri ele adlığımızda oldukça zorlu bir sürecin sonunda tam olamasa da oturtulduğu görülmektedir. Yukarıda da ele aldığımız gibi Neolitik ibaresi sadece bir zaman aralığını belirtmemektedir. Sosyal hayatı, ekonomiyi, inançsal olguları, kültürel etkileşimleri ve günümüz yapısını oluşturan nerdeyse her şeyin temeli denilebilir. Aslında bu terim ile birlikte Arkeoloji Bilimi' de oldukça yol kat etmiştir. Neolitik Çağ'ın karmaşası, yazılı buluntularının olmayışı veya bazı verilerin somut kanıtlarla ele alınamaması gibi durumlar Arkeoloji bilimini diğer bilim dallarıyla etkileşime zorlamış ya da alt bilim dalları oluşturmuştur. Özellikle 20. yüzyılda Arkeoloji'nin bu denli gelişmesi yukarıda alınan süreçlerle tamamen olmasa da kısmen ilgilidir.

Gordon Childe "Neolitik Devrim" ifadesi ile ortaya attığı kuramın sadece bu dönemde başlayıp bittiğini daha sonra ise "İkinci Devrim" olarak ele aldığı dönemin başladığını savunmaktadır (Childe, 2006, 46, 68). Gordon Childe 'in "Neolitik Devrim" den kastı aslında neydi? Sorusu akla gelmektedir. Childe;

> "*İnsanın buzul çağı sonuna kadar doğayla olan mücadelesinde hiçbir değişim yapılmamış, ne bulduysa onunla yetinmiştir. Ancak bulduğunu daha iyi sağlamak, sağladıktan sonra da seçmek için çeşitli yöntemler geliştirmiştir. Buz çağının hemen bitiminden sonra ise insanın (bazı toplumların) çevresine, doğaya olan davranışı köklü bir değişiklik geçirmiş, bu değişim tüm insan türü için devrimsel yenilikler yaratmıştır*" cümleleriyle kısmen "Neolitik Derimi" açıklamıştır (Childe, 2006: 46).

Neolitik Çağ'da oluşan sosyal hayat ile ilgili tarımın ve evcilleştirmenin ortaya çıkmasını temel almış ve bununla birlikte bu olayların birden gerçekleştiğini savunmuştur. Ancak bu olayların yaşanması için bir deneyim, bilgi birikiminin olması gereklidir. Bu sebeple bahsi geçen tarıma geçiş ve hayvan evcilleştirme aslında bilinenden daha erkene gitme gibi bir durumu vardır. Ayrıca bu iki olgunun birden bire ortaya çıkması gibi bir varsayım söz konusu değildir. Sonuç olarak tarıma geçiş ve hayvan evcilleştirmesi her bölgede aynı zamanda reaksiyon göstermemiş,

sadece bilinen en erken örnek Mezopotamya Bölgesi'nde ortaya çıkarılmıştır. Bununda ne kadar süre doğruluğunun devam edeceği bilinmemektedir. Sonuç olarak Arkeoloji bilimi kendini sürekli yenileyen, değişen bir bilimdir.

Childe 'in "Neolitik Devrim" kuramı aslında oldukça sağlam sebeplere dayatılarak oluşturulmuş ve haklı olduğu noktaların varlığı kabul edilmelidir. Neolitik Çağ'da insanoğlunun değişim yaşadığı, doğayla olan mücadelesinin yeniden şekillendiği kabul görmelidir. Ne var ki bunlar bir "Devrim[5]" niteliğinde değil daha çok gelişkinlik göstermesinden dolayı kısmen "Evrim[6]" olarak tanımlamak daha doğru gibidir. Çünkü insan Neolitik Çağ'da Childe 'in bahsettiği üzere sıfırdan buluşlar yapmamış, olan bilgiyi geliştirerek "Bilgi/Deneyim Evrimi" oluşturmuştur.

Neolitikleşme süreci ya da gelişkinlik evrelerinin yaşanma süreleri aslında insanoğlunun dünya üzerinde var olduğundan beri birikerek artmış ve günümüz şeklini almıştır. Pleistosen (yaklaşık günümüzden 3 milyon yıl önce başlamış ve günümüzden 12 bin yıl önce son bulmuştur "MÖ 10.000") dönemin son evresi olan Vürm Buzul döneminin (MÖ 75.000-MÖ 12.000) etkilerinin kaybetmeye başlamasıyla ılıman iklim etkisini göstermiştir. Böylece insanlar daha geniş alanlara yayılarak avcılık ve toplayıcılık faaliyetlerini gerçekleştirebilmiştir (Braidwood, 1995: 126; Kottak, 2008: 147). Neolitik Çağ olarak ele alınan dönem öncesi yeni bulguların aslında değişimin çok daha önceden başladığını göstermektedir. Özellikle Mezolitik ya da Epi-Paleolitik olarak ele alınan dönemde ortaya çıkmaya başlayan mikrolit olarak adlandırılan küçük aletlerin. Son dönem çalışmalarında ise bahsi geçen dönemin ortası ve sonlarında aslında yerleşimlerin (küçük köy ya da baraka tipi yapılar) oluşturulmaya başlandığı görülmektedir. Çoğunlukla mağara içi yerleşimler olsalar da bazı örneklerde açık alana yapılmış mimarilerde görünmektedir. Bu dönemde yapılan icraatlar Neolitik Çağ'da daha da gelişmiş ve sosyal, ekonomik, kültürel olgular ortaya çıkmaya başlamıştır. Elbette bunlar hemen

[5] Devrim: Türkçe; Belli bir alanda hızlı, köklü ve nitelikli değişiklik (Türk Dil Kurumu), İngilizce; Ani ve büyük ya da köklü değişiklik (https://dictionary.cambridge.org/ Erişim: 12.02.2020)

[6] Evrim: Türkçe; Zaman içinde birden bire olmayan, kesintisiz, niteliksel ve niceliksel gelişme süreci (Türk Dil Kurumu), İngilizce; Kademeli bir değişim ve gelişme süreci (https://dictionary.cambridge.org/ Erişim: 12.02.2020). bu konu hakkında ayrıntılı bilgi için Bknz, Roaf, 1990; Kozlowski ve Auranche, 2000; Özdoğan, 2018)

Neolitik sürecin başlamasıyla oluşmamış genele yayılmış ve sonrasında da devam etmiştir.

Üretim ekonomisine bağlı beslenme yaklaşık olarak son buzul çağın (Vürm) sonlarında meydana gelen ılıman iklimle birlikte (Bollin-Allerod dönemi MÖ 12.500-10.800) insan topluluklarının çoğunlukla doğa ve hayvanların bol olduğu bölgelere yayılmaları ile kendini göstermeye başlamıştır. Bu bölgelerin başında ise Mezopotamya ile Levant[7] bölgeleri gelmektedir. Her iki bölgede avcı-toplayıcı insanların yavaş yavaş yerleşik hayata geçişleri ve üretici ekonomiye dayalı faaliyetleri bu dönemde Natuf Kültürü (Natufian MÖ 12.000-9.500) olarak adlandırılan evrede görülmeye başlamıştır. Asıl geçişin başlaması ise iklim şartlarının giderek değiştiği, yani kurak ve sert hava şartlarının oluştuğu Genç Dryas (MÖ 10.800-9.500) döneminde yaşanmıştır (Atakuman, 2014: 192; 2015: 49). Ilıman iklim şartlarında bolluk içinde olan insanlar Genç Dryas ile birlikte bu bolluğu kaybetmeye başlamış bu sebeple bitkileri ve hayvanları kültürlerine almayı tercih etmiş veya zorunda kalmışlardır. Üretici topluma geçişin böyle yaşandığı dönemde insanlar doğaya olan bağlılıklarını kısmen kendi lehine çevirerek onu kullanmayı öğrenmeye başlamışlardır. Bununla birlikte göçebe/pastoral olan halklar yeni arayışlar içine girmiş ve açık alanda yerleşim olgusunu kurmaya başlamışlardır. Erken Neolitik Çağ ya da Çanak-Çömleksiz Neolitik dönemde bu gelişim kendini tam olarak göstermeye başlamıştır (bilinen İlk Köyler). Yine de tam bir üretici toplum örneğinden bahsetmek zordur (A evresi için). Çanak-Çömleksiz Neolitik dönem B evresinde ise yerleşim yerleri oldukça çoğalmış, üretici topluma ait bulgular artmıştır. A evresinde de görülmesine rağmen asıl B evresinde oldukça fazla depolama yapıları oluşturulmaya başlanmıştır. Bu da üretimin bir sisteme oturtulduğunu göstermesi açısından önemlidir. Neolitik sürecin son dönemi olan Geç Neolitik Çağ ya da Çanak-Çömlekli Neolitik dönem de üretici toplumun daha da geliştiği bulgulardan anlaşılmaktadır. Bu dönemde sosyo-ekonomik faktörler gelişmekle kalmamış ileriki dönem ya da çağlarda kendini çok iyi gösterecek olan mülkiyet, hiyerarşi ve yönetim (siyasal) gibi olgularında önünü açacaktır. Bunun en önemli göstergesi de Erken Neolitik dönemde (Çanak-Çömleksiz Neolitik dönem)

[7] Tam sınırları sürekli değişkenlik gösterse de kabaca Akdeniz'in doğusu ile Mezopotamya arasında kalan, kuzeyde kısmen Toros Dağlarına ve güneyde Arabistan Çöllerine kadar olan bölgeye verilen coğrafi, tarihi ve kültürel bir adlandırmadır (Bar-Yosef ve Belfer-Cohen, 1989: 447-449).

oluşturulan ya da var olan ya "Kamu Yapıları" nın Geç Neolitik dönemle ortadan kaybolmalarıdır.

3.2. Yukarı Mezopotamya Bölgesi Neolitik Çağı Genel Özellikleri ve Kronolojisi

Genel hatlarıyla yukarıda ele alınan Yukarı Mezopotamya Bölgesi ve Neolitik Çağ bu başlık altında birlikte değerlendirilmiştir. Bu bağlamda bölgede Neolitik Çağ kronolojisi ve özellikleri ele alınmıştır. Ancak bunlardan evvel dönemin öncesini ele almak gerekmektedir.

3.2.1. Zarziyan (Zarzian) Kültürü, Yaklaşık MÖ 18.000 – 10.000/8.000

Zarziyan Kültürü kabaca Epi-Paleolitik dönem içinde yer alan yaklaşık MÖ 18.000-10.000/8.000 (kesin tarihleme değildir, buluntulardan yola çıkılarak oluşturulmuştur) yılları arası görülen, çoğunlukla ortaya çıkarıldıkları yerleşimlerde oldukça küçük (Mikrolit) aletlerden anlaşılmaktadır. Bunlar çoğunlukla küçük kazıyıcı, sıyırıcı aletler, destekli kesiciler, uzun ve kısa üçgenler (eşit üçgenler) gibi geometrik ya da tam geometrik olmayan mikrolit aletlerden anlaşılmaktadır (Olszewski, 2012, 1-2).

Kültür ilk olarak 1920'lerde Dorothy Garrod tarafından yapılan Orta Doğu'daki bazı araştırmalar sonucu Zagros Bölgesi'nde (Irak-İran ülkelerinin batı kesimleri) Zarzi Mağarası ve yerleşiminde farklı bir alet üretimini fark etmiştir. Zarzi mağarasında geçen araştırmalar sonucu bu farklı alet üretimi veren kültürü mağaranın ismi ile tanımlamıştır (Garrod, 1930: 35-38; 1932: 260-266; 1936: 125-129; Turville-Petre, 1932: 271-276; Olszewski, 2012, 1-2). Kültür üzerine araştırmalar oldukça sınırlı kalmış, özellikle de kültürün erken-orta dönemleri mağaralarda, geç dönemler ise hem mağaralarda hem de bazı önemli yerleşimlerde tespit edilebilmiştir. Bahsi geçen Zarziyan Kültürü Levant Bölgesi'nin Kebarian, Nebekian, Geometrik Kebarian ve Natufian (Goring- Morris ve Belfer-Cohen, 1998: 76-77; Olszewski, 2008: 37) ile aynı dönemlere denk gelmektedirler.

Zarziyan Kültürü, Zagros Bölgesi'nde Zarzi ve Warwasi (Olszewski, 1993a: 201-202; 1993b: 225-228; 1994: 83-90; 1996: 188) yerleşimlerinde oldukça çok buluntu ile temsil edilirken bunlar dışında Mar Gurgalan Sarab (Mortensen, 1993: 165), Shanidar Mağarası (Hole ve Flannery, 1967: 163), Palegawra (Braidwood ve Howe, 1960: 59; Braidwood vd., 1961: 2008-2010) ve kültürün geç dönemlerini temsil eden Nemrik 9, Qermez Dere, Zawi Chemi gibi yerleşimler görülmektedir. Bu yerleşimlerin dışında Zagros Bölgesi'nde oldukça uzakta bulunan Yukarı Dicle Bölgesi'nde Hallan Çemi (Rosenberg vd., 1998: 30) ve Çemka Höyük (Kodaş ve Genç, 2019: 213; Çiftçi vd., 2020; Kodaş vd., 2020) yerleşimlerinde alet teknolojisi üretimleri ele geçmiştir.

Kültür tamamen avcı-toplayıcı bir yaşamda olduklarından dolayı hiçbir şekilde mimari özellikleri bulunmamakta, genellikle geçici mağara içi yaşam tarzı görülmektedir. Ancak kültürün son dönemlerinde, özellikle kültürle özdeş aletlerin birçok Geç Epi-Paleolitik ve kısmen Neolitik Çağ başlarına tarihlendirilen yerleşimlerde görülmektedir (Nemrik 9, Hallan Çemi, Çemka gibi).

3.2.2. Natuf (Natufian) Kültürü, MÖ 12.000 – 10.000

Natuf kültürü, kısmen Yakındoğu'nun tamamına yayılmış, ancak asıl çıkış noktasını Levant Bölgesi oluşturmaktadır. İlk olarak Garrod ve Neuville tarafından Carmel Dağı mağaralarında ortaya çıkarılan mezarlarda bulunan litik (taş buluntular), kemik ve topraktan yapılan eşyalarla birlikte tanımlanmıştır (Garrod ve Bate, 1937; Bar-Yosef, 1998: 162; Neuville, 1951; Bar-Yosef, 1998: 162; Childe, 1953; Bar-Yosef, 1998: 162) . Çıkış noktasını oluşturan Levant Bölgesi'nde Natuf Kültürü MÖ 13.000/12.800-10.000 olarak ele alınırken, Erken, Orta ve Geç olmak üzere üç evreye ayrılmıştır (Bar-Yosef, 1998: 167; Henry, 1989; Bar-Yosef ve Belfer-Cohen, 1989: 454). Yukarı Mezopotamya Bölgesi'nde Erken evreye ait veriler yok denilecek kadar azdır bu sebeple genellikle MÖ 12.000'lerden başlatılıp MÖ 10.000'lerde bitirilmektedir (Cauvin, J., 1998: 361; Yartah, 2013: 24).

Levant topraklarında oldukça geniş bir yayılım gösteren kültür, birçok yerleşim ile temsil edilirken Yukarı Mezopotamya Bölgesi için bunu söylemek oldukça zordur. Ain Mallaha/Eynan (Mithen, 2006: 29), Nahal Ören (Stekelis ve Yizraeli, 1963: 1-2), Hayonim Mağarası (Bar-Yosef ve Goren, 1973: 49), Rosh Zin (Henry, 1976: 318), Rosh Horesha (Marks ve Lerson, 1977: 191-192), Wadi Hammeh (Edwards, 1988: 309-310), Wadi Judayid (Henry, 1989), Beidha (Childe, 1953) gibi yerleşimlerde yapılan çalışmalar Natuf Kültürü'nün anavatanının Levant Bölgesi olduğunu ve ilk yerleşimlerin kısmen bu bölgeyi işgal ettiklerini göstermektedir. Yukarı Mezopotamya Bölgesi'nde Mureybet IA (Cauvin, J., 1977: 20; Ibáñez (ed.), 2008c, s. 21-22) ve Abu Hureyra (Moore vd., 2000: 105) yerleşimlerinde Natuf/Natufian kalıntılarına rastlanmıştır.

Natuf yerleşmelerinde genellikle yarı veya tam gömülü yuvarlak yapılar varken bazı örneklerde yüzeye yapılmış örneklerde bulunmaktadır. Genellikle temeller taştan oluşturulmuş, tek hatlı ya da birkaç yükseltme ile oluşturulmuştur. Temel sıralarının üstü ise çalı-çırpı veya ahşap ile tamamlanmıştır. Yapılarda kerpiç malzemeye rastlanmamıştır (Bar-Yosef, 1998: 163). Levant Bölgesi yerleşimlerinde yapıların terk edildikten sonra tekrar kullanım gördüklerini gösteren yenilemeler mevcuttur. Yukarı Mezopotamya'da ise kurulmuş yapıların yeniden kullanıldıklarını gösteren verilere ulaşılamamıştır. Yapılar çoğunlukla 3.00-6.00 m arasında değişen boyutlara ulaşmaktadır. Yapıların iç düzenlemelerinde toprak taban yapıları dikkat çekici şekilde düzgün yapılmıştır (Bar-Yosef, 1998: 163). Çoğu yapıda dam/çatı sisteminin kanıtları ele geçmemiş olmasına rağmen Ain Mallaha'da 9.00 m çapına ulaşan bir yapı (House 131) içinde, duvarı içten çevreleyen ahşap dikme izlerine rastlanmıştır. Yapı içinde kireç sıvalı yuvarlak bir platform kullanımı da mevcuttur (Bar-Yosef, 1998: 163). Mureybet erken evre yapılarına benzer izler gösteren Ain Mallaha yapısı ihtimalle döneminin ve Yakındoğu'nun en erken "Anıtsal Yapısı/Kamu Yapısı" olmalıdır.

Natuf Kültürü'nün etkisi altında olan yerleşimlerde litik (taş) endüstrisinde oldukça yaygın olarak çekirdekler, küçük, kısa, geniş kesiciler, kazıyıcılar ve ok uçları ele geçmektedir. Vurma ve işleme şekillerine göre bahsi geçen aletler Natuf ile

özdeşleştirilmiştir. Özellikle mikrolit olarak ele alınan destekli, rötuşlu ve sırtlı kesici/dilgiler ile birlikte ok uçları oldukça fazla üretilmiştir. Bunların yanında ilk kez ve en erken örneği oluşturan orak tipi kesiciler görülmektedir. Natuf üretimi aletlerin yanında Helwan tipi aletlerde ele geçmektedir. Sürtme taşlarda ise daha çok yabanıl otların işlenmesi için kullanılan öğütme taşları, havanelleri ele geçmektedir. Bunlar çoğunlukla yerleşim yerinde değil farklı bölgelerde bulunmaktadır. Ayrıca bazı ana kayalarda oluşturulan deliklerinde öğütme işi için kullanıldığını göstermektedir (Bar-Yosef, 1998: 163-164).

Bazı Natuf yerleşimlerinden elde edilen verilere göre bakliyat/tahıl örnekleri ile birlikte badem, meşe palamudu ve birkaç meyve kalıntısının besin olarak tercih edildiği görülmektedir. Bunlar analizlerde tam olarak ortaya çıkarılan besinler olmasına rağmen liste daha da uzamaktadır (Bar-Yosef, 1998: 164). Benzer besin kalıntılar Yukarı Mezopotamya Bölgesi yerleşimleri olan Mureybet (Cauvin, J., 1977: 26; Ibáñez (ed.), 2008c:27) ve Abu Hureyra'nın (Moore vd., 2000: 105) erken tabakalarında bulunmuştur.

Natuf Kültürü'nün "İlk Tarım Topluluğu" olduğu fikri 1932 yılında Garrod tarafından ortaya atılmış ve eleştirilere maruz kalmıştır. Garrod'dan yıllar sonra geliştirilen "Deneysel Arkeoloji" ile birlikte taş orakların biçme işlemi için yapıldıkları kanıtlanmıştır. Bu sebeple buğday, arpa gibi tahılların bilinçsizce bu dönemde evcilleştirilmeye başlandığı tahmin edilmektedir (Bar-Yosef, 1998: 164-165). Arkeobotanik analizleri ve diğer uygulamalar bunu destekler niteliktedir; ancak bu konu üzerinde tartışmalar devam etmektedir.

3.2.3. Khiamian Kültürü, MÖ 10.000 – 9.500)

Khiamian Kültürü, Natuf Kültürü'nün bir uzantısı şeklindedir. İki kültür birbirlerine oldukça benzemelerinin yanında farklı özellikler de sergilemektedir. Genellikle Khiamian bir geçiş süreci olarak ele alınmaktadır. MÖ 10.000-9.500 yılları arasını kapsayan kültür taş aletleri ve küçük buluntuları ile tanımlanmaktadır. Natuf gibi geniş bir bölgeye yayılmamış ve geniş bir zaman dilimini kapsamamaktadır. Yukarı Mezopotamya Bölgesi'nde Mureybet (Cauvin, J., 1977:

20-21; Ibáñez (ed.), 2008c: 23), Levant Bölgesi'nde el-Khiam, Hatoula, Gilgal ve Ürdün Vadisi'nde birkaç yerleşim yeri örnek gösterilebilir (Lechevalier ve Ronen 1994: 149-150). Son zamanlarda ise Wadi Tumbaq 1 yerleşiminde kültüre ait veriler ele geçmeye başlamıştır (Abbès, 2008; 3-4).

Khiamian, ilk ortaya çıkarıldığı Ölü Deniz yakınlarında ki El-Khiam bölgesinden adını almaktadır. Bu bölgede yapılan çalışmalar sonucu Natuf taş aletlerinden farklı tipte ve teknikte aletler ortaya çıkarılmıştır. "Yan Çentikli (Khiamian tipi)" ok uçlarının oldukça yaygın olduğu bu bölge farklı taş aletlerde ele geçmiştir. Çoğunlukla Natuf devamı özellikler gösteren kültürde taş alet farklılığının yanında yapıların gömülü değil de yüzeye yapıldığı görülmektedir. Bunlar dışında geçim ekonomisi ve diğer olgular Natuf ile oldukça benzerdir (Avcı-Toplayıcı toplum yapısı gibi) (Calvet, 2007: 126-127).

Khiamian Kültürü'nün diğer bir ayırt edici özelliği kadın heykelcikleri ve yapı içine boğa/yaban öküzü kafataslarının gömülmesidir (Cauvin, J., 1994; 48; 2000: 127; Yartah, 2013: 24). J. Cauvin'e göre (2000: 127), "*Yakındoğu Neolitiğinde daha yaygın olacak olan kadın (bereket kültü?) ve boğa ibadetinin başlangıcıdır"*.

3.2.4. Çanak-Çömleksiz Neolitik Dönem (ÇÇN/PPN), MÖ 9.500 - 7.000

Yukarı Mezopotamya Bölgesi'nde Geç Epi-Paleolitik ile birlikte ortaya çıkan yerleşimler avcı toplayıcı bir yaşam biçimi göstermekteyken bu durum Neolitik Çağ ile değişmeye başlamıştır. Göçebe toplumlar temel besinleri olan hayvanların peşinden giderek yeni yerler ve bu yerlerde bulunan yabanıl bitkileri tanımaya başlamıştır. Yukarıda değinildiği gibi Geç Epi-Paleolitik dönemde Yukarı Mezopotamya Bölgesi iklim bakımından ilk yerleşimlere kısmen imkan tanımamış, Genç Dryas etkileri devam etmiştir. Bu sebeple daha ılıman olan Levant Bölgesi tercih edilmiştir. Geç Epi-Paleolitik Çağ'ın sonlarında ise durum değişmeye başlamış ve Yukarı Mezopotamya Bölgesi'nin zorlu iklimi yerleşime uygun hale gelmiştir. Bu dönemlerde fazla bir yerleşim yeri olmayan bölgenin Neolitik Çağ başı ile birlikte yeni konutçulara ev sahipliği yapmaya başladığı görülmektedir. Natuf ve Khiamian

köylerine göre daha gelişkin ve daha büyük köyler kurulmuş, su kaynakları (Dicle, Fırat ve kolları gibi) yerleşim yeri seçiminde en etkili unsur olmuştur. Konum seçiminde erken dönemlerde üretici toplum etkisi yoktur, daha çok av hayvanlarının su yollarını tercih etmesi, balıkçılık ve zengin bitki örtüsü ile birlikte nehir kaynaklarından yararlanmak için su kenarları seçilmiştir. Daha sonra üretim faaliyetlerinin gelişmesiyle birlikte su kaynakları bu yönde kullanılmaya başlanmıştır.

Neolitik kavramı ve Neolitik Çağ yukarıda anlatıldığı üzere (başlık 2.2.) belli aşamalardan, zorlu süreçlerden geçerek günümüz tanımını ve simgelediği değerleri almıştır. Levant Bölgesi'nden sonra Yukarı Mezopotamya Neolitiği dikkatleri üzerine çekmeye başlamış, çoğunlukla kurtarma kazıları (baraj, maden yatakları gibi sebeplerden ötürü) ve diğer bilimsel çalışmalarla birlikte kısmen de olsa son halini almayı başarmıştır. Sonuç olarak Yakındoğu bu çalışmalarla ilklerin (yerleşim, üretim-evcilleştirme, ticaret, sosyal yapı, mimari gibi) merkezi haline gelmiştir.

Yukarı Mezopotamya Bölgesi Neolitik Çağı, ilk olarak K. Kenyon tarafından kazıları yapılan Eriha/Jericho yerleşiminde oluşturulan ve genel kabul gören dönem ayırmaları ile ele alınmıştır (Kenyon, 1959; Özdoğan, 2018: 18). Çanak-Çömleksiz ve Çanak – Çömlekli olarak iki ana döneme ayrılan Neolitik Çağ, aynı zamanda ana dönemlerin evrelere ayrılması ile son şeklini almıştır. Bu ayırım özellikle Çanak-Çömleksiz Neolitik dönem için mimari değişimler ve taş buluntular ile belirlenmiştir (ÇÇNA-ÇÇNB-ÇÇNC). Çanak-Çömlekli Neolitik Çağ içinse yaygın olarak Erken ve Geç evreler kullanılmışsa da Yukarı Mezopotamya için kültürel çeşitlilik tercih edilmiştir. Bu bağlamda Hassuna Kültürü, Samarra Kültürü ve Halaf kültürü Çanak-Çömlekli Neolitik dönemin evrelerini oluşturmuştur.

Neolitik Çağ, dönem ve evreleri aşağıda olabildiğince aktarılmaya çalışılmış, bu bağlamda dönem ve evrelerin özellikleri, ortaya çıkarıldıkları merkezler ve buluntu grupları irdelenmiştir.

3.2.4.1. Çanak-Çömleksiz Neolitik Dönem A Evresi (ÇÇNA/PPNA), MÖ 9.500-8.700

"Çanak-Çömleksiz Neolitik dönem A" (ÇÇNA) olarak ele alınan evre, İngilizce "Pre-Pottery Neolithic A" dan (PPNA) dilimize çevrilmiştir. Aslında "Çömlek Öncesi Neolitik A" olarak çevirisi yapılan cümlenin Anadolu arkeolojisi dünyasında "Çanak-Çömleksiz Neolitik A" olarak kabul görmesinden dolayı çalışmada bu şekilde devam edilmiştir.

Çanak-Çömleksiz Neolitik dönem A evresi, Neolitik Çağı'n en erken evresini oluşturmakla birlikte erken dönemlerinde kısmen Natuf ve Khiamian özellikleri yansıtır. Bu durum bölge yerleşimlerinin kendi kültürlerini başlatmasına kadar devam eder. Bu evrede, insan toplulukları organize bir köy kurulumuna yönelmiş ve sedantarizasyon[8] formunu başlatmışlardır. Bölgede yapılan kazılar neticesinde, Arkeobotanik sonuçları ile birlikte Orta Doğu'da şuan için bilinen ilk tarımsal göstergelerin bu dönemi işaret ettiği görülmektedir. Özellikle yerleşim alanlarında bulunan depolama yapıları bunun somut kanıtları arasındadır. İnsanoğlu avı-toplayıcı yaşam tarzında küçük gruplarla hareket etmeyi, bu şekilde beslenmeyi alışkanlık haline getirmişken bu dönemde bu alışkanlıklar değişmeye başlamış ve sosyo-kültürel, sosyo-ekonomik bir toplum yolunda adımlar atmıştır. Kronolojik bir ufuk olarak tanımlanabilecek olan ÇÇNA aynı zamanda çeşitli maddi kültürlerin ortaya çıkışını da temsil etmektedir. Yukarı Mezopotamya Bölgesi'nde Mureybetien/Mureybet Kültürü, Levant (güney) Bölgesi'nde Sultanyan ve Aswadian kültürleri görülmektedir (Yartah, 2013, 26). Bu dönemde az sayıda olan yerleşim yerleri artmış ve kültürel, ekonomik, sosyal ilişkiler kurulmaya başlanmıştır. Yukarı Mezopotamya Bölgesi'nde, Yukarı Dicle'de Hallan Çemi (Rosenberg, 2011a: 61), Çayönü (Erim Özdoğan, 2011:185), Boncuklu Tarla (Kodaş 2018: 157; Kodaş 2019b: 1), Çemka Höyük (Kodaş ve Genç 2019: 211; Çiftçi vd., 2020), Körtik Tepe (Özkaya ve Coşkun, 2011: 89), Güsir Höyük (Karul, 2011: 1), Hasankeyf Höyük (Miyake vd., 2012: 3) ve Demirköy (Rosenberg, 2011b: 78) Orta Fırat'ta Göbekli Tepe (Schmidt, 2007: 115; 2011: 41), Karahan Tepe (Çelik, 2000b: 6-8) ve Sefer

[8] Sedentizm: Arkeoloji'de; "yerleşik hayata geçiş", göçebe nüfusun daha kalıcı yerleşmelere yöneldiği geçiş süreci. Antropoloji'de; göçebe hayattan yerleşik hayata geçiş, kültürel, ekonomik ve sosyal gelişime geçiş evresi. (https://en.wikipedia.org/wiki/Sedentism. Erişim: 16.04.2020)

Tepe (Çelik, 2006a: 23) gibi yerleşimler bulunmaktadır (Harita 7). Kuzey Suriye topraklarında Mureybet (Cauvin, J., 1977: 19, Ibáñez (ed.), 2008c: 7), Cheikh Hassan (Cauvin, J., 1980: 21), Jerf el-Ahmar (Stordeur 1999: 132; 2000a: 33), Tell 'Abr 3 (Yartah, 2002a: 5; 2013: 65), Tell Qaramel (Mazurowski, 2004: 355; Mazurowski ve Jammous, 2000: 327), Dja'de el-Mughara (Coqueugniot, 2014: 91), M'lefaat (Kozlowski, 1998: 179) ve Abu Hureyra (Moore vd., 2000: 105) yerleşimleri ÇÇNA (çoğunlukla ÇÇNA sonu, Geçiş dönemi) evresini temsil etmektedir (Harita 7). Kuzey Irak topraklarında (Cezire Bölgesi) Nemrik 9 (Kozlowski ve Kempisty, 1990: 348) ve Qermez Dere (Watkins vd., 1991: 1-3) yerleşimleri görülmektedir (Harita 7). Yukarı Mezopotamya Bölgesi'nin güneybatısında bulunan Levant topraklarında Jericho, Nativ, Hagdud (Kenyon, 1981:1-5), Beidha (Kirkbride, 1966: 8; 1968a: 86; 1968b: 263), Ain Gazal (Rollefson, 1998: 43; Rollefson vd., 1992: 443) gibi yerleşimler ÇÇNA evresini temsil etmektedir.

İlk tarım uygulamalarının ne zaman ve ne şekilde başladığı tam olarak bilinmese de bu evrede görülen bazı buluntular ve kanıtlar yabani otların/tahılların oldukça tercih edildiğini göstermektedir. Kazıları yapılan merkezlerde Arkeobotanik analizleri sonucunda tüketilen bitki türlerinin yabanıl bir morfolojisinin olduğunu göstermektedir. Yapılan incelemelerde yerleşim alanları içinde ve çevresinde yabanıl otların/tahılların ortamında bir değişiklik olduğu görülmektedir. Her ne kadar tam olarak üretime geçilmemişse de yabanıl otlara olan bağımlılık artmış gibi görünmektedir (Yartah, 2013: 26). Belki de bu bağlılık insanı üretime zorlamış ve bu nedenle yerleşik hayat benimsenmiştir. Bu döneme ait yerleşimlerde ortaya çıkarılan depolama yapılarından yola çıkılarak aslında erken dönemde toplayıcı olan insanın ÇÇNA sonlarına doğru kısmen üretici olduğu görülmektedir. Sonuç olarak günlük yaşantıya göre tüketilen bitkiler artık daha uzun dönemlerde kullanılmak üzere toplanmaya başlamış, bu da yabanıl bitkilere ve ortamlarına etki edildiğini göstermektedir. Keza G. Willcox' un (1999: 28; 2000: 126) "anormal yabani otlar" olarak tanımladığı bitki kalıntılarının insanlar tarafından kolonize edildiklerini ve yabanıl bitkilerin ekili türlerle birlikte harmanlandığını ifade etmektedir.

Yukarı Mezopotamya ÇÇNA'sında mimari unsurlarda da değişimler, gelişimler yaşanmıştır. Özellikle dönemin görkemli yerleşimlerinde ortaya çıkarılan mimari plan ve yapılar organize bir toplumu işaret etmektedir. Natuf ve Khiamian yapılarına göre oldukça farklı düzenlemeler içermesine rağmen temelde yine bu kültürlere bağlılık devam etmiştir. Bu bağlılığın en önemli kanıtı ise ÇÇNA erken ve orta dönemlerinde yapıların yuvarlak ve tam ya da yarı gömülü olmasıdır (Khiamian yapıları genelde yüzeye yapılmıştır ve yuvarlak plana sahiptirler. Aslında bu yönü ile Natuf' dan ayrılsa da yine de onun devamı niteliğindedir). ÇÇNA' da Hallan Çemi, Güsir Höyük, Hasankeyf Höyük, Körtik Tepe ve Çemka gibi Yukarı Dicle Bölgesi yerleşimlerinde yarı ya da tam gömülü, yuvarlak yapılar görülmektedir. Konut olarak ele alınan yapıların çapları 3.00-5.00 m arasında değişirken yerleşimin merkezine konumlandırılmış anıtsal yapılar 6.00-10.00 m çapına ulaşmaktadır. Yapılarda taş duvar kullanımı oldukça yaygın olup bazı merkezlerde harç ve sıva kullanılmıştır. Bahsi geçen bölge de konutlar ve anıtsal yapılar tek odalı inşa edilmiştir (Rosenberg, 2007a: 2-3; Kodaş ve Genç 2019: 212-213; Çiftçi vd., 2020: 27-28; Özkaya ve Coşkun, 2011: 93; Karul, 2011: 2-3; Miyake vd., 2012: 6-7; Rosenberg, 2011b: 80-81). Ancak tek farklılık Çemka Höyük "Özel Yapıları" nda görülen radyan bölmelere ayrılmış binalarda görülmektedir. Daha çok kuzey ve orta Suriye etkisi görülmektedir (Çiftçi vd., 2020). Orta Fırat Bölgesi'nde ise mimari anlamda değerlendirilebilecek tek örnek şuan için Göbekli Tepe'dir. Göbekli Tepe yerleşiminde ÇÇNA' ya tarihlendirilen konutlar henüz ortaya çıkarılmamıştır ya da kazıcısının söylediği üzere sivil yapıya ait izler yoktur (Schmidt, 2011: 43). Bu döneme tarihlendirilen yapılar oldukça büyük çapları olan, yuvarlak, gömülü ve çok büyük "T" biçimli payelerle oluşturulmuş binalardır. Kuzey Suriye Bölgesi'nde dönemin neredeyse tüm özelliklerini barındıran yerleşimler ortaya çıkarılmıştır. Mimari, sanat ve el becerisinde (taş aletler) oldukça gelişkin bir görünüm vermektedirler. Bölgenin en önemli yerleşimlerinden Jerf El Ahmar, Mureybet ve Tell 'Abr 3 bahsi geçen özellikleri sergilemektedirler. Bu yerleşimlerde ortaya çıkarılan konutlar yuvarlak ve tam ya da yarı gömülüdür. Tell 'Abr 3 yerleşiminde ÇÇNA'nın sonlarına kadar aynı tip mimari hakim iken Jerf El Ahmar ve Mureybet' te bu değişmektedir (Bakınız, Yartah, 2013: 74-141; Stordeur ve Ibáñez, 2008: 40-60; Stordeur, 2015: 117). Özellikle Jerf El Ahmar yerleşiminde erken dönem

konutlarında tek odalı, yarı gömülü, yuvarlak bir plan seyrederken anıtsal yapılarında oldukça büyük inşa edilmiş ve tek odalı yerine birçok bölmeye ayrılmıştır (Stordeur, 2015:117-118). Aynı durum Mureybet içinde geçerlidir (Stordeur ve Ibáñez, 2008: 69-70). Ancak dönemin sonlarında Jerf için durum değişerek konutlarda yuvarlak planla birlikte dörtgen planda kullanılmaya başlanmış ve bölmelere ayrılmıştır. Aynı dönemde anıtsal yapılarda bölme kullanımı son bulmuş tek odalı hale bürünmüştür. Genel kronoloji içinde kare ya da dörtgen planlı yapılar ÇÇNB' ye tarihlendirilirken Jerf El Ahmar 'da ÇÇNA' da görülmeye başlamıştır. Hem konutlarda hem de anıtsal yapılarda taş duvar ile yükseltilmiş toprak duvarlarda kullanılmıştır. Yapılarda harç ve sıva kullanımı yaygındır. Özellikle anıtsal yapılarda olmak üzere diğer yapılarda Göbekli Tepe gibi taş paye ya da dikmeler yerine ahşap dikmeler kullanılmıştır. Bu ahşap dikmeler hem üst yapıyı taşımaya hem de dış duvarı desteklemeye yönelik yerleştirilmiş, yapının boyutuna göre sayıları değişmektedir (Yartah, 2013: 75; Stordeur ve Ibáñez, 2008: 75-76; Stordeur, 2015: 85-91). Kuzey Irak topraklarında, Cezire (Jezireh) bölgesinde bulunan Nemrik 9 ve Qermez Dere yerleşimlerinde ÇÇNA evresine tarihlendirilen yapılarda farklılık görülmektedir (Kozlowski ve Kempisty, 1990: 350; Watkins vd., 1989: 19-21; Watkins vd., 1991: 5; Watkins vd., 1995: 3). Genel itibari ile yuvarlak ya da yuvarlağa yakın planlı konutlar ve anıtsal yapıları olan yerleşimlerin mimarisinde taş duvar pek tercih edilmemiştir. Genellikle toprak duvar ile çevrelenen yapılara destek amaçlı ahşap dikmeler yerleştirilmiştir (Kozlowski ve Kempisty, 1990: 350-351; Watkins ve Baird, 1987; Watkins vd., 1991: 6-7; Watkins vd., 1995: 3-11). Konutlar diğer bölgelere göre basit görünümlü inşa edilmiş, anıtsal yapılarında ise yuvarlağa yakın/dörtgenimsi bir biçim görülmektedir. Özellikle anıtsal yapılar içinde ahşap dikmelerle birlikte toprak paye/dikmelerde kullanılmıştır. Bu toprak dikmeler aslında üst üste bindirilmiş taş sıralarının kalın bir toprak tabakasıyla kaplanması sonucu oluşturulmuştur (Kozlowski ve Kempisty, 1990:350-351; Watkins ve Baird, 1987: 5-9; Watkins vd., 1991: 6-9; Watkins vd., 1995: 3-11)

Çalışmamızın konusu oluşturan anıtsal yapıların yukarıda da aktarıldığı üzere bölgesel farklılıkları bulunmaktadır lakin biçimsel ne kadar farklılık olursa olsun

temelde aynı işlevlere sahiptirler. Bu konu sonraki bölümlerde ayrıntılı olarak ele alınmıştır.

Yukarı Mezopotamya Bölgesi ÇÇNA evresi taş endüstrisi mimari gibi keskin farklılıklara sahip değildir. Önceki dönemlerin, kültürlerin (Natuf, Khiamian) devamlılığı niteliğindedir. Bazı yerleşimlerinde farklı uygulamalar ile üretilmiş aletler olmasına rağmen temelde hepsine birbirine benzerdir. Farklı uygulamalarla üretilmiş aletlere örnek verilecek olunursa eğer bunun başını Mureybetien Kültürü etkisinde gelişen mikrolit alet, ok uçları kesiciler ve deliciler oluşturmaktadır. Diğer bir farklı uygulama Nemrik 9 yerleşiminde ortaya çıkarılmış ve kendi ismiyle anılan mikrolitlerdir (özellikle ok uçları). Son olarak Yukarı Dicle Bölgesi'nde Hallan Çemi tipi olarak kayıtlara geçen, ancak bölgenin genelinde bulunan mikrolitlerdir. Kısacası bölgesel farklılıklara bağlı kalınarak kendilerine özgü alet tipleri üretmişlerdir. Ancak genelde aynı yol izlenmiş, üretim buna bağlı kalınarak yapılmıştır. F. Abbès'e (1998: 3-9) göre, alet üretiminde çakmaktaşı ve obsidyen yaygın kullanılmıştır. Bunlar genellikle iki veya tek vurma/baskı yöntemiyle oluşturulmuşlardır.

Yukarı Mezopotamya Bölgesi sanatsal işlevlerinin ÇÇNA ile birlikte oldukça gelişkin bir düzeye ulaştığı kazılar sonucu belgelenmiştir. Sembolik olarak görülen bazı uygulamalar bölgelere ya da yerleşim yerlerine göre farklılıklar göstermektedir, genel itibari ile aynı konular işlenmesine rağmen farklı objelerde yansıtılmıştır. Suriye topraklarında bulunan yerleşimlerde geometrik motifler, hayvan ve insan motifleri plaklara oyulmuş, nehir taşları üzerine kazınmış ya da mimari unsurlarda sıva üzerine işlenmiştir. Tell 'Abr 3 B12 ve Jerf El Ahmar EA 53 yapılarında mimariye dekor olarak kullanılan taş plaklar üzerinde bu bezemeleri görmek mümkün iken Dja'de yerleşiminde yapının duvarlarına boyama olarak işlenmişlerdir (Bahsi geçen yapılar ÇÇNA sonuna, ÇÇNA-ÇÇNB Geçiş evresine tarihlenmektedir, (Stordeur ve Abbès 2002: 570-573; Stordeur 2010: 125; Yartah, 2013:67-68). Yukarı Dicle Bölgesi'nde ise bu durum daha çok küçük buluntularda ve taş kaplar üzerinde görülmektedir. Körtik Tepe yerleşiminde ele geçen yüzlerce klorit taş kap üzerinde bahsi geçen motifleri görmek mümkündür (Özkaya vd., 2013: 15-16). Ayı şekilde bölgenin ÇÇNA yerleşimlerinde işlenmiş nehir taşları da bulunmaktadır (Kodaş, 2019b: 1-22). Bu işlemelerin sadece taşlarla sınırlı kalmadığı hayvan kemiklerine

işlendiği görülmektedir (Kodaş vd., 2019: 2-4). Orta Fırat Bölgesi'nde ise diğer bölgelere göre oldukça farklı bir sistem bulunmaktadır. Göbekli Tepe yerleşiminde ortaya çıkarılan oldukça büyük "T" biçimli payeler/ dikili taşlara bahsi geçen motifler işlenmiştir. Çoğunlukla kabartma biçiminde yapılan bezemeler tek olmakla birlikte bir konuyu anlatmak içinde kullanılmıştır. çoğunlukla vahşi, yırtıcı hayvanlar baskın durumdadır; Yaban domuzu, panter, yırtıcı kuşlar ve yılanlar gibi (Schmidt, 2002a: 23-25; Helmer vd., 2004: 145). Yukarı Mezopotamya genelinde ise yonma taş heykeller, figürünler yaygın olmasa da birkaç örnekle temsil edilmektedir (Cauvin, J., 1994: 20; Schmidt, 2007b: 216-218; 2007: 124). Yukarda açıklanan olguların dini/inanç boyutları kesin olarak bilinmemekle birlikte olağanüstü sanatsal eserler oldukları kabul edilmelidir. Ayrıca bölge genelinde ne kadar da farklı objeler üzerinde aktarılsalar da temelde aynı konular işlenmiştir. Doğa ve insan ana konuları içermektedir. Helmer ve arkadaşlarının da (2004: 158-159) ele aldığı gibi bu denli benzerlikler bize ortak bir kültür ya da en azından "paylaşılan-ortak bir ruh" imajı vermektedir. Ancak Yartah' a göre (2013: 28), aynı zamanda ortak değerlere rağmen bu alanda yerel veya bölgesel ölçekte güçlü özellikler varmış gibi, bir alandan diğerine çeşitliliğin söz konusu olduğudur.

ÇÇNA' nın ölü gömme gelenekleri ve bunlara bağlı ritüellerin varlığına ilişkin kesin bir veri yoktur. Ölüler genellikle yapı içine gömülürken dışarı gömülmüş örneklerde bulunmaktadır. Ölü hediyesi ile gömü yapılmış, ölüler "hoker" ya da "cenin" pozisyonun da def edilmiştir. Yön birliği yok gibidir, cinsiyete ya da yaşa göre gömü farklılıkları tam bilinmemektedir. Çayönü (Kafataslı Yapı) ve Dja'de (Funeral-Ölü Evi) yerleşimlerinde bulunan özel yapılar, dönemin sonlarında, geçiş evresinde ve kısmen ÇÇNB evresinde ölü gömme için kullanılmıştır (Bakınız: Kodaş, 2014).

3.2.4.2. Çanak-Çömleksiz Neolitik Dönem A-B Geçiş Evresi

Bu evre ÇÇNA içinde ele alınırken J. Cauvin (Yartah, 2013: 58), D. Stordeur ve F. Abbès (2002) tarafından yeni bir evre olarak öne sürülmüştür. Yaklaşık olarak MÖ 9100/9000-8.700 yılları arasına yerleştirilen evre genellikle mimari öğeler ve taş

endüstrisi üzerinden açıklanmaya çalışılmıştır (Stordeur ve Abbès, 2002: 591). Bu bağlamda genellikle Jerf El Ahmar yerleşimi temel alınmış ve genelleme yapılmıştır. Bu evrede ÇÇNA konutları değişmeye başlamış, oval köşeli yapı geleneği yaygınlaşmış, ÇÇNA yerleşim organizasyonu kısmen değişmiştir. Bir bakıma ÇÇNB dikdörtgen/kare planlı yapılarının erken örnekleri oluşturulmuştur. Ancak anıtsal yapılar konutların aksine daha düzgün planlanmış, iç düzenlemeler sade eklemelerle zenginleştirilmiştir (Stordeur ve Abbès, 2002: 591-592). Geçiş evresinde anıtsal yapılara uygulanan dekorasyon öğeleri ÇÇNB evresinde daha da gelişkin hale gelmeye başlamıştır. Bu gelişme kendini sembolizm ve figürlerin işlemesine kadar izlenmektedir. ÇÇNB evresi kesici aletlerinin bu evrede şekillenmeye başladığı ve bunların biçim işlerinde kullanılan taş aletler oldukları görülmektedir. Bu sebeple ÇÇNA' da üretici toplum yapısı kesin değilken bu evre ile kendini göstermeye başlandığı görülmektedir (Stordeur ve Abbès, 2002: 591-592). Kuzey Suriye topraklarında Jerf El Ahmar yerleşiminde EA 53 yapısı yuvarlak daha doğrusu eliptik biçimdeyken konutlar oval köşeli, yuvarlak ya da dikdörtgen/kare biçimlidir (Stordeur, 2015). Aynı şekilde Dja'de "Resimli Yapı", Tell 'Abr 3 "B2" yapısı bu evreye denk gelmektedir (Coqueugniot, 2011: 152-153;Yartah, 2013: 124). Bahsi geçen yerleşimlerde konutlarda görülen oval köşe uygulaması anıtsal yapılarda pek görülmemektedir. Nemrik 9 ve Qermez Dere anıtsal yapıları oval köşeli görünüm de olmalarına rağmen bu evre içinde değillerdir (Kozlowski ve Kempisty, 1990: 358-359; Watkins vd., 1991: 6-11). Yukarı Dicle Bölgesi'nde Boncuklu Tarla yerleşiminin Doğu alanında ortaya çıkarılan "Stelli Yapı" tarihleme yöntemi sonucu bu evreye tekabül ederken, yapı tamamen dikdörtgen biçimdedir. Ancak çevresinde bulunan konutların oval köşeli oluşu bu evre özelliğini desteklemektedir (İpek ve Çiftçi, 2020: 220). Göbekli Tepe'nin eşsiz yuvarlak anıtsal yapıları çoğunlukla bu döneme tarihlendirilmektedir (Schmidt, 2007: 116).

3.2.4.3. Çanak-Çömleksiz Neolitik Dönem B Evresi (ÇÇNB/PPNB), MÖ 8.700-7.000

Çanak-Çömleksiz Neolitik dönem B evresi kendi içinde üçe ayrılmaktadır. Bu ayırım, mimari unsurlar, el sanatları ve üretici toplum yapısına göre

belirlenmiştir. ÇÇNA evresi özelliklerinin kısmen devam ettiği bu evrede sosyal, kültürel ve ekonomik özellikler artmış, kalabalıklaşan nüfus ile birlikte besin sağlamak için tarım faaliyetleri gelişmiştir. Yukarı Mezopotamya'da oldukça geniş bir alanda izleri görülen evre son dönem çalışmaları ile farklılıklar göstermeye başlamıştır. Bu farklılıklar yerleşmelerin terk edilmesi, ilk çanak-çömlek yapımının izleri ve mülkiyet anlayışı gibi konuları içermektedir.

3.2.4.3.1. Erken Çanak-Çömleksiz Neolitik Dönem B Evresi (EÇÇNB/EPPNB), MÖ 8.700-8.200

ÇÇNB evresinin bu aşamasında ÇÇNA yerleşimlerinden, özellikle Kuzey Suriye topraklarında bulunan Jerf El Ahmar, Tell Qaramel gibi yerleşimler, Yukarı Dicle'de ise Güsir, Hasankeyf ve Çemka Höyük PNNA sonlarında kesintiye uğramış, terk edilmişlerdir. Bu yerleşimlerin neden birden terk edildiği tam olarak anlaşılmasa da bunlar dışında kalan diğer yerleşimlerde bu evre devam etmektedir. Kuraklık, salgın hastalık ya da saldırı gibi izler görünmemesiyle birlikte çevre merkezlerde yerleşimlerin devam etmesi, bu terk edişin ihtimalle avcı-toplayıcı yaşam biçiminin değişmesi ile alakası olmalıdır. Kuzey Suriye topraklarında bulunan Mureybet IVA (Cauvin, J., 1977: 20), Cheikh Hassan (Stordeur, 1999: 132) ve Dja'de el-Mughara (Coqueugniot, 2000: 55), Güneydoğu Anadolu topraklarında ise Göbekli Tepe (Schmidt, 2007: 116), Nevali Çori (Hauptmann, 2007: 131), Boncuklu Tarla (Kodaş 2018: 157; Kodaş 2019b: 1), Cafer Höyük (Molist ve Cauvin, J., 1991: 85) ve Çayönü (Erim-Özdoğan, 1994: 35-39) yerleşimlerinde bu evreye ait izler ele geçmiştir.

Bu dönemde tarım faaliyetleri artmaya başlamış, yine de toplayıcı ve avcı yaşam biçimi terk edilmemiştir. Hayvan evcilleştirmelerinde somut kanıtlar çoğalmaya başlamış; koyun, keçi, domuz gibi hayvanların evcilleştirildiği görülmektedir (Peters vd., 2000: 30-31; Helmer vd., 2005: 89-92).

Bu aşamada ÇÇNA-ÇÇNB geçiş evresinde değişmeye başlayan yapılar tam şeklini alarak genellikle dikdörtgen olmak üzere kare ve az sayıda da olsa oval

köşeli/dörtgen biçime kavuşmuşlardır. Bahsi geçen ÇÇNB evresinin bu aşamasında sosyal organizasyonlara ait verilen oldukça zayıf olduğu ya da henüz tam araştırılmadığı görülmektedir. Aslında bu aşama kazılarda çıkarıldığı merkezlerde fazla bir buluntu sağlamadığı gibi mimari bakımdan da zayıf gibi görülmektedir. Mureybet yerleşiminde yüzeye yakın olmasından dolayı tarım faaliyetleri nedeniyle oldukça tahrip olmuş, Cheikh Hassan (Şeyh Hassan)'da bir kaç zayıf konut yapısı ortaya çıkarılmıştır. Dja'de yerleşiminde ise mimari unsurlar zayıf olmasına rağmen tıpkı Çayönü "Kafataslı Yapısı" gibi ÇÇNA sonlarında kurulan ve Erken ÇÇNB ye kadar kullanıla gelen "Ölüler Evi" bulunmaktadır. Belli olan konutlarda ise dikdörtgen biçimli, hücrelere ayrılmış konutlar görülmektedir. Şuan için bu evreye tarihlendirilen tek anıtsal yapı Çayönü yerleşiminde ortaya çıkarılan "Terazzo Yapısı" dır. "Hücre Planlı Yapıları Evresi" nde bulunan bu anıtsal kamu yapısı evreye ismini veren dikdörtgen biçimli, hücrelere ayrılmış konutlarla birlikte kullanılmış gibi görülmektedir. Göbekli Tepe yerleşiminde ise bahsi geçen özelliklere benzer yapılar olmasına rağmen tam bir tarih aralığına yerleştirilmediğinden genel olarak ÇÇNB evresinde ele alınmaktadır. Aynı şekilde Nevali Çori yerleşimi de tıpkı Göbekli Tepe gibi genel olarak ÇÇNB evresinde ele alınmıştır (Ayrıntılı bilgiler için Bölüm 5 bakınız).

Bu evrenin önemli getirilerinde biri ilk kez Filistin topraklarında bulunan Munhata yerleşiminde ki erkek motifidir. Daha sonra Çayönü, Nevali Çori ve Cafer Höyük yerleşimlerinde benzer temsillerde buluntular ele geçmiştir (Cauvin, 1998: 366). Bunlar birlikte çoğu yerleşimde, hem kadın hem de boğa (genelde boğa başı) buluntular da ele geçmiştir (figürün ve çeşitli nesneler üzerinde). ÇÇNA yerleşimlerinde bulunan sembolik bezemelerin bu dönemde de devam ettiği görülmektedir (Helmer vd., 2004: 148). Ölü gömmeler mekan içine yapıldığı gibi mekan dışı örneklerde bulunmaktadır.

3.2.4.3.2. Orta Çanak-Çömleksiz Neolitik Dönem B Evresi (OÇÇNB/MPPNB), MÖ 8.200-7.500

ÇÇNB'nin bu aşamasında Kuzey Suriye topraklarında yerleşimler oldukça azalmaya başlamış, daha yukarısında yani Güneydoğu Anadolu Bölgesinde sayılarda çok bir değişim olmamış hatta bazı yerleşimler daha genişlemiş gibi durmaktadır.

Bu aşamada yerleşimlerin Güney Levant 'ta yoğunlaşmaya başlaması görülmekle birlikte bunun sebebi henüz anlaşılamamıştır (Cauvin, J., 1994). Kuzey Suriye topraklarında Mureybet IVB yapı katında kısmen çok az mimari ile temsil edilmektedir. Abu Hureyra yerleşimi ÇÇNB başarında terk edilmesinin ardında yeniden yerleşim görmeye başlamıştır (Moore vd., 2000: 105). Bunlar dışında bölgede Tell Halula bahsi geçen evre hakkında önemli bilgiler sağlamaktadır. Bu yerleşimde ele geçen çok miktarda taş alet oraklar (222 adet orak), kesiciler insanların oldukça nitelikli bir üretime geçtiklerini göstermekle birlikte depo yapılarında ki düzenlemeler bunu kanıtlamaktadır (Molist ve Borrel, 2007:63-64). Ayrıca bu dönemde sığır türü büyük baş hayvanlarında evcilleştirmeye alındığı gerekli analiz sonuçlarında ortaya çıkarılmıştır (Tornero vd., 2016: 815). Tell Halula 'da tespit edilen veriler dışında bu evrenin diğer yerleşimlerinde toparlanan bilgiler dâhilinde tarım faaliyetlerinde çeşitlilik oluşmaya başlamış, tahıllar ve baklagillerden oluşan örnekler ele geçmiş ve bunların evcilleştirmesine dair somut kanıtlar elde edilmiştir (Willcox, 2000: 123-130). Bunun dışında yukarıda sayılan evcilleştirilen hayvanlara ek olarak büyük/küçük baş hayvanlarda sürü evcilleştirme izleri görülmektedir (Helmer vd., 1998: 29-30). Her ne kadar hayvan ve bitki evcilleştirmesi önemli ölçüde artmış olsa da avcılık yoğun biçimde devam etmektedir (Cauvin, 1994).

Dönemin mimari unsurlarında yenilikler olduğu gibi önceki dönemlerin devamlılığı görülürken bir standartlaşma söz konusudur (Molist ve Stordeur, 1999: 397-399). Yapılarda kalıp kerpiç örneklerinin yanında (Cauvin 1994: 111) özellikle anıtsal yapılarda tabanlar için kullanılan terazzo teknikle yapılmış söndürülmüş kireç/alçı kullanılmaktadır (Maréchal, 1982). Erken ÇÇNB'de Çayönü "Terazzolu Yapı" da kullanılan bu teknik Orta ÇÇNB' Boncuklu Tarla "Terazzolu Yapı" da (Kodaş ve Erdoğan, 2019: 696), Göbekli Tepe "Aslan Payeli Yapı" da (Schmidt,

2007b: 259) ve Nevali Çori "Kült Yapıları" nda (Hauptmann, 2007: 142) kullanılmıştır. Bu dönemin en iyi konut yapıları Çayönü ve Boncuklu Tarla örneklerinden takip etmek mümkündür. Oldukça büyük ebatlarda olan dikdörtgen yapıların içerden dikdörtgen veya kare biçimli hücrelere ayrılması ile oluşturulmuştur. Bunun yanında ÇÇNA'nın yuvarlak tek odalı yapılarını andırır şekilde dikdörtgen tek odalı yapılarda söz konusudur (Erim-Özdoğan, 1994: 49; Kodaş ve Erdoğan, 2019: 696). Özellikle Çayönü yerleşiminde görülen bu yapılarla aynı döneme tarihlendirilen anıtsal yapı (nerdeyse her evresinde bir anıtsal yapı ortaya çıkarılmıştır) bulunamamıştır (Çayönü, "Geniş odalı yapılar evresi" bakınız, Erim-Özdoğan, 1994: 45-50). Bu durum ÇÇNB evresinin sonunda kullanılmayan, terk edilen ya da bir daha kurulmayan anıtsal yapıların erken örneğini göstermektedir. Bunun sebebini ise Mehmet Özdoğan (2007: 191) birçok nedene bağlamaktadır; iklim, yetersiz kaynak, değişen toplum gibi. Perrot (2001: 28) ve Testart (1982: 133-134), bu dönemde belirgin bir şekilde sosyal hiyerarşinin başladığını söylemişlerdir.

ÇÇNA ve ÇÇNA-ÇÇNB Geçiş evresinde özellikle Göbekli Tepe yerleşiminin büyük "T" stelleri/dikilitaşları üzerinde betimlenen hayvanların erkek üreme organlarının baskın verilmesi ve diğer yerleşimlerde ki aynı motifin tekrarlanması, erkek temsili küçük buluntu/figürünler işlenmesi bir ataerkil toplum yapısını göstermektedir. Bu durum Erken ve Orta ÇÇNB evrelerinde değişmeye başlamış, kadın ve kadın organları ön plana çıkmaya başlamıştır. Bu durumu J. Cauvin (1998: 366) "Ana Tanrıça" imajı ile bir tutmaktadır. Ancak anaerkil bir toplum ya da kadının doğurganlığı ile ilgili bereket temalarından bahsetmek mümkün gibi görünmemektedir. Çünkü aynı dönemde boğa temalı betimlemelerle birlikte figürünleri de ele geçmektedir. Bu nedenle J. Cauvin 'in "Ana Tanrıça" önerisi için kesin bir şey söylemek güçtür.

Yukarı Mezopotamya Bölgesi için henüz ortaya çıkmamış ya da olmayan, ancak daha sonraki dönemlerde özellikle Orta Anadolu'da görülmeye başlayan kil veya kireçle modellenmiş kafatasları Levant Bölgesi'nde Tell Aswad'da erken dönemlerde görülmeye başlamıştır (Stordeur ve Khawam, 2007: 10-14). Ain Ghazal

(Rollefson, 1983: 35; 1989), Jericho (Kenyon, 1981) ve Abu Hureyra yerleşimlerinde kafatasları boyanmıştır (Molleson vd., 1992: 231). Her ne kadar buluntular bir kafatası kültünü işaret etse de kesin bir şey söylemek zordur.

3.2.4.3.3. Geç Çanak-Çömleksiz Neolitik Dönem B Evresi (GÇÇNB/LÇÇNB), MÖ 7.500-7.000

ÇÇNB'nin son aşaması olan bu dönemde kendinden sonraki evre olan ÇÇNC evresinde olduğu gibi yerleşim yerlerinin sayısında azalma başlamıştır. Önceki evrelerin gelişkin köyleri terk edilmeye başlamış, Yukarı Mezopotamya'da neredeyse hiç yerleşim kalmamış gibidir. Bu aşamada devamlılığını nadiren sürdüren yerleşimlerde ise yeterli bilgiler elde edilememiştir. Natuf kültürü ile başlayan üretici toplum yapısı ÇÇNA ile gelişkinlik yaşamış, ÇÇNB erken ve orta evrelerinde ise nerdeyse tam bir hayat biçimi haline gelmiştir. Bu durum her ne kadar olumlu görünse de (yerleşim yerleri ve somut verilere ulaşım açısından) ÇÇNB sonlarında değişmeye başlamıştır. Hava şartlarının sertleşmesi, kuraklık gibi nedenlerden dolayı bahsi geçen bölgede önceki dönemlerde evcilleştirmeye alınan hayvanlar ve bitkilerin yaşam alanı daralmaya başlamıştır. Bu sebeple bu dönem insanları yeni yerler bulmak için kalıcı oldukları bölgeleri terk etmeye başlamış, kısmen yarı-göçebe hayat biçimini oluşturmuşlardır. ÇÇNB son aşaması ÇÇNC evresi ile birlikte ele alınmalıdır. Çünkü bölgenin somut arkeolojik verileri azalmış, yeni bir yaşam biçimi modeli oluşmuştur. Tell Sabi Abyad, Seker al-Aheimar, Abu Hureyra, Halula ve Mureybet bu evrenin takibi yapıldığı yerleşim yerlerindendir.

3.2.4.4. Çanak-Çömleksiz Neolitik Dönem C Evresi (ÇÇNC-PPNC), MÖ 7.000-6.500

Çanak-Çömleksiz Neolitik dönemin son evresi olan ÇÇNC'de önceki dönemlerin yerleşik hayat biçimi değişmeye başlamış, büyük köy yerleşimleri tamamen terk edilerek daha küçük ebatlarda kalıcı olunmayan, yarı-göçebe hayata dair izler sunan yerleşimler kurulmaya başlanmıştır. Bunun sebebi ise önceki dönemlerde evcilleştirilen büyük ve küçük baş hayvanlar üzerinde oluşan geçim

ekonomisidir. Bununla birlikte kuraklaşan bölgede çiftçilik faaliyetlerinin durma noktasına gelmesi de etkilidir.

Dönemin sosyal organizasyonu hakkında yeterli bilgi olmamasına rağmen özellikle Kuzey Suriye topraklarında bulunan Tell Sabi Abyad, Seker al-Aheimar, Assouad, Halula, Abu Hureyra ve Mureybet yerleşimlerinden dönem hakkında bilgi edinilmeye başlanmıştır. Bu sayılan yerleşimler Geç ÇÇNB evresinin özelliklerini de göstermektedir. Özellikle Sabi Abyad ve Seker al-Aheimar yerleşimlerinde son dönem çalışmaları ile ilk çanak-çömlek üretiminin izleri ele geçmiş, bu kanıtlarla aslında çanak-çömlek üretimlerinin ÇÇNB sonlarında ortaya çıktığı gibi görüşler geliştirilmiştir. Bu dönemin Güneydoğu Anadolu'da temsilcileri Akarçay Tepe, Mezraa Teleilat ve Gürcütepe gibi yerleşimler olurken bu yerleşimlerde mimari olgular ön plandadır.

Çanak-Çömleksiz Neolitik dönem B evresinin son aşaması ve Çanak-Çömleksiz Neolitik dönem C evresinde yerleşimlerin terk edilmesi, bu dönemlere ait verilerin zayıf oluşu ve sosyal hayatın değişmesi bazı araştırmacılar tarafından belli nedenlere dayandırılmıştır. Bunlar; iklimin zorlayıcı etkisi, insan kaynaklı çevresel etkenler, bulaşıcı/salgın hastalıklar, doğal ya da yapay kazalar ve sosyal bozulmalardan bazılarının ya da hepsinin etkisi olabileceğidir (Köhler-Rollefson, 1988: 88-89; Davis vd., 1990; Bar-Yosef, 2001: 26-28; Simmons, 2007; Goring-Morris ve Belfer-Cohen, 2010a: 18-19; 2010b). Bazı araştırmacılar, bu dönemde görülen yerleşimlerin terk edilmesi ile ilgili olarak kuraklığın düşünülenin aksine o kadar etkili olmadığını, özellikle Ain Ghazal yerleşimi üzerinde yaptığı çalışmalar sonucu erken dönemlerde oluşturulan sistemin iç yapısının çöküşe geçtiğini savunmuştur. Sistemin, artan nüfusla birlikte karşılanamadığı, yerleşimlerin bulunduğu alanlarda ki doğal kaynakların yetmemesi çöküşü hızlandırmıştır. Bunun sonucunda insanlar küçük gruplara ayrılarak çobanlığa yönelmiştir (Rollefson, 1989: 138; Gopher-Gophna, 1993: 306-307; Frangipane, 2002). M. Özdoğan ise bu dönemde nüfusun azaldığını ve ortaya çıkan sosyal kargaşalardan dolayı yerleşimlerin terk edildiğini ileri sürmektedir (Özdoğan ve Erim-Özdoğan, 1993: 87-88).

3.2.5. Çanak-Çömlekli Neolitik Dönem (PN), MÖ 7.000/6.500-5.500

Neolitik Çağ'ın insanlık üzerine en önemli etkilerinin görüldüğü bir diğer dönemi Çanak-Çömlekli Neolitik ya da Geç Neolitik olarak adlandırılmaktadır. Bu dönemin her ne kadar en önemli ayrımı çanak-çömlek üretimi ve kullanımı görünse de aslında bundan fazlasını nitelemektedir. Ki bu ayırım son dönem çalışmaları ile değişmeye başlamıştır. Çünkü bazı yerleşimlerde çanak-çömlek üretiminin daha erken dönemde başladığını göstermektedir (Seker al-Aheimer, Sabi Abyad). Bunun dışında ÇÇNA ve ÇÇNB dönemlerinde temelleri atılan oluşumlar bu dönemde şekillenmeye başlamış, tarım faaliyetleri daha teknolojik aletlerle birlikte erken döneme nazaran sosyo-kültürel, ekonomik faaliyetler gelişmiştir. İleri dönemlerde oluşacak "kolonizasyon" sisteminin temelleri atılmaya başlamıştır.

Yukarı da ele aldığımız gibi bu dönem çanak-çömleğin ilk üretimine ve kullanımına göre ayrılmış, ancak son dönem çalışmaları ile bu ayırım değişmiştir. Seker al-Aheimar yerleşiminde ortaya çıkarılan ve ÇÇNB sonlarına tarihlendirilen erken çanak-çömlek üretim kanıtları ele geçmiştir (Nishiaki ve Le Mière, 2005: 61-62; Nishiaki, 2007: 120; Le Mière ve Picon 1998: 8-9; Le Mière, 2013: 225). Bununla birlikte Tell Sabi Abyad yerleşiminde de aynı kanıtlara rastlanmıştır (Akkermans vd., 2006: 130-131). Bu sebeple Çanak-Çömlekli (Geç) Neolitik dönem çoğu araştırmacı tarafından MÖ 6500'lerde (eski yayınlarda, son bulgular çıkmadan önce) başlatılmasına rağmen bu son buluntularla MÖ 7000'lere çekilmeye başlanmıştır (Nishiaki ve Le Mière, 2005: 55-56). Halil Tekin tarafından oluşturulan bir kronoloji tablosunda dönemin evre ayırımları verilmiş, bu doğrultuda Çanak-Çömlekli Neolitik dönem MÖ 7000'ler de başlatılmış, MÖ 5300'lerde son bulmuştur (Tablo bakınız, Tekin, 2015: 112; Tekin, 2017: 238).

Geç Neolitik 1	MÖ 7.000-6.700	Pre-Proto Hassuna
Geç Neolitik 2	MÖ 6.700-6.300	Proto-Hassuna
Geç Neolitik 3	MÖ 6.300-6.000	Arkaik Hassuna/Pre Halaf
Geç Neolitik 4	MÖ 6.000-5.900	Hassuna/Samarra/Proto Halaf

Geç Neolitik 5	MÖ 5.900-5.300	Halaf (Erken-Geç)
Geç Neolitik 6	MÖ 5.300-5.100	Halaf-Ubeyd Geçiş Evresi

MÖ 7000'lerde başlatılan dönemin erken evreleri Suriye'de Tell Sabi Abyad, Seker al-Aheimar, Assouad, Halula, Abu Hureyra ve Mureybet, Güneydoğu Anadolu'da Çayönü, Gritille, Sumaki Höyük, Akarçay Tepe, Mezraa Teleilat, Gürcütepe, Hayaz Höyük ve Orta Anadolu'da Can Hasan III, Kaletepe, Musular, Suberde ve Çatal Höyük yerleşimlerinde görülmektedir. Sayılan yerleşimler genellikle Çanak-Çömleksiz Neolitik dönemin (PPN/ÇÇN) sonlarına (Geç ÇÇNB ve ÇÇNC) ve Çanak-Çömlekli Neolitik dönem (PN) başlarına ait veriler sağlamaktadır. Yukarıda sayılan yerleşimlerde erken evre izlerinin yanında dönemin diğer evre izleri de ele geçmektedir.

Yukarı Mezopotamya Bölgesi'nde Geç ÇÇNB sonlarında azalan yerleşimler Çanak-Çömlekli Neolitik dönemde yeniden çoğalmaya başlamış, ancak eskiye göre görkemli bir yerleşkeden bahsetmek mümkün değildir. Nadiren bazı yerleşimler kalabalık nüfusa dair veriler sağlamışsa da uzun süreli oldukları şüphelidir. Orta Anadolu'da MÖ 7000'lere tarihlenen Çatal Höyük gibi bir yerleşimden bu bölge için bahsetmek şuan için zordur. Tell Sabi Abyad yerleşimi hem nüfus hem de gelişkinlik için bu bölgede ki önemli yerleşimlerden biridir. Bu dönem insanlarının eskinin avcı-toplayıcı yaşam biçimini terk etmeye başladığı, tarım etrafında kümeleşmiş oldukları görülmektedir. H. Tekin'e göre;

> "*Mezopotamya topraklarında bu dönemde yerleşkeler genellikle akarsu yataklarına yakın yerlere kurulmaya başlanmıştır. Ayrıca bu yerleşimlerin tarıma uygun yerler olduğu da dikkat çekicidir. Eski dönemlere (ÇÇNA, ÇÇNB) göre daha kalabalık bir nüfus söz konusudur. Bu nüfuslar büyük yerleşimlere değil de daha küçük ölçekl,i ancak daha fazla sayıda yerleşimlere toplanmıştır*" (2017: 22-23).

Bu dönemde avcı-toplayıcı yaşamın tamamen son bulduğuna dair kesin veriler olmamasına rağmen toplumun odak noktasında tarımın oturmaya başladığı kesindir. Bu doğrultuda oluşturulan büyük ebatlı ekim ve biçim aletleri, sivil yapılarda oluşturulan depolama yapıları ve depolama yapılarının yetmediği yerde çanak-çömleklerin kullanılmasıdır.

İlk çanak çömlek örnekleri yukarı da ele aldığımızı gibi Seker al-Aheimar ((Nishiaki ve Le Mière, 2005: 61-62; Nishiaki, 2007: 120; Le Mière ve Picon 1998: 8-9; Le Mière, 2013: 225) yerleşiminde oldukça kaba malzemelerle üretilmiştir. Bunun takibinde ise bölgede Abu Hureyra, Tell Mureybet, Tell Sabi Abyad, Tell Halula ve Çayönü gibi yerleşimlerde görülmeye başlamıştır (Le Mière ve Picon, 1998: 8-9). Bu dönem genel olarak Pre-Proto Hassuna olarak ele alınmaktadır. Dönemin en önemli gelişmesi olan çanak-çömlek üretimi daha sonra Suriye topraklarında bulunan Umm Dabagyah ve Tell Sotto yerleşimlerinde daha gelişkin bir hal almaya başlamıştır. Proto-Hassuna olarak ele alınan bu dönem aynı zamanda "Umm Dabagyah-Sotto Kültürü" olarakta bilinmektedir (Tekin, 2017: 259-260: Balossi-Restelli, 2001: 8). Bu zaman sınırından sonra gerekli oluşumlar Çanak-Çömlekli Neolitik dönemde yeni kültür bölgelerinin ortaya çıkmasına vesile olmuştur. Aslında bu kültür bölgeleri birden bire oluşmamış, tıpkı üretici toplum yapısı gibi birikimlerle oluşmuştur ve yeni kültürler aslında bu toplumun devamıdır.

Çanak-Çömlekli Neolitik dönemin erken evrelerinde kurulan yerleşimler eskiye nazaran daha işlevsel hale gelmeye başlamışsa da organizasyon bakımından zayıflamış gibi görünmektedir. ÇÇNA, ÇÇNB'nin anıtsal yapıları bu dönemde görülmemiş, bireysel yaşam ön plana çıktığı için konutlarda sürekli değişimler yaşanmıştır. Genellikle dikdörtgen veya az da olsa kare biçimli tek odalı yapılar tercih edilmiştir. Bu tek odalı yapılarda nerdeyse hiç bölme duvarı görünmezken eklemeler yapılarak büyütülmüşlerdir. Konutlar zamanla birkaç odalı hale gelmeye başlamış, yerleşimlerde plansız bir konumlama söz konusu hale gelmiştir. Bu dönemde mimari unsurlar bir standartta yapılarken dönem sonlarında Halaf Kültürü ile birlikte "Tholos" adı verilen yuvarlak planlı, dromoslu yapılar ortaya çıkmaya başlamıştır.

Çanak-Çömlekli Neolitik dönemin en önemli gelişmelerinden biri de erken dönemlerde görülmeye başlayan mühür kullanımlarıdır. Kil kaplamalar üzerinde (bulla benzeri) özellikle görülen bezemeleri ile dikkat çekmektedir. Dönemin çok fazla kullanılan depo yapıları içinde oldukça fazla ele geçmiş bulla örnekleri bulunmaktadır.

3.2.5.1. Hassuna Kültürü, MÖ 6.600-6.000

Hassuna Kültürü olarak ele alınan dönem ilk boyalı çanak çömleklerin görüldüğü ve bu isimle ele alındığı kültür alanını simgelemektedir. İlk olarak 1942-43 yıllarında Seton Lloyd tarafından kazılan, Irak topraklarında bulunan Tell Hassuna yerleşiminde ele geçen boyalı çanak çömlekler baz alınarak nitelendirilmiştir (Bakınız: Lloyd vd., 1945). Yerleşimde ele geçen boyalı örnekler ilk buluntular değildir. 1911 yılında Kargamış yerleşiminde bu boyalı örnekler ele geçmişse de kazıcısı tarafından tanımlanmamıştır, ancak aynı buluntularla ele geçen diğer taş aletler üzerinden malzemelerin Neolitik üretimi olduğunu ifade etmiştir (Woolley, 1934: 145-152).

Bahsi geçen kültür Çanak-Çömlekli Neolitik içinde belli bir zaman aralığını kapsayan bir dönem olmadan evvel sadece Tell Hassuna yerleşiminde tanımlanmaya çalışılmış, daha sonrasında yine Irak topraklarında bulunan Yarim Tepe I ile genişlemiştir. Son dönem çalışmaları ile Türkiye'nin güneydoğusu (Mersin, Kahramanmaraş dahil), Suriye topraklarının çoğu, İran ve Irak topraklarının batı kesimlerini kapsayan bir etkileşim alanını kapsamıştır. Elbette devam eden ve edecek çalışmalarla bu etkileşim alanın genişleyeceği kesindir. Mellaart (1975) sadece el-Cezire bölgesinde 60'tan fazla bu kültür izleri veren yerleşimlerin varlığını tespit etmiştir ki Mellaart' ın bu araştırması 1970' li yıllarda yapılmıştır. Hassuna Kültürü'nün izlerinin görüldüğü önemli yerleşimler; şuan ki Irak sınırları içinde bulunan Al-Khan, Nineveh, Matarrah, Jarmo ve Tell Soimshara, şuan ki Suriye topraklarında Dja'de, Tell Halula, Kosak Shamali, Sabi Abyad, Tell Halaf (Butterlin, 2018) ve Türkiye sınırlarında kalan Sakçagözü, Kumartepe, Akarçay Tepe, Mezraa-

Teleilat, Domuztepe, Yümüktepe, Gözlükule, kısmen Çayönü ve Hakemi Use gibi birçok yerleşimlerle artırılabilir.

Kültür genel olarak MÖ 6.600-6.000 yılları arasında ele alınsa da erken dönemlerinin varlığı bilinmektedir. Aslında bu erken dönemler Hassuna Kültürü ile pek ilişkili değildir. Sadece çanak-çömlek kullanımına atıf yapılarak Pre-Proto ve Proto-Hassuna olarak ele alınmıştır. Bu evreler erken dönemleri temsil ettiği için bir üst baslıkta ayrıntılı verilmiştir. Hassuna Kültürü'nün etkisi altında ya da izlerinin görüldüğü yerleşimlerde genel olarak aynı tip mimari özellikler, çanak-çömlekler ve bazı buluntu grupları görülmektedir. Farklı eklenti ya da buluntular ise bölgesel ya da yöresel farklılıklardan üretilmişlerdir. Örneğin Akarçay ya da Mezraa Teleilat yerleşimlerinde aynı döneme denk gelen yapılarda taş temel ile birlikte kerpiç temel örnekleri varken Suriye ve Kuzey Irak yerleşimlerinde sadece kerpiç ile oluşturulmuş yapılar görülmektedir. Ancak mimari tipoloji her yerde şuana kadar aynıdır. Dikdörtgen planlı yapılar birçok dikdörtgen odadan oluşmaktadır. Bazı örneklerde tek odalı yapılarda görülmektedir (Tell Sotto). Bazı çok odalı dikdörtgen yapılara sonradan eklemeler yapılarak genişletildiği görülmektedir. Bunun sebebi ise depolama yapılarının yetersiz kalmasıdır. Özellikle bu tür yapılar bu dönemde oldukça büyük yapılmış, eklemelerle de daha da büyütüldüğü görülmüştür. Yapılarda incelemeler yapıldıktan sonra bu büyük yapıların tamamen depolama için kullanıldıkları ileri sürülmüştür (Tell Sabi Abyad, Tell Sotto gibi, Verhoeven, 1999: 214; Russell, 2010: 9; Butterlin, 2018: 68-69). Dönemin bahsi geçen büyük depo yapılarından sonra ortak kullanım alanlarından biride yapılar arasında ve yerleşim belli bölgelerinde günlük işlerin yürütülmesi için bırakılan "açık alanlar" bulunmaktadır. Bu açık alanlarda ele geçen bazı kanıtlardan birçok işlevi bu yerlerde yapıldığı anlaşılmaktadır. Ateş çukurları (genellikle çanak-çömlek, yemek ya da diğer pişirme işleri için kullanılmış çukurlar), çöp çukurları, ocak ve fırın kalıntılar, çakmaktaşı veya obsidyen yongalar gibi kanıtlar ele geçmiştir. Ocak/fırın kalıntıları sadece açık alanlarda değil aynı zamanda yapılar arasında bulunan boşluklarda ya da yapıların çevre duvarına yapılmışlardır. Yapı içlerinde çok azda olsa ocak kalıntıları ele geçmiştir. Çalışma konumuzu ilgilendiren "Anıtsal Yapıları" veya "Kamu Yapıları (en azından çok işlevliler)" hiç bulunamamıştır. bahsi geçen büyük depo

yapıları ise birçok yapı ile birleştirildiğinden ya da tam olarak amaçları bilinmediğinden kompleks yapı olarak değerlendirilmektedir.

Dönemin en önemli özelliklerinden biri avcı-toplayıcı yaşam biçiminin büyük oranda terk edilmesi ve tarım hayatının temel geçim kaynağı olmasıdır. Bunun dışında erken dönemlerde birkaç basit deneme yapılmasına rağmen asıl ilk boyalı çanak-çömleklerin ele geçmesidir. Genellikle geometrik motiflerin koyu renklerle yapıldığı bazı örneklerde insan ve hayvan tasvirlerinin kullanıldığı örneklerde bulunmaktadır. Diğer bir önemli özellik dönemde aslında bireysellikle birlikte mülkiyet kavramlarının oldukça geliştiğini gösteren somut kanıtlarda ele geçmiştir. Bunlar ilk damga mühür örneklerini oluşturmaktadır. Geniş yüzü geometrik ya da düz-yatay çizgilerle bezenmiştir. Mühürlerle birlikte bazı jeton ya da pulların kullanımı malzemenin sayılması ya da takası/ticareti işaret etmektedir. El sanatlarında ise çeşitlilik görülmekte, taş ya da pişmiş topraktan heykelcikler, taş aletler, kemik aletler ve birçok boncuk bulunmaktadır.

3.2.5.2. Samarra Kültürü, MÖ 6.200-5.700

Samarra Kültürü ile ilgili bilgiler sınırlı olmakla birlikte kültürle ilgili tartışmalar günümüzde dahi devam etmektedir. Bu tartışmaların temel konusu kültürün varlığı ile alakalıdır. Genellikle Hassuna Kültürü ile bir sayılmış, çanak çömlek bezeme teknikleri ile çoğunlukta ayrılmaya çalışılmıştır. Özellikle son dönemlerde bu kültür tek başına alınmaya başlanırken, bazı araştırmacılar kültürü Proto-Halaf olarak değerlendirmektedir (Frangipane, 1996; Butterlin, 2018; Oates, 2013).

Samarra Kültürü ilk olarak E. Ernst Herzfeld tarafından 1912-1914 yıllarında kazılan Samarra yerleşiminde tanımlanmış ve bu yerleşimin adıyla anılmaya başlanmıştır (Herzfeld, 1927; 1930). Herzfeld ’in ortaya çıkardığı yeni boyalı çanak-çömlekler Samarra Kültürü örnekleri olarak ele alınsa da bazı araştırmacılar bunların Hassuna devamı oldukları yönünde önerilerde bulunmuştur. 1936 yılında Suriye-Irak sınırında bulunan Bağhouz (bakınız; Nieuwenhuyse, 1999) yerleşiminde ortaya

çıkarılan çanak-çömlekleri inceleyen R. J. Braidwood, Herzfeld 'in ortaya çıkardığı örneklerle aynı özellikleri gösterdiğini ve farklı bir kültürün yani Samarra Kültürü'nün varlığını gösterdiğini söylemiştir (Braidwood, 1960; Butterlin, 2018: 107).

Samarra Kültürü Irak topraklarında başlamış gibi görünse de oldukça geniş bir bölgeye yayılmış, kısmen Hassuna Kültürü'nün görüldüğü neredeyse her yerleşimde izleri bulunmaktadır. Yukarı Mezopotamya'nın kuzey kesimlerinde (Kuzey Suriye ve Güneydoğu Anadolu) seyrekte olsa çanak-çömlek buluntuları ele geçmiştir. Kültür çoğunlukla Irak topraklarında, Aşağı Mezopotamya'da iyi izlenebilmektedir. Hatta bazı araştırmacılar Samarra Kültürü'nü Obeyd ile ilişkilendirmiş, iki kültür arasında bir geçiş fazı olduğunu öne sürmüştür (Butterlin, 2018). Samarra Kültürü ile özdeşleşmiş bir mimari kalıntı henüz ortaya çıkarılamamış, çoğunlukla Hassuna öncesi ve Hassuna mimari tipleri görülmektedir. Sadece mimari olarak değil neredeyse her konuda Hassuna ile benzerlik göstermektedir. Yapılar dikdörtgen planlı, çok odalı inşa edilmiş ya da Hassuna gelenekleri benimsenmiştir. Ancak kısmen Hassuna Kültüründe daha plansız olan "T" planlı yapılar Samarra ile daha belirgin hale geldiği düşünülmektedir. Bu "T" planlı yapılardan kasıt merkezi bir oda ya da avlunun her iki yanında bulunan oda ile tanımlanmaktadır. Bu yapı tipi aslında ÇÇNB den beri bilinmekte, ancak çok odalı olarak ele alınmaktadır (ihtimalle sonradan yapılan eklemelerden dolayı). Samarra Kültürü'nü Hassuna Kültürü'nden ayırt eden en önemli özelliklerin başında çanak-çömlek gelmektedir. Bunun yanında bölgede ilk sulama kanalları bu kültürle özdeşleştirilmiştir. Kuraklaşmaya ya da kuraklaşan Mezopotamya topraklarında geçimlerini tamamen çiftçiliğe bağlayan bu kültür ya da kültürler bölgeyi terk etmek yerine yeni sistemler geliştirmiştir. Kültürün tabakalarının görüldüğü, daha doğrusu izlerinin ele geçtiği en önemli yerleşimler Samarra, Tell es Sawwan ve Chogha Mami 'dir (Forest, 1996; Frangipane, 1996; Oates, 2013; Breniquet, 2016; Butterlin 2018). Her ne kadar bu yerleşimlerde bu kültüre ait tabakalar ele alınmışsa da veriler karmaşık bir buluntu grubunu işaret etmektedir. Ancak kültürün çanak-çömlek buluntuları Mezopotamya, Levant topraklarına kadar çok geniş bir alanda ele geçmiştir.

Samarra Kültürü'nün çanak-çömlekleri, açık bir zemin üzerine siyah, kahverengi veya grinin farklı tonlarında boyamalar ile tanınmaktadır. Hassuna ile benzerlik göstermesine rağmen çanak-çömlek tipolojisi ve bezemeleri ile ayırım netlik kazanmaktadır. En yaygın formlar geniş dipli kavanoz benzeri çanak-çömleklerle birlikte yayvan çanaklar ve kâseler kullanılmaktadır. Motiflerde ise genellikle ızgara desenleri, köşeli çift ayraçlar, zikzaklar, kıvrımlı ya da dalgalı çizgiler gibi motiflerle birlikte kültüre özgü insan ve hayvan (keçi, akrep, kuş, yılan) bezemeleri görülmektedir. Ayrıca insan ya da hayvana ait olduğu tam belli olmayan, ancak oldukça yaygın kullanılan dalgalı ya da akan saç modeli de tercih edilmektedir. Hassuna gibi şuan için ilk boyalı örneklerde, Samarra Kültüründe ve daha sonraki dönemlerde oldukça yaygın kullanılan bant bezemede bulunmaktadır (Oates, 2013; Butterlin, 2018).

3.2.5.3. Halaf Kültürü, MÖ 6.300-5.300

Halaf Kültürü İlk olarak Max von Oppenheim tarafından 1911-1926 yıllarında kazılan Kuzey Suriye topraklarında bulunan Tell Halaf yerleşimi ile tanımlanmıştır. Ancak bu yerleşimde kültürü tanımlayan boyalı çanak-çömlek buluntularının 1908 yılında John Garstang tarafından kazılan ve Türkiye sınırlarında bulunan Sakçagözü'nde de elde edildiği bilinilmektedir. Sakçagözü, ilk kazıldığında ele geçen boyalı örnekler tam olarak belli bir döneme yerleştirilememiş, ancak Tell Halaf kazılarından sonra bir sınıflandırma yapılabilmiştir. Halaf Kültürü'nün bir başka erken buluntu grubu Türkiye-Suriye sınırında bulunan Yunus Höyük 'te 1913 yıllarında C.L. Woolley tarafından bulunmuştur (Frankel, 1979: 2-3; Watson, 1983: 231; Watson ve LeBlanc, 1990: 2; Gessner, 2011: 780-781; Tekin, 2015: 96; İpek, 2018: 31). Kültür bu ilk buluntu merkezlerinden sonra 1930-40 yıllarında kazılan Nineveh, Arpachiyah, Chagar Bazar, Tell Hassuna, Gird Banailk ve Türkiye'nin doğusunda bulunan Tilkitepe yerleşimleri ile hem sağlam temellere dayandırılmış hem de erken araştırmalarda kültürün yayılımı kabaca belirlenmiştir (Gessner, 2011).

Halaf Kültürü yukarıda ele alınan araştırmalarla kabaca yayılım alanı belirlenmişse de son dönemlerde oldukça geniş topraklarda izlerine rastlanmıştır. H.

Tekin'in (2015: 91-92) "Büyük Mezopotamya[9]" olarak tanımladığı coğrafi sınırlardan ziyade kültürel sınırları hedef aldığı alan başta olmak üzere Türkiye'nin Doğu Anadolu Bölgesi (Elazığ, Malatya, Muş, Van gibi) ile Akdeniz Bölgesi'nin doğusunda ve Levant Bölgesi'nde izlerine rastlanmıştır (Rothman ve Kozbe, 1997; Hijara, 1997; Wilkinson, 2000; Gessner, 2011; Akkermans, 2013a; 2013b; Becker, 2013; Bernbeck ve Nieuwenhuyse, 2013; Tekin, 2015; İpek, 2018). Son olarak bazı araştırmalarda kültürün çanak-çömlek buluntularının Transkafkasya Bölgesi'nde ele geçtiği görülmektedir (Davidson, 1977: 9; Merpert ve Munchaev, 1993a; 1993b: 129; 1993c; Watson, 1983: 232, 238).

Kültürün oldukça geniş bir bölgede izlerine rastlanması kültür üzerine farklı görüşler doğurmuştur. Bunlar genellikle geniş alanda farklı bölgesel uygulamalar olarak düşünülmektedir. Kültürün karakteristik özelliği olan boyalı çanak-çömlekler üzerinde inceleme yapan Ann Perkins 'in görüşü kültürü Doğu ve Batı olarak ele almaktan geçmektedir. Doğu Halaf bölgesi olarak Irak topraklarını, Batı Halaf Bölgesi olarakta Habur civarını örneklemektedir. Perkins Doğu Halaf bölgesinde bulunan Tepe Gawra ve Arpachiyah yerleşimlerinde bulunan boyalı örneklerin diğer bölgelere göre daha kaliteli yapıldıklarını ileri sürmüş ve Halaf Kültürü'nün kökeninin bu bölge olduğunu söylemiştir. T. Dabbagh bu görüşe katılarak Kuzey Irak topraklarının Halaf 'ın doğuş yeri olduğunu kabul etmektedir (Perkins, 1949:43-44; Hijara, 1980). LeBlanc ve Watson, Doğu-Batı ayırımına inanmadıklarını ve kültürün çanak-çömleklerinde bulunan uygulamaların her yerde aynı olduklarını savunmuşlardır (LeBlanc ve Watson, 1973:118). Watkins ve Campbell, kültürün "homojenlik" kısmına vurgu yapılması gerektiğini ve bu bağlamda incelemeler yapılmasını önermişlerdir. Ayrıca bu homojenlik sorununun aslında ne kadar doğru olduğunu Arpachiyah 'a oldukça yakın olan Kharabeh Shattani'de rastlanan aynı kültür bölgelerinde olmalarına rağmen farklı buluntu gruplarını örnek gösterirler (Watkins ve Campbell, 1985). Son yıllara kadar bunlara benzer birçok görüş ve

[9] Halil Tekin (2015: 91-92) "*Büyük Mezopotamya*" bölgesi için; *"batı sınırı Kuzey Suriye'de Lazkiye Şehri yakınlarından Akdeniz'e kadar ulaşırken, kuzeybatı sınırı Türkiye'de Çukurova; kuzeyde Toros Dağları; kuzeydoğuda İran'ın batısında ki Urmiye Gölü ve civarına; doğuda ise Zagros Dağları'nın eteklerindeki İran'ın Luristan Bölgesi'ne kadar ulaşmakta; Basra Körfezi ise güneydeki doğal sınırı oluşturmaktadır. Bu coğrafyanın batısı Suriye çölü ile sonlanmaktadır.*" Şeklinde bir tanımlama yapmaktadır.

tartışmalar ortaya atılmasına rağmen kesinleşen bir öneri yoktur. Halaf Kültürü'nün bu sorunlar dışında birde kökenine ait farklı görüşler bulunmaktadır. Yukarıda ele aldığımız gibi Perkins ve Dabbagh, kültürün kökeninin Musul ve çevresinin olabileceğini ileri sürmüş ve çoğu araştırmacı tarafından benimsenmiştir. Ancak farklı görüşlerde bulunmaktadır. Örneğin Mallowan 1930'larda, Perkins 'in önerisinden önce kültürün kökeninin Anadolu ve Habur arasında (Toros dağları ile Kuzey Suriye Bölgesi) olduğunu önermiştir (Hijara, 1997). 1970'lerde Mellaart, Mallowan gibi kültürü Toros Dağları ile Kuzey Suriye'ye yerleştirmiştir (Akkermans, 2000; Hijara, 1997). Mellaart daha sonra bu öneriyi değiştirerek Halaf kökenini Assur toprakları ile Van Gölü arasında ki alana yerleştirmiş, kısmen Kuzey Irak topraklarını ele almıştır (Hijara, 1997). Davidson 1970'lerde farklı bir öneride bulunarak Dicle ve Habur Nehirleri arasında kalan bölgeyi Halaf'ın doğuş toprakları olarak nitelemiştir (Davidson, 1977: 341; Hijara, 1997). Bu önerilerden sonra özellikle Tell Sabi Abyad yerleşiminin kazılmaya başlanması ile birlikte diğer bazı araştırmalar kültürün kökeni hakkında yeni öneriler ortaya koymuştur. Tell Sabi Abyad yerleşiminde kültürün erken evreleri, geçiş evreleri tespit edildikten sonra kısmen kültürün kökeni Kuzey Suriye ve Kuzey Irak olarak kabul görmeye başlamıştır (Akkermans, 1991; Akkermans, 2000; Nieuwenhuyse ve Cruells, 2004).

Kültürün yukarıda bahsi geçen sınırları arasında neredeyse her yerleşimde izlerine rastlanmış olması aslında kültürün ne denli bir etkileşim içinde olduğunu göstermektedir. Ancak yine de kültürün tüm evreleri ya da asıl evrelerini veren yerleşimler Tell Sabi Abyad, Tell Halula, Tell Boueid II, Tell Chagar Bazar ve Tell el-Kerkh (Akkermans, 2000; Nieuwenhuyse ve Cruells, 2004; Cruells, 2008). Domuztepe, Sakçagözü, Kazane, Hakemi Use, Mezraa Teleilat, Kargamış, Yunus Tepe ve Tilkitepe gibi Anadolu yerleşimlerinde ve Irak topraklarında bulunan Tell es-Sawwan, Yarim Tepe, Khirbet Garsour, Tell Halaf, Tell Hassuna gibi yerleşimlerden bilinmektedir (Campbell, 1992; Akkermans, 2000; Nieuwenhuyse, 2000; Özdoğan, 2007a-b; Cruells, 2008; Tekin, 2015).

Halaf Kültürü'nün mimarisi önceki dönemlerin özelliklerini taşırken kendine özgü örneklerde sunmaktadır. Ancak mimarilerden önce yerleşimlerde farklılık

gözlemlenmektedir. Daimi bir yerleşim gösteren merkezlerin yanında geçici yerleşimlerde kullanılmış, bu farklılığın sebebi ise bazı insan topluluklarının pastoral/yarı göçebe yaşam tarzından kaynaklandığı düşünülmektedir. Kalıcı yerleşimler oldukça geniş ve sağlam bir mimari kalıntı örneği verirken pastoral halkın kullandığı yerleşimler oldukça basit mimari öğelerle temsil edilmektedir ve birkaç yapı ile sığ bir alan işgal edilmiştir. (Hijara, 1997; Akkermans, 2013a; Frangipane, 2013). Bazı yerleşimlerde her iki toplumun izleri birlikte görülmüş, oldukça sağlam yapıların yanında basit yapılar dikkat çekmektedir. Bu farklılığın en iyi izlendiği yerler ise Tell Sabi Abyad ve Arpachiyah yerleşimleridir (Akkermans, 2013a; Hijara, 1997).

Halaf Kültürü ortaya çıkarıldığı ve takibinin çok iyi yapıldığı bazı yerleşimlerde erken dönemlerin dikdörtgen yapılarını kullanmaya devam etmiş, bununla birlikte kendine özgü olan yuvarlak biçimli "Tholos" yapılarını da kullanmıştır (Campbell, 1992; Hicara, 1997; Akkermans ve Schwartz, 2003; Frangipane, 2007; Akkermans, 2010; Akkermans, 2013a). Halaf Döneminin erken evrelerinde (Proto-Halaf) görülmeye başlayan bu Tholos adlı yuvarlak yapılar genellikle 2.00-4.00 m arasında değişen çaplara sahiptir. Arpachiyah yerleşiminde 10.00 m ye ulaşan çaplarda örnekleri de ortaya çıkarılmıştır (Hijara, 1997; Frangipane, 2013). Tholos ya da Tholoi olarak ele alınan bu yuvarlak yapılarda temelde genellikle kerpiç ya da kerpiç malzeme öbekleri (Pisa) kullanılmış, az da olsa taş temelli örnekleri de bulunmaktadır. Duvarlar aynı şekilde kerpiç blok ya da öbeklerle yükseltilmiştir. Yapılarda kapı ya da girişlere ait veriler varken bunlar dışında açıklıklara ait veriler yoktur (pencere, baca gibi). Bahsi geçen yuvarlak yapıların üst örtüleri için genellikle iki tip önerilmektedir. İlk tip kubbe biçimidir. Ahşap kiriş ve iskelet yapısının ihtimalle çalı-çırpı ile örtülmesinin ardından çamur ya da kerpiçle sıvanması ile son bulmaktadır. İkinci tip ise düz dam biçimidir ki bu pek kabul edilmese de yapım şekli kubbeli üst örtü ile benzerlik göstermektedir (Akkermans, 2010: Gessner, 2011). Tholos/Tholoi yapılarının giriş-kapı kesimlerinde her örnekte olmasa da bir kapalı koridor ya da *dromos* olarak adlandırılan geçit ile belirlenmektedir. Kültürün bu yuvarlak yapılarının genellikle konaklama için kullanıldığı, dikdörtgen biçimli çok odalı yapıların ise tahıl ya da

diğer ürünlerin depolanması için kullanıldığı düşünülmektedir. Ancak bazı dikdörtgen yapıların konut olarakta kullanıldığı ele geçen verilerle kanıtlanmıştır. Tholos ve konut olarak kullanılan dikdörtgen yapılarda genellikle ocak, depo yapıları veya yapısı ortaya çıkarılmış, Tholos yapılarının farklı yönü oldukça kalın ve düzgün bir tabana sahip olmasıdır. Aynı şekilde tüm duvarları sıvalıdır. Dikdörtgen planlı yapılar birçok odadan oluşurken Tholos yapılarında en fazla iki ekleme ya da içerden bölme görülmektedir. Her iki şeklinde kullanıldığı (ekleme ve bölme) örnekler bulunmaktadır (Campbell, 1992; Akkermans ve Schwartz, 2003; Akkermans, 2010; Gessner, 2011; Akkermans, 2013a; Frangipane, 2013).

Halaf Kültürü yerleşimlerinde ortaya çıkarılan ölü gömme adetlerinde bir süreklilik yoktur. Extramural (yapı dışı) ya da Intaramural (yapı içi) gömü tipine, çoklu gömüden tekli gömüye, bazen ise kafatası gömülerine kadar değişiklikler görülmektedir (Akkermans, 1989a; Akkermans ve Schwartz, 2003; Campbell, 2008; Pollock, 2011; Campbell vd., 2014). Bazı yerleşimlerde ise (Yümüktepe, Yarim Tepe II, Chagar Bazar, Tell el Kerkh ve Tell Kurdu) kremasyon gömü örnekleri bulunmaktadır (Akkermans, 1989a; Akkermans ve Schwartz, 2003; Campbell, 2008).

Halaf Kültürü'nün eşitlikçi mi yoksa bir hiyerarşi ile mi yönetildiği henüz cevaplanmamış sorulardandır. Ancak yerleşim yerlerinde oldukça fazla ele geçen mühürlerden bir dolayı bazı araştırmacılar bir hiyerarşi yapısından kuşkulanmaktadır. Özellikle Arpachiyah yerleşiminde ortaya çıkarılan 10.00 çapında ki Tholos yapısının bir yöneticiye ait olduğu düşünülmüştür. Mallowan ve Rose bu yapının bir şefe ait olabileceğini öne sürmüşlerdir (Watson, 1983; Gessner, 2011; Akkermans, 2013a). Hijara (1997) ise Halaf Kültürü dahil Hassuna ve Samarra kültürlerinin birer aşiret yapısı olduklarını ve bunların bir şef ile kontrol edildiklerini ileri sürmüştür. Ancak son dönem çalışmaları bahsi geçen büyük tholos yapısında ele geçen mühürlerin birer hiyerarşiyi temsil etmediklerini daha çok zanaat faaliyetleri için kullanılan bir yapı olduğunu göstermiştir. Hijara'nın öne sürdüğü aşiret yapısı ise pek kabul görmemiştir. Çünkü Halaf yerleşimlerinde yapılan kazılar ve elde edinilen veriler sonucunda yönetici sınıfa ait kanıtlar ele geçmemiş aksine bireyselliğin, özel

mülkiyet ve ekonomik faaliyetlerin etkin olduğu fark edilmiştir. Özellikle ele geçen mühürler üzerinde hiçbir sınıfsal ayırıma ait kanıt görülmezken daha çok mülkiyet temalı, kişiyi simgeleyebilecek, aitlik ifade edecek unsurlar işlenmiştir (malın sahibinin imzası gibi). Bunlar dışında Halaf mimarisinde yönetici sınıfı ya da daha farklı bir ayırım gösteren yapı unsuru bulunamamış, yapılarda gözle görülen farklılıkların ise tamamen o anki işleyişe göre şekillendiği düşünülmektedir (Akkermans ve Schwartz, 2003; Frangipane, 2007; Akkermans, 2013a; Duistermaat, 2013; Nieuwenhuyse, 2013). Keza erken dönemlerde görülen ortak depolama yapıları bu dönemde kullanılmaya devam edilmiştir.

Kültürün kazılan yerleşim yerlerinde genellikle kültürü simgeleyen boyalı çanak-çömlekleri dışında, farklı motiflerle (genelde geometrik ya da çizgisel bezemeler) bezenmiş mühürler ve pişmiş toprak heykelcik/figürünler ele geçmiştir. Bunlar dışında açık ortak alanlarda ve yapı içlerinde öğütme taşları, havanelleri ve vurgaçlar bulunurken, ihtimalle ekim ve biçim işlerinde kullanılan büyük taş aletlerde bulunmaktadır. Büyük taş aletler kadar mikrolit aletlerin kullanımına da devam edilmiştir. Mezarlarda oldukça fazla buluntu ele geçerken bunlar genellikle çanak-çömlekler, kadın ya da hayvan heykelcikleri ya da figürünleri ve takılarla boncuklardan oluşmaktadır (Akkermans, 1989a; Akkermans ve Schwartz, 2003; Campbell, 2008; Pollock ve Bernbeck, 2010; Campbell vd., 2014).

4. NEOLİTİK ÇAĞ ÖNCESİ ANITSAL YAPILARIN BAŞLANGICI

Neolitik Çağ'da daha doğrusu Çanak-Çömleksiz Neolitik dönemde "Anıtsal Yapılar" ilk yerleşimlerin merkezi noktalarını oluşturmuş, mimari özellikleri, çok işlevliği ve simgelediği kavramlarla özel bir yere sahiptir. Bu dönemlerde varlıkları kesin olan yapıların daha erken dönemlerde kullanılıp kullanılmadığı ise kesin değildir. Ancak yine de bazı erken dönem yerleşimlerinde bu yapılara benzer özelliklerde binaların olduğu düşünülmektedir. Tabi bu yapıların erken örneklerinin olması akla başka sorular getirmektedir. Yerleşim yerleri bu özel yapıların etrafına mı kuruldu yoksa belli bir yerleşim planlaması içinde hepsi beraber mi inşa edildi? Her şekilde özel yapıların varlığını ve kullanımı gösteren kanıtlar olması halinde bu sorulara farklı eklemeler de yapılabilir. Örneğin, özel yapılar belki de yerleşim kurulmadan önce kullanılan, ancak maddi kalıntılara ya da insan yapımı şekillere bürünmemişti, daha çok ilk köylerin kurulmasından önce insanların yaşadığı mağaralar ya da geçici alanlarda da kullanılmıştı. Bu bir ihtimal olmasına rağmen yine de özel yapıların birden bire ortaya çıkmadığı kesindir. Farklı bir görüş olarak ise Neolitik Çağ başlarında oluşan sosyal, ortak yaşam modeline göre bu yapılara ihtiyaç duyulmasından kaynaklı olmalıdır. Her şekilde bu özel yapılar ilk yerleşimlerin birleştirici gücü, sosyal hayatın başlangıcı ve günümüz yaşantısının kısmen temellerini oluşturmaktadır.

Yukarı Mezopotamya Bölgesi için Neolitik Çağ öncesi özel yapılarına yani "Anıtsal Yapılar" ına kesin denilebilecek örnekler şuan için yoktur. Ancak Cauvin' in ilk kazı dönemlerinde ortaya çıkardığı ve "Maison/House=Ev" olarak kayıt altına aldığı yapı veya yapılar Mureybet yerleşiminde erken özel yapılar gibi görülmektedir. Ancak tam olarak açılamayan tabakalarda konutların özellikleri tam bilinmediği için bahsi geçen yapılarla ilgili kesin bir fikir oluşmamaktadır. Daha sonradan Stordeur ve İbanez tarafında tekrar değerlendirilen bu yapılar Khiamian Dönemi olarak tarihlendirilmiştir (Stordeur ve Ibáñez, 2008). Bu araştırmacılar yapıların genel özelliklerini ele almalarına rağmen kesin bir fikir yürütememişlerdir. Bunlar dışında son dönemlerde kazıları yapılan Yukarı Dicle Bölgesi

yerleşimlerinden Boncuklu Tarla' da ortaya çıkarılan "Payandalı Yapı" ilk C14 tarihlemelerine göre MÖ 10.400 lere denk gelmektedir. Ancak kesinliğini tamamlamak için ikinci bir C14 analizi gönderilmiştir[10]. Cezire Bölgesi'nde bulunan Zarzi ve Shanidar mağaralarında ise ortak yaşama ait kanıtlar olmasına rağmen mimari olarak kanıtlar yoktur. Neolitik Çağ öncesine ait daha sağlam kanıtlar veren Levant Bölgesi'nde (Özellikle Güney Levant) Ain Mallaha'da 9.00 m çapına ulaşan bir yapı (House 131) ortaya çıkarılmıştır (Bar-Yosef, 1998: 163). Yapı tıpkı Mureybet örneklerinde olduğu gibi kerpiç malzemeli yüksek olmayan duvarları ve ahşap dikmeleri ile oluşturulmuştur. İçinde seki ya da platform tarzı iç düzenlemeleri ile dikkat çekmektedir. Natuf Kültürü tabaksına ait olan yapı çevresinde bulunan konutlardan farklılığı ile dikkat çekmektedir. İlk yerleşimlerde görülen bu özellikler kısmen ilk özel "Anıtsal" yapıları işaret etmektedir. Ancak bahsi geçen ilk yerleşimler genellikle tahrip edilmiş ya da basit özelliklerden dolayı sağlam kalmamıştır, bu sebeple kanıtlar oldukça sınırlıdır.

Şuan için "Anıtsal Yapılar" ın ya da özel yapıların ilk örnekleri Neolitik Çağ ile birlikte başlamış gibi görülmektedir. Bahsi geçen erken örnekler ise aşağıda ayrıntılı ele alınmıştır (Bakınız; bölüm 5, Boncuklu Tarla "Payandalı Yapı" ve Mureybet "Maison 37").

[10] Kazının Bilimsel Danışmanı Ergül Kodaş ile yapılan sohbetlerde bilgi edinilmiştir. Ayrıca kazı ekibinde çalışılmasından dolayı C14 tarihleme raporu bizzat görülmüştür.

5. ÇANAK-ÇÖMLEKSİZ NEOLİTİK DÖNEM ANITSAL YAPILARIN ORTAYA ÇIKARILDIĞI MERKEZLER VE ÖZELLİKLERİ

Yukarı Mezopotamya, dört farklı bölge olarak ele alınmaya çalışılmış, bu doğrultuda bu alt bölgeler coğrafyaya bağlı olarak farklı yapı malzemeleri, planları ve diğer buluntuları ile oluşturulmuştur. Ayrıca alt bölgelerde bulunan bazı veriler ayrımların yapılmasında kolaylık sağlamsına rağmen bazı veriler alt bölgeler arası derin farklılıklar ve benzerlikleri ortaya koymaktadır. Bu böğeler sırasıyla; Yukarı Dicle Vadisi, Orta Fırat Havzası, Kuzey Suriye ve Cezire olarak ele alınmıştır.

5.1. Yukarı Dicle Vadisi

Yukarı Dicle Vadisi, Türkiye sınırları içinde bulunan ve Güneydoğu Anadolu Bölgesi'nin aynı isimli bölümünü kapsamaktadır. Bu bölgede ele alınan yerleşimlerin çoğu Ilısu HES Projesi kapsamında son dönemlerde kazıları yapılan yerleşimlerle birlikte daha önceden kazılan ve Neolitik Çağ'ın aydınlanmasında önemli yeri olan merkezler ele alınmaktadır. Çayönü, Boncuklu Tarla, Çemka Höyük, Hallan Çemi, Hasankeyf Höyük ve Güsir Höyük Çanak-Çömleksiz Neolitik Dönem yerleşimleri bu başlık altında ele alınmıştır (Harita 7-8)

5.1.1. Boncuklu Tarla

Boncuklu Tarla kazılarının 2012 yılı kazı sezonu dışında diğer tüm sezonlarında ekip üyesi olarak çalışılmış ve aşağıda ele alınacak çoğu yapının ortaya çıkarılmasında bulunulmuştur. Bu sebeple yapılar hakkında gerekli bilgiler hem kendi görüşlerim hem de kazı raporları dahilinde harmanlanıp sunulmaya çalışılmıştır. Gerekli verilerin kullanılması Mardin Müze Müdürlüğü ve Kazı Bilimsel Danışmanı tarafından verilen izinler doğrultusunda yapılmıştır.

5.1.1.1. Konum, Coğrafi Özellikler, Tarihçe, Tabakalanma ve Mimari

Boncuklu Tarla (halk arasında Zeviye Maherk), Mardin ili, Dargeçit ilçesi, Ilısu Köyü sınırları içerisinde, Dargeçit Güçlükonak/Şırnak yolunun hemen doğusunda, iki akarsu tarafından bölünen yüksek bir teras üzerinde, düzlükte yer almaktadır (Kodaş, 2018: 157; Kodaş ve Erdoğan, 2019: 693-694). Yerleşimin hemen 2 km doğusunda Dicle Nehri, hemen kuzeyinde ve güneyinde ise mevsimlik bir akarsu olan Nevala Maherk Çayı iki kola ayrılarak akmaktadır. Uzun süreli kurtarma kazıları ile Arkeoloji dünyasında adı duyulan, Türkiye'nin 3. Büyük barajı olan Ilısu Barajı'nın kapak kısmına 3 km mesafede yer almaktadır. Sular altında kalmamasına rağmen baraj inşaat sahasına giren ve tahrip olmaya yüz tutan bir yerleşim olduğundan kurtarma kazıları yapılmıştır (Kodaş, 2018: 157; Kodaş ve Erdoğan, 2019: 693-694). Çalışmada yerleşim Batı, Orta ve Doğu Alanlar olarak üçe ayrılmış ve yapılar bu şekilde değerlendirilmiştir (Resim 1-2).

Henüz sınırları belli olmayan, oldukça geniş bir alana yayılan yerleşimin batı kesimim şantiye alanı olarak kullanıldığından çalışma yapılamamıştır. Doğu alanı, kuzey ve güney alanı ise akarsular tarafından oldukça derin kesilmiş bir üçgen biçimindedir. Yerleşimin bulunduğu düzlük çevresinde bulunan tepelerden alçakta, kalker/kireçtaşı bir kayalık üzerinde yer alır. Kolay işlenebilen bu kayaçlar yerleşimde, duvarlarda, bazı aletlerde ve tabanlarda sıkça kullanılmıştır. Özellikle bölgede oldukça fazla bulunan marn taşının[11] tabanda kullanımları yaygındır. Hatta bazı yapılarda bu tortulun duvarda ve bazı aletlerde kullanıldığı da görülmektedir. Marn taşının varlığı aslında bölgenin bir zamanlar sular altında olduğunu gösteren en önemli kanıtlar arasındadır (Orta-Üst Eosen). Yerleşimin bulunduğu alanın coğrafik ve iklimsel çalışmaları devam etmektedir.

[11] Tane çapları 0.002 mm olan kil taneciklerinden oluşurlar. Bu mikro killerin su içinde farklı minerallerle (Kalsiyum karbonat gibi) birlikte tabana çökmesi, daha sonra üzerine gelen ağır yük ve basınçla sıkışması sonrasında sert bir tabaka haline gelmektedir. Sertleşen tabaka daha sonra suyun çekilmesi ve zamanla kuruması sonrasında taşlaşmaya başlamasıyla marn kayacı (şisti), tortuları oluşmaktadır. Aslında kireç/kalker taşının farklı bir çeşidi de sayılmaktadır (Kulubaş ve Kılcı, 1998; Kantarcı, 2000). Kil içinde kalsiyum karbonat daha fazla ise kalker taşı oluşmaktadır.

Boncuklu Tarla yerleşimi ilk olarak Ilısu Barajı ve Hes Projesi su toplama alanında kalan kültür varlıklarının belgelenmesine yönelik 2008 yılında Prof. Dr. A. Tuba Ökse başkanlığında yapılan yüzey araştırmalarında kayıt altına alınmıştır (Ökse vd., 2010: 334-341). Daha sonra Ilısu Baraj Gövdesi alanı için yapılan yüzey araştırmalarında Prof. Dr. Harun Taşkıran ve Prof. Dr. Metin Kartal tarafından tekrar ziyaret edilmiş ve yüzeyden toplanan buluntulardan yola çıkarak yerleşimin bir Çanak-Çömleksiz Neolitik Çağ merkezi olduğu bildirilmiştir (Taşkıran ve Kartal 2010: 239-241; Kartal vd., 2014). Yerleşimde ilk kazılar Mardin Müzesi başkanlığında, Prof. Dr. A. Tuba Ökse sorumluluğunda 2012 yılında sondaj denemeleri ile başlamıştır (Ökse vd., 2014). Kısa süren bu çalışmalar sonucunda ve 2017 yılı sondajlarından da elde edilen veriler neticesinde stratigrafi oluşturulmuştur. Yerleşimde kazılar uzun bir süre durdurulmuş ve 2017 yılında Mardin Müzesi başkanlığında Doç. Dr. Ergül Kodaş sorumluluğunda, bizzat içinde bulunduğum bir ekiple birlikte sistemli kazılara başlanmıştır ve kazılar halen devam etmektedir (Kodaş ve Erdoğan, 2019: 693-694).

Boncuklu Tarla 2012, 2017, 2019 ve 2020 yıllarında yapılan kazılar sonucunda toplamda 6 tabaka tespit edilmiştir. Bu tabakalar hem kazı süresince elde edilen bulgulardan yola çıkarak hem de C14 tarihleme metodu ile desteklenmiştir. Aşağıda tabakalar ve bu tabakalarda ortaya çıkarılmış mimariler birlikte verilmeye çalışılmıştır (Kodaş ve Erdoğan, 2019: 694).

- *Tabaka 1, Geç Çanak-Çömleksiz Neolitik Çağ B (Geç ÇÇNB):* K10 ve L10 plankarelerinde ortaya çıkarılmış iki hücreli bina ile temsil edilmektedir. L10 plankaresinde bulunan bina 10.00x5.50 m ebatlarında doğu-batı yönlü birçok hücreye ayrılmıştır. Bina daha eski bir (Orta ÇÇNB) yapı üzerine yerleştirilmiş kısmen aynı yapının devamı olarak hücreli inşa edilmiştir. Binanın doğusunda 3 hücre, batısında ise geniş bir oda yer almaktadır. K10 plankaresinde bulunan bina diğeri ile aynı özellikleri göstermektedir. Bu tabaka yapıları dikdörtgen planlı iken hücreler kareye ya da dikdörtgendir (Kodaş ve Erdoğan, 2019: 695; Resim 3).

- *Tabaka 2, Orta Çanak-Çömleksiz Neolitik Çağ B (Orta ÇÇNB):* Orta ÇÇNB tabakası şuan için yerleşimde en geniş ortaya çıkarılan tabakadır. Bu tabakada ayrıca "Terazzo Yapısı" ve "Büyük Ev" olarak adlandırılan kamu yapıları ortaya çıkarılmıştır. Konutlarda iki tip görülmektedir. İlk tip merkezi bir geniş odanın etrafına eklenmiş küçük hücrelerden oluşur, ikinci tip ise tek odalı konutlardan meydana gelmektedir. Bu tabaka yapılarının tümü dikdörtgen planlıdır. Yapıların nerdeyse hepsinde bir ya da birden fazla ocak ve terazzo tabanlı silo alanları bulunmaktadır. Yapıların tabanları çoğunlukla marn-kil karışımından ya da marn ve kireç taşı karışımından oluşan, kille sıvalı ya da kille birlikte dökülmesi sonucu oluşturulmuştur (Resim 3). Tabakaya ait nerdeyse her konut içinden bir mezar ortaya çıkarılmış hatta bazı mekanlar içinde toplu gömülerin yapıldığı mezar çukurları da bulunmuştur (Kodaş ve Erdoğan, 2019: 695-696).

- *Tabaka 3, Erken Çanak-Çömleksiz Neolitik Çağ B (Erken ÇÇNB):* Bu tabakaya ait veriler sınırlıdır. Çalışılan sezonlarda yüzey toprağının hemen altından üst tabaka yapıları geldiği ve alanı kapladığı için yapılar kaldırılamamış ve erken tabakaya henüz inilememiştir. Ancak alanın farklı yerlerinde yapılan sondaj çalışmalarında bu tabakanın geniş bir alana yayıldığı görülmektedir. Şuan için sondajlarda tabanları ve birkaç taş dizisi ile temsil edilmektedir (Kodaş ve Erdoğan, 2019: 696).

- *Tabaka 4, Çanak-Çömleksiz Neolitik Çağ A-B Geçiş Tabakası (Geçiş ÇÇNA-B):* Geçiş tabakasına ait yapılar Boncuklu Tarla yerleşiminin Doğu Alanı'nda ortaya çıkarılmıştır. Özellikle 2017-2019 kazı sezonlarında kazılan bu alan yuvarlak yapıları, yuvarlak/oval köşeli yapıları, ızgara planlı yapıları ve dört stelli, dikdörtgen kamu yapısıyla dikkat çekmektedir. "Stelli Yapı" dışında diğer binaların farklı evrelere ait olduğu hatta bu alanda tahrip olmuş Çanak-Çömleksiz

Neolitik Çağ A (ÇÇNA) tabakasına ait yapıların varlığı da ortaya çıkarılmıştır. Geçiş tabakasına ait yapılar genellikle "Stelli Yapı" çevresinde, bazıları kamu binasıyla bağlantılı ortaya çıkarılmıştır. Yüzeye yerleştirilen bu yapılar oval köşeli ve ızgara planlı yapılarla tek odalı biçimde temsil edilmektedir. Bahsi geçen tabaka yapılarında ocaklar, nehir taşları ile yapılmış tabanları olan silolar ve mezarları bulunmaktadır (Kodaş ve Erdoğan, 2019: 696-697).

- *Tabaka 5, Çanak-Çömleksiz Neolitik Çağ A (ÇÇNA):* Bu tabakaya ait binalar Doğu Alanı'nda birkaç tahrip bina ile temsil edilmektedir. Yuvarlak binaların yanında, Hallan Çemi yapılarına benzeyen "C" tipli taş döşemeli yapılar ve yuvarlak plan veren, ancak duvar örgüleri olmayan 3.50-4.00 m çapında ki taş döşeme tabanlardan oluşmaktadır (Kodaş ve Erdoğan, 2019: 697).

- *Tabaka 6, Geç Epipaleolitik Çağ (Proto-Neolitik Çağ):* bu tabakaya ait tek mimari örnek yerleşimin Orta Alanı'nda kuzey uçuruma yakın bir yerde bulunan MÖ 10.400'lere tarihlendirilen (C14) "Payandalı Yapı" dır. Bunun dışında sondajlarda alınan verilerle de desteklenmektedir. "Payandalı Yapı" da bir bakıma ÇÇNA döneminin başlarına tekabül etmektedir. Bu ve bir üst (ÇÇNA) tabakada değerlendirilen en eski yapıdır (Mardin Müzesi ve Kodaş, 2019).

Boncuklu Tarla kazılarında yüzey toprağının en fazla 0.15-0.25 m kalınlığında olduğu ve hemen altından yapıların gelmeye başladığı fark edilmiştir. Bu durum yapının Doğu ve Orta Alanı'nda aynı seviyededir. Bu sebeple çoğu mimari tarım faaliyetlerinden dolayı tahrip edilmiştir. "Kamu Yapıları" içinden gelen buluntular aşağıda ayrıntılı verilmiştir. Konutlarda ise çok miktarda öğütme taşları, havanelleri, vurgaçlar, taş aletler, kemik aletler, ocaklar, silo yapıları ve mezarlar ele geçmiştir. Mezarları oldukça zengin hediyelerle donatılmıştır (Kodaş, 2019: 1-6).

5.1.1.2. Boncuklu Tarla Anıtsal Yapıları

Boncuklu Tarla yerleşiminde ebatları, inşaları ve iç dekorasyonu bakımından oldukça farklı yapılar ortaya çıkarılmıştır. Konut yapılarından farklı bu yapılar farklı tabakaları temsil etmelerinin yanında farklı kültür izleri de sergilemektedirler. Aşağıda ayrıntılı ele alınacak bu yapılardan özellikle "Büyük Ev" olarak incelenecek bina diğer "Kamu Yapıları" ndan farklıdır. Bir kamu yapısı olarak ele alınmış, anıtsallık yönünden de değerlendirilmiştir. Ortaya çıkarılan haliyle yerleşmenin en büyük yapısıdır ve içindeki buluntularıyla çok farklı bir yapı oluşturmaktadır (Mardin Müzesi ve Kodaş, 2017). "Büyük Ev" gibi ortak kullanım alanları gösteren anıtsal başka yapılarda bulunmaktadır. Bunlar "Terazzo Yapısı" nın güneydoğusunda 10x10 m iki plankarede ortaya çıkarılmış dikme yuvaları ile birlikte çok sayıda öğütme taşı ve havanellerinin bulunduğu "Ortak Silo Yapıları" dır (Resim 4). Çok geniş bir yüzeye serilen terazzo taban üzerinde oluşturulan düzeltmeler ve hafif çukurluklarla kullanılan yapının çevresi tek sıra taşlarla sarılmış, duvar yükseltmesi kullanılmayan alanın sadece üst yapısının olduğu ve çevresinin açık olduğu düşünülmektedir (Kodaş 2020: 130-133; Mardin Müzesi ve Kodaş, 2017). Bu büyük silo yapısı dışında Boncuklu Tarla' nın Orta Alanı'nda bağımsız halde, binalar arasında yine terazzo tabanlı silolar ve çapları 2.00-4.0 m arasında değişen taş tabanlı yuvarlak silolar çıkarılmıştır (Kodaş, 2020: 130-133; Mardin Müzesi ve Kodaş, 2017).

Bir başka yapı Terazzo Yapısı'nın hemen batısında, 1.00 m uzaklıkta kare (6.00x6.00 m) ebatlarında çift taş sırasıyla oluşturulmuş duvarları olan temelin hafif gömülü olduğu yapıdır. Yapının tabanı tamamen marn-kil karışımdan yapılmış, taban üzerinde ahşap dikme yuvalarının bulunduğu tek odalı yapıdır. Kare planlı yapının Terazzo Yapısı ile bağlantısı olduğu düşünülürken, yapının içinden ele geçen çok sayıda öğütme taşları, havanelleri, ocak izleri ve ilginç bir biçimde diğer alanlardan fazla bulunan vurgaçlar ve taş alet-alet yongaları ele geçmiştir. Bahsi edilen yapının bir işlik olması muhtemeldir (Mardin Müzesi ve Kodaş, 2017).

5.1.1.2.1. Büyük Ev Yapısı

Boncuklu Tarla Orta Alanının kuzeybatı kısmında toplamda üç plankare içinde ortaya çıkarılan bu yapı iç buluntuları ve diğer unsurları ile ayrı bir önem arz etmektedir. Yapının batı alanı, kuzey, güney ve batı da olmak üzere 1.20-0.60 m kalınlığında taş duvar ile çevrelenmiştir. 7.80x5.50 m ebatlarında bir dikdörtgen tek mekan oluşturulmuştur. Mekanın kuzey duvarı 3.80 m uzunluktan sonra içe bir kısa köşe alarak doğuya doğru iki duvar halinde ilerlemektedir. 4.00 m ilerleyen duvarlar tekrar içe (güneye) doğru 5.00 m ilerleyip son bulmaktadır (Resim 5-6). Kuzey duvarlarının iki adet olmasının sebebi ise yapının hemen kuzeyinde bulunan hücre yapılarının dış duvarının aynı doğrultuda yapılmasındandır. Aynı zamanda bu ikinci duvar hücre dış duvarı olmasının yanında binanın geniş avlu benzeri yapısını da çevrelemektedir (Mardin Müzesi ve Kodaş, 2017). Kuzey duvarının son ucundan güneye doğru dönen duvarlar aynı zamanda kısmen binanın doğu ana duvarlarını oluşturmaktadır. Burada kısmen dememizin sebebi ise bu doğu duvarlarının doğusunda bulunan marn tabanlı oda/avlu ve küçük odalarla çevrelenmesindendir. Görünen o ki bina doğu duvarı ile sonlandırılmamış farklı ebatlarda tam açığa çıkarılamamış odalarla birlikte 6 odayla/hücreyle çevrelenmektedir (Mardin Müzesi ve Kodaş, 2017).

Binanın batısında bulunan mekanın batı duvarında 1.30x0.80 m ebatlarında, güney duvarın da 0.60x0.60 m ebatlarında duvarlara bitişik, mekan içine doğru çıkıntı yapmış iki adet paye bulunmaktadır. Duvarlarda nerdeyse aynı noktalarda bulunan bu payelerin benzeri kuzey duvarları üzerinde bulunamamıştır. Batı duvarında bulunan dikdörtgen payenin hemen önünde toprağın içine 0.30 m derinlikte bir çukur açılmış, çukurun tabanı ve iç yüzeyi kum taşı levhalarla döşenmiştir. Çukurun alt çapı 0.60, üst çapı 0.80 m olarak ölçülmüştür. Çukurun tabanında kullanılan kum taşı levhalar düz, çevresindeki kumtaşı levhalar hafif dışa eğimli yerleştirilmiş ve alttan üste doğru genişlemektedir. Çukur içinden çok miktarda yanmış kalıntılar bulunmuş ve çukurun çevresinde ki tabanda ise yanma izleri görülmüştür (Mardin Müzesi ve Kodaş, 2017). Farklı bir ocak tipi olan çukurun hemen yanında bulunan altı oval üstü düz büyük bir taş (Bazalt?) dikkat çekmektedir.

Taşın düz yüzeyi üzerinde inceleme yapıldığında yatay-dikey birçok çizginin varlığı görülmüştür. Taşın malzeme (et gibi) kesme, ocağında pişirme işlemleri için kullanıldığı düşünülmektedir. Kesme taşı, ocak yapısı ile silo alanları arasında bulunmaktadır. Büyük ocak yapısının hemen yanında, payenin dibinde iki adet farklı yönlerde mezar ortaya çıkarılmıştır. İki mezarda hoker pozisyonunda, biri payenin hemen önüne ocağa yakın, diğeri ise paye ve büyük öğütme taşı arasına gömülmüştür (Resim 6; Mardin Müzesi ve Kodaş, 2017).

Binanın batı alanındaki üç tarafı duvarlarla çevrili mekan tabanı kırmızımsı bir sert toprakla kaplanmıştır. Tabanın güney kısmı çay taşları ile karışık bir yenileme tabanı gibi görünmüş, bu taban üzerinde yapılan çalışmalarda yüz üstü yatırılmış, kolları ve bacakları uzatılmış erişkin bir kişinin iskeleti ortaya çıkmıştır. Boncuklu tarla yerleşiminde 100 den fazla ortaya çıkarılan iskeletlerin nerdeyse hepsi hoker şeklinde gömülmüşken bu iskeletin yüz üstü ve uzandırılmış gömülmesi ilk ve şuan için tek örnektir. İskelet ve çakıl taşlı taban yapısı batı ve güney duvarları üzerinde bulunan payeler arasını kapsamaktadır (Mardin Müzesi ve Kodaş, 2017).

Binanın batı alanında başlayıp doğuya doğru uzatılmış farklı evrelere ait 5 adet terazzo tekniğinde yapılmış yuvarlak, hafif içe çökük/oval silolar ortaya çıkarılmıştır. Siloların içi ince bir sıva ile kaplanmış, etrafı ise yine aynı malzemeden tabanla çevrelenmiştir. Çapları 1.00-0.60 m arasında değişen siloların farklı evrelerde yapıldığı, ancak eski silonun kapatılmak yerine yenisiyle beraber kullanılmaya devam edildiği düşünülmektedir. Çünkü yeni silo yapısı eskiyi kapatmayacak şekilde yanına ya da biraz daha aşağısına yapılmıştır. Binanın kuzey duvarına dayandırılarak yapılan silo ve silo tabanları doğu duvarına kadar uzanmakta ve geniş bir alanı kaplamaktadır. Silo yapıları ve tabanları toprağın eğimine bağlı olarak batıdan doğuya doğru eğimli yapılmış, ancak iç ovallik olabildiğince dengeli bir biçimde düzeltilmiştir. Doğuda ki son silo yapısının dayatıldığı 2.00 uzunluğunda farklı bir duvar ise bağlantısız durmaktadır (Mardin Müzesi ve Kodaş, 2017).

Bina içinde silo yapıları dışında nerdeyse her hücre içinde bir veya iki, uzun marn tabanda, binanın batı alanında olmak üzere toplamda 16 sağlam ocak ortaya

çıkarılmış, bazı ocakların ise sadece birkaç taşı veya yanma çukuru izleri kalmıştır. Ocaklar üç tip şeklinde yapılmıştır. İlk tip, merkezinde birkaç küçük nehir taşı olan ve yine orta ebatlı nehir taşları ile çevrelenmiş küçük çaplı (0.20-0.40 m arasında değişen) taban üstü ocaklardır ve büyük çoğunluğu oluştururlar. İkinci tip, taban içine gömülü, merkezi tabanın kum taşıyla kapatıldığı, çevresinin küçük nehir taşları ve kum taşı parçaları ile çevrelendiği orta ebatlı (0.35-0.55 m arası) ocaklardır ve iki örnekle temsil edilir. Üçüncü tip ise yukarıda da açıklandığı üzere bir kasaplık alanında ortaya çıkarılan 0.80 m üst, 0.60 m alt çapı bulunan tabanı ve çevresi kum taşları ile kaplı tek örnek olan ocaktır (Mardin Müzesi ve Kodaş, 2017).

Bina içinde 20 'i aşan ocağın yanında 2 adet yekpare, çapları ortalama 1.00-0.80 m arasında değişen yuvarlağa yakın çok çukurlu öğütme taşları bulunmuştur. İki büyük yekpare kireçtaşı öğütme taşından biri siloların batısında, diğeri ise doğusunda yer almaktadır. Öğütme taşları üzerinde birden fazla irili ufaklı çukurluklar bulunmaktadır. İhtimalle öğütme veya ezme işlemleri için yapılmış ya da bu işlemler yapılarken çukurluklar oluşmuştur (Mardin Müzesi ve Kodaş, 2017).

"Büyük Ev" olarak ele alınan yapının orta ve doğu kısmında, 3.00x2.00 m ebatlarında iki alanda toplu gömü çukurları ortaya çıkarılmıştır (Mardin Müzesi ve Kodaş, 2017). Binanın batı alanının güney duvarı doğu ucu ile silo yapıları arasında bulunan ilk alan 10 dan fazla iskeletin gömülü olduğu 1.00 m derinlikteki toplu mezar çukurudur. Çukurun doğu ve güney sınırları tek sıra taş ile çevrelenmiş, kuzeyinde ise silolar bulunmaktadır. İçlerinde bulunan iskeletlerin nerdeyse hepsi hoker pozisyonunda gömülmüş, bazılarında belirgin şekilde ölü hediyeleri varken bazılarında hediyelerin varlığı kesin değildir. Çukurda üst üste gömüler yapıldığından bazı buluntuların hangi iskelete ait olduğu kesinleştirilememiştir (Mardin Müzesi ve Kodaş, 2017). Çukurun son bulduğu yerde oldukça kalın bir yangın tabakası çıkmaya başlamış, ayrıntılı çalışmalar sonucunda yanmış nehir taşları da ele geçmiştir. Bina içinde bulunan diğer ocaklarda kullanılan nehir taşlarına benzeyen bu taşlar ihtimalle çukur içinde bir ocağın varlığını ya da alt tabakaya ait bir yapının ocak kalıntısının tahrip edildiğini göstermektedir. Doğu alanda bulunan çukur içinde de aynı özellikleri gösteren kül tabaka, ocak kalıntıları ve yangın

görmüş kap parçaları bulunmuştur. Batı alanda ki toplu mezar çukuru içinde kalkerden yapılmış özensiz bir kabın sağlam çıkması fakat yangın izlerinin olmaması biraz kafaları karıştırmıştır. İki toplu çukur içinde geçen bu kül tabakaları, yanık izler, nehir taşları ve kaplardan yola çıkılarak gömülerden önce bir ritüelin varlığından bahsetmek mümkün gibi görülmektedir (Mardin Müzesi ve Kodaş, 2017). Doğu toplu çukuru da tıpkı batıda ki gibi birçok hoker şeklinde iskeletle doldurulmuştur. İskeletler üzerinde antropolojik çalışmalar devam ettiği için henüz yaş ve cinsiyetleri hakkında bir şey söylemek mümkün değildir. Her iki çukur içinden neredeyse bini aşkın taş boncuklar, kulak tıkaçları/küpeler, taş bilezikler, taş ve malahit kolye uçları (genelde hayvan şeklinde, yılan, akrep, kuş gibi), kemik aletler gibi süsleme nesneleri ele geçmiştir (Mardin Müzesi ve Kodaş, 2017).

Binanın girişi hakkında kesin bir şey söylemek mümkün değildir. Tam olarak bağlantılı alanlar/mekanlar daha açılmadığından ebatları da kesin değildir. Kuzeyde ilişkili bir mekan, güneyde ise birden fazla mekan görülmektedir. Yapıya girişin genel olarak doğu ve güneyden sağlandığı buradaki açıklıkların kullanıldığı düşünülse de son çalışmalar yapılmadan sadece tahmin olarak kalmaktadır. Binanın çatı/dam örgüsü hakkında hiçbir veri ele geçmemiştir. İlginç olarak ne dikme yuvaları, ne dikme kaideleri ne de yanmış ahşap kalıntıları bulunamamıştır. Binanın genelinde çok sayıda günlük kullanım malzemeleri ele geçmiş, mezar çukurlarında ele geçenler dışında hiçbir kap ya da parçası bulunmamıştır. Aslında yerleşimin hiçbir yerinde şuana kadar kap ya da parçalarına rastlanmamıştır (Mardin Müzesi ve Kodaş, 2017).

"Büyük Yapı" anıtsallığı, buluntuları ve iç düzenlemesi ise bir "Ortak Mutfak Yapısı" görünümündedir ve Jerf El Ahmar örneğine kısmen benzer özellikler göstermektedir.

5.1.1.2.2. Terazzolu Yapı

Boncuklu Tarla yerleşiminin Orta Alanı'nda bir kısmı 2012 yılında tamamı 2017 yılında ortaya çıkarılmış bir kompleks "Kamu Yapısı" dır. Orta Çanak-

Çömleksiz Neolitik Çağ B tabakasına tarihlenen merkezi yapı, dörtgen biçimli, yüzey toprağı üstüne oturtulmuş, irili ufaklı pek düzgün olmayan kireç taşlarıyla iki sıralı kalın duvarlarla çevrelenmiştir. Merkezi kısımda bulunan bu dikdörtgen yapı 6.00x8.00 m ebatlarında olup üzeri tamamen "Terazzo"[12] ile kaplanmıştır (Resim 7). Merkezi Terazzo kaplı alanın çevresi çeşitli ebatlarda odalarla çevrelenmiş, doğusunda iri taşlarla yapılmış bir teras duvarı ve ihtimalle girişi gösteren bir taş döşeme merdivenle toplamda 14.00x15.00 m ebatlarına ulaşmaktadır (Mardin Müzesi ve Kodaş, 2017).

Terazzolu alanda, Çayönü örneğinden farklı olarak bir yükseltme görülmektedir. Dikdörtgen şeklindeki mekanın içi küçük taşlarla doldurulmuş daha sonra üzerine kalın bir terazzo tabakası serilmiştir. Terazzo kırmızı renkte olup içinde küçük çakıl taşlarının kullanıldığı görülmektedir. Terazzonun kırmızı renginin demir oksit mi yoksa farklı bir yöntemle mi yapıldığı henüz sonuçlanmayan analizlerle kesinleşecektir (Mardin Müzesi ve Kodaş, 2017). Terazzo tabanın doğuda iki batıda iki olmak üzere toplamda 4 adet dikmesinin olduğu ve yüzeye çok yakın olduklarından belki kendi dönemlerinde belki daha sonra sökülmüşlerdir. Dikmelerin varlığı terazzo taban içinde, terazzo ile kaplanmamış birbirine eşit uzaklıklarda, yekpare taş kaidelerden bilinmektedir. Dört kaide tam bir kare biçiminde yerleştirilmiştir (Resim 7). Dikmelerin taş ya da ahşap oldukları bilinmemektedir (Mardin Müzesi ve Kodaş, 2017). Çatı/dam yapısı ile pek ilişkili olmadıkları düşünülmekte, varsa bile sadece bulundukları alanın üst kısmını desteklemektedirler. Çünkü bu dikmelerin yerleştirildiği kare alan 5.00x5.00 m ölçülerinde bir yeri kaplamaktadır. 6.00x8.00 m lik bir alana yayılan terazzonun tamamını kapatmayan

[12] Terazzo: Günümüzde zemin, taban kaplamaları için kullanılan bir terim olarak karşımıza çıkmaktadır (Sözen ve Tanyeli, 2003: 234-235). Farklı malzemelerin (kimyasallar) çimento harcı içine katılarak oluşturulan macun ve bu macunun uygulanacak yüzeye serilmesinden sonra içine, mermer, fayans ve diğer kayaçlar gibi eklemeler yapılarak oluşturulan döşeme çeşididir. Bu işlemler sonrasında yüzeyin parlatılması ile son bulmaktadır. Son dönemlerde makineleşmeyle birlikte hazır yapımlarda bulunmaktadır (Çeşitli mimari, tasarım ve inşaat kaynaklarından derlenmiştir). Ancak Arkeolojik olarak, kireç taşının yakılmasının ardından yumuşak bir hale gelene kadar bekleyerek söndürülmesi, yumuşayan kireç taşının harç olarak uygulanacak alana serilmesi ile oluşturulur. Yukarıda ki modern uygulamaya benzer biçimde içine katkı eklenebilir ya da sade olarak kullanılabilir. Ele geçen çoğu örnekte sade kullanım varken Boncuklu Tarla, Çemka Höyük ve Çayönü'nde katkı kullanımına ait örneklerde ele geçmiştir. Genellikle serilen harç demir oksit ya da renkli kayaçlar gibi renk veren malzemelerle birlikte kullanılarak renklendirme yapılır. Son olarak düzleme işlemi gerçekleştirilir. K. Schmidt (2007), birbirine bağlanmış, küçük taşlardan oluşan, yüzeyi sürtülerek parlatılmış olan taban olarak nitelemiştir.

bir çatı/dam yapısının varlığı ise şüphelidir. Ne var ki bir diğer sorun ise kazılarda açılmaya başlanan terazzo tabakasının sadece bu dikmelerin kapattığı alanda var olmasıdır. Diğer kısımlarda ise sadece dağınık halde terazzo kalıntıları bulunmaktadır. Dikmelerin bulunduğu alanda terazzonun diğer bölgelere göre daha sağlam olması üstünün kapalı olduğunu ya da bu alanın bir yenileme geçirdiğini göstermektedir. Ayrıca dikmelerin kaidelerinde yapılan incelemeler sonucu bunların aslında işlendikleri görülmektedir. Taban altında kalacak bu dikmelerin düzenli kesilmeleri ilginçtir. İhtimalle bir alt evreye ait başka bir kamu yapısının dikme taşları olabilecekleri akla gelmektedir. Terazzolu alanın batı bitişiğinde 2.00x1.80 m genişliğinde kırmızı terazzo tabandan biraz daha yüksekte beyaz terazzo ortaya çıkarılmıştır. Beyaz terazzonun ilginç bir diğer özelliği üzerinin yatay iki kırmızı çizgi ile bezenmesidir. Oldukça tahrip olan bu beyaz terazzo kalıntısı ihtimalle bir altta bulunan yapıya aittir ve üst yapıda kullanılmaya devam edilmiştir (Mardin Müzesi ve Kodaş, 2017).

Terazzo binasının batı ve kuzeybatısında biri ufak ve dar, diğeri büyük iki mekan ortaya çıkarılmıştır. Bu iki mekan birbirine eşik taşı bulunan dar bir girişle bağlanmaktadır. Ancak iki mekana dışardan girişe ait bir ize rastlanmamıştır. Terazzo binası ile ilişkili olan bu iki mekana giriş Terazzolu alan içinden yapıldığı düşünülmektedir. Bu iki mekanın duvarları birbirinden farklılık göstermektedir. Kuzeyde bulunan duvar iri taşlarla çevrelenmiş, içinin ufak taşlarla harç kullanılarak doldurulması ile oluşturulmuştur (Sanduka tipi örgü). Batıda bulunan duvar ise irili ufaklı taşların harçla birlikte yükseltilmesi ile oluşturulmuştur. Bu farklılık aslında bu iki mekanın alt evreye ait binaya ait olduklarını ve yenilenerek Terazzolu Yapı ile birlikte kullanıldıklarını göstermektedir. Aynı şekilde terazzo alanının güneyinde, Terazzolu alanı boydan boya çevreleyen 2.00 m genişliğinde tek sıra taş örgüsü de terazzo yapısı ile birlikte kullanılmıştır. Daha çok bir açık alanı işaret eden bu tek sıra duvarlı alan Terazzolu Yapı ile bitişiktir (Mardin Müzesi ve Kodaş, 2017).

Terazzolu alanın batı ve güneyi dışında kuzeyinde de taş sıraları çıkarılmış, ancak oldukça dağınık haldedirler. Bunun yanı sıra bu alanda geniş bir marn tabanda ortaya çıkarılmıştır. Tabanın en ilginç özelliği üzerinin bir çöp yığınıyla

kaplanmasıdır. Oldukça fazla yanmış ya da yanmamış hayvan kemikleri, kırık halde kemik aletler, kırık havanelleri, vurgaçlar ve birçok yonga ele geçmiştir. Bu alanın Terazzo Yapısının çöp alanı olarak kullanıldığı düşünülmektedir. Terazzo yapısının dikdörtgen biçimini bozan doğu kısmı ise çok farklı uygulamaları göstermektedir (Mardin Müzesi ve Kodaş, 2017). Doğu kısmının çok büyük, düzeltilmemiş taşlarla istifli ya da dağınık şekilde doldurulduğu görülmektedir. Bu doldurma işlemi güneyden başlayarak kuzeye doğru yatay biçimde devam etmiş, kuzeyde daha farklı bir mimari unsurla son bulmuştur. İri taşların öbek oluşturularak bir teraslama duvarı oluşturulduğu görülmektedir. Ancak kuzeyde bulunan dağınık taşlar bu teraslama duvarında farklı olarak kademeli, yatay dizilmiş ve kuzeyde dikey duran 4.00 m uzunluğunda iki sıra taşlı duvara dayandırılmıştır. Bu kademeli taş sıralarının birbiri üstüne bindirme şeklinde örüldüğü ve sonucunda bir merdiven oluşturulduğu görülmüştür. Terazzo Yapısının bu anıtsal girişi tıpkı yapı gibi ayrı bir önem teşkil etmektedir (Mardin Müzesi ve Kodaş, 2017).

Terazzo Yapısı'nın çatı/dam yapısı ile ilgili veriler oldukça sınırlıdır. Dikme izlerine rastlanılsa bile oldukça büyük bir yapının geniş üst kısmını tutmaya yeterli değildir. Bu nedenle daha farklı yerlerde farklı uygulamalar kullanılmış olunmalıdır. Bu nedenle çatı/dam yapısı ile ilgili kesin bir şey söylemek henüz mümkün değildir (Mardin Müzesi ve Kodaş, 2017).

Terazzo kaplı alanda hiçbir buluntu ele geçmemiş, ancak kompleks yapının genelinde bir çok günlük kullanıma işaret eden buluntular bulunmaktadır. Yukarıda da sayıldığı gibi öğütme taşları, havanelleri, vurgaçlar, işlenmiş kemikler ve aletleri, taş aletler, obsidyen ve çakmaktaşı aletler, çok sayıda çeşitli, sade veya işlenmiş boncuklar ele geçmiştir. Boncuklar bir mezarla ilişkilendirilememiş, alanda mezara ait kalıntı ele geçmemiştir. Yapıda ele geçmiş en önemli buluntulardan biride malakit/malahit bir akrep boncuk/kolye ucudur (Mardin Müzesi ve Kodaş, 2017).

5.1.1.2.3. Stelli Yapı

Boncuklu Tarla Doğu Alanı'nda bulunan "Stelli Yapı" Çanak-Çömleksiz Neolitik Çağ A-B Geçiş evresine tarihlendirilmektedir. Binanın ilk olarak 2017

yılında üst sınırları belirlenmiş, fakat zamandan ötürü tam açılamamıştır. 2019 yılı kazıları ile birlikte bina ve çevresinde bulunan ilişkili mekanlar, farklı tabakalara ait yapılar ortaya çıkarılmıştır (Mardin Müzesi ve Kodaş, 2019a; İpek ve Çiftçi, 2020).

"Stelli Yapı" Doğu Alanı'nın ortasına yakın bir yerde konumlandırılmış, yaklaşık 1.80 m derinliğinde bir çukur içinde gömülü olarak yükseltilmiştir. Dikdörtgen biçimli olan yapının tüm duvarları irili ufaklı, yarı düzeltilmiş kireç taşları ile örülmüştür. Binanın en yüksek yeri kuzeybatı köşede 1.80 m 'yi bulurken kuzey ve güneydoğu köşelerde 1.00 m 'ye kadar düşmektedir (Resim 8-11). Bunun sebebi binanın bu şekilde yapılmasından değil, arazide bulunan batı-doğu doğrultulu eğimden kaynaklanmaktadır. Sürekli erozyona maruz kalan arazi, birde tarım için sürüldüğünden yapının güneydoğu, doğu ve kuzey alanları buna istinaden tahrip olmuştur (Mardin Müzesi ve Kodaş, 2019a; İpek ve Çiftçi, 2020).

Binanın dört duvarı farklı kalınlıklarda olup bazı yenileme izleri ve sağlamlaştırmalar göstermektedir. Kuzeybatı-güneydoğu uzantılı yapının kuzeydoğu duvarı eğimden dolayı zamanında 1.20 m ye varan bir kalınlıkta duvarla çevrelenmiş, duvarın sırt kısmına da taşlar eklenerek sağlamlaştırma yapılmıştır. Aynı duvar üzerinde 0.80 m genişliğinde iki niş bulunmaktadır. İki niş ortasında ise nişlerden dolayı 0.80 m genişlikte bir çıkıntı ortaya çıkmıştır. Kuzeybatı duvarı ise 0.80 m kalınlıkta diğer duvarlara göre daha iyi işçilikli bir görünümü bulunmaktadır. Bahsi geçen her iki duvarın bina içinden bakıldığında oldukça düzgün bir dizilimi oldukları anlaşılmaktadır. Güneydoğu duvarı ise 0.60 m ye varan bir kalınlıkta, orta kısmında içe hafif ovallik yapmıştır. İhtimalle fazla kalın olmayan duvar dışta bulunan toprağın baskısına dayanamamış ve içe doğru şişmiştir. Duvarın bu şişkinlik alanında farklı tiplerde taşların kullanılması bir ya da birkaç yenileme geçirdiğini göstermektedir (Mardin Müzesi ve Kodaş, 2019a; İpek ve Çiftçi, 2020). Güneybatı duvarı ise binanın en karmaşık duvarı gibi görünmektedir. Duvarın kalınlığı 0.80-1.10 m arasında değişmektedir. Duvar üzerinde inceleme yapıldığında iki farklı duvarın izleri görülmektedir. İhtimalle birbirine destek amaçlı yapılan duvarlar bir yenilemeyi göstermektedir. Bu duvarın iç kısmında kuzeydoğu duvarının tam tersi bir durum söz konusudur. Kuzeydoğu duvarında iki niş yapılmış doğal olarak arada

kalan kısım çıkıntı yapmıştır, güneybatı duvarında ise 0.40 m genişlikte, 1.00 uzunlukta ve 1.50 m yükseklikte iki çıkıntı yapılmış ve doğal olarak bu çıkıntıların arası 0.40 m genişlikte bir niş oluşturmuştur. İki çıkıntı duvarın yüksekliğine ulaşmamaktadır (Mardin Müzesi ve Kodaş, 2019a; İpek ve Çiftçi, 2020). Batı köşeye yakın olan ikinci çıkıntıya yapışık alçak bir çıkıntı daha bulunmuş ve tam batı köşede dar bir alan oluşturulmuştur. Niş benzeri bu çıkıntının bilerek mi yapıldığı ya da bahsi geçen alçak çıkıntının yapılması sonucu mu ortaya çıktığı bilinmemektedir. Ancak bir önemli husus alçak çıkıntının yaklaşık 1.00 m yükseklikte olması ve üst kısmının 0.40x0.30 m bir kör pencere ile son bulmasıdır. Bu kör pencere farklı bir niş görevi görmektedir. Dikdörtgen nişin beş yüzü kille sıvanmıştır (Mardin Müzesi ve Kodaş, 2019a; İpek ve Çiftçi, 2020).

Binanın içinde, birbirine simetrik yerleştirilmiş dört adet stel ortaya çıkarılmıştır. Kuzey kısımda bulunan iki stel neredeyse aynı ölçülerde ve şekillerde yapılmışken güneydeki iki steller de kendi içlerinde birbirine benzemektedir. Kuzeyde bulunan iki stel arası yaklaşık 2.50 m, kuzeybatı duvarından uzaklıkları 1.00 m ‘dir. İki stelin kalınlığı 0.25-0.30 m arasında değişen kareye yakın biçimlerdedirler (Resim 10-11; Mardin Müzesi ve Kodaş, 2019a; İpek ve Çiftçi, 2020). Güney alanda ki steller ise yine aynı mesafelerde dikilmiş, ancak biçim olarak farklıdırlar. Doğu köşeye yakın stel kırık olmasına rağmen diğeri ile aynı şekilde yassı ve geniştir. Güneyde ki steller 0.50x0.15-0.20 m ebatlarındadır. Her iki alanda ortaya çıkarılan (kırık olan hariç) steller yaklaşık 1.40 m uzunluktadırlar (İpek ve Çiftçi, 2020). Kuzey ve güney kısımda ortaya çıkarılan stellerin farklı olmasının şuan için bir izahı yoktur. İki stelde belirgin olmasa da diğer ikisinde (kuzey ve güney köşelere yakın olanlar) stellerin diplerine taş desteklerin konulduğu görülmektedir (Mardin Müzesi ve Kodaş, 2019a; İpek ve Çiftçi, 2020).

“Stelli Yapı” nın tabanına tam henüz ulaşılamamıştır. Son kazı sezonunda (2019) zamandan ötürü tam bir çalışma yapılamamıştır. Yapılan küçük bir sondaj çalışmasında toprak tabanın varlığı görülmüş, ancak geniş alanda takibi yapılamadığından kesin olarak söylemek mümkün değildir (Mardin Müzesi ve Kodaş, 2019a; İpek ve Çiftçi, 2020).

Binanın dam/çatı yapısına ait kalıntılar şuan için stellerden ibarettir. Ancak stellerin tavana kadar ulaşmadığı aşikârdır. İhtimalle bir ahşap dikme destek olarak kullanılmıştır. Yapının zemine tam ulaşılamadığı için taban üstünde yanmış ahşap kalıntılarına ait verilerde yoktur (Çoğu kamu yapısı yakıldığından dolayı üst yapıya ait ahşap kalıntılar taban üzerine düşmektedir, Mardin Müzesi ve Kodaş, 2019a; İpek ve Çiftçi, 2020). Binanın en başından en sonuna kadar devam edilen çalışmalarda oldukça karışık malzemeli toprak çıkarılmıştır. Bunun yanında çok miktarda büyük, küçük kayalar, taşlarda bağımsız şekilde çıkarılmıştır. Taşların yapı ile hiçbir alakası kurulamamış, toprağın ise baştan sona çöp olarak nitelendirilecek bir yapıda olduğu görülmüş ve yapının doldurulmuş olabileceği düşünülmüştür. Zemine ulaşılacak bir çalışma ile bu kesinlik kazanacaktır. Yapı ile tam olarak ilişkilendirilecek buluntu grubu yoktur. Bahsi geçen karışık toprak içinden ise çok fazla hayvan kemiği (bazıları yanmış), kırık aletler, yongalar gibi nesneler ele geçmiştir (Mardin Müzesi ve Kodaş, 2019a; İpek ve Çiftçi, 2020).

Binanın güneybatı duvarına koşut yapılmış, batı köşeye bitişik başlatılan ve yaklaşık 4.00 m sonra yumuşak köşe alarak güneye (yaklaşık 9.00m) yönelen yüzey üstü, zayıf duvar örgülü ve tek odalı bir mekan ortaya çıkarılmıştır. Mekanın güneydoğu duvarı bulunamamış, doğu duvarının bir kısmını ise kamu yapısının güneybatı duvarı oluşturmaktadır. Bu bağlantılardan ötürü tek odalı mekan kamu yapısı ile ilişkili görülmektedir (Mardin Müzesi ve Kodaş, 2019a; İpek ve Çiftçi, 2020). Tek odalı uzun, büyük mekan içinde ocak kalıntısı ve kırmızımsı sert bir taban yapısı dışında özellikli bir bulgu yoktur. Ayrıca bu mekan içinde "Stelli Yapı" nın güneybatı duvarının dışına neredeyse yapışık bir halde çoklu gömü bulunmuştur. Gömüde birden fazla bireyi gösteren bulgular bulunmaktadır. İzole bir kafatası ve tam bir iskelet birçok buluntu ile ele geçmiştir (Resim 8-9; Mardin Müzesi ve Kodaş, 2019a; İpek ve Çiftçi, 2020).

5.1.1.2.4. Payandalı Yapı

Boncuklu Tarla yerleşiminin Orta Alanı'nın kuzeyinde, sınırda bulunan yapı yaklaşık 7.00 m çapında, tam/yarım gömülü, düzgün olmayan bir dairesel biçimdedir

(Resim 12-13). Yapının zeminine henüz ulaşılamamış bu sebeple iç derinliği tam olarak bilinmemektedir. İçinde yapılan sondaj çalışmaları sonucu, taş dolgu, sert toprak bir taban izine rastlanmış, ancak yapının son noktası mı yoksa doldurma kalıntılarımı olduğu anlaşılamamaktadır. Derinlik şuan için 1.00 m olarak görülmektedir. Yapının derin bir çukur içine gömülmemiş olması da muhtemeldir. Yapının yarı gömülü olması mümkündür. Tek parça örülen duvar, irili ufaklı kireç-kalker taşlarından harç kullanılarak örülmüş, içte düzgünleştirilmiş ve sıvanmıştır. Duvarın kalınlığı 1.30-0.90 m arasında değişen genişlikte, bazı yerlerde duvar sırtına destekler taşları görülmektedir (Mardin Müzesi ve Kodaş, 2019a).

Duvarın güneyinde iki, batısında bir olmak üzere duvarla bir yapılmış üç çıkıntı/payanda bulunmaktadır (Resim 12-14). Güneyde bulunan ilk payanda 1.00 m'yi aşan uzunluğu ve 0.60 m kalınlığı ile diğer ikisinden ebat olarak büyüktür. Bu uzun payandanın hemen batısında bulunan ikinci payanda daha kısa (0.50 m) ama aynı kalınlıktadır. Bu iki payanda arası bir niş biçimi oluşturmuş ve bu alanda oldukça fazla kül toprak çıkarılmıştır. İkinci payanda ise batıda bulunan payanda birbirine benzerdir, iki payanda arası 1.30 m mesafe bulunmaktadır. Ayrıca diğer niş/girinti gibi bu iki payanda arası da oldukça küllü yanık bir toprak saptanmıştır (Mardin Müzesi ve Kodaş, 2019a). Hem duvarı hem de üst yapıyı desteklediği düşünülen bu payandalara ek olarak kuzeyde iki adet sütun ortaya çıkarılmıştır. Kuzey alanda bulunan ilk sütun doğuda, 0.80 m çapında çevre duvarı büyük taşlarla örülmüş, içi küçük taşlarla doldurulmuş ve toprak/harç ile sağlamlaştırılmıştır (Resim 12-13). Yuvarlak olan sütunun çatıya/dama kadar yükseltilip yükseltilmediği bilinmemektedir. Diğer sütun ise kuzey alanda batıda olan ikinci örneği oluşturmaktadır. Bu sütun diğerine göre biraz daha büyük, güney ve doğu yüzü düz, kuzey ve batı yüzü ise oval yapılmış ya da tahrip olmuştur (Mardin Müzesi ve Kodaş, 2019a). İhtimalle dörtgen biçimli olan sütun 1.10x0.80 m ebatlarındadır. Diğer sütun gibi çevresi taşlarla örülmüş içi küçük taşlar ve toprak/harçla sağlamlaştırılmıştır. İki sütunun kuzeyinde bulunan dış duvar üzerinde ise farklı bir uygulama görünmektedir. İki sütunun ortasına denk gelecek şekilde, duvarın iç yüzeyinde iki alçak payanda izi görünmektedir. Oldukça alçak yapılan payandaların arasında yumuşak/oval bir geçişle niş benzeri bir girinti de oluşturulmuştur. Bu

alanda duvar 1.30 m ye kadar ulaşan bir kalınlıktadır (Mardin Müzesi ve Kodaş, 2019a).

Binanın doldurulması ile ilgili kesin bir şey söylemek mümkün değildir. Bina içinde alt alta farklı toprak tabanların görülmesi ve bazı yerlerde yangın izlerinin olması sürekli kullanım sonucu içinin dolduğunu da göstermektedir. Bina içinden havanelleri, taş aletler, yongalar ve çok fazla hayvan kemiği ele geçmiştir (Mardin Müzesi ve Kodaş, 2019a). Boncuklu Tarla yerleşiminde ÇÇNB tabakasına ait yapılarda çok fazla bulunan boncukların bu bina içinde nerdeyse (yüzeyde birkaç adet dışında, tarım toprağından karışmış olmalı) hiç boncuk ele geçmemiştir. Bu sebeple farklı bir yapı olarak Boncuklu Tarla ve Bölge'de şuan için tek örnektir. Sadece biçimi, iç yapısı olarak değil C14 tarihleme yöntemi ile elde edilen sonuçlar (MÖ 10.400) neticesinde de tek örnektir ve Epipaleolitik (Proto-Neolitik Çağ) Çağa tarihlenmektedir (Mardin Müzesi ve Kodaş, 2019a).

5.1.1.3. Boncuklu Tarla Anıtsal (Kamu) Yapılarının Değerlendirilmesi

Boncuklu Tarla yerleşimi 2017 ve 2019 yıllarında yapılan kazıları ile elde edilen veriler sebebiyle Yukarı Dicle ve Yukarı Mezopotamya Bölgelerinde önemli yer edinmiş ve bazı özellikleri ile tek örnek olarak kalmıştır. Höyüğün çok geniş bir alana yayılmasının yanı sıra her alanda çok farklı dönemlere ait ilginç buluntularda sunmuştur. Bu özelliği ile Çayönü'ne oldukça benzeyen Boncuklu Tarla, tabakalanması (Stratigrafisi) ile sıra dışıdır. Yine Çayönü'ne benzer bir stratigrafi oluşmuş fakat bazı özelliklerde daha belirgindir. Örneğin Boncuklu Tarla'nın Epipaleolitik (Proto-Neolitik) Çağı'na ait sağlam kanıtların olmasıdır.

Boncuklu Tarla'nın mimari özellikleri bölgede yaygın olarak görülen Çanak-Çömleksiz Neolitik Çağ B dönemine ait dikdörtgen yapılardan oluşurken aynı çağın A dönemine ait oval köşeli ve yuvarlak yapıları bulunmaktadır (Kodaş, 2018; Kodaş ve Erdoğan, 2019). Bu özellikleri ile başta Çayönü (Erim-Özdoğan, 2007) olmak üzere, kısmen Göbekli Tepe (Schmidt, 2002a; Schmidt, 2004; Schmidt, 2007a;

Schmidt, 2011) ve Nevali Çori (Hauptmann, 2007; Hauptmann, 1999a; Hauptmann, 1999b; Hauptmann, 1993) merkezleri ile benzer özellikler gösterir. Göbekli Tepe ve Nevali Çori yerleşimlerinin erken tabakalarında bulunan yuvarlak yapılar, geç (ÇÇNB) tabakalarında bulunan dikdörtgen yapılarla birebir olmasa da biçimsel olarak benzerlik göstermektedir. Neredeyse aynı tabakalarda aynı tip mimari özellikler gösteren Çayönü ile bazı farklılıklar dışında benzerdir. Özellikle 2019 yılında Boncuklu Tarla'nın Doğu Alanı'nda yapılan kazılar sonucunda ortaya çıkarılan yuvarlak ve oval köşeli yapılar Çayönü yerleşiminin en erken tabakası olan I. Evre ye tekabül etmektedir. Öte yandan yine Çayönü'nün 2. Evresi olan "Izgara Planlı Yapılar" evresinin yapılarına benzer özellikler gösteren ayni tip yapılar yine Boncuklu Tarla, Doğu Alanı'nda bulunmuştur (İpek ve Çiftçi, 2020: 219-220).

Çayönü'nün Hücre Planlı ve Geniş Odalı evrelerine ait yapılarına benzer yapılar Boncuklu Tarla yerleşiminin ÇÇNB tabakası boyunca ortaya çıkarılmıştır. Yukarıda bulunan Anıtsal "Kamu" yapılarından Terazzolu Yapı ve Büyük Ev Yapısı bu bahsi geçen tabakaya tekabül edilmektedir. Çayönü "Terazzo Yapısı" ile Boncuklu Tarla "Terazzo Yapısı" sadece tabana serilmiş söndürülmüş kireç (terazzo tekniği) ve yaklaşık aynı dönemlere ait olmaları yönünden benzer gibidirler. Bunlar dışında Çayönü "Terazzo Yapısı" nda yüksek duvarlar üzerinde bulunan payandalar, terazzo taban içine (kırmızı taban içinde) beyaz taşlar, yapı içinde bulunan buluntular ve yapının yerleşim yerinde bulunduğu konumu ile farklılık göstermektedir (Erim-Özdoğan, 2007). Boncuklu Tarla "Terazzo Yapısı" nda ise büyük ebatları, kompleks yapısı, taş merdiveni, merkezde birbirine simetrik dört dikme (yerlerinde olmasalar bile yuvaları belirgin), yapının her iki evresine ait kalıntılar ki özellikle batı alanında bulunan kırmızı çizgi boyalı beyaz terazzo ve yapının yerleşimde ortaya çıkarıldığı tabakada merkezi bir yerde olması Çayönü örneğinden ayırmaktadır (Mardin Müzesi ve Kodaş, 2017). Boncuklu Tarla örneğinde Terazzolu alan içinde hiçbir buluntu ele geçmemiş, ancak odalarında, işliklerinde birçok buluntusu bulunmaktadır. Biçimsel olarak birbirlerine benzemeseler de Göbekli Tepe "Aslanlı Yapı" (Schmidt, 2002a; Schmidt, 2004; Schmidt, 2007b; Schmidt, 2011) ve Nevali Çori "H13A ve H13B" (Hauptmann, 2007; Hauptmann, 1999a; Hauptmann, 1999b; Hauptmann, 1993) yapılarına terazzo kullanımı yönünden benzemektedirler. Aynı döneme tekabül eden

Çayönü, Göbekli Tepe, Nevali Çori ve Boncuklu Tarla ÇÇNB "Kamu Yapıları" ortak terazzo kullanımı dışında aynı denilebilecek özellikleri bulunmamaktadır. Son dönemlerde kazıları yapılan Karahan Tepe yerleşiminde aynı döneme ait Nevali Çori ve Göbekli Tepe örneklerine oldukça fazla benzeyen, ancak Çayönü ve Boncuklu Tarla örneklerine terazzo kullanımı dışında benzemeyen bir yapı ortaya çıkarılmıştır.

ÇÇNB tabakasına tarihlendirilen "Büyük Ev" yapısı Yukarı Mezopotamya Bölgesi'nde mimari özellikleri, iç düzenlemesi, buluntuları ve mezar çukurları ile şuan için tek örnektir. Jerf El Ahmar yerleşiminde Stordeur tarafından "Mutfak Yapısı (EA 10 Evi)" olarak ele alınan yapı ile biçimsel olmasa da işlevsel olarak benzerlik göstermektedir (Willcox, 2002: 55-59; Willcox ve Stordeur, 2012: 107). Büyük Ev yapısı içinde bulunan silo tabanları, ocakları, büyük öğütme taşları, onlarca havaneli ve vurgaç buluntuları ile günlük kullanım yapısı (Mutfak) olarak görülmektedir. Sadece günlük kulanım yapısı dışında devasa boyutları ile "Ortak Kullanım (Kamu) Alanları" arasında bulunmaktadır. Jerf El Ahmar yerleşiminde "Kamu Yapıları" içinde bulunan günlük kullanım eşyalarından yola çıkarak bu yapıların aynı zamanda mutfak olarak kullanıldığı, bunun dışında biraz daha geç bir evreye ait olan küçük ebatlı bir yapının sadece mutfak yapısı olduğunu iletilmiştir. Bahsi geçen yapının açıklanan özelliklere bakıldığında iç buluntuları yönünden Boncuklu Tarla örneğine benzemektedir (Willcox, 2002: 55-59; Willcox ve Stordeur, 2012: 107-108). Boncuklu Tarla "Büyük Ev" yapısı dikdörtgen biçimli, birçok bölünmüş ya da eklenmiş odalarıyla devasa bir yapı iken Jerf El Ahmar "Mutfak Yapısı (EA 10)" 4 odalı, dikdörtgen ve küçük ölçeklidir.

Boncuklu Tarla yerleşiminin ÇÇNA-B geçiş tabakasına tarihlendirilen yapısı "Stelli Yapı" Yukarı Mezopotamya Bölgesi'nde biçimsel ve işlevsel benzerleri olmasına rağmen dönemsel farklılıklar bulunmaktadır. Boncuklu Tarla "Stelli Yapı", dörtgen biçimi, dört taş steli ve payandaları ile Yukarı Dicle Bölgesi'nde tek örnektir. Yapının içinden alınan analizler henüz sonuçlanmamış olmasına rağmen ele geçen buluntular, taş aletler ve mikrolit aletlerden yola çıkılarak ÇÇNA-B geçiş evresine tarihlendirilmiştir. Yapının tam olarak bu döneme oturtulmasının nedeni yapının çevresinde bulunan ve aynı tabakada yer alan oval köşeli, tek odalı

yapılardandır. Stelli Yapı'nın henüz tam olarak tabanına ulaşılamamış, küçük sondajlardan anlaşıldığı kadarıyla taban sert topraktan yapılmıştır. Biçimsel olarak, yukarıda Boncuklu Tarla Terazzo Yapısı ile aynı dönemde açıklanan Göbekli Tepe "Aslanlı Yapı", Nevali Çori "H13A ve H13B", Karahan Tepe "Kamu Yapısı" ve Çayönü yapılarından Kafataslı Yapı'nın son evresi ile benzemektedir. Bu merkezlerde sadece Çayönü yerleşiminin en erken "Kamu Yapısı" olan "Saltaşlı Yapı" ile hem dönemsel hem de biçimsel olarak benzerlik göstermektedir. Mehmet Özdoğan ve Aslı Erim Özdoğan tarafından Erken Çanak – Çömleksiz Neolitik Çağ B olarak ele alınan yapının gömülü, dikdörtgen biçimi ve stelleri ile benzerdir (Özdoğan ve Erim-Özdoğan, 1990; Özdoğan vd., 1992; Erim-Özdoğan, 2007). Saltaşlı Yapı'da binanın ortasında üç stel bulunurken Boncuklu Tarla örneğinde dört stel bulunmaktadır. Stel sayısında ve stel biçimlerinde farklılıkları olan iki yapıda da payanda kullanımı vardır. Boncuklu Tarla "Stelli Yapı" sında taban toprak gibi görünürken "Saltaşlı Yapı" adı üstünde yekpare, taş levhalarla döşenmiştir.

Boncuklu Tarla'nın şuan için en eski yapısı "Payandalı Yapı" Epipaleolitik (Proto-Neolitik) Çağ'a tarihlendirilmiştir (MÖ 10.400, C14 sonuçları). Yuvarlak planlı olan yapının payandaları ve taş örgü sütunları ile ender örneklerdendir. Dja'de yerleşiminin "Resimli Yapısı" biçim olarak Boncuklu Tarla "Payandalı Yapısı" na benzerlik göstermektedir. Dja'de örneğinde duvar ve payandalar topraktan (kil) yapılmışken Boncuklu örneğinde sadece taş duvar ve harç kullanılmıştır. Bunun dışında yuvarlak yapısı şekli bakımından neredeyse tüm ÇÇNA yerleşimlerinde örnekleri bulunmaktadır. Ancak iç dekorasyon ve dönem olarak çok farklılıklar görülmektedir.

Boncuklu Tarla "Kamu Yapısı" örneklerinde seki/platform/bank tarzı iç yapı kullanımları görülmemiştir. Taş duvar yapıların üzerinde sıvaların olmasına rağmen boyama veya daha farklı bezemeler (kazıma, kabartma gibi) kullanılmamıştır. Boncuklu Tarla kamu yapılarından en erken olan Payandalı Yapı ve Stelli Yapı gömülü oldukları için doldurulmuş, Terazzo yapısı ise yüzeye kurulu olduğu için aynı şekilde bırakılmış ya da tarımdan ve erozyondan dolayı üst örtüsü yok olmuştur. Sonuç olarak yapıların toprak içine gömülü olanları terk edilmeyle birlikte boşaltılıp

doldurulmuştur. Yüzeyde olanlar ise boşaltılmış, ancak toprakla doldurulmamış gibi görünmektedir. Çayönü yapılarında da görülen bu uygulama "Yapı Kültü" olarak değerlendirilmiştir. Genel değerlendirme ve karşılaştırma kısmında detaylı olarak ele alınmıştır.

Yerleşimde birçok buluntu ele geçerken özellikle yerleşime ismini vermiş buluntu grubu olan boncuklar önemli yer tutmaktadır. Çoğu merkezde kazıma ya da kabartma olarak gördüğümüz hayvan ve geometrik motifler bu yerleşimde doğrudan boncuklar biçiminde işlenmiştir (Resim 14).

5.1.2. Çayönü

5.1.2.1. Konum, Coğrafi Özellikler, Tarihçe, Tabakalanma ve Mimari

Çayönü, "Verimli Hilal" olarak adlandırılan bölgenin çöllerle birbirinden ayrılmış kuzey ucunda bulunan Güneydoğu Anadolu Bölgesinde yer almaktadır (Erinç, 1980: 74-75). Anadolu'nun tarih öncesi çağlarına ait en iyi verilerinin elde edildiği Çayönü yerleşmesi veya Çayönü Tepesi yerleşimi, Diyarbakır'a bağlı Ergani ilçesine 7 km güneybatıda, Diyarbakır il merkezinin yaklaşık 65 km kuzeybatısında, Sesverenpınar (Hilar) köyünün kuzeyinde yer almaktadır. Eski ismi Kota-Berçem olan merkezin hemen güneyinden Boğazçay deresi, kuzeyinden, doğusundan Bestakot çayı ve birkaç mevsimlik çay geçmektedir (Resim 7-8). Oldukça geniş bir alana yayılan höyük, kuzey-güney 160 m, doğu-batı 350 m ebatlarındadır (Erim-Özdoğan, 2007: 59-60, Özdoğan vd., 1993).

Çayönü ilk olarak, 1963 yılında İstanbul ve Chicago Üniversiteleri Güneydoğu Anadolu Tarihöncesi Araştırmaları Karma Projesi doğrultusunda Halet Çambel ve Robert J. Braidwood tarafından keşfedilmiştir (Özdoğan vd., 1993). 1950'lerde Irak ve İran'da da başlatılan bu projenin asıl araştırma konusu, ilk üreticiliğe geçiş evresinin tüm doğal verilerini içeren ve arkeolojik açıdan hiç bilinmeyen alanların incelenmesidir (Erim-Özdoğan, 2007: 58). Bu projenin Türkiye

ayağını oluşturan kısmı Çambel ve Braidwood 1962 yılında, Yukarı Dicle Havzası'nda yüzey araştırmaları yapmışlardır. 1963 yılında Urfa, Siirt, Diyarbakır ve Batman (o tarihlerde Siirt'e bağlı) da yapılan yüzey araştırmaları ile birçok merkez incelenmiştir (Çambel ve Braidwood, 1980a: 5). Bunlar dan biri olan Çayönü (Kote-Berçem) tescilinden (1963) bir yıl sonra yani 1964 yılında kazılmaya başlanmıştır (Özdoğan, vd. 1993). Uzun bir süre kazı başkanlığı (1964-1972) Halet Çambel, Linda Braidwood ve Robert J. Braidwood eş başkanlığında yürütülmüş, uzun bir aradan sonra 1985-1991 yılları arasında Mehmet Özdoğan ve ekibi tarafından kazıları yapılmıştır. Yine uzun bir süre sonra 2015 yılından itibaren Çayönü kazıları Aslı Erim Özdoğan tarafından yapılmaya devam edilmektedir. Çayönü kazılar 2015 yılına kadar toplamda 16 kazı sezonu olarak kazılmış, alanda yaklaşık 8000 m²'lik alan kazılmıştır (Özdoğan, vd. 1993). 2015 yılı sonrası Aslı Erim Özdoğan başkanlığında kazılar devam etmektedir.

Çayönü, kuzeybatısında Ergani ovası, kuzeyinde Güneydoğu Toros Dağları, batısında Fırat - Dicle nehirleri ve bunların kollarının yardığı irili ufaklı ovalar, güneyinde ise Diyarbakır çukurluğu gibi coğrafi bir bölgenin merkezinde bulunmaktadır. Çayönü halkının bu alanı uzun bir süre kullanmasında temel nedeni bulunduğu coğrafyanın hammadde kaynaklarına yakınlığından kaynaklanıyor olmasıdır. Ergani ve Çermik'ten bakır (malahit) madeni, Karacadağ'dan bazalt, Hilar kayalıklarından mermer ve kireçtaşı, çevresinde oldukça fazla bulunan çakmaktaşları ve farklı türdeki kayaçlar, etrafında bulunan akarsular ve ovalar Çayönü halkının bu alanı uzun süre kullanma nedenleri arasındadır (Özdoğan vd., 1993; Erim-Özdoğan, 1995: 11-12; Erim-Özdoğan, 2007: 59). Özellikle Terazzo Yapısı'nın tabanında kullanılan pembemsi kalker taşının hemen yanı başında bulunan Zülküf Dağı'ndan getirildiği de analizler sonucu kesinleşmiştir (Şaroğlu 1989). Obsidyen kaynakları ise farklı bilgiler vermektedir. Ele geçen obsidyenler üzerinde yapılan incelemeler sonucu erken evrelerde kullanılan malzemenin nehir yataklarından alındığını, sonraki dönemlerde ise Bingöl yataklarından getirildiği ya da getirttirildiği görülmektedir (Erim-Özdoğan, 1995; Erim-Özdoğan, 2007: 59).

Çayönü, ilk araştırma zamanlarında ve ilk kazı çalışmalarında üç ana evre olarak

kayıt altına alınmış, bunlardan ilk ikisi (Evre II-III) Neolitik Çağ'dan başlamak üzere günümüze kadar olan kısmı içerirken, son evre (Evre I) tez konumuzun ve Çayönü'nün esas evrelerini kapsayan, höyükte geniş bir alana yayılan "besin üreticiliğine geçiş evresi" olarak ele alınan bölümü içermektedir (Çambel ve Braidwood, 1980a: 13,21-22,52; Çambel ve Braidwood, 1980c). Bu dönemden sonraki çalışmalar ve değerlendirmeler sonucu höyükte Çanak-Çömleksiz Neolitik Çağ, Çanak-Çömlekli Neolitik Çağ, Kalkolitik Çağ, İlk Tunç Çağı, Orta Tunç Çağı, Demir Çağları ve Orta Çağ'a ait verilerle tabakalanma oluşturulmuştur[13] (Resim 16).

- I. Evre/Esas Evre: Çanak-Çömleksiz Neolitik Çağ

-Yuvarlak Planlı Çukur Yapılar Evresi	r1-4	MÖ 10200-9400 (ÇÇNA)
-Izgara Planlı Yapılar Evresi		MÖ 9400-9100 (ÇÇNA-EÇÇNB)
Erken Evre	g(1-4)	MÖ 9400-9200 (ÇÇNA)
Geç Evre	g(5-6)	MÖ 9200-9100 (EÇÇNB)
-Kanallı Yapılar Evresi	Chl-4	MÖ 9100-9000 (EÇÇNB)
-Taş Döşemeli Yapılar Evresi	Cp-3	MÖ 9000-8600 (OÇÇNB)
-Hücre Planlı Yapılar Evresi	CI-3a-b	MÖ 8600-8300 (GÇÇNB)
-Geniş (Tek) Odalı Yapılar Evresi	IrI-6	MÖ 8200-8000 (ÇÇNC)

- II. Evre: Çanak-Çömlekli Neolitik Çağ ve Kalkolitik Çağ-Erken Tunç Çağ I

- Eski Çanak-Çömlekli Evre (Pottery with Kerpiç Architecture – pnk)
- Yeni Çanak-Çömlekli Evre (Pottery with Stone Architecture – pns)
- Geç Kalkolitik – Erken Tunç I evresi

- III. Evre:

- Erken Tunç II-III
- Orta Tunç (MÖ 2. Bin)
- Demir Çağı

[13] Çayönü tabakalanması için farklı görüşler ortaya atılmış Bknz: Özdoğan vd., 1993; Özdoğan, 1995; Özdoğan ve Erim-Özdoğan, 1990; Özdoğan vd., 1992; Özdoğan vd., 1993; Özdoğan vd., 1991; Çambel ve Braidwood, 1980a; Çambel ve Braidwood, 1980c; Bıçakçı, 1998; Davis, 1998; Van Zeist ve Roller 1994; Erim-Özdoğan veyalman, 2004. Çanak-Çömleksiz Neolitik Çağ evreleri oluşturulurken yapıların biçimine, temel yapı tipine ya da belirgin bir mimari özelliğine göre adlandırılmıştır (Erim -Özdoğan, 1994:30; Erim-Özdoğan, 1999: 41; Özdoğan vd. 1993: 106-107)

- Orta Çağ

Yukarıda verilen tabakalanma çoğunlukla C14 tarihleme yöntemine dayanılarak yapılmış, Aslı Erim Özdoğan (2007: 64) verdiği tarihleme listesinde bazı sapmaların olduğunu ve bunların belirli nedenlerden ötürü doğal olduğunu bildirmiştir.

Çayönü'nün en erken evresi olan "Yuvarlak Planlı Çukur Barınaklar" evresinde konutlar, küçük bir alanda, aralarında çok az mesafe olan yuvarlak veya oval planlı, çukur tabanlı barınaklardan oluşmaktadırlar (Resim 16). Çadır tipine benzer şekilde yapılmış konutların dal örgü ve ahşaplarla yükseltildiği düşünülmektedir. Zemin çevresinin ise küçük taşlarla desteklendiği, tabanların ise toprak ya da küçük taşlarla yapıldığı görülmektedir. Zamanla genişleyen ve ovalleşen kulübeler dal ve ağaçların sepet şeklinde örülmesi ve üzerinin kille sıvanmasıyla kullanılmaya devam edilmiştir Erim-Özdoğan, 2007: 65; Bıçakçı, 1998:138).

"Izgara Planlı Yapılar" evresinde yapılar oldukça geniş bir alanda ortaya çıkarılmıştır. Bu evrenin en önemli yapısı "özel yapı " olarak ele alınan "Saltaşlı Döşemeli Yapı" dır. Bu evreye ait konutlarda alt evre üst evre sorunları bulunmaktadır. Bu evrede kuzey-kuzeybatı, güney-güneybatı yönünde ki konutlarda genellikle yapılar 10-11 m uzunluğunda, 3.5 – 4.00 genişliğinde, en az üç bölümden oluşmaktadır. Bu yapıların bir kısmı 6 - 8 sıra, birbirine paralel oturtulmuş ortalama 0.50 m genişliğinde aralarında boşluklar bırakılan taş sıralarından oluşan ızgaraları genelde ilk bölüm olurken, ortada bulunan sıvalı tabanları ve ocağı ile geniş bir alan olan ikinci bölüm ve son olarak bu alana dayandırılmış irili ufaklı bölmelerden oluşan üçüncü bölümden oluşmaktadır (Resim 17-19). Dikdörtgen görünümlü bu yapıların ebatlarına göre ızgara duvarları, bölmeleri ve ocakları değişiklik göstermektedir. Bir alt evrede (yuvarlak planlı çukur barınaklar) yapı içinde günlük kullanıma ait veriler oldukça azdır genelde barınak dışında izlere rastlanmıştır. Izgara planlı yapılar evresinde de genelde buluntular yapı içinden ele geçmiştir. Izgara planlı yapılar zamanla toprak taban ya da yassı taşlarla kapatılmaya, taş sırlarının bir duvar şekline dönüşmeye başlamasıyla "Kanallı Yapılar" evresi oturmaya başlamıştır

(M. Özdoğan ve A. Erim-Özdoğan 1990). Bu gelişim inşa tekniğiyle birlikte ilerlemektedir. Basit taş sıraları duvar örgülerine dönüşmeye başlamış, köşeler oldukça belirginleşip dik köşeli hali almaya başlamış, taş-kerpiç kullanılarak iyi işçilikli, birbirinden dar kanallarla oluşturulan taş yapıya dönüşmüşlerdir. Zamanla değişen mimari, geniş ızgaralı "ters ızgara planlı yapılar" olarak dönüşüm geçirmiştir. Genel olarak bu evre yapıları, farklı genişliklerde ki kanallarla ayrılan, ortalama 3.00x5.50 m boyutlarında ki taş platformla yükseltilmiş, irili ufaklı fazla düzgün olmayan taşlarla duvar oluşturulmuş yapılardır. Bazı yapılarda bu platform üzerine ikinci bir yükseltme yapılmış, su basmalarını engellemek amaçlı yapıldığı düşünülmüştür. "Kafataslı Yapı" "Kanallı Yapılar" evresinin özel yapısı olarak ortaya çıkarılmıştır. "Taş Döşemeli Yapılar" evresinde, 8-9 m uzunluğunda, 4-5 m genişliğinde, dikdörtgen planlı ve birbirine geçişli, 2-3 adet 1.80-2.00 m genişliğinde, 3.50-4.00 m uzunluğunda dörtgen odalardan oluşmaktadır. Bazı yapılarda duvarlarda paye izlerine de rastlanmıştır. Bir alt evrede su basması olarak yapılan mimari unsurlar bu evrede tercih edilmemiştir. Çayönü'nün "Hücre Planlı Yapılar" evresine ait mimari yapılar höyüğün genelinde takip edilebilmiştir. Höyüğün batı kesiminde ortaya çıkarılan yapılar 7-8 m uzunlukta, 4-5 m genişlikte iken doğu alanında 12-13 m uzunlukta, 6-7 m genişliktedir. Plan olarak birbirine benzeyen bu yapıların, kuzeye bakan taraflarında iki yada tek odalı geniş mekanların oluşturduğu bölümler varken, güneyde aralarında dolaşmayı sağlayan açıklıkları ile hücreler (6-8 adet) ortaya çıkarılmıştır. Mekanlara üst kattan, olasılıkla ahşap bir merdiven aracılığı ile inildiği düşünülmektedir. Çünkü yapılarda hücre kısmı ile geniş odalı kısım arasında herhangi bir bağlantı/giriş olmadığı görülmektedir. Temellerde kuru taş duvar tekniği kullanılmış, temel çukuru izlerine rastlanmamıştır. Bu evrede kerpiç duvar kullanıldığı, kerpiç döküm izlerine rastlanmıştır. Bu evreye ait özel yapılar "Terazzo Yapısı" ile "DE (Özel Yapı) Yapısı" dır (Resim 19). Çanak-Çömleksiz Neolitik (PPN) tabakasına tarihlendirilen son evre "Geniş Odalı Yapılar" evresidir. Bu evrede höyüğün doğu kesimi genellikle tercih edilmiş, yapılar yüzey toprağının hemen altında ortaya çıkarılmıştır. Yapılar genellikle dikdörtgen ve tek mekandan oluşmaktadır. Temel duvarlarında irili ufaklı taşlar kullanılarak temel çukuru içinden yükseltilmiştir. Duvarlarda özensiz işçilik izleri görülmektedir bu sebeple duvarların ne kadar yükseltildiği, kerpiçlerin kullanılıp kullanılmadı ki eğer kullanıldıysa

özellikleri hakkında yeterli bilgi yoktur (Resim 20-21).

5.1.2.2. Çayönü Anıtsal "Kamu" Yapıları

Çayönü yerleşiminde farklı tabakalara ve evrelere ait birden çok "Anıtsal Yapı", "Özel Yapı" veya "Kamu Yapısı" olarak ele alınabilecek yapılar ortaya çıkarılmıştır. Çayönü'nün tabakalanmasına ve bu tabakalarda ortaya çıkarılan konut yapılarına göre çok farklı özellikler sergileyen bu yapılar kendi içinde de farklılıklar göstermektedir. Örneğin "Kafataslı Yapı" aynı zamanda bir "Ölü Evi" niteliği taşırken diğer yapılarda bu özellik görülmemektedir (Erim-Özdoğan, 2007: 77). Çayönü yerleşiminde ortaya çıkarılan ilk "Kamu Yapısı – Özel Yapı" 1964 yılında "Saltaşlı Döşemeli Yapı" iken ikincisi de "Terazzo Yapısı" olmuştur. Ancak ilk kazılardan, "Kafataslı Yapı" nın ortaya çıkarılmasına kadar geçen süreçte bu iki yapı konut olarak ele alınmıştır (Özdoğan ve Erim-Özdoğan, 1998: 583). Bunun sebebini ise Mehmet Özdoğan (2004: 47-49) Braidwoodların Tunç Çağı çalıştığını, saray, tapınak, heykel ve sanat ağırlıklı yapı ve nesnelerin oldukça gündemde olduğunu, bu çizginin dışına çıkmak için Neolitik Çağ'a yöneldiklerini ifade etmiştir. Neolitik Çağ'da özel yapı olmayacağını düşünen Braidwoodlar bu sebeple bu iki özel yapıyı uzun süre konut olarak görmüşlerdir (Resim 17).

Aslı Erim Özdoğan (1994: 46) bir yayınında "Kafataslı Yapı" dışında diğer yapılarda hiçbir buluntu ele geçmediğini ifade etmiştir. Kafataslı Yapı da ise sadece mezar ve mezar buluntuları bulunmaktadır. Bu sebeple Çayönü özel yapıları için sadece "Kült Yapıları" tabirini kullanmak doğru sayılmamaktadır. Bunun dışında bu çalışmanın başında da değinildiği gibi yapı ile ilgili kesin belirleyici bir buluntu grubu ya da o yapıyı herhangi bir kavramla özdeşleştirmeyecek veri olmadığı sürece bu yapılar "Kamu Yapısı" olarak ele alınmıştır. Aslında bu bahsi edilen sorun Neolitik Çağ için geçerlidir. Tek yapı üzerinden "sadece bu amaçla kullanılmıştır" denilebilecek bulgular yoktur. Daha çok Kalkolitik ve Tunç Çağlarında başlayan tapınak, zigurat, saray gibi belirgin yapı grupları için geçerlidir. Bu sebeple Çayönü "Anıtsal Yapıları", "Özel Yapıları", ya da "Kamu Yapıları" olarak ele alınmıştır.

5.1.2.2.1. Saltaşlı Döşemeli Yapı (Flagstone Building)

Çayönü yerleşiminin "Izgara Planlı Yapılar" evresinin sonuna tekabül eden bu "Kamu Yapısı" 1964 yılında ortaya çıkarılan ilk özel (Kamu) yapısıdır. İlk ortaya çıkarıldığında konut olarak ele alınan yapı FA kodlaması ile kayıt altına alınmıştır (Özdoğan ve Erim-Özdoğan, 1998, 583). Dikdörtgen planlı olan yapı, ana toprağın içine oturtulmuştur (Schirmer, 1990: 378). Höyük alanında yaklaşık olarak 60 m² 'lik (Forest, 1996: 17) alanı kaplayan yapı 11.00x7.50 m ölçülerinde olup yapının güney kısmı yamaca geldiğinden zamanla akıp yok olmuştur (Erim-Özdoğan, 1994:45). Yapının kuzey duvarı bir set şeklinde örülmüş, 1.00 m'yi aşan kalınlığa varan duvarın iki dar paye ile desteklendiği görülmektedir. Yapını tabanında düzgün olmayan yassı kalker taşları kullanılmış, ihtimalle taşlar killi toprak içine gömülerek yapılmış ya da taşlar dizildikten sonra aralara killi toprak sıkıştırılmıştır (Resim 22-23). Yapının en önemli özelliği Çayönü'nün en eski dikili taşlarının bu alanda ortaya çıkarılmasıdır. Arka duvara paralel bırakılan, aynı mesafede iki dikili taş payelerin hizasına gelecek şekilde yerleştirilmiş, üçüncüsü ise kuzeydoğu köşede doğu duvarına paralel bırakılmıştır (Erim-Özdoğan, 1994: 45-46; Erim-Özdoğan, 1999: 46; Schirmer, 1990: 378; Schirmer, 1991). Kuzey duvarı boyunca Aslı Erim Özdoğan'ın (1994: 45) ve Schirmer'in (1990: 378) "süpürgelik" olarak ele aldığı küçük yassı taşlarla, duvarın dibinde, tabanla birleştiği yerde bir çıkıntı oluşturulmuştur. Ali Umut Türkcan ise (2006: 44, dn. 11) Schirmer'in (1983: 378) kırık yassı taşlar hakkında yeterli bilgi vermediğini ve bu nedenle bunların kırık stellerin parçaları olma olasılığına değinmiştir. Ancak bu çalışmada ve diğer araştırmalarda bahsi edilen duvar dibindeki çıkıntıların yer döşemesinde kullanılan yassı taşlarla benzer oldukları görülmekte ve ihtimalle bu çıkıntının yine duvarın kalın ve sağlamlaştırılmasından yola çıkarak tabanla duvar dibi arasından gelen ya da gelebilecek su ve haşereleri engellemek için yapıldığı düşünülmektedir. Yapının bir kısmı tahrip olduğundan giriş ile ilgi bilgi yoktur. Ancak Schirmer (1990: 378) yapının tahrip olan güney kısmını giriş kabul ederek, dört tarafı masif taş duvarlarla çevrili yapının çatı örgüsü ile kapatıldığını düşünmektedir. Kuzey duvarında bulunan payelerin karşıtlarının olduğunu, orta kısımlara yakın konumlandırılan stellerinde paye görevinde kullanılarak 5.5. m'yi bulan iç mekan açıklığının çatı ile kapatıldığını

ileri sürmektedir. Yapıda, iç kısımdaki dolguda (ihtimalle sonradan doldurma da, "yapı kültü" yani yapının gömülmesi sırasında toprakla karışan buluntular) birkaç küçük buluntu ele geçmiş, ancak yapı ile alakalı olan tabandan herhangi bir buluntuya rastlanılmamıştır.

5.1.2.2.2. Kafataslı Yapı BM "Ölü Evi" (Skull Building)

Çayönü yerleşiminin en önemli yapılarından olan "Kafataslı Yapı" Izgara Planlı Yapılar evresinin ortasından başlayarak, Kanallı Yapılar ve Taş Döşemeli Yapılar evresine kadar sürekli kullanım gören bir "Kamu Yapısı" dır. Bu yapıyı "Kamu Yapısı" olarak ele almamızın sebebi, yapı içinde ele geçen birçok iskeletin yerleşimin genelinde, yani Çayönü halkı tarafından kullanılmasından gelmektedir. Bunun dışında yapıya "Kült Yapısı" demek yerine Aslı Erim Özdoğan (2007: 77)'ın tabiri ile "Ölü Evi" demek daha doğru bir kullanım gibi görünmektedir (Resim 24-25).

Yapı "Saltaşlı Döşemeli Yapı" nın hemen kuzeydoğusunda, höyüğün doğu kesiminde 1980 yıllarında ortaya çıkarılmıştır. İlk bulunduğu zaman oldukça fazla kafatası ile karşılaşılmasından dolayı "Kafataslı Yapı" olarak ele alınmış, ancak sonraki dönemlerde buranın sadece kafatasları için kullanılmadığı, bir mezarlık yapısı olduğu ve içerisine bırakılan iskeletlerin zamanla geriye atılarak yeni cesetlerin bırakıldığı yapı olduğu fark edilmiştir. Bu geri çekme olayı sırasında iskeletlerden kopan kafatasları dizili bir biçimde istiflenmiş bu sebeple ilk bunlar fark edilmiştir (Yılmaz, 2010; Kodaş, 2014).

Halet Çambel ve diğerleri (1985: 43) yapının ilk ortaya çıktığı zamanlarda, ebatlarını 12.00x10.00 m ölçülerinde, güney kısmında büyük bir avlu, avlunu kuzeyinde ise birbirine geçit veren üç küçük oda ile oluştuğunu, bu odaların kuzeyinde ise yarım daire biçimli bir başka mekan olduğunu ifade etmiştir. Ancak son çalışmalarda Çambel'in ihtimalle tek parça olarak ele aldığı yapı iki ana evrede ve bu evrelere bağlı birçok yenileme geçirdiği görülmektedir (Erim-Özdoğan, 1994: 46). İki ana evre kendi içinde farklı yenileme evrelerine bölünmektedir (Resim 26).

5.1.2.2.2.1. Kafataslı Yapı BM 1a-d (İlk Ana Evre)

Kafataslı Yapının en eski evresi olan bu 1a-d evresi kendi içinde dört farklı evreye de ayrılmaktadır. Bu evrenin genel özellikleri oval bir yapıya sahip olması ve dış duvarların yapılmasından sonra iç duvarların yapılmasının oldukça belirgin olmasıdır. Höyüğün doğu yamacına kurulan yapı, yamacın kesilerek oturtulması sonucu oluşturulmuştur. Yapının güney kesimi bir sonraki ana evre (BM 2) tarafından tahrip edilmiştir (Erim-Özdoğan, 1994, 46; Schirmer, 1990: 378). İlk üç alt evrelerde yapı oval/söbe planlı görünürken, BM1a evresinde yapı oval köşeli dörtgen yapı biçimindedir (Resim 25-26). Schirmer (1990: 378, 380) bu durumu, "hafif apsisli olan BM1'in taş işçiliğinin zayıf olması, içte yapılan duvarın dış duvarı zorlayarak yıkmaya başlaması ve üst evreye ait yenilemelerin bu yapıyı bozmasından kaynaklı BM 1 yapısının yuvarlak mı ya da dörtgen mi olduğu belirgin değildir" diyerek açıklamaya çalışmıştır (Türkcan, 2006: 48).

5.1.2.2.2.1.1. BM 1d Evresi (Oval/Söbe Planlı Yapı):

Bu evreye ait yapı oldukça tahrip olmuş durumda ortaya çıkarılmıştır. Tahribat bir üst evreye ait olan yapılar tarafından yapılmış, bu tahribat sonucu ise yapının Kafataslı Yapı' ya mı yoksa en alt tabakaya ait Yuvarlak Planlı Çukur Barınaklar evresine mi ait olduğu kesinlik kazanmamıştır. Yapının oval köşeli kuzey duvarından yola çıkılarak Kafataslı Yapı evresi olarak kabul edilmiş, ancak en alt evrede bulunan yapılarında yuvarlak ve oval olması durumu karmaşık hale getirmiştir. Yapının dolgusunun da tahrip edilmesi nedeniyle bu alana ait buluntular ele geçmemiştir (Erim-Özdoğan, 1994: 46-47).

5.1.2.2.2.1.2. BM 1c Evresi (Oval/Söbe Planlı Yapı):

Bu evre bir alt evre gibi tahribatlara maruz kalmış ve yine aynı şekilde yamaç kesilerek oturtulmuştur. Yapının güney yarısı üst evreye ait BM2 yapıları tarafından tahrip edilmiştir. Aynı şekilde bu yapıda Izgara Planlı Yapı evresindeki GL yapısını tahrip etmiştir. Yapını sağlam kalan kısmında biri büyük biri küçük iki adet mezar çukuru ortaya çıkarılmıştır (Erim-Özdoğan, 1994: 47). Mezar çukurlarından büyük

olanın 2.00x0.90 m ölçülerinde olduğu ve içine birden çok iskelet bırakıldığı görülmektedir. İskeletlerin büzülmüş biçimde rast gele atıldığı, yön birliğinin olmadığı ortaya çıkarılmıştır (Erim-Özdoğan, 1994: 56). Aslında bu rast gele atılma olayı toplu gömü mü yapıldığı sorusunu akla getirmektedir. Yani döneminde bir salgın veya başka bir etken den dolayı toplu ölümler yaşanmış ve toplu mezarlar oluşturulmuş olunabilir.

Büyük mezar çukurunda dağınık halde kolye, çakmaktaşı mızrak ucu ve bir hayvana ait kafatası ele geçmiştir. İkinci çukurda ise insan kemiklerinden oluşan bir yığın ortaya çıkarılmıştır. Her iki çukur kullanımdan düştükten sonra üzerleri bir toprak tabanla kapatılmıştır (Erim-Özdoğan, 1994: 56).

5.1.2.2.2.1.3. BM 1b Evresi (Oval/Söbe Planlı Yapı):

Bu evre yapısı, bir alt evre yapısı (BM 1c) duvarlarının iç kısmına, onlarla beraber bir kalın duvar yapılmış, duvar aralarının toprak ile doldurulması ve yassı taşlarla kapatılması sonucu bu evre duvarları oluşturulmuştur. Aynı duvarın önüne iki ince-küçük payede atılmasıyla duvar sağlamlaştırılmıştır. Bu değişimlerden sonra yapının dışa duvarları kalınlaşmış, mekanlar küçültülmüştür. Mekan içleri ise toprak tabanla kaplanmış, BM 1c mezar çukurlarının üstü örtülmüştür. Bu toprak taban üzerinde sayısız insan iskeleti parçaları ve bir adet malahit boncuk ele geçmiştir. Bu evre ve bir alt evrede (BM 1c) kazılarda elde edilen bilgiler ışığında oldukça şiddetli bir yangının varlığı görülmektedir (Schirmer 1990: 378; Erim-Özdoğan, 1994: 47, 56).

5.1.2.2.2.1.4. BM 1a Evresi (Yuvarlak/Oval Köşeli Dörtgen Yapı):

Bu evre ile ilgili fazla bir bilgi ele geçmemiştir. BM 2 evresi tarafından oldukça tahrip edilen yapının sadece kuzey duvarının kuzeybatı köşesi ortaya çıkarılabilmiş ve BM 1b-c evrelerinin batıdan kesen bir duvarı mevcuttur. Yapının diğer buluntuları ve özellikleri tahribattan dolayı bilinmemektedir (Erim-Özdoğan, 1994: 47).

5.1.2.2.2.2. Kafataslı Yapı BM 2a-c, Dörtgen Planlı Yapı (Son Ana Evre)

Kafataslı Yapı'nın bu evresi yaklaşık 80 m²'yi aşan ölçülere sahiptir (Forest, 1996: 17). Bu ana evre kendi içinde üç evreye ayrılmaktadır. Alt evrelerde mimarinin kullanıla gelmesi ile bu evrede değişimler geçirmiştir. Yapının planında ve yapım özelliklerinde bir takım değişimler yaşanmıştır. "Kafataslı Yapı" nın Dörtgen Planlı kısmı olan evre, kuzey yarısı birbirinden geçişli dörtgen odalar ve eski yenileme evresinde (BM 1) taban altı hücrelerinden, güney yarısı sıvalı, üzerinde büyük bir "sunak taşı" nın bulunduğu geniş bir avludan oluşmaktadır (Erim-Özdoğan, 1994: 46). Yapının tabanı yassı taşlarla döşenmiş, avlu kısmında bulunan "sunak taşı" üzerinde yapılan incelemeler sonrasında kristalleşmiş insan ve sığır kanı bulgularına rastlanmıştır (Schirmer, 1990: 381-382). Bu yapı BM 1 ana evresinde ki yapıları tahrip ettiği gibi, kendisi de Çanak-Çömlekli Dönem yapıları tarafından tahrip edilmiştir. Oldukça karışık görünen evre yapıları alt başlıklar halinde aşağıda aktarılmaya çalışılmıştır (Resim 26).

5.1.2.2.2.2.1. BM 2c – Dörtgen Planlı Hücreli Yapı

Kafataslı Yapı'nın ikinci ana evresine ait bu evrede, alt evreleri tahrip eden oldukça derinden inşa edilmiş, ihtimalle temel çukuru açılmış, düz uzun bir duvar ortaya çıkarılmıştır. Aynı duvar üst evrelerde de kullanılmak üzere sürekli bir değişim yaşamış ve 1.00 m'ye yakın bir genişliğe ulaşmıştır. Aynı duvara bu evrede doğudan ve batıdan dik gelen ve birleşen iki duvar daha tespit edilmiştir. Bu duvarlarla geniş bir mekan oluşturulmuştur. Bu mekanın kuzeyinde, yan yana yapılan dört küçük hücre yapısı ortaya çıkarılmıştır. Ortaya çıkarılan bu hücrelerin kenar duvarları boyunca yerleştirilmiş yassı blok taşlar ihtimalle hücrelerin kapatılması sırasında bırakılacak taş döşemeleri tutmak için kullanılmışlardır. Hücreler içinde farklı gömü türlerinde iskeletler ortaya çıkarılmıştır (Schirmer, 1990: 381; Erim-Özdoğan, 1994: 47). Hücreleri kapatmak için kullanılan yassı taşlardan oluşan taban üzerinden kerpiç eşik ile güneydeki sıvalı tabanlı avluya geçilmektedir. Bu avlu içinde bir çukurluk, biri topraktan biri taştan yapılan iki kenara dayatılan iki seki bulunmaktadır. Bu alandaki çukurluk içinde bir yaban öküzü kafatası ele

geçmiştir (Schirmer, 1990: 381; Erim-Özdoğan, 1994: 47). Ali Umut Türkcan'a (2006: 50) göre bu kafatası olasılıkla yapının tam girişini karşılayan yerde, platformun önünde duvara tutturulmuş ya da asılı olarak kullanılmış olunmalıdır. Yapıda kırık sunak taşı ele geçirilmiş, sonraki çalışmalarda üst evreye ait duvarda devşirme olarak kullanılan parçaların bu sunağa ait olduğu anlaşılmış ve birleştirme işlemleri yapılmıştır. Pembe renkli ve bölgeye yabancı olan bu taşın yüzeyi ve kenarları düzeltilerek parlatılmış ve büyük olasılıkla sunak olarak kullanılmıştır (Çambel vd., 1985: 44-45). Avluya girişte kullanılan kerpiç eşiğin içinden bakıldığında, daha eski evreye ait olduğu düşünülen üst kısımları kırık dikili taşlara denk gelinmiştir. Bu dikili taşlar en eski "Kamu Yapısı" olan "Saltaşlı Döşemeli Yapı" da ortaya çıkarılan örneklere ve sistemine benzemektedir. Birbirine koşut iki dikili taş arasında koyu kırmızı renkli ince tanecikli bir dolgu bulunmuştur (Çambel vd., 1985: 44; Schirmer, 1990: 381; Erim-Özdoğan, 1994: 47).

Yapının ölü gömme, mezar ve buluntu özelliklerine bakıldığında ise birçok farklılık görülmektedir. Hücre yapılarının en batıda olanında özenle istiflenmiş dört sıra kafatası ve bunları örtüp, çevreleyecek biçimde dizili uzun kemiklerle (kol-bacak kemikleri) karşılaşılmıştır. Bu düzenli istiflemenin hemen altında birbirine bağlı şeklinde bulunan uzun kemiklerden yapılmış seki benzeri bir yükseltme bulunmuştur. Daha sonradan öldüğü ve mezara bahsi edilen istiflerden sonra koyularak, bu alanı bozan bir kadın iskeleti de bulunmuştur. Hücre içinde dağınık halde çift delikli uzun boncuk ve fosilleşmiş bir midye kabuğundan yapılmış takıya ele geçmiştir. Bir başka hücre yapısı olan D yapısında, kafası koparılmış ya da düşmüş yarı büzülmüş biçimde olan kadın iskeleti ve bunlarla birlikte iki çocuk iskeleti de ortaya çıkarılmıştır. Bu yapının bir yanında, doğuda ki hücre de ise bir kemik atıl çukuru olarak kullanıldığı, yığınlaşan kemikler arasında ise oldukça sağlam bir malahit-bakır bir boncuk ele geçmiştir (Erim-Özdoğan, 1994: 47; Erim-Özdoğan, 1999: 51). Hücre mekanları içinde bulunan mezarlar ve iskeletlerin durumuna bakıldığında her bir hücrenin farklı kullanımlarda oldukları görülmektedir.

5.1.2.2.2.2.2. BM 2b – Dörtgen Planlı Hücreli Yapı

Bir alt evreden kalan mimari öğeler yine bu evrede hem kullanılmış hem de değiştirilerek yeniden düzenlenmiştir. Alt evrenden kalan kerpiç sekini üzerine taş duvar yükseltilmiş, dikili taşları içine alabilecek şekilde bölme duvarları yapılmış ve iç mekan üç bölüme ayrılmıştır. Alt evrede kullanılan tabanı sıvalı avlu bu evrede de kullanılmaya devam edilmiştir. Bu evrenin yapısında, dolgu toprak ve taban üzerinde ikincil gömülere rastlanmıştır. Bahsi geçen ikincil gömülerde kafatası ele geçmemiş ve iskeletlerin yanında domuz dişinden işlenmiş takı, işlenmiş malahit parçası ve taş boncuklar ele geçmiştir (Erim-Özdoğan, 1994: 48, 57; Erim-Özdoğan, 1999: 50, 51; Türkcan, 2006: 51).

Bölümlere ayrılmış olan alanda ortada bulunan hücre/oda içinde düzgün bir çukur açılmış, çukurun tabanı düz yassı bir taşla kapatılmıştır. Çukurun hemen kuzeybatısında, batıdaki odaya açılan giriş önünde, taban üzerinde, halka dipli, yayvan gövdeli, içi ve dışı kırmızı boyalı, akıtacak yeri olan alçak kenarlı bir alçı kap ters biçimde ele geçmiştir (Erim-Özdoğan, 1994: 48). Çayönü'nde bulunan en eski alçı kap olan bu eser Aslı Erim Özdoğan'a göre (1990: 50) *"bir kült yapısına sunulan kült nesnesi"* olarak yorumlanmış ve diğer mezar buluntularından farklı olarak ele alınmıştır.

5.1.2.2.2.2.3. BM 2a – Dörtgen Planlı Yapı

Kafataslı Yapı'nın en geç evresini oluşturan bu evrede ortada giriş yerleri bırakılan alt evreye ait yapının bölme duvarları daha sağlamlaştırılıp genişletilmiştir. Batı alanda bulunan alt evre batı duvarı 0.60 m daha batıya çekilerek büyütülmüş, güney duvarı da aynı şekilde genişletilmiş ve doğu ve batı duvarları arasında bir açıklık oluşturularak avluya giriş sağlanmıştır. Ortalama 0.85 – 1.00 m genişlikteki duvarları, güney duvarı üzerindeki avluya bakan payeleri ve taş döşemesiyle bu evrede Kafataslı Yapı oldukça anıtsal bir görünüme kavuşmuştur (Erim-Özdoğan, 1994: 48; Erim-Özdoğan, 1999: 51). Bölme duvarları ile önceki evreden oluşturulan hücre/odalar bu evrede de kullanılmaya devam edilmiştir. Üç odanın da tabanı küçük taşlarla döşenmiş ve her tabanda yine çukurluklar açılmıştır. Orta odanın çukuru üzerinde, tam kapatmayacak şekilde bir kapak taşı bulunmuştur (Çambel vd., 1985: 44; Erim-Özdoğan, 1994: 48). Önceki evreden değiştirilmeden kullanılan avlunun

güneybatı köşesinde, batı duvarının hemen dibinde 2.50x1.80x0.12 m ebatlarında kırmızımsı renkli, üzeri özenle düzeltilerek açkılanmış, önceki ele geçen sunak taşlarına benzer kireç taşından bir blok ele geçmiştir (Erim-Özdoğan, 1999: 50-51).

Dörtgen planlı yapı evresinde, hücreler/odalar içinde toplam 49 kafatası ele geçmiştir. Bu kafataslarını büyük bir çoğunluğu (27 adet) doğu odasında, boynuz/kemik alet parçası, taş boncuk ve domuz dişi ile beraber ele geçirilmiştir. 16 kafatası ise orta oda da hayvan kemikleri ile birlikte ele geçmiştir. Kafataslarının düzensiz bir şekilde ele geçmesinden yola çıkılarak bunların raf benzeri nesnelerle kademeli olarak üst üste yerleştirildiği, zamanla düşmesinden dolayı parçalandıkları düşünülmektedir. Bu görüşü destekler nitelik bir diğer oldu ise en alt kısımdan çıkarılan kafataslarının istifli pozisyonlarıdır, diğer kafatasları bu grup üzerinde dağınık ele geçmiştir. Kafataslarının ele geçtiği alanlarda iskeletlere ait hiçbir parçaya rastlanmamıştır. Kafataslarının büyük bir çoğunluğunda alt çeneler eksiktir. Doğu odanın içinde birden fazla iskelet ezilmiş olarak ele geçmiştir (Çambel vd., 1985: 44; Erim-Özdoğan, 1994: 57; (Erim-Özdoğan, 1999: 50-51). Yapı kullanımdan düştükten sonra doldurulup tek edilmiştir.

5.1.2.2.3. Sekili Yapı (Bench Building)

Höyüğün doğu kesiminde, 1978 ortaya çıkarılan yapı BK kodlamasıyla kayıt altına alınmıştır. Tek mekanlı yapı Çayönü "Kamu Yapıları" içinde en küçük ebatlı olanıdır. İsmini, duvarları boyunca uzanan geniş taş sekilerinden dolayı almış olan yapının tabanı küçük çakıl taşları ve kum kullanılarak özenli biçimde yapılmış, bu tabanın altından güneye uzanan bir kanalı da bulunmaktadır. Sekili Yapı'nın güney duvarı Saltaşlı Döşemeli Yapı'nın arka duvarı üzerine inşa edildiğinden, bahsi geçen kanal bu duvar üzerinden Saltaşlı Döşemeli Yapı'nın içine açılmıştır (Resim 27). Bu sebeple bu iki yapının aynı dönemde kullanım gördüğü düşünülmektedir (Özdoğan ve Erim-Özdoğan, 1989: 71; Erim-Özdoğan, 1994: 48).

Diğer Kamu Yapıları'nda giriş kısımları belirgin değilken Sekili Yapı'da belirgindir ve döneminde girişler hakkında fikir verir niteliktedir. Güneydoğu köşeye yapılan giriş, iki duvarı köşeden birleştirmek yerine açıklık bırakılarak yapılmaya çalışılmıştır. Diğer dörtgen yapılarda bu tür bir kapı açıklığı sistemine rastlanmamıştır (M. Özdoğan, 1996: 28, 29). Yapını arka kısmı kuzey yamacına açılan çukura oturtulmuş, bu durum Izgara Planlı yapıyı tahrip etmesine neden olmuştur. Bu nedenle Sekili Yapı hücre planlı yapılardan erken, en üstte yer alan Izgara Yapılarla çağdaş olmaktadır. Ayrıca Kafataslı Yapı'nın geç evresinin de (BM 2a) Hücre Planlı Yapıların en geç evresi ile tarihlendirildiği düşünülürse Sekili Yapı'nın Saltaşlı Döşemeli Yapı ile çağdaş olduğu düşünülmektedir (M. Özdoğan ve Erim-Özdoğan, 1989: 71).

5.1.2.2.4. Terazzo Yapısı (Terazzo Building)

Hücre Planlı Yapılar evresinde ortaya çıkarılan "Terazzo Yapısı" diğer "Kamu Yapıları" gibi höyüğün doğu kısmında yer almaktadır. Ancak farklı olarak yamaca oturtulmamıştır. Yapının önemli özelliklerinden biri olan tabanının söndürülmüş kirecin harç şeklinde dökülmesi ve demir oksitle boyanması sonucu oluşturulan "Terazzo" denilen teknik ile yapılmasıdır aynı zamanda bu teknik yapıya da ismini vermiştir (Resim 28-29). 1970 yılında ortaya çıkarılan bu yapı T kodlamasıyla kayıt altına alınmıştır. Kalın taş duvarlara sahip olan yapı 12.00x9.50 m ölçülerindedir. Yapının duvarlarında ikişer paye bulunurken, bunların taşıyıcı görevlerinden çok birer sembolik anlamlarının olduğu düşünülmüştür (Erim-Özdoğan, 1994: 49; Forest, 1996: 17). İrili ufaklı taşlardan örülmüş dış duvarlar 0.80-1.20m arasında değişen genişliklere sahip iken güney duvarı daha ince bırakılmıştır. Duvarlarda bulunan payeler ise 1.00 m yükseklikte, duvardan çıkıntı olarak ise 0.30 m mesafededirler. Duvar içlerine nerdeyse eşit aralıklarla yerleştirilen payeler belli bir düzen içindedirler (Schirmer, 1990: 382). Yapıya adını veren terazzo taban 0.12 m kalınlığında, kırmızı renkli, içerisinde farklı malzemelerin olduğu, oldukça iyi açkılanmış olarak ele geçmiştir. Kırmızı tabanın her iki yanında yapının kuzey-güney yönüne paralel payelerin hizasına gelecek şekilde döşemenin içine

beyaz taşlardan ya da beyazlaştırılan taşlardan yerleştirilerek iki hat oluşturulmuştur (Erim-Özdoğan, 1994, 49). "Terazzo Yapısı" içinde ele geçen tek buluntu, bir tekneye ait olduğu varsayılan kabartma bezemeli parçadır. Parçanın dış yüzeyine işlenen figür, insan yüzü şeklinde, burun ve yüz konturları vurgulanarak oluşturulmuş yontudur. Üslup olarak Aslı Erim Özdoğan tarafından Nevali Çori örneklerine benzetilmektedir (Erim-Özdoğan, 1999, 51). Yapı içinde farklı olarak, alanın kuzeydoğusunda kilden yarım ay "at nalı" şeklinde, açık ağzı kuzeydoğuya dönük bir ocak ortaya çıkarılmıştır (Resim 29/2).

Yapı son olarak ortasına geniş bir çukur açılarak tahrip edilmiş ve yapının üstü örtülerek terk edilmiştir. Bu çukur içinde herhangi bir buluntu ele geçmemiştir bu sebeple geç dönem çukur olmaktan çok kendi döneminde açılmış olduğu düşünülmektedir. "Terazzo Yapısı" iki evreli (yenileme evresi) kabul edilmiş, ilk evre yukarıda bahsi geçen özellikleri gösterirken ikinci evre oldukça tahrip edilmiş, sadece iki duvarından az bir uzantı kalmıştır. Bu yapının üzerine "Geniş Odalı Yapılar" evresinde bir yapı yapıldığı ve bu evrede Kamu Yapısı'nın kullanılmadığı görülmektedir. Yapının olduğu doğu kısmında terazzo parçaları ele geçmeye devam etmiş, bununda olasılıkla başka bir yapının varlığı olabileceği şeklinde yorumlanmıştır (Erim-Özdoğan, 1994, 49).

5.1.1.2.3. Çayönü Anıtsal (Kamu) Yapılarının Değerlendirilmesi

Çayönü yerleşimi ilk araştırmaların ve kazıların ardından (1963-1964) bulunduğu bölgenin (Yukarı Dicle, Güneydoğu Anadolu) tarihine ve Neolitik Çağ yaşantısına oldukça önemli bilgiler sağlamıştır. Yakındoğu Neolitiğinde oldukça önemli yeri olan yerleşim aynı zamanda Neolitik kronolojisinin anlaşılmasında da yardımı olmuştur. Çayönü tabakalanması kendine münhasır, ancak genel bir kronoloji sıralaması içinde oturtulmuştur. Yani Çayönü tabaka ya da yapı katları merkezde ortaya çıkarılan yapı grupları adı altında ayrılmış, ancak tarihlemeler genel kabul gören nizamda oluşturulmuştur.

Çayönü yerleşimi bulunduğu coğrafyada geniş bir alana yayılmış, coğrafyanın tüm doğal kaynaklarından oldukça yararlanmıştır. Mimaride kullanılan çoğu unsur çevresinde bulunan dağ ya da ocaklardan temin edilmiştir (Karacadağ, Hilar Kayalıkları, Zülküf Dağı gibi). Yerleşimin bir diğer önemli bulgusu olan malahit-ham bakır, günümüzde de kullanılmaya devam edilen Ergani ve Çermik maden ocaklarından elde edilmiştir (Erim-Özdoğan, 1995: 11-12). Yerleşimde oldukça fazla ele geçen bu maden daha çok süsleme eşyası ve az örnekle de olsa balık avcılığı için olta ucu olarak kullanılmıştır. Çayönü sakinlerinin yerleşimi çevreleyen (Bestakot, Boğazçay gibi) akarsulardan her türlü yararlandığı söylenebilir, özellikle nehir taşlarının mimaride oldukça yaygın kullanılması ve nehirden balıkçılık yapılması bunların başında gelmektedir. Yerleşimde ele geçen birçok olta ucu bu balıkçılık faaliyetlerini göstermektedir. Bunlar dışında bölgede nadiren ele geçen (çoğunlukla nehir içinden) obsidyenin yaygın kullanımı da yapılan analizlerle Bingöl yataklarından getirildiği/getirtildiğini göstermektedir (Erim-Özdoğan, 1995; Erim-Özdoğan, 2007: 59).

Çayönü mimarisi ise en erken döneminden son dönemine kadar sürekli bir değişim geçirmiştir. Yuvarlak, barınak tipi yapılardan devasa yapılara kadar belli bir sistem içinde yerleşim yapılmıştır. Bahsi geçen Çayönü tabakaları ve yapı katlarında (3.2.1.) ortaya çıkarılan konutlar, özel yapılar ya da kamu yapıları belli bir planlama eseri gibi görünmektedir. Üç ana evrede (tabakada) ele alınan Çayönü'nün ilk tabakası konumuzu da ilgilendiren kamu yapıları içermektedir. Toplamda altı yapı katına ayrılan bu tabaka Çanak-Çömleksiz Neolitik Çağı içermektedir. Çayönü Çanak-Çömlekli Neolitik Çağ tabakası olmasına rağmen bahsi geçen yapıların olmamasından dolayı ele alınamamıştır. Çoğunlukla çanak çömlekleri ile temsil edilen bir tabaka gibi görünmektedir. En erken tabakaya ait erken yapı katı olan "Yuvarlak Planlı Çukur Yapılar Evresi" nde adından da anlaşıldığı gibi basit kulübe yapılar bulunmaktadır ve bu evrede herhangi bir kamu yapısı ya da bu yapıları gösteren bir olguyla karşılaşılmamıştır. Çayönü "Izgara Planlı Yapılar Evresi" nde ise durum değişmeye başlamış, her ne kadar Braidwoodlar ve Çambel tarafından konut olarak ele alınsa da "Saltaşlı Döşemeli Yapı (Flagstone Building) bu yapı katına aittir ve "Kafataslı Yapı" ise bu evrede kurulmuş, sonraki yapı katlarında

kullanılmaya devam edilmiştir. “Saltaşlı Döşemeli Yapı”, “Izgara Planlı Yapılar Evresi” nin son dönemlerine tarihlendirilmiştir (MÖ 9200-9100). Ancak yapının konumlandırıldığı dönem ÇÇNA-ÇÇNB Geçiş dönemine tekabül etmektedir. Bahsi geçen yapı dörtgen planlıdır ve gömülü olarak ortaya çıkarılmıştır. Yapı içinde pek düzgün olmayan iki stel ortaya çıkarılmıştır. Kendi dönemine ait diğer merkezlerde ortaya çıkarılan yapılar genellikle yuvarlak planlı inşa edilirken Çayönü yapısı dörtgen planı ile farklılık göstermektedir. Lakin son dönem kazılarında aynı döneme tarihlendirilen Boncuklu Tarla “Stelli Yapı” benzer bir biçimde oluşturulmuştur. Göbekli Tepe’nin erken dönemlerine bakıldığında ise yuvarlak yapıların kullanıldığı, dikdörtgen ya da dörtgen yapıların keskin bir şekilde ÇÇNB dönemine ait olduğu görülmektedir. Aynı şekilde Nevali Çori örneğini de göstermek mümkündür. Yukarı Suriye Bölgesi’nde ise durum aynıdır. Özellikle aynı döneme denk gelen Jerf El Ahmar, Mureybet ve Dja’de kamu yapıları yuvarlak planlı ve gömülüdür. Kısacası Çayönü “Saltaşlı Döşemeli Yapı” kendi döneminde bölgesel bir benzerlik içinde kalmış ve bu dönemde kendine özgü yapı biçimini oluşturmuştur. Yine kendi kültür bölgesinde bulunan Boncuklu Tarla örneği ile dönemsel ve biçimsel benzerlik göstermektedir. Ancak karşılaştırılan (Çayönü ve Boncuklu Tarla örnekleri) yapılar iç donanımları bakımından farklılık göstermektedir. Çayönü’nün diğer bir kamu yapısı olan “Sekili Yapı” kazılarda “Saltaşlı Döşemeli Yapı” dan sonra çıkarılmasına rağmen iki yapı aynı döneme tarihlendirilmiştir. Biçimsel olarak birbirine benzeyen bu yapılardan “Sekili Yapı” nın dış duvarlarını içten çevreleyen taş sekilerden dolayı farklılık göstermektedir. Çayönü kamu yapıları içinde en ufak ebatlı olan yapısıdır.

Çayönü’ nün en önemli yapılarından olan “Kafataslı Yapı” ise “Saltaşlı Döşemeli Yapı” dan biraz daha erken bir dönemde inşa edilmiş, ilk kurulumunda sadece “Ölü Evi” olarak kullanılan yapı “Kanallı Yapılar Evresi” ile birlikte daha işlevsel bir hale bürünmeye başlamıştır. Yine ölü evi olarak kullanılmaya devam edilen yapı aynı zamanda bir kamu yapısına dönüşmeye başlamıştır. Kültsel bir öneminin olduğu belli olan yapının yakın bir benzeri olmamasına rağmen kısmen benzer özellikler gösteren farklı merkezlerde farklı yapılar bulunmaktadır. Ancak işlevsellik ve kullanım yönünde şuan için eşsiz denilebilecek bir yapı olduğu görülmektedir. “Kafataslı Yapı” nın asıl işlevi “Ölü Evi” olarak kullanılmasıdır,

bundan kasıt ise yapının birçok evresinde bölmelerle ayrılan hücrelerin içine insan gömülerinin yapılmasıdır. Tek dönemlik bir kullanım değildir, neredeyse her dönemde kullanılmıştır. Bu sebeple isimlendirilmesi buna bağlı olarak yapılmıştır. Çünkü ilk ortaya çıktığında sadece kafatasları ele geçmiştir. Ancak ilerleyen çalışmalarla aslında bu kafataslarının çoklu gömülerle ilişkili olduğu, eski gömülerin bir kenara itilerek yeni gömülerin yapıldığı anlaşılmıştır. Bu işlem sırasında kopan kafatasları ise bir yere istiflenmiştir. İlk bakışta bir "kafatası kültü" izlenimi verse de aslında (Çatalhöyük gibi) sadece çoklu gömüye bağlı bir durumdur. Yapı ilk zamanlarında sadece "Ölü Evi" olarak kullanılmışsa da ilerleyen dönemlerde yapının değişimlere maruz kaldığı, orta bir avlu etrafında hücrelerle değiştirildiği ve taş stellerle de zenginleştirildiği görülmektedir. Kafataslı Yapı, bir "Ölü Evi" olarak kullanıla gelmişse de yine de Çayönü sakinlerinin ortak kullanım alanı olarak değerlendirilmiştir. Yapının bir "Kült Yapısı" olmasının yanında "Kamu Yapısı" işlevi de bulunmaktadır.

Çayönü yerleşiminin ÇÇNB (Hücre Planlı Yapılar Evresi) döneminde kurulan ve kullanılan son kamu yapısı "Terazzo Yapısı" dır. Diğer yapılar gibi yerleşimin doğu kısmında konumlandırılmış, ancak diğer yapılar gibi yamaca oturtulmamıştır (yapı gömülü değildir). Çayönü erken kamu yapıları gibi bu yapıda dörtgen biçimlidir. Oldukça büyük olan yapının en önemli özelliği tabanının terazzo tekniği ile kaplanmasıdır. Genellikle bu teknik ÇÇNB yapıları için kullanılmışsa da son dönem kazılarından olan Çemka Höyük (Epi-Paleolitik, ÇÇNA) yapılarında terazzo tekniğinin erken örnekleri bulunmaktadır (Çiftçi vd., 2020: 35; Mardin Müzesi ve Kodaş, 2019b). Çayönü "Terazzo Yapısı" nda aynı döneme ait yapıları gibi dikme steller kullanılmamış bunun yerine duvarların iç kısmına payeler eklenmiştir. Mesafe ve dönemsel olarak en yakın benzeri Boncuklu Tarla yerleşiminde ortaya çıkarılmıştır. Boncuklu Tarla "Terazzo Yapısı" Çayönü örneği gibi oldukça büyük ebatlarda, tabanı terazzo ile kaplanmıştır. Ancak Çayönü örneğinden farklı olarak Boncuklu Tarla örneğinde yapının içinde dört stell izine rastlanmıştır (yüzeye yakın olduğundan steller yerinde yoktur, ancak izleri belirgindir). Bir diğer yakın ve aynı dönem yapıları olan Nevali Çori kamu yapıları

ile Göbekli Tepe "Aslan Payeli Yapı" içinde de steller/payeler dış duvardan bağımsız merkeze yakın yerleştirilmiştir.

Çayönü kamu yapılarının genel bir değerlendirilmesi yapılarsa eğer, bu yapıların tıpkı Göbekli Tepe gibi kendi bölgesine ait özellikler taşıdığı söylenebilir. En erken yapıdan başlamak üzere (ÇÇNA-ÇÇNB Geçiş Dönemi) en son yapısında kadar dörtgen ya da dikdörtgen biçim benimsenmiştir. Yukarı Dicle bölgesi diğer yapılarında ise çoğunluk ÇÇNA dönemine denk geldiklerinden yapıları yuvarlak ve gömülü inşa edilmiştir. Dönemsel olarak daha yakın olan Boncuklu Tarla kamu yapıları Çayönü kamu yapılarına oldukça benzerlik göstermektedir. Diğer bir yandan bölgesel bir benzerlik ise kamu yapıları içinde ele geçen stellerde görülmektedir. Her ne kadar Çayönü yerleşiminde ÇÇNA' ya ait bir kamu yapısı çıkarılmamışsa da bölgede bulunan Hallan Çemi, Güsir Höyük, Hasankeyf Höyük ve Boncuklu Tarla yerleşimlerinde aynı tip steller dönem fark etmeksizin kullanılmıştır. Bahsi geçen steller tek parça, fazla düzeltilmemiş, üzerlerinde bezemeler bulunmayan, geniş ya da dar biçimli taşlardan oluşmaktadır. Bölgenin ÇÇNA kamu yapılarında (Hallan Çemi, Güsir Höyük ve Hasankeyf Höyük), ÇÇNA-ÇÇNB Geçiş dönemlerinde (Çayönü ve Boncuklu Tarla) ve ÇÇNB (Çayönü ve Boncuklu Tarla) döneminde fazla değiştirilmeden kullanılmıştır. Çayönü yerleşiminin köy-mekan organizasyonu farklı bir şekilde kurulmuştur. Kamu yapıları sürekli yerleşimin doğu alanına yapılmış, konutlar bu yapıların batısında bırakılmıştır. Boncuklu Tarla ya da diğer Yukarı Dicle örneklerinde olduğu gibi kamu yapıları merkezi bir noktada değildir. Ancak kamu yapılarının konutlardan ayrı bir yere sürekli yapılması bu yapılarının önemini ortaya koymaktadır.

Çayönü yerleşiminin kamu yapıları kadar "Açık Ortak Alanları" da önemli yer kaplamaktadır. Çayönü yerleşiminin neredeyse tüm tabakalarında ve evrelerinde görülebilen bu açık alanların sadece geçişi sağlamak amaçlı değil aynı zamanda depolama birimlerinin, ateş çukurlarının, alet yapma yerlerinin ve kasaplık gibi ortak işlerin yapıldığı alanlar olarakta görülmektedir.

Çayönü Kamu Yapılarında neredeyse hiçbir buluntu ele geçmemiştir. Ancak bahsi geçen yapıların çevresinde aynı döneme tekabül eden birçok taş alet, günlük kullanım eşyaları ve figürünler ele geçmiştir (Resim 30). Kamu yapıları içinde ise buluntu ele geçmemesinin sebebi Neolitik Çağ kamu yapıları ya da özel yapılarının kullanımdan düşmesi ya da terk edilmesiyle ilişkilidir. Dönem insanları bu tür yapılar tek etmeden önce temizlemiş ve sonra içini çevredeki topraklardan ya da çöp alanlarının getirdikleri topraklarla ve taşlarla doldurmuşlardır. Jerf El Ahmar gibi merkezlerde ise temizlik sonrası yapıların yakılması ve sonra doldurulması da görülmektedir. Sonuç olarak özellikle Çanak-Çömleksiz Neolitik Çağ insanlarının bu yöntemi kullandığı bilinmektedir. Bunun sebebi ise yapıların kutsal sayılmasından gelmektedir (Genel Değerlendirme başlığı altında ayrıntılı ele alınmıştır).

5.1.3. Çemka Höyük

Çemka Höyük'ün keşfinden, tesciline ve kazı işlerine değin içinde bulunduğum merkezlerden biridir. Arazi sorumlusu olarak görev aldığım merkezde yapıların ortaya çıkarılmasında baştan sona kadar bulunmuş, gerekli raporlar bizzat tutulmuş, gerekli izinler neticesinde çalışmada yer verilmiştir.

5.1.3.1. Konum, Coğrafi Özellikler, Tarihçe, Tabakalanma ve Mimari

Çemka Höyüğü (Su Kenarı Höyüğü), Dicle nehri kenarında, Mardin-Şırnak (Dargeçit-Güçlükonak) il sınırlarının Mardin kısmında, Dicle nehrinin kuzeyinde, Dargeçit-Güçlükonak karayolun doğusunda yer almaktadır (Kodaş ve Genç, 2019: 212; Kodaş vd. 2020: 40-41; Çiftçi vd., 2020). Ilısu Barajının kapak ve santrallere 1 km uzaklıkta yer alır (Resim 31). Höyük, Ilısu barajı kapsamında yapılan yol çalışmaları nedeniyle oldukça tahrip olmuş durumdadır. Höyüğün bulunduğu alanda farklı zamanlarda yapılan üç ayrı yol höyüğün büyük bir kısmını tahrip ederken aynı zamanda ortadan ikiye bölmüştür. Höyük, güney kısımdan ve ortadan geçen yollar nedeniyle güney ve kuzey olmak üzere iki parça görünümündedir (Resim 31-32; Kodaş ve Genç, 2019: 212; Mardin Müzesi ve Kodaş, 2019b; Çiftçi vd., 2020: 28).

Dicle Nehri'nin kuzey kıyısında, oldukça yakın bir konumdadır. Höyüğün tabakalamasında özellikle en altta Dicle Nehri taşkınlarına ait veriler bulunmaktadır. Höyük, Cehennem Deresi (Cehennem Vadisi) olarak bilinen kanyonların giriş kısmında yer almaktadır. Höyüğün güney kısmı yol yapısı tarafından kesildiği için 10.00 m yüksekliğinde bir kesit oluşmuştur. Kesitte ana kaya izine rastlanmamıştır (Resim 33). Dicle Nehri çukurluğu içinde bulunan höyüğün mimari de sürekli nehir taşları kullanımı görülmektedir. Çok az kalker ve kireçtaşı kullanımı vardır (Mardin Müzesi ve Kodaş, 2019b; Kodaş vd. 2020: 40-41; Çiftçi vd., 2020: 28).

Höyük ilk kez 2017 yılında Boncuklu Tarla kazı alanına, kazı evinden gidiş ve dönüşlerde Ergül Kodaş tarafından fark edilmiş, 2018 yılında ise Ergül Kodaş ve Bülent Genç tarafından yapılan ziyaretlerle önemi anlaşılmış ve Mardin Müzesi ile tescil işlemleri yapılmıştır. Höyüğün acil tahribatından dolayı 2019 yılında Ergül Kodaş başkanlığında, Mardin Müzesi ile birlikte kurtarma kazılarına başlanmıştır (Mardin Müzesi ve Kodaş, 2019b; Çiftçi vd., 2020: 28-29). Başından sonuna kadar höyükte arazi sorumlusu olarak görev almış ve incelemeleri Ergül Kodaş ile birlikte yapmış bulunmaktayım.

Yerleşimde yapılan incelemeler ve kazılar sonucunda Çanak-Çömleksiz Neolitik Çağ A (ÇÇNA) ve Epipaleolitik (Proto-Neolitik) Çağ tabakaları ortaya çıkarılmıştır. Çanak-Çömleksiz Neolitik Çağ A tabakası 6 yapı katı, Epipaleolitik (Proto-Neolitik) Çağ kesin olmamakla birlikte 2 yapı katı olarak ele alınmıştır (Mardin Müzesi ve Kodaş, 2019b; Kodaş vd. 2020: 40-41; Çiftçi vd., 2020: 29).

Çemka Höyük' ünün yol tahribatlarından dolayı ortadan ikiye bölünmesi sonucu yerleşim Kuzey ve Güney olmak üzere iki alanda kazılmıştır. Höyüğün Kuzey Alanı'nda (Sektör 2) kazılar sınırlı bir kesimde yürütülmek zorunda kalınmıştır (Mardin Müzesi ve Kodaş, 2019b; Çiftçi vd., 2020: 28). Alanın üzeri baraj kapağı için kurulan beton şantiyesinin altında kalmış ve şantiyede atık çimentonun bu alana dökülmesi sonucu üzeri kapatılmıştır. Oldukça kalın bir beton altında bulunan Kuzey alan, zorlu çalışmalar sonucunda az da olsa açıla bilmiş ve

kazıları yapılmıştır (Resim 31-33). Bu alanda yaklaşık 3.00 m'lik bir boş dolgu toprağının altında mimari unsurlar ortaya çıkmaya başlamıştır. Beliren mimari yapılar ebatları bakımından oldukça farklı durumdadırlar. Tam olarak ortaya çıkarılamayan 3 binanın çapları 10.00 – 8.00 m arasında değişmektedir. Yuvarlak olan bu yapılar tam ve yarı gömülüdürler. Üç binada kendinden önceki başka binalar içine yapılmıştır (Resim 34). Alt seviye binaları bu durumda yaklaşık 11.00 m' ye ulaşan anıtsallıkları ile çok farklıdırlar (Mardin Müzesi ve Kodaş, 2019b; Çiftçi vd., 2020: 29). Yapılar içinde çok miktarda öğütme taşları, havanelleri, vurgaçlar, taş aletler ve kemik aletler ele geçmiştir. Binalarda oldukça sert toprak tabanlar ortaya çıkarılmıştır. Mekan içi uygulamaların varlığı bulunmamaktadır (seki, dikme gibi). Yapılarının tabanları altında ve dış duvar diplerinde mezarlar ortaya çıkarılmış, hoker şeklinde gömülen bireylerde hediye bulunmamıştır. Kesitler içinden anlaşıldığı kadarıyla bu yapıların hepsi en az iki kez kille sıvanmıştır ve duvarlar harçla yükseltilmiştir (Mardin Müzesi ve Kodaş, 2019b; Çiftçi vd., 2020: 29).

Güney Alan (Sektör 1) höyüğün konutları hakkında yeterli bilgi vermektedir. Bu alanda ortaya çıkarılan yapılar en üst yapı katından (ÇÇNA) en alt yapı katına (Epi-Paleolitik Çağ) kadar konut örnekleri sunmaktadır. Yaklaşık 10.00 m'lik (Güney tepenin yol inşası tarafından tahrip edilmesi ile oluşmuştur, kazı ekibi olarak bu kesitin düzleme ve temizliği sadece yapılmıştır) bir kesiti bulunan güney alalında düzeltme ve temizleme işlemleri sonrasında bu yapı katları tüm evreleri ile belgelenmiştir. Bu alanda binalar, çapları 4.00-6.00 m arasında değişen tam ve yarı gömme yuvarlak yapılardan oluşmaktadır (Resim 34-35). II. Yapı katlarına ait olan Bina I-Ia ve Bina VII şekilleri, eklentileri ve buluntuları ile diğer binalardan ayrılarak "Kamu Yapısı" olarak ele alınmıştır (Mardin Müzesi ve Kodaş, 2019b; Çiftçi vd., 2020: 30).

Her iki alanda tamamen yuvarlak, yarı ya da tam gömülmüş binalar ortaya çıkarılmış, bazı binaların duvar yükseklikleri 1.70 m'ye kadar korunmuşken bazı binalarında 1.00 m'yi bulmayan yükseklikleri vardır. Duvarlarda çoğunlukla nehir taşları kullanılmış, harç ve sıva kullanımı çok sık görülmektedir. Bazı yapılarda terazzo kalıntıları da ele geçmiş hatta Bina VII' nin tabanı ve duvarı terazzo benzeri

kırmızı bir maddeyle kaplanmıştır (Mardin Müzesi ve Kodaş, 2019b; Çiftçi vd., 2020: 34-35). Binalar içinde büyük-küçük boyutlu öğütme taşları, havanelleri, vurgaçlar, taş aletler, kemik aletler ve süslü taş objelerin yanında birkaç klorit taş kap parçası ele geçmiştir. Güney kesitte bulunan bir mezarda hoker bir bireyle birlikte gömülen boğa ise en ilginç buluntular arasındadır. Yerleşimde çok miktarda çakmaktaşı ve obsidyen alet ele geçmiştir. Yerleşimin bir diğer özelliği ise binalar arasında bulunan boş alanların, taş levha veya çay taşı ile kaplanmış terazzo bir taban ile yapılan yuvarlak silo yapılarıdır (Mardin Müzesi ve Kodaş, 2019b; Çiftçi vd., 2020).

Epi-Paleolitik Çağ tabakasında ise nehir taşları ve kumları (ihtimalle Dicle Nehri'nin eski yatağı) üzerine oturtulmuş, tek sıra düzensiz duvarlarla temsil edilmektedir. Baraka tipini andıran bu tabaka yapıları zayıftır. Ele geçen birkaç buluntu (çakmaktaşı aletler) ile temsil edilmektedir (Mardin Müzesi ve Kodaş, 2019b; Çiftçi vd., 2020: 28-29).

5.1.3.2. Çemka Höyük Anıtsal Yapıları

Çemka yerleşiminde Güney ve Kuzey alanlarda anıtsal olarak nitelendirilebilecek en az altı bina bulunmaktadır. Yukarıda Kuzey alanda açıklanan çapları 11.00 m'den başlayıp 8.00 m ye kadar ulaşan yapılar açıklanmıştır (Çiftçi vd., 2020). Bu yapıların anıtsallıkları yanında ayırt edici özelliklerinin olmamasından dolayı ayrı başlık altında ele alınmamışlardır. İlk bölümde (Girişte) açıklandığı üzere sadece çok büyük yapılar değil, farklı özellikleri olan, yerleşimin konut yapılarından çok farklı mimari unsurları ve diğer özellikleri olan binalar seçilmektedir (Mardin Müzesi ve Kodaş, 2019b). Çemka'nın bu büyük çaplı yapıları bahsi edilen özelliklerin bir kısmını karşılasa da henüz sonuçlanmayan araştırmalar sebebiyle kısa olarak ele alınmıştır (Resim 34-35). Kazıcısı olan Ergül Kodaş ile yapılan sohbetlerde bu yapıların ortak kullanım alanları olabileceğini, ancak genele değil de bir aileye ait olabileceği söylenmiş, ayrıca aynı yapı katında bulunan bu binaların göçebe olan halkın her bir bireyinin ayrı bir konut yapmak yerine ortak yaptıkları

konutlar olması da muhtemeldir. Çemka'nın bu büyük yapıları "değerlendirme" kısmında ayrıntılı ele alınacağı gibi Güsir Höyük ve Hasankeyf Höyük "Kamu Yapıları"na da benzemektedirler. Büyüklükleri, taş işçilikleri, duvarları gibi. İhtimalle Çemka Hüyük'te de aynı tipte bir "Kamu Yapısı" nın varlığı muhtemeldir. Ancak şuan ortaya çıkarılan bu büyük yapıların olmadığı kesindir.

Çemka Höyük' ünün asıl "Kamu Yapıları" Güney Alan 'da yol tarafından tahrip edilen ve Yukarı Mezopotamya Bölgesi'nde sadece birkaç merkezde farklı örneklerinin olduğu binalarla temsil edilmektedir. Bu arada bu binaların benzerleri Türkiye sınırlarında henüz bulunamamış, tek örneklerdir (Mardin Müzesi ve Kodaş, 2019b; Kodaş vd. 2020: 41-42; Çiftçi vd., 2020: 30).

5.1.3.2.1. Bina I-Ia Yapısı (Radyan Bölmeli Yapı)

Çemka Höyük' ünün Güney Alanı'nda iki yol tahribatından arta kalan üçgenin ucunda ortaya çıkarılmış olan yapı yuvarlak planlı, tam gömülüdür. Bina iki ana evre altında toplamda beş alt evrelidir. Yapının ilk evresi en alttan başlayıp üste doğru üç alt evrede "Bina I" adı altında, üstte bulunan iki alt evre ise "Bina Ia" adı altında ele alınmıştır (Resim 36; Mardin Müzesi ve Kodaş, 2019b; Kodaş vd. 2020; Çiftçi vd., 2020: 30).

Bina I-Ia ilk başta 5.00 m bir çukur içinde yükseltmiş ve daha sonra (Bina Ia'da) eski doğu duvarı bölme duvarı olarak kullanılacak şekilde daha doğuda ikinci bir duvarla genişletilip 7.00 m çapa ulaşılmıştır. Binanın sadece doğu ve batı duvarları ayakta kalmıştır (Resim 36). Güney ve kuzey duvarları ile birlikte yapının bir kısmı tamamen yok edilmiştir (Mardin Müzesi ve Kodaş, 2019b; Çiftçi vd., 2020). Ortaya çıkarılan batı duvarı çok iyi bir işçilikle, en altta büyük taşların kullanıldığı, üstte ise yükseltme de küçük ve orta büyüklükte (0.10 – 0.40 m ebatlarında) taşların kullanıldığı oldukça düzgün bir duvar örgüsünden oluşmaktadır. 4.00 uzunluğunda olan duvar yukarı yükseltilirken hafif dışa çekilmiştir. Çok sert bir harç kullanımının yanında aynı maddeden (terazzoya benzer, ancak çabuk çözülen

kil ya da balçık) yapılma sıva izleri de bulunmaktadır. Batı duvarı binanın en alt evresinden en üst evresine kadar yenileme görerek kullanılmıştır. Batı duvarı 0.50-0.60 m kalınlığında, 1.40 m (en alt evreden, en üste) yüksekliğindedir (Mardin Müzesi ve Kodaş, 2019b; Kodaş vd. 2020; Çiftçi vd., 2020).

Bina I 5.00 m çapında, Bina Ia 7.00 m çapındadır. Toplam beş evre aşağıda alttan üste doğru sıralanmıştır.

5.1.3.2.1.1. Basit Radyan Bölmeli Yapı – Bina I / I

Çemka Höyük' ünün Güney Alanı'nın en doğu ucunda, yol tahribatlarından arta kalan üçgen biçimli alanda ortaya çıkarılmış binanın en alt evresini temsil etmektedir. Bina 5.00 m çapında bir çukur içinde yükseltilmiş sadece doğu ve batı duvarları ile temsil edilmektedir. Batı duvarı yukarıda bahsedildiği gibi en alt evreden en üst evreye kadar sürekli kullanım görmüştür. Doğu duvarı 3.00 m uzunluğunda olup 0.50-0.60 m kalınlığında ve 0.80 m ye varan yükseklikte bulunmaktadır. Daha sonra bölme duvarı olarak kullanılacak bu doğu duvarı büyük taşlarla örülmüş, batı duvarına göre daha düzensizdir. Ancak bu duvarın dibinde, iç kısımda çoğunlukta düz taşların kullanıldığı seki benzeri bir çıkıntı bulunmaktadır. Küçük ebatlarda olan bu seki çoğu yerde bozulmuştur, ancak sağlam yerlerinde duvarla birlikte sıva izleri görülmektedir (Resim 36-37; Mardin Müzesi ve Kodaş, 2019b; Çiftçi vd., 2020).

Binanın tabanı çok sert sarımsı bir toprakla kaplanmıştır. Taban üzerinde biri batı duvarının kuzey ucundan, biri güney ucundan merkeze doğru ilerleyen küçük taşlarla yapılmış bir hat bulunmaktadır (Resim 37). Aynı şekilde doğu duvarının kuzey ucundan (tahrip olmuş) ve güney ucundan küçük taşlarla yapılmış iki hat merkezde karşıdan gelen taş hatlarına birleşmeden yatay bir taş hattında birleşmektedirler. Merkezde bulunan taş hattının her iki ucunda birleşen bu taş hatları binayı farklı boyutlarda 4 hücreye bölmüştür. Hücreler içinde onları ilişkilendirecek buluntular ele geçmemiş, ancak güneyde bulunan "hücre 3" ün tabanı altında tam hoker pozisyonunda bir mezar çıkarılmıştır. Mezarda hiçbir gömü

hediyesi ele geçmemiştir. Aynı alanda birkaç kırık havaneli, kırık öğütme taşı ve vurgaçlar bulunmuştur. Aslında öğütme taşı dışında diğer buluntular binanın genelinde ele geçmiştir (Mardin Müzesi ve Kodaş, 2019b; Çiftçi vd., 2020).

5.1.3.2.1.2. Toprak Tabanlı Yapı – Bina I / II

Bina I'in bu ikinci evresi alt evredeki Radyan bölmeli evrenin hemen üzerine yapılmıştır. Binanın tamamen sert sarımsı bir toprakla kaplandığı, bölmelerin kullanılmadığı tek odalı bir yapı görünümü vardır. Bu evreye ait iç dekorasyona ait herhangi bir uygulama yoktur. Sadece güney alanda bulunan kumsu toprak alanın bir çukurluk oluşturduğu ve son bulduğu görülmüştür. Bu kumsu toprak aslında binanın en üstünden başlayıp son evreye kadar devam etmektedir. Alt evreye ait mezar çukurunun hemen üzerinde olduğu için mezarla ilişkilendirilmiş, ancak son çalışmalarla erken evreye ulaşmadan II. evrede son bulduğu görülmüştür (Mardin Müzesi ve Kodaş, 2019b; Çiftçi vd., 2020: 31-32). Evrenin tek mezar çukuru batı duvarının dibinde, güney-kuzey doğrultulu hoker pozisyonunda gömülmüş iskeleti olan çukurdur. Çukurun izleri taban üzerinde görülmediğinden bu evre tabanının en az iki kez yenilendiğini göstermektedir. Mezar çukuru açılıp gömü yapıldıktan sonra üzeri ve tüm bina yeniden kaplanmıştır. Taban üzerinden çok miktarda havanelleri, vurgaçlar, taş ve kemik aletler ele geçmiştir (Resim 37; Mardin Müzesi ve Kodaş, 2019b; Çiftçi vd., 2020: 31-32).

5.1.3.2.1.3. Sekili Yapı – Bina I / III

Bina I yapısının en geç evresi olan ve farklı bir uygulama ile şekillendirilen evre III yapısı alt evrenin hemen üzerine oturtulmuş ve aynı şekilde batı ve doğu duvarı kullanılmaya devam edilmiştir. Bu evre yapısı batı duvarına dayandırılmış doğu-batı 1.00 m, kuzey-güney 2.00 m ebatlarında, sert toprak ile dolgusu yapılmış, üstü düz nehir taşlarıyla döşenmiş bir seki/platform ile temsi edilmektedir. Sekinin yan yüzü ve taban aynı topraktan yapılmış sarımsı sert bir yapıdadır. Alt evreye ait

mezarın bir kısmı bu seki altında ortaya çıkarılmıştır. Bu evrede fazla bir buluntu ele geçmemiştir (Resim 37; Mardin Müzesi ve Kodaş, 2019b; Çiftçi vd., 2020: 32).

5.1.3.2.1.4. Radyan Bölmeli 1 Yapısı – Bina Ia / IV

Bina bu evreyle birlikte farklı bir görünüme kavuşmaktadır. Alt evrelere ait doğu duvarının büyük kısmı kapatılmış sadece üst kısmı açıkta bırakılarak bir bölme duvarı olarak kullanılmaya başlanmıştır. Yeni doğu duvarı ise eskinin 1.50 m doğusuna yerleştirilmiş ve bina toplamda 7.00 m'lik bir çapa ulaşmıştır. Batı duvarı ise değiştirilmeden kullanılmaya devam edilmiştir (Mardin Müzesi ve Kodaş, 2019b; Çiftçi vd., 2020: 32). Yeni evrenin doğu duvarı ne yazık tahribatlardan dolayı çok az kalmış, kalan kısımdan anlaşıldığı kadarıyla diğer duvarlar gibi gömme yapılmamış, yüzey toprağı üzerine konularak yükseltilmiştir. Nehir taşlarının kullanıldığı yeni duvarda harç izlerinin az olması, ya tahribattan ötürü döküldüklerini ya da kalitesiz bir harç kullandıklarını göstermektedir (Resim 37; Mardin Müzesi ve Kodaş, 2019b; Çiftçi vd., 2020: 32-33).

Binanın VI. evresi (Bina Ia'nın I. evresi) tıpkı en alt evrede olduğu gibi, fakat daha belirgin ve daha sağlam duvarlarla radyan bölünmüştür. Binayı kuzeybatıdan güneydoğuya doğru hafif eğimle yatay bölen ana bölme duvarı sert toprak içine yatay bırakılmış taş levhalarla oluşturulmuştur. Bu sert topraklı yatay taşlı duvarın arkasına yine sert toprak ve çakıl taşlı bir destek yapılmıştır. Aynı malzeme ile batı duvarından ana bölme duvarına gelen bir ayrı bölme duvarı daha bulunmaktadır. Son bölme duvarı ise kuzey-güney yönlü olan ve güneyde ana bölme duvarı ile kesişen eski evrelere ait doğu duvarıdır. Bu eski doğu duvarı ile yeni doğu duvarı arasında kalan alan ise yeni bir hücre yapısını oluşturmaktadır. Bölme duvarları ile 7.00 m çapında ki yapı toplamda farklı ebatlarda ve şekillerde 4 hücreye ayrılmıştır (Mardin Müzesi ve Kodaş, 2019b; Çiftçi vd., 2020: 32-33).

İlk hücre binanın kuzeybatısında, batı duvarı ile ana bölme duvarı arasında kalan çakıl taş tabanlı hücredir. Bu alana ait buluntu ele geçmemiştir. İkinci hücre ana bölme duvarı ve eski doğu duvarı arasında bulunan daha geniş, üçgen biçimli

hücredir. Bu alanda ise çoğunlukla yanmış malzemeler ve küllü bir toprak ele geçmiştir. Hücre içinde ocak kalıntısına ait hiçbir bulgu ele geçmemiştir. Ancak çok miktarda hayvan kemikleri bulunmuştur. Üçüncü hücre ise ana bölme duvarının güney kısmı ile batı duvarından gelen çakıl taşlı sert topraklı duvar arasında bulunan alandır. Binanın güney kesimini işgal eden bu hücre içinde yukarıda da bahsedildiği gibi kumsu, kahverengi bir toprak bulunmaktadır. Bu alanda ve kumsu toprak içinde çok miktarda çakmaktaşı ve obsidyen alet, sağlam ve kırık kemik aletler ve işlenmiş taşlar ele geçmiştir. Son hücre alana eski doğu duvarı ve yeni doğu duvarı arasında bulunan alandır. Bu hücre kırmızımsı ana toprak üzerine işlem yapılmadan konumlandırılmıştır. Bunun sebebi ise yeni doğu duvarının yüzeye oturtulmasındandır (Mardin Müzesi ve Kodaş, 2019b; Çiftçi vd., 2020: 32-33). Her ne kadar bu hücrenin tabanının düzeltilmesi ile uğraşılmamış olunsa da bu alandan çok miktarda işlenmiş kemik aletler, bir taş obje ve düz şekilde bir sert bir toprak öbeği üzerine oturtulmuş hayvan kafatası ele geçmiştir. Kafatasının bilerek buraya bırakıldığı ya da düştüğü kesin değildir. Bina içinden genel olarak çok sayıda taş ve kemik aletler, taş objeler ve dağınık hayvan kemikleri toplanmıştır (Mardin Müzesi ve Kodaş, 2019b; Çiftçi vd., 2020: 32-33).

Binanın bu yeni ana evresinde (Bina Ia), bina içinde çok miktarda kül olmasına rağmen ocak kalıntısına dair hiçbir buluntu ele geçmemiştir. Ancak binanın doğu yapışığında yapılan çalışmalarla en az üç evreli, çok sert bir toprak üzerine nehir taşlarıyla yapılmış 0.80 m çapında bir ocak ortaya çıkarılmıştır. İhtimalle geç iki evrede bina içine bu ocaktan alınan ateş ya da közler kullanılmıştır (Mardin Müzesi ve Kodaş, 2019b; Çiftçi vd., 2020).

5.1.3.2.1.5. Radyan Bölmeli 2 Yapısı – Bina Ia / V

Binanın (Bina Ia'nın da) en geç evresi olan bu yapı, bir altta bulunan evrenin üzerin yerleştirilmiştir. Aynı mimari öğelerin özellikle batı ve yeni doğu duvarıyla birlikte eski doğu duvarı yine bölme duvarı, alt evreye ait ana bölme duvarının bir kısmı bu evrede küçük bir bölme duvarı olarak kullanılmıştır (Resim 37; Mardin Müzesi ve Kodaş, 2019b; Çiftçi vd., 2020: 33).

Son evrede bina, önceki evreye ait ana bölme duvarının sadece kuzeyde bulunan 1.00 m'lik kısmı kullanılarak kısa bir bölme duvarı oluşturulmuştur. Eski doğu duvarı yine bu evrede bölme duvarı olarak kullanılmaya devam edilmiş ve bu bölme duvarından batıya doğru 0.80 m uzunluğunda tek sıra bir ikinci bölme duvarı oluşturulmuştur. Kuzeyden gelen bölme duvarı ile bu yeni bölme duvarı birbirine yöneltilmiş, ancak 0.50 m açıklıkta son bulmuşlardır. Eski doğu duvarı, yeni kısa bölme ve kuzeydeki kısa bölme duvarı dörtgen biçimli bir hücre oluşturmuştur. Bu yeni hücrenin girişi ihtimalle yeni bölme duvarı ve kuzeyden gelen bölme duvarı arasında bulunan açıklıkla sağlanmaktadır (Mardin Müzesi ve Kodaş, 2019b; Çiftçi vd., 2020: 33). Hücrenin ortasında in-situ halde bir öğütme taşı ele geçmiştir. Bir alt evrede olduğu gibi bu evrede de yeni hücrenin içi kalın bir kül tabakasıyla kaplıdır. Eski doğu duvarı ve yeni doğu duvarı alt evredeki gibi bir hücreyle devam etmektedir. Bu hücre her iki evrede de ortak kullanılmıştır. Hücre içinde oldukça fazla işlenmiş kemik aletler ve objeler ele geçmiştir (Mardin Müzesi ve Kodaş, 2019b; Çiftçi vd., 2020). Binanın güneyini doğu-batı yönlü kaplayan 1.00 m genişliğinde bulunan üçüncü hücre yine alt evredeki gibi kumsu bir toprakla kaplanmıştır. Aynı buluntu grubu bu evrede de devam etmektedir. Binanın batısında üçgen dilim şeklinde olan alan ise hücre 1 olarak adlandırılmış ve çakıllı sert toprak bir görünümdedir. Bu alanda oldukça fazla taş alet, havanelleri ve vurgaçlar ele geçmiştir. Binanın farklı yerlerinde birkaç parça da olsa klorit taş kap parçası ele geçmiştir. Binanın girişi ve çatı/dam yapısı hakkında veriler bulunmamaktadır (Mardin Müzesi ve Kodaş, 2019b; Çiftçi vd., 2020: 33).

Bina I-Ia yapısı bölgede daha önce bulunmamış, şuan ki tek örnek durumundadır. Daha çok Kuzey Suriye merkezlerinde bulunan birkaç yapı ile benzerlik göstermektedir. Değerlendirme kısmında buna ayrıntılı olarak değinilmiştir.

5.1.3.2.2. Bina VII Yapısı (Drenajlı Yapı)

Çemka Hüyük'te ortaya çıkarılan bir diğer "Kamu Yapısı" II. yapı katına ait olan Radyan bölmeli, drenajlı Bina VII yapısıdır. Binanın çoğu höyüğün ortasından geçen yol nedeniyle yok olmuştur. Binaya ait sadece güney duvarı, güney duvarından kuzeybatıya yönelen kısa bir bölme duvarı, dört yenileme evresi olan tabanın bir kısmı ve güney duvarı ile taban arasında bulunan çukur yüzünün kırmızı terazzo sıvası kalmıştır (Resim 38; Mardin Müzesi ve Kodaş, 2019b; Kodaş vd. 2020; Çiftçi vd., 2020: 34).

Binanın güney duvarı 1.40 m yükseklikte, yaklaşık 3.00 m uzunlukta ve 0.30-0.40 m genişlikte, Bina I-Ia'nın batı duvarı gibi, küçük nehir taşlarının harç kullanılarak oldukça düzgün bir biçimde yapıldığı ve sıvandığı görülmektedir. Güney duvarından yola çıkarak bu binanın yuvarlak biçimde tam gömülü olduğu söylenebilir. İhtimalle Bina VII 5.00-6.00 m çapında ve Bina Ia gibi birçok hücre ile ayrılmış olmalıdır (Mardin Müzesi ve Kodaş, 2019b; Kodaş vd. 2020; Çiftçi vd., 2020). Güney duvarına bitişik yaklaşık 1.00 kuzeybatıya uzanan tek sıra bölme duvarı hücreli yapıyı destekler durumdadır (Resim 38-39). Çoğu yok olmuş olan tabanda ise kesitten belli olduğu kadarıyla (yaklaşık 1.00 m kalınlıkta) en az 4 yenileme gördüğü tahmin edilmektedir. Bina VII, Bina I-Ia dan farklı olarak yerleştirildiği çukurda ki mimari uygulamasıdır. Bina I-Ia çukurun dibinden yükseltilmiş duvarlarla çevrili iken Bina VII çukurun iç yüzeyinin bir kısmını duvar olarak kullanmış ve taş duvarı bunun üzerinden başlatmıştır. Ayrıca bu toprak duvar kırmızı renkte, oldukça sert (ihtimalle terazzo) bir malzeme ile sıvanmıştır (Mardin Müzesi ve Kodaş, 2019b; Kodaş vd. 2020; Çiftçi vd., 2020).

Binada farklı bir uygulama daha ortaya çıkarılmıştır. Daha önce benzeri bulunmayan, bir ucu Bina VII'nin güney duvarına dayanan, diğer ucu ise güneye doğru uzanmış, ancak tahrip edilmiş 3.00 uzunluğunda, 0.50 m genişliğinde ki drenaj/kanal yapısıdır (Resim 38-39). Bu drenaj/kanal yapısı sadece Bina VII için yapılmamış ayrıca binanın arkasına dayatılan, drenaj/kanal yapısına eğimli sert toprak tabanı olan "açık ortak alan/avlu" içinde kullanılmıştır (Mardin Müzesi ve Kodaş, 2019b; Kodaş vd. 2020; Çiftçi vd., 2020). Bahsi geçen açık ortak alan/avlu

yapısına yakın olan ve bu alanı ortak kullanan gömülü yapılara (ki bunlar arasında özellikle Bina VII' de var) su girmesini engellemek, ortak avluda biriken suyu boşaltmak için kullanılmıştır. Bina VII' e dayatılarak başlatıldığı için bu yapı ile bağlantılı ele alınmıştır. Drenaj/kanal yapısının kullanımı kadar oluşum şeklide önemlidir. Drenaj yapısı hafif çukur içine karşılıklı olarak düz bırakılmış taş levhalar ile çevre duvarı oluşturulmuş ve aynı taşlarla üzeri kapatılmıştır. Dikdörtgen biçimli drenaj yapısının tabanı toprak olarak bırakılmış, herhangi bir işlem görmemiştir. Drenaj yapısı içinde yapılan incelemelerde birkaç küçük hayvan kemiği parçası ve kumsu bir toprak tabakası görülmüştür (Mardin Müzesi ve Kodaş, 2019b; Çiftçi vd., 2020: 35). Binanın girişi ve çatı/dam yapısı hakkında veriler bulunmamaktadır. Bina VII içinde herhangi bir buluntu ele geçmezken "açık ortak alan/avlu" da birçok buluntu kayıt altına alınmıştır. Bunlar arasında öğütme taşları, havanelleri, vurgaçlar, işlenmiş taş objeler ve aletler, kemik obje ve aletler, obsidyen ve çakmaktaşı aletler ve çok miktarda hayvan kemikleri toplanmıştır (Mardin Müzesi ve Kodaş, 2019b; Kodaş vd. 2020; Çiftçi vd., 2020: 35).

5.1.3.3. Çemka Höyük Anıtsal (Kamu) Yapılarının Değerlendirilmesi

Çemka Höyük oldukça yüksek arkeolojik dolgusu (yaklaşık 10.00 m) ile Çanak-Çömleksiz Neolitik Çağ A (ÇÇNA) ve Epipaleolitik (Proto-Neolitik) Çağ evrelerinin ve mimarisinin ele geçtiği önemli merkezlerden biridir. Ancak baraj inşası nedeniyle oldukça tahrip olmuştur (Mardin Müzesi ve Kodaş, 2019b; Çiftçi vd., 2020). Tahribata rağmen merkezde ortaya çıkarılan devasa yapılarla birlikte "Kamu Yapıları" özel bir yer tutmaktadır. Merkezde ortaya çıkarılan yuvarlak yapıların 11.00-8.00 m arasında değişen ebatları, gömülü olmaları ve içinde ele geçen günlük kullanıma dair buluntuları ile Yukarı Dicle Bölgesi'nde benzerleri bulunmaktadır. Ancak aynı benzerliklerin "Kamu Yapıları" için geçerli olduğunu söylemek şuan için zordur.

Büyük ölçekli yapıların, ebatları değişken, ancak biçim olarak benzerleri Hallan Çemi (Rosenberg, 1994; Rosenberg, 2007a), Güsir Höyük (Karul, 2011),

Hasankeyf Höyük (Miyake, 2013; Miyake, 2016) ve Çayönü (Erim-Özdoğan, 2007) merkezlerinde Yukarı Dicle Bölgesi'nde görülmektedir. Bunlar dışında Suriye ve Irak topraklarında kalan Mureybet, Nemrik 9, Tell 'Abr 3 ve Qermez Dere gibi merkezlerin erken evrelerinde görülmektedir. Gömülü veya yarı gömülü olan yuvarlak yapıların bu genel özellikleri dışında neredeyse buluntuları da benzerlik göstermektedir. Ancak Hasankeyf, Güsir ve Hallan Çemi örneklerinde Çemka örneklerine benzer büyüklükte yapıların "Kamu Yapısı" olarak inşa edilmeleri, Çemka örneklerinin ise aynı özellikleri göstermeyip birer konut olarak kaldıkları görülmektedir. Güsir (Karul, 2011) ve Hasankeyf (Miyake, 2013; Miyake, 2016) ve Hallan Çemi (Rosenberg, 1994; Rosenberg, 2007a: 1) büyük ölçekli yuvarlak yapılarında bulunan iç dekorasyon (stel, seki, özel taban uygulamaları gibi) uygulamaları varken Çemka örneklerinde bunlar bulunmamaktadır ya da henüz bulunamamıştır. Çemka, Güsir, Hasankeyf ve Hallan Çemi merkezlerinin birbirine mimari açıdan benzemesinin aslında merkezler arası bir etkileşimin ya da temelde aynı kültürden geldiklerini göstermektedir. Yapılar içinde ele geçen obsidyen ve çakmaktaşı aletler üzerinde yapılan incelemelerde bunu destekler niteliktedir.

Çemka Höyük Bina I-Ia ve Bina VII kamu yapıları iç ve dış düzenlemeleri ile Yukarı Dicle ve Güneydoğu Anadolu Bölgesi'nde örneklerinin olmadığı, ancak Kuzey ve Orta Suriye topraklarında farklı biçimlerde benzerlerinin olduğu görülmektedir. Bina I-Ia yapısı iki ana evrede, toplamda beş alt evrede ele alınmış, her evre birbirinden farklı düzenlemeleri dikkat çekmektedir. Özellikle ilk ana evre ait olan "Basit Radyan Bölmeli Yapı (Bina I)" ve ikinci ana evreye ait olan "Radyan Bölmeli 1-2 Yapıları (Bina Ia)" tek odalı mekanın bir çok hücreye ayırmak için uygulanmış bölme duvarları ile temsil edilmektedir (Mardin Müzesi ve Kodaş, 2019b; Çiftçi vd., 2020). Bu özelliği bakımından sadece Kuzey ve Orta Suriye anıtsal yapılarına benzerlik göstermektedir. Jerf El Ahmar (Stordeur, 2014), Tell 'Abr 3 (Yartah, 2013) ve Mureybet (Cauvin, 1980) yerleşimlerinde ortaya çıkarılan Radyan bölmeli yapılar daha büyük ölçekli, daha iyi işçilikli ve daha geç dönemlere tekabül etmektedir. Ancak Orta Suriye'de bulunan Wadi Tumbaq (Resim 289-290; Abbès, 2014) ve Wadi El Hajana (Fujii ve Adachi, 2013) örnekleri tamamen Çemka örneklerine benzemektedir.

Çemka Höyük Bina VII içinde çok büyük tahribattan dolayı hiçbir buluntu ele geçmezken binaya güneyden dayandırılmış ve ortak alan/avluda bulunan drenaj/kanal yapısı oldukça önemlidir. Bir çok merkezde daha geç dönemlerde bu yapının iç mekanlarda kullanıldığı ve bunların bir sıvı ritüeli ile alakalı sistem olduğu düşünülmüş, ancak Çemka örneği sadece bina ve orta alanda biriken su ya da suyun birikmesini engellemek için yapılmış günümüz kanalizasyon örneğidir. Bahsi geçen örnekler Göbekli Tepe (Schmidt, 2002a; Schmidt, 2004; Schmidt, 2007b; Schmidt, 2011) , Çayönü (Erim-Özdoğan, 2007), Güsir Höyük (Karul, 2011), Tell 'Abr 3 ve Jerf El Ahmar merkezlerinde binaların içinde, tabanda basit yapılıdırlar. Göbekli Tepe örneğinde kanalın hemen yanında bulunan büyük taş kaptan yola çıkılarak libasyon ile ilişkilendirilmiştir. Çemka drenaj/kanal yapısında ise böyle bir buluntu yoktur. Çemka drenaj/kanal yapısı bir kutu gibi çevrelendiği, yatay bırakılan taşlar arasında hafif aralıklarla çevreden gelen suların döküldüğü, Bina VII içine su girmesinin engellemesi için kurulduğu mimari olarak kaliteli, ancak işlevsel olarak basit bir yapıdır.

Çemka Höyük' ünün her iki kamu yapısı erken örnek olmaları, farklı inşa ve tekniklerle yapılmaları ile bölgede bulunan şuan için tek örneklerdir. Buluntu bakımından zayıf olan yapıların özellikle Bina I-Ia içinde ele geçen farklı hücrelerde farklı buluntu grupları sebebiyle bir "Kült", "Tapınak" ya da "İbadethane" olarak ele alınması imkansızdır. Bu sebeple "Ortak kullanım alanları", "Kamu Yapıları", ve "Kolektif Binalar" demek daha uygundur. Kamu yapılarına ve diğer yapılara girişe ilişkin bir iz bulunmamaktadır. İhtimalle üstten dam/çatı yapısından bir giriş olduğu düşünülmektedir. Ayrıca yapılar içinde stel ya da dikme izlerine de rastlanmamıştır (Mardin Müzesi ve Kodaş, 2019b; Çiftçi vd., 2020: 36).

Çemka Höyük yapılarının terk edilemeden önce boşaltıldığı, kırık malzemelerin genelde bırakıldığı görülmektedir. Ancak sonradan bu yapıların doldurulmasına ilişkin kesin bir şey söylemek zordur. Kamu yapılarının tahrip edilmiş olmasından dolayı üst örtüleri ile bina içi toprak/dolgu ayrımı yapılamamaktadır. Buna rağmen büyük ebatlı, tek odalı yapılarda doldurulmaya dair

izler bulunmuştur. Kamu Yapıları içinden olmasa da höyük genelinde bezemeli taşlar, baston olarak ele alınan taş objeler, bezemeli kemik objeler ele geçmiştir. Bunların ise ritüelle olan ilişkileri bulunmamaktadır (Resim 40-42).

5.1.4. Güsir Höyük

5.1.4.1. Konum, Coğrafi Özellikler, Tarihçe, Tabakalanma ve Mimari

Güsir Höyük, Siirt iline bağlı Eruh ilçesinin Ormanardı Köyü yanında bulunan ve höyüğe ismini veren Güsir Gölü'nün yanında bulunmaktadır. Siirt il merkezinin 40 km güneyinde yer alan höyük Botan vadisi içlerine konumlandırılmıştır. Botan Nehri'nin kolu olan Kavaközü Deresi'nin güney kıyısında fazla yüksek olmayan bir tepe biçimindedir. Höyük 150 m çapında, 535 m deniz seviyesi üzerinde yer almaktadır (Resim 43; Algaze vd., 1991: 188; Karul, 2011: 1).

Güsir Gölü, Kavaközü Deresi suları ve etrafında ki çaylarla beslenen orta ölçekli bir göl niteliğindedir. Höyüğün güneyinde Dicle Nehri'nin derin kanyonuna girişte arazi oldukça dik bir hal almaktadır. Doğuda Botan ve Dicle Nehri'nin buluştuğu yerde Dicle Vadisi bulunmaktadır. Botan Nehri ve diğer akarsuların alüvyonla doldurduğu alanın hemen karşı kıyısı boyunca Kuvaterner Döneminde (Miyosen Dönem) kireçtaşı olan ana kayada oluşmuş bir çok doğal teras bulunmaktadır (Algaze vd., 1991: 189). Belli zamanlarda erozyona uğrayan bu teraslarda bulunan tatlı su kaynakları küçük kanallarla bu bölgeye taşınmıştır ve erken dönemlerden itibaren bu alan yerleşim için uygun bir hale gelmeye başlamıştır. En eski dönemlerden şuan ki modern köy-yerleşimler bu teraslar boyunca konumlandırılmıştır. Bölgede bulunan boğazlar, dağ geçitleri tarıma uygun alanlara, ormanlılara ve diğer doğal kaynaklara açılmaktadır. Güsir Höyük, dağ eteğinde, zengin su kaynakları gibi doğal kaynaklara sahip bir coğrafyada, kolay ulaşılabilen bir noktada yer almaktadır (Algaze vd., 1991: 188; Karul, 2011: 1).

Güsir Höyük, Ilısu Barajı su toplama alanın kalacak olan yerleşme ilk olarak 1989 yılında G. Algaze ve ekibi tarafından Dicle-Fırat Arkeolojik Keşif Projesi kapsamında incelenmiştir (Algaze vd. 1991: 189). Bölge ve höyük hakkında oldukça ayrıntılı bilgiler alan Algaze yerleşimi Güsir Höyük olarak kayıt altına almıştır. 2000'lerde "ODTÜ TAÇDAM Ilısu ve Karkamış Baraj Gölleri Altında Kalacak Arkeolojik Kültür Varlıklarını Kurtarma Projesi" kapsamında Jale Velibeyoğlu başkanlığında bir ekip tarafından Botan Vadisi yüzey araştırmalarında yeniden ziyaret edilmiş ve yerleşme Güzir Höyük olarak kayıt altına alınmıştır (Velibeyoğlu vd., 2002: 837). 2009 yılında Necmi Karul ve ekibi tarafından kısa bir yüzey araştırmasından sonra kazı çalışmaları başlatılmıştır. Höyük 2010 ve 2012 yıllarında (iki kazı sezonu) sistematik bir şekilde kazılmıştır (Karul, 2011: 1; Karul, 2013: 90). Höyük kurtarma kazısı olduğundan ilk sene kazıları Mardin Müzesi bünyesinde, 2012 de Batman Müzesinin açılmasıyla buraya dahil edilmiştir.

Höyükte uzun süreli bir kazı yapılamadığından tam tabakalanma ortaya çıkarılamamış, ancak Necmi Karul 'un ifadeleriyle (2011: 2) sondaj çalışması yapılmamasına rağmen, en eski tabakanın Güsir Gölü'nün şimdiki yüzey seviyesinde ortaya çıkarılmıştır. Arkeolojik dolgunun 7-8 m civarı olduğu düşünülmektedir (Resim 44-45). Yüzey toprağında birkaç Orta Çağ çanak-çömleğinin ele geçtiği höyükte oldukça fazla tarım faaliyetlerinin yapılmasından üst evre ya da tabakaların yok olduğu düşünülmektedir (Karul, 2011, 1; Karul, 2013: 90). Kazı süresince elde edilen veriler ve C14 tarihleme yöntemiyle birlikte höyüğün MÖ 9975 ve MÖ 9600 yıllarına ayrılan kümelerle temsil edildiği ortaya çıkmıştır. Höyükte Çanak-Çömleksiz Neolitik Dönem tabakası ve evreli geniş bir yer tutmaktadır ve kazıcısı tarafında 4 aşama (evre) olarak ele alınır (Karul, 2011, 2).

Yüzey toprağının hemen altında çeşitli boyutlarda, yuvarlak ve dörtgene yakın yuvarlak (yuvarlak köşeli yapılar, I. Evre) yapıların varlığı ortaya çıkarılmıştır. Höyükte ortaya çıkarılan en iyi mimari veren 10 m çapında ki özel yapıdır. Köşeleri yuvarlatılmış dörtgen biçimli yapı bu çalışmanın konusu olduğundan bir alt başlıkta ayrıntılı verilmektedir. Ancak bu binanın hemen bitişiğinde çıkarılan aynı biçimler iki yapının bu anıtsal yapı ile ilişikliyi tam bilinmemektedir. Çapları 4-6 arasında

değişen bu küçük yapılar gibi alanda beş adet daha ortaya çıkarılmıştır. Bu yapıların ince duvarları, yuvarlatılmış köşeleri ile birlikte anıtsal yapı ile çağdaştırlar. Ancak bahsi geçen küçük yapılarının bir kaçının devamı toprak altında kaldığından tahmini bir genelleme yapılmaktadır. Küçük yapılardan birinin içinde anıtsal yapıdaki dikme taşına benzer bir taş ortaya çıkması ilginç bir durumdur. Ancak diğer özellikleri benzer değildir (Bknz 3.6.2.1; Resim 44-45). Yapıların içlerinde ve çevrelerinde ele geçen yanmış kerpiçlerin yapı ile alakalı olduğu düşünülmektedir. İhtimalle taş temel üzerine kerpiç yükseltme yapıldığı düşünülmektedir. Bazı kerpiç kalıntılarının üzerinde bulunan ahşap-dal izleri ise bir çatı yapısı ile ilişkilendirilmiştir (Karul, 2011: 2-3).

Yuvarlak köşeli yapıların bulunduğu evrenin bir altında, tamamen yuvarlak yapılar ortaya çıkarılmış ve üst yapıların aksine bunlar oldukça küçük ebatlıdırlar. II. evre olarak ele alınan yapıların duvarları tek sıra örgü ile yapılmış, ancak eğim ve üst evre tahribatından dolayı noksandırlar. Ortaya çıkarılan yuvarlak yapılar 2.50-5.00 m arasında değişen çaplardadır. Bu yuvarlak yapıların yarıya kadar gömülü olduğu belirgindir bu sebeple duvarlar sağlam kalmıştır (Karul, 2011: 3). Bu yapılar içinde ikili yada tekli stel/dikme taşları ortaya çıkarılmış, bu taşların ve duvarların önünde yabani koyunlara ait olduğu düşünülen kafataslarının düzgün biçimde bırakılması bir ritüel ile ilgili olmalıdır (Karul, 2011: 2-3; Karul, 2013: 90).

Alanın güneydoğu kesimindeki küçük kazı alanında 4.00 m çapında başka bir yuvarlak yapı ortaya çıkarılmıştır. Bu yapı III. Evre ’de kayıt altına alınmıştır. Yapı mimari özellikleri ve buluntuları nedeniyle farklılık göstermektedir (Bknz 3.6.2.2; Karul, 2011: 3).

Höyüğün Çanak-Çömleksiz Neolitik tabakasının son evresinde (IV. Evre), üç yapı ortaya çıkarılmıştır (Resim 46). Üst evre yapılarına duvar tekniği açısından benzeyen, ancak ebat ve konumları açısından farklılık göstermektedirler. Bu üç bina nerdeyse birbirine bitişik yapılmış ve çapları 10 m ye kadar ulaşmaktadır. Bu binalardan ikisinin duvarları iyi korunamamış ve çoğunluğu kazılmayan yerde toprak altındandır. Sonuncusu ise iyi korunmuş duvarı (1.00 m yükseklikte, 0.50-0.60 m

genişlikte) dıştan tam olmayan ikinci bir duvarla çevrilidir. Binanın içinde, 1.00 m mesafede üçüncü bir duvarın izleri ortaya çıkarılmıştır. Ancak erozyondan kaynaklı tahribattan dolayı yapı ile ilgili bilgiler azdır (Karul, 2011, 3). Yapılarda veya evrelerde buluntulara ait bilgiler verilmemiştir.

5.1.4.2. Güsir Höyük Anıtsal Yapıları

5.1.4.2.1. I. Evre Anıtsal (Kamu) Yapısı – Yuvarlak Köşeli Yapı

Yüzey toprağının hemen altında, çevresinde ortaya çıkarılan küçük çaplı yapıların merkezinde bulunan, höyüğün I. Evre anıtsal "kamu" yapısı olan bina yuvarlak köşeli dörtgen biçimlidir. 10.00 m çapına varan yapı kendi evresinde ortaya çıkarılan ebatları ve buluntuları ile farklılık göstermektedir. Yapının ortaya çıkarılan duvarları 1.00 m kalınlığa ulaşmaktadır (Resim 47; Karul, 2011: 1-2). Duvarlarının bu derece sağlam korunmasının sebebi binanın tabanının yüzeyden bir metre derinde olması yani binanın çukur içinden yükseltilmesinden kaynaklanmaktadır (Karul, 2013, 90). Binanın girişi ile ilgili kesin bilgi yoktur. Yapı içinde duvar boyunca uzanan seki, güneyde taş tekne ve alanın genelinde dağınık halde öğütme taşları, havanelleri ele geçmiştir. 2010 yılı kazılarında biri (Karul, 2011: 2), 2012 yılı kazılarında iki olmak üzere toplamda yapı içinden 3 stel/dikili taş ortaya çıkarılmıştır. Dördüncüsünün ise yeri belirlenmiş, ancak stel bulunamamıştır (Karul, 2013: 90). Anıtsal yapı içinde bulunan nehir taşlarından yapılmış döşeme/taban üzerinde yangın izlerine rastlanmış, ancak ocak ile ilgili veriler yoktur (Resim 47).

Bu büyük yapının hemen bitişiğinde iki küçük çaplı yapı daha ortaya çıkarılmış, bu yapıların biçimleri büyük yapı gibi yuvarlak köşeli dörtgen biçimlidir. Duvar örgüleri biraz daha ince olan yapıların içinden farklı buluntular ele geçmiş bunlardan en önemlileri taban altı mezarlarıdır. Bu yapıların anıtsal yapıya sonradan mı eklendiği yoksa ilk kurulumdan beri mi yanında oldukları kesinlik kazanmış, ancak bu görüntüyle kompleks bir yapı olduğu belirgindir. Anıtsal yapının hemen batısında, irili ufaklı yapılarla da çevrili bir avlu/açık alan ortaya çıkarılmıştır. Anıtsal yapının avluyla olan bağlantısı netleşmiş değildir. Anıtsal yapı içinden ele

geçen küllü toprak, tanmış malzemenin aynısı bu alandan da çıkarılmıştır. Avlu içinde stel benzeri taş plakalarda ele geçmiştir (Karul, 2011: 2). Yapının gömülmesi ile ilgili veriler varken kesinlik henüz kazanmamıştır.

5.1.4.2.2. III. Evre Anıtsal (Kamu) Yapısı – Yuvarlak Yapı

Höyüğün III. evresinde, tam yuvarlak biçimde, 4.00-5.00 m çaplarında yapılar ortaya çıkarılmış, bu yapılar birbirine benzer biçimde inşa edilmiş, ancak üst evre yapılarına göre farklılık göstermektedirler. Bu evrenin anıtsal yapısı, 5.00 m çapında, yüzeyden toprağa 0.70-0. 80 m gömülü halde, taş duvarlı ve duvarın önünde, iç kısımda duvar yassı taşlarla çevrelenmiş ve desteklenmiştir. Yapının zemini küçük nehir taşlarıyla döşelidir ve yapının içinde, bu taş zemin üzerinde düzgün biçimlendirilmiş bir altlık üzerine 1.20 m yüksekliğinde bir dikili taş yerleştirilmiştir (Resim 48). Bu yapı ile ilgili özellikler sınırlı iken buluntuları hakkında bilgi verilmemiştir.

5.1.4.3. Güsir Höyük Anıtsal (Kamu) Yapılarının Değerlendirilmesi

Güsir Höyük, kazıcısının da belirttiği üzere (Karul, 2011: 1) üst tabaka veya evreleri oldukça tahrip edilmiş bir merkezdir. Yüzey toprağının hemen kaldırılmasıyla Çanak-Çömleksiz Neolitik çağ evrelerine ulaşılması ve bu en üst evrede ortaya çıkarılan bazı mezarların aslında bir üst evreye ait olduğunu kanıtlar niteliktedir (Karul, 2011: 1).

Höyükte ilk anıtsal yapının tahrip edilen tabakalarda olup olmadığı kesin değildir, ancak kazılarda ortaya çıkarılan en üst tabakanın I. Evresine ait anıtsal yapı ortaya çıkarılmıştır. Bu anıtsal yapı 10.00 m'lik çapıyla ve çevresinde ilişikliyi bulunan yapılarıyla oldukça büyük ebatlara ulaşmaktadır. Yapının içinde ele geçirilen bulgular, mimari özellikler çevresindekilere göre farklılık göstermektedir. Üçü açığa çıkarılmış, dördüncünün de izleri belli olan taş steller/taş dikmeler bölgede bulunan diğer merkezlerle karşılaştırılınca benzerlik göstermektedir. Ancak bu

benzerlikler belli bir hat üzerinde göze çarpmaktadır. Hasankeyf Hüyük'te ortaya çıkarılan anıtsal yapının ilk evrelerine oldukça benzemektedir. Yuvarlak köşeli olan bu yapılarda farklı olarak Güsir Höyük örneğinde dört adet stel bulunurken Hasankeyf örneğinde tek stel ortaya çıkarılmıştır. Bunun dışında mimari, ebat ve buluntularıyla oldukça birbirine benzemektedirler. Kazıcısı tarafından her ne kadar I. Evre anıtsal yapısı Hallan Çemi A yapısına benzetilse de iki yapı arasında mimari, ebat ve buluntu farklılıkları bulunmaktadır. İleri konularda da değineceğimiz üzere Yukarı Mezopotamya farklı kültür dalgalarından etkilenmiş, bu etkileşimler birbirinden çok farklı görünse de yine de benzer özellikler sergilemektedir. Göbekli Tepe'de T biçimli steller varken Boncuklu Tarla 'da veya Güsir Hüyük'te yoktur, ancak nemrik tipi ok uçları üç merkezde de ele geçmiştir. Bir başka değişle üç merkezde yuvarlak yapı uygulaması vardır, fakat buluntu topluluğu değişkendir. Güsir höyükte aynı şekilde, Hasankeyf Höyük, Çemka Höyük ve buradan Kuzey Suriye'ye uzanan bir hat üzerinde benzerlikler göstermektedir.

Güsir Hüyük'ün III. Evresine ait tam yuvarlak anıtsal yapı yine Hasankeyf Hüyük'ün anıtsal yapısının alt evrelerine benzer şekilde yapılmış, ama ebatlar farklılık göstermektedir. Aslında Hasankeyf Hüyük'ün anıtsal yapısı alt evrelerde küçülmüşse de yine Güsir Höyük III. Evre yapısından büyüktür. Duvar teknikleri de benzerlik göstermektedir. Güsir örneğinde duvara içten sal taşlarının yatay bırakılması farklı bir uygulama göstermektedir. Bu evre yapısı daha çok Çemka Hüyük'te ortaya çıkarılan anıtsal yapılara ve diğer yapılara benzemektedir.

Güsir Hüyük'ün anıtsal yapıları ile ilgili veriler az olduğundan buluntular üzerinden fazla değerlendirmesi yapılamamıştır. Kazıcısı tarafından da bildirilen ilk anıtsal yapı I. Evre yapısının 10.00 m'lik çapı ve ek yapıları bu binanın oldukça fazla kullanıldığını göstermektedir. İhtimalle yerleşimin nüfusuna göre yetersiz kalan yapı ek yapılarla desteklenmiş olunmalıdır ya da merkez yapıda yapılan uygulamaların fazlalığı ek yapı gerektirmiştir. Sonuç olarak merkezi bir yapı, ebatları ve buluntuları ile tek kişiye veya tek unsura ait olmayacağından yapı halkın ortak kullanım alanıdır bu sebeple tek uygulamaya yani "kült yapısı" na indirgemek yerine genel bir tabire çevirmek ve "kamu yapısı" demek daha uygundur. Yerleşim yerinde ÇÇNA

tabakasına ait yontma taş buluntularla birlikte sürtme taş buluntular ele geçmiştir. Çeşitli gruplarda olan bu buluntuların işlevselliği ile ilgili yeterli veri yoktur (Resim 49-50).

5.1.5. Hallan Çemi

5.1.5.1. Konum, Coğrafi Özellikler, Tarihçe, Tabakalanma ve Mimari

Güneydoğu Anadolu Bölgesi'nde en erken yerleşim izlerinin ele geçtiği merkezlerden biri olan Hallan Çemi, Batman il sınırlarında, il merkezinin 50 km kuzeyinde, Kozluk ilçesinin 21 km kuzeybatısında, Sason Çayı kıyısında yer alan küçük ölçekli bir höyüktür. Yaklaşık olarak 4.3 m yükseklikte olan höyük, 7 hektardan daha az bir yeri kaplamaktadır (Rosenberg, 1994; Rosenberg, 2007a: 1; Rosenberg ve Davis, 1992: 2).

Hallan Çemi, Dicle Nehri'nin bir kolu olan Batman Nehri'nin Sason Çayı'nın batı kıyısında ki son Pleistosen döneme ait teras üzerinde, Sason Çayı'nın oluşturduğu vadi içindedir (Rosenberg, 1994; Rosenberg, 2007a: 1).

Hallan Çemi, 1990 yılında, Güneydoğu Anadolu Projesi (GAP) kapsamında yapılan ve yapılacak olan baraj sahalarında bulunan arkeolojik merkezlerin saptanması için yapılan yüzey araştırmalarında bulunmuştur (Algaze vd., 1991; Rosenberg ve Togul, 1991; Rosenberg, 1992). 1991 yılında Batman Barajı suları altında kalma tehlikesi olan merkez, Diyarbakır Müzesi'nin (ODTÜ TEKDAM) ve Delaware Üniversitesi'nin ortak desteği ile dört yıllık kurtarma kazılarına başlanmıştır (Rosenberg, 1993; Rosenberg, 1994; Rosenberg, 1995; Rosenberg, 1996; Rosenberg ve Davis, 1992; Rosenberg ve İnal, 1994; Rosenberg vd., 1995; Rosenberg vd., 1998).

Höyükte kazılar boyunca Çanak-Çömleksiz Neolitik Çağ'a ait tabakada çalışılmıştır. Her ne kadar höyüğün farklı bölgelerinde Çanak-Çömlekli Neolitik Çağ'a ait birkaç çanak çömlek bulunmuş olsa da tabaka olarak ortaya

çıkarılmamıştır. Kazıcısı tarafından birbiri üstüne binmiş iki höyük olarak tanımlamıştır. Çanak-Çömleksiz Neolitik Çağ'a ait 4 evre belirlenmiş, ancak ilk üç evrede çalışmalar yapılabilmiştir. Son evreye ise zaman yetmediğinden dolayı girilememiştir. Höyük C14 tarihleme yöntemi ile MÖ 10. Binyıl ortalarına tarihlendirilmiştir (Rosenberg, 2007a: 1). Rosenberg (2007b: 84) başka bir yayınında ise MÖ 11. Bin sonlarına tarihlemiştir. Bir başka çalışmada ise höyüğün MÖ 10.700 – 9210 tarihleri arasında iskan gördüğünü gördüğü ifade edilmiştir (Erdoğu, 2003: 22). Sonuç olarak Hallan Çemi yerleşimi avcı toplayıcıların göçebe hayatından yerleşik köy yaşantısına geçişin en erken evrelerini temsil etmektedir (Resim 51).

Höyüğün Çanak – Çömleksiz Neolitik Çağ tabakasının 3. evresinde üç yapı ortaya çıkarılmış, taş duvarlı olan yapılar genellikle 2.00 m çapında yüzey konutlarıdır. Hepsinde harç olarak beyaz alçı benzeri bir malzeme, irili ufaklı nehir taşlarından yapılan duvarlar da harç olarak kullanılmıştır (Resim 52). Bu yapılarda döşemeye ait bir veri ele geçmemiştir. Üç binada yarım daire "C" planlıdır. (Rosenberg, 2007a: 2). 2. Evrede 5 yapı ortaya çıkarılmış, dördü tam anlamıyla kazılabilmiştir. 3. Evre yapılarıyla neredeyse tüm yönüyle benzer özellikler göstermektedir. Sadece birkaç fark ile ayırt edilebilen bu evre yapılarından üçünün tabanı birbirine bitişik kum taşı levhalarla kaplanmıştır. Bu yapılardan biri içinde ise sıvalı taş tekne ele geçmiştir. Döşemeli, taş tekneli yapı 4.00 m çapında ortaya çıkarılmış, ancak içinde diğer binalardan farklılık gösterecek herhangi bir buluntu ele geçmemiştir (Rosenberg, 2007a: 2).

1. evreye, en üst yapı katına ait mimari unsurlar hem kendi içinde hem de alt evrelere göre bariz farklılıklar içermektedir. Bu evrede ortaya çıkarılan dört yapıdan iki alt evrelere ait olan "C" planlı yapılara benzerken diğer ikisi ebat, biçim ve kullanım açısından farklılık gösterir ki çalışma konumuzu ilgilendiren "Kamu Yapıları" olarak tanımlanmaktadırlar.

5.1.5.2. Hallan Çemi Anıtsal Yapıları

Hallan Çemi'nin en üst yapı katında ortaya çıkarılan dört yapıdan ikisi "C" formunda konut tiplerini oluştururken bunların hemen batısında, höyüğün güneyinde daha büyük ebatlı, tam yuvarlak ve farklı özellikleri bulunan iki yapı daha ortaya çıkarılmıştır. Birbirine yakın konumlandırılmış bu iki büyük yapı neredeyse aynı özellikleri göstermektedirler. Kazıcısı tarafından "Kamu Yapıları" oldukları özellikle vurgulanan bu yapılarda "Kült" veya "Tapınma" ile ilgili hiçbir bulgu ele geçmediği ifade edilmiştir (Rosenberg, 1996; Rosenberg vd., 1998; Rosenberg, 1999a: 26-28; Rosenberg, 2007b: 84-85; Rosenberg, 2007a: 2-3).

Yapılar her ne kadar birbirlerine mimari açıdan benzeseler de buluntu açısından farklılıkları ayırt etmek için tek başlık altında ele almak yerine ayrı ayrı ele alınmıştır.

5.1.5.2.1. A (Kamu) Yapısı

Hallan Çemi yerleşiminin en üst yapı katına ait olan A "Kamu" yapısı, 5.00-6.00 m çaplarında, diğer "C" tipi konutların 2-3 misli büyüklükte, yüzey toprağına açılan çukur içinden yükseltilerek yani yarı gömülü olarak ortaya çıkarılmıştır. Yassı, düzgün kum taşları kullanılarak çukur içinden duvar yükseltilmiş, taşların toprağa dayatılarak sağlamlaştırıldığı, taşların belirli bir sırayla dizilmesi iç yüzeyin daha düzgün görünmesi sağlanmıştır (Rosenberg, 1994; Rosenberg, 1999a:25-28; Rosenberg, 1999b: 358-359; Rosenberg, 2007a: 1-6; Rosenberg, 2007b: 83-88) . Duvarlar 1.00 m' ye kadar koruna gelmiştir (Resim 53). A yapısının giriş kısmı güneyde açılan bir koridorla sağlanırken bu koridor tam olarak yapının ortasında bulunan taş platforma denk gelecek şekilde dik oluşturulmuştur (Resim 54). Bu taş platformun ise çatı yapısını tutan ahşap dikmenin altlığı olduğu, aynı şekilde duvarların iç kısımlarında bulunan belli aralıklarla (6 adet) yerleştirilmiş 0.10 m genişlikteki boşluklarında çatının çevre dikmelerine ait olabileceği düşünülmektedir (Resim 53). Yapının iç kısmını, duvara bitişik olarak ilerleyen, yarım ay biçiminde taş seki çevrelemektedir. A yapısının tabanı ise sarımsı, kumsu bir toprak ve farklı

bir maddeyle (alçı ya da kireç) karıştırılıp oluşturulmuştur. Tabanlarda görünen renk farklılıkları ve sağlamlık durumlarına bakıldığında birçok kez yenileme gördüğü açıkça belirgindir. Taban üzerinde bir de ocağa rastlanılmıştır (Rosenberg, 1994; Rosenberg, 1999a:25-28; Rosenberg, 1999b: 358-359; Rosenberg, 2007a: 1-6; Rosenberg, 2007b: 83-88).

A yapısı içinde ve çevresinde, konutlarda yapılan işlere ait bulgular ele geçmemiş, ancak çok miktarda obsidyen ve bakır cevheri gibi (ithal) malzemeler ele geçmiştir. Michael Rosenberg bu durumu şöyle izah eder; *"İthal malzemelerin varlığı, uzak mesafe ticaretinin çok eski bir döneme kadar indiğini göstermektedir. Ayrıca ithal malzemelerin bu büyük ve yarı gömük yapılarda bulunmuş olması, bu yapıları kullanan topluluğun bu ticaretle doğrudan ilişkili olduğunu ortaya koymaktadır."* (2007a: 3). A yapısının giriş kapısına bakan duvarına, asılıymış gibi duran, ancak düşmüş, büyükbaş (Oroks[14]) bir hayvana ait olduğu düşünülen tüm kafatası bulunmuş, bu kafatasının simgesel bir anlam taşıdığı belli değildir (Resim 56; Rosenberg, 2007a: 3).

5.1.5.2.2. B (Kamu) Yapısı

B (Kamu) yapısı, A yapısının 5.00 m ilerisinde, mimari açıdan A yapısının aynısı olan ikinci özel yapıdır. A yapısından mimari açıdan ayrılan tek özelliği güneydoğu yönlü, hafif eğimli bir girişinin olmasıdır. Mimari özelliklerin benzemesinin yanı sıra bu yapı içinden ve çevresinden de obsidyen ve bakır cevherleri ele geçmiştir (Resim 55; Rosenberg, 2007a: 3).

B yapısı içinde ele geçmiş diğer buluntular ise baklava biçimli bir boncuk (hammaddesi belirtilmemiş), tüm ele geçmiş taş kap ve keçi kafası şeklinde yontulmuş havaneli/baston? 'dur (Rosenberg, 1994: 125, Rosenberg ve Reddin, 2000: 46).

[14] Oroks: Günümüz sığır cinsinin atası, öküzden daha iri ve tamamen yabani devasa bir hayvan.

5.1.5.3. Hallan Çemi Anıtsal (Kamu) Yapılarının Değerlendirilmesi

Hallan Çemi yerleşimi kısa süreli kazılarına rağmen iyi buluntular vermiş ve iyi yorumlanabilmiş merkezlerden biridir. Yukarı Dicle Bölgesi'nde ortaya çıkarılmış yeni bir yapı tipi "C" biçimli yapıların tek temsil edildiği merkezdir. Basit barınak tiplerine benzetilmiş, ancak taş örgüsü ve taban düzenlemesi bu yapıların bir bina olduğunu göstermektedir. 2019 yılı kazı çalışmalarında Boncuklu Tarla Doğu Alanı'nda taş döşemeli "C" biçimli bir yapının varlığı ortaya çıkarılmıştır. Ancak bu yapı tahribattan mı bu şekilde kaldığı ya da böyle mi inşa edildiği kesin değildir.

Hallan Çemi "Kamu Yapıları" na bakıldığında ise tam yuvarlak formlarıyla nerdeyse her Çanak-Çömleksiz Neolitik Çağ A döneminde benzerleri bulunmaktadır. Ancak farklı olan yuvarlak biçimli kamu yapılarının hemen yanında bulunan çukurluk alandır. Bu çukurluk alan ortak kullanım alanı olarak kullanılmış daha sonra ise çöp çukuru haline getirilmiştir. Çukurluk alan en eski tabakadan son tabakaya kadar kullanıla gelmiştir. Höyüğün en üst kısmında bulunan çukurluk içinde yoğun hayvan kemikleri, boynuzları üzerlerinde olan üç koyun kafatası, yanmış ahşap kalıntıları, öğütme taşları, havanelleri, bezmeli taş objeler ve birçok işlenmiş alet ele geçmiştir. Alanın çöplük olarak kullanılmasından önce çeşitli işlerin yapıldığı bir ortak alan olduğu düşünülmektedir.

Halan Çemi merkezinde bulunan ve birbirine benzeyen iki kamu yapısı yuvarlak yapılı, yumuşak (Kum Taşları), düz taşlarla duvarları örülmüş girişleri belirgin olan binalardır. Çapları 5.00-6.00 m arasında değişen bu yapıların işçilik, buluntular ve dönemsel benzerleri pek yoktur. Biçimsel olarak Güsir ve Hasankeyf kamu yapılarının erken (yuvarlak) yapılarına, Çemka Höyük büyük ölçekli yapılarına benzemektedirler.

Yapılar içinde çok miktarda buluntu grupları ele geçmiştir bununda yapıların terkedilmeden önce boşaltmadığını göstermektedir. Buluntular arasında günlük kullanım aletlerinin yanında duvarlara asıldığı düşünülen hayvan kafatasları ele geçmiştir. Özellikle birkaç örnekle temsil edilen bezemeli taş objeler ve taş kap parçaları yapıların önemli buluntu gruplarını oluşturmaktadır. Çoğu merkezde

incelenmesine rağmen pek değinilmeyen obsidyen ve çakmaktaşı aletlerinin kökeni hakkında bilgiler verilmiştir. Farklı bölgelerden getirilen obsidyenin bu alanlarla işlendiği ortaya çıkarılan atölyelerle desteklenmiştir. Merkezde farklı kültür izleri gösteren aletlerin bir etkileşim ürünleri oldukları apaçık bellidir (Resim 57-58).

5.1.6. Hasankeyf Höyük

5.1.6.1. Konum, Coğrafi Özellikler, Tarihçe, Tabakalanma ve Mimari

Hasankeyf Höyük, Ilısu Barajının su toplama alanı içinde kalacak olan, Batman ilinin Hasankeyf ilçesinde, Hasankeyf Batman karayolunun ve Hasankeyf ilçesinin 2 km doğusunda yer almaktadır. Modern Hasankeyf ilçesi, Orta Çağ Hasankeyfi ve höyüğü su altında kalacak yerler arasında bulunmaktadır. Hasankeyf Höyük ile bölgede ilk yerleşimlere ait veriler elde edilmiş ve bölgenin geçmişine ışık tutmuştur. Önemli Orta Çağ yerleşimlerinden sayılan Hasankeyf'in tarihi MÖ 10.000' lere dayanmaktadır (Miyake, 2013: 96; Miyake, 2016: 28; Miyake vd., 2012: 1).

Dicle kıyısında doğal bir yükselti üzerinde yer alan höyük, 200x160 m ebatlarında, bulunduğu onanın seviyesinde 8 m yükseklikte yer almaktadır. Dicle Nehri'ne paralel uzanan Raman Dağı'ndan oluşan bir koridor üzerinde yer alan höyük ve ova, bu dağdan aşınarak gelen, vadiyi dolduran yükseltiler arasında Dicle Nehri ile kavuşur (Miyake, 2016: 28). Günümüzde höyük etrafında bitki örtüsü pek zengin olmamakla birlikte Raman Dağı çevresinde bu durum değişmektedir. Yüksek kesimlerde bulunan meşe ağaçları, derin vadilerdeki fıstık, badem gibi yiyeceklerin varlığı bölgede insan eliyle oluşturulmuş, insan ve evcil hayvan faaliyetlerinin sonucu olarak ortaya çıkmaktadır. Ancak Hasankeyf Hüyük'te kazılarda ele geçen ve analizleri yapılan bulgulardan yola çıkarak zengin bir bitki kalıntısının varlığı ortaya çıkmaktadır. Bitki kalıntılarından yola çıkarak ve kazılarda da oldukça fazla ele geçen yabanıl hayvan kemikleri ile bu alanda hayvan habitatının varlığı

kanıtlanmıştır. Sadece yabanıl hayvanlarla ilgilenmeyen Hasankeyf Höyük insanları yanı başlarında bulunan Dicle Nehri'ni de kullanmayı ihmal etmemiş, kazılarda oldukça fazla balık ve su kuşu kemikleri ele geçmiştir (Miyake, 2013: 96; Miyake, 2016: 29; Miyake vd., 2012: 1-2).

Hasankeyf modern ve antik şehri ile ilgili çalışmalar 2000'li yıllarda Abdüsselam Uluçam başkanlığında ve ekibiyle yüzey araştırmaları ve kazıları başlatılmıştır. Höyük bu araştırmalarda keşfedilmiş ve 2009 yıllarında ilk kazı çalışmaları yapılmaya başlamıştır. Belli bir zaman sonra höyükle ilgili kazı çalışmaları Tsukuba Üniversitesi'nde Japon bir ekibe devredilmiş, ekip Yutaka Miyake başkanlığında 2011 yılından bu zamana kadar kazıları devam ettirmiştir (Miyake, 2013: 96; Miyake vd., 2012: 1-2).

Höyükte tabakalanma, Neolitik (erken) başlamak üzere, Demir (Assur) Çağı ve Helenistik döneme ait verilere ulaşılmıştır. Neolitik sonrası dönemlere ait kalıntılar, höyüğün tepe kısmında çukurlar ve mezarlarda ele geçmiştir. Bu geç dönemlere ait mimari kalıntılar ele geçmemiştir. Höyükte kazılarla direk Neolitik Çağ tabakasına girilmiş ve höyüğün asıl yerleşim yerinin bu tabaka olduğu görülmüştür. Höyüğün doğusunda açılan derin sondajda (9.50 m) ince, steril bir kum tabakası olan ana toprağa ulaşılmış, bu tabakadan yukarı doğru gelindiğinde ise nehir taşlarından oluşan ikinci bir tabakanın varlığı daha tespit edilmiştir (Resim 59; Miyake, 2016: 30). İhtimalle Dicle Nehri ile ilişkili olan bu tabaka o dönemde nehir yatağı olarak kullanılmıştır. Hasankeyf sakinleri ise bu tabaka üzerinden yerleşimleri kurmaya başlamış gibi görünmektedir. Bu tabaka üzerinde bulunan sığ çukurlar ve düzgün taş sıraları bunu kanıtlar niteliktedir. Sondaj içinde ilk yerleşimden en üst yerleşime kadar ele geçen bulgularda pek bir değişim görülmemiş, kalın bir arkeolojik dolguya sahip olan Neolitik Çağ 'ın erken evreleri (Çanak-Çömleksiz Neolitik Dönem) ile ilgi buluntular ortaya çıkarılmıştır. Höyük MÖ 10.000 lere kadar dayanan bir geçmişe sahiptir (Miyake, 2013: 96; Miyake, 2016: 30; Miyake vd., 2012: 2).

Hasankeyf Hüyük'te kazılarla birlikte üç tip mimari unsurun varlığı kanıtlanmıştır. Bunlar özel yapılar (kamu yapıları), konutlar ve depo yapıları olarak ele alınmaktadır. Özel yapılar boyutları, buluntuları ve diğer özellikleriyle bu çalışmanın konusu içinde yer aldıklarından bir alt başlıkta ele alınmıştır. Hasankeyf Höyük mimari özellikleri, ortaya çıkarılan tüm yapılarda görülen bir çukur içine taş ve harç kullanılarak yükseltme yapılmasıdır. Hem konutlarda hem de özel yapılarda görülen bu özellik yapıların sağlamlaştırılması açısından önemli bir teknik gibi görünmektedir (Resim 59-60; Miyake, 2013: 96; Miyake vd., 2012: 3).

Höyüğün en üst evresinde ortaya çıkarılan yapılar (kamu yapısı da dahil) yuvarlak köşeli dörtgen yapılardan oluşmaktadır (Resim 60-61). Alt evrelerde yapılan kazılarda ise bu tamamen yuvarlaklaşan yapılara dönüşmüştür. En üst evreye ait ortaya çıkarılan dörtgen yapılar ebatları ve özellikleri bakımından farklılık göstermektedir, fakat işçilik açısından neredeyse aynıdırlar. Biraz daha küçüklen ebatları ve yuvarlaklaşan biçimleri ile farklı görünürler (Miyake, 2016: 32). Üst evre yapıları olan dörtgen yapılar tarafından oldukça tahrip olan yuvarlak yapılar 4-5 m çaplarında, yüzeyden 1.20-1.50 m derinlikte bulunmaktadırlar. Üst ve alt evre yapılarında genel olarak görülen harç kullanımı aynı zamanda yapıların iç sıvaları içinde kullanılmıştır (Resim 62-63; Miyake, 2013: 96; Miyake, 2016: 33; Miyake vd., 2012: 3-4).

Köşeleri yuvarlatılmış dörtgen yapıların ortaya çıkarıldığı merkezlerde genellikle Çanak-Çömleksiz Neolitik Dönem A (ÇÇNA) evresinin sonlarına tarihlendirilirken Hasankeyf Höyükte bu tarih biraz daha erkene gitmektedir. Yapılar MÖ 10. Binin yarılarına denk gelmektedir. Bahsi edilen yuvarlak köşeli dörtgen yapıların dışında alt evreye ait olan yuvarlak yapılardan yaklaşık 30 civarı yapı ortaya çıkarılmış, bu yapıların konut olduğu düşünülmüştür (Miyake, 2016: 33). Bu yapılarda ocağa ait izler olmamasına rağmen çok fazla öğütme taşları, havanelleri gibi buluntular ele geçmiştir (Resim 60-61). Bunlarda bu yapıların gündelik işlerde kullanıldığı göstermektedir. Bu yuvarlak yapıların birbirlerine oldukça yakın, hatta bitişik yapıldıkları görülmektedir. Yuvarlak yapıların yenileme evreleri yine aynı

alanda eski yapının üstüne yapılarak oluşturulduğu da görülmektedir (Resim 62-63; Miyake, 2013: 96; Miyake vd., 2012: 4).

5.1.6.2. Hasankeyf Höyük Anıtsal Yapıları

Hasankeyf Hüyük'ünün en üstünde bulunan yuvarlak köşeli dörtgen yapılar evresine ait olan, 3 Nolu yapı olarak ele alınan, 9.00 m çapındaki yapı şuan için ortaya çıkarılan tek anıtsal "Kamu" yapısıdır. Höyüğün mimari kalıntıları içinde genel olarak görünen çukur içine yükseltme bu bina içinde geçerlidir. Yüzey toprağından 1.20-1.50 m derinde açılan çukur içinde çift sıra taş örgü ile harç kullanılarak yükseltilmiştir ve aynı malzeme ile de sıvanmıştır (Resim 64-65; Miyake, 2016: 32-33; Miyake vd., 2012: 3-4).

Bu kamu yapısı içinde yapılan çalışmalarda, yapının alt evrelerde bulunan yuvarlak yapıları tahrip ettiği, ilerleyen çalışmalarda ise aynı yapının altında, farklı kamu yapılarının da olduğu görülmüştür. İhtimalle konut yapıları gibi bu kamu yapısı da yerinde yenileme evreleri geçirmiştir (Resim 64-65; Miyake, 2013: 96). Yapı içinde ki çalışmalarda bu yapının tabanında da üç farklı yenilememin ortaya çıkmasıyla en az iki evreli olduğu sonucu çıkmış, ancak alt evrede yapının yuvarlak olduğu ya da tahribattan dolayı böyle göründüğü düşünülmektedir. Anıtsal "kamu" yapısının en önemli özelliklerinden biri ise yapının iyi durumda korunmuş en alt taban seviyesinde kireçtaşından yapılmış bir dikili taşın varlığıdır (Resim 66; Miyake, 2016: 34). Yapının yenileme aşamasında en alt tabandan 0.30-0.40 m üstünde yeni bir taban oluşturulurken bu dikili taşın üst kısmı bilinçli olarak kırılmış ve geri kalan kısımsa taban altına gömülmüştür (Miyake, 2013: 96; Miyake, 2016: 34; Miyake vd., 2012: 4).

Anıtsal "Kamu" yapısında dikili taş dışında, kanalı andıran ve kapak taşlarıyla birlikte ortaya çıkarılan bir çift taş sırası daha bulunmuştur. İhtimalle yapı içi atık su ya da su basmalarının önüne geçmek için yapılmış bu kanal benzeri yapı ikinci yenileme evresine aittir. Bunlar dışında yine yapı içinden duvarı taşlardan bir

çukur ve kilden yükseltmiş bir platformun da bulunması bu yapının özel bir yerinin olduğu gösterir niteliktedir. Yapı içinde birden fazla mezar ortaya çıkarılmış, ancak bunlarla ilgili veriler az olduğundan ayrıntılarına girilememektedir (Miyake, 2013: 96; Miyake, 2016; Miyake vd., 2012: 3).

5.1.6.3. Hasankeyf Höyük Anıtsal (Kamu) Yapılarının Değerlendirilmesi

Yukarı Dicle Bölgesi'nde Güsir, Halan Çemi, Çemka Höyük ve Boncuklu Tarla ile birlikte Çanak-Çömleksiz Neolitik Çağ A dönemini temsil eden merkez gömülü ve yuvarlak yapıları ile ortaya çıkarılmıştır. Oldukça geniş bir alana yayılan merkezde üst üste bindirilmiş yapılar dikkat çekmektedir. Konutlarda tek odalı yuvarlak yapılar kullanırken, tek örnek kamu yapısı, konutlara benzer şekilde tek odalı, büyük ölçekli, ancak dörtgen-oval köşeli inşa edilmiştir. Temelde Güsir örneğine oldukça benzeyen Hasankeyf yapısı, birçok evreden oluşup en az iki farklı bina (Kamu Yapısı?) üzerine inşa edilmiştir. Dörtgen-oval köşeli kamu yapısının altında bulunan diğer binalar yuvarlak bir hat vermektedir. Hallan Çemi örneklerine benzeyen bu alt binalar tam olarak ortaya çıkarılamamıştır. En üstte bulunan oval köşeli kamu yapısı (Str. 3) Güsir Höyük örneklerinden bilinmektedir.

Hasankeyf Höyük Kamu Yapısı "Str. 3" çevresinde bulunan konutlara benzer biçimde taş döşeme taban kullanımı görülmesine rağmen oldukça tahrip edilmiştir. Kamu yapısının tabanında bulunan farklı yerlerde birçok mezar çukuru bu tahribatın nedenleri arasında görülmektedir. Bahsi geçen mezarlar üst evreye aittir. Merkezi bir yerde olan yapı ile konutlar arasında pek fazla boşluk bırakılmamış, bazı merkezlerde görülen ortak alan kullanımı bu yerleşimde görülmemektedir. Aslında merkezde yapıların sürekli üst üste yapılması ve her yeni yapının biraz daha büyütülmesinden kaynaklanan alan daralmasından dolayı "Ortak Alan" a yer kalmamış gibidir.

Yapı içinde bulunan tek stel, Güsir Höyük örneklerine oldukça benzemektedir. Boncuklu Tarla "Stelli Yapı" da bulunan güneydoğu alanındaki iki geniş stele benzer şekilde yapılmıştır. Hasankeyf kamu yapısı ortaya çıkarılan tek

stel düzgün olmayan yekpare bir kireç taşı levhadan yapılmıştır. Binanın batı duvarına oldukça yakın yerleştirilen stelin hemen önünde in-situ halde bir öğütme taşı ele geçmiştir. İlginç bir şekilde batı duvarına yakın yapılan stelin karşılıklarının olduğu bilinmemektedir ve herhangi bir çukurluk ya da iz yoktur. Yapının girişi ve üst yapısı ile ilgili yeterli kanıt ele geçmemiştir. Derin bir çukurda olan yapının ihtimalle girişi dam/çatı yapısından sağlanmaktadır. Kamu yapısının kronolojik sıralaması ve çevre küçük ebatlı yapılarla olan ilişkisi tam aktarılmamış, ancak anlaşıla bildiği kadarıyla oval köşeli üst kamu yapısının altında bulunan yuvarlak kamu yapılarına ait taş tabanlı yuvarlak planlı silo yapıları olmalıdır. Aynı şekilde oval köşeli ve yuvarlak planlı iki kamu yapısı içinde çok miktarda öğütme taşları, havanelleri, işlenmiş taş objeler, boncuklar ve işlenmiş kemikler ele geçmiştir (Resim 67).

5.2. Orta Fırat Havzası

Bu bölge, Türkiye içinde bulunan sınırları ile ele alınmıştır. Çünkü, çoğunlukla Kuzey Suriye Bölgesi'nin de dahil edildiği bu bölgenin kültürel farklılıkları olması, her iki alanda bulunan hem yerleşimlerin hem de arkeolojik verilerin farklı uygulamalar ve özellikler göstermesi ayrı ele alınmalarına vesile olmuştur.

5.2.1. Göbekli Tepe

5.2.1.1. Konum, Coğrafi Özellikler, Tarihçe, Tabakalanma ve Mimari

Göbekli Tepe yerleşimi, Şanlıurfa il merkezinin 15 km kuzeydoğusunda, ilk ismi Karaharabe olan Örencik Köyü'nün 2.5 km doğusunda yer almaktadır (Resim 6-7; Schmidt, 2007a: 115). Tek Tek Dağlarının (Germuş Dağları) üzerinde, denizden 801 m yüksekte, Harran ovasına bakar şekildedir (Beile Bohn, 1998: 44-45; Harmankaya vd., 1997: Schmidt, 2007a: 115; Schmidt, 2007b: 19-22; Kinzel ve

Clare, 2020: 29). Schmidt (2002b: 74), Göbekli Tepe yerleşiminin 770 rakım yüksekliğinde, Tek Tek dağlarının üzerindeki kireç taşı bir tepe üzerinde yer aldığını, yerleşme alanının kırmızı taşlı topraktan oluşan ve yaklaşık 150 m çapında, 20 m yüksekliğinde bir tümsek olduğu bildirmiştir. Ayrıca merkeze, Mardin yönünden gelindiğinde 20 km uzaklıktan bile fark edilen bir konumda olduğunu ve güneyde Harran Ovası'na, batı ve kuzeyde Şanlıurfa çevresindeki diğer tepelere hakim durumdadır.

Göbekli Tepe yerleşimi, 800 m ye varan yükseltisiyle, Şanlıurfa'nın kuzeydoğusunda ki Germuş Sıradağlarının en yüksek tepesi olan Tek Tek Dağı'nın üzerinde, güneye doğru uzanan Harran Ovası'na hakim konumda yer almaktadır (Resim 68). Bu dağı kuzeyden, doğudan ve güneyden çevreleyen düzlüklerde su kaynaklarına ulaşılabilirken, yerleşim yerinin yakında hiçbir su kaynağına rastlanmamıştır. Merkezin henüz tamamen kazılmamasına rağmen, Pleistosen'in sonlarında ki tümüyle avcı-toplayıcı yaşam biçiminden, ilk Holosen'de ortaya çıkan tarım ve evcilleştirmeye geçişin anlaşılmasında önemli katkıları olmuştur (Schmidt, 2007a: 115). Göbekli Tepe yerleşiminin bulunduğu yer, kenarları sarp bir sel yatağının doğusunda kuzeybatıdan güneydoğuya doğru uzanan kireçtaşı sırtın üzerinde, aralarında hafif çökmeler olan kırmızı topraktan höyük kubbelerinin oluşturulduğu yükseltiler topluluğu olarak görülmektedir. Yerleşim en yüksekte bulunan tepenin zirvesine ve yamaçlarına yapılmıştır. Kazılardan önce bu tepe üzerinde mezarlar ve yerel halk tarafından kutsal sayılan "Dilek Ağacı" bulunmaktadır (Resim 69). Bu dağın etrafında mevsimlik dereler bulunmasına rağmen sürekli akan bir nehir yada nehir yatağı bulunmamıştır (Benedict 1980: 137; Braidwood ve Braidwood, 1986: 8).

Göbekli Tepe, 1963 yılında İstanbul ve Chicago Üniversiteleri Güneydoğu Anadolu Tarihöncesi Araştırmaları Karma Projesi çerçevesinde gerçekleştirilen yüzey araştırmalarında tespit edilmiştir. Bu alanda yapılan çalışmalarda asıl yerleşimin olduğu kesimde değil sırt kısmında yontma taş endüstrisinin örnekleri toplanmıştır. (Benedict, 1980: 137). 1963 yılında Biris mezarlığı ve Söğüt Tarlası ile birlikte kayda değer buluntu yerleri arasında bulunan merkez kayıt altına alınmıştır.

Tespit edildiği yıllarda merkezin büyüklüğü ve önemi fark edilmemiştir. Ancak 1994 yılında Klaus Schmidt ve ekibi tarafından yapılan çalışmalar neticesinde dikkat çekmeye başlamıştır. 1995 yılında ise Şanlıurfa Müze müdürlüğü ve İstanbul Alman Arkeoloji Enstitüsü'nden Harald Hauptmann başkanlığında, Almanya Heidelberg Üniversitesi Tarihöncesi Enstitüsü'nün ortak projesi olarak kazılmaya başlanmıştır. 2000 yılına kadar geçen sürede kazı başkanlığı Hauptmann'da bulunurken, 2001 yılı itibari ile öğrencisi Klaus Schmidt'e devretmiştir. Göbekli Tepe'nin parlamaya ve dünya çapında tanınmaya başladığı yıllarda (2014) Schmidt'in vefatı ile kazı başkanlığı Şanlıurfa Müze Müdürlüğü'ne geçmiş bir süre sonra tekrar İstanbul Alman Arkeoloji Enstitüsü tarafından devrî alınarak kazılara devam edilmektedir (2020).

Göbekli Tepe kazılarının başlaması ve son dönem çalışmalarla merkezin 3 ana tabakada ele alındığı ve bu tabakalar içinde farklı evrelere ayrılarak incelendiği görülmektedir. En eski tabaka olarak, ÇÇNA dönemi III. Tabaka olarak ele alınmış ve bu dönemde "T" biçimli dikmelerin olduğu büyük yuvarlak yapılarla temsil edilmektedir (Resim 70-71). II. tabaka da ise Erken ve Orta ÇÇNB dönemine ait veriler ele geçmiştir (Resim 70, 72). Bu dönemde daha küçük oval köşeli ve dörtgen yapılarla temsil edilir. Göbekli Tepe'nin en üst tabakası ise PPN son evreleri, Orta Çağ buluntuları ile karışık bir malzeme ile temsil edilir ve bu döneme ait pek bir mimari söz konusu değildir (Schmidt, 2000a; Schmidt, 2001a; Schmidt, 2002b; Dietrich vd., 2013: 36)

Schmidt (2007:116) son yayınlarından birinde Göbekli Tepe tabakalanması hakkında bilgiler aktarmıştır. Bu bilgilere göre Göbekli Tepe stratigrafisi karışık değil aksine oldukça basittir. Neolitik sonrası Yapı Katı I, Orta Çağ'da ve günümüzde tarımsal etkinlikler nedeniyle tahrip olmuş, erozyon ve diğer doğal koşullarla birlikte de irili ufaklı tümsekler, birikintilerle temsil edilmektedir. Yapı Katı II, İlk-Orta Çanak-Çömleksiz Neolitik Çağ B dönemine tarihlenmektedir. Tepenin en üst kesimiyle sınırlıdır ve bu evrede harçlı mozaikli tabanları olan, birkaç dikdörtgen odadan oluşan büyük yapıları bulunmaktadır. Yapı Katı III, Çanak-Çömleksiz Neolitik Çağ A / İlk Çanak-Çömleksiz Neolitik Çağ B dönemine

tarihlenmektedir. Höyüğün güney yamacında büyük bir çöküntünün merkeziyle sınırlıdır. Çapları 10.00 ile 30.00 m arasında olan taştan büyük dairesel/yuvarlak yapılarla temsil edilirken hemen üzerinde Yapı Katı II'nin mimari öğeleri bulunmaktadır (Resim 70; Schmidt, 2007a: 116).

Son dönem çalışmalarında özellikle Moritz Kinzel ve Lee Clare'in yapmış olduğu çalışmalarda Göbekli Tepe ile ilgili bilinenlerin değiştiği görülmektedir. Bu değişiklikler kronoloji ve yapıların genel özellikleri bakımından değişmiş ve yeni öneriler sunulmuştur. Kinzel ve Clare'in (2020: 32-33) karbon verileri ve diğer özelliklere göre oluşturdukları kronolojide üç tabaka ve bunlar kendi içinde 8 yapı katı olarak ele alınmıştır. Bu yapı katları;

Yapı Katı I (Phase 1): ÇÇNA, Yuvarlak planlı yapıların bulunduğu ve ilk inşalarını içeren yapı katıdır. Yarı yerleşik bir toplum yapısı görülmektedir.

Yapı Katı II (Phase 2): ÇÇNA-EÇÇNB dönemlerine denk gelen bu yapı katında A-D yapılarının yenilemelerle değiştirildiği ve yeni yapılarla desteklendiği görülmektedir. Dörtgen biçimli yapılar olmasına rağmen henüz kesinlik yoktur.

Yapı Katı III, IV, V (Phase 3-5): EÇÇNB evresine denk gelen bu yapı katında büyük devasa yuvarlak yapılarla birlikte kuzey yamaçlarda dikdörtgen (ev-konut) yapılarının varlığı ortaya çıkmaya başlamıştır. Anıtsal yapılar bu evrede banklarla birlikte farklı "T" biçimli payelerle desteklenemeye başlanmıştır. Bu evrede özellikle anıtsal yapılarda farklı eklentiler ve düzeltmeler yapıların formlarında belirgin değişimlere neden olmuştur. Evre sonunda ise bu yuvarlak anıtsal yapılardan bazıları terk edilmiş gibi görülmektedir.

Yapı Katı VI – VII (Phase 6-7): MÖ 9. Bin yıl sonlarına ve MÖ 8. Bin yıl başlarına tarihlendirilen bu yapı katı, yuvarlak anıtsal yapıların bazıları (B ve D yapıları) kullanımdan düşmesi ve "Aslan Payeli Yapı" nın inşası ile bilinmektedir. A yapısı ve çevresinde son düzenlemeler gerçekleştirilmesine rağmen uzun süreli kullanım söz konusu gibi görülmemektedir.

Yapı Katı VIII (Phase 8): Göbekli Tepe'nin son yerleşim aşaması olarak ele alınmış, bu yapı katında yerleşimin sürekli kullanılmadığı, yarı yerleşik bir topluluğa ait izlerin varlığı görülmektedir. İhtimalle bu yapı katında ana yerleşim höyüğün başka yerine taşınmış ya da kısa süre yaşam alanı oluşturulup tamamen terk edilmiştir.

Yukarıda verilen son dönem çalışmaları ile oluşturulmuş kronoloji aslında Schmidt'in genel olarak ele aldığı kronolojinin daha ayrıntılı ve farklı hali gibidir. Bu yeni kronolojide yuvarlak anıtsal yapıların ÇÇNA'dan Orta ÇÇNB'ye kadar sürekli yenilenerek kullanıldığını ortaya koymaktadır (kronoloji ve son araştırmalar için bakınız. Clare vd. 2019a: 16; 2019b: 546; Kinzel ve Clare, 2020: 32-34).

K. Schmidt'in kronolojisinin ayrıntısı ise; yerleşmenin III. Tabakası en eski yerleşim gören yeri, güney yamacının aşağısında, 3.00 m'lik arkeolojik dolguya sahip alanda ortaya çıkarılmıştır (Resim 73). Bu tabakada çoğunlukla görüp aşina olduğumuz büyük yuvarlak, "T" biçimli stellere/payelere sahip yapılarla temsil edilmektedir (Schmidt, 2000: 38). Bu alanda çıkarılan yapılar A-D harfleri ile kodlanmış ve ÇÇNA dönemine tarihlendirilmiştir (Schmidt, 2002a: 25). Uzun bir süre kazı alanı olarak bu tabaka ve yapıları üzerinde durulmuştur. III. Tabaka, I. Tabaka olarak sınıflandırılmış Neolitik ve sonrası dönemlere ait masif dolgu ile örtülü olarak ortaya çıkarılmış, aynı şekilde çift stelli/payeleri yapılar topluluğunun altından devam etmektedir. Bu sebeple III. Tabaka yapıları en eski yapı grubunu oluşturmaktadır (Schmidt, 2002a: 11; Schmidt, 2004: 118; Schmidt, 2007a; Schmidt, 2011). III. Tabaka yapılarının içindeki dolgu toprakta ele geçen hayvan kemikleri ve çeşitli yontma taş buluntularının bir yapıya ya da yerleşime ait olduğu düşünülmüştür. Bu yapıların sonradan doldurulduğu, kendi döneminde doldurulduğu göz önüne alınırsa bu denli çok arkeolojik malzemeleri toprağın nerden getirildiği de muamma olarak kalmaktadır. Schmidt'e göre yapılar içinden çıkarılan toprağın, yapılardan taştığını ve bu denli çok miktarda toprağın yine aynı dönem malzemesi vermesinden yola çıkarak farklı bir yerleşimden şüphelendiğini bildirmiştir (Schmidt, 2002b: 9-10). Tabakalanma yönünden yapıların batısında yer alan tümsek alanda

küçük, dörtgen ve çift stelli/payeli yapılar ortaya çıkarılmıştır. Bu yapıların A ve D yapıları üzerinde olduğu göz önüne alındığında tabakalanmanın yukarıda verildiği gibi bir sıralamada yer aldığı görülmektedir. Göbekli Tepe II. tabaka, Orta Çanak-Çömleksiz Neolitik Çağ B evresini temsil etmektedir. II. tabaka özellikle en erken tabaka olan III. Tabakanın bulunduğu çöküntü alanın çevreleyen güneydoğu alanında ortaya çıkarılmıştır. Yerleşmenin en yüksek kısımlarını oluşturan güneydoğu ve güneybatı tepeleri üzerinde konumlandırılan II. tabaka mimarisi çoğunlukla dörtgen biçimli ve birkaç (genelde 2) stelli/payeli yapılardır. Bu alanda ki tümseklerin birkaç kullanıma ait oldukları söylenebilir. Ancak yine de Göbekli Tepe de yapılan kazılar sonucu oluşturulan tabakalanmalara ait mimarilerde tam kesinlik yoktur. (Schmidt, 2000; Schmidt, 2001a; Schmidt, 2002; Schmidt, 2003:8; Schmidt, 2007a, Schmidt, 2007b; Schmidt, 2011). Aslan Payeli yapıda bu tabaka içinde değerlendirilmektedir (Schmidt, 2000a:38). Göbekli Tepe'nin I. Tabakası ise Çanak-Çömleksiz Neolitik Çağ sonrasına ait veriler vermektedir. Yüzeye yakın olduğundan dolayı Çanak-Çömleksiz Neolitik Çağ malzemesi de ele geçmiştir, ancak genellikle Roma ve Orta Çağ tabakası olarak nitelendirilmiştir. Bu tabakaya ait mimari ortaya çıkarılmamış, daha çok yerleşmenin üst kısmından akan toprakla gelen karışık buluntularla temsil edilmektedir (Schmidt, 2000; Schmidt, 2001a; Schmidt, 2002).

Angela von den Driesch ve Joris Peters'ın (Von den Driesch ve Peters, 1999: 23-39) yaptığı Osteolojik araştırmalar ve Reinder Neef'in (Neef, 2003: 13-16) yaptığı botanik çalışmaların sonucunda, geniş yerleşim yeri ve zamanı olan Göbekli Tepe halkının henüz tarım ve hayvancılığa geçmediğini göstermiştir. İncelenen tahıl kalıntılarından herhangi bir evcilleşmiş türe rastlanmamış, tahıl örneklerinin toplandığı kontekstlerde koşulların iyi olmaması ve örneklerin az olması da göz önüne alındığında bu sonucun nedenli doğru olduğu sorunludur. Örnek alınan tahıllardan farklı türlerde örnekler bulunmaktadır. Çok küçük kavuzları ile belirginleşen einkorn *(triticum boeticum)* ve yabani arpa (hordeum spontenaum) bu örneklerdendir (Neef, 2003: 15). Bunlar dışında höyüğün bulunduğu alanla ilgili çalışmalarda yapılmıştır. Göbekli Tepe'nin belirli alanlarından alınan kömürleşmiş ahşaplardan yapılan analizler sonucu bu alanda çoğunlukla yaban fıstığı *(pistacia atlantica)* ve yaban bademi (*Prunus amgydalus)* türü ağaçlarının olduğu

öğrenilmektedir. Ek olarak az sayıda geniş yapraklı bir meşe (Querceta brantii) türünün varlığı da ortaya çıkarılmıştır. Ancak şuan ki duruma bakıldığından alanın oldukça ıssız olduğu ve neredeyse ağaçların olmadığı görülmektedir. Yapılan analizler sonucunda ise Çanak-Çömleksiz Neolitik Çağ'da Göbekli Tepe'nin bulunduğu alan neredeyse bir orman örtüsü ile kaplı olduğu düşünülmektedir (Neef, 2003: 13).

Göbekli Tepe kazıları boyunca III. Tabakaya ait konut denilebilecek yapılar ortaya çıkarılmamış ya da bu tabakada konut yapıları hiç kullanılmamıştır. Schmidt (2007b: 259) III. Tabakanın sadece tapınma-dini bir olgusunun olduğunu ifade etmiş bu sebeple bu tabakada hatta Göbekli Tepe yerleşiminde konut, barınma ihtiyaçlarını gidermek için yapılar yapılmamıştır, demektedir. Ancak buna ek olarak hem III. Tabaka hem de II. tabaka yapıları içinden ele geçen yüzlerce öğütme taşları, havanelleri ve vurgaçların bulunduğunu da ifade etmektedir. Her ne kadar bu buluntuların Göbekli Tepe'yi ziyarete gelen ve Göbekli Tepe'nin inşasında çalışanlar tarafından belli bir süre kullanıldığını ifade edip sivil yerleşimi göstermediklerini söylese de ilerleyen kazı çalışmalarında II. tabakada ortaya çıkarılan veriler konut mimarisini göstermektedir (Schmidt, 2007b: 261). II. tabaka Güney Alanı kazılarında ortaya çıkarılan küçük ebatlı, terazzo tabanlı, dikdörtgen biçimli ve III. Tabaka yapılarında ortaya çıkarılan "T" biçimli devasa payelerin daha küçükleri ve bezemesizleri ortaya çıkarılmıştır. Schmidt (2007: 260) dilek ağacının hemen dibinde açılan açmalarda ortaya çıkarılan küçük, dikdörtgen yapılarda öğütme taşlarının ele geçtiğini ve yine aynı alanda "T" biçimli payelerin bulunmamasını göz önüne alarak bu alanın konut olabileceğini, ancak yine aynı yapı kompleksi içinde ele geçen taş heykel/yontu parçalarından yola çıkarak aslında buranın yine kült yapısı olduğunu ileri sürmüştür. Güney ve güneydoğu alanda ortaya çıkarılan onlarca küçük yapı ve içlerinde ki 1.00-2.00 m yüksekliğinde bulunan özensiz "T" payelerinden yola çıkarak bunların tamamen kült yapısı olduğunu ileri sürmüştür.

Göbekli Tepe konut mimarisi şuan için kesin olmamakla beraber son dönem kazılarıyla yeni verilerde bu mimarilere ait bulgular çıkmaktadır. Ancak henüz bu

konut mimarisi hakkında kazıcıları tarafından kesin bir ifade olmadığından biraz eksik kalmaktadır.

5.2.1.2. Göbekli Tepe Anıtsal Yapıları

Göbekli Tepe Anıtsal "Kamu" Yapıları, en erken tabakada ortaya çıkarılan yuvarlak, büyük stelli/payeli yapılardan (A-D yapıları) ve II. tabakada ortaya çıkarılan dörtgen biçimli stelli/payeli yapılardan (Aslanlı Yapı) oluşmaktadır. A-D yapıları höyüğün III. Tabakasına oturtulmuş ve en eski yapıları olarak ele alınmıştır. II. tabaka yapıları ise Güney Alan yapıları başlığı altında verilmiştir.

Göbekli Tepe III. Tabaka (en eski yapılar) Anıtsal yapıları A, B, C, D, kodlamaları ile alınmış ve bu şekilde aktarılmıştır. Bu yapılar arasında kronolojik bir sıralama yoktur. Kazılar boyunca da bu yapılar arasında ki kronolojik sıralama yapılamamış ve çeşitli fikirler ortaya atılmıştır. Genellikle aynı evre yapıları olarak ele alınmıştır. Bu yapılar ilk ortaya çıkarıldıklarında içlerinde bulunan stell/payeler üzerinde betimlenen hayvanlardan isimlerini almış, daha sonra bu yapılar içinde farklı hayvan betimlemelerinin ortaya çıkmasıyla ve diğer yapılarda da aynı hayvanların çıkması sonucu bu isimlendirmeden vazgeçilmiştir.

5.2.1.2.1. III. Tabaka Anıtsal "Kamu" Yapıları

5.2.1.2.1.1. A Yapısı (Anlage A)

Göbekli Tepe'de III. Tabakaya ait olan A "Kamu" Yapısı, höyüğün güney kısmında, güneybatı ve güneydoğu yükseltileri arasında çukur alanda ortaya çıkarılmıştır (Schmidt, 1998: 3). Yapı, payeleri üzerinde görünen yılan kabarmalarından dolayı ilk çalışmalarda "Yılan Payeli Yapı" *(Schlangen Pfeiler Gebäude)* olarak ele alınmıştır (Schmidt, 1998:8-9). Daha sonra yapı içinde payeler

üzerinde farklı hayvanların ve diğer (B, C, D) yapılarda da yılan kabartmalarının belirmesiyle yapı "A" yapısı olarak ele alınmıştır (Resim 70, 72, 74; Schmidt, 2001a: 49).

A yapısı mimari biçimleri ile farklılık göstermektedir. Kuzeye bakan arka alanda, iki paye ile kapatılan apsidal bir bölümden oluşurken, duvar sırası biraz daha çıkıntı yaparak dil biçiminde uzunlamasına iki paralel duvar ile oval/dörtgen bir biçim vermektedir. Yapı oldukça zarar gördüğünden şekli hakkında kesin bilgiler mevcut değildir. Duvarlar 1 ve 2 nolu payelerden güneydoğuya doğru ilerlemektedir. Bu alanda 3 ve 4 nolu payeler taş duvarın arkasında kalmaktadır. Batıda ki uzunlamasına duvara 2.10 m uzunluğunda 5 nolu paye eklenmiştir (Schmidt, 2000a: 21; Schmidt, 2007b: 115). A yapısında duvar örgüsünde, ortalama 0.80 m uzunluğunda, bir somun ekmeği (elipsoidal) andırır biçimde özenle yapılmış taşlardan oluşmaktadır. Bu yapının duvarları bu şekliyle üst tabaka yapılarından ayrılmaktadır. Bu taşlar dışında duvarlarda devşirme paye kırıkları ve diğer objelerin kullanımı da bir hayli ilginçtir (Schmidt, 2007b: 115). A yapısında bulunan payeler, oval veya dörtgen bir duvarın parçası görünümündedir. Kısacası bu alanda bulunan payeler mimariye şekil vermiş gibi görünmektedir (Schmidt, 2007b: 115-116). A yapısının merkezinde belli aralıklarla yerleştirilmiş, zengin bezemeleri olan iki dikme/paye (1-2) bulunmaktadır Resim 74). Bu iki merkezi payenin çevresi yarım daire bir duvarla çevrelenmiştir. Mekan kuzeybatıya doğru kapatılmış, güneydoğuya uzayan iki paralel duvar ise tahribattan dolayı ebatları ve amaçları öğrenilememiştir. Yarım daire içine yerleştirilen merkezi iki payenin benzerleri aynı paralel olarak yapının dışına yerleştirilmiştir. Apsidal alan içinde bir "U" biçimli yekpare taş ortaya çıkarılmış, bu taşın benzeri C yapısında bulunan ve yapının girişini oluşturduğu düşünülen taşa benzerdir. Ancak A yapısı içinde ortaya çıkarılan bu "U" taşın asıl yerinin burası mı olduğu ya da tahribattan dolayı buraya taşındığı kesin değildir (Schmidt, 2000a: 21). Merkezi iki payenin arasında bir seki/bank ortaya çıkarılmış, ancak bu sekinin devamının olup olmadığı bilinmemektedir (Schmidt, 1999: 12). Nevali Çori örneğinde payelerin seki içine belli aralıklarla yerleştirildiği göz önüne alınınca benzer bir uygulamanın varlığı düşünülmektedir (Hauptmann, 2007).

A yapısı içinden bezemeli payeler dışında, yapının dolgu toprağı içinde birçok heykel ele geçmiştir. Bu heykellerin binaya mı ait olduğu yoksa doldurma işlemi sırasında mı toprakla mı geldiği kesin değildir. Bazı görüşler yapı gömülürken bu heykellerin yapı içine adak olarak bırakıldığı yönündedir (Schmidt, 1999: 12). Yapının üst kısmında, yüzeye yakın yerde 0.42 m yüksekliğinde taş bir maske ele geçmiştir. Diğer bir buluntu ise 3 numaralı payenin dibinde ele geçen oldukça fazla tahrip olmuş yuvarlak biçimli bir yontudur. Bu yontu üzerinde arka pençeleri bir insanı kavrayan hayvanın arka gövdesine aittir. Hayvanın ne olduğu henüz saptanmamıştır ve yontu 0.40 m yüksekliğinde yüksekliğindedir. Cinsel organın ön plana çıkarıldığı, kaburgalarının belli olduğu 0.68 m yüksekliğinde aslana benzer bir heykel ve büyük olasılıkla domuza ya da başka bir hayvana ait olan 0.68 m yüksekliğinde başka bir heykel A yapısı dolgu toprağında ele geçmiştir (Schmidt, 1998: 1-2; Schmidt, 2007b: 115). Bunların yanında çok fazla yontma taş ve hayvan kemikleri de bulunmuştur. Ancak bu bulguların yapı ile olan ilişkisi kesin değildir.

A yapısı içinde bulunan payeler üzerindeki betimlemeler ise ayrı bir önem teşkil etmektedirler. Schmidt (2007b: 116) *"Ve dikilitaşların başlangıçta, tahkimat gibi mimari bir işlevinin olmadığını kesinlikle saptamıştık. Bunlar daha çok tek başlarına bütün yapının en önemli öğesini oluşturuyorlardı. Başka türlü söylersek: Dikilitaşların yapının konstrüksiyonu ile hiçbir ilişkisi yoktu. Onlar yapının kalbi gibiydi. İnşa edilen her şey bu merkez için bir çerçeve oluşturuyordu"* demiştir. Bir konuda haklı olan Schmidt, genelleme yapmakta kendisiyle ters düşmektedir. III. Tabaka yapılarında görünen payelerin etrafında ki taş sıraları çoğunlukla payelere yaslandırılmış ya da payeleri içlerine almıştır. Bu sebeple ihtimalle payeler duvarlardan önce dikilmiş olabilir. Haksız olduğu konu ise payelerin ya da onun deyimiyle dikilitaşların konstrüksiyonla alakasının olmamasıdır. Payeler ebatları ve yerleştirme pozisyonlarına göre yapı ile birlikte kullanılmıştır. Belki ilk kurulduklarında bile bir üst yapı ile alakalı yapılmış, ancak çevreden gelen diğer sorunlardan sonra çevre duvarı örülmüşte olabilir. Aynı şekilde Schmidt yukarıdaki sözleri söylerken aynı kaynakta ele aldığı "Aslan Payeli Yapı" nın payeleri içinde çatıyı taşımak için kullanıldıklarını açıkça ifade etmiştir (Bakınız; Schmidt, 2007b: 261).

A yapısı içinde ortaya çıkarılan paye 1, dibinde ortaya çıkarılan taş levha sekiye kadar gün yüzüne çıkarılabilmiştir. Payenin ön yüzünde toplam beş yılan betimlenmiş, bunlardan dördü yukarı sahnede yapılmış ve aşağı doğru kıvrılarak ilerler pozisyonda verilmiştir. Son yılan ise sahnenin altından yukarı doğru kıvrılarak çıkmaktadır (Schmidt, 2007b: 117). Bu sahnede betimlenen yılanlardan yukarı çıkan tek ve aşağı inen iki yılan payenin ön yüzüne yapılan çukur/oluk içinde verilmiş, aşağı inen diğer iki yılan ise bu oluğun sağ ve solunda verilmiştir. Schmidt, Nevali Çori örneklerinde de gördüğü yılan bezemelerinin iki düz ve yan yana şeritler içinde hareketlerinin betimlenmesine "Papaz Atkısı" tanımını yapmıştır. Ayrıca Göbekli Tepe'de buna benzer papaz atkısı şeklinde (birden fazla yılan betimi) başka örneğin olmadığını da söylemiştir (Schmidt, 2007b: 117-118). Aynı payenin sol yüzü üzerinde ağ benzeri bir motifin varlığı ilginçtir. İlk çıkarıldığında ön yüzdeki yılanlardan yola çıkarak bunlarında iç içe geçmiş yılanlar olabileceği düşünülmüş, sonradan bir ağa daha çok benzediği kanaatine varılmıştır. Ancak sonraki kazı çalışmalarında ortaya çıkarılan paye 33 üzerinde de aynı betimlemenin yılanlardan oluştuğu görülmüş ve paye 1 üzerindeki ağ bezemenin de yılan demeti ya da yılan ağı şeklinde yorumlanması yapılmıştır. Bezemenin üst kısmında sekiz, alt kısmında sekiz olmak üzere 16 yılan başına dikkat çekilmiştir. Yılan demeti bezmesinin hemen altında küçük, dört ayaklı ihtimalle koç benzeri küçük baş bir hayvana ait kabartma görülmektedir. Sol yüz deki bu iki bezemenin aslında birbiri ile alakası yok gibi görünmektedir (Schmidt, 2007b: 118). İler de değineceğimiz üzere bu iki sahnede aslında bir bağlantı bulmak zor değildir. Yılan olarak ele alınan birbirine geçmiş sahnenin aslında bir ağ, yılan başlarına benzeyen 16 topuz gibi betimin ise birer ağırlık olduğu ve altta verilen küçük baş hayvanın yakalanması ya da avlanmasının konu edildiği görüşündeyiz. Tabi ki bu bir düşünce, ancak bu sahnenin mantıklı bir yorumu gibi düşünüle bilir. Payenin diğer yüzlerinde ise herhangi bir betimleme görülmemektedir.

Paye 2, dibindeki taş levha sekiye kadar açılmıştır. Bu paye üzerinde üç hayvan betimlemesi görülmektedir (Resim 80/1). Payenin ilginç bir özelliği de "T" biçiminin keskin verilmemiş olmasıdır. Baş kısmının çıkıntılar yerine oval bir biçimde yapılması ya da kırıldıktan sonra bu şekilde düzeltilmesi olasıdır. Oval baş

kısmının hemen altında, ön/dar yüzde hiçbir bezeme yapılmamış, arkada bulunan dar yüzde ise bir boğa başı bulunmaktadır. Paye 2'nin apsisli alana bakan geniş yüzünde de bezemeler bulunmamış, ancak diğer geniş yüzünde, baş kısmının hemen altında, gövdesi yandan (Profilden), baş kısmı ise üstten verilen bir boğa betimlemesi yer almaktadır (Schmidt, 2007b: 120). Boğanın bu şekilde betimlenmesi aslında sanatçısı tarafından kesin olarak algılanması için yapılmış olunmalıdır. Boğa kabartmasının hemen altında ise köpeksilere benzeyen, ancak kazıcısı tarafından tilki diye yorumlanan başka bir hayvan kabartma olarak verilmiştir (Resim 80/1). Tilki (köpek veya kurt olabilir), ağzı açık, dişler ön planda ve erkeklik üreme organının vurgulu verildiği bu kabartma, boğa ve alttaki kuş kabartmasına göre biraz daha küçük işlenmiştir. En altta bulunan kabartma da ihtimalle büyük bir kuş türüne ait olmalıdır. Yırtıcı bir kuş olmadığı anlaşılan kabartmanın leylek, toy ya da turna türünden bir kuşa ait olduğu kabul edilmektedir. Bu üç kabartmada bulunan hayvanların baş kısmı ve gövdesi güneydoğuya yani giriş kısmına bakmaktadır (Schmidt, 2007b: 120-121). Bu payenin geniş yüzündeki kabartmalarda belirlenen hayvanların ebatlarına dikkat edilmemesi, boğanın nerdeyse tilki ya da kuş kadar verilmesi gibi, sadece paye yüzeyinin doldurulmasına dikkat edildiğini göstermektedir(Resim 80/1).

Paye 3 ve 4'de herhangi bir kabartma ya da betimlemeye denk gelinmemiştir. Paye 5'te ise ön yüzde dar alanda bir yılan kabartma olarak betimlenmiştir. Son çalışmalarda A yapısı içinde ortaya çıkarılan paye 17'de de herhangi bir bezeme görülmemektedir.

5.2.1.2.1.2. B Yapısı (Anlage B)

B yapısı, A yapısının hemen kuzeyinde, yuvarlak planlı, merkezinde çok büyük iki stelin/payenin bulunduğu yapıdır (Resim 70, 72). Yapının merkezinde birbirine paralel olan bu iki büyük paye dışında güneybatı ve kuzeyde çevre duvarı boyunca orta büyüklükte payeler ve payelerin arasında taşlarla örülmüş taş sıraları bulunmaktadır (Resim 75; Schmidt, 2007b: 127-128). Çevre duvarında bulunan orta ölçekli payelerin arasına duvar örülmesi aslında alanın kapatıldığını göstermektedir. Bu duvarlar, düz şekilde yükseltilmemiş, içeriye doğru çekilerek bir yay şeklinde

örülmüştür. Bu şekilde duvarın sonradan buraya örüldüğü görülmektedir. B yapısının merkezinde bulunan iki dev paye sıralı şekilde 9 ve 10 nolu payeler olarak ele alınmış, bu payelerin çevresinde bulunan duvarlar boyunca ilerleyen payelerde 6,7,8,14,15,16 ve 34 numaralarını alarak toplamda 9 payeli yapı oluşturulmuştur (Schmidt, 1999: 13; Schmidt, 2007b: 128). Yapının kuzey kesimi tahrip olduğundan bu alandaki payeler ile ilgili bilgi yoktur aynı şekilde duvarları da tam olarak bilinmemektedir. Yapı çemberi kazılarla tam olarak ortaya çıkarılmıştır. Yapının doğu-batı yönünde çapı 9.00 m'ye ulaşırken kuzey-güney yönünde ise 8.00 m'dir (Schmidt, 2000a: 18; Schmidt, 1999: 13). B yapısı biçim olarak D ve C yapılarına benzemektedir.

B yapısının ortaya çıkarılma işlemlerinde, A yapısının açılamayan kısmı da gün yüzüne çıkmış, 1'den 4'e kadar olan doğrusal payeler açığa çıkarılmıştır (Schmidt, 2007b: 128). A ve B yapılarının birbirine bu derece yakın yapılması, kesmemeleri aslında yapıların ilk kurulumunda diğerinin varlığını bilmelerinden kaynaklı olmalıdır. Kazıcısı tarafından bu dört anıtsal yapı arasında ki kronolojik sorun çözülmemiş olsa da bu ayrıntı biraz daha açıklayıcı olabilir. Aynı şekilde diğer D ve C yapıları içinde geçerli bir çıkarım sayılabilir.

B yapısının örgü duvarının içinde bulunan 15 nolu payenin duruşu diğerlerine göre biraz farklılık göstermektedir. Merkezde duran büyük (9-10 nolu) payelerin de 15 nolu paye ile aynı yönde olması farklı yönlerdeki payeleri ilginç kılmaktadır ve bu payeler kuzey-güney yönlüdür. Bu üç payenin yön birliği A yapısında sonradan ortaya çıkarılan 1-4 payeleri ile benzer doğrultuda oldukları görülmektedir. Bu iki yapının payeleri arasında ki bu benzerlik kazılmayan kuzeyde ki alanla açığa kavuşturulacaktır (Schmidt, 1999b: 3; Schmidt, 2000a: 23; Schmidt, 2007b: 128). Görünen o ki A ve B yapılarında yenileme evresiyle birlikte bir ortak kullanım alanı yapılmış olunmalıdır ya da tamamen rastlantı olan bu benzerlik sonradan yapıların doldurulması sırasında da değiştirilmiş olunmalıdır. Aslında bir fikir olarak bu payelerin girişe doğru yönlendirilmiş olması da muhtemeldir. Her iki binada da aynı yönlere çevrilmiş payelerin ihtimalle aynı kısımlarda bulunan girişlerle alakalı olması da varsayılabilir.

B yapısı içinde ki 6. Paye bir üst tabakaya ait mimari içine yaslanır şekilde ortaya çıkarılmıştır. Yapı içinde ki payelerin sağlam durması için etrafları molozlar doldurulmuştur (Schmidt, 2000a: 19). Ancak bunların bina doldurulurken payelerin çökmemesi ya da yan yatmaması içinde konulma gibi bir durumu vardır. Yani bahsi geçen molozların yapının ilk zamanlarına değil son zamanlarına da tekabül etme gibi bir durum söz konusudur. B yapısına ait seki veya taş levhalara denk gelinmemiş ihtimalle bu yapı içinde bu mimari unsurlar tercih edilmemiştir.

B yapısı içinde, büyük payeler arasında, çerçeve şeklinde yontulmuş bir taş obje ortaya çıkarılmıştır. Bu taş objenin oldukça büyük ve dış kenarlarında ki pervaz biçiminden dolayı bir yere sabitlendiği düşünülmektedir. Kazıcısı tarafından ilk yorumlar paye kaidesi, bir pencere veya kapı eşiği olarak düşünülmüştür (Schmidt, 2001b: 9). Ancak taş objenin buluntu yeri ve ebatları göz önüne alındığında bunun farklı bir amacının da olabileceği düşünülmelidir. Yapı içinde yüzeye yakın bir şekilde ele geçen bu çerçeve biçimli, ortası açık objenin çatı yapısı ile alakalı olma gibi durumu da vardır. Kazıcısı tarafından yapının gömülü yükseltildiği vurgulanmış bu nedenle üst kısımda bulunan bir açıklığa oturtulmuş bu çerçeveden hem ışık hem de giriş çıkışlar sağlanmış olunmalıdır. Yapı içinde ki bir diğer ilginç buluntu, paye 9'un hemen önünde ki taş sunak benzeri bir obje ve buna bağlantılı taş yontu kanal yapısıdır. bu sunak benzeri kabın, yüzeyde ele geçen benzer buluntularla beraber geçici de olsa "adak eşyaları" olarak nitelendirilmiş (Schmidt, 2007b: 128), kap ve kanalın ise bir sıvı ritüeli ile bağlantılı olduğu düşünülmüştür (Schmidt, 2001b: 10).

B yapısının merkezindeki 9 ve 10 nolu payelerin alın yüzeyi kuzey-güney yönlüdür. Bu payelerin gövdeleri birbirine dönük, iç yüzeylerinde ise güneye doğru zıplayan, doğal ebatlarında tilki betimlemeleri vardır. Alçak kabartma olarak yapılan bu tiklilerin vurgulu yapılan üreme organlarından dolayı erkek oldukları ve her iki payede de bulunan tilkilerin çok benzer olduğu görülmektedir. Bunlar dışında paye 9 üzerinde başka bezeme görülmemektedir (Schmidt, 2007b: 128). Paye 10 üzerinde ise tilki kabartmasının hemen altında kazıma bezeme olarak bir sahne yer almaktadır (Resim 80/2). Bu bezeme sahnesinde, bir yaban domuzu ve üç köpek işlenmiştir. Üç

köpekten birinin kuyruğunun baş kısmının kıvrık olarak verilmesi bu hayvanların belirlenmesinde en etkin rolü oynadığı söylenebilir (Schmidt, 2007b: 129). Schmidt (2007b: 129) bu bezemenin bir av sahnesi olabileceğini ifade etmiştir. Bunun av sahnesi olabileceğini söyleyen Schmidt ve Göbekli Tepe hayvan kemiklerini çalışan araştırmacıların öne sürdüğü Göbekli Tepe'de "evcilleştirme yapılmamıştır" fikri hatalı olmaktadır (Schmidt, 2007a: 115; Von den Driesch ve Peters, 1999). Çünkü av sahnesinde kullanılan üç köpeğin evcilleştirilmiş olması ve bundan sonra avlarda kullanılması gerekmektedir ya da köpeklerin kendi avlanmalarını yani insan için değil kendileri için yaptıkları bir avlanmada sahnelenmiş olabilir. Sonuç olarak bu sahnenin bir ikilem yarattığı kesindir (Resim 80/2).

Merkezde yer alan bu iki paye dışında, bu payeleri çevreleyenler içinden sadece ikisinde bezeme görülmektedir. Paye 14'de sağdaki gövde kısmında, büyük kısmı duvar içine gömülü alanda kalan bir tilkiye ait olabileceği düşünülen kabartma bulunmaktadır. Ancak bu kabartmanın aslında tilki olup olmadığı da kesin değildir. Diğer bezemeli dikme ise paye 6 olarak ele alınan, taş örgü arkasında kalan payedir. Bu paye üzerinde alçak kabartma şeklinde bir hayvan işlenmiştir. Aslında bu bezemeye yakın bir örnek yüzeyde ele geçen bir parça üzerindeki yüksek kabartmaya oldukça benzemektedir. Paye 6'da bulunan alçak kabartma, yuvarlak ve hiç biçimlendirilmemiş, oval başlayan ve piramidal olarak son bulan baş kısmı ile diğer örneklerden oldukça farklıdır. Kabartma payenin baş kısmının arkasında yer alması da oldukça ilginçtir. Buradaki betimlenen hayvanın bir sürüngene (daha çok yılana) benzediği düşünülmektedir (Schmidt, 2007b: 130).

B yapısında bulunan payeler üzerindeki bezemelerde Schmidt'in "Papaz Atkısı" olarak tanımladığı bezemelere denk gelinmemiş, ancak paye 16 üzerinde olma olasılığından bahsedilmiştir (Schmidt, 2007b: 129). Ancak bu payenin çoğunluğu gömülü olduğu için bunu henüz söylemek erken gibi görünmektedir.

Paye 15, ilk ortaya çıkarıldığında bezemeleri görülmemekteyken, C yapısının kazılmaya başlanmasıyla bezemeler ortaya çıkmaya başlamıştır. Paye üzerinde çapı 0.20 m ye kadar çıkan bir delik bulunmaktadır. Diğer payeler üzerinde de görülen bu

deliğin amacı bilinmemektedir. Paye 15'de ki delik bir uçtan diğer uca ulaşmadan bırakılmış, ihtimalle gövdenin ortasında son bulmuştur. Payenin batı yüzünde ise kabartma şeklinde yapılmış, baş kısmı ve beş parmaklı ayağı belirgin olan hayvanın aslan, leopar ya da ayı olabileceği düşünülmektedir (Schmidt, 2007b: 139).

B yapısı içinden yine A yapısı ve hatta diğer (C, D) yapılarında olduğu gibi dolgu toprak içinden oldukça taş aletler ve hayvan kemikleri ele geçmiştir. Bunun dışında yapı içi başka özdeşleştirilebilecek buluntu yoktur.

5.2.1.2.1.3. C Yapısı (Anlage C)

C yapısı III. Tabakada A ve B yapılarının doğusunda ortaya çıkarılan diğer bir yuvarlak anıtsal yapıdır (Schmidt, 2007b: 137). Bu yapı ilk ortaya çıkarıldığında içinde bulunan paye üzerindeki domuz tasvirlerinden dolayı kısa bir süre "Yaban Domuzu Payeli Yapı" *(Wilds Chwein Pfeiller Gebäude)* olarak ele alınmıştır (Resim 70, 72, 76). Daha sonra ise alfabetik olarak "C" yapısı ismi ile devam edilmiştir (Schmidt, 2000a: 25, Schmidt, 1999a: 13). C yapısı B ve D yapıları gibi yuvarlak bir plana sahiptir, ancak merkezi yuvarlak yapıyı ikinci ve üçüncü bir taş duvar çevrelemektedir (Schmidt, 2007b: 137). Bu taş duvarlar güneye doğru yönelerek U şeklinde bir taş ile son bulduğu görülmektedir. İhtimalle yapının girişini oluşturan bu "U" biçimli taşın 0.70 m genişlikte olduğu ve kenarlarından birinin tahrip olmuşken diğeri üzerinde ise tam belli olmayan, ancak domuzu andıran bir alçak kabartmanın varlığı görülmektedir (Schmidt, 2005: 17).

C yapısı bu tabaka içinde en dış çevre duvarı da dahil olmak üzere an çok yer kaplayan ve en büyük yapıdır (en az 30 m çaplı, Resim 76, Schmidt, 2007b: 137). C yapısının içteki çevre duvarı üzerinde toplamda 9 paye açığa çıkarılmış, ancak payelerin bu kadar olmadığı, bazı yerlerde paye yuvalarının varlığı dikkat çekmiştir. İhtimalle geç tabakalarda ve günümüz tarım faaliyetlerinde tahrip edildiği düşünülmektedir. Bu dokuz paye içinden 26 ve 28 nolu payelerde ki bezemeler dikkat çekmektedir. İki payenin ön kısmında, çıkıntı üzerinde küçük erkek yaban

domuzu alçak kabartmaları işlenmiştir. Paye 28'in gövdesinde ayrıca başka bir hayvan betimlenmiş, ancak duvar içinde kaldığından hayvanın cinsi hakkında bilgi edinilememiştir. Aynı payenin gövdesinde, ön kısımda bir kiriş üzerinde duran yatay yarım ay betimlenmiştir. Bu bezmeler bu alandaki payeler üzerinde de görülmektedir ve bu bezemeleri Schmidt'in tabiri ile papaz atkısı olarak tanımladığı zikzak şeritler çevrelemektedir. Ayrıca diğer payelerde görünen derin yarıklar sadece C yapısında ele geçmiştir. Bunların tam amaçları bilinmemektedir (Schmidt, 2007b: 138-139).

C yapısının merkez kısmını çevreleyen ikinci çevre duvarı üzerinde dört paye ortaya çıkarılmıştır (11, 12, 23, 25 nolu payeler). Paye 23 üzerinde, sol gövde kısmında doğal ebatlarında yaban domuzu kabartması bulunmaktadır. Aynı paye önünde dişlerini gösteren bir yontu/heykel ele geçmiştir. Paye 25 en sağlam ele geçen dikilitaş olmasına rağmen üzerinde hiçbir betimleme yoktur. Paye 11 ise parçalanmış olarak ele geçmiştir. Eldeki parçalarından yola çıkarak bu paye üzerinde de bezeme olmadığı söylenebilir (Schmidt, 2007b: 139). Paye 12'de ise payenin baş kısmında, beş kuşun (ihtimalle ördek) bir ağa yakalanışı veya bir kaya üzerinden zıplayışı tasvir edilmiştir (Resim 80/3). "T" biçimli payenin baş kısmına yapılan bu bezeme, alanı tamamen doldurmak için yapılmış gibi görünmektedir. Sadece kuş dizisine ve kuşların doğal ortamına yer verilmiştir. Sahnenin büyük çoğunluğunu kaplayan ağ benzeri bezeme üst kısımda yer alırken kuşlar her an uçmaya hazır pozisyonda, ayakları hareket eder vaziyette verilmiştir (Resim 80/3). Kuşların altında ise ihtimalle kendi doğal alanları, kayalıklar veya taşlar da verilmiştir. Beş kuş bu kayalıklar üzerinde sıralı olarak, üstlerinde bulunan ağla bir" ağla kuş avı sahnesi" betimlenmiş olmalıdır (Schmidt, 2007b: 139-140). Aynı payenin gövdesinde ise dişlerinin göstermiş bir yaban domuzu yer almaktadır. Yaban domuzu, ağzı açık, dişleri ön planda ve başı sağa doğru bakmaktadır. Yaban domuzu kabartmanın hemen altında ise tilki başı betimlemesi bulunmaktadır. Paye 2, 9 ve 10'da benzerinin bulunduğu bu baş bir "arma" gibi kullanılmaktadır. Ancak yapı içinde yapılan terazzo taban nedeniyle bu kabartma bezmenin tamamı görülememiştir. Tilki bezmesinin ensesine kadar gelen terazzo aslında bu alanda tabanın sürekli yenilendiğinin de kanıtı gibidir. Bu paye üzerindeki av sahnesi, domuz ve tilki

bezemesi arasında ilişki kurulamamıştır. İhtimalle birbirinden bağımsız düşünülüp yapılmıştır (Schmidt, 1999: 13; Schmidt, 2000a: 25; Schmidt, 2007b: 140).

C yapısı içinden cinsel organları baskın verilen erkek yaban domuzu kabartmalı paye önünden yine yaban domuzu yontusu ele geçmiştir. C yapısı içinden payeler üzerinde 6 betimlenmiş, genel merkezde ele geçen dört erkek yaban domuzu yontusundan üçü de C yapısı içinde bulunmuştur (Schmidt 1999a: 13; Schmidt, 2000a: 25; Schmidt, 2007b: 138). C yapısının iç çevre duvarı üzerinde paye 24 ve 36 arasında kireç taşı bir levha ele geçmiştir. Bu levha üzerinde yüksek kabartma olarak yapılmış dizleri üzerine çökmüş, ufak bir köpeği andıran, ufak dişleri belirgin verilmiş, kıvrık geniş kuyruğu olan bir hayvan betimlenmiştir. Bir yırtıcı hayvanı andıran bu bezeme, höyük genelinde ele geçen yüksek kabartma sürüngen betimlemelerinin dışında kalmış ve yeni bir yüksek kabartma olarak görülmektedir (Schmidt, 2007b: 140). Çömelmiş, saldırıya hazır olan yırtıcı hayvanın ele geçtiği levha kırıklarından aslında daha büyük olduğu anlaşılmaktadır. Schmidt'e göre bu levhanın bir kapı delik taşı olma olasılığı vardır ve asıl yerinin burası olmadığı, orijinal yerinden sökülüp kırıldıktan sonra buraya taşınarak C yapısı duvarında devşirme kullanıldığını ifade etmiştir (2007b: 140).

Yukarıda bahsi geçen taş levha üzerindeki yırtıcı hayvan ve alanın farklı yerlerinde ele geçen ağzı açık verilmiş erkek yaban domuzlarından yola çıkarak Schmidt C yapısının üzerinin kapalı olmadığını ve açık bir kutsal alan (Temenos) olduğunu ileri sürmüştür. Schmidt, "*Bu taş levhanın bilinçli şekilde oraya yerleştirildiğini kabul edersek şu sonuçlar ortaya çıkacaktır: Bu alandaki duvarların özgün yüksekliğiyle günümüze kadar geldiğini düşünürsek bu yapının bir tavana sahip olabileceği düşüncesi çok büyük oranda geçerliliğini yitirmektedir. Heykelin üstüne konulduğu duvarın, kesinlikle bir tavan destek duvarı olmayacağı ortadadır. Sonuç olarak C Yapısı 'nı, duvarlarının yüzeyini koruyucu ve korkutucu işlev gören yırtıcı hayvanlarla süslü, üstü açık bir kutsal alan (Temenos) olarak tanımlayabiliriz.*", sözleriyle açıklamaktadır (2007b: 141).

Yukarıda da ele aldığımız C Yapısının giriş kısmıyla (U şeklindeki yekpare taş) ilgili ayrıntılı veriler bulunmaktadır. Bahsi geçen giriş Schmidt tarafından *"Dromos"* benzeri bir yapı olarak tanımlanmıştır (Schmidt, 2007b: 142). C Yapısının merkezinden güneye doğru birbirine paralel ve neredeyse dik açılı olan iki duvar, oldukça büyük ve düzgün taşlardan örülmüştür. Bu duvarların yapının çevre duvarlarına ve buraya yakın diğer payeli yuvarlak yapılarla ilgisi görülememektedir. Miken mezarlarında ki dromoslara benzer bir tarzla yapılmış olan C Yapısı koridorunun güney kısmında büyük bir taş levha ortaya çıkarılmıştır. Bu taş levha sürgü biçiminde giriş kısmını kapatmaktadır (Schmidt, 2007b: 142). Levha üzerinde bulunan delikten (0.80 m çapında delik) yola çıkarak kapı delik taşı olduğu ve giriş kısmını oluşturduğu düşünülmektedir. Bu kapı giriş deliğin altında bir kabartma yer almaktadır. Kabartma C yapısı içinden çok fazla ele geçen erkek yaban domuzu kabartmasıdır. Ancak bu farklı olarak sırt üstü betimlenmiştir. Sırt üstü yatan yaban domuzu özgün şekliyle ortaya çıkarılmış, bu levhanın bir paye parçası olma ihtimali yoktur. Yani buraya devşirme olarak getirilmemiş ve dahası da levha bir paye parçası olmayacak kadar incedir. Bu kapı delik taşı dışında alanda başka bezemeli giriş yapısı unsurları da ele geçmiştir (Schmidt, 2007b: 142-143). Bu levha önünde neredeyse bütünüyle plastik öğeler sergileyen bir hayvan yontusu ele geçmiş ve bu hayvanın ağzı oldukça açık bir şekilde verilmiştir. Hayvanın ayı ya da aslan olma ihtimali üzerinde durulmaktadır. Bu parçaya 0.80 m mesafede diğer parçası da ortaya çıkarılmıştır. Oldukça tahrip olan bu yeni parça üzerindeki bezemeler anlaşılamamaktadır. Bu alan içinde devam eden çalışmalar neticesinde "U" biçimli monolit (yekpare) bir obje ortaya çıkarılmıştır. Bu "U" biçimli taşın kapı delik levhasıyla birlikte girişi temsil ettiği kabul edilmiştir (Schmidt, 2007b: 142-143). Bu alanda ortaya çıkarılan objelerin tümü Schmidt tarafından giriş yapısı parçaları olarak değerlendirilmiş ve yukarıda da bahsi geçen yırtıcı hayvanın aslan olma ihtimali göz önüne alınarak "aslanlı kapı" olabileceği ihtimalini öne sürmüştür (Schmidt, 2007b: 143).

Yukarıda ki buluntular dışında diğer yapılarda ki gibi dolgu toprak içinden çok fazla taş alet ve hayvan kemikleri ele geçmiştir.

5.2.1.2.1.4. D Yapısı (Anlage D)

Göbekli Tepe'de şuana kadar yapılan kazılar sonucu III. Tabakaya ait ortaya çıkarılan son yapı olan D yapısı, ilk ortaya çıkarıldığında, içinde bulunan paye üzerindeki leylek tasvirlerinden dolayı "Leylek Payeli Yapı" *(Kranich Pfeiler Gebäude)* olarak anılmıştır (Schmidt, 2002: 11). Diğer anıtsal (B-C) yapılar gibi yuvarlak planlı olan yapı yine aynı şekilde ortasında bulunan birbirine paralel iki büyük paye (18 ve 31) ve çevresindeki duvara yerleştirilmiş 7 adet orta büyüklükte ki payelerle temsil edilmektedir (Schmidt, 2002: 11). Diğer yapılara göre oldukça sağlam ortaya çıkarılan D yapısı, 20 m'nin üzerinde iç, merkez hacmiyle en büyük alandır (Resim 70, 72, 77; Schmidt, 2007b: 148).

D yapısının güney kesiminde bulunan payelerin arka kısmında ki duvarlar birleştirilerek kapalı hücre mekanlar oluşturulmuştur. Bu hücrelerin birleştiği yerde bulunan payeleri çevreleyen duvarın olmadığı görülmüştür (Resim 77). Bu alanın yapının ilk evrelerinden giriş olarak kullanılabileceği akla gelmektedir (Schmidt, 2007b: 151). Ancak kesin olmamakla birlikte yenileme geçiren duvarın yeniden örülmemesi gibi durumda söz konusudur.

D Yapısı 'nı en ilginç kılan özelliği içinde ortaya çıkarılan payeler üzerindeki kabartmalardır. Oldukça çeşitli hayvanların ve sembollerin işlendiği bu dikilitaşlar çok farklı yorumlamalara vesile olmaktadır (Resim 78). Schmidt D Yapısı'nı "Taş Çağı hayvanat bahçesi" olarak yorumlamıştır (Schmidt, 2007b: 148-149). Aslında bu tabiriyle de pek haksız sayılmaz. Tek başına sahnelenmiş hayvanların yanında grup olarak verilmiş hayvanlar da bulunmakta ve ayrıca sembolik denilebilecek şekillerinde bu alan oldukça fazla kullanılmıştır (Schmidt, 2007b: 149- 150, 154).

D yapısının merkezinde bulunan Paye 18 üzerinde boydan boya bir bezemenin varlığı dikkat çekicidir. Paye üzerinde dikey inen kabartma halinde çifte bantlar ve payenin geniş yüzeyinde oldukça uzun kollar betimlenmiştir. Kollara bağlı olması gereken eller, ihtimalle daha aşağıda olduğu için henüz ortaya

çıkarılmamıştır. Paye üzerindeki kolların iki yapım aşaması geçirdiği, ilk olarak kolların payenin ortasına yöneldiği daha sonra da değiştirilerek aşağı indirildiği fark edilmiştir (Schmidt, 2007b: 149). Göğüs kısmında, baş kısmının hemen altında yatay şeritlerin arasında soyut denilebilecek işaretler bulunmaktadır. Üst kesimde "H" biçimli bir sembol, onun atında bir daire ve yatık biçimde bir yarım ay verilmiştir. "H" sembolünün tam olarak ne anlama geldiği kesin değildir. Ancak Schmidt bunun kesin olmamakla birlikte bir varsayım olarak "*yakından bakıldığında birbirine zıt yerleştirilmiş iki kişi ya da dik duran iki hayvan*" olabileceğini düşünmektedir. Daire ve yarım ay işaretlerinin ise "Güneş ve Ay" ı temsil ettiği düşünülmektedir (Schmidt, 2007b: 149-150). Göbekli tepe kuzey ve güney platolarında çok miktarda farklı ebatlarda yuvarlak işaretlerde bulunmaktadır. Bunlarında aynı şekilde güneşi temsil ettiği düşünülmektedir.

Merkezde bulunan bir diğer dikilitaş olan Paye 31 üzerinde oldukça ince hatlarla kabartma yapılan şerit ve bant bezemeler bulunmaktadır. Payenin gövdesinde ise diğer payelerde de görünen başın iki tarafındaki boynuz ve kulaklar üstten, gövdenin ise yandan (profilden) gösterildiği bir boğa bu paye üzerinde sadece kafa kısmı olarak verilmiştir (Bukranion). Bu paye üzerindeki boğa başı diğerlerinden farklı olarak alındaki bir trapez şeklinde, alında tutturulan bir nesne ile kullanılmış olunmalıdır. Tam alın kısmında bulunan ufak çukurluk bunu göstermektedir (Schmidt, 2007b: 150). Merkezde bulunan iki paye üzerinde (Paye 18'de "H" şekli, yatay verilmiş yarım ay ve hemen içine yerleştirilmiş yuvarlak bir çember, Paye 31'de boğa başı) simgesel motiflerin olması ve bunların tam olarak ne anlama geldikleri henüz açıklanamamıştır.

D yapısını çevreleyen duvar üzerinde bulunan payelerin neredeyse hepsinde bezemeler bulunmaktadır. D Yapısı'nın kesin olmasa da güneydeki girişinden itibaren sıralanan payelerde kabartma türünde yapılmış, hayvan, hayvanlar topluluğu ve sembolik işaretler bulunmaktadır (Schmidt, 2007b: 152). Paye 19 üzerinde ihtimalle ilk zamanlarda yapılan bir tahribatın tamir izleri görülmekte ya da Paye 18'deki gibi bir bezemede bir yenileme yapılmış olabilir. Kırık olan bu payenin baş kısmında bir yılan kabartması bulunmaktadır. Paye 20 üzerinde de oldukça fazla

tahribat ya da yenileme izleri görülmektedir, ancak Paye 19 tahribatından hem fazla hem de daha derin yapılmıştır. Baş kısmında hiçbir bezemeye rastlanmamıştır (Schmidt, 2007b: 152). Gövde kısmında ise bir boğaya denk gelecek şekilde kıvrılarak aşağı doğru iner pozisyonda bir yılan betimlenmiştir. İki hayvanın dar alanda, birbirine kafa kafaya girecekmiş gibi verilmeye çalışılmış, özellikle boğanın ön ayaklarının bükülür biçimde verilmesi bir meydan okuma gibi gösterilmiştir. İhtimalle bir yılan-boğa kavgasının anlatılmaya çalışıldığı bir sahne olarak yorumlanmıştır. Boğanın hemen altında ise bir tilki durmaktadır. Tilki tahrip olduğundan sadece baş kısmı anlaşılabilmektedir. Bu sahne de boğanın mağlup gibi verilmesi de ilginçtir (Schmidt, 2007b: 152).

Paye 21'in sol yüzeyinde doğal büyüklüğünde bir ceylan başı betimlenmiştir. Ceylanın gövdesine ait izler olmasına rağmen tamamen duvar tarafından örtülmüştür. Öne bükülü ayakları görünebilen ceylanın boynuzları uç kısımda hafif kıvrık, gövde de ise dışa çekik verilmiştir. Bu şekliyle Yukarı Mezopotamya Bölgesi'nde genellikle görülen *"Dorkas"* türü ceylanları anımsatmaktadır (Schmidt, 2007b: 152). Ceylanın biraz altında boyunsuz bir hayvan betimlemesi görülmektedir. Bu hayvanın Asya yabani eşeği *"Onager"* olduğu düşünülmektedir. Ceylan gibi eşeğinde sadece kafası ve bükülü ön ayakları görülebilmektedir. Eşeğin bir altında ise başka bir hayvanın varlığı görülmektedir. Ancak sadece burun kısmı görünen hayvanın aslan ya da leopar olabileceği düşünülmektedir (Schmidt, 2007b: 152). İhtimalle Schmidt sondaki tam görünmeyen hayvanın bir yırtıcı olması gerektiğini düşünmüştür. Buna sebep ise üstteki iki hayvanın otçul olması ve ön ayaklarının harekete hazır verilmesi olabilir. Bir avlanma sahnesi gibi düşünülmüştür. Paye 21'in sağ yüzü boş bırakılmış, ön yüzünde özellikle ışığın vurmasıyla belirgin olan iki alçak kabartma görülmektedir. İlk bakışta dörtten fazla ayağın olduğu ve bu sebeple böcek veya örümcek olarak düşünülen kabartma oldukça farklıdır. İki hayvanın mı yoksa çok bacaklı bir böcek türümü olduğu kesin değildir. Buna kabartmaya benzer örnekler diğer payelerde de görülmektedir (Schmidt, 2007b: 153). Paye 22'nin soldaki geniş yüzünde gövdesi duvar tarafından kapatılan tilki başı betimlemesi görülmektedir. Payenin ön yüzünde dar alanda bir yılan kabartması, şerit kabartmalar arasından aşağı doğru ilerlemektedir. Sağdaki geniş yüzeyde yine duvar tarafından neredeyse

tamamı örtülen, ne olduğu belli olmayan bir hayvan kabartması bulunmaktadır (Schmidt, 2007b: 154). Paye 30'un alın kısmında "H" şeklinde bir kabartma görülmektedir (H 90° döndürülmüş gibi durmaktadır). Bunun hemen altında ise zikzak şeklinde bir yılan kabartması bulunmaktadır. Gövdenin ön yüzünde boynuzları olmayan dört ayaklı, ihtimalle yaban eşeği dar alanda yatay verilmiş ve karşısında dörtlü yılan kabartması bulunmaktadır. Yılanlar birinin iki başlı verilmesi ilginçtir (Schmidt, 2007b: 154).

Batı kesimde bulunan çevre duvarında ki Paye 32 üzerinde hiçbir bezemeye denk gelinmemiştir. Paye 33 ise Schmidt tarafından buluntu gurubun "Yıldızı" olarak nitelendirilmiştir (2007b: 156). Paye 33 çevre duvarı tarafından sadece arka kısım kapatılmış diğer alanlar ise açıkta kalmıştır (Resim 79). Payenin ön yüzü ve diğer kısımlar oldukça fazla hayvanla doldurulmuştur. Bu hayvanlar genel olarak yapının ortasına bakar pozisyonda verilmişlerdir. Paye başının sağ kısmında Paye 12 'de verilen "ağla kuş avı" sahnesine benzer bir görüntü betimlenmiştir. Ördek benzeri üç kuşun (Toy Kuşu'da olabilirler) betimlendiği sahnede bir dördüncü hayvanın tahrip olmuş gövdesi görülmektedir. Büyük olasılıkla aynı türden bir kuş olmalıdır. Bu sahnenin altında, gövde üzerinde uzun bacakları ve dikey boyunları ile "Turnaları" andıra iki büyük kuş görülmektedir. Doğal ebatlarında verilmeye çalışılan bu kuşların ayakları birbirine girmiş durumdadır. Bu kuşlarda diz eklemleri vücuda yakın verilmiştir. İki turnada da bacak eklemleri vurgulu bir biçimde verilmiştir. Kuşların bacakları oldukça kalın verilmiştir (Resim 79; Schmidt, 2007b: 157). Üç parmaklı ayaklar da oldukça belirgin verilmiş ve dördüncü parmak genelde arkada görünmediğinden paye üstünde de verilmesi tercih edilmemiştir (Schmidt, 2007b: 157). Kısacası bu sahneler olabildiğince gerçekçi aktarılmaya çalışılmıştır. Merkezde bulunan bu iki turnanın çevresi birçok kabartma ile betimlenmiştir. İki turnanın arkasında ihtimalle bir başka kuş bulunmaktadır. Bu kuşun türü hakkında yeterli bilgi yoktur bunun sebebi ise payenin sanatçısı ya da sanatçıları bu kabartmayı silmiş ya da tahrip etmişlerdir. Turnaların önlerine yapılmış veya yapıldıktan sonra silinmiş en dört tane "H" simgesi bulunmaktadır. Turnaların boyun önlerine yerleştirilmiş bu simge 90° döndürülmüş gibi durmaktadır. Bu simge yüksek kabartma (0.14 m) olarak işlenmiş bu sebeple ne kadar silinmeye çalışılsa da izleri belli olmaktadır. "H"

simgelerinin arasında 0.12 m uzunluğunda, sıkıştırılmış, küçük, sağa bakar pozisyonda verilmiş, dört ayaklı, kuyruklu bir hayvan betimlemesi bulunmaktadır. Tilkiye benzetilen bu hayvanın doğal büyüklüğünün kuşlar gibi verilmeyişi ilginçtir (Schmidt, 2007b: 158). Alttaki turnanın hemen önünde dalgalı olarak verilmiş bir bezeme görülmektedir. İlk başlarda göldeki dalgalanmaları simgelediği düşünülse de payenin ön kısmına devam eden sahnede bu dalgaların aslında bir yılan topağına dönüştüğü fark edilmiştir. İlk başlarda "Göldeki Turnalar" olarak isimlendirilen sahne sonra "Yılan Yumağında ki Turnalar" olarak değişmiştir. Yılanların arkasında ise doğal boyutlarında işlenmiş, dikey yerleştirilmiş bir tilki betimlenmiştir (Schmidt, 2007b: 159).

Paye 33'ün sol yüzeyinde, baş kısım boş bırakılmıştır. Geniş gövde üzerinde kenardan inen şeritler kabartma olarak kullanılmıştır. Baş kısmının hemen altında, gövdenin en üst kısmında bulunan kabartma bezemeler çok iyi korunamamıştır. Arda kalan bezmelerden anlaşılabildiği kadarıyla art arda gelen yay şeklindeki işaretler olarak tanımlanmıştır. Bu belirsiz bezmelerin altında, dikey şeritlerin arasında kalan alanda ise daha belirgin kabartmalar görünmektedir (Schmidt, 2007b: 160). Şeritlerin hemen üst kesiminde ters biçimde köşe dizisi bulunmaktadır. Orta alanda ise bir "H" simgesi, hemen yanında ise üç büyük yılan ve tekrarlanan "H" simgesi bulunmaktadır. Dördüncü yılan, şeritlerin yanında bulunan büyük yılan ile birlikte sınırlama için kullanılan şeritlerin arasına girmeye çalışmaktadır. Beşinci yılan ise ya çok daha küçük yapılmış ya da sadece temsilen kuyruğu belirtilmiştir (Schmidt, 2007b: 160). Buda bezemenin plan içinde boş yerinin kalmaması sonucu sıkıştırma gibi görünmektedir.

Aynı yüzeyde hemen "H" simgesinin altında altı bacaklı, böcek/örümcek verilmiş, şişman gövdeli ve üçgen kafasında bulunan antenlerle farklı bir tür gibi görünmektedir. Bu böcek/örümcek türünün hemen altında üç büyük yılan yer almaktadır. Sağ tarafta ise şeritler arasından bir küçük yılan sahneye girmeye çalışmaktadır. Yılan kafalarının hemen altında 0.10-0.12 m uzunluğunda küçükbaş bir hayvana (olasılıkla koyun) yer verilmiştir. Küçükbaş hayvanı ise bir sekiz ayaklı

örümcek izlemektedir (Schmidt, 2007b: 161). Bu payenin üzerine sağ, sol ve ön kısım fark etmeksizin bir sahne sıkıştırılmaya çalışılmıştır.

Paye 38'in sağ yüzeyinde duvardan arta kalan bölümde görünebilen altı hayvan yer almaktadır. Hayvanlar sağa bakar pozisyonda (mekanın ortasına), durmaktadır. Payenin başında bir boğa verilmiş, ancak oldukça tahrip olmuş durumdadır. Bu kabartmada boğanın ayakları ve diğer örneklerde olduğu gibi baş kısmı (üstten) verilmiştir. Baş kısmının altında gövdede daha iyi durumda bir tilki bulunmaktadır. Tilkinin altında ise erkek yaban domuzu ve onunda altında da yatay şekilde yan yana dizili üç kuş görünmektedir. Solda kısa bacaklı olasılıkla bir ördek benzeri bir kuş verilmiştir. Ördeğin hemen önünde uzun bacaklı, uzun gagalı farklı iki kuş betimlenmiştir. Bu iki kuşunun leylek ya da turna olduğu düşünülmektedir fakat tahrip olduğundan bu ayrıntı fark edilememektedir. Gövdenin iç yüzeyinde başka bezemelerinde olduğu fark edilmiştir. Bunlar Paye 31 ve Paye 2 üzerinde de görülen şeritler arasında boğa başı kabartmasıdır. Paye 38'in sol yüzeyinin büyük kısmı duvar tarafından kapatıldığı için burada ki kabartma bezemenin küçük bir kısmı görülmektedir. Görünen kesimim ile uzun gagalı büyük bir kuş görülmektedir.

Paye 41-42'de bezeme görülmemiş, ancak Paye 43 üzerinde baş ve alında Paye 33 üzerinde bulunan turna sahnesine benzer bir kabartma olma ihtimali vardır. Ancak payenin büyük kısmı kapalı olduğu için henüz kesin bir şey söylenememektedir. Bunun dışında 90° döndürülmüş "H" simgesi bulunmaktadır (Resim 80/4).

D yapısı içinde, diğer yapılar (A, B,C) içinde olduğu gibi dolgu toprak içinden çok miktarda taş alet ve hayvan kemikleri ele geçmiştir.

5.2.1.2.2. II. Tabaka Anıtsal Yapıları

III. tabaka yapılarında A ve B yapılarının batısında ki alanda daha geç döneme tarihlendirilen (Çanak-Çömleksiz Neolitik B, ÇÇNB) küçük, dörtgen ve terazzo tabanlı yapılar ortaya çıkarılmıştır (Resim 82). İki alana ayrılan, ancak aynı

özellikler sergileyen bu tepe noktasında çoğu yapı içinde 1.00-2.00 m yükseklikte "T" biçimli payeler ortaya çıkarılmıştır. Yapıların genelinde dış duvar bulunmamakla birlikte yapıların kendi duvarları da kırık, düzensiz taşlarla örülmüş ve yaklaşık 1.00 m yüksekliktedirler. Bahsi geçen yapıların konut olma durumu bulunmaktadır, ancak kazıcısı tarafından "T" biçimli payeler sebebiyle küçük kült yapıları olarak değerlendirilmişlerdir. Bu alanlarda ortaya çıkarılan yapılar çoğunlukla tek mekanlardan oluşan birbirine bitişik, küçük ve orta ebatlı dikdörtgen biçimli yapılar ya da yapı kompleksleri olarak görülmektedir (Resim 82; Schmidt, 2000a: 29; Schmidt, 2007: 260).

II. tabaka kazıları çoğunlukla birbiriyle pek bağlantısı olmayan açmalarda yapıldığından bu yapıların geneli görmek zordur. Dış duvarlarla çevrili olup olmadıkları ya da her birinin diğerinden bağımsız mı olduğu kesin değildir (Schmidt, 2007: 259). Tam olarak bu alanda 10'dan fazla mekan ortaya çıkarılmış, ancak mekanların düzeni ve bağlantısı bilinmemektedir. Yalnızca bu yapıların güneybatıdan kuzeydoğuya doğru, III. Tabaka yapılarına doğru yöneltildiğidir (Resim 82).

5.2.1.2.2.1. Güney ve Güneydoğu Alanı "Kamu" Yapıları

II. tabaka mimarisi için tipik olan, III. Tabakada da oldukça büyüklerinin ele geçtiği 1.00-2.00 m arası değişen ebatlardaki "T" biçimli steller/payelerdir. III. Tabaka da ortaya çıkarılan 43 "T" biçimli paye dışında bu alanda da oldukça fazla "T" biçimli payeler ortaya çıkarılmıştır (Schmidt, 2007b: 259).

Güney ve Güneydoğu alanda ortaya çıkarılan yapıların yoğunluğu ve birbirinden ayrılamamalarından kaynaklı olarak Göbekli Tepe Güney Alanı içinde açılan ya da kazılan plankareler (açmalar) üzerinden aktarılmaya çalışılmıştır. Güney alanda, batıdaki tepenin doğu yamacında II. tabakaya ait mekanlar ve bunlar içinde bulunan 8 dikilitaş (paye) ortaya çıkarılmıştır. Bu payelerin doğuya doğru yaslandığı ya da devrildiği görülmektedir, bunun sebebi ise yamaç baskısı, erozyon gibi etkenlerden olmalıdır (Schmidt, 2007b: 259). Aslında bu aynı zamanda II. tabaka

yapılarının III. Tabaka yapıları gibi terk edildikten sonra doldurulmadığını da göstermektedir.

Güney alanda açılan üç plankarede toplamda A'dan K' ye bir kodlama alan 11 mekan ortaya çıkarılmıştır. Bahsi geçen mekanlardan E, I ve J kodlarını alan yapılar tam olarak ortaya çıkarılamamış, bu sebeple yapıların genel özellikleri dışında ayrıntıları bilinmemektedir. Ortaya çıkarılan yapılarda genel olarak trapez dörtgen biçimli bir plan varken yapılar genellikle doğu-batı ve güneybatı-kuzeydoğu yönlüdür (Resim 82). Ortaya çıkarılan yapıların dışa duvar, çevre duvarı ait kalıntı henüz ortaya çıkarılamamış, ancak yapıların kendi duvarları ortalama 1.00 m yükseklikte koruna gelmiş ve kırık, moloz taşlardan örme olarak yükseltilmiştir. Yapıların genelinde terazzo taban uygulaması bulunmaktadır (Schmidt, 2000a:29; Schmidt, 2007b: 260). Tabanlar çoğu yapıda oldukça tahrip durumdadır. İhtimalle bu tahribat kendi dönemlerinden kalma seğirmelerden kaynaklı zamanla bozulmalar olmalıdır.

Güney alanda ortaya çıkarılan yapıların neredeyse hepsi birbirine benzer özellikler taşımaktadır. Ancak trapez dörtgen biçimli F yapısı, ölçü, konumu ve mekanın kuzeyine dikilen iki paye kalıntısından dolayı farklılık göstermektedir. F yapısının hemen yanında bulunan I yapısında terazzo taban üzerinde kol kalınlığın 4 parça taş yontu ele geçmiş, bu taş yontuların bileştirilmesiyle 0.80 m çapında bir taş halka ortaya çıkmıştır. Kemer biçimli bu taş halkanın benzer parçaları yüzeye yakın yerde de ele geçmiş, ancak bu halkanın tam işlevi hakkında bir fikir yürütülememiştir (Schmidt, 2007b: 259). Aslında bu halka biçimli objenin benzeri III. Tabaka yuvarlak yapılarından B yapısı içinde dörtgen biçimli ve pervazlı örneği bulunmuş ve bunun bir girişle ilgili olduğu düşünüldüğü söylenmişti, aynı şekilde bu halka biçimli objenin de aynı işlevde kullanılma olasılığı var gibi durmaktadır.

Güney alanında ortaya çıkarılan A yapısı biraz tahrip olmuş durumda bulunmuştur. A yapısı içinde F yapısında olduğu gibi geniş kesime (A yapısının batısı) iki "T" biçimli paye yerleştirilmiştir. İki payeninde gövdeden kırık olduğu, yerinde bulunan kalan kısımların ise oldukça zarar gördüğü fark edilmiştir. A

yapısının terazzo tabanı altında yassı bir taş çanak ele geçmiş aynı zamanda yapının kuzeydoğu köşesinde güney duvara dayanan yekpare bir taş blok açığa çıkarılmıştır. İki buluntunun kullanım amaçları bilinmemekle beraber çanağın külte alakalı olabileceği düşünülmüştür Schmidt, 2000a: 30; Schmidt, 2007b: 259-260). Güney alanı C yapısında ise duvarlarda A yapısına göre daha düzgün yapılmış ve yapının ölçüleri A yapısına benzerdir. C yapısı içinde iki adet "T" başlı paye izine rastlanmış bunlardan sağdaki sağlam şekilde ortaya çıkarılmıştır. Yapının doğu alanında ikincil bir duvar hattı ortaya çıkarılmıştır. Bu ikincil duvar ihtimalle sonraki evrelerde tek odalı olan yapıyı bölmek amacıyla örülmüş gibi durmaktadır. Bölme duvarı ile oluşturulan küçük hücrenin tabanı taş bloklarla döşenmiştir. C yapısının güneyinde ortaya çıkarılan taş blokla aynı özellikleri gösteren taban yapısı ihtimalle ikinci bir evreyi işaret etmektedir (Schmidt, 200a: 30). Güney Alan G yapısında ise kırık bir paye ele geçmiş, yapı yine diğerleri gibi dörtgen biçimlidir. Bu yapıda farklı olarak terazzo tabanda düzleme işlemi yapılmamış, yamacın eğimine göre taban oluşturulmuştur (Schmidt, 2000a: 26).

Güney alanında toplamda 11 mekan ve bu mekanlar içinden toplamda 11 paye ele geçmiştir. Payelerin büyük çoğunluğu kırık ya da çok fazla tahrip olmuşlardır. Mekanlar içinde bir veya iki paye ele geçmiş, bazılarında ise paye ele geçmemiş, ancak bir örneğin ele geçtiği yapılar gibi ele geçmeyenlerde de paye yuvalarına ya da izlerine rastlanmıştır. Bu sebeple bu alan mekanları "çift payeli yapılar" *(Doppel Pfeiler Gebäude)* olarak ele alınmıştır.

Güneydoğu alan olarak ele alınan yer höyüğün tepe kısmını, dilek ağacının güney-güneybatı tarafında ki alanı içermektedir. Güneydoğu Alanı'nda ortaya çıkarılan yapılar Güney Alanı yapılarına oldukça benzerdir. Bu alanda farklı yerlerde açılan plankarelerde çalışmalar yürütülmüştür. Güneydoğu alanında açılan plankarelerde toplamda 6 yapı ortaya çıkarılmış (A-F), bu yapılardan sadece B yapısı tam olarak belirgindir. B yapısı, batı mekanlarının merkezinde, duvarlarının iç yüzünde dışarı doğru çıkıntı yapan beş sabit duvar payesi bulunmaktadır. Güney alanında ki yapılar gibi bu mekan içinde de büyük yassı taşlar duvar dibine konumlandırılmıştır. Seki görünümü veren bu taşlar sadece kuzeydoğu ve güneybatı

köşelerde belirgindir. Yapının tabanı yine diğer II. tabaka yapıları gibi terazzo tekniğinde doldurulmuştur (Schmidt, 2000a: 31). B yapısına kuzeyden komşu olan C yapısı apsidal bir form vermektedir. Bu yapının tamamı çıkarılamadığından tam özellikleri bilinmemektedir.

A yapısı, B yapısının hemen altından devam ettiği ve büyük kısmı kazılmadığından verileri eksiktir, ancak yine de sadece kazılan yerlerden ele geçen bulgular önemlidir. A yapısının açığa çıkarılmış kuzey alanında yassı kireç taşlarından oluşturulmuş sekiler bulunmaktadır. Batıda ve doğuda olmak üzere iki taş podyum ortaya çıkarılmış, batıda ki podyum doğudakinden daha alçak ve dar yapılmıştır. Podyum üzerinde köşeleri düzgün işlenmiş, orta büyüklükte dört kireç taşı obje ele geçmiştir. Bu kare planlı taş objelerin hangi amaçla buraya bırakıldığı ve ne işlevde kullanıldığı bilinmemektedir. Ayrıca terazzo taban üzerinden bazalt bir kap ele geçmiştir (Schmidt, 2000a: 31; Schmidt, 2007b: 260). Bu bahsi geçen mekanlar dışında diğerlerinde kayda değer bulgular ele geçmemiştir. Yapıların hepsi dörtgen biçimli, tek odalı, terazzo tabanlı ve hiçbirinde stel/paye izine rastlanmamıştır. B yapısında bir yontu parçası ele geçmiş, bunun dışında mekanlarda çok miktarda öğütme taşı gibi günlük işleri gösteren bulgular ele geçmiştir. Ancak kazıcısı yine de bu alanların konut olmadığında, kült yapıları olduğunda ısrarcıdır (Schmidt, 2000a: 31; Schmidt, 2007b: 260).

Güneydoğu Alanının en önemli yapısı, kapı, pencere açıklıklarının olmadığı, tamamen duvarlarla çevrili, dört köşe (dikdörtgen) bir mekandan oluşmaktadır. Yapı "Aslan Payeli Yapı" olarak ele alınmıştır (Schmidt, 2007b: 261).

Aslan Payeli Yapının biraz ilerisinde ve ona benzeyen ikinci bir mekan ortaya çıkarılmış, biraz da ha küçük olan bu yeni mekan içinde ikisi bağımsız, diğer ikisi de doğu duvarına yerleştirilmiş toplamda dört paye bulunmaktadır. Payeler üzerinde hiçbir bezemeye rastlanmamıştır. Bu yeni mekanın diğer bulguları hakkında yeterli bilgi verilmemiştir (Schmidt, 2007b: 262).

5.2.1.2.2.2. Aslan Payeli Yapı

Göbekli Tepe yerleşiminin Güneybatı Alanı'nda, dikdörtgen biçimli, içinde altı payenin yer aldığı ve bu payeler içinden ikisinin üzerinde bulunan aslan kabartmalarında dolayı "Aslan Payeli Yapı" (*Löwen Pfeiler Gebäude*) olarak adlandırılan kamu yapısı ortaya çıkarılmıştır (Resim 83-85; Schmidt, 1998: 9, Schmidt 2007b: 262). Mekanın doğusunda bulunan iki paye üzerinde işlenmiş ve mekana adını veren kabartmalar ilk başta aslan olarak ifade edilmiş, ancak son dönem çalışmalarından sonra bunun aslan olmadığı kaplan veya leopar olabileceği düşünülmüştür (Resim 85; Schmidt 2007b: 262).

Mekanın duvarları 2.00 m ye kadar koruna gelmiş, bu yüksekliğin aslında yapının son sınırı olduğu ve hemen üstünden, mekan içinde ve taban üzerinde ele geçen yassı büyük taşlarla yapılmış bir çatı ile kapatılmış olabileceği düşünülmüştür. Mekan içinde, ortada dört adet "T" biçimli paye ortaya çıkarılmış, bu payelerin üçü kırık olarak bulunmuş, ancak yine mekan içinde parçaları ele geçtiği için birleştirilmiştir. Birleşme işlemi sonrası yerlerine oturan payeler 2.00-2.50 m arası yüksekliğe ulaşmıştır (Schmidt, 2007b: 261). Bu dört payenin yapının üst sınırına denk gelmesi ve taban üzerinde ele geçen yassı blok taşlardan yola çıkarak çatı yapısının düz bir şekilde yapıldığı ve bu yassı taşların payeler üzerine yerleştirilerek çatı oluşturulduğu tahmin edilmektedir (Resim 83; Schmidt, 2000a: 31; Schmidt, 2007b: 261). Mekan içerisinde ortaya çıkarılan dört paye duvarla bağlantısız, bağımsız yerleştirilmişken diğer iki payeden biri güney duvarına diğeri ise kuzey duvarına ikincil gömülmüşlerdir. Güney duvarında ki paye üzerinde Nevali Çori örneklerinde olduğu gibi kol ve el kabartmaları işlenmiştir. Bu iki gömülü payenin sonradan buraya getirildiği düşünülmektedir. Ancak doğu-batı doğrultulu serbest dört paye içinden ikisinde yapılan ağızları açık, atlayacak şekilde işlenmiş kedigillerden (ilk bulundukların da aslan olarak yorumlanmış daha sonra leopar ya da kaplan üzerinde durulmuştur) olan bir hayvan işlenmiştir. Bu betimlemesi ile II. tabakaya özgü bir buluntu olarak değerlendirilmiş, ancak yine de III. Tabakada bulunan payelerde ki gibi baş (T'nin üst kısmına, gövdeye değil) kısmına kabartma olarak yapılmıştır (Schmidt, 2000a: 31-32: Schmidt, 2007b: 262). Mekanın terazzo ile yapılan tabanı büyük yassı taşlar ve duvardan düşen taşlardan dolayı oldukça tahrip

olmuştur (Schmidt, 2000a: 32). Schmidt (2007b: 262) bu yapının tek başına gömülü olarak yükseltildiği ya da çevresinde bulunan küçük mekanlarla ilişkisinin olup olmadığını çözememiş, ancak yapının kesinlikle bir kült amaçlı kullanımı olduğunu yinelemiştir.

Aslan Payeli Yapı'nın mimarisi kadar iç mekan kısmında payeler ve yassı taşlara işlenen betimlemelerde çok önemlidir. Hayvan betimli iki paye arasında, terazzo tabandan biraz yüksekte, bir sekiye çıkışı sağlayan tek basamaklı, içine payenin yerleştirildiği merdivene benzer bir yapı ortaya çıkarılmıştır. Bu basamağın hemen üzerinde kazıma ile betimlenmiş bir kadın görülmektedir (Resim 84). Kadın çömelmiş, el ve ayaklarını sallar biçimde verilmiştir. Cinsel organı (üreme organı) ve göğüsleri açık verilen kadının çıplak olduğu anlaşılmaktadır. Kadının asıl ilginç kısmı cinsel organının oldukça vurgulu verilmesidir. Cinsel organ kabarık-büyük verilmiş ve daha ayrıntılı bakıldığında cinsel organdan sarkan "V" biçimli bir şeyin varlığı görülmüştür. Aslında bu obje cinsel organın devamı da olabilir. Bahsi geçen cinsel organın ferç[15]kısmının uzatıldığı ve bir cinsel birleşme anı ya da sonrasının betimlenildiği düşünülmektedir (Schmidt, 2007b: 264). Bu kadın betimleme örneği Göbekli Tepe'de ele geçen şuana kadar ki tek örnektir (Resim 84).

Aslan Payeli Yapı içinden günlük kullanıma dair bir bulgu ele geçmemiş, ancak III. Tabaka yapıları gibi dolgu toprağı içinden çok fazla taş alet ve hayvan kemikleri ele geçmiştir (Schmidt, 1998b: 9).

5.2.1.3. Göbekli Tepe Anıtsal (Kamu) Yapılarının Değerlendirilmesi

Göbekli Tepe yerleşimi arkeoloji biliminde ve dünya tarihinde oldukça önemli bir yere sahiptir. Bunun başlıca sebepleri arasında yerleşimin kazıcısı ve bazı araştırmacılar tarafından "kutsal" bir yer sayılmasından ve olağanüstü mimarisinden kaynaklanmaktadır. "Kutsallık" kelimesi burada yerleşimin kendi ve sonrası dönemlerde önemli sayılması dışında "İlk Tapınak", "İlk Hac Merkezi" gibi dini

[15] Dişi canlılarda üreme organının dış kısmı.

terimlerle de karşılanmaktadır. Ancak yerleşim yerinde bahsi geçen dini olgulara kesin olarak henüz rastlanmamıştır. Genellikle yapılar içinde ortaya çıkarılan "T" biçimli payeler ve taş yontu/heykeller göz önüne alınarak fikirler oluşturulmuştur. Göbekli Tepe yapılarıyla aynı dönem ve daha eski kamu yapıları Yakındoğu topraklarında ortaya çıkarılmıştır (Hallan Çemi, Boncuklu Tarla "Payandalı Yapı", Mureybet gibi). Bunun yanında yapı içlerinde ele geçen bölgeye özgü sayılabilecek "T" biçimli dikmeler ve döneminde pek yaygın olmasa da farklı merkezlerde ele geçen yontular ise daha önce de değindiğimiz üzere bahsi geçen yapıların "Kutsal" sayılmasından dolayıdır. Yani o dönem insanları bu özel yapılara ait özel uygulamalar yapmıştır. Tanrı ya da Tanrılara ithafen oluşturulan bulgular değil, tamamen yapıların kutsallığı ile ilgilidir.

Göbekli Tepe yerleşimi konumlandırıldığı alanda, tepe eteğinden zirvesine doğru bir yerleşim oluşturmuştur. Bu yerleşim yerinin hepsi aynı dönemlerde olmamak üzere ÇÇNA'dan başlayarak Orta Çağ' a kadar (sürekli bir yerleşim yeri değildir, Neolitik Çağ'dan sonra merkezde farklı döneme ait mimari unsur ele geçmemiş, ancak Roma ve Orta Çağ malzemeleri bulunmuştur) buluntuların ele geçtiği görülmektedir. Merkezdeki kazılarda yapılan analizler sonucu günümüzde oldukça kurak olan bölge ilk kurulum zamanında oldukça zengin bir doğaya sahiptir. Ancak bölgede akarsuların varlığını gösteren net bir bulgu henüz ele geçmemiştir. Mevsimlik yağışlardan dolayı dağ aralarına biriken sular, ufak göletler gibi kısa süreli su kaynakları kullanılmış ya da o dönemde az da olsa şuan izleri belli olmayan akarsular olabileceği düşünülmektedir. Göbekli Tepe yerleşiminde ahşap kullanımına ait veriler oldukça azdır. Bu nedenle yerleşimde ortaya çıkarılan anıtsal nitelikteki yapıların üst kısmı, çatı/dam yapısının varlığı tartışmalı bir konudur. Kuzey Suriye yerleşimlerinde yapıların terk edilmesi sebebiyle yakılmalarından dolayı çatı/dam yapılarına ait bilgilere ulaşıla bilinirken Göbekli Tepe yerleşiminde böyle bir uygulama yapılmış gibi görülmemektedir. Çatı/dam yapısı varsa bile yüksek ihtimalle ahşap kullanılmış, ancak günümüze kadar ulaşamamıştır. Ahşap kullanımı dışında yerleşimde tarıma ait verilerde oldukça sınırlıdır. Yüzlerce öğütme taşlarına rağmen ekim yapıldığına dair hiçbir bulgu yoktur. İhtimalle çevrede bulunan yabanıl bitkiler toplanarak işlenmiştir. Bunun dışında Göbekli Tepe yerleşiminde ocak

kalıntılarına fazla denk gelinmemiş, ancak yerleşimin her yerinde çok miktarda hayvan kemikleri ele geçmiştir. Hayvan kemikleri üzerinde yapılan incelemeler bölgede oldukça yaygın görülen türleri işaret etmektedir (Geyiklerden yaban domuzlarına kadar). Sonuç olarak Göbekli Tepe insanının bölge coğrafyasını, doğal kaynaklarını ne denli iyi kullanabildiği tam olarak bilinmemektedir.

Göbekli Tepe yerleşiminin diğer bir sorunsalı ise konutlardır. Kazıcısı tarafından neredeyse hiç konut yapısı bulunmadığı ifade edilmiştir. Ancak yukarıda da bahsedildiği gibi yerleşim yerinde birçok öğütme taşı, havanelleri, taş aletler (ok uçları, kesici, delici, kazıyıcı alet gibi) ve hayvan kemiklerinin ele geçmesi bir yaşam döngüsünü göstermektedir (Resim 88). Her ne kadar Schmidt tarafından aylık ya da yıllık ziyaretler (Hac Merkezi gibi) sonucu kullanılan malzemeler olarak söylense de sonuç itibari ile bir yerleşim olgusunun olması gereklidir. Keza tam olarak kazılmayan ÇÇNA anıtsal yapılarının çevresinde ve tepede bulunan ÇÇNB dönemi yapılarının ve "Aslan Payeli Yapı" nın çevresinde ki küçük yapıların konut olarak kullanılmaları muhtemeldir. Bahsi geçen küçük yapıların içinde ele geçen küçük "T" dikmeler ve terazzo tabanları nedeniyle bu yapılarda kazıcısı tarafından "Kült Yapıları" olarak ele alınmıştır. Bahsi geçen yapıların ebatlarına göre en fazla iki kişinin girebileceği göz önüne alınmalıdır. Schmidt'in, bu yapıları "Kült Yapısı" olarak ele alması demek; bu dönemde "mülkiyet" kavramının, çok tanrılı ya da özel tanrılı bir sistemin ve hiyerarşinin[16] oluşmuş olduğunu kabul etmek demektir. Ancak bu kavramları bahsi geçen dönem için söylemek oldukça zordur.

Göbekli Tepe yerleşiminin erken tabakalarına ait (ÇÇNA) dört adet kamu yapısı (kazıcısı tarafından "Kült Yapıları", "Tapınaklar" olarak ele alınmaktadır) ortaya çıkarılmıştır. Bu yapılar ilk başta içlerinde çıkarılan payeler ve yontulara bağlı kalınarak hayvan isimleri ile ele alınmıştır, ancak ilerleyen çalışmalarla bu hayvanların o yapıya özgü olmadıkları ve farklı hayvanlarında betimlemelerde kullanıldığı fark edilmiştir. Bu sebeple yapıların isimleri alfabetik olarak

[16] Schmidt'in, II. tabaka yapılarının neredeyse hepsini "Kült Yapısı" olarak ele alması, Hiyerarşik bir toplumun varlığını göstermektedir. Çünkü aynı tabaka içinde irili ufaklı "Kült Yapıları" olmasının yanında anıtsal bir büyüklüğe sahip olan "Aslan Payeli Yapı" da bulunmaktadır. Kişinin derecesine göre kendine "Kült Yapısı" yaptığı düşünülürse ve aynı tabakada aynı evrede onlarca aynı amaçta yapının hem mülkiyet anlayışı hem de hiyerarşi varlığını göstermektedir.

yerleştirilmiştir. Ancak bu isimlendirme yapıların kronolojik oluşumu ile ilgili değil kazılarda ortaya çıkarılma sıralarına göre yapılmıştır. Bahsi geçen yapılar arasında kronolojik sıralama henüz çözümlenmemiştir. Yapılar arasında zaman farkının olup olmadığı da yani aynı zamanda mı yapıldılar yoksa belli bir süre sonra eskisi terk edilip yenisi mi yapıldı belli değildir. Göbekli Tepe erken kamu yapılarının hepsi gömülü inşa edilmiştir. A yapısı ovale yakın, dörtgen biçimli iken diğer yapıların hepsi yuvarlak yapılmıştır. Aslında A yapısının bu farklılığı tahrip olmasından ve birçok yenileme sonrası yapılan düzeltme ve eklemelerle bozulmasından kaynaklıdır. Göbekli Tepe erken kamu yapılarının hepsinde oldukça büyük ve ağır "T" biçimli dikmeler/payeler bulunmaktadır. Sayıları 40'ın üzerinde olan bu payelerin çoğunluğu bezemeli yapılmış, bölgenin habitatı işlenmiş gibi görülmektedir. Bazı payeler üzerinde tek bir motif (yaban domuzu ya da boğa başı gibi) yer alırken bazılarında bir konu işlenmiştir.

Göbekli Tepe bezemeli payelerinin yanında ele geçen birçok yontusu, heykelcikleri ve yontma taş endüstrisi bakımından da oldukça önem arz etmektedir (Resim 86-88). Yerleşimin özellikle sanatsal faaliyetlerde oldukça ileri bir düzeye ulaştığını ve bunu neredeyse her biçimde gösterdikleri görülmektedir. Bu sebeple Göbekli Tepe ve çevresinde bulunan aynı dönem yerleşimleri diğer bölgelere göre çok farklı bir anlayış izlediği düşünülmektedir.

5.2.2. Nevali Çori

5.2.2.1. Konum, Coğrafi Özellikler, Tarihçe, Tabakalanma ve Mimari Özellikleri

Yukarı Mezopotamya ve Güneydoğu Anadolu Bölgesi için Neolitik Çağ'da oldukça önemli veriler sağlayan Nevali Çori yerleşimi, Şanlıurfa iline bağlı Hilvan ilçesinin batısında bulunan Güluşağı (Kantara) Köyü'nün 750-800 m kuzeybatısında yer almaktadır (Hauptmann, 2007: 136). Güluşağı (Kantara) Köyü'nden daha alt kotta yer alan yerleşim, yıl boyunca akan, mevsimsel yükselişlerle de debisi artan

Kantara Çayı'nın bölmüş olduğu iki tepe üzerinde doğu ve batı olarak yer almaktadır. Denizden yüksekliği 490 m'lerde olan höyük, Fırat Nehri'ne güneyden 3 km mesafede, bir vadi/boğaz içinde yer almaktadır (Gebel, 1984:240: Yakar, 1991:65-68; Yakar, 1994:13-21; Hours vd., 1994:259; Harmankaya vd., 1997; Aurenche ve Kozlowski, 1999: 180; Schmidt, 2007b: 67-82).

Nevali Çori yerleşiminin doğu kısmı, vadinin doğu yakasındaki Yangıntepe adlı kalker bir yükselti altında, iki mevsimsel dere arasında yer alan 90.00x40.00 m'lik alanda bulunan kısımdır. Bu kısım Nevali Çori I adlandırması yapılmıştır. Batıdaki alan ise batı yamaçta bulunan, biraz daha alçaklarda ki kalker kısımdan oluşmaktadır. Bu alan ise Nevali Çori II[17] olarak adlandırılmıştır (Hauptmann, 1999b: 70).

Nevali Çori yerleşimi 1980 yılında H. G. Gebel tarafından yapılan yüzey araştırmaları esnasında fark edilmiş ve kayıt altına alınmıştır. Birkaç yıl sonra Heidelberg Üniversitesi'nden Harald Hauptmann tarafından sürecek 7 sezonluk kazılar (1983-1991 yılları arası) başlatılmıştır (Hauptmann, 2007: 137). Yerleşme 1992 yılından beri sular altındadır.

Hauptmann'ın verdiği tabaklanmada; Nevali Çori 'de üç ana (7 Tabaka) yerleşme tespit edilmiştir: I-V arası tabakalar İlk Neolitik dönem yerleşimini kapsamaktadır. Tek bir yapıyla temsil edilen tabaka VI, çanak çömleği ile kesin olarak Son Neolitik dönemin Orta Halaf Kültürünü yansıtmaktadır. Tabaka VII ise İlk Tunç Çağı (VII a-b evreleri) kalıntılar ve buluntular ele geçmiştir (2007:137).

Nevali Çori'de "Ana yerleşme I ya da Nevali Çori I" olarak ele alınan kısımda Neolitik Çağ'a tarihlendirilen beş evre/yapı katı (I-V) saptanmıştır. Yerleşimin batı kısmını oluşturan Nevali Çori II alanında ise iki evre ye ait kalıntılar ele geçmiştir. Bu II nolu alanda iki büyük olmak üzere toplamda 31 yapı ortaya çıkarılmıştır. Dikdörtgen planlı ve düzenli iç bölmeleri ile dikkat çeken yapılar ayrık bir şekilde yerleştirilmiştir. Duvarlar irili ufaklı kireçtaşlarıyla kalın bir harç

[17] Hauptmann'ın bir başka yayınında (2007: 136) bu alan Nevali Çori IV olarak da geçmektedir.

kullanılarak örülmüştür. Dış duvarların genişlikleri 0.30-0.60 m arasında değişen kalınlıklara ulaşmaktadır. I-IV yapı katları boyunca yapılar aynı yerde, üst üste gelecek şekilde yenileme veya tamirat görmüşlerdir (Hauptmann, 2007: 137; Hauptmann, 1999a: 122; Hauptmann, 1999b: 70; Hauptmann 1993: 39).

Hauptmann (2007) Nevali Çori yerleşiminin Neolitik Çağ I-V yapı katlarına ait yapıları ayrı ayrı ele alıp değerlendirmiştir. I. tabaka, doğrudan ana toprağın üzerine kurulmuş olan ikisi tam açılmış toplam beş yapı saptanmıştır. 21A olarak ele alınan ilk konut 11.30 m uzunluğunda ve 4.50 m genişliğinde olup bölme duvarları ile iki bölümlü yapı tipini oluşturmaktadır (Resim 89-90; Hauptmann, 1992: 20). 3.00x4.40 m boyutlarıyla daha küçük olan öndeki yapı da iki bölümden oluşurken 8.20x4.50 m boyutlarındaki ana yapı önce uzunlamasına bir bölmeyle iki birime ve sonra da yatay duvar ile eşit boyda altı dikdörtgen bölüme ayrılmıştır. Kanallı yapıların ileri aşamasında, yapılarında temel düzleminde yapıları yatay kesen 0.30 m genişliğinde iki kanal yapılmıştır (Hauptmann, 2007: 137: Hauptmann, 1999a: 122). Yapıların taban ve temel arasında kalan dolguda ikisi büzüşmüş, altı gömüt bulunmuştur. Çukurdan beş kafatası ve birkaç uzun kemik çıkarılmıştır; kafataslarından birinin hemen altında, damak kısmında, çakmaktaşından uzun bir dilgi ve belki de saldırı ya da kurban etmek için kullanılabilecek bir bıçak bulunmuştur (Schmidt, 1998a: 684).

Konut 25, kuzey güney doğrultulu olup 21A ile benzer özellikler göstermektedir. Farklı olarak bu yapı içinde tek kanallı olması ve iki adet kafatası olmayan iskeletin ele geçmesidir (Hauptmann, 2007: 137).

II. tabakada, yerleşimin güneydoğusunda, Yangıntepe'nin yamaçlarını doğu ve batıdan kesen derin yarlar ile ayrılmış düz alanda iki taş dizili kanallı yapılara ait üç yapı/konut ortaya çıkarılmıştır (Resim 89-90). Yapılar genellikle 12.00x4.50-6.00 m boyutlarında, iki ön odalı, temeller seviyesinde binayı yatay kesen tek kanallı yapılar olarak görülmektedirler. Yapıların dış duvarları üzerinde görünen boşluklar çatıyı taşımak için kullanılan ahşap dikmelerine ait oldukları düşünülmektedir (Hauptmann, 2007: 138)

III. tabaka, yerleşme yeri içinde ki yapıların gelişim ve dağılımının en iyi izlenebildiği tabaka olarak görülmektedir. Yerleşimin güneydoğu alanında, art arda, neredeyse birbirlerine koşut, Kantara Vadisi'ne bakan dört konut ortaya çıkarılmıştır. Bu yapılardan farklı olarak, değişik doğrultulara yönlendirilmiş, farklı yapısal özellikler sergileyen başka yapılarda ortaya çıkarılmıştır. Bu tabaka mimari özellikleri de diğer tabakalara benzer şekilde yapılmıştır (Resim 91; Hauptmann, 2007).

IV. tabakada ise birbirine koşut sıralanmış birkaç yapıya ait dağınık duvar parçaları ortaya çıkarılmıştır. Konut izlerine rastlanmış, ancak çok fazla tahrip olduğundan tam ayrıntıları bilinmemektedir (Hauptmann, 2007).

V. tabakada yerleşme sürecinde bir kesinti yaşandığı görülmektedir. Önceki tabakalarda ortaya çıkarılan yapılara benzer yapılar bu tabakada da bulunmaktadır. Ancak küçük bir ön bölümü, girişiyle, daha büyük ve düzgün bölünmüş ana birimi olan temel tipteki kanallı konutun iki işlevi olduğu görülmektedir. Ön birimin yaşama alanı olduğu, ana birim olarak ele alınan esas büyük mekan, yalıtımı sağlamak için taban altına yerleştirilmiş küçük bölmelerle-hücrelerle oluşturulmuştur. Bu alanın depolama olarak kullanıldığı ve bu sebeple bu denli özenli yapıldığı düşünülmektedir. Bu konut-depo yapısı bu tabaka da rastlanılan tek örnek değildir (Hauptmann, 2007).

5.2.2.2. Nevali Çori Anıtsal Yapıları

Kazıcısı tarafından bu anıtsal kamu yapıları "Kült Yapıları" olarak ele alınmış, bu çalışmada ise yine aynı şekilde isimlendirme olarak kullanılmaya devam edilmiş, ancak "Kamu Yapıları" olarak değerlendirilmişlerdir.

Nevali Çori yerleşiminde Tabaka I'de yapılan ve Tabaka II ye kadar yenilenerek varlığını sürdüren, terasın kuzeybatı ucunda, kareye yakın planlı, büyük bir yapı ortaya çıkarılmıştır. Ana hatları ve daha özenli yapısıyla, iç düzenlemesiyle

dikdörtgen konutlardan ayrılmaktadır. Yapının arka duvarı, yamaç eğimini düzelterek alt kotta bir düzlem elde etmek için, yamacı keserek içine giren 3.00 m yüksekliğinde bir teras duvarı gibi örülmüştür (Hauptmann, 2007: 141; Hauptmann, 2011).

Anıtsal yapının oturtulmasından önce alanda, vadi tarafından yamaca doğru, konglomera cinsi bir taş kütlenin içine çukur açılmış, bu çukurun kuzeydoğu kısmı olasılıkla ikinci bir çukur kazısıyla daha derinleştirilmiş ve üzerine 2.00 m aralıklarda iri kireçtaşları yerleştirilmiştir. Bu şekilde planlı bir sistemle arazi düzeltmiş ve anıtsal yapı kurulmuştur. Yapının arka duvarı dikey kazılarak yamaca yerleştirilmiş, vadiye bakan kısım açık bırakılmıştır. Bu şekilde yapı, diğer yapılara göre farklılık gösterirken yapıya da mağarayı andırır şekli ile bir anıtsallık katılmıştır. (Hauptmann, 1993: 42).

5.2.2.2.1. "Kült Yapısı" I (H13A)

Nevali Çori yerleşiminde en erken anıtsal yapı olarak ortaya çıkarılan H13A nolu kült yapısı oldukça tahrip olmuş durumdadır. Yapının üzerine inşa edilen diğer iki kült yapısı tarafından tahrip edilmiştir (Resim 89). Yapının sadece güneydoğu tarafında 4.00 m uzunluğunda hafif eğime sahip dış duvarı ortaya çıkartılabilmiştir (Hauptmann, 1993: 41-42). Yapının oturtulduğu alana göre duvar hafif kavisli bir şekilde oturtulmuştur. Yapının duvar biçiminden ve üst evredeki anıtsal yapılarda bulunan devşirme malzemelerden yola çıkarak payeli bir yapı olduğu, ihtimalle dikmelere (T biçimli olabilir) sahip olduğu ve üst evrelerde ele geçen yontulara benzer örneklerinin olduğu tahmin edilmektedir (Hauptmann, 1999b: 74; Hauptmann, 1993: 41-42). Parçaların yapı II ve III'te duvarlarda devşirme olarak kullanıldığı, ancak yine bu yapılarda da aynı sistemin devam edilmesi bu yapının baştan sona tüm evrelerde aynı amaç doğrultusunda kullanıldığının kanıtları arasındadır. Bulunduğu dönemden ve üst yapılarından yola çıkarak bu yapının da kareye yakın planda dörtgen biçimli olduğunu söylemek mümkündür (Resim 89).

5.2.2.2.2. “Kült Yapısı” II (H13B)

Kült Yapısı II (H13B), Nevali Çori yerleşiminin kuzey kısmında, Kült Yapısı I’in üzerinden yeniden yapılarak yükseltilmiş, kareye yakın planın büyük bir bölümü ortaya çıkarılmıştır (Resim 90). Yapının duvarlarında kolay ele geçen ve işlenen kireçtaşı tercih edilmiştir. Neredeyse kare biçimli olan yapı güneybatı-kuzeydoğu yönlü oturtulmuştur. Dış ölçüleri yaklaşık, güneybatı kuzeybatı yönünde 13.90 m, kuzeydoğu-güneybatı yönünde 13.50 m’dir. Yapı genel hatlarıyla toplamda 138 m²’lik bir alanı kaplamaktadır (Resim 94-96). Yapının iç ebatları ise 9.15x3.40 m ölçülerindedir. (Hauptmann, 1993:43). Yapının çevre duvarı kuzeydoğuda 2.80 m yüksekliği korunmuş, 0.90 m genişlikte ve önleri kırık taşlarla özenli biçimde örülmüştür. Bahsi geçen çevre duvarının arka kesiminde, ilk yapı evresinde yapıldığı anlaşılan kuzeydoğu arka duvarının doğu bölümünde yer alan potern şeklinde bir açıklık bulunmaktadır. Yapının bu kesiminde ki açıklık, yapı içine giren, biriken suyun ve özellikle yamaçtan gelen suyun dışarı atılması için yapılmış ve 1.25 m uzunluğundaki taştan yapılmış bir kanala bağlanmaktadır. Bu kanalın diğer ucunda ise ateşe maruz kalmış, ağız kenarları ve içinde ki sıva sertleşmiş bir çukur ortaya çıkarılmıştır. Çukur ve kanal yapısı sonradan üzeri kapatılarak kullanım dışı bırakılmıştır (Hauptmann, 1993: 45). Yapının diğer bir mimari özelliği, bölgede birçok anıtsal yapı tabanında kullanılan terazzo taban kullanımıdır. Bu anıtsal yapıda ise 0.15 m kalınlığında bir terazzo taban ile karşılaşılmış, taban sıkı, sert ve gri-beyaz parlayan bir zemin görünümündedir (Resim 94-96. Bu terazzo taban 81 m² lik ebatıyla iç mekanı kaplamaktadır. Terazzo taban, sekilerin ön kısımlarından arka kısımlara kadar uzatılmıştır. Beyaz kireç sıvanın bazı yerlerde kırmızı veya siyah boya izleri taşıması, iç duvarların bazı kısımlarının boyanmış olabileceğini göstermektedir (Hauptmann, 1993: 47; Hauptmann, 1999b: 76).

Anıtsal yapının içine, kuzeybatı, kuzeydoğu ve güneydoğu yönlerinde ki duvarlarının iç yüzlerine 1.00 m genişlikte seki oturtulmuştur. Sekiler, kırık taşların kille oturtulması ve büyük taş plaklarla kaplanması ile oluşturulmuştur. Tahrip olan sekinin üzerindeki plaklar bir üst evredeki anıtsal yapıda kullanılmış gibi görünmektedir (Hauptmann, 1993: 45; Hauptmann, 1999b: 74). İç kısmı duvarlar

boyunca saran taş seki üzerine, yükseklikleri 2.30 – 2.40 m den oluşan yekpare taşlardan yapılmış 13 paye yerleştirilmiştir. Dikdörtgen kesitli, 0.50-0.40 m arasında değişen genişlikleri olan kırık payelerin sadece beş tanesinin alt kısımları bulunabilmiştir. Ele geçen parçalardan payelerin T formunda bir başlık bölümünün olduğu ve olasılıkla çatı yapısı için yan destek olarak kullanıldığı görülmektedir. Aslında üst evreye ait anıtsal yapıda bu payelerin ayakta örnekleri ortaya çıkarılmıştır (Hauptmann, 1993: 45-46).

Anıtsal yapıda girişin güneybatıya açılan bir açıklıkla sağlandığı düşünülmektedir. Girişe açılan ön kısım ise önünden akan dere tarafından oldukça tahrip edilmiştir. Bu ön kısım alanında sekiler yassı taşlı tabana yerleştirilmiştir. Seki 1.00 m genişlikte, 2.00 m yüksekliktedir. İhtimalle bu alanda iki yüksek payenin taşıdığı çatı sistemine sahip bir açık ön avlu kullanımı söz konusudur (Resim 95). Bu alan güneydoğu dış duvarının uzatılması sonucu kapatılmış gibi görünmektedir. Güneydoğu dış duvarı hafif bir ovallik alarak devam etmektedir. Aşağıda bulunan kısma giriş ise 1.15 m genişlikte ki iki basamaklı bir merdivenle sağlanmaktadır (Hauptmann, 1993: 46). Mekanın iç kısmında güneydoğu duvarı boyunca uzanan sekini 2.50 m'sinde, içeriye doğru 1.85 m genişliğinde bir girintiyle, girişten görünmeyecek şekilde, güneydoğu duvarının ortasında bir niş oluşturulmuştur. Nişin içine, tabana serilen terazzonun tam olarak ulaşmaması, bu niş içinde ihtimalle bir platformun olabileceğini düşündürmüştür (Hauptmann, 1993: 47; Hauptmann, 1999b: 74). Üst evrede ortaya çıkarılan anıtsal yapıda kullanılan devşirme malzemelerden yola çıkarak Kült Yapısı II'nin içini yüksek kabartma heykellerle süslenmiş veya donatıldığı görülmektedir. Bu süslemeler arasında insan kuş karışımı bir yaratık temsil edilmiştir (Hauptmann, 1993: 47). Yapının doğu köşesinde ortaya çıkarılan podyum sonradan bu alana ek olarak yapıldığı ve taş bir levha ile kaplandığı görülmektedir. Mekan içi sekileri andıran bu yapı 1.70x1.30 m ölçülerindedir. Podyumun köşesine üzerinde tam anlaşılmayan kazıma bezemeler bulunan bir T biçimli paye yerleştirilmiştir. Podyumun diğer bir kısmında daha büyük yapılmış başka bir paye (1.95 m yüksekliğinde) ortaya çıkarılmıştır. Bu paye üzerindeki kaba bezemelerle, yarım kalmış bir durumu göstermektedir (Hauptmann, 1993: 47; Hauptmann, 1999b: 77).

5.2.2.2.3. “Kült Yapısı” III (H13C)

Önceki iki anıtsal yapının üzerine kurulan, kısmen “Kült Yapısı II” nin eklemeler ve düzenlemelerle değiştirilmiş, ancak yine aynı yapının birçok mimari unsurunun kullanılmaya devam ettiği en geç anıtsal yapıdır (Hauptmann, 1993: 48; Hauptmann, 1999b: 74). III. Anıtsal yapının kapladığı alan 178 m², ebatları 12.10x12.80 m ölçülerinde, iç mekan hacmi ise 58 m² olarak ölçülmüştür. Bir önceki anıtsal yapıya göre biraz küçülen bu yeni yapı aslında eski yapının dış çevre duvarına eklemeler yapılıp kalınlaştırılmasıyla daralmış görünmektedir (Hauptmann, 1993: 48). Ancak ebat olarak geniş olması gerekirken yapıda küçülme meydana gelmiştir. İhtimalle eski yapının dış konturuna eklemeler yapılmamış, iç kısımlarda ki alana yapılmış gibi görünmektedir (Resim 97-99).

Eski yapıya ait olan terazzo taban bu yapıda olduğu gibi kullanılmaya devam edilmiş, terazzo üzerinde görülen tamirat izleri ve yeni yapılan eklemelerin izleri belirgin bir şekilde görülmektedir. Eski yapıya ait bazı mimari unsurlar yeni yapıda devşirme olarak kullanılmış eski dış duvara eklentiler yapılarak 1.50 m kalınlığında bir dış duvar elde edilmiştir (Resim 97-98; Hauptmann, 1993: 48; Hauptmann, 1999b: 75). Önceki anıtsal yapının güney duvarı karşısına yeni bir güneydoğu duvarı paralel biçimde inşa edilmiştir. Bu alanda bulunan niş kapatılmış, değişik bir plan uygulaması yapılmıştır. Mekanın iç yüzünü oluşturan 0.60 ile 1.00 m arasında değişen genişlikteki duvar ile eski duvar arasında bir açıklık oluşmuş, bu açıklık ise bir mekan şeklinde kullanılmıştır. İhtimalle sonradan bu mekanın içi molozlar doldurularak kapatılmıştır. Bu yeni yapıda farklı bir uygulamada yapının dış duvar köşelerinde hafif yuvarlatmalar/ovalleştirmelerin olmasıdır (Hauptmann, 1993: 49-50). İlk iki anıtsal yapıda köşeli bir hat yapılmışken bu yapıda oval köşe seçimi biraz ilginç görünmektedir. Normalde ovalleşen köşe ile keskin köşe ayrımları kronolojik olarak takibi yapılırken (oval köşeler ÇÇNA sonlarında, keskin köşeliler ÇÇNB döneminde) bu yapıda farklı bir mimari unsur olarak göze çarpmaktadır.

“Kült Yapısı” III’te de ikinci yapıda olduğu gibi. İç mekanı üç yönden çevreleyen 1.30 m genişliğinde bir seki mevcuttur. Kalın bir harç dolgusu üzerinde

taşların dizilmesi sonucu oluşturulan bu seki/bank yekpare sal taşları ile kaplanmıştır. 1.90 m uzunlukta ve 0.15-0.20 m genişlikte olan sal taşları oldukça iyi açkılanmışlardır (Hauptmann, 1993: 49-50). Duvarları çevreleyen sekilerin üzerinde bulunan sal kaplamalar 12 paye ile birbirinden ayrılmışlardır. Payeler birbirine yaklaşık 2.50 m mesafelerde sekinin ön kısmına oturtulmuşlardır. Bu payelerden birinin kırık başı T biçimli olarak ele geçmiştir. Bu paye 2.35 m yüksekliğinde, ön ve yan yüzeylerinde alçak kabartma halinde tasvirler işlenmiştir. Payenin yan yüzeyinde, hafif bükülü kollar, ön yüzeyinde de beş parmaklı eller T başlığın hemen altında derin kazılmış bir şeritin altında birleşir. Diğer payelerde de benzer bezemeler bulunmakla birlikte çoğu eksiktir. Taş sekinin oturtulduğu alanda, 7.30x7.90 m uzunlukları bulunmaktadır (Hauptmann, 1993: 50; Hauptmann, 2011).

Son anıtsal yapının giriş bölümü, önceki yapıdan değişmeden kalmış, yeni binada eklemelerle 0.08 m daha aşağı çekilmiştir. Girişin hemen karşısındaki hol alanında ise büyük sal taşları döşenmiştir. Eski yapıda görülen tahribat burada da kendi belli etmektedir. Bu sebeple giriş ile ilgili bilgiler kısıtlıdır. Giriş kısmı yapının içini aydınlatmak amacıyla açık bırakılmış olunmalı, girişin üst yapısını tutmak amacıyla da iki ahşap dikme kullanılmış olunmalıdır (Resim 98). İçeri giren kişi, iki büyük paye arasından karşı duvardaki nişleri görmesi daha muhtemel olmaktadır. Bahsi geçen orda ki iki dev payeden sadece batıda yer alanın alt yarısı *in situ* olarak durmaktadır. Giriş kısmına 4.00 m, kuzeybatıdaki sekiden 2.25 m mesafede yer almaktadır. Doğu terasının batı kısmında yapılan çalışmalarda bahsi geçen payenin üst kısmı bulunmuş ve anıtsal yapı içindeki kalan yarısına oturtularak tamamlanmıştır (Hauptmann, 1993: 49-51). Payenin tahmini boyu 3.00 civarında, aşağıdan yukarı doğru daralmaktadır. Bu payelerin ana maddesi yakında olmayan bir yerden getirtildiği düşünülmektedir. Payenin geniş yüzeyinde alçak kabartma iki adet hafif bükülü kol görülmektedir. Dar tarafta ise geniş olarak oyulmuş bir girinti ve girintinin altında beş parmaklı iki el payeyi kavrar şekilde verilmiştir. İkinci paye ise yuvası belirgin olmasına rağmen ele geçmemiştir (Resim 100; Hauptmann, 1993: 53). "Kült Yapısı" III'ün girişinin hemen karşısında, taş sekinin hemen üstünde bir niş ortaya çıkarılmış, nişin olduğu yerdeki sekide taş plak kaldırılmıştır. İhtimalle terk etmeden önce nişten kaynaklı bir uygulama gibi görünmektedir (Hauptmann,

1993: 55). Yüksek duvarlı alanda, sekinin hemen altında 0.60x0.75 m ölçülerinde bir başka niş daha ortaya çıkarılmış, bu nişin içinde 0.23 m yüksekliğinde başkalaşmış bir kireç taşı yontu baş bulunmuştur. Bu yontu ihtimalle bir alt evreye ait olan yapı II'den buraya getirilmiştir (Resim 100; Hauptmann, 1993: 55; Hauptmann, 1999b: 75).

5.2.2.3. Nevali Çori Anıtsal Yapılarının Değerlendirilmesi

Yukarı Mezopotamya Bölgesi sınırları içinde kalan Türkiye'nin Güneydoğu Anadolu Bölgesi'nde, Orta Fırat kısmında bulunan ve Çanak Çömleksiz Neolitik Çağ' da Göbekli Tepe' ye benzer, kendine has izleri bulunan yerleşim yerlerinden biride Nevali Çori'dir. Nevali Çori'nin keşfi Göbekli Tepe'nin öncesine dayanmakla birlikte şuana kadar Şanlıurfa Bölgesi'nde ortaya çıkarılan "T" biçimli stellerin ele geçtiği ilk kazılardan biridir. Orta Fırat Bölgesi'nde Nevali Çori, Göbekli Tepe, Karahan Tepe, Hamzan Tepe, Şanlıurfa/Yeni Mahalle, Harbetsuvan Tepesi, Sefer Tepe, Taşlı Tepe, Kurt Tepe, Ayanlar Höyük, Kocanizam Tepesi, Kilisik (Adıyaman il sınırında), Besta Faki ve Aşağı Komat Mevkii gibi yerleşim yerleri kazıları ve araştırmaları neticesinde aynı tip özellikler (özellikle "T" biçimli steller/payeler) göstermektedir (Çelik, 2000a; 2000b; 2004; 2005; 2006a; 2006b; 2007; 2015a; 2015b; 2015c; 2016; 2017), Bu sebeple yukarıda sıralanan merkezler kendi bölgelerine ait bir kültür izi vermektedir. "Göbekli Tepe Kültürü" olarakta ele alabileceğimiz bu kültür şuan için sadece Şanlıurfa ili sınırları içinde ortaya çıkarılmıştır. Bahsi geçen merkezlerin tümü Çanak-Çömleksiz Neolitik Çağ yerleşmeleridir, ancak kendi içlerinde ÇÇNA ya da ÇÇNB dönemini temsil etmelerinin yanında her iki dönemin izlerini taşıyan merkezlerde bulunmaktadır. Bunların içinde kazıları yapılmış Nevali Çori (Göbekli Tepe, Karahan Tepe, Harbetsuvan Tepesi ve kısmen Yeni Mahalle' de kazılar yapılmış ve yapılmaya devam etmektedir) yerleşimi ÇÇNA dönemi izleri taşımasına rağmen asıl yerleşim ÇÇNB döneminde yaşanmıştır. Çalışmamızla alakalı olan anıtsal yapılarda ÇÇNB dönemine aittir.

Nevali Çori yerleşimi bulunduğu coğrafyada Kantara vadisi içinde oldukça zengin doğal kaynaklara yakın kurulmuş ve bu kaynakları çok iyi değerlendirmişlerdir. Özellikle bölgenin kalker yapısının mimariye uydurmuş ve bu kayacı sanatsal eserlerde kullanmışlardır. Kendi kurulum döneminde Göbekli Tepe gibi çevresi ormanlarla kaplı olan merkezin mimari öğelerinde taş ve ahşap kullanımı yaygındır. Özellikle kamu (kazıcısı tarafından Kült Yapıları olarak ele alınmıştır. Hauptmann, 1993; 2007; 2011) yapılarında ortaya çıkarılan dikme izleri bunun kanıtıdır. Diğer bir yandan merkezde ortaya çıkarılan obsidyen buluntular bölge coğrafyasında pek bulunmayan bir malzeme olmasından dolayı Yukarı Fırat Bölgesi ile de etkileşimde olduğunu göstermektedir.

Nevali Çori' de mimari öğeler, erken (ÇÇNA) dönemlerde neredeyse hiç rastlanmamış, bu dönem genellikle ele geçen buluntulardan yola çıkılarak değerlendirilmiştir. Yerleşimin asıl mimari kalıntıları Erken ÇÇNB ve Orta ÇÇNB dönemlerinde ele geçmektedir (Hauptmann, 2007). Yerleşim yeri bu özelliği ile Göbekli Tepe'den ayrılmaktadır. Yerleşimin erken mimari örnekleri Nevali Çori I tabakasında ortaya çıkarılan "Kanallı Yapıları" dır. Çayönü ile benzerlik gösteren bu tabaka yaklaşık olarak MÖ 8550-8350 yıllarına denk gelmektedir (Hauptmann, 2007; Hauptmann, 2012).

Nevali Çori yerleşiminde kamu yapıları, köy-mekan organizasyonu diğer merkezlere göre farklılık göstermektedir (Resim 103). Kamu Yapıları (Tabaka I-II, Kült Yapısı I, II, III)[18] bulunduğu tabakanın konutlarından ayrı bir yerde, kalker terasın kuzey ucunda konumlandırılmıştır (Hauptmann, 1993). Uzun bir süre kullanıldığı düşünülen kamu yapıları aynı yerde birbiri üstüne sürekli tekrarlanarak inşa edilmiştir (En az 3 yapı, birden çok yenileme). Aynı bölgede bulunan, ancak ÇÇNA dönemlerine tarihlendirilen Göbekli Tepe yuvarlak yapılarından farklılık gösteren Nevali Çori anıtsal kamu yapıları kareye yakın bir biçime sahiptir. Aynı kültür bölgesinde olmalarına rağmen bu farklılık tamamen dönemseldir. Aynı şekilde Göbekli Tepe' nin daha geç dönemlerine tekabül eden (ÇÇNB) "Aslan Payeli Yapı"

[18] Nevali Çori anıtsal kamu yapıları kazıcısı tarafından "Kült Yapıları" olarak kayıt altına alındığından çalışmada aynı isimlendirme kullanılmaya devam etmiştir.

Nevali Çori örneğine daha çok benzemektedir. İki merkezin dönemsel farklılıkları dışında başka farklılıkları yok gibidir. Nevali Çori kamu yapılarından ilki olan "Kült Yapısı I (H13A)" konumlandırıldığı bakir topraklarda kareye yakın bir biçimde dizayn edilmiştir. Yapının oldukça uzun süre kullanıldığı, içinde "T" biçimli dikmelerin ve taş yontuların olduğu düşünülmektedir (Hauptmann, 2007). Ancak üstüne yapılan yeni kamu yapıları tarafından tahrip edilmiştir. Oldukça kalın ve sağlam dış duvarlara sahip olan yapı kendinden sonra gelecek olan kamu yapılarının temelini oluşturmuştur. İkinci kamu yapısı "Kült Yapısı II (H13B)" eskinin hemen üzerine yerleştirilmiş, dış duvarları biraz daha genişletilerek, ancak eski yapıya da bağlı kalınarak yapılmıştır. Bu yapı incelendiğinde hem eski hem de son kamu yapısı hakkında bilgiler edinile bilinmektedir. Son kamu yapısı "Kült Yapısı III (H13C)" kendinden bir önceki yapının aslında fazla değişime uğramamış hali gibidir (Hauptmann, 2007).

Nevali Çori kamu yapılarını değerlendirmek için en iyi bilgileri veren "Kült Yapısı II" ele alındığında ise yapının kültür bölgesi (Göbekli Tepe Kültür Bölgesi) dışından benzer izler taşıdığı da görülmektedir. Bunlardan en önemlisi kamu yapılarının en eskiden en yeniye kadar sürekli terazzo tekniği ile tabanının kaplanmasıdır. Özellikle Yukarı Dicle Bölgesi'nde birçok örneği olan bu teknik kamu yapılarında daha çok tercih edilmiştir. Aynı özellik Göbekli Tepe Aslan Payeli Yapı' da ve aynı dönem yapılarında kullanılmıştır. Nevali Çori örnekleri sadece taban kaplaması bakımından Göbekli Tepe Aslan Payeli Yapı'ya benzememektedir aynı şekilde sekileri, dikmeleri ve buluntuları yönünden de benzerlikleri vardır. Nevali Çori kamu yapılarında en eski yapıda bulunan bazı unsurlar ihtimalle sökülüp yeni yapıda kullanıştır. Bunlardan özellikle "T" biçimli stellerin eski yapıdan sökülerek sonraki yapıda kullanıldığı düşünülmektedir. Aynı şekilde kazıcısı tarafından da dile getirilen geç dönem kamu yapıları içinden ele geçen taş yontmalarında eski yapıya ait olabileceğidir (Resim 101; Hauptmann, 2007). Steller ve taş yontular kısmen bağımsız öğeler olmasından dolayı taşınmaları mümkündür, ancak Nevali Çori sakinleri bunlar dışında kamu yapılarında bina içi sekileri ve terazzo tabanları da aynı şekilde kullanmaya devam etmiştir. Sekilerde görülen yenilemeler ve özellikle "Kült Yapısı II" nin tabanını oluşturan terazzo tabanının

“Kült Yapısı III” te hiçbir değişim geçirmeden kullanılmıştır. Bahsi geçen tabanda sadece yama izleri görülmektedir (Hauptmann, 2007).

Nevali Çori Kamu Yapıları biçimsel olarak ÇÇNB döneminde oldukça sık kullanılmıştır. Kendi kültür bölgesinde yukarıda da bahsedildiği gibi Göbekli Tepe Aslan Payeli Yapı nerdeyse birebir aynısıdır. Dönemsel olarakta birbirlerine yakındırlar. Ancak Yukarı Dicle Bölgesi’nde Boncuklu Tarla’ da biçimsel olarak benzemesine rağmen dönemsel olarak biraz daha erken bir yapı (Stelli Yapı) bulunmaktadır. Her ne kadar biçimsel benzeseler de iki yapının iç donanımları ve stelleri oldukça farklılık göstermektedir. Boncuklu Tarla’nın, ancak ÇÇNB dönemine tarihlendirilen “Terazzolu Yapı” Nevali Çori örnekleri ile karşılaştırılabilir. Bu karşılaştırma ise sadece terazzo kullanımı ve dönemsel benzerlik açısından yapılabilir. Kuzey Suriye ve Cezire topraklarında ise bu yapının benzeri şuan için yoktur. Bunun sebebi ise bahsi geçen bölgelerin daha erken yerleşim merkezleri olmasındandır.

Nevali Çori yerleşiminin kamu yapılarına en benzer özellikler gösteren merkez olan ve yine kendi kültür bölgesinde bulunan Göbekli Tepe yerleşimidir. Her ne kadar Nevali Çori’ den erken de olsa aynı döneme tekabül eden yapılar neredeyse aynı gibidir. Sadece mimari biçimden değil aynı zamanda diğer özelliklerden de benzerdirler. Bunlar en önemli benzerliklerden biri her iki merkezde kamu yapıları içinde kullanılan “T” biçimli dikme/payelerdir. Göbekli Tepe’nin ÇÇNA dönemi payelerine göre daha küçük ve daha az bezmeli olan Nevali Çori örnekleri daha çok Aslan Payeli Yapı örneklerine benzerlik göstermektedir. Ancak Göbekli Tepe erken dönem örneklerinde de aynı bezemeler görmek mümkündür. Her iki merkezde de kullanılan, ancak Nevali Çori payelerinde baskın olan yatay kabartmalarla yapılmış, insan kolları andıran bezemelerdir.

Nevali Çori yerleşiminde, kısmen kamu yapılarında (az sayıda) bölgenin ÇÇNB dönemine tarihlendirilen ve ilk örneklerinin Kuzey Levant ve Suriye topraklarında ele geçtiği “Byblos” tipi ok uçları oldukça yaygın bulunmuştur (Resim 102). Bunlar dışında Hauptmann tarafından incelenen Aswad, Jerf El Ahmar, Tell

Qaramel ve Nemrik tipi alet ve ok uçlarının da varlığı belgelenmiştir (Resim 102; Hauptmann, 2007).

5.3. Kuzey Suriye Bölgesi

5.3.1. Dja'de El Mughara

5.3.1.1. Konum, Coğrafi Özellikler, Tarihçe, Tabakalanma ve Mimari

Dja'de el Mughara (Dja'de) yerleşimi Suriye'nin kuzeyinde, Türkiye sınırına 30 km mesafede, Menbiç (Münbiç)'in doğusunda, Halep sınırları içinde, Fırat Nehri'nin sol yakasında, Cezire (Djezireh) bozkırları üzerinde yer almaktadır (Coqueugniot, 1994: 313-314; Coqueugniot, 1998: 109; Coqueugniot, 2011: 151; Coqueugniot, 2014: 91-92). Halep'in kuzeydoğusunda, Kara Qusak bölgesinde, Jezireh bozkırı ile vadi arasında 5.00-6.00 m yükseklikte alçak bir düzlük üzerinde yer alır (Resim 6-7). Yerleşim kısmen Toroslardan gelen metamorfik kayalardan ve çakıllardan oluşan ortalama dörtlü teraslar üzerine kurulmuştur (Coqueugniot, 1998: 109; Coqueugniot, 2011: 152). Yerleşimin kurulduğu alan nehrin taşmalarda ya da sapmalar da ulaşmaması için çok iyi seçilmiştir. Ayrıca yerleşim yeri doğal kaynaklara hakim bir alanda, iki ortamın tam ara yüzünde yer almaktadır (Coqueugniot, 1994: 313-314; Coqueugniot, 1998: 109; Coqueugniot, 2011: 152).

Büyük, küçük kollara sahip Fırat Nehri'nin oluşturduğu adacıklardan biraz yüksekte, Kara Qusak geçişi seviyelerinde geniş bir alüvyon düzlüğü üzerinde, dar ve sarp bir alanda bulunmaktadır (Resim 104). Yerleşimin bu bulunduğu alan geniş bitki örtüsü ve ormanlarla kaplıdır (Coqueugniot, 1994: 313-314). Jezireh bozkırlarından inen ve iki vadiyi boşaltan diğer vadiler sayesinde merkeze erişim kolaylaşmaktadır. Boşaltılan bu vadilerde ana kayalar ve bataklık gibi kalan alüvyon kalıntılar birikmektedir (Coqueugniot, 1998: 109-110). Bozkırda veya kuzeydoğuda

bulunan yabani tahılların günümüzde de bu volkanik masifte yetişmeye devam ettiği görülmektedir. Aynı alanda çok fazla taş alet yapımından kalan yongalar ele geçmiştir. Yerleşim sakinlerinin asıl geçim kaynakları olan avcılığın yine bahsi geçen alanda bulunan yabanıl hayvanların avlanması ve çevre bölgelere açılan kolay yolları ile sürdürdüğü düşünülmektedir (Coqueugniot, 1998: 109-110).

Dja'de yerleşimi ilk olarak 1989 yılında M. C. Cauvin ve ekibi tarafından Tişrin Barajı sebebiyle su altın kalacak yerlerin araştırılması vesilesiyle bulunmuş ve kayıt edilmiştir. 1991 yılında Eric Coqueugniot başkanlığında Fransız ve Suriyeli ekiplerle birlikte kurtarma kazıları başlatılmıştır. Uzun bir süre su altında kalan merkez suların çekilmesiyle kazılarına yeniden başlanmıştır (Coqueugniot, 1998: 109; Coqueugniot, 2011: 152).

Yerleşim, kazılar ve sondaj çalışmaları sonucunda MÖ 9. Bin yılın ortasında (ÇÇNB) tarihlendirilen en eski tabakasıyla temsil edilmektedir. İkinci tabakası Neolitik Çağ sonlarına, Halaf öncesine tarihlendirilen ve dikdörtgen yapılarla temsil edilen tabakasıdır. Son tabaka ise merkez üzerinde bulunan Erken Tunç Çağı mezarlık alanı ile temsil edilmektedir (Coqueugniot, 1998: 109-110; Coqueugniot, 2011: 152).

Dja'de yerleşiminin mimarisi, ilk tabakası olan ÇÇNB'de (bazı kaynaklarda ÇÇNA-ÇÇNB geçiş olarak geçmekte) genellikle tek hücreli/odalı, fazla büyük olmayan ebatları, taş temelli kerpiç duvarlara sahip dikdörtgen evlerin varlığı ile karakterizedir. Yapı içi kil tabanlar genellikle taş döşeme üzerine yapılmış bir alandan oluşmaktadır. Birbirinden bağımsız inşa edilen yapılarda ahşap dikme ve çatı/dam yapısını gösteren veriler ele geçmiştir (Coqueugniot, 1998: 110-111). Dja'de yerleşiminde Çayönü'nden bilinen ızgara planlı yapıların benzerleri ortaya çıkarılmıştır. Ancak Coqueugniot Dja'de ızgara planlı yapılarının farklı olarak yüksek yapıldıkları, temel ızgaralarının bir platform gibi inşa edildiğini ve üzerinin kerpiç duvarla yükseltildiği söylemektedir. Bir yandan bu temellerin havalandırma kullanıldıkları ve Çayönü örnekleri gibi doldurulmadıklarını da eklemektedir (Coqueugniot, 1998: 110-111).

Yapıların neredeyse tümünde düzenli olarak sıva işlemi yapılmış, hatta bazı binalarda neredeyse on kat sıva izlerinin bulunduğu ve bu binaların uzun bir süre kullanıldığı anlaşılmaktadır. Genellikle tek odalı olan yapılar 4.00-6.00 m arasında değişen ebatlarda dikdörtgen biçimdedirler (Coqueugniot, 1998: 110-111). Bazı yapılar içinde seki/platform gibi olguların var olması bir uyuma alanın oluşturulduğunu göstermektedir. Ancak bunların sadece uyuma için kullanılıp kullanılmadığı kesin değildir. Yapıların arasında bulunan boşlukla beraber merkezide oturtulmuş "Kamu Yapısı" nın çevresinde bırakılan alan ihtimalle "ortak kullanım alanları" olarak nitelendirilen ocakların, öğütme taşlarının ve diğer aletlerin bulunduğu açık kullanım yerleridir (Coqueugniot, 1998: 110-111). "Kamu Yapısı" çevresinde bulunan boş alanı çevreleyen yapıların oldukça küçük ebatlı yapılar olduğu dikkat çekmektedir. Ancak kısa süreli kullanılmış bu evler daha sonra üzerlerine inşa edilen yeni yapılarla büyütülmüşlerdir. Bu yapılar biri 4.00x3.50 m ebatlarında yaklaşık 1.10 m yüksekliğinde tek odalı ortaya çıkarılmıştır. Oldukça sağlam bir işçilikle, taş temel kerpiç duvar, sert taban ve sıvası ile örnek teşkil etmektedir. Merkezde bir dönem küçük evlerle birlikte büyük evlerin kullanıldığı da görülmektedir. Evlerde dahil olmak üzere terk edilen evlerin tamamen temizlenip hiçbir materyalin bırakılmadığı (yanmış evler hariç) fark edilmiştir (Coqueugniot, 1998: 110-111).

Dja'de yerleşiminde, konutlarda/evlerde, açık ortak alanlarda birçok buluntu grubu ele geçmiştir. Bunların büyük bir bölümü günlük kullanım araçları olarak nitelendirilen öğütme taşları, havanelleri, vurgaçlar, taş aletler, ok uçları, kemik aletler ve merkezde önemli bir yeri olan oraklardır. Oraklar farklı malzemelerden yapılmış, birkaç obsidyen örneği de bulunmaktadır. Merkezde ele geçen diğer obsidyen aletler üzerinde yapılan incelemeler sonucu bunların Anadolu'dan (tamamen Kapadokya'dan) getirtildiği ya da getirildiği anlaşılmaktadır (Coqueugniot, 1998: 110-111). Merkezde çok miktarda yabanıl tahıl kalıntıları ele geçmiştir. Bunlar arasında çoğunlukla yabanıl buğday, fiğ, yabanıl mercimek gibi örneklerle birlikte çevrede bulunan bazı bitkilerin tohum kalıntıları ele geçmiştir (Ayrıntı için bakınız; Douche ve Pichon, 2018: 227-230).

5.3.1.2. Dja'de El Mughara Anıtsal Yapıları

Dja'de El Mughara yerleşiminde ÇÇNB'e (ÇÇNA-ÇÇNB geçiş olabilir) tarihlendirilen tek tek anıtsal kamu yapısı ortaya çıkarılmıştır. Bu anıtsal yapı şekli ve iç yapısında bulunan resimler, süslemeleri ile bölgede tek örnek durumundadır. İç kısımda çıkıntı yapan platform biçimli payeleri ile "üç yapraklı yonca" şeklinde görülmektedir. Bahsi geçen yapının kazı kodlamasına ulaşılamadığından çoğu yayında "Resimli Ev" olarak tercümesi yapılmış ve bu çalışmada da böyle isimlendirilmiştir (Coqueugniot, 2011: 152-153). Diğer bir yapı ise Çayönü "Kafataslı Yapı" gibi bir kullanıma işaret eden "Funeral Yapı" olarak ele alınan "ölü evi" yapısıdır (Coqueugniot, 1998: 110-111). Anıtsal bir görünümü olmamasına rağmen diğer yapılara göre (Kamu Yapısının dışında) büyük ve farklı bir amaç için kullanıldığından bu çalışmada değerlendirmeye alınmıştır.

5.3.1.2.1. Funeral (Cenaze) Yapı "Ölüler Evi"

Dja'de yerleşiminin kuzey alanında, iç dekorasyon yönünden konutlardan biraz daha farklı dikdörtgen biçimli orta ebatlarda bir binadır. Bina kendi içinde ayrılan farklı ebatlarda hücrelerle temsil edilmektedir (Resim 105). Dja'de yerleşiminde birçok mezar ortaya çıkarılmış, ancak bu yapı ile daha farklı bir anlayış ortaya çıkmıştır. "Ölüler Evi" olarak ele alınan yapıda nerdeyse her hücre birincil, ikincil ve sadece kafatasları ile gömüler yapılmıştır. Çayönü "Kafataslı Yapı" kadar bir özelliği olmasa da bu yapıda uzun zaman kullanılagelmiş, farklı alanlarında farklı yenileme evreleri ve üst üste bindirilmiş, ancak farklı dönemlerde gömüleri belirgindir (Coqueugniot, 1998: 111-112).

Yapı içinde bulunan hücre yapılarının bile zamanla değiştirildiği, eski gömülerin değiştirilmeyen hücrelere taşındığı bilinmektedir. Hücre yapılarına konulan iskeletlerin ardından hücrenin tabanı sert bir toprak ile bazen sal taşları ile kapatılmış, ancak yeni gir gömü vakasında yeniden açılmaların izleri de belirgindir. Bina içinde ortaya çıkarılan bireylerin çocuk ve genç yetişkinlerden oluşması,

bunların yanında sadece kafataslarının ve bazı hücrelerde sadece istifli bırakılmış uzun kemiklerin bulunması aslında yapının özel bir kullanıma ait olduğunu göstermektedir. Yapı içinde günlük işlere ait buluntular ele geçmezken bazı hücrelerde bu buluntuların hediye olarak bırakıldığı görülmektedir (Coqueugniot, 1998: 111-112).

Dja'de "Ölüler Evi" nde bir hücre içinde ortaya çıkarılan bir grup iskelet farklı bir gömülme ile dikkat çekmektedir (Coqueugniot, 1998: 111-112). Dikdörtgen bir hücrenin sal taşlarla döşenmiş tabanına gömülen yarı hoker pozisyonunda kolları karşısında duran çocuk iskeletine uzatılmış bir yetişkin olmak üzere iki iskelet bulunmuştur. Yetişkin iskeletinin yanında izole bir kafatası bulunmaktadır. Belki bir aileyi gösteren bu durum henüz analizleri yapılamadığından açıklanamamıştır (Coqueugniot, 1998: 111-112). Bu iskeletlerin bulunduğu hücrenin tabanı ise çakıl ve sal taşları ile döşenmiş, özenli işçiliği ile ayrı bir öneme sahip olduğu görülmektedir. Aynı hücre içinde bir bebek/çocuğa ait izole kafatası, 3 ayrı yetişkine ait uzun kemikler bulunmuştur. Bina içinde toplamda 38 sağlam iskeletin yanında birçok farklı bireye ait kemiklerde vardır (Coqueugniot, 1998: 111-112). Yapı içinde bulunan bir kaç iskelet-kemiklerin üzerinde ve hücre çukurlarının içinde ki kalıntılardan yola çıkarak iskeletlerin bir hasır türü ile sarmalandığı (Kefenli gömü şekli gibi) görülmektedir. Kazıcısı tarafından Dja'de sakinlerinden bazılarının uzakta, ihtimalle avlanma sırasında ölmesi sonucu bu hasırlar içinde buraya taşınıp aynı şekilde gömülmesi ile son bulduğu düşünülmüştür. Bununda sebebinin her iskelette hasır izlerinin olmamasından kaynaklandığını iletmektedir (Coqueugniot, 1998: 111-112).

Binanın genel özelliğine bakılınca ve buluntuları incelenince, yapının yaşam amaçlı olarak değil tamamen "Ölüler Evi" olarak yapıldığı görülmektedir. Bu sebeple bu yapı "Özel Yapılar" arasında sayılmaktadır.

5.3.1.2.2. Dja'de Resimli "Kamu" Yapısı

Dja'de yerleşiminde, merkezi noktada ortaya çıkarılan tek "Kamu Yapısı" olan ve bölgede hatta Yakındoğu'da bilinen en eski boyalı/resimli bina 8.00 m çapı ve dairesel biçimiyle tek örnektir. Binanın iç çapı 7.50 m'den fazla olup, 1.80 m derinlikte bir çukur içinden toprak/kil bir duvar ile yükseltilmiş, yarı gömülüdür (Resim 106-108; Coqueugniot, 2011: 152-153).

2002 yılı kazı sezonunda ortaya çıkarılmış, yapının yıkım seviyesine, terkediliş seviyesine ait yangın alanından alınan analizler MÖ 9.155-8.630 yıllarını, yapının içinden alınan analizlerde ise MÖ 9.307-9.167 yılların ait veriler elde edilmiştir (Coqueugniot, 2011: 152).

Dja'de kamu yapısı biçimsel olarak Jerf Al Ahmar, Mureybet ve Tell 'Abr 3 yapılarına benzese de iç donanım olarak çok farklı yönleri vardır. Yapının iç duvarından eşit aralıklarla merkeze doğru çıkıntı yapmış üç masif duvar bulunmaktadır (Resim 106). Bu masif duvarlar hem binanın üst yapısını taşımak hem de binayı üç hücreye bölmek için kullanılmışlardır. Üstten bakıldığında iç kısım üç yapraklı bir yoncayı andırmaktadır. Ortalama 3.00-3.50 uzunluğunda olan bu masif duvarlar kil/topraktan yapılmış, malzemeye bazen çakıl taşları katılmıştır (Coqueugniot, 2011: 152-153). Aynı malzeme duvar ve taban yapısında da kullanılmıştır. Bina içinde seki/platform ve dikme izlerine rastlanmamış, dikme yerine sadece masif çıkıntı duvarlar tercih edilmiştir. Binanın batısında bulunan masif çıkıntı duvar/paye (st 668) oldukça tahrip olmuştur. Hemen karşısında kuzeydoğudan yönelen diğer masif duvar/paye (st 667) ile arasında bir rampa bulunmaktadır. Kuzey duvara açılan bu rampanın giriş ile alakalı olduğu düşünülmektedir. İki masif duvar arasında bulunan hücre alanına açılan girişin sağ ve sol duvarları farklı renklerde boyalıdır. Bu alan dışında binanın ortasında az da olsa boya izlerine rastlanmıştır (Coqueugniot, 2011: 152-153).

Yapıda asıl boyamalar çıkıntı yapan üç masif duvar/paye üzerindedir (Resim 107-108). Batıda bulunan masif duvar/paye (st 668) büyük tahribatına rağmen

görünen kısımlarında beyaz bir sıva üzerine siyah boya izleri vermektedir. Kuzeydoğuda (st 667) ve güneydoğuda (st 666) bulunan masif duvarların/payelerin görünen üç yüzeyi de boyamıştır. Kuzeydoğuda bulunan "st 667" nolu masif duvarın/payenin üç yüzeyinde dama tahtası şeklinde farklı renklerde motifler varken güneydoğuda ki masif duvar/paye "st 667" üzerinde daha çok elmasa benzer geometrik motiflerle bezenmiştir (Coqueugniot, 2011: 152-153). Yapı içi boyamalar, beyaz bir sıva üzerine kırmızı, siyah ve beyaz boyalarla yapılmıştır. Boyalar üzerinde yapılan incelemeler sonucunda bunların doğal malzemelerden ele edildiği görülmüştür. Bu masif duvarların/payelerin üst kısımlarında bulunan boyaların oldukça renkli bir görünümü varken daha aşağılarda bulunan boyamalarda silme, solukluk görünmektedir (Coqueugniot, 2011: 151, 153). Yapı içinde bank/seki/platform gibi unsurların olmamasından dolayı Dja'de insanları ihtimalle yere serdikleri bir eşya üzerinde oturmayı tercih etmişlerdir. Bu sebeple sırtlarını dayadıkları bu masif duvarların/payelerin alt kısımlarında boyamaların silinmesi ya da solması muhtemeldir. Keza yapının boyasız duvarlarında da aşınma izleri görünmektedir. Aynı şekilde yapı tabanında ayak izlerine rastlanmış ki bu ayak izleri yapının ve Dja'de yerleşiminin neredeyse tüm evrelerinde görülmektedir (Coqueugniot, 2011: 153).

Masif duvarların/payelerin ilk amacı çatı yapısının kirişlerini desteklemek, ağırlığı azaltmak, ikinci amacı ise yapıyı eşit aralıklarla farlı hücrelere bölmektir. Amacının dışında yapının iç zenginliğini arttırmak için boyanmışlardır. Ancak kazıcısına göre bu boyamaların yapının işlevi ile olan ilgisi henüz çözülememiştir (Coqueugniot, 2011: 153).

Binanın çatı/dam örgüsü ile ilgili hiçbir veriye rastlanmamıştır. Coqueugniot'a göre çatı/dam yapısı, bina terk edilmeden önce sökülmüş (yakılmamış), binanın tabanı üzerine çukur kazılmadan bir insan iskeleti bırakılmış ve bina yüzey toprağına kadar gömülmüştür. Bu gömülme işlemi sayesinde boyalamalar kısmen sağlam kalmıştır. Ancak binanın açığa çıkarılmasından sonra baraj suyunun yükselmesiyle yapı ve boya bezemeler yok olmaya başlamıştır. Son bir uğraş neticesinde bir grup Restoratör, Arkeolog ve Devlet Görevlisi ile birlikte

masif duvar/paye “st 666” Halep Müzesine boyalamaları ile birlikte taşınmış ve sergilenmeye açılmıştır (Coqueugniot, 2011: 153).

5.3.1.3. Dja’de El Mughara Anıtsal (Kamu) Yapılarının Değerlendirilmesi

Dja’de El Mughara yerleşimi kendi bölgesinde (Kuzey Suriye, Cezire Bölgesi) ortaya çıkarılan diğer merkezlerle hem dönemsel hem de yapısal benzerlikler göstermektedir. Bunlar dışında Dja’de’ de ortaya çıkarılan bazı ızgara planlı yapılardan Çayönü ile benzerlikler göstermektedir. Dja’de yapılarının genel olarak dörtgen-dikdörtgen planlı, tek ya da birçok hücreye ayrılmış şemaları ile takip etmek mümkünken Kamu Yapısı “Resimli Yapı” yuvarlak biçimi ve kalın payeleri ile ayrılmış hücreleri dikkat çekmektedir.

Dja’de konutları ve kamu yapısı dışında “Ölüler Evi” olarak ele alınan özel yapısı bulunmaktadır. Dikdörtgen biçimli yapı biçimsel olarak konutlara benzemektedir. Birçok hücre ve yenileme evresi temsil edilirken nerdeyse her yönüyle Çayönü “Kafataslı Yapı” nın kopyası gibidir. Hem biçimsel hem de işlevsel olarak birbirlerine benzeyen bu yapılar uzun süre kullanılmış ve birçok gömüyü içlerinde barındırmaktadırlar. Dja’de örneğinin pek aktarılmadığı, ancak iç kısımda birçok hücre ve her hücre içinde birçok insan kemiklerinin bulunduğu bilinmektedir. “Kafataslı Yapı” gibi bu binada da ikincil gömüler fazladır. Bazı iskeletlerin kafatası bulunamamış, bazı kesimlerde sadece kafatasları ele geçmiştir. Bu sebeple bir “Kafatası Kültü” varlığı görülmektedir. Bu sebeple Çayönü örneğinde olduğu gibi bu yapıya “Kült Yapısı” demek mümkündür, ancak sonuç olarak “Ortak” bir kullanım alanı olduğu için “Kamu Yapısı” olarak da ele alınmıştır.

Dja’de’ nin tek kamu yapısı olan “Resimli Yapı” dış özellikleriyle birçok merkezdeki yapıyla benzerlik göstermesine rağmen iç özellikleri ile tek denilebilecek bir örnektir. Yapının hem iç hem de dış benzeri 2019 yılı kazı sezonunda ortaya çıkarılan Boncuklu Tarla “Payandalı Yapı” olarak ele alınan dışı kalın taş duvarlı, duvar üzerinde üç çıkıntı (paye) bulunan binadır. Dja’de örneğinde olduğu gibi

özenli bir işçilik göstermeyen Boncuklu Tarla örneğinin payeleri dikdörtgen biçimde iken Dja'de örneğinde duvardan merkeze daralma göstererek son bulmaktadır. Kazıcısı tarafından "Boğa Boynuzları" na benzetilen bu masif çıkıntılar üç adet olup üç hücre oluşturmaktadır. Boncuklu örneğinde taş örme çıkıntılar (payeler) birbirlerine yakın olduklarından birer niş görünümlü küçük alanlar oluşturmaktadır. Dja'de "Resimli Yapı" da simetri ön planda olup daha düzgün bir işçilik ortaya çıkarılmış ve sonuç olarak bu masif çıkıntılar (payeler) geometrik şekillerle kırmızı, siyah ve beyaz boyamalarla renklendirilmişlerdir.

"Resimli Yapı" içinde, seki/platform uygulamaları ile karşılaşılmamış, dikme yuvaları ya da stellere ait kanıtlar ele geçmemiştir. Kazıcısına göre üst yapıyı taşımak için çıkıntılar (payeler) kullanılmış bu nedenle ahşap ya da diğer dikme/stellere ihtiyaç duyulmamıştır. Yapı terkedilmeden önce temizlenip boşaltılmış bu nedenle yapı içinden hiçbir buluntu ele geçmemiştir. Sonradan doldurma toprak içinden çok miktarda taş alet ve kırık objeler ele geçmişse de bunlar yapıda değerlendirilmemiştir.

Yapının terkedilmeden önce çatı/dam yapısının söküldüğü, için temizlendiği ve yapının ortasına denk gelecek şekilde dorsal şekilde bir iskeletin yerleştirildiği görülmektedir. Jerf El Ahmar örneğinde de görülen bu uygulama "Yapı Kültü" olarak değerlendirilmektedir. Ancak Çanak-Çömleksiz Neolitik Çağ tüm dönemlerinde görülen bu uygulama aynı zamanda her kamu yapısında da görülmektedir. "Yapı Kültü" uygulamasını genel değerlendirmede ayrı bir başlık altında verilmiş ve bu konu ayrıntılı ele alınmıştır.

5.3.2. Jerf El Ahmar

5.3.2.1. Konum, Coğrafi Özellikler, Tarihçe, Tabakalanma ve Mimari

Suriye'nin kuzey sınırına yakın, Türkiye'nin güneydoğu sınırına 60 km mesafede, Orta Fırat Havza'sında, Fırat Nehri'nin sol yakasında, nehrin doldurduğu

alüvyon üzerinden yükselen iki höyük biçimli merkezdir (Harita 7-8; Stordeur, 2000a; Stordeur, 2001: 29; Stordeur ve Abbès, 2002: 567; Stordeur, 2015: 15, 21).

Jerf El Ahmar yerleşimi Fırat'a bakan bir yamaç üzerinde yer almaktadır. Bu yamaç uçurumlarla taçlanan oldukça yüksek tepelere konumlandırılmıştır. Yüksek tepeden nehir vadisine inerken, nehrin biriktirdiği alüvyon dolgu üzerine yerleşilmiştir (Resim 109). "Batı" ve "Doğu" olmak üzere iki tepe şeklinde olan merkez derin bir vadi içinde yer almaktadır. Bu iki tepe birbirinden derin ve geniş bir boşlukla ayrılmaktadır. Her iki tepe de uzun bir süre yerleşim görmüştür. Ancak iki tepenin farklı tabakalanmaları bunların bazen aynı dönemlerde beraber bazı dönemlerde ise birinin (çoğunlukla Doğu tepe) kullanıldığı görülmektedir (Resim 110). Bunun ihtimalle Fırat Nehri'nin taşkınları ile alakalı olduğu düşünülmüştür (Stordeur, 2015: 24). Doğu alanı Jerf El Ahmar'ın asıl yerleşkesi olduğu, Batı alanının ise belli dönemlerde irili ufaklı bir yerleşke olduğu ve daha çok geç dönemde (ÇÇNB) de tercih edildiği kazılar sonucu ortaya çıkarılmıştır (Stordeur, 2015: 24).

Jerf El Ahmar yerleşimi, hem bulunduğu vadinin hem de Fırat Nehri'nin getirdiği kaynakları çok iyi kullanabilmişlerdir. Merkezde bulunan obsidyen ve diğer renkli kayaçlar ya Anadolu ile bir ticaretin göstergesi ya da Fırat Nehri ile bölgeye gelen alüvyonlar içinden elde edilmiştir. Bunun yanında nehrin çakılları, taşları da yine mimaride oldukça fazla tercih edilmiştir. Sadece nehir bu yönleri ile kullanılmamış besin için balıklarından ve su içmek için gelen hayvanların avlanılmasında da kullanılmıştır (Stordeur, 2015: 21). Bir uçurumun taçlandırdığı tepeye yaslanan yerleşim merkezi, çeşitli kaynaklara ve doğal hayata oldukça yakındır. Alüvyal vadi ile bozkır arasında bulunan yerleşim bir koridor alanı içinde yer almaktadır. Yapılan analizler de göstermektedir ki bu alan oldukça geniş bir ormanlıkla kaplıdır. Kızılağaçlar, karaağaçlar, asmalar, ılgınlar, çınar ağaçları, söğütler ve dişbudak ağaçları bu alanda elde edilen kalıntılardır. Aynı alanda farklı geyik türleri, yaban öküzleri, yaban domuzları, kedigiller, kunduz gibi hayvan çeşitliliğinin yanında çok miktarda kuş türleri de bulunmaktadır (Stordeur, 2015: 22).

Jerf El Ahmar yerleşimi Suriye topraklarında kalan Fırat Nehri'nin üzerine kurulan iki baraj vesilesiyle keşfedilmiş ve kazılmaya başlanmıştır. İlk baraj 1974 yılında kurulan "Assad" (Esad ya da Tabqa olarak da bilinir) Barajı bünyesinde yapılan araştırmalar neticesinde Marie-Claire Cauvin, Miguel Molist ve Suriye Eski Eserler Müdürlüğü (Ahmed Taha) tarafından keşfedilmiştir (Stordeur, 2015: 23). Bu barajın 100 km yukarısında bulunan ikinci baraj alanı olan Tişrin (Tichrine) Barajı'nın su toplama alanında kalan merkezin kazılma kararı alınmış, ancak keşfinde rol alan Fransız Arkeoloji Enstitüsü tarafından kazılara başlanmamıştır. İlk kazıları Amerikalı arkeolog olan T. Mc Clellan ve öğrencisi M. Mottram tarafından yapılmıştır. Lakin bu kazılarda yeterli veri toplanamamış ve hiçbir yayın yapılamamıştır. Sonrasında ise Fransız Arkeoloji Enstitüsü kazıları üstlenmiş ve Danielle Stordeur başkanlığında Fransız ve Suriyeli ekiplerce 1999 yılına kadar, su altında kalana kadar kazıları yapılmıştır (Stordeur, 2015: 23).

Jerf El Ahmar yerleşmesi Çanak-Çömleksiz Neolitik Çağ ve evrelerinin görüldüğü bir merkez olarak görülmektedir. Merkezde en erken evreden en son evreye toplamda 500 yıl geçtiği ve bu yıllar boyunca toplamda 11 yapı katı oluşturulduğu görülmektedir. Bu yapı katları merkezde toplamda 5.00 m yükseklikte bir arkeolojik dolgu oluşturmuştur. Doğu alanı toplamda 9 yapı katı ile temsil edilirken geri kalan yapı katları vadi içi ve Batı alanı için kurulmuştur. Bunlar her ne kadar ayrı gibi görünse de bir sayılmışlardır. Bu 11 yapı katı ise 4 tabakada ele alınmıştır. İnşa teknikleri, mimari formlar ve buluntularından yola çıkılarak ayrılan bu tabakalar aslında yine Çanak-Çömleksiz Neolitik Çağı temsil etmektedir (Stordeur, 2015: 26).

Sırasıyla;

- "Eski Tabaka", sadece Doğu Alanı'nda ortaya çıkarılmış, en eski evresi "VII/E" ile başlar ve "IV/E" evresi ile son bulur. Mimari yapılar yuvarlak biçimlidir ve bölmeleri yoktur. Bu dönemde Batı Alanı'nı yerleşim görmemiştir.

- “Orta Tabaka”, Doğu Alanında üç evre olarak ortaya çıkarılmış “III/E” evresinde başlayıp “I/E” evresinde son bulmuştur. Yapıların bölmeli (Radyan) tipleri de görülmeye başlamıştır. Batı alanında ise konut tipi mimari izleri görülmesine rağmen açılamamıştır.

- “Son Tabaka”, Doğu ve Batı alan birlikte işgal edilir. Doğu alanda “0/E” tek evresi görülürken, Batı Alan ’da ise “III/W” ve “II/W” evreleri görülür. Bu dönemde ilk dörtgen evler ortaya çıkmaya başlar ve Orta Tabaka ’da görülen Radyan bölmeler bu tabakada “Kamu Yapıları” nda da görülmeye başlar.

- Son olarak “Geçiş Tabakası” ya da “ÇÇNA-ÇÇNB Geçiş Tabakası” adı ile ele alınan aşama bulunmaktadır. Her alanda da yapıları bulunan ve farklı evreleri olan bu dönem Radyan bölmeli ve seki/banklarıyla tamamlanmış “Kamu Yapıları” ile temsil edilmektedir. Doğu Alanı’nda “- II/E” ve “– I/E” evreleri ile Batı Alanı ise “I/W”, “0/W” ve “–I/W” evrelerinde ele alınmıştır.

Jerf El Ahmar tabakalanması (Stratigrafisi) bu şekilde oluşturulmuştur (Stordeur, 2015: 26-27).

Yaklaşık M.Ö 9500 yıllarında (ÇÇNA) yerleşim görmeye başlayan merkez MÖ 8700 yıllarında (ÇÇNB) terk edilmeye başlanmıştır. Jerf El Ahmar mimarisi, yine höyüğün genelinde görülen bir Mureybet (Khiamien Kültürü) devamlılığı göstermektedir (Stordeur, 2015: 16-17).

Jerf El Ahmar mimarisi genel olarak çevresinde ki Mureybet, Tell Qaramel, Dja’de ve Tell ‘Abr 3 gibi merkezlerle benzer özellikler göstermektedir. Bunların temeli ise Khiamien Kültürü’nün devamlılığı ile atılmıştır. Jerf El Ahmar kazılarında yaklaşık 80 yapı ortaya çıkarılmıştır. Bunlar farklı dönemlere ve evrelere tekabül etmektedir. Ancak genel olarak iki grup altında ele alınmışlardır (Stordeur, 2015: 118). Stordeur iki gruba ayırdığı yapıların ilkini “konutlar” ya da “evler” diye halktan kişilerin kendisine ait, bireysel yapılar olarak nitelendirmiştir (Resim 111-115). İkinci grup ise bu çalışmanın, tezin ana konularından biri olan “Kamu

Yapıları", "Kolektif Yapılar", "Toplum Yapıları" gibi adlandırmaları bulunan merkezi, genele açık ve farklı türde işlevleri olan yapılardan oluşmaktadır (Stordeur vd. 2000; Stordeur ve Abbès, 2002: 570-572; Stordeur, 2012; Stordeur, 2015: 118-119).

Jerf El Ahmar bireysel evleri yani konutları dönemlerine göre biçimsel farklılıklar göstermektedir. Stordeur yapıları üç kategoride ele almıştır. İlk kategori "Tek Hücreli" yapılardır. Bu yapılarda plan önceden belirlenir, yapı içlerinde herhangi bir bölümlendirme işlevi görülmez (Resim 115). Diğer iki kategori ise "Çok Hücreli" yapılarla alakalıdır (Resim 111-114). Bu çok hücreli yapıların oluşumunda iki tasarım vardır. Bunlardan ilki tek merkezli bir yapının içine sonradan eklemelerle bölümlendirilmesi, ikincisi ise merkezi yapının çevresine yeni hücrelerin eklenmesidir. Jerf El Ahmar yapılarında ilk tasarım oldukça fazla kullanılmıştır (Stordeur, 2015:119). İlk tasarım genellikle toprak içine gömülü olduğundan dış çevreye eklemeler yapılamamaktadır. İç merkeze ise iki ya da daha fazla bölme duvarları atılmasıyla oluşturulur. İkinci tasarımda ise plansız bir gelişme sürekli devam eder. Merkez binanın çevresine sürekli eklemeler yapılarak değiştirilip büyütülebilir. Sonuç olarak, ilk tasarım sabittir, ikinci tasarım değişkendir (Stordeur, 2015:122).

Tek hücreli yapılar, en basit model olarak ele alınan bu tipler, yuvarlak biçimlidir. Barınak türünün biraz daha gelişkini sayılabilecek bu yapı grubu Jerf El Ahmar yerleşiminin Doğu Alanı'nda ortaya çıkarılmıştır. Duvarlar tek parça olarak yapılmış, irili ufaklı düzensiz taşlar kullanılmıştır. Bu tek hücreli yapıların ebatları sabit değildir ve bunlar için ev/konut ya da kamu yapısı demek zordur (Stordeur, 2015:123).

Tek hücreli evler, Doğu Alanı'nda ortaya çıkarılan bu yapılar yuvarlak biçimdedir. Bu alanda ortaya çıkarılan evler 2.00 ile 3.00 m arasında değişen çaplara sahiptirler. Doğu Alanı'nda ortaya çıkarılan EA28 yapısı 4.60 m çapına sahiptir. Bu yapı hafif gömülü inşa edilmiştir. Bu yapının kamu yapısı olup olmadığı kesin değildir. Oldukça tahrip durumda ortaya çıkarılmıştır (Stordeur, 2015:123).

Tek hücreli ekler, altı adet tek hücreli yapı, ortaya çıkarılan yapılardan konumları ve ana hatlarının üzerinde bulunan birden fazla açıklıkla ayrılmaktadır. Batı Alan'da ortaya çıkarılan bu yapıların hepsi son tabakaya ait yapılardır (Resim 112). Bir kamu yapısını ya da bir başka yapıyı merkez alarak çevresine yapılan hücreler olarak değerlendirilmişlerdir. Bağımsız ev olmaktan çok ana yapıya bağlı bir kompleksin parçalarıdırlar. En eski örnek EA63 (III/W) yapısı, çokgen şekilde düzensiz bir biçime sahiptir. Bu hücre binası aslında EA29'a bağlıdır. II/W evresinde eklerin tümü dikdörtgen biçimlidir. EA57 yapısının çevresinde bulunan dikdörtgen hücreler birbirine paralel yapılmış ve hücreler üzerinde bulunan açıklıklar kullanılmıştır (Stordeur, 2015:123).

Çok hücreli evler, önceden belirlenmiş bir tasarıma sahip olan çok hücreli evler kendi içinde üç standart modele ayrılmıştır. Bunlar; " T biçiminde düzenlenmiş üçlü, çok hücreli evler", "birbirine bağlı odaları olan çok hücreli evler" ve " dört çapraz şekilli odası olan çok hücreli evler" den oluşmaktadır (Resim 113-114). Önceden belirlenmiş olmayan bir tasarıma sahip olmayan çok hücreli evler ise oldukça az sayıda ortaya çıkarılmış ve bunlar "birbirine bitişik/küme halinde çok hücreli evler" olarak ele alınmıştır (Stordeur, 2015:123-124).

Bu çok hücreli evlerin iç ve dış düzenlemeleri, bulguları, çok evreli ya da tek evreli özellikleri gibi verilerden yola çıkarak bunların büyük ihtimalle konut olarak kullanıldıkları düşünülmektedir. Bu evlerde ayrıca avlu ya da müştemilat gibi kullanılabilen iki ya da daha fazla alanların varlığı da ortaya çıkarılmıştır (Stordeur, 2015:124).

Jerf El Ahmar'ın en erken "Tek Hücreli Yapıları" ilk kurulduğunda yuvarlak planlı iken her geçen evrede dörtgene dönüşmeye başlamış ve bu dönüşüm evrelerde çok iyi belgelenebilmiştir. Aynı zamanda bu değişimlerle birlikte eski (yuvarlak yapı) yapılar terk edilmemiş neredeyse sürekli kullanılmıştır.

5.3.2.2. Jerf El Ahmar Anıtsal "Kamu" Yapıları

Jerf El Ahmar yerleşiminin özel yapıları olarak ele alınan anıtsal yapılar kazıcısı tarafından "Kamu Yapıları", "Toplum Yapıları" veya "Kolektif Binalar" olarak kabul edilmiş, belki de bu yapılara ilk kez kesin olarak bu tabiri kullanan kazı sorumlusudur. Tabi ki bu tabir uzun bir zaman kabul görmemiştir (Stordeur vd., 1997; Stordeur, 1998; Jammous ve Stordeur, 1999; Molist ve Stordeur, 1999; Stordeur, 2015:139). Bununla beraber daha erken kazılmış olan Mureybet'te de aynı yapılar ortaya çıkarılmış, ancak bunlar konut/ev olarak kabul edilmiştir (Cauvin J., 1977; Cauvin, 1978; Cauvin, 1980; Aurenche, 1980). Ancak son dönem kazıları ile birlikte bu binalar üzerinde çalışmalar artmıştır. Çoğu araştırmacı bu anıtsal yapıları "Kült Yapıları", "Tapınak" ya da "Dinsel Yapı" olarak görse de bu son dönem çalışmaları ile başta D. Stordeur olmak üzere birçok araştırmacı yeni fikirler üretmiştir.

Jerf El Ahmar'da ortaya çıkarılan "Kamu Yapıları" iki tipik model oluşturmaktadır. Bu anıtsal yapılar diğer yapılar gibi biçim ve diğer özelliklerinden dolayı kolaylıkla ayrılabilmektedir. Kamu yapılarında genel olarak ortak özellikler yuvarlak biçimleri, tamamen toprağa gömülü olmaları ve diğer yapılardan oldukça büyük olmalarıdır. Tabi ki bu görünen özellikler dışında bu yapıların oluşturulması için deneyim, iş gücü, iş birliği gibi görünmeyen olguları da düşünmek gerekmektedir.

Jerf El Ahmar "Kamu Yapıları" yukarıda da bahsedildiği gibi konutlara benzer şekillerde birbirinden ayrılmaktadır. Aslında yöntem aynıdır, ancak sonuç farklılık gösterir; konutlarda en eski yapılar tek hücreli başlayıp geç dönemde bölmeli, kare ya da dikdörtgen biçimli, çok hücreli gibi biçimlere dönüşmektedir. Kamu yapıları ise bunun tam tersi bir durum göstermektedir. En eski Kamu Yapısı yuvarlak, çok bölmeli iken geç dönem yapısı ise tek hücreli inşa edilmiştir (Stordeur, 2015:139).

Kamu Yapıları kendi içinde “Radyan Bölünmüş Kamu Yapıları (EA 7, EA 29 ve EA 30)” ve “Bölünmemiş/Tek Hücreli Kamu Yapıları (EA 101, EA 53 ve EA 100)” olarak ayrılmaktadır (Stordeur, 2015).

5.3.2.2.1. EA 7 Yapısı

Jerf El Ahmar’ın en eski “Radyan Bölmeli Kamu Yapısı” olan EA 7 yapısı Orta Tabaka’ya yerleştirilir. İki evreleri olan bu yapı ilk olarak II/E (EA 7a) ve sonra I/E (EA 7b) evrelerine tekabül etmektedir. EA 7a yapısının neredeyse hiçbir özelliği ayakta kalmamış hemen sonrasında yapılan EA 7b yapısı tarafından tahrip edilmiş ve plan hiç bozulmadan yeniden kurulmuştur (Stordeur, 2015). Yuvarlağa yakın eliptik bir şekli olan yapı, 6.80 m ye varan iç çapıyla ve 2.00 m’ye yakın duvar yüksekliği ile ortaya çıkarılmıştır. Yapı, beş çevresel hücreye ve ikiye bölünmüş bir platforma sahiptir. Merkezde bulunan boş olan ise hücrelerden ve platformdan dolayı çokgen bir biçime sahiptir (iç yapı EA 30 ile benzerlik gösterir, Resim 115-117, Stordeur, 2015).

EA 7a-7b yapısı oldukça tahrip olmuş durumdadır. Ancak buna rağmen yapının ayakta kalmış dış duvarı, dikme yuvaları ve taşıyıcı duvarları izlenebilmektedir (Resim 116-117). Bu yapının ilginç tarafı taşıyıcı duvarları ile birlikte taşıyıcı dikmelerinin de kullanılmasıdır. Yapının farklı yerlerinde taşıyıcı dikmeler olduğu gibi taşıyıcı iki duvarından birinde de yine bu dikmelerden yararlanılmıştır. Aslında ayakta kalan duvarlarda ve dikme yuvalarından da anlaşılabileceği gibi yapı sürekli bir yenileme görmüştür (Stordeur, 2015). Özellikle üst yapıyı taşıyan duvarlar ve dikmelerde görülen bu yenilemeler farklılık göstermektedir. Örneğin iki taşıyıcı duvarın olduğu yerde, birinin hemen içinde kalın bir dikme kullanılmıştır. İhtimalle bu dikme, taşıyıcı duvarın işlevini kaybetmesi üzerine destek olarak buraya yerleştirilmiştir. Bu bina içinde de yangın izlerine rastlanmış ve bahsi geçen taşıyıcı duvar içinde ki dikme yanmış, ancak sertleşen sıva içinde bir kısmı kalmıştır (Stordeur, 2015). Dikme duvara tamamen geçirilmiş ve sağlamlaştırılmış gibi görülmektedir. Üst kısım yükünü taşıyan duvarlara sürekli yeni

dikmeler eklendiği görülmüştür. Bazı yerlerde ise iki dikmenin birlikte kullanıldığı da görülmektedir (Resim 116-117). Bütün bu işlemler sürekli bir onarım ve konsolidasyonu[19] işaret etmektedir (Stordeur, 2015).

EA 7 yapısını diğer Kamu Yapıları'ndan ayıran en önemli özelliği bakir bir alanda, daha önce konut veya başka bir yapını olmadığı alanda tek başına bulunmasıdır (Stordeur, 2015).

5.3.2.2.2. EA 29 Yapısı

Son tabakanın ilk "Kamu Yapısı" olan EA 29 (III/W), dış duvarları ve bu duvarlardan kalan izleri, duvar sıvaları ve bu binaya ek yapılmış birkaç hücresi ile temsil edilmektedir (Resim 118-120). Bu yapının hemen üstüne oturtulan yeni "Kamu Yapısı" EA 30 tarafından oldukça tahrip edilmiştir. Hatta bazı yerlerde bu yeni yapı eski yapının bazı duvarlarını ve ek hücrelerini kullanmaya devam etmiştir (Stordeur, 2015).

EA 30 bu bina üzerine yapılmadan önce tamamen boşaltılmış ve ihtimalle ateşe verilerek terk edilmiştir. EA 29 yapısı tamamen gömülü, yuvarlağa yakın (elipse yakın) bir biçimde, üstüne yapılan EA 30 yapısından biraz daha küçük kamu yapısıdır (Resim 119-120). EA 29 yapısının dış duvarları içinde ortaya çıkarılan ahşap dikme yuvalarından yola çıkılarak üst yapının varlığından bahsetmek mümkündür. Ancak bu deliklerin olduğu yerde ahşaplara ait kalıntılar ele geçmemiştir. Bunun sebebi ise bina yakılmadan önce bu direklerin çıkarılması ve yeni binada kullanılmasından kaynaklıdır (Stordeur, 2015).

EA 29'a ait hücrelerin bir kısmı doldurulmuş ve üzerlerine EA 30'un yeni hücreleri eklenmiştir. Ancak bazı hücrelerin doldurulma yerine yenilemesi yapılmış ve yeni binada kullanılmıştır. Bu hücrelerden en eskisi EA 63, EA 29 yapısına ait küme şeklinde hücreli bir yapıdır (Resim 118, 120). Bu yapının hemen üzerine EA

[19] Geoteknikte, ince taneli zeminlerin (silt, kil gibi) sabit yükleme altında zamanla çökmesi, oturma yapması.

57 hücreli yapısı yerleştirişmiş ve bazı eski hücreler EA 30' da kullanılmaya devam edilmiştir. EA 63 çokgen biçimli oldukça düzensiz küçük bir hücreli yapı topluluğudur (Stordeur, 2015).

EA 29 yapısının, yeni yapı (EA 30) gibi içerden Radyan bölmeli olup olmadığı kesin değildir, ancak kalıntılardan yola çıkarak aynı düzlemde oluşturulan yeni binada ki Radyan bölmeler gibi olduğu söylenebilir (Stordeur, 2015). EA 29 yapısının iki hücresi taş tabanlıdır. Nehir taşlarından örülen taban silo görevi gören hücreler olarak ele alınmıştır. Diğer hücreler kapalı olduğundan dolayı takibi yapılamamıştır (Stordeur, 2015).

Bu yapı Stordeur'ın Kamu Yapılarında "Ortak Depo Alanı" olarak tabir ettiği yapılardandır (Stordeur vd., 2001: 31; Stordeur, 2015).

5.3.2.2.3. EA 30 Yapısı

EA 30 Kamu Yapısı, Batı Alanda (II/W evresi) EA 29 Kamu Yapısı üzerine biraz daha büyük ebatlarla inşa edilmiştir (Resim 119, 121). Biraz elips biçimli olan yapı yuvarlak olarak kabul edilmekte ve yapının iç çapı, çapraz ölçülerle 7.40 x 6.80 m'dir. Toprak içine açılan yaklaşık 3.00 m'lik çukur içine tam gömülen yapının duvarları bu çukur içinden toprağa dayatılarak 2.50 m yükseltilmiştir (Stordeur, 2000b: 1; Stordeur vd., 2001: 32 Stordeur, 2015).

EA 30 Kamu Yapısı temelde, EA 29 yapısı üzerine inşa edildiği için çoğunlukla bu yapının malzemelerini kullanmıştır. Bunun yanında Jerf El Ahmar yerleşiminin bulunduğu coğrafyada ki doğal malzemelerde oldukça tercih edilmiştir. Yerleşimin bulunduğu alanda ana kaya olarak bulunan kalkerli taşlar yapının duvarlarında da kullanılmıştır. Duvarlarda elipsoidal şeklinde biçimlendirilmiş taşlar kalın bir harç kullanılarak yükseltilmiştir (Stordeur, 2001: 32; Stordeur, 2015: 70). EA 30'un gömülü duvarları yaklaşık 2.00 m yüksekliğindedir, ancak bu çukur içinde sağlam kalan kısımlar dışında kazılarla fark edilen ve yapının dış duvarı boyunca döküntü taşlar ortaya çıkarılmıştır. Bu taşlardan yola çıkarak yapının dış duvarının

aslında çukurun üstüne doğru yükseltildiği ve zamanla ya da yapının gömülmesi sonucu tahrip olduğu düşünülmektedir (Resim 121). Bu son verilerle yapının dış duvar yüksekliğinin aslında 2.60-3.00 m olması gerekmektedir (Stordeur, 2015: 70). Dış duvar sadece taş örgülerle yapılmamış, oldukça kalın bir harç ve sıvayla birlikte belirli aralıklarda yerleştirilen ve çatı yapısı için kullanılan ahşap dikmelerle de desteklenmiştir. Keresteli dış çerçevede değişen aralıklarla, yerlerinde olmasalar bile yuva deliklerinden belli olan değişken aralıklarla yerleştirilmiş 15 ile 18 ahşap dikme bulunmaktadır. EA 29'dan arta kalan eski duvar ve zemine de uygulanan ya da o dönemden kalan bu direkler 0.06-0.30 m arasında değişen çaplara sahiptirler. Çapları yaklaşık 0.30 m olan iki ahşap direk taşıyıcı iki duvarın tam karşısına konumlandırılmış ve ihtimalle çatı yapısını taşıyan en önemli elemanları oluşturmaktadırlar (Resim 122; Stordeur, 2015: 70-71). EA 29'dan kalan dış duvarın karşısında, yapının güneyinde ki dış duvar oldukça güçlü ve kalın yapılmıştır (Resim 122). Bunun sebebi ise ihtimalle yapı kullanımdayken bir heyelan sonucu tahrip olmuş ve eski duvar yenilenerek daha sağlam hale getirilmiştir. Bahsi geçen duvarın işçiliği diğer duvardan oldukça farklılık göstermektedir (Stordeur, 2015: 71).

Yapının doğu kısmından merkeze doğru yönelen iki taşıyıcı duvar bulunmaktadır. Bu duvarlar paralel şekilde dış duvardan başlayarak yapının merkezine doğru birbirine yönelerek daralmaktadır. Yükseklikleri dış duvarla aynı olan bu duvarların dış duvar gibi taşıyıcı oldukları söylenebilir. İki duvar oldukça iyi sıvalı durumda ve uzunlukları 2.50 m'dir, merkezde kesilerek bir poligonal alanda bitmektedirler. Bu iki duvarın bittiği yerde, merkezde ki poligonal hücre/alan içinde iki kısa çıkıntı yapılmıştır. Paye görünümlü bu çıkıntıların arasında ise bir niş benzeri girinti bulunmaktadır (Stordeur vd., 2001: 34; Stordeur, 2015). Aslında bu nişin oluşum sebebi ise iki taşıyıcı duvarın merkeze yönelen sonlarına yakın yerde kısa bir bölme duvarı oturtularak kapatılmasından oluşmuştur.

Yapının iç kısmında, yukarıda bahsi geçen iki taşıyıcı duvar dışında, daha küçük ebatlı, yüksek olmayan duvarlar bulunmaktadır. Bu duvarlar çevre duvarından başlayarak ortaya doğru iki taraflı ilerleyerek farklı ebatlarda alanlar oluşturmaktadır. Bölme duvarları olarak kullanılan bu ince duvarlarda yine çevre duvarında kullanılan

elipsoidal (somun ekmeği) tipli taşların biraz daha küçük ebatlıları kullanılmıştır. Duvarların alt kısmı tabanda kullanılan sert zemin içinde yükseltilmiş ve aynı zeminle kapatılmıştır. Duvarların üst kısmı ve diğer alanları ise kalın bir sıva ile kaplanmıştır. Bahsi geçen bölme duvarları 0.90-1.35 m arasında değişen yüksekliklerdedir ve bu ebatları ile iki taşıyıcı duvar gibi üst yapıyı desteklemek için kullanılmamışlardır. Bölme duvarları ile oluşturulmuş toplamda altı hücre bulunmaktadır. Farklı ebatlarda olan bu hücrelerin çoğu yatay konumda iken bazıları dikey oluşturulmuştur. Bu dikey hücrelerden biri iki taşıyıcı duvar arasında bulunurken diğer hücrelere göre daha derindir (Stordeur vd., 2001: 34; Stordeur, 2015). Küçük hücreleri oluşturan bölme duvarları, iki taşıyıcı duvar gibi merkezde birleştirilmemiş, her iki bölme duvarının arası kısa duvarlarla kapatılmış ve hiçbir şekilde merkeze açık alan bırakılmamıştır. Bu merkezde ise bölme duvarları ve taşıyıcı duvarların sonlarına örülen duvarlarla poligonal bir alan oluşturulmuştur. Merkezde ki poligonal alana girişleri bulunmayan hücre yapılarının girişleri birbiri üzerinden küçük açıklıklarla sağlanmaktadır (Stordeur vd., 2001: 34-35; Stordeur, 2015). İki taşıyıcı duvar arasında kalan hücre (C5) dörtgen biçimlidir. Bunun sağında ve solunda bulunan diğer iki hücre (C4 ve C6) ise biraz daha büyük ve yine dörtgen biçimlidir. Biraz daha büyük dörtgen hücrelere ise küçük üçgen hücreler (C3 ve C7a) bağlanmaktadır. Bu beş hücre yapının neredeyse yarısını kaplar biçimdedir. Bu hücreler dışında ihtimalle bir zaman sonra yenileme işlemi yapılmış ile ve C7a üçgen hücresi biraz daha genişletilip dörtgen bir form kazandırılmış (C7b), C3 üçgen hücresinin hemen bitişiğine de C2 dörtgen hücresi yapılmıştır. Bu yenilemenin sonucunda toplamda 6 hücre ortaya çıkmıştır. Yukarıda da bahsi geçen heyelan sonrası yenilenen ve güçlendirilen duvarla birlikte C7a-b hücresi de yenilenmiş ve tek (C7) hücre olarak kabul edilmiştir. Bu hücrelerin tam karşısında boş alanda biri diğerinden yüksekte olan iki platform bulunmaktadır. Yapının iç çevresi hücreler ve platformlarla çevrili hale gelirken tam ortada poligonal bir alan oluşturulmuştur (Resim 122). Hücrelerin ve merkezi poligonal alanın tek bir düzlem üzerinde yer aldığı görülürken platformlar daha yüksekte yer alır. Bunun sebebi tam olarak bilinmese de giriş ile alakalı olduğu düşünülmektedir (Stordeur vd., 2001: 35; Stordeur, 2015: 170).

EA 30 yapısının zemini nehir taşları arasından toplanan çok küçük çakıl taşlarıyla birlikte su ve kireç kullanılarak "terazzo" benzeri bir taban oluşturulmuştur. Tabanın kalınlığı 0.20 m ye kadar ulaşmaktadır. Yapının dış ve iç duvarları, bazı hücrelerin zeminleri kumsu taneleri olan ve kireç yoğrulup elde edilen bir tür malzeme ile sıvanmıştır. Aslında bu malzeme tüm binada sıva, harç ve taban olarak kullanılması, aynı şekilde diğer yapılarda da bulunması oldukça fazla kaynağın elde olması gerektiğini göstermektedir. Bu denli çok malzemenin elde edilmesi ise yine aynı şekilde çok insan ve insan gücünü gerekli kılmaktadır. Ancak Jerf El Ahmar insanları ihtimalle bunun daha basit bir yolunu bularak, Fırat Nehri kenarında biriken, nehirle birlikte vadiye gelen alüvyonlar ve taşkınlar sonucu elde edilen malzemeyi kullanmayı öğrenmiş olmalıdırlar (Stordeur vd., 2001: 32; Stordeur, 2015). Aynı şekilde platformlarda ve bazı tabanlarda ki çakıllı zeminlerin malzemeleri de nehir kenarından temin edilmiştir. Jerf El Ahmar sakinlerinin doğayı bu denli iyi kullandıklarına en iyi örnek, araştırmalar sonucunda da görülen yapılar içindeki ahşap dikmelerin bölgede ki kavak ağalarından sağlandığıdır.

Büyük bir yangın geçiren ya da yakılan yapının oldukça sağlam kaldığı kuşkusuz elde edilen verilerden anlaşılmaktadır. Ancak bu yangın aynı zamanda üst yapının saklı kalmasına da sebep olmuştur. Ancak yakılmayan, çökme sonucu izleri belli olan birkaç yapıdan elde edinilen verilerden yola çıkarak çatı yapısında, mekan içi dikmeler gibi ahşabın tercih edildiğidir. Buna istinaden çatı iskeleti çevre duvarı üzerinden yükseltilen ve taşıyıcı duvarlar ile iki büyük dikme ağaçtan destek alınarak yapılmıştır. İskeletin ardından çatının yine aynı doğrultuda takibi yapılarak kapatılma işlemleri yapılmış olunmalıdır (Stordeur, 2000: 1; Stordeur, 2015).

EA 30 yapısı içinde bulunan C2, C3, C7 hücrelerinde çok miktarda taş alet ve havanelleri ele geçmiş, C4, C5 ve C6 hücrelerinde ise çok az miktarda tahıl bulunmuştur (Stordeur ve Abbès, 2002; Kodaş, 2013: 13). Bu hücrelerin belli görevlerinin olduğu, bu doğrultuda ebatlarında ve duvar yüksekliklerinde değişimlerin olduğu görülmektedir. C4, C5, C6 hücrelerinin aslında tamamen tahıl dolu olduğu, yapının terk edilirken boşaltıldığı ya da bina terk edilmeden önce bu tahılların tüketildiği düşünülmektedir (Resim 124; Stordeur ve Willcox, 2009;

Kodaş, 2013, 13). Stordeur ve Willcox tahıl depolama ve taş alet-malzeme üretimi ya da kullanımı bu yapıların çok işlevli olduğunu, sosyal işlevinin yanında ekonomik işlevinin de baskın kullanıldığını söylemişlerdir (Stordeur ve Willcox, 2009). Neolitik Çağ'da ortaya çıkarılan anıtsal "Kamu" yapılarının günlük hayatta ekonomik açıdan da önemli bir konumda olduğu, bunun dışında diğer günlük işleri de bünyesinde bulunduran kolektif bir yapı olduğu görülmektedir (Stordeur, 2000a; Stordeur 2000b; Stordeur vd., 2000; Stordeur ve Abbès, 2002; Stordeur, 2012; Kodaş, 2013).

EA 30 yapısının bulunduğu tabakada bulunan konutlar yuvarlak köşeli ya da dörtgen biçimlidirler. Bu konutların büyük kısmı EA 30 yapısının çevresinde bulunan açık alanın çevresine konumlandırılmıştır. Bu görünümü ile EA 29 ve EA 30 yapıları merkezde yer almaktadırlar. Bu durumda bu kamu yapısının çevresinde ki boş alanın kullanılmaması buranın bir "ortak kullanım alanı" olduğuna işaret etmektedir (Resim 123). Yapı içinde bulunmayan ocakların bu alanlarda ortaya çıkarılması da buna en büyük kanıt olmaktadır. EA 30 yapısının çevresine sistematik olarak yerleştirilen konutlar yine EA 30 yapısının çevresinde bulunan küçük avlular ve büyük açık alanlar ihtimalle kamu yapısının inşasından sonra yapılmış, bir başka deyişle yerleşim kamu yapısının etrafına yapılmıştır (Kodaş, 2013: 14).

EA 30 yapısının merkezinde taban üzerinde sırt üstü yatar biçimde bir iskelet bulunmuştur. İskeletin kafatası ve ilk dört omurga kemiği eksiktir. İskeletin sağ kol kemiği üzerinde yanık izlerine rastlanmış ve üzerinde yanık odun kalıntıları ele geçmiştir. İskeletin elleri ve parmaklarının gergin bir biçimde olması ani bir ölümü göstermektedir. Göğüs kafesinin düz durması üzerine binen yük sonrası ezildiğini göstermektedir. Stordeur'a göre bu birey binanın yanışı ve üzerine çöküşü ile yaşamını yitirmiş olmalıdır. Yapıda ayrıca bahsi geçen iskelete ait olmayan bir kafatası ve alt çene kemiği bulunmuştur. (Stordeur, 2000: 36). Ergül Kodaş'a göre ise bir kadına ait olduğu tespit edilen iskeletin omurgalarında kesme izine rastlanmamış, bu durum başın yumuşak dokular yok olduktan sonra alındığını göstermektedir. İhtimalle iskelet önceden gömülmemiş, yapının terk edilme esnasında buraya bırakıldığı ve binanın doldurulduğudur. Kodaş aynı zamanda tek

bulunan kafatasının bir "kafatası kültü" ile ilişkili olarak buraya bırakıldığını ifade etmiştir. Aynı şekilde EA 7 binasında da 3 kafatasının da bu şekilde kullanıldığını ifade eder (Kodaş, 2013: 16-17). "Kafatası Kültü" başın iskelet üzerinden yumuşak dokuların yok olmasından sonra ya da öncesinde alınması, bazı durumlarda kafataslarının sıvanması ve tek veya çoklu olarak gömülmesi olayıdır. Yakındoğu Neolitiğinde yaygın olan bir ikincil gömü şeklidir (Kuijt, 1996; Bienert 1991; Croucher, 2012; Kodaş 2013; Kodaş, 2014). Kamu Yapıları'nda görülmesinin sebebi ise yapıların kurulum, yenilenme ve terk edilme aşamalarında bir tür tören geleneği olarak nitelendirilebilir (Kodaş, 2013, 16-17).

G. Willcox ve D. Stordeur tarafından EA 30 yapısı etrafında ortaya çıkarılan ve EA 10 Evi olarak ele alınan dört odalı, dikdörtgen planlı bir "Mutfak Yapısı" bulunmaktadır. Yapının içinde bulunan öğütme taşları, havanelleri, islenmiş taş kaplardan ve ocak yapılarından yola çıkılarak yapıyı bu şekilde ele almışlardır (Willcox, 2002: 55-59; Willcox ve Stordeur, 2012: 107).

5.3.2.2.4. EA 101 Yapısı

EA 101 Kamu Yapısı Doğu Alanı'nın uç kesimine yapılmış (-I/E), yuvarlak planlı, tek odalı dış duvarlarının yarı işlenmiş taşlar ve ahşap dikmelerle oluşturulduğu kamu yapısıdır. Oldukça tahrip olan yapı, EA 29 ve EA 30 yapıları gibi zamansal bir yenilemeye maruz kalmış ve üstüne EA 53 kamu yapısı oturtulmuştur. Bu kamu yapısının sadece dış duvarının bir kısmı ortaya çıkarılabilmiş, ancak araştırmalar sonucu EA 53 yapısıyla nerdeyse aynı özellikler gösterdiği görülmüştür (Stordeur, 2015: 72).

EA 101 içinde, dış duvarın içine yerleştirilen ahşapların EA 53'te kullanıldığı, hatta neredeyse aynı dikme yuvalarının takip edildiği görülmektedir. EA 101'e ait dış duvar üzerinde bulunan sıvaların ve diğer malzemelerin aynı şekilde bırakıldığı ve yeni yapılan duvarın buna dayatılarak yükseltildiği görülmektedir. Eski duvarın karşısına oturtulan ve bunla birleşen yeni dış duvar tamamıyla eskisi ile aynı özellikleri göstermektedir. Yeni yapılan duvar üzerindeki ahşap dikmeler ise

ihtimalle eski duvar üzerindeki dikme veya dikme yuvaları takip edilerek oluşturulmuştur. Bu sebeple eski olan EA 101 yapısı yeni yapı ile aynı boyutlarda olmalıdır ve aynı çerçeve üzerinden aynı işlevler devam edilmiştir. Yapının ilginç özelliği ise EA 29 gibi yeni yapı kurulmadan önce içinin boşaltılması ve temizlenmesidir. EA 30'da bahsedildiği gibi yapıya olan saygı vurgulanmıştır (Stordeur, 2015: 72).

5.3.2.2.5. EA 53 Yapısı

Doğu alanında bulunan EA 53 Kamu Yapısı (-II/E) yerleşmenin en uç noktasında, yamacın teraslamalarla genişletilen kısmında yer almaktadır (Resim 125). Bu kamu yapısı 7.00 m çapında, neredeyse tamamı doldurulmuş, EA 29 ve 30 gibi gömülü, yuvarlak yapıdır (Resim 126). Geçiş Tabakası'nın yapısı olan EA 53 farklı iç dizaynı ile diğer yapılardan ayrılmaktadır (Stordeur, 2015: 172). Dış duvar dairesel bir çizgi ile oluşturulmuşken, yapı içinde oluşturulan seki/banket bu duvarı çevrelemekte, ancak seki/banket içine yerleştirilen altı ahşap dikme (0.25-0.35 m arası çapta) noktalarında köşeli bir yapı oluşturmaktadır (Resim 127-128). Sekinin altıgen bitmesi aynı şekilde orta alanda oluşan boş alanında altıgen olmasına vesile olmuştur. Bu sekinin boş alana bakan yüzünde ise süslü levhalarla kaplanmıştır. Dış duvarda ise EA 30'da ki gibi belli aralıklarla ahşap dikmeler yerleştirilmiştir. Ancak EA 30 yapısı gibi bu kamu yapısı farklı hücrelere ayrılmamış tek odalıdır (Stordeur vd., 2001: 38; Stordeur, 2015: 72).

EA 53 yapısının dış duvarları, üzerine kurulan EA 101 Kamu Yapısı'nın devamı niteliğindedir. EA 101 yapısının dış duvarlarının ayakta kalan kısımları yeni yapıda kullanılmaya devam edilmiş, daha güçlendirilen duvarın diğer kısımları da aynı doğrultuda ve aynı özelliklerde yapılmıştır. Yeni oluşturulan dış duvarlarla birlikte yapı 7. 00 çapına ulaşmış ve koruna gelen kısmı ile yaklaşık 2.00 yükseklikte toprak zemin seviyesindedir (Stordeur vd., 2001: 38; Stordeur, 2015). Dış duvarda kullanılmak üzere oluşturulan dikme yuvalarından bu alanda 26-30 ahşap direk dikildiği görülmektedir (Resim 129). Ahşap dikmelerin yuvalarından ve duvar

içindeki durumlarından yola çıkılarak bunlarda sürekli bir yenileme yapıldığı fark edilmiştir. İhtimalle önceki dikme yan yatmaya başlamış ya da hasar almış, yeni konulan dikme ise yan yatan dikmenin aksi yönüne baskı yapılarak yerleştirilmiştir (Stordeur vd., 2001: 39; Stordeur, 2015). Yani sağa eğilmiş bir dikmeyi sola yatırılmış bir ikinci dikme takip etmektedir. Bu ahşap dikmelerin çapları 0.06-0.18 m arasında değişmektedir ve oldukça küçük görünen bu dikmelerin sayısının fazla olması bundan kaynaklı olmalıdır. EA 30'da kullanılan taşıyıcı duvarın bu yapı da olmaması da aslında fazla dikme kullanılmasına mecbur bırakılmıştır. Dış duvarı içerden çevreleyen seki/banketin merkeze yakın olan kısımlarında altı dikme yuvası ortaya çıkarılmıştır. Dikme yuvalarının olduğu yerde köşe yapan seki altıgen bir alan oluşturmaktadır (Stordeur, 2015). Sekinin iki dikme arasında kalan ön yüzlerine taş levhalar yerleştirilmiştir. Bu taş levhalar 0.30-0.80 m arasında değişen yükseklikleri ve iki dikme arası (2.50 m) mesafeyi kaplamaktadırlar. Bu taş levhalar çevrede oldukça fazla bulunan kireç taşından yapılmış ve düzeltilmişlerdir (Stordeur vd., 2001: 38, 40). Levhaların mekan içine bakan yüzleri üzerine kabartma üçgen frizlerle birlikte kesik çizgiler işlenmiş ve levhalar cilalanmışlardır (Resim 130). Seki, duvarlarda kullanılan aynı taşlarla yükseltilmiş ve üst yüzeyine yine aynı taşlar düzleştirilip sıvanmıştır (Stordeur, 2015). Seki ve dış duvarın birleştiği yerde yapılan uygulama ile iki mimari öğenin tek parça olduğu hissi verilmiş gibidir. Sanki seki duvarla birlikte tek parça örülmüştür. Sekide dahil olmak üzere yapının duvarları EA 30'da kullanılan, ihtimalle nehirden alınan balçık ve buna katılan diğer malzemelerle elde edilen harç ile sıvanmış ve bu sıva üzerinde kırmızı renkli boya izlerine rastlanmıştır. Stordeur bu boyalamanın tüm yüzeye yapılıp yapılmadığı bilmemekle birlikte açığa çıkarılan bu maddenin hemen yok olmasından dolayı belgeleme işlemlerinin de yapılmadığını söylemektedir (Stordeur vd., 2001: 40; Stordeur, 2015: 72).

Mekan içinde, sekilerde ve dış duvar üzerinde bulunan dikmelerin tıpkı diğer öğeler gibi sıvandığı ve üzerine bezemelerin yapıldığı sonradan fark edilmiştir. Bezemenin tam emin olmamakla birlikte bir yılana ait olduğu düşünülmektedir. Direklere yapılan bu sıvalama işleminin aslında sonra yapıldığı bununla birlikte sekide bulunan bezemeli levhalarında yerleştirildikten sonra kabartma ve kazıma

yapıldığı fark edilmiştir. Çünkü levha taşlarının dikmelere dayandırıldığı, birbirini takip eden levhalarda bezemelerin bozulmadan devam ettiği ve dikme sıvalarının levha üzerindeki bezemeleri kapatmayacak şekilde yapıldığı görülmektedir (Stordeur, 2015).

Yapının üst kalıntısına ait veriler oldukça sınırlıdır, yine de EA 30'dan fazla veri sağlamıştır. EA 53 yapısının diğer yapılar gibi yakılarak terke edildiği düşünülmektedir, ancak bu yakma işlemi bu yapı içinde pek hararetli olamamış gibi durmaktadır. Çünkü yapı içinde oldukça yanmış malzeme tam köz olmadan ele geçmiştir. Çatı ya da dam yapısı çevre duvarı ile birlikte kullanılan 30'a yakın dikme ile oluşturulmuş, merkez kısmı ise sekinin köşe yapan yerlerindeki altı dikme ile taşınmıştır (Stordeur vd., 2001: 40-41; Stordeur, 2015). Çatı veya dam örtüsü bu ana dikmelere dayandırılan yine ahşap iskeletin üzerinin kapatılmasıyla son bulmuştur. Yapıya ait bir girişin varlığından bahsetmek oldukça güçtür, ancak yapının merkezinde, altıgen alan içinde oldukça fazla ele geçen yanmış ahşap parçalarından yola çıkarak burada bir ahşap merdivenin varlığından bahsedilebilir (Resim 129, 131). Olasılıkla aynı yerde çatının orta kısmında açılan bir giriş ve merdiven yardımıyla iç kısma ulaşılmaktadır (Stordeur vd., 2001: 41; Stordeur, 2015).

EA 53 yapısının içinde fazla bir buluntu grubu ele geçmemiştir. Buna rağmen seki üzerinde farklı yerlerde bulunan taşların üzerinde kazımalar, yarım kalmış betimlemeler ve farklı işaret görülmektedir. Sekinin oturma için kullanıldığı düşünüldüğünde ve buranın bir "Kamu Yapısı" olmasından dolayı gelen halkın otururken bu taşlar üzerine bir şeyler çizdiği ya da çizmeye çalıştığı düşünülebilir. Bununla beraber sekide bazı aşınmaların görüldüğü, kireç taşından oluşturulan ve harçla sıkıştırılan sekinin sürekli oturmalardan dolayı izlerin oluştuğu da görülmektedir (Stordeur, 2015).

EA 53 yapısı Doğu Alanı'nın en uç noktasına konumlandırılmıştır. Konumu itibari ile yerleşimin sınırında görülse de aslında en doğu da iki küçük konut (EA 61 ve EA59) yer almaktadır. Kamu Yapısı'nın çevresi boş bırakılmış ve az ilerde konutlar inşa edilmiştir. Doğusunda bulunan iki konut dışında, batısında ve

güneyinde de yine konutlarla çevrelenmiştir (Stordeur, 2015). EA 30 yapısında Kodaş'ın (2013) bahsettiği gibi "ortak açık alan" bu yapıda da görülmektedir.

Yukarıda verilen bilgilerden yola çıkarak buranın "Kamu Yapısı" olduğunu sadece kültsel amaçlarla kullanılmadığı ve birçok işlevinin olduğu söylenebilir.

5.3.2.2.6. EA 100 Yapısı

Batı Alanı'nın güneybatısında ortaya çıkarılan bu yapının tam olarak şekli bilinmemektedir. Geçiş tabakasına ait olan bu yapı (0/W) sembolik bir dekora sahiptir. EA 53 gibi gömülü olan EA 100 yapısı takibi yapılan izlere göre EA 53 yapısından oldukça büyüktür ve yine ona benzer şekilde sekisi ve döşemeleri bulunmaktadır. Sekide bulunan levhalar üzerine üçgen frizlerle birlikte büyük kafalı oyulmuş antropomorfik figürlerde kullanılmıştır (Resim 132; Stordeur, 2015).

Çok süslü bir "Kamu Yapısı" görünümü veren EA 100 yapısı yuvarlak biçimi ve yine yuvarlak sekisi ile dikkat çekmektedir. Ancak bu yapının tam mimari unsurlar ortaya çıkarılmamışsa da üzerinde belirgin olan farklı bezemelerden dolayı önemlidir. İki çıkıntılı bezemeli stel arasında bulunan sekinin levhalarından birinde üç başsız insan kazınmış, EA 30'da bulunan başsız insan iskeletini andıran bu bezemeler üçgen kabartmaların hemen altında bulunmaktadır (Resim 132). Jerf El Ahmar'da kurulumundan sonuna kadar bir "Kafatası Kültü" nün varlığının olduğu söylenebilir (Stordeur, 2015: 341).

5.3.2.3. Jerf El Ahmar Anıtsal Yapılarının Değerlendirilmesi

Jerf El Ahmar yerleşimi Kuzey Suriye Bölgesi'nde kazıları yapılmış merkezler arasında en iyi çalışılmış ve aktarılmış merkezlerden biridir. Bu sebeple merkezle ilgili birçok veri kolaylıkla elde edildiği gibi bölgenin Çanak-Çömleksiz Neolitik Çağı hakkında da bilgilere rahatlıkla ulaşılmakta ve karşılaştırmalar yapılarak saklı kalan bazı veriler gün yüzüne çıkarılmaktadır (Mureybet yerleşiminin son dönem değerlendirmeleri çoğunlukla bu merkez üzerinden yürütülmüş ve

açıklanmıştır. Bknz. Stordeur ve Ibáñez, 2008). Yerleşimde yapılan kazılarda elde edinilen bilgiler neticesinde bulunduğu bölgenin Çanak-Çömleksiz Neolitik Çağ'da ki durumunu oldukça iyi açıklamıştır. Aynı bölgede bulunan Tell 'Abr 3, Tell Qaramel, Mureybet ve Dja'de El Mughara gibi yerleşimler ile birlikte Yakındoğu Neolitiğine önemli katkılarda bulunmuştur.

Jerf El Ahmar yerleşimine genel olarak bakıldığında 9 yapı katı altında toplanmış bulgularından (4 tabaka) oluşan Çanak-Çömleksiz Neolitik Çağ verileri ile temsil edildiği görülmektedir. Yerleşimin her yapı katında mimari olgularla birlikte diğer nitelikli özelliklerde ortaya çıkarılmıştır. Çayönü gibi çok yapı katlı olan merkezin her evresine ait özellikli yapıları bulunmaktadır. Örneğin yerleşimin "Ölü Evi", "Mutfak Yapısı", "Kamu Yapıları", "Depo Yapıları", "Konutları", "Açık Ortak Alanları" ve "Mezar Alanları" bulunmaktadır. Bu sayılan özellikler neredeyse tüm tabakalarında görülmektedir, ancak her yapı katı için hepsinin birlikte bulunduğu söylenemez. Yerleşim vadi içinde iki tepe üzerinde konumlandırılmış (Doğu ve Batı), en erken tabakalar ve yerleşimin çoğunluğu Doğu Alanda iken Batı Alan ise bazen Doğu Alanla birlikte az da olsa yerleşim görmüş, ancak asıl yerleşimi ÇÇNB' de yaşamıştır. Jerf El Ahmar insanları bu iki tepe arasında sürekli gelgitler yaşamasının sebebi ise ihtimalle Fırat Nehri'nin taşkınlarından kaynaklı olmalıdır. Her ne kadar Fırat Nehri taşkınları Jerf insanına sıkıntı yaratsa da getirileri götürülerinden daha fazladır. Stordeur' un da ele aldığı gibi Jerf bölgesinde bulunmayan renkli nehir taşlarının Fırat aracılığı ile Anadolu'dan geldiği, bunlar dışında yine birçok materyalin nehirden karşılandığı bilinmektedir. Sadece Jerf El Ahmar merkezi üzerine değil diğer tüm Neolitik Çağ merkezleri üzerine söylenebilecek en önemli özelliklerden biri ise Fırat Nehri ya da Dicle Nehri üzerinden bir kültür bağlantısının kurulmasıdır. Çalışmada ele alınan merkezlerin konumlarına bakıldığı zaman hepsinin bahsi geçen nehirlerin hemen yanına ya da yakınına konumlandırıldığı görülmektedir. Bu sayede nehirler merkezler arası bir ağ görevi görmektedir. Kuzey Suriye'de ya da Cezire Bölgesi'nde bulunan bir aletin ya da bulgunun aynısının Güneydoğu Anadolu Bölgesi Neolitik Çağ merkezlerinde bulunması bu şekilde açıklanabilir. Örneğin Nemrik 9 tipi ok ucunun Güsir Höyük ve

Boncuklu Tarla' da ele geçmesi gibi (Bu konu genel değerlendirme başlığı altında ayrıntılı ele alınmıştır).

Jerf El Ahmar yerleşiminin bulunduğu coğrafya ile ilgili elde edinilen verilen diğer merkezlerde ki verilerle benzerlik göstermekte ve bölgenin binlerce yıl önceki coğrafi zenginlikleri verilmektedir. Özellikle Jerf El Ahmar yapılarında hem dikmelerde hem de çatı/dam yapılarında kullanıldığı öğrenilen kavak ağacının aslında serin bir iklim tipini sevdiği bilinmektedir. Bölgenin günümüz sıcaklıkları göz önüne alınınca Neolitik Çağ'da bu denli sıcak olmadığı söylenebilir. Kavak ağaçları dışında bölgenin tamamen ormanlarla kaplı olduğu da belgelenmiştir. Ancak her ne kadar doğal kaynaklar yönünden zengin olsa da bölgedeki yerleşimlerde ele geçen farklı bir malzeme olan obsidyen bölgenin doğal kaynakları arasında değildir. Jerf El Ahmar' da ele geçen birkaç obsidyen üzerinde yapılan analiz çalışmaları sonucu Anadolu kökenli oldukları görülmüştür. Bölge yerleşimlerinde ele geçen obsidyenlerden yola çıkılarak yukarıda da ele alındığı gibi nehirler üzerinden kültürel bir ağ oluşturulmuş ve bunun sonucunda ticaretin yapıldığı söylenebilir.

Jerf El Ahmar yerleşiminin mimari özellikleri en erken döneminden en geç dönemine kadar farklı gelişim göstermektedir. En erken evrelerde yuvarlak (ÇÇNA), gömülü ya da yarı gömülü, taş duvarlı çapları 3.00-4.00 m arasında değişen basit yapılardan oluşurken bir süre sonra daha sağlam ve daha büyük yapıları konutlarda kullanmaya başlamışlardır. Bunun sonucu olarak "Kamu Yapıları" da bir değişkenlik göstermektedir. Yerleşimde ÇÇNA' da ortaya çıkarılan bazı yapıların (konut ya da özel yapı oldukları belli değil) tek odalı olduğu daha sonra eklemeler yapılarak büyütüldüğü ya da yapıların içlerine bölme duvarları atılarak çok yönlü kullanıma çevirdikleri görülmektedir. Çoğunlukla tek odalı, yuvarlak olan yapıların merkezinde özellikle de ÇÇNA'nın sonlarına tarihlendirilen EA 29, EA 30 kamu yapıları anıtsal boyutta ve içleri Radyan bölmeli yapılmıştır. Ancak bir süre sonra yuvarlak yapılarla birlikte aynı dönemde bahsi geçen kamu yapılarının çevresinde kare ya da dörtgen planlı yapılarda belirmeye başlamıştır. Çoğunlukla ÇÇNB dönemi yapıları olarak bilinen kare ya da dörtgen planlı yapıların bu merkezde biraz daha erken başladığı söylenebilir. ÇÇNA-ÇÇNB Geçiş Döneminde kamu yapılarında köklü bir değişim

ortaya çıkmaya başlar. Daha önce yuvarlak, bölmeli yapılan kamu yapıları artık yuvarlak, tek odalı (EA 101, EA 100, EA 53) hale dönüşmeye başlamış ve bölmelerle ayırımlar son bulmuştur. Bu değişim sadece kamu yapılarında yaşanmamış aynı şekilde konutlarda hücreli bölmeler yaygınlaşmıştır. Jerf El Ahmar kamu yapıları ve konutları birbirlerine ters biçimde sürekli inşa edilmiş gibi durmaktadır. Bundan kasıt ise erken dönemlerde konut ya da kamu yapıları oldukları belirgin olmayan binalarda görülen bölmeler bir zaman sonra kamu yapılarında kullanılmış ve konutlar tek odalı ya da tek ek hücreli yapılmıştır. Daha sonra ise kamu yapıları tek odalı hale dönüştürülmüş, ancak konutlar bölmelere ayrılmış ya da birden fazla ek hücre eklenmiştir. Jerf El Ahmar yerleşiminde böyle bir değişime neyin sebep olduğu bilinmese de (EA 7a-b hariç) değişmeyen tek şey tüm kamu yapıları yerleşimin merkezinde bulunmasıdır. En erken kamu yapısı olan EA 7a-b yapıları yerleşimin uzak ucunda çevresinde hiçbir mimari öğe bulunmayan ve hatta hiçbir icraatın yapılmadığı bir alana yerleştirilmiştir. Bu bina sonrasında ise tüm kamu yapıları yerleşimin odak noktasında, merkezde yapılmıştır.

Jerf El Ahmar yerleşiminin "Kamu Yapıları" yukarıda bahsedildiği gibi bazı değişimler yaşamıştır, ancak sadece biçimsel değişimler değil aynı zamanda kronolojik ve konumsal değişikliklerde söz konusudur. Örneğin EA 7a-b yapıları yerleşimin Doğu Alanında en uç noktada tek başına yapılmış, iki evreli olan yapının çevresinde hiçbir mimari öğe yerleştirilmemiştir. Daha sonra ise merkezin Batı Alanına, (ÇÇNA sonlarında) EA 29 yapısı yerleşimin merkezine konumlandırılmış ya da yerleşim bu yapının çevresine konumlandırılmıştır. Aynı şekilde EA 30 yapısı bir süre sonra EA 29 yapısının üzerine yerleştirilmiştir. Jerf El Ahmar ÇÇNA dönemi yerleşim organizasyonuna baktığımızda en erken dönemlerde Doğu Alanı'nın iskan edildiği ve merkeze konumlandırılmamış bir kamu yapısı yapıldığı (EA 7a-b yerleşim dışında) görülmektedir. Aynı dönemde, ancak farklı yapı katında Jerf El Ahmar'ın iki anıtsal kamu yapısı (EA29, EA 30) Batı Alana konumlandırılmış ve burada yükseltilmiştir. Kamu yapılarının yer değiştirmesiyle birlikte erken dönemlerde tercih edilmeyen Batı Alanda konutlarda oluşturulmaya başlanmış gibi görünmektedir. ÇÇNA-ÇÇNB Geçiş Dönemine gelindiğinde ise tam aksi biçimde bir durum görülmektedir. Dönemin iki büyük anıtsal kamu yapısı EA 101 ve EA 53

Doğu Alanın uzak köşesine yerleştirilmiştir. Aynı şekilde tam hatları ortaya çıkarılamamış ya da tahrip olmuş EA 100 kamu yapısı ise Batı alana inşa edilmiştir. Bu dönemde her iki (Doğu-Batı) alanda kullanılmıştır. Konutlar tek odalı yuvarlak yapılardan kare ya da dörtgen biçimli çok hücreli olmak üzere kamu yapılarının çevrelerinde bulunmaktadır.

Jerf El Ahmar yerleşiminin Kamu Yapıları ve konutları gibi "Açık Ortak Alanları" da önemli yer kaplamaktadır. Özellikle EA 29-30 ve EA 101-53 (bu ikili yapılar birbiri üzerine yapılmış farklı yapı katlarına aittir) çevresinde bırakılan boş alan ve daha sonrasında ise konutların ya da farklı işlevlerde kullanılan yapıların olduğu görülmektedir. Kamu yapılarının çevresinin boş bırakılması aslında bu alanın kutsal sayılması ve bazı günlük işlerin ya da sosyal aktivitelerin burada yapılmasından kaynaklanmaktadır. Sonuç olarak Kamu Yapıları yerleşimin odak noktasında bulunması sadece terimsel bir kavram değil aynı zamanda belli kurallarla da belli olan bir organizasyondur. Kamu yapılarının çevresinde sadece konutlar bulunmamaktadır. Özellikle EA 53 yapısının çevresinde bulunan birkaç taş döşeme tabanlı silo yapıları yine bu yapıya bağlı görülmektedir. Diğer kamu yapıları içinde aynı özellik olması muhtemeldir. Aynı organizasyon Boncuklu Tarla Doğu Alanı' da ortaya çıkarılan "Stelli Yapı" ve ÇÇNB' e tarihlendirilen "Terazzolu Yapı" da görülmektedir. Jerf El Ahmar yerleşiminde ÇÇNA-ÇÇNB Geçiş döneminde Stordeur tarafından içinde bol miktarda ele geçen günlük kullanım eşyaları, siloları ve ocakları sebebiyle "Mutfak Yapısı (EA 10 Evi)" olarak adlandırılan bir yapı bulunmaktadır. Dörtgen biçimli olan yapı farklı hücrelere (4 odalı) ayrılarak kullanılmıştır (Willcox, 2002: 55-59; Willcox ve Stordeur, 2012: 107). Bahsi geçen yapının daha büyük, ancak biraz daha geç dönemlere ait olan benzeri Boncuklu Tarla Orta Alan' da ortaya çıkarılan "Büyük Ev" dir.

Jerf El Ahmar yerleşiminin genel kronolojisi, köy-mekan organizasyonları ve diğer özellikleri yukarıda açıklanmaya çalışılmıştır. Ancak sözü edilen Kamu Yapılarının birbirleri arasında ki farklılıkları, benzerlikleri ve karşılaştırmaları yapıldığında ise bahsi geçen yapıların aslında biçimsel olarak çok benzer oldukları ve hatta bölgede bulunan diğer merkezlerde ki kamu yapıları ile de uyuştukları

görünmektedir. Ancak bu yapıların iç donanımlarına gelindiğinde ise Mureybet ve Tell 'Abr 3 yerleşimleri dışında birebir benzerlerini göstermek zordur. Kısmen benzerleri ise sadece kendi bölgesinde değil Yukarı Dicle, Cezire, Orta Fırat ve Güney Suriye (Levant Bölgesi) bölgelerinde göstermek mümkündür. Kısacası Yakındoğu' da Çanak-Çömleksiz Neolitik Çağ merkezlerinin tümünde aynı biçimsel benzerlikleri görmek mümkündür. Jerf El Ahmar yerleşiminin Kamu Yapılarının ortak özelliği yuvarlak biçimleri, gömülü olmaları ve duvarlarda elipsoidal taşlarla birlikte ahşap dikmeler kullanılıp sıvanmalarıdır. Farklılıkları ise genelde iç donanımlardan kaynaklıdır. EA 7a-b yapısı yukarıda da ele alındığı gibi merkezin en erken kamu yapısı durumundadır ve doğu alanda uç kesimde tek olarak inşa edilmiştir. İki evreli olan yapının tıpkı EA 29 ve EA 30 yapıları gibi iç bölmelere ayrıldığı görülmektedir. Bu yapılar arasında dönemsel ve konumsal farklılıklar dışında pek farklılık görülmemektedir. Mureybet Maison 42 ve Maison 47 gibi iç kısımda hücrelere ayrılan Jerf erken yapılarının (EA 7a-b, EA 29, EA 30) ÇÇNA-ÇÇNB Geçiş Dönemi tek odalı yapılarından ayrılmaktadır.

Radyan Bölmeli Kamu Yapıları yerleşimin erken evrelerinde ortaya çıkmaya başlamış ve Geçiş Döneminde bu kullanım kamu yapılarında terk edilerek konutlara işlenmeye başlanmıştır. Jerf El Ahmar EA 29 yapısı EA 30 yapısı üzerine yapılmadan önce aynı şekilde iç bölmelere ayrılmış EA 30 yapısı hâlihazırda olan plana uygun biçimde yerleştirilmiştir. En az 6 bölmeli olan yapılarda her hücre farklı bir işlevde kullanılmış ya da birden çok işlev için tasarlanmıştır. Stordeur' un da söylediği ve kazılar sonucunda ele geçen bulgulardan yola çıkılarak bu hücreler içinde depolamadan, sanatsal aktivitelere, alet yapımına hatta ölü gömmeye kadar işlevler görünmektedir. EA 7a-b ve EA 29 yapıları için kesin bir şey söylenemezse de EA 30 üzerinden bu yapılarla ilgili genel fikirler oluşmaktadır. Aynı şekilde daha önce kazılan Mureybet yerleşiminde aynı sistemde, biçimsel ve iç donanımlar bakımından iki yapı ortaya çıkarılmıştır. İki merkez arasında bulunan az mesafe (40 km) birbirileri ile oldukça etkileşimde olduklarını göstermektedir. Dönemsel olarak birbirlerine yakın olan merkezlerin yapı şekilleri aynıdır. Radyan bölmeli yapılara örnekler bahsi geçen iki merkez dışında Tell 'Abr 3 (M3) ve Yukarı Dicle Bölgesi yerleşimlerinden olan Çemka Höyük' te basit Radyan bölmeli olarak ortaya

çıkarılmıştır. Amaç dışında birbirlerine pek benzerlikleri yoktur. Ancak Levant Bölgesi'nde bulunan Wadi Tumbaq (Resim 289-290; Abbès, 2014) ve Wadi El Hajana (Fujii ve Adachi, 2013) da benzer özelliklerde yapılar ortaya çıkarılmıştır.

Jerf El Ahmar yerleşiminin ÇÇNA-ÇÇNB Geçiş dönemine ait kamu yapılarında iç bölme uygulaması kullanılmamış bunlar tek odalı, yuvarlak ve gömülü yapılardan oluşmaktadır. EA101 ve EA 53 yapıları biçimsel olarak aynıdırlar ve birbirleri üzerlerine yerleştirilmişlerdir. EA 100 yapısı ise tahribattan ya da tam ortaya çıkarılmamasından dolayı bilinmemekte, ancak kalan izlerden EA 53 yapısına benzer bir biçimde olduğu kabul edilmektedir. Bahsi geçen tek odalı yapılar oldukça büyük yapılmış, gömülü, dış duvarlarda elipsoidal taşlarla birlikte ahşap dikmeler kullanılmıştır. Binaların tamamı sıvalı iken EA 53 yapısında hem sıvalarda hem de iç konumda oluşturulmuş sekinin dış yüzüne taş plaklar eklenerek süsleme yapılmıştır. EA 100 ve EA 101 yapılarının iç donanımları hakkında yeterli bilgi yokken EA 53 yapısının dış duvar boyunca kalın bir seki ile içten çevrelendiği ve sekinin merkeze yakın olan kısmına belli aralıklarla üst yapıyı taşıyan ahşap dikmeler kullanıldığı görülmektedir. Ahşap dikmeler arasına, sekinin merkeze bakan yüzüne taş plaklar yerleştirilmiş ve bu plaklar üzerine çeşitli geometrik motifler, stilize insan figürleri gibi konular işlenmiştir. Süslemeler sadece taş plaklarla sınırlı kalmamış aynı zamanda sıvanan duvarlar ve dikmeler üzerine de motifler işlenmiştir. EA 53 yapısı hem bu süslemeleri hem de tam manasıyla biçimi bakımından Tell 'Abr 3 B2 kamu yapısına oldukça benzemektedir. Tek odalı, yuvarlak kamu yapıları sadece Jerf El Ahmar ve Tell 'Abr 3 yerleşimlerinde değil çoğu Çanak-Çömleksiz Neolitik Çağ yerleşiminde ortaya çıkarılmıştır. Yukarı Dicle Bölgesi'nde Hallan Çemi, Güsir Höyük, Hasankeyf Höyük, Orta Fırat Bölgesi'nde Göbekli Tepe, Cezire Bölgesi'nde Nemrik 9, Qermez Dere gibi yerleşimlerden bilinmektedir. Kısmen benzer olan bu yapılardan sadece Tell 'Abr 3 B2 EA 53 yapısına birebir benzerlik göstermektedir.

Jerf El Ahmar kamu yapılarında iç donanımlar farklılık gösterirken binaların üst yapıları genellikle aynı tarzda yapıldığı düşünülmektedir. Ancak üst yapıyı taşıyan elemanlar farklılık gösterir. Örneğin çatı/dam yapılarının varlığı binalarda çıkarılan yangınlar sonucunda kalan yanmış ahşap kalıntıların bilinmektedir. Üst

yapılar ahşaptan yapılırken bunları taşıyan elemanlarda ise EA 30 örneğinde taşıyıcı duvarlar kullanılmıştır. Taşıyıcı duvarın varlığı sayesinde EA 30 yapısı içinde fazla dikme (16-18 adet) kullanılmamış, ancak taşıyıcı duvarın olmadığı EA 53 yapısında bu dikme sayıları 30' u aşmaktadır. Tüm kamu yapılarında (Radyan bölmeli ya da tek odalı fark etmeksizin) orta alanda genelde altıgen biçimli bir alan oluşturulmuştur. EA 30 yapısında bu altıgen alan hücrelerle ve platformla çevrili iken EA 53 yapısında seki ile çevrelenmiş ya da bu dinamikler sayesinde bu alan oluşturulmuştur. EA 30 yapısı içinde oluşturulan hücrelerde tahıl depolama izlerine rastlanmış, EA 53 yapısında tahıl izleri olmasına rağmen bunun için yapılmış bir alan yoktur, ihtimalle EA 53 yapısı çevresinde bulunan depo yapıları tercih edilmiştir.

Binalar içinde genellikle günlük kullanım eşyaları (öğütme taşları, havanelleri, vurgaçlar gibi), taş aletler (dilgi, ok uçları, kesiciler, deliciler) ve birkaç adet heykelcik ele geçmiştir (Resim 133-136). Kazıcısı tarafından bu heykeller dini vasıflarının yanında sanatsal birer çalışma olarak nitelendirilmiş ve kamu yapılarının bu amaçla da kullanıldığını söylemiştir. Jerf El Ahmar yerleşiminin hem genelinde hem de kamu yapıları içinden ve çevresinden çevre kültür bölgelerine ait buluntular ele geçmiştir (Nemrik tipi ok uçları, Mureybet taş aletleri, Anadolu kökenli obsidyenler ve kayaçlar gibi, Resim 133-136).

5.3.3. Mureybet

5.3.3.1. Konum, Coğrafi Özellikler, Tarihçe, Tabakalanma ve Mimari Özellikleri

Mureybet yerleşimi, Suriye'nin kuzeyinde, Rakka Şehri batısında (Rakka ve Halep arasında), Fırat Nehri'nin batı yakasında yer almaktadır. Jerf El Ahmar'ın hemen 40 km güneyinde, Fırat Nehri üzerindeki Essad Barajı altında kalan yerleşim MÖ 11.000 sonlarından MÖ 8.000'lere kadar sürekli yerleşim görmüştür (Harita 7-8). Çevresinde çoğunlukla aynı döneme tarihlendirilen Şeyh Hasan, Jerf El Ahmar, Dja'de El Mughara ve Tell 'Abr gibi merkezler bulunmaktadır (Van Loon, 1968: 265; Calley, 1984: 35; Cauvin, J., 1977; Cauvin, J., 1997 Cauvin, M.C., 1991)

Suriye'nin kuzey kısmında yer alan yerleşim coğrafi şartları bakımından Jerf El Ahmar 'a oldukça benzemektedir (Bknz. 3.9.1.). Höyük, Fırat Nehri'nin hemen kıyısında 4.00 – 6.00 m yükseklikte yer almaktadır. Orta büyüklükte olan merkez 75.00 m çapındadır. Araştırmalarda, ilk yerleşim zamanında (MÖ 11 binlerin sonu), günümüz ikliminden oldukça farklılık gösteren bölge, biraz daha soğuk, bol yağışlı ve nemli olduğu görülmüştür. Bitki çeşitliği ise Jerf El Ahmar 'da bahsedildiği gibi yabanıl bitkilerle ve ormanlık bir alandan oluşmaktadır. Yerleşimin konumlandırıldığı yüksekçe kalker/kireç taşından olan sırt, çevre bölgede oldukça yaygındır. Mureybet insanları hem bu kireç taşı hem de nehirde bulunan taşları mimarilerinde sıkça kullanmışlardır (van Loon, 1968: 265; Cauvin, J., 1977: 19; Ibáñez, 2008a: 662). Ayrıntıları pek verilmemişse de ihtimalle Jerf El Ahmar insanları gibi nehir kaynaklarından (çamur/balçık, renkli taşlar, balık ve diğer hayvanlar) yararlanmış olmalıdırlar.

Mureybet yerleşimi ilk olarak Fırat Nehri üzerinde kurulacak olan Essad "Tabga" Barajı su toplama alanında kalacak yerlerin araştırılması sırasında keşif edilmiştir. 1964 yılında Chicago Üniversitesi'nden Maurits N. van Loon küçük bir sondaj denemesi yaptıktan sonra 1965 yılında sistemli kazılara başlamıştır (van Loon, 1968: 265). Ancak van Loon ve ekibinden önce yine aynı üniversiteden ve aynı yılda (1964) J. Anthony Pomeroy ilk ziyareti yapmış ve merkez ile ilgili ilk ayrıntılı yüzey çalışmasını yapmıştır (van Loon, 1968: 265). 1971 – 1974 yılları arasında Jacques Cauvin başkanlığında Fransız ekip ile çalışmalar devam etmiştir (Cauvin, J., 1977: 19). 1976 yılında baraj suları altında kalıncaya kadar merkez ile ilgili çalışmalar devam etmiş ve hatta çoğu malzeme su toplanmasından önce taşındığından günümüzde bile çalışmaları devam etmektedir (Baunni, 1977: 4-5; Ibáñez, 2008b: 7).

Mureybet yerleşiminde yapılan kazılar ve C14 tarihlendirme yöntemine göre MÖ 10.200-8.000 yılları arasında işgal görmüş ve dört (I-IV) tabaka ile temsil edilmektedir (Ibáñez, 2008a: 662).

- **I. Tabaka** (MÖ 10.200-9.700)

  - *IA, Geç Natuf Kültürü* (Bu yapı katına ait mimari öğeler ortaya çıkarılamamış, daha çok ocaklar, taş aletler bulunmuştur)

  - *IB Erken Khiamian Kültürü* (Bu kültürün erken evresine ait mimari kalıntıların ortaya çıkarıldığı şuan için tek merkezdir. 6.00 m çapında yuvarlak bir yer altı yerleşimi sergilemektedir. Çukur içine yapılan küçük konutlar yaygındır)

- **II. Tabaka** (MÖ 9700-9300)

  - *IIA, Orta Khiamian Kültürü* (Dört alt evrede incelenen bu yapı katında, kültüre ait ok uçları, yarı gömülü yuvarlak, ancak daha büyük yapıları ile temsil edilir.

  - *IIB, Geç Khiamian Kültürü* (Üst yapı katının (IIA) ardılı gibi görünmektedir. Ancak bu yapı katında büyük yapılar ortaya çıkarılamamış, ihtimalle kazılamamış, daha çok buluntularından ayırt edilmektedir)

- **III. Tabaka** (MÖ 9.300-8600. İki yapı katına ayrılan bu tabaka diğer tabakalardan büyük yapıları ve bu yapılar içindeki bölümlendirmelerden dolayı ayrılır. Yukarı Mezopotamya Bölgesi'nde ortaya çıkarılan diğer ÇÇNA yerleşimleri ile çok benzerlik gösterir.

  - *IIIA, Mureybet Kültürü/ÇÇNA* (Bu yapı katında yuvarlak bölmeli yapılar ortaya çıkmaya başlar, bir alt yapı katından (IIIB) sadece C14 yöntemi ile yapılan tarihlemeler sonucu (farklı botanik, ahşap ve diğer bulgulardan) ayrılmaktadır)

  - *IIIB, Mureybet Kültürü/ÇÇNA*

- **IV. Tabaka** (MÖ 8.600-8.000)

  - *IVA, Erken ÇÇNB* (MÖ 8.600-8.200. Bu yapı katına ait pek veri yoktur. Küçük bir alanda taş tabanlar ve yanık malzemeler ele geçmiştir.)

  - *IVB, Orta ÇÇNB* (MÖ 8.200-8.000. diğer tabakalardan oldukça farklı mimari kalıntılar çok küçük alanda tespit edilmiştir. Dikdörtgen planlı birkaç mimari kalıntı ortaya çıkarılmıştır).

Mureybet yerleşiminde tabakalanma bu şeklide verilmiştir (Stordeur ve Ibáñez, 2008; 33-94). Van Loon'un (1968) oluşturduğu tabakalanma, Cauvin (1977) tarafından bazı değişikliklerle yeniden düzenlenmiş, son olarak ise D. Stordeur ve J. J. Ibáñez tarafından tam şekliyle verilmiştir (2008).

Mureybet mimarisi ise yukarıda (Stratigrafi/Tabakalanma) bahsi edildiği gibi yapı katlarına göre farklılık göstermektedir. Natuf tabakasında herhangi bir mimari unsura rastlanmış, daha çok sert toprak zeminler ve çukurlar ortaya çıkarılmıştır (Stordeur ve Ibáñez, 2008; 36). İhtimalle basit barınak tipi ev kullanımı ya da çalı-çırpı ile oluşturulmuş çadır benzeri yapılar kullanılmıştır.

Khiamian yapı katılarında, yapılar daha belirgin ortaya çıkarılmıştır. Erken evrede kültürün küçük çaplı çukur yapıları (Resim 137-138, 141-142) varken ÇÇNA'da bu yapılar daha sağlam ve daha büyük hale dönüşmüştür. Özellikle Ev 42 (Maison 42) ve Ev 47 (Maison 47) yapıları hem ebatları hem de iç bölmeleri (Jerf El Ahmar Kamu Yapıları'na oldukça benzer) ile dikkat çekmektedir. Konutlar ise küçük çapları, yuvarlak biçimleri ve yarı gömülü olarak ortaya çıkarılmıştır (Stordeur ve Ibáñez, 2008; 36). Ancak bunlardan Ev 37 oldukça büyük yapılmış (6 m çap), tam gömülü, yuvarlak biçimli ve bölümlendirmesi olmayan bir yapıdır (Resim 139-140). Bu yapı Erken Khiamian (IB) yapı katına tarihlendirilmiştir (J. Cauvin 1977: 36-38; Stordeur ve Ibáñez, 2008; 35). Yapının Kamu Yapısı olup olmadığı kesin değildir.

Aynı dönemde diğer yapıların küçük yapılması Ev 37'nin büyük olması farklı bir kullanıma dikkat çekmektedir. Bu sebeple Kamu yapıları arasında yer verilmiştir.

Yerleşimin III. tabakasında, özellikle büyük yapıların otaya çıktığı dönemde, konutlarda da farklılıklar olmaya başlamıştır. Mureybet yerleşimin en iyi mimari örneklerinin ortaya çıkarıldığı bu tabaka da Kamu Yapıları büyük yer kaplamaktadır. Bunların yanında konutlar daha düzgün yapılmaya başlanmış, ebatlarda fazla olmasa da bir büyüme görülmektedir. Özellikle Jerf El Ahmar yerleşiminde de görülen ÇÇNA konutlarında ki taş işçiliği bu merkezde de görülmektedir. Mureybet yerleşiminin III tabakadan itibaren Jerf El Ahmar ve çevresinde ki merkezlerle oldukça benzer özellikleri bulunmaktadır. Elipsoidal şekilli taşların duvarlarda kullanımı, Kamu Yapıları'nda ahşap dikmeler, sıvalar ve bölmeler, konutlarda taş tabanlar, yuvarlak yapılar gibi özellikler görülmektedir (J. Cauvin 1977: 36-38). Mureybet yerleşimi teras üzerine kurulduğundan konutlar yarı gömülü ya da zemine az oturtulmuş biçimde teraslara yerleştirilmiş, kamu yapıları ise tamamen gömülü şekilde yapılmıştır (Stordeur ve Ibáñez, 2008).

Son tabakada (IV) büyük bir yapıya ait dörtgen biçimli odalar, uzun geniş duvarlar ve sıvaları ile temsil edilmektedir. sadece bir plankarede ortaya çıkarılan bu büyük yapının kompleks bir yapı olduğu, eklerle büyütüldüğü görülmektedir (Cauvin, J., 1977: 38). Yapı içinden, evin tabanın altında kırmızı kilden yapılmış yastık üzerine iki iskelet bırakılmış, tabanın üzerinde ise kaide şeklinde yapılmış yine kırmızı kilden yapılma yuvalara birkaç kafatası yerleştirilmiştir (J. Cauvin 1977: 36-38; Stordeur ve Ibáñez, 2008; 35). Bu yapının ÇÇNB Kamu yapısı olma özelliği yanında "ölü evi" olarak da kullanılmış olması muhtemeldir.

5.3.3.2. Mureybet Anıtsal Yapıları

Mureybet yerleşimi bölgede kazıları yapılan en erken merkezlerden biri olmasının yanında en erken yerleşim tabakalarını da veren önemli bir yerdir. Ancak bu merkezin erken kazı olmasının bir diğer kötü tarafı ise bu alanda ortaya çıkarılan yapıların sınıflandırılmasında tek düze bir sistemin olmasıdır. Merkezde ortaya

çıkarılan tüm yapılar "Ev (Maison)" olarak kabul edilmiştir. Kazıların belli tarihler arasında yapılması ve karşılaştırma yapmak için kullanılacak materyallerin eksikliğinden dolayı bazı bilgilere ulaşılamamıştır. Son dönemlerde kazı ile ilgili veriler toparlanmış ve olabildiğince düzeltilerek ve karşılaştırılarak verilmeye çalışılmıştır. Kamu Yapıları'nda da aynı sıkıntı mevcuttur. Erken örneklerinden son örneklerine kadar belli bir gelişme düzeyini veren bu yapılarda ayrıntılar pek verilmemiştir.

Yukarıda bahsi geçen, genel özellikleri verilmeyen ÇÇNB büyük yapısı, büyük ölçüleri, dikdörtgen odaları ve içinde ki diğer buluntularla özel bir yapıyı simgelemektedir. Ayrıca yapı içinde ortaya çıkarılan mezarlar ya da kafatasları bu yapının önemli olduğu göstermektedir.

5.3.3.2.1. Maison 37 Yapısı

Maison 37 yapısı, ilk ortaya çıkarıldığında daha küçük yapılı olan Maison 29 olarak kayda geçmiş, daha sonra yapının 6.00 m'lik çapı ortaya çıkarılınca Maison 37 olarak ele alınmıştır. Yuvarlak yapılı, tam gömülü ve bölmesiz (tek odalı) bu yapı bilinen en eski "Kamu Yapısı" olarak kabul edilmelidir ki Erken Khiamian yapı katına (IB) denk gelmektedir (Boncuklu Tarla "Payandalı Yapı" ile çağdaş olabilir). Yapının bir kısmı ortaya çıkarılabilmiş kalan kısım toprak altında bırakılmıştır (Resim 139-140). Ortaya çıkarılan alandan edinilen bilgilerden bu yapının farklılığını ortaya koymaktadır (Cauvin, J., 1977: 23; Stordeur ve Ibáñez, 2008; 37). Bahsi tam olarak geçmese de yapının doldurulduğu ve içinde farklı malzemelerin ele geçtiği görülmektedir. Bu doldurma işlemi sayesinde yapının sert topraktan dış duvarı sağlam bir şekilde çıkarılmıştır. Dış duvar zemine kadar yükseltilmiş ve zemini biraz daha aşarak sonlandırılmıştır. Kazıcısı, yapının gömülü olduğunu fark etmemiş bu nedenle dış duvarı takip ederek ayrıntılı bir çalışma yapmıştır. Bu sebeple dış duvar içinde birbirine oldukça yakın ahşap dikme izleri koruna gelmiştir. Hatta bu dikmelere ve duvarda ki sıvalara kadar bulgular ele geçmiştir (Stordeur ve Ibáñez, 2008; 37). Yapı içinde bulunan 0.50 m yüksekliğinde bir platform ortaya çıkarılmış ve platformun üzerinin özenli bir şekilde düzeltildiği görülmüştür. Yapının içinde

farklı alanda ortaya çıkarılan kil kültle üzerinde bir hayvan (ihtimalle boğa başı) ele geçmiştir. Cauvin, Khiamian'ın başlangıcından itibaren tam yaban öküzü kafataslarının aslında boynuzları ile birlikte evlerde, sekilere, platformlara gömülü olduğunu ve bu yapıda da aynı kullanımın görüldüğünü söylemiştir (Stordeur ve Ibáñez, 2008; 37).

Yapı ile ilgili bilgiler kısıtlı olduğundan fazla ayrıntılarına, buluntularına yer verilememiştir. Bu yapının üzeri daha geç dönemlerde Maison 54ter, 54bis ve 54 yapılarının ve evrelerinin oturtulmasından dolayı tahrip olmuş ve kazılamamıştır (Stordeur ve Ibáñez, 2008).

Yukarıda bahsi geçen Maison 37'de dahil olmak üzere diğer yapıların "Özel Yapılar" olup olmadığı kazıcısı ve sonradan yapılan çalışmalarda değinilmemiştir. Maison 37 yapısını bu çalışmada "Kamu Yapısı" olarak ele almak istememizin sebebi ise kendi döneminde görülen diğer yapılardan farklı yapılması ve sonradan gelecek olan Mureybet (Maison 42 ve 47), Jerf El Ahmar (EA 30, EA 53) gibi yapıların öncülü olmasıdır.

5.3.3.2.2. Maison 42 Yapısı

Mureybet III. tabaka yapıları bölgede çok iyi bilinen "Kamu Yapıları" ile temsil edilmektedir. Sadece Kamu Yapıları'yla değil diğer yapılarıyla da benzerlik gösterirler (Jerf El Ahmar örnekleri gibi). Maison 42 yapısı merkezde ortaya çıkarılan genel kabul gören iki "Kamu Yapısı" ndan biridir. IIIA yapı katına tarihlendirilen bina tam olarak açılamamış ya da kazı ile ilgili yayınlarda yer verilmemiştir. Yapının Maison 47 ile ilişkili olduğu kabul edilmiş, ancak son çalışmalarda farklı evrelerde bulunan iki farklı Kamu Yapısı oldukları görülmüştür (Stordeur ve Ibáñez, 2008). Maison 47 yapısının arkasında kalan ve onu tahrip eden Maison 42 yapısı yine diğer yapı gibi yuvarlak planlıdır (Resim 150). Dış duvarlarında ahşap dikme izleri bulunan yapının en az 6.00 m çapında olduğu ve birden fazla iç bölmelere sahip olduğu düşünülmektedir. Aslında duvarlarda ortaya

çıkarılan ahşap izleri ve zemindeki yuvalardan yola çıkılarak Maison 47 ile aynı yapıda olduğu söylenebilir (Resim 151). Erken dönemlerde (Maison 37 gibi) binaların dış duvarları toprak ile oluşturulurken bu yapı ile birlikte elipsoidal taş kullanıma başlanmıştır (Stordeur ve Ibáñez, 2008).

5.3.3.2.3. Maison 47 Yapısı

Mureybet yerleşiminin en sağlam ve ayrıntılı bilgileri bulunan "Kamu Yapısı" dır. Yapı yakılıp (Resim 149), doldurulduğu için oldukça sağlam bir şekilde gün yüzüne çıkarılmıştır. Tamamen gömülü olan yapı güney-kuzey 5.60 m, doğu-batı 6.25 m genişlikte eliptik bir biçime sahiptir. Tam gömülü olan yapının dış duvarları zemine kadar koruna gelmiş, 2.00 m yüksekliğindedir. Binanın dış duvarları ve iç bölme duvarları elipsoidal taşlar ve toprakla yapılmış, ahşap dikmelerle desteklenmiştir (Stordeur ve Ibáñez, 2008). İç mekan merkezde bir boş çokgen alan oluşturacak biçimde en az altı küçük hücreye bölünmüştür. Art arda yapılan bu hücreler farklı ebatlarda ve yapının bir kısmında sıralanmış, bunların hemen karşısında bir platform/seki bulunmaktadır (Resim 145-146). Yapı bu şekliyle Jerf El Ahmar EA 30 yapısının aynısı gibi görünmektedir. Dış ve iç duvarlar birkaç kez yenilenmiş sıvalarla kaplanmış, batı duvarının hemen dibinde bulunan hücrenin (d hücresi) sıvaları üzerinde kırmızı boya izleri görülmektedir (Stordeur ve Ibáñez, 2008).

"Hücre a" üzerinde yapılan incelemeler sonucunda sıva yenilemelerinde arada kırmızı topraktan yapılmış sıva izine rastlanmıştır. İhtimalle "hücre d" de görünen kırmızı çizgilerde bundan kaynaklı olmalıdır. 0.40 m kalınlığında görünen sıva içinde 0.02-0.04 m kalınlığında kırmızı sıva izleri bulunmaktadır. Yapının ortasında bulunan "hücre d" (3.30 x 1.90 m ölçülerinde) çokgen biçimiyle kuzeydeki seki yapısı ile güneydeki hücreli alanı ayırmaktadır (Resim 147; Stordeur ve Ibáñez, 2008). Kuzey alanda bulunan sekili alan "hücre e" olarak adlandırılmıştır. Seki tabandan yaklaşık 0.30 m yüksekte, sert dolgu toprakla yapılmış, çevresi alçak toprak duvarla sınırlandırılmıştır (Stordeur ve Ibáñez, 2008). Evin güney köşesinde bulunan "hücre a" bir giriş kısmı olarak kabul edilmiş ve bu hücre yapının salonu gibi

görülmüştür. Bu alanda bulunan açıklığın yapıya girişi temsil ettiği, ancak sonradan doldurulduğu ya da kapatıldığı tahmin edilmektedir. Bu açıklığın erozyondan kaynaklı bir tahribattan da oluştuğu ve tamirat gördüğü de düşünülmektedir (Stordeur ve Ibáñez, 2008). Giriş kısmı olarak kabul edilen alanda iki hücre arasında bulunan seviye farkından kaynaklı olarak oluşan bir eşik ve bu eşik etrafında ilerleyen iki alçak duvarın merkeze uzanan uçlarında bulunan merkezi iki dikme yapının ana hatlarını oluşturmaktadır. Merkezde bulunan iki dikme çatı/dam yapısını taşıdığı düşünülmektedir (Stordeur ve Ibáñez, 2008). Dış duvara sabitlenen diğer dikmelerin ise üst yapıyı taşımak için ya da sadece Maison 37 de olduğu gibi duvarı sağlamlaştırmak için mi kullanıldığı tam bilinmemektedir. Dikmelerin çamur/toprak duvar içinde sadece izleri kaldığından yükseklikleri duvar boyunca kabul edilmiştir. Merkeze yönelen giriş kısmındaki iki toprak duvarlar ahşap direklerle ya da ahşap kazıklarla sınırlandırılmıştır (Stordeur ve Ibáñez, 2008).

Yapının batı duvarı dibinde zemin ve duvarın birleştiği yere sabitlenmiş, kalıntıları yok olmuş, ancak sabitlendiği yerde izleri bulunan bir ahşap kap ortaya çıkarılmıştır. Bu kabın çürüyen kısımları sabitlendiği kil içinde izler bırakmış ve içinde bulunan taş aletler, kemik aletler ve topak killer bulunmuştur (Stordeur ve Ibáñez, 2008). Yapının doğu kısmı alçak duvarla çevrelenmiş üç hücre ile kaplanmıştır. Bu hücrelerden "h" hücresi içinde 0.40 m çapında, 0.15 m derinliğinde bir ocak çukuru ortaya çıkarılmıştır (Resim 148). Aynı hücrenin tabanından ise bir taş-diş dizisinden oluşan kolye ele geçmiştir. Bunlar dışında bu yapı içinde farklı yerlerden ele geçmiş ya da kalıntıları bulunan kadın heykelcikleri ele geçmiştir (Stordeur ve Ibáñez, 2008). Yapı kolektif bir toplum yapısı olmasının yanında zanaat içinde kullanılmıştır. Jerf El Ahmar EA 30 yapısı ile karşılaştırıldığında mimari açıdan çok benzerliklerinin olduğu görülmektedir. Birbirlerine oldukça yakın olan iki merkezin aynı doğrultuda oluşturulan yapıları birkaç farklılıkla birbirinden ayrılmaktadır. Değerlendirme kısmında ayrıntılı verilecek olan bu farklılıklar taş duvar-toprak duvar, zanaat faaliyetleri, ocak kalıntıları ve mezar, ölü gömme gelenekleridir.

5.3.3.3. Mureybet Anıtsal (Kamu) Yapılarının Değerlendirilmesi

Mureybet yerleşiminde yapılan kazılar ve araştırmalar sonucu bölgenin erken dönem mimari kalıntıları ortaya çıkarılmış, ilk kazı dönemlerinde tam oturtulamasa da son dönemlerde yapılan çalışmalar sonucu değerlendirilmiştir (Stordeur ve Ibáñez, 2008). En erken örneklerin Natuf Kültürü'ne ait olduğu ve sonrasında Khiamian Kültürü' nün devam ettiği görülmektedir. Khiamian Kültürü'nün son dönemlerine ait mimari ve buluntu grupları sunan merkezde bölgede genel olarak görülen yuvarlak, gömülü, ahşap dikmelerle desteklenmiş kamu yapılarının erken örnekleri bulunmaktadır. Bahsi geçen erken kamu yapılarına örnek olarak ele alınan "Maison 37" yapısı içinde platformu bulunan, çapı büyük ve ahşap dikmelerle desteklenmiş bir toprak dış duvarı bulunmaktadır. Merkezin son çalışmalarında bu yapının kamu yapısı ya da konut olup olmadığı değerlendirilmemiş, ancak bu çalışmada anıtsal yapıların da değerlendirilmesi yapıldığından ele alınmıştır. Mureybet, Jerf El Ahmar, Dja'de ve Tell 'Abr 3 gibi bu bölgede bulunan devasa kamu yapılarının erken örneği olarak görülmüştür. Bahsi geçen yapının (Maison 37) 6.00 m' ye varan çapı ve altında, çevresinde bulunan diğer yapılardan farkı nedeniyle kendi döneminin özel yapısı olmalıdır. Yapı içinde ele geçen günlük kullanım eşyaları, Khiamian taş endüstrisi kalıntıları ve platform üzerinde ele geçen hayvan kafatası binanın özel bir yapı olduğunu göstermektedir.

Mureybet' te genel kabul gören iki "Kamu Yapısı" ndan ilki "Maison 42" Maison 47' e benzer biçimde dizayn edilmiş, ancak tahribatlar ve binanın tam ortaya çıkarılamamasından kaynaklı veri eksikliği bulunmaktadır. Ancak yine de biçimsel olarak Maison 47' e oldukça benzer olduğundan aynı şekilde değerlendirilmiştir. Birbirine oldukça yakın olan bu iki yapıdan Maison 42 erken bina olarak görülmektedir. Maison 47' nin Maison 42'i tahrip ettiği düşünülmektedir. Maison 47 biraz daha eliptik bir biçim olmasına rağmen Maison 42 yuvarlak biçimlidir. Maison 37 dışında diğer iki kamu yapısı içten bölmelere ayrılmış, farklı ebatlarda farklı sayılarda birden fazla hücre oluşturulmuştur. Mureybet yerleşiminde asıl verileri sağlayan yapı Maison 47 kamu yapısıdır. Bu yapı bölgede oldukça yaygın olan Radyan bölmeli yapılara örnektir. Maison 47 kamu yapısı, içine elipsoidal taşlar yerleştirilen ve ahşap dikmelerle desteklenen topraktan bir dış duvara sahiptir. Aynı

şekilde yapının biçimi de yuvarlağa yakın elips şeklindedir. İç donanımlarda ise farklı yenilemelerle birlikte en az 6 hücre bulunmaktadır. Merkezi bir alanı çevreleyen bu hücrelerin her biri farklı işlevlerde kullanılmış olunmalıdır ki bir hücresinde orta büyüklükte ocak, bir hücresinde ise hayvan kemikleri ele geçmiştir. Yapının genelinde ise çoğunlukla günlük işlerde kullanılan eşyalar, taş aletler ve bazı yerlerde dağınıkta olsa insan kemikleri ele geçmiştir. Maison 47 ve 42 biçimleri ve iç donanımlarıyla bölgelerinde özelliklede Jerf El Ahmar (EA 7 ve EA 30) yapıları ile benzerlik göstermektedirler. Mureybet yerleşiminin son dönem değerlendirme çalışmaları genellikle Jerf El Ahmar yerleşiminde ki yapılarla birlikte yapılmış ve karşılaştırılmıştır. Her ne kadar da kronolojik olarak bir tabloya oturtulmasalar da aslında aynı nitelikleri taşıdıkları görülmektedir. Özellikle de "Maison 47" yapısı MÖ 9455 ± 45 (Stordeur ve Ibáñez, 2008), "EA 30" yapısı MÖ 9445 ± 75 (Stordeur ve Abbès 2002) tarihlerine denk gelmektedir. Her iki yapı ÇÇNA-ÇÇNB Geçiş dönemi örneklerini oluşturmaktadır. Mureybet örneklerinde (Maison 42, 47) dış duvarların çoğunluğu topraktan oluşturulmuş, içine sağlamlaştırmak için elipsoidal taşlar yerleştirilmiş ve ahşap dikmelerle desteklenmiştir. Jerf örneklerinde ise bahsi geçen taşlarla dış duvarlar oluşturulmuştur. Aynı dönem yapıları olmalarına rağmen bazı bulgular bu yapıları birbirlerinden ayırmaktadır. Örneğin Mureybet Maison 47 yapısında bulunan hücrelere ait bölme duvarları oldukça alçak yapılmış ve bazı duvarların hemen dibinde basamak biçimi verilmiş kalıntılar ele geçmiştir. Bu şekil kullanım hücreler arası geçişin duvarların üzerinden aşılarak yapıldığını göstermektedir. Ancak bu kullanım Jerf örneklerinde görülmemektedir. Bir başka farklılık ise Jerf EA 30 yapısında taşıyıcı duvar bulunurken Maison 47 yapısında ahşap dikmeler tercih edilmiştir. Maison 47 yapısı içinde ocak kalıntısı olması da Jerf örneğinden farklı bir kulanım göstermektedir. Her ne kadar yukarıda bahsi geçen farklılıklar olmasına rağmen birbirine 40 km uzaklıkta bulunan merkezlerin oldukça benzer bir kullanım gösterdikleri aşikardır. Bu iki merkez dışında çevrelerinde bulunan yerleşimlerden çok benzer örnekler vermek zordur. Tell 'Abr 3 yapıları her ne kadar dönemsel olarak yakın olsalar da iç donanımları bakımından farklıdırlar. Ve genellikle Jerf El Ahmar EA 53, 100 ile benzerlik göstermektedirler. Ancak Tell 'Abr 3 M3 yapısında basit bir bölme uygulaması görülmektedir. Son dönem kazıları ile ortaya çıkarılan ve merkez bölgeye (Yukarı Suriye'ye) uzak olan Yukarı Dicle

Bölgesi'nde bulunan Çemka Höyük'te benzer kullanım izleri görülmektedir. Çemka Höyük örneği (Bina I-Ia) daha küçük ebatlı ve basit Radyan bölmelidir. Yine merkez bölgenin (Yukarı Suriye) güneyinde bulunan alanda Wadi Tumbaq (Abbès, 2014) ve Wadi El Hajana (Fujii ve Adachi, 2013) da benzer özelliklerde yapılar ortaya çıkarılmıştır.

Mureybet yerleşiminin anıtsal (Kamu) yapıları kendi bölgesinde bulunan bir devamlılığın ürünü gibi görülmektedir. Her ne kadar Jerf El Ahmar, Tell 'Abr 3 ve Dja'de El Mughara merkezleri ile benzer özellikler gösterse de bölge için ilk denilebilecek veriler sağlamış ve erken örnekleri ile daha da açıklayıcı olmuştur. Merkezin bölgede ilk kazılardan olmasından dolayı bir kültür (Mureybet Kültürü) olarak ele alınmış ve birçok araştırma da bu şekilde kullanılmıştır. Özellikle hem kendi bölgesinde hem de çevre bölgelerde oldukça fazla ele geçen kendine ait taş endüstrisi örnekleri bulunmaktadır ve bu kültür ile değerlendirilmektedir (Mureybet tipi ok uçları, dilgiler gibi).

5.3.4. Tell 'Abr 3

5.3.4.1. Konum, Coğrafi Özellikler, Tarihçe, Tabakalanma ve Mimari

Tell 'Abr 3 yerleşimi, Suriye'nin kuzeyinde, Türkiye sınırına 15 km mesafede, Cerablus (Kargamış) şehrinin doğusunda, Fırat Nehri'nin sol kıyısında, modern Tell 'Abr köyü içinde yer almaktadır (Harita 7-8). Yerleşim, yükselen Tişrin (Tichrine) Barajı sularından önce Fırat Nehri'ne 50 km mesafede yer almaktadır. Baraj suları yükseldikçe yerleşime daha yakınlaşmıştır. Neolitik Çağ'da nehrin tam olarak merkeze yakınlığı bilinmemektedir (Yartah, 2004b: 141; Yartah, 2013: 65). Ancak kesin olan Fırat Nehri'nin düzensiz akışı ve sürekli değişen kıvrımlarından dolayı eski dönemlerde Tell 'Abr 3 yerleşimine yakın olmalıdır (Besançon ve Sanlaville, 1981: 14).

Yerleşimin bulunduğu alan, Dicle ve Fırat Nehirleri arasındaki alüvyonlu ovaları ile doğuya doğru yükselen Cezire (Djezireh) platosunu oluşturmaktadır (Belmont, 1997: 14). Jeolojik olarak, Orta ve Üst Eosen'in çakıllı, katlı taş teraslarının bulunduğu bir alandır (Besançon ve Sanlaville, 1981: 5). Fırat Nehri'nin bu bölgede ve üst bölgelerde bulunan birçok kaynağı kendisi ile taşımasından dolayı oldukça zengin bir materyal kaynağıdır. Bölgede bulunan veya nehir ile gelen kil, kalker, tebeşir taşı ve çakmaktaşı yerleşimde oldukça fazla kullanılmış kaynaklardandır. Bunların yanında nehir taşları, çakıllar da oldukça tercih edilmiştir (Resim 152; Yartah, 2004b: 141; Yartah, 2013: 65).

Tell 'Abr 3 botanik ve zoolojik analizlerinin yayınları henüz yapılmadığından kazıcısı tarafından bölge ve bölgede bulunan yakın merkezlerle ilişkilendirilmiştir. Bu bölgede kazılan ve analizleri ile desteklenen merkezlerde botanik ve zoolojik veriler pek değişkenlik göstermemektedir (Yartah, 2004b: 141-142; Yartah, 2013: 66). Mureybet ve Jerf El Ahmar'da yapılan palinolojik[20] ve antrakolojik[21] analizler sonucu bölgenin bol bir bitki ötüşüne sahip olduğunu göstermektedir (Leroi-Gourhan 1974; Willcox 1991; Willcox, 2007; Willcox, 2008; Willcox ve Roitel, 1998; Roitel, 1997). Bu durumda Tell 'Abr 3 yerleşimi çevreye bağlı yaşam şeklinden dolayı aynı özellikleri göstermek zorundadır (Yartah, 2004b: 141; Yartah, 2013: 66). Bölgede oldukça fazla bulunan kavak ağaçlarının da o dönemde tercih edildiği düşünülmektedir. Bunun yanında meşe, demirhindi ağacı, fıstık ağaçları gibi bölgeye ait ağaçlar yapılar içinde ele geçen ve seçilebilen türlerdir. Bölgede bulunan yabanıl otlarda hem yiyecek hem de diğer kullanımlarda tercih edilmiştir (Yartah, 2004b: 141; Yartah, 2013: 66).

Tell 'Abr 3 yerleşiminin fauna örnekleri ise yine aynı benzer örneklerden elde edilen verilerle gösterilmiş; yaban öküzü, atlar, ceylanlar, yaban domuzu, geyik, koyun, tilki, tavşan ve farklı kuş türlerinden oluşmaktadır (Helmer vd., 1998; Helmer vd., 2005; Gourichon, 2002; Gourichon ve Helmer, 2008; Yartah, 2013: 66).

[20] Palinoloji: polenleri, sporları ve bazı mikroskobik planktonik organizmaları hem canlı hem de fosil formda inceleyen Botanik biliminin bir alt dalı.

[21] Son dönemlerde ortaya çıkan ve gelişen karbonize olmuş odun/ahşap ve bitki kalıntılarını inceleyen Botanik biliminin alt bilim dalı.

Tell ‘Abr yerleşimi ilk olarak 1908 yılında David G. Hogarth’ın Cerablus (Kargamış) bölgesinde yaptığı yüzey araştırmaları neticesinde kayda geçmiştir (Hogarth, 1908). Arapçada “nehri geçecek feribot” anlamına gelen merkez 1988 yılında bu mana sebebiyle ilgi çekmeye başlamış yerleşiminin Obeid tabakasıyla ilgilenen H. Hammade ve Y. Yamazaki (1995) tarafından dört sezon süren kazılar yapılmıştır. Bu kazılarda sadece Obeid tabakası dışında, alt seviyelere inilmemiş, bu sebeple Neolitik tabakaları hiç araştırılmamış hatta Neolitik tabakasının varlığında bile bahsedilmemiş, merkezin Obeid tabakasında son bulduğu bildirilmiştir (Hammade ve Yamazaki, 1995; Yartah, 2013: 66). Tişrin barajı inşası sırasında bu bölgede çalışmalar yürütülmüş, işlenmiş çakmaktaşları ve aletler toplanmış, ancak herhangi bir döneme atfedememişlerdir (Yartah, 2013: 66). Tişrin barajının su tutmaya başlamasıyla 2000 yılı kışında Fırat Nehri’nde oluşan taşkınlar sebebi ile Tell ‘Abr höyüğü tahrip olmaya başlamıştır. Taşkın sonunda ortaya çıkan kalıntıları incelemek amaçlı alana gelen T. Yartah, Obeid tabakasının bulunduğu alanın eteklerinde Neolitik tabakasını fark etmiş, Tell ‘Abr merkezinin bu tabakası Tell ‘Abr 3 olarak adlandırıldıktan sonra 1 Nisan – 8 Mayıs 2001 tarihleri arasında ilk sistemli kazılarına başlanmıştır (Yartah, 2002a; Yartah, 2002b; Yartah, 2004ba: 142; Yartah, 2004b; Yartah, 2005; Yartah, 2007; Yartah 2013: 63).

Tell ‘Abr 3 yerleşimi kuzey ve güney olmak üzere iki alana (sektör) ayrılmış ve tabakalanma bu iki alanda farklı ele alınmıştır. Tamamen bir Çanak-Çömleksiz Neolitik Çağ A (ÇÇNA) yerleşimi olan merkezde tabakalanma mimari farklılıklara göre yapılmıştır (Resim 152; Yartah, 2013: 69).

Kuzeyde 375 m² lik kazılan alanda toplamda 5 tabaka olarak ayrılmıştır. Bunlar;

- Tabaka (Seviye) 0

  Yüzey toprağının hemen altında ortaya çıkan bu tabakada gömülü olan M10a yapısı ortaya çıkarılmıştır. Bunun dışında M11 yapısının bir kısmı ortaya

çıkarılmıştır. Bu yapılar küçük duvarla hücreler ayrılmıştır. Doğu alan oldukça tahrip olduğundan hiçbir yapı ortaya çıkarılamamıştır (Resim 153-154; Yartah, 2013: 70).

- Tabaka (Seviye) I

  Bu tabaka da beş yuvarlak-dairesel yapı (M4, M6, M7, M8, M9) ortaya çıkarılmıştır. Alt tabaka (Tabaka II) yapılarının neredeyse aynısı, fakat büyütülmüş halleri olarak görülmektedir. Bu tabaka da bulunan M10a yapısının altında bulunan M10b yapısı bir platforma sahiptir, cepheleri kaplanmış ve dekore edilmiştir (Resim 153-155; Yartah, 2013: 70).

- Tabaka (Seviye) II

  Bu tabaka yapıları elipsoidal (somun ekmeği şeklinde) kireçtaşlarından örülmüş duvarları ve tabanları çakıllarla kaplı küçük dairesel evlerden oluşmaktadır (Resim 153-155; Yartah, 2013: 70).

- Tabaka (Seviye) III

  Bu tabaka bir plankarede (ACO) belirlenmiş, çakıl taban ve sert toprak tabanla temsil edilir (Yartah, 2013: 70).

- Tabaka (Seviye) IV

  Son tabaka, yine ACO plankaresi içinde, ana toprağa yerleştirilmiş basit yapılardan ve yanmış bir zeminle temsil edilir. Bu alanda bir yaban öküzü boynuzu ele geçmiştir (Yartah, 2013: 70).

Şeklinde sıralanmaktadır (Yartah, 2013: 69-70).

Güneyde oluşturulan tabakalanma, Kuzey Alan'da olduğu gibi yüzeye oldukça yakın bir şekilde başlamaktadır. Güney Alan'ında 250 m² lik alan kazılmıştır. Bu alan toplamda dört tabaka ile temsil edilmektedir. Ayrıca Güney Alanı "Kamu Yapıları" nın (M1a, M1b, M3 ve B2) bulunduğu yerdir (Yartah, 2013: 71) . Güney Alanı'ında tabakalanma;

- Tabaka (Seviye) 0

Yüzey toprağının hemen 0.10-0.15 m altında malzeme vermeye başlayan bu tabakada çok sayıda taş aletler ve işlenmiş diğer buluntular ele geçmiştir. Gömülü olan küçük M3 ve M2 yapıları bu tabakaya tarihlenmektedir (Yartah, 2013: 71).

- Tabaka (Seviye) I

Kamu yapılarından M1a yapısının bulunduğu bu tabaka birkaç evreden oluşmaktadır. Çakıl taş tabanlar ve ocakların bol olduğu tabakada M3 yapısı altındaki tahrip binalarda bulunmaktadır. İstinat duvarlarına ait bazı izler görülmektedir (Yartah, 2013: 71).

- Tabaka (Seviye) II

Bir platform ve bir geniş alanla gömülü yapı M1b bu tabakaya yerleştirilmektedir (Yartah, 2013: 71).

- Son tabaka ise tam olarak belirlenemediğinden sadece B2 yapısıyla temsil edilmektedir. B2 yapısı höyükte bulunan en eski yapısı olarak kabul edilmektedir. Bu yapıdan daha eski olduğu düşünülen renkli çakıl taşlarla yapılmış tabanları olan iki dairesel bina bulunmaktadır. Son tabaka stratigrafiye (tabakalanma) eklenmemiştir (Yartah, 2013: 71).

bu şekilde oluşturulmuştur (Yartah, 2013: 71).

Tell ‘Abr 3 mimarisi Mureybet ve Jerf El Ahmar merkezlerinin mimarileri ile benzerlik göstermektedir. Küçük dairesel evler, büyük kolektif (Kamu Yapıları) yapılar çevresinde bulunmaktadır. Tell ‘Abr 3 yapıları sadece bazı iç donanımlar ve dekor zenginliği ile ayrılmaktadır (Yartah, 2004b: 143).

Kuzey ve Güney Alanları olarak ikiye ayrılan Tell ‘Abr 3 yerleşiminde, Kuzey Alanı’nda Tabaka 0’da alt bölümlere ayrılmış, gömülü dairesel yapılarla temsil edilmektedir. Tabaka I, elipsoidal taşlarla örülmüş duvarları olan ve toprak harç ve sıva kullanılarak tamamlanmış irili ufaklı yuvarlak yapılarla temsil edilmektedir. Yüzeye yakın olan bu yapılar doğal nedenlerden ve insan elinden çıkan durumlardan ötürü oldukça tahrip edilmişlerdir. Aynı tabakada Kuzey Alanı’nın batısında başka bir yuvarlak yapı (Kamu Yapısı M10a-b iki evreli) ortaya çıkarılmıştır (Yartah, 2013: 74).

Güney Alanı’nda büyük yuvarlak, gömülü ve yarı gömülü yapılar ortaya çıkarılmıştır. Bu alanda “Kamu Yapıları” ile birlikte konutlar bulunmaktadır (Yartah, 2013: 74).

Genel olarak Tell ‘Abr kamu yapıları dışında kalan konutlar çoğunlukla yuvarlak, yarı gömülü ve çapları en çok 5.00 m’ye çıkan yapılardan oluşmaktadır. Kireçtaşları ile örülmüş duvarları bazı yapılarda sıvalı ve harçlı iken bazılarında sıvasız ve harçlıdır. Bazı konutlarda seki/platform yapıları varken bazılarının tabanları çakıl taşlar dizilmiş ya da sert toprakla kaplanmıştır. Konutlar çoğunlukla tek odalıdır (Yartah, 2013). Kamu yapılarının dışında konutlarda heykelcikler, bezemeli taş kap ve kap parçaları, bezemeli taş objeler, işlenmiş taşlar ve kemikler, öğütme taşları ve havanelleri, çok miktarda hayvan kemikleri ve taş aletler ele geçmiştir (Yartah, 2013).

Her iki alanda kamu yapıları ve konutlarla birlikte “ortak açık alanlar” ın da varlığı bilinmektedir. Çakıl tabanlar (Silo?) ve ocakların birlikte görüldüğü bu alanlar kamu yapılarının çevrelerinde çoğunlukla bulunmaktadır (Yartah, 2013: 74-75).

5.3.4.2. Tell ‘Abr 3 Anıtsal Yapıları

Tell ‘Abr 3 Kamu yapıları merkezin Güney Alanı’nda farklı yerlerde, kendinden bir öneki yapının üzerine bindirilerek yapılmış ve eski yapının kalıntıları kullanmaya devam edilmiştir. Merkezde farklı evrelere ait birçok kamu yapısı olmasına rağmen bunlar temelde birbiri üzerinde yapılmış bu sebeple çoğu incelenememiştir. Toplamda altı kamu yapısı ile temsil edilen merkezde bu yapılar gömülmüş, yuvarlak planlı ve oldukça büyük ebatlıdırlar. Özellikle bunlar içinden B2 olarak kayıt altına alınan kamu yapısı şekli ve buluntuları ile oldukça önemlidir.

5.3.4.2.1. M10a Kamu Yapısı

Kuzey Alanı’nın en batısında (Tabaka 0) bulunan bu kamu yapısı bir alt tabakada bulunan (Tabaka I) M10b kamu yapısının üzerine yapılmıştır. M10a yapısı dairesel ve gömülü bir yapıdır (Yartah, 2013: 86). Çapı 7.00 m olan yapının eski binanın bazı mimari unsurlarının kullanılmasının yanında yeniden inşa edilmiş kısımları da bulunmaktadır (Resim 156-157). Yapı içinde tam olmasa da bazı kalıntılardan dolayı iç bölmelerinin olduğu ve yapıyı hücrelere ayırdığı görülmektedir. Toplamda 4 ya da 5 art arda hücrenin varlığı bilinmektedir. Hücreler 1.00 ile 1.50 m derinliğe ulaşmaktadır. Güney ve batı kısımlarda ki hücrelerin önünde merkezi bir boşluk bulunmaktadır (Yartah, 2013: 87).

Yapının bulunduğu çukurda dış duvar bulunamamış, ancak elipsoidal şeklinde kireç taşlarının alanda yıkıntı olarak hücreleri kapladığı görülmektedir. Dış duvara ait çok az kalıntıdan yola çıkılarak elipsoidal şeklinde kireç taşları ile örülmüş, harç ve sıva kullanılmıştır. Taşlar 0.14-0.24 m ebatlarında olup bazı yerlerde bu ölçüler ve şekiller değişmektedir. Kalıntılardan anlaşıldığı kadar bazı taşlar kesilerek kare biçimli ya da dikdörtgen biçimli yapılmışlardır (Yartah, 2013: 87-88).

Yapı içinde farklı yerlerde bir platformu andıran kareye yakın biçimli sütunlar bulunmaktadır. Elipsoidal biçimli kireç taşlarının kesilmesi ile örülmüş bu sütunlar biri eksik olmak üzere toplamda 4 sütun vardır. M10a yapısının doğu yarısında, doğu batı eksenin bulunan sütun kaldırılmış olunmalıdır. Bu sütunun kare biçimli bir kesiti vardır (0.35-0.35 m). Diğer üç sütun ise 0.35 m çapında kare şeklinde yükseltilmişlerdir (Yartah, 2013: 87-88). Tahrip olan bu örme sütunların tavana kadar yükseltilip yükseltilmediği kesin değildir. Belki de sütunlar orijinal boyutunda kalmış ve üzerlerine ahşap dikmeler eklenerek çatı/dam yapısı desteklenmiştir (Resim 158-159). Yapının güneybatı kısmında 0.28 m çapında, çevresi ve tabanı taşlarla döşenmiş bir çukurluk bulunmuştur. Bu çukurluğun bir ahşap dikme yuvası olabileceği düşünülmektedir. Taş döşeme sütunların dört bir çevresi kalın bir sıva ile kaplanmıştır. Bunlar üzerinde herhangi bir süslemeye denk gelinmemiştir (Yartah, 2013: 88).

Yapının tabanı güney alanda oldukça sert bir toprakla kaplanmıştır. Kuzey alanında ise kireç taşı ve çakıllarla yapılmış bir döşeme bulunmaktadır. Tahrip olan bu taş döşemeli alandan çok miktarda kemik ve işlenmiş buluntular ele geçmiştir (Yartah, 2013: 88).

M10a yapısının çatı/dam öğesine ait veriler oldukça sınırlıdır. Yapı içinde bulunan sütun ve dikmelerle birlikte çok miktarda yanmış ahşap kalıntıları çatı/dam olgusunu göstermektedir. M10a yapısının yanması ya da yakılması sonucu çatı/dam yapısının çöktüğü tahmin edilmektedir (Yartah, 2013: 88).

Yapının güney alanında sert tabanın altında yaban öküzü boynuzları ve kemikleri gömülmüştür. Kuzey alanında, yangın katmalarının hemen altında yanmış yaban öküzü kemikleri ele geçmiş, bu kemiklerin sağ ve solunda birer figürin bulunmuştur. İlk figürin kilden yapılmış, yan taraflar bulunan toplam dört bacağı olan hayvan formundadır. Diğeri ise bir kadını andıran duruşu ile çakmaktaşından yapılmış bir heykelcik gibi görünmektedir (Resim 160; Yartah, 2013: 89). Kuzey alan taş döşemeleri ve buluntuları ile bir depo olarak kabul görmüştür. Yapı içinden

çok miktarda çakmaktaşı ve obsidyen aletler ele geçmiştir. Bunların yanında süslü/bezemeli klorit vazo parçaları ve kireç taşından yapılma çeşitli nesneler bulunmuştur (Resim 160, 161; Yartah, 2013: 89).

5.3.4.2.2. M10b Kamu Yapısı

M10b (Tabaka I) yapısı, Tell 'Abr 3 Kuzey Alanı'nın en batısında, M10a (Tabaka 0) yapısının hemen altında bulunmaktadır. Yapı 7.00 m çapında, dairesel ve 1.20 m derinlikte çukur içine gömülü olarak ortaya çıkarılmıştır. Yapının üst yapı M10a gibi yandığı ya da yakıldığı görülmektedir (Resim 162; Yartah, 2013: 89).

Güney Alanı yapıları gibi bu yapıda sarımsı sert bir toprakla inşa edilmeye başlanmıştır. Yapının dış duvarları döküldüğü için geneli hakkında veri elde etmek mümkün değildir. İhtimalle yapının dış duvarları oturtulduğu çukurun sınırları oluşturulmuştur ve sıva ile destek elemanları ile güçlendirilmiştir. Ancak kuzey alanda 1.20 m uzunluğunda ortaya çıkarılan dış duvarın parçası şeklinde yapılmış sağlamlaştırma duvarı ayakta kalmıştır. Bu taş duvardan yola çıkılarak yapıda elipsoidal kireç taşlarının harç kullanılarak yükseltildiği görülmektedir (Yartah, 2013: 90-91). Yapının batı ve kuzeydeki çukur duvarları alçıyla sıvanmıştır. Sadece bu alanda görülen uygulama ihtimalle bir yenileme sonrası yapılmış olunmalıdır. Yapının geri kalan kısmında genellikle sarımsı toprak harç ve sıva için kullanılmıştır. Yapı tabanı tamamen sert sarımsı kalın bir toprak örtüsü ile kaplanmıştır (Resim 162; Yartah, 2013: 90-91).

Yapı içinde, güney duvarına karşı yaklaşık 0.60 m yüksekliğinde, 1.40 x 2.60 m ebatlarında bir platform/seki inşa edilmiştir. Güney duvara karşı yarım daire şeklinde olan platform/sekinin alnında bir çıkıntı yer almaktadır. Çıkıntı 0.60 m uzunluğunda, 0.30 m genişliğinde basit bir paye biçimindedir. Platformun tüm çevresi kalın bir şekilde sıvanmış ve bezemelerle süslenmiştir (Resim 163; Yartah, 2013: 91). Platform tahrip olduğundan çoğu bezemeleri sıva dökülmüş ya da tamamen tahrip olmuştur (Resim 163). Platformun kenar uzunlukları boyunca küçük çakıl taşları iki sıra halinde dizilmiş ve yapının sınır konturları belirlenmiştir.

Platformun dayatıldığı dış duvarın bir kısmı (0.70 m) ayakta kalmıştır. Bu duvarın yine sağlamlaştırma/destek duvarı gibi elipsoidal (somun ekmek tipi) taşlarla örülmüştür. Bu alanda bazı taşların süslendiği ve bazı taşların ise sıvandıktan sonra süslendiği görülmektedir. Yapı içinde farklı alanlarda bezemeli sıva örneklerinin ele geçmesinden dolayı binanın tamamen bezemeli olduğunu düşündürmektedir (Yartah, 2013: 91-92).

Yapının üst kısmını ise ahşap dikmeler ya da taş döşeme sütunlar taşımaktadır. M10a yapısı gibi her iki öğenin birlikte kullanılması da muhtemeldir. M10b yapısında beş dikme izi bulunmuştur (Yartah, 2013: 92). Alanın güney kısmında iki adet, 0.20-0.30 m çapında delikleri bulunan taş örme ile yapılmış ahşap dikme yuvaları bulunmaktadır. Küçük kireç taşları ile örülmüş bu dikme yuvalarının özenli yapıldığı ve yenileme gördüğü açıkça bellidir. Platforma yakın olan bu dikme yuvaları etrafında oldukça fazla yanmış odun kalıntıları ele geçmiştir. Diğer iki dikme ise kuzey alanda, duvarın hemen dibinde bulunan basit, 0.20-0.30 m çapında yuvarlak dikme delikleri ile temsil edilmektedir. Bu deliklerin etrafında da oldukça yanmış odun kalıntıları bulunmuştur (Yartah, 2013: 92). Son dikme ise platformun doğu ucunda 0.20 m çapında bulunan dikme yuvası ile kanıtlanmıştır. Bu ahşap dikme yuvasının çevresinde, ahşabın şeklini almış oldukça sert sıvalar oldukça süslü bir biçimde ele geçmiştir. Dikmenin sarımsı sert toprakla sıvandığı ve tıpkı platform sıvasında olduğu gibi bezendiği görülmektedir. Çatı yapısına ait olan ve 0.30 m çapında yatay şekilde yanmış ahşapların birer kiriş olarak kullanıldığı düşünülmektedir (Yartah, 2013: 92).

Yapı içinde ayrıntılı bir çalışma sonucunda, yapı çevre duvarının iç kısmının tamamen sıvandığı ve bezendiği tahmin edilmektedir. Dikmelere kadar sıvanan ve bezenen yapı içinde iç düzenleme olarak sadece bezemeli platform bulunmaktadır (Resim 163). Platform, ahşap dikmeler ve çevre duvarının iç kısmına uygulanan sıva üzerinde geometrik şekiller, gelişi güzel yapılmış izler, ahşap ya da sert bir cisimle yapılmış çentik bezemeler ve sıva ya da duvar ustalarının bezeme yaparken bıraktıkları el-parmak izleri bulunan süsleme öğeleri arasındadır. Ustaların el-parmak

izlerinin bilerek bezeme motifi olarak da kullanmış oldukları düşünülmektedir (Yartah, 2013: 93).

Yapı içinde, platformun hemen kenarında yaban öküzü kemikleri taban üzerinde ele geçmiştir. Yapının doğusuna iki, batısına bir olmak üzere toplamda üç büyük bazalt öğütme taşı yerleştirilmiştir. Platform üzerinde ise birkaç parça kalker kap parçası ele geçmiştir. Yapı genelinde, kalker ve klorit kap parçaları bulunmuştur. İnsan yüzü şeklinde yapılmış küçük taşların yanında birçok kazıma bezeme ile yapılmış motifleri olan çay taşları, klorit taşlar ele geçmiştir. Çakmaktaşı, obsidyen ve kemik aletler bol miktarda bulunmuştur. Ayrıca bu alanda boynuzdan yapılmış bir kılıfta ele geçmiştir (Resim 164; Yartah, 2013: 94-95).

5.3.4.2.3. M1a Kamu Yapısı

Tell 'Abr 3 yerleşiminin Güney Alanı'nda bulunan M1a "Kamu Yapısı" (Tabaka I) 1.10 m derinlikte gömülü oldukça büyük bir yapıdır (Resim 165-167). Bina kendi döneminde yanmış ya da yakılmıştır (Resim 167). Bu sebeple çoğu kalıntıları sağlam şekilde korunmuştur. Bir alt tabakada bulunan M1b kamu yapısı üzerine konumlandırılmış olan yapı 7.90 m çapında ve daireseldir (Yartah, 2013: 100-101, 103).

Yapının dış duvarları Jerf El Ahmar örneklerinde olduğu gibi, çukur içinde oturtulmuş, dış duvarları belli aralıklarla yerleştirilmiş ahşap dikmelerle desteklenmiştir. Ahşap dikmeler 0.15-0.25 m çapında oldukları duvar içinde bulunan negatiflerinde, yuvalarında ve sıvalarında belirlenmektedir (Resim 167). Binanın içi alçak duvarlarla bölümlendirilmiştir (Yartah, 2013: 101). Binanın güney yarısı oldukça karışık bir yapıyı işaret etmektedir (Resim 164). Bu iç yapının kilden yapılmış, 0.50-0.60 m yükseklikte, 2.60x2.00 m ebatlarında kabarık, dairesel olmayan bir platforma dayandırılmıştır. Elipsoidal taşlarla yükseltilen bir duvarın bu platformun doğusuna yerleştirildiği ve sonradan eklenen ikinci bir duvarla da kuzey-güney yönlü ilerletildiği görülmektedir (Yartah, 2013: 100-101). Platform üzerine yıkılan duvarın üst yapıya, çatı/dama kadar yüksekliğinin olduğu düşünülmektedir.

Bu duvarın binayı doğu-batı olarak ikiye ayırdığı varsayılmaktadır. Duvarın yaklaşık 1.00 tabanı ile birlikte hem ayırma duvarı hem de taşıyıcı duvar olduğu düşünülmektedir. Binanın doğu-batı ekseninde toprak ve taşlardan yapılmış bir 1.00 uzunluğunda başka bir platform bulunmaktadır. Bu kısa platformun çatı ile alakalı bir sütun yapısı olabileceği düşünülmektedir(Resim 168-169; Yartah, 2013: 101).

Yapının dış duvarlarının taş ile örüldüğüne ait kanıtlar yoktur. İhtimalle M10b yapısı gibi yerleştirildiği çukurun iç sınırlarını sıva ve destek elemanları ile sağlamlaştırarak kullanmışlardır. Çukuru dairesel ve düzenli bir şekilde kazdıktan sonra, iç kısımdan çukurun sınırları 0.10-0.25 m çapında ahşap direklerle desteklenip sıvanmıştır. İzleri oldukça belirgin olan, dış duvar (çukurun iç kısmı) üzerindeki ahşap dikmelerin negatifleri ve zeminde bulunan dikme yuvalarından, taş duvar kullanılmadı açıkça belirgindir (Yartah, 2013: 100-102). Tabanda bulunan bazıları basit bazıları ise taşlarla desteklenmiş dikme çukurları içinde yanmış ahşap kalınlarına rastlanmıştır. Belli aralıklarla duvara destek amaçlı konulan bu dikmelerin duvar boyunu aştığı ve çatıyı da desteklediği düşünülmektedir. Yapının kuzey duvarında diğer dikmelerden farklı, daha kalın ve zemininin oldukça sağlam yapıldığı iki dikme daha bulunmuştur. Aynı şekilde karşı kısımda, güney duvarında da iki ya da üç büyük dikmenin varlığı kanıtlanmıştır. Bu iki alandaki dikmeler ihtimalle ana yük taşıyıcı dikme görevini üstlenmiş ve çatı iskeletini taşımaktadırlar (Yartah, 2013: 100-102). Yapının doğu kısmında da iki kalın ahşap dikme izine rastlanmış, ancak karşısında bulunan batı duvarında bu şekilde ahşap dikmeler bulunamamıştır. Ancak bu duvar dibinde bulunan yukarıda da bahsi geçen 1.00 uzunluğunda bir taş örgü platform bulunmaktadır. İhtimalle bu taş örgü ahşap dikmelerin yerine kullanılmış taşıyıcı duvar görevindedir. Yapının batı duvarına yakın yerde 3.40 m çapında ve 0.25 m derinliğinde bir çukur alan tespit edilmiştir. Çukur alanın tam olarak hangi işlevde kullanıldığı bilinmemektedir, ancak üst yapıyı taşıyan merkezi dikmenin burada olabileceği düşünülmektedir (Yartah, 2013: 100-102).

Yapı içinde biri doğu duvarına karşı diğeri kuzeydoğu duvarına yaslanır biçimde iki toprak seki/bank bulunmaktadır. İlk seki yukarıda bahsedilen geniş

çukurun hemen yanında bulunmaktadır. İki seki de 0.30-0.40 m genişliği geçmezler. Doğu kesimde, orta büyüklükte çakıl taşlarıyla ve sert sarımsı toprakla inşa edilmiş kavisli alçak duvarı ile çevrelenen 1.20 m çapında, 0.25 m derinliğinde yarım daire şeklinde bir çukur bulunmaktadır. Bu çukur içinde oldukça fazla yanmış malzeme ile birlikte hayvan kemikleri de bolca ele geçmiştir. Kuzeybatı bankının/sekisinin yakınında 0.60 çapında yuvarlak bir ocak kalıntısı daha çıkarılmıştır. At nalı biçiminde inşa edilen elipsoidal taşlarla çevrelenmiştir (Yartah, 2013: 101-102).

Yapı içinde depolama hücrelerinin ya da elemanlarının olmamasına rağmen oldukça fazla tahıl kalıntısı ele geçmiştir. Binanın doğu duvarı dibinde oldukça kömürleşmiş çavdar taneleri bulunmuştur. Yanmış çatı kalıntılarının altında 2.00 x 1.50 m'lik alan içinde 0.60 m yüksekliğe varan tahıl örnekleri ihtimalle tohum için toplanmış halde yanmıştır (Yartah, 2013:106-107). D. Stordeur ve G. Willcox'a göre bu tohumlar deri ya da bir tür sepet gibi bozulabilir bir kap içinde saklanmış ve bu sebeple alanda dağınık olmadan ele geçmişlerdir (Stordeur ve Willcox, 2009). Bu alana yakın yerde iki büyük öğütme taşı, birkaç havaneli ve ezgi taşı benzeri buluntu ele geçmiştir. Yapının günlük işler içinde kullanıldığını gösteren önemli buluntulardır (Resim 170; Yartah, 2013: 107).

Yapını içinden farklı alanlarda birikinti şeklinde hayvan kemikleri ele geçmiştir. Bunların istifli olmalarından dolayı bilerek bu alanlara yerleştirildiği düşünülmektedir. Merkezi alanda bulunan taş duvarlı platform yapısının hemen yanında yaban öküzüne ait kemikler ele geçmiştir (Yartah, 2013: 106). Yapı içinde dağınık olarak insan kemiklerinin de bulunması bir mezar olabileceğini düşündürmüş, ancak yapılan incelemeler sonucu bu kemikleri başka bir yerden getirilip buraya bırakıldığı kanısına varılmıştır. İkincil bir gömme gibi görünen iskeletin (?) oldukça dağınık olduğu ve çoğu parçasının da eksik olduğu görülmektedir. Doğu bankının tabanında bir adet kalker heykelcik ele geçmiştir. Bu küçük heykelcik bir akbaba ya da ona benzer bir hayvanı temsil etmektedir (Yartah, 2013: 105-107, 108).

Yapının genelinden 6 adet öğütme taşı, havanelleri, kalker ve klorit kap parçaları, bezemeli küçük taşlar, işlenmiş taş ve kemik aletler ele geçmiştir (Resim 171; Yartah, 2013: 107).

5.3.4.2.4. M1b Kamu Yapısı

Tell 'Abr 3 yerleşiminin Güney Alanı'nda M1a yapısın hemen altında daha küçük çaplı dairesel yapıdır. M1b (tabaka II) yapısın çoğu mimari unsuru M1a tarafından yeniden kullanılmıştır bu sebeple yapı oldukça tahrip durumdadır. M1b yapısı 6.00 m çapında, dairesel, tahribattan dolayı çukur derinliği bilinmeyen bir "Kamu Yapısı" dır (Resim 172-173; Yartah, 2013: 111).

Yapının dış duvarı diğer yapı (M1a) gibi çukurun iç kesimleri direklerle ve destek elemanları ile sağlamlaştırılıp kullanıldığı tahmin edilmektedir. Taban üzerinde bulunan dikme yuvaları bunu kanıtlar niteliktedir (Yartah, 2013: 111-112). Üst yapıda oluşturulan dikme ve üst yapılara benzer bir uygulama bu yapıda da kullanılmıştır. Kuzey-güney alanlarda iki büyük dikme karşılıklı yerleştirilmiştir. İhtimalle dam/çatı yapısını taşıyan bu dikmelere çukurun çevresi boyunca yerleştirilen daha küçük çaplı dikmeler destek vermektedir (Resim 170-171). Bu yapıda farklı bir uygulama olarak direk yuvalarının tabanları çakıl döşenmiş ve yine dikme çakıllar sıkıştırılarak sağlamlaştırılmıştır (Yartah, 2013: 111-112).

Yapının güney kısmında, yaklaşık 2.00 uzunluğunda, 1.20 m genişliğinde ve 0ç40 m yüksekliğinde oval bir platform/seki ortaya çıkarılmıştır. Platformun yakınında bir ocak çukuru ve kuzeybatı duvarını sağlamlaştırmak için küçük taşlarla örülmüş temel kalıntıları bulunmaktadır (Resim 173). Yapının tabanı sarımsı sert toprakla kapatılmış, doğu alanında ise çakıl taşlarla oluşturulmuş bir taş döşemeden oluşmaktadır (Yartah, 2013: 112).

Yapıda, M1a da olduğu gibi platformun kenarlarında yaban öküzüne ait kemikler bir çukur içinde, üzerleri çakıl taşları ile örtülüp sıvanmışlardır (Yartah,

2013: 113). Aynı platform üzerine çok sayıda süslenmiş taş objeler, altı oluklu taş, obsidyen boncuk, çakmaktaşı ok uçları ve yine hayvan kemikleri gömülmüştür. Ocak çukurunda ise bezemeli klorit bir kap, bir avcı ya da insan ile geometrik ve hayvan motifleri ile bezenmiş bir plaka ve birkaç renkli taş ele geçmiştir (Resim 174-175). Bunlar dışında bina içinde birkaç öğütme taşı da bulunmuştur (Resim 173; Yartah, 2013: 113-114).

Yapıda depo olarak kullanılan bir alan, hücre bulunmamaktadır. Ancak yanmış tahıl kalıntılarının altında çökmüş ve izi kalmış ahşap ya da doğal bir maddeden yapılmış kap görülmektedir (Yartah, 2013: 113).

5.3.4.2.5. M3 Kamu Yapısı

Tell 'Abr 3 yerleşiminin Güney Alanı'nda tamamen yakılmış, 0.65 m çukur içine gömülü, dairesel bir yapıdır. M1a - M1b yapılarının hemen güneyinde, M2 yapısının bitişiğindedir (Yartah, 2013: 115). Bu "Kamu Yapısı" nın hemen güneyinde "açık ortak alan" şeklinde yapılmış çakıllarla kaplı bir alan bulunmaktadır. M3 "Kamu Yapısı" açık ortak alanı ve yapışığında M2 yapısı ile aynı dönemde kullanılmış ve ihtimalle ilişkili yapılardır (Resim 176-177; Yartah, 2013: 98-99, 115).

M3 yapısı 7.50 m çapı ile Güney Alanı'nda ortaya çıkarılan en büyük yapılardandır. M3 çukuru 0.60-0.75 m derinlikte kazılmış, alt tabakada bulunan başka bir yapı üzerine konumlandırılmıştır (Yartah, 2013: 117). Bu çukur tamamen dikey olarak kazılmamıştır, zemindeki çap üst açıklığındaki çaptan daha küçüktür. Bu sistemle dış duvarın içe çökmesi engellenmeye çalışılmıştır. Çukurun kazılma işleminden sonra ikinci adım olarak bu çukurun iç kısmına belli aralıklarla ahşap dikmeler yerleştirilmiş ve alçak taş sıraları ile küçük hücrelere ayrılmıştır (Yartah, 2013: 117-118). Bu yapıda farklı olarak kireç taşından elipsoidal taşlarla örülmüş dış duvar bulunmaktadır (Resim 177). Diğer yapılarda taş örme duvarların varlığı görülemezken bu yapıda tüm çukur boyunca izleri vardır. Dikmeler bu duvarlarla birlikte yükseltilmiştir. Taş örgü duvarın sadece güney-batı hattı tam olarak

görülebilmektedir. Diğer kısımlar ya tahrip olmuş ya da diğer yapılar sebebiyle açılamamıştır. Bu güney duvarı üzerinde 0.22 x 0.22 x 0.12 m ölçülerinde hayvan bezemeli bir taşın kullanılmış olması ilginçtir. Bu bezemeli taş platformun köşesinde bulunan dikme yuvasının arkasında bulunmaktadır. Duvar üzerinde tam belli olmayan, ancak zemin üzerinde toplamda 12 dikmenin varlığı bilinmektedir (Resim 178; Yartah, 2013: 117-119).

Dış duvarın saklı olan kuzey ve güney duvarlarının hemen önünde platformlar yapılmış, ayrıntılı çalışmalar sonucunda bu iki duvarın elipsoidal kireç taşlarının, 0.60 m yüksekliğinde ahşap dikmelerle birlikte yapıldığı görülmektedir. Platformlardan güneyde bulunan üzerinde bir kemer çıkıntı yapmaktadır. 0.60 m yüksekliğinde, 2.00 m genişliğinde, 2.60 m uzunluğunda olan bu platform eski yapının taş duvarı üzerine yapılmıştır (Yartah, 2013: 119-120). Platformun hemen yanında ters biçimde devşirme bir bazalt öğütme taşı ihtimalle dikme altlığı olarak kullanılmıştır. Kuzeyde bulunan platform, 1.80 çapında olan yarım daire şeklindedir. Yüzeyleri moloz taşlardan ve eski yapının taşlarının kullanılması ile oluşturulmuştur (Yartah, 2013: 119-120). Bu platformun hemen kuzeydoğu köşesinde bitişik halde, dış duvara karşı, 0.50 m çapında, 0.60 m yüksekliğinde elipsoidal taşlarla örülmüş bir ocak bulunmuştur. Yapının kuzey hücresi içinde (B), aynı platformun batı duvarına karşı 0.70 m çapında, 0.25 m derinlikte bir ocak çukuru bulunmuş, çukurun taşlarla doldurulduğu görülmüştür (Yartah, 2013: 119-120).

Platformların batı kısmına kireç taşları ve çakıllarla mekan/hücre oluşturacak duvarlar örülmüştür. İlk duvar (doğu – batı yönlü) 0.15-0.20 m uzunluğunda elipsoidal taşlarla inşa edilmiştir. Bu duvarın hemen önünde delikli bazalt bir öğütme taşı bulunmaktadır (Yartah, 2013: 120). İkinci duvar ise batı-kuzey yönlü, hafif kıvrımlıdır ve aynı taşlarla örülmüştür. Bazalt öğütme taşı ile arasında 0.60 m'lik bir açıklık bulunmaktadır. Bahsi geçen duvarların yüksekliği 0.25-0.35 m arasında değişmektedir. Sadece sınır koymak için kullanılan bu duvarların sıvanıp sıvanmadığı ya da sağlamlaştırıldıkları kesin değildir (Yartah, 2013: 120-121).

Yapının duvarları ve platformları su, silt ve saman karışımından oluşan bir sıva ile kaplanmışlardır. Güney platformda bulunan kırmızı kaplama-sıva ve yabani öküz başı bu yapının önemli olduğunu göstermektedir (Resim 177). Diğer yapılarda giriş ile ilgili kesin bir şey söylenemese de M3 yapısının girişi ile ilgili birkaç veri ele geçmiştir (Yartah, 2013: 121). Dış duvar ve yapının dışında bağımsız bir duvarın kesiştiği görülmektedir. Dış duvarın batı ucu bir çift dikmeyle son bulmakta, direklerden 1.00 m kuzeybatıda yuvarlak, içi oyuk kavisli bir taş ortaya çıkarılmıştır. İhtimalle kapı yapısının dönmesini sağlayan bu taş (söve taşı) dıştaki kavisli duvarla da bağlantılı görünmektedir(Yartah, 2013: 121).

Yapı içinde, yukarıda da değinildiği gibi taş plak üzerine bezenmiş (ihtimalle panter?) yırtıcı bir hayvan, dış duvarın güney kısmını süslemektedir. Dış duvarın doğu kısmında yırtıcı bir hayvanı, duvarın batı kısmında cinsel organının vurgulandığı bir kadını ve sonuncunun ise insanı ya da hayvanı temsil eden toplamda üç heykelcik ele geçmiştir. Bunlar dışında bina içinde çok miktarda geometrik, insan ve hayvan motifli taş objeler, kırık klorit ve kalker kaplar ve işlenmiş taş, kemik aletler ele geçmiştir (Resim 179; Yartah, 2013: 121-123).

Yapı içinden çok fazla hayvan kemiği ele geçmiştir. Bu hayvan kemiklerinin dağınık olması bir tarafa binanın belirli yerlerine kasıtlı olarak gömüldükleri ya da bırakıldıkları düşünülmektedir. Bu kemiklerin çoğunlukla yaban öküzüne ait oldukları düşünülmektedir(Yartah, 2013: 122-123).

5.3.4.2.6. B2 Kamu Yapısı

B2 “Kamu Yapısı” Tell ‘Abr 3 yerleşiminin Güney Alanı’nda, Tişrin Barajının hemen kıyı dibinde, yükselen sular tarafından tahrip olmuş yapıdır (Resim 180-181). Kendi döneminde yanmış ya da yakılmış olan binada baraj suyunun tahribinden arta kalan kısımlar sağlam bulunmuştur (Yartah, 2004b: 144; Yartah, 2013: 123). B2 binası 1.55 m derinlikte bir çukur içine yerleştirilmiştir. Yapı 10.00 - 12.00 m çapında, dairesel bir plana sahiptir (iki çap ölçüsünün verilmesinin nedeni yapı duvarının iki basamaklı olmasından kaynaklıdır, üst basamakta 12.00 m, alt

basamakta yani yapı içinde 10.00 m'dir). Yüzeyde yüksekliği 0.60 m olarak tahmin edilen bir duvar çukuru ortaya çıkarılmıştır (Resim 180-181). Bu duvar çukurunun çatıyı taşıyan duvara ait olduğu düşünülmektedir. Bu çukurun duvarı 0.25 m çapında ahşap dikmelerle ile donatılmış ve kalın bir kille kaplanarak el izleri ile süslenmiştir (Yartah, 2004b: 144; Yartah, 2013: 124). Yapının duvarları taş örgüyle yapılmamış, çukurun iç kısmı dikmeler ve kalın sıva ile desteklenerek duvar olarak kullanılmıştır (Resim 182). Bina içinde ele geçen sıva döküntüleri üzerinde bezemelerin olduğu fark edilmektedir. Yapının sıvama sonrası bezendiği, hatta bazı sıvalarda dikme izlerinin varlığı da görülmektedir. Ancak duvar diplerinde kayda geçecek herhangi bir dikme çukuru görülmemiştir (Yartah, 2013: 124).

Açılan çukurda ilk kez bu bina yapılmış, eski bir yapının üzerine kurulmamıştır (Yartah, 2013: 123). Gömülü binanın yüksekliği ve dıştaki (açık alandaki) duvarın yüksekliği ile 2.00 m ulaşmaktadır. Binanın iç kısmında yapıyı çevreleyen 0.55 m yüksekliğinde, 1.48 m genişliğinde bir platform bulunmaktadır (Resim 183). Platformun çevrelediği alan ise boş bir alan olarak kalmıştır. Platformun boylu boyunca boş alana bakan tüm yüzü 0.60 x 0.35 m ölçülerinde levhalarla döşenmiştir (ele geçen, toplamda 16 adet, Resim 183-185). Dikey levhaların ön yüzü ise geometrik motiflerin eşlik ettiği vahşi hayvanları betimleyen motiflerle süslenmiştir (Yartah, 2004b: 144; Yartah, 2013: 124-126).

Platformun hemen önünde, levhalar arasına yerleştirilmiş 0.70 m çapında silindirik/konik biçimli sütun/dikme altlıkları biraz dışarı çıkıntı yaparak bu alanı bir petek şekline dönüştürmüştür. Bu sütun altıkları dışında yine aynı yerde zeminleri çakıl taşlarla döşenmiş 0.25 m çaplarında birkaç dikme yuvasına karşılaşılmıştır (Yartah, 2013: 125). Çatı yapısını taşıyan bu dikmelerin dış duvar içinde ve merkeze yakın bir yerde daire şekilde sıralandığı görülmektedir. Diğer yapılarda duvar ile birlikte kullanılan dikmelere destek olarak ikişer büyük dikme eşlik ederken B2 yapısında dairesel dikmelerin merkezinde, B2 yapısının merkezinde taşıyıcı dikme kullanılmıştır (Resim 183-185; Yartah, 2004b: 144; Yartah, 2013: 125).

B2 binasının zemini ilk olarak ezilmiş tebeşir taşının toprak ile karıştırılması ve alana serilmesi ile yapılmıştır. Yenilenen taban da bu sefer farklı alanlarda farklı uygulamalar görülmektedir (Yartah, 2013: 127). Platform ve süslü levhalar tarafından oluşturulan hücrelerin ikisinde iki adet yarı dairesel gömülü yapı (çukurluk) oluşturulmuştur. Binanın merkezi yönünde bulunan iki kanala açılan bu yapılar tamamen beyaz, siyah ve yeşil renkli çakıl taşlarıyla kaplıdırlar. Çakıl taşlarının özenle seçildikleri şekilleri ve renlerinden fark edilmektedir. İki gömülü alan 1. 00 m çapında, hafif çöküntü şeklindedirler (Yartah, 2013: 127-128). Bu iki yapının her birinden ayrı olarak birbirine paralel ilerleyen iki kanal ilerde başka iki adet 0.30 m çapında yine çakıl taş döşeli çukura bağlanmaktadırlar. 0.30 m çapında ki çukurlardan biri yine döşemeli 0.55 m çapında başka bir çukura bağlanmaktadır. Bu bağlantılı çukur yapılarının ne işe yaradığı kesin olarak bilinmese de sıvıların taşınması ile ilgili olabileceği düşünülmektedir. Binada ki uygulamanın henüz benzeri başka bir binada ve yerleşimde bulunamamıştır (Yartah, 2013: 127). Wadi Feynan'da bir kanal sistemi (Finlayson vd., 2011: 8184), Bouqras'ta su tahliyesi (Contenson ve Van Liere, 1966: 186), ÇÇNB yerleşimi olan El Kown'da kanalizasyon-drenaj olarak benzerleri bulunmaktadır (Stordeur, 1989; Stordeur, 2000c). Ancak bunlar tam olarak B2 yapısında ki sistemi karşılamamaktadır (Yartah, 2013: 128).

B2 binasının ikinci kat tabanında da aynı uygulama izleri görülmektedir. Bu alanda iki sıvı tahliye çukurunun kapatıldığı görülmektedir. Benzer şekilde "ceylan levhası" olarak adlandırılan döşemenin tabanı deseni kapatacak şekilde bu zeminle kaplanmıştır. Ceylan motifinin görülmesi için bir delik bırakılmıştır (Yartah, 2013: 128).

Yapının çatı/dam kalıntısıyla ilgili bilgiler, yapının dış kısmına örülen duvar ve yapı içinde ki dikmelerle birlikte çok miktarda yanmış ahşap kalıntılarından varlığı anlaşılmaktadır. Ancak düz ya da farklı bir şekilde olduğu bilinmemektedir. Yapı içinden kalın, kısa yanmış ahşapların kalıntısından kaynaklı olarak bir kiriş sisteminin varlığına söylemek mümkündür. Yine de kesin olan yapının üstünün örtüldüğüdür (Yartah, 2004b: 144; Yartah, 2013: 125, 128).

Binanın ana mekanı, petek biçiminde oluşturulan platform, ihtimalle tahliye için kullanılan çukurluklar ve dikmelerin bulunduğu orta kısımdır. Platform hem biçimiyle hem de üzerindeki taş levhalarda bulunan bezemeleriyle dikkat çekmesinin yanında henüz örneğinin bulunmadığı bir ocak yapısıyla da dikkat çekmektedir. Ocak yapısı, elipsoidal küçük taşlarla çevrelenmiş 0.30 m çapında ve 0.20 m derinlikte platformun üzerine yapılmıştır. Platform üzerine yapılan ocak ilk kez bu merkezde ortaya çıkarılmıştır (Yartah, 2004b: 144; Yartah, 2013: 129).

Platform ve farklı yerlerde bulunan taş levhalar üzerindeki motiflere ayrıntılı bakacak olursak stilize insan ve hayvan motiflerinin yanında geometrik motiflerde kullanılmıştır. Geometrik motiflerin doğayı temsil ettikleri düşünülmektedir (Yartah, 2013: 129). İlk örnek iki dikme (1. ve 2. Dikmeler) arasında bulunan 0.65 x 0.37 x 0.10 m ebatlarında olan "Ceylan Motifli Levha" dır (Resim 185/1; Yartah, 2004b: 145; Yartah, 2013: 129). Dikey olarak yerleştirilen levhayı yatay incelersek; orta kısmı birbirine paralel iki çizgi kazıma arasına zigzag motifleri yapılarak ayrılmıştır. Bu dikey bezeme dört adet yatay zigzag bezeme ile kesişmektedir. Bu yatay zigzag bezemeler levhanın sonuna kadar devam etmekte ve herhangi bir şekilde sınırlandırma çizgileri yoktur (Yartah, 2004b: 146; Yartah, 2013: 129-130). İki paralel çizgi arasında bulunan zigzaglı dikey bezemenin üst noktasında bulunan boşluklar eğimli bir açıyla yenide ufak zigzaglar ve on adet noktalama ile doldurulmuştur. Bu sahnenin hemen yan tarafında (sağ sahnede) uzun, sivri ve çıkıntısız boynuzları, ön kısımdan arkaya doğru daralan bir gövde yapısı, dört bacağı ve orta uzunlukta bulunan kuyruğu ile bir hayvan betimlenmiştir (Resim 185/1). Kafa kısmı oldukça küçük verilmiş, boynuzlar, kulaklar, boyun, kuyruk ve ayaklar tek çizgi olarak verilmiştir. İlk bakışta hayvanın cinsi tam olarak tahmin edilemese de yaban keçisi ya da ceylan olduğu düşünülmüştür. Ancak şematik bir ceylan olduğu genel kabul görmüştür (Yartah, 2004b: 146; Yartah, 2013: 130).

B2 yapısı içinde ele geçen iki taş levha üzerinde kedigillerden bir ya da iki hayvanın betimlemesi yapılmıştır. "Panter[22]" olabileceği düşünülen bu taş levhalardan ilkinde iki hayvan (Panter?) betimlenmiştir (Resim 186/2; Yartah, 2004b: 146; Yartah, 2013: 130). Bahsi geçen hayvanlar üstten verilmiş, iki hayvanın dört bacağı (toplamda sekiz bacak) dışarda, önlere doğru düz bir şekilde, parmakları birkaç (çizimlerde iki olarak görülmekte) çizgi olarak verilmiştir (Yartah, 2004b: 146; Yartah, 2013: 130). Bu hayvanların pençelerine benzer örnekler Tell Qaramel 'de bir taş levha üzerinde de ele geçmiştir (Mazurowski ve Yartah, 2001: fig. 11). İki hayvandan sağda ki daha iri tasvir edilmiş, Yartah bunun bir cinsiyet belirtmek için yapıldığını düşünmektedir (Resim 186/2). Hayvanlar baş kısmından kuyruk sonuna kadar tek parça olarak verilmiş, baş kısmı oval köşeli üçgen biçiminde, boyun kısmı ise sadece bir daralmayla gösterilmiştir. Hayvanların tek kulağı iki çizgi olarak verilmiş ve toplamda dört kulak sekiz çizgi ile gösterilmiştir. Gövdeler ise boyundan ortaya genişleyip kuyruk kısmına doğru daralmaktadır. Gövde ve kuyruk arasında bir sınır çizgisi konulmamış, gövdenin daraldığı yerde kuyruk aynı kalınlıkta başlayıp daralarak son kısma kadar devam etmektedir (Yartah, 2004b: 147; Yartah, 2013: 130). İki hayvanın her uzvu, her yeri noktalanarak bezenmiştir. Bunların hayvanların üzerindeki (Panter?) benekleri temsil ettiği düşünülmektedir. Taş levhanın üst kısmında ki dar alanda iki kuş kazıma bezemesi görülmektedir (Resim 186/2). Küçük verilen bu kuşların yırtıcı kuş oldukları tahmin edilmektedir (Yartah, 2004b: 147; Yartah, 2013: 130). Kanatları açık, ağız kısımları (Gagaları) uzun ve kapalı verilmiştir. Kuşlar uçar gibi gösterilmişlerdir.

Yukarıda açıklanan taş levhanın hemen bitişiğinde ele geçen diğer bezemeli taş levha üzerinde üç kedigillerden bir tane de kanatları açık şekilde kuş betimlenmiştir (Resim 186/1; Yartah, 2004b: 147; Yartah, 2013: 130-131). Kazıma olarak yapılan motiflerden kuş diğerlerine göre oldukça küçük verilmiştir. Levhanın geniş yüzünde verilen üç hayvanın diğer levhadaki gibi panter oldukları

[22] Yartah bahsi geçen bezemedeki hayvanın panter olduğunu ileri sürmüş, ancak panter genellikle siyah bir hayvandır bazı türlerinde benek olmasına karşın çok yakından bakılmadığı sürece belli olmazlar. Bunun aksine eğer kedigillerden bir hayvan olacaksa bile "leopar" daha uygundur. Ancak benim fikrime göre bunlar sürüngenleri (kertenkele) temsil etmektedir. Üzerinde uçan kuşunda bunları yemeye çalışan bir avcı olduğu kanaatindeyim. Özellikle de ikinci taş levhada.

düşünülmektedir. Üç hayvandan en sondaki diğerlerine göre daha iri verilmiştir (Yartah, 2004b: 147; Yartah, 2013: 131). Başlar oval köşeli boyuna doğru daralarak üçgenimsi bir şekille kapanmadan ya da ayırma çizgisi verilmeden devam etmektedir. Baş kısımda kulaklar biraz daha gerçeğe yakın şekilde, yarım daire şeklinde baş kısmına yapıştırılmıştır. Bu levhada kulaklar baş kısmından ayırma çizgileri ile farklı verilmiş hatta bu farklılık baş ve gövde boyunca devam eden kısa düz çizgilerin aksine kulaklarda eğimli verilerek vurgulanmıştır. Üç hayvanda kulaklar aynı ebatta değildir, en sonda verilen (en sağda) iri hayvanın kulakları daha küçük, ortadaki ise soldakine göre biraz daha büyük, ilk hayvanın kulakları ise büyük olarak verilmiş ve hatta bu hayvanın kulakları içindeki çizgiler daha belirgindir (Resim 186/1). Sağ ve soldaki hayvanların dışta kalan bacakları düz ve uzun, yine bu hayvanların içteki bacakları ortada bulunan hayvanın ön ve arka bacakları ile bitişik verilmiştir (Yartah, 2004b: 149; Yartah, 2013: 131). Ortadaki hayvanın ön ve arka ayak parmaklarının sayısı birleştirmeden dolayı belli değildir, ancak yine de (ön ve arka) dört parmağı gösteren çizgiler belirsiz olarak verilmiştir. Sağ ve soldaki hayvanların dışta verilen ön ayaklarında dört parmak, arka ayaklarında beş parmak verilmiştir. İlk iki hayvanın gövdeleri boyundan itibaren kuyruğa kadar düz şekilde verilmiş, kuyruktan itibaren daralarak ve uzayarak levhanın dışına kapanmadan (son bulmadan) devam etmektedir. Sağdaki son hayvanda ise gövde, boyundan dar başlayıp orta kısımda genişlemiş ve kuyruğa doğru daralarak devam etmiş, ancak diğerleri gibi son bulmadan levhanın dışına taşmaktadır. Üç hayvanın her yeri kazıma çizim doğrultusuna göre kısa çizgilerle bezenmiştir (Yartah, 2004b: 149; Yartah, 2013: 130). Eğimli duran ayaklarda eğimli kısa çizgiler, dikey duran gövde ve baş kısmında dikey kısa çizgiler, yatay kuyrukta yatay çizgiler gibi.

Başka bir panter (?) bezemeli taş levha ceylan motifli taş levhanın yakınında ele geçmiştir. Alçak kabartma olarak yapılan bu taş levhada ana figür, kare biçimli kabartma şerilerin kapladığı alanın ortasında bulunmaktadır (Resim 186/4). Üst kısımdaki kabartma şerit hayvanın kafasına yakın yerde son bulmuş, altta bulunan şerit soldaki şerite ilerlerken birleşmeden aşağı doğru yön alarak devam etmiştir. Kabartma levha nem ve diğer nedenlerden dolayı oldukça tahriptir. Hayvan diğer levhalarda ki hayvanlardan farklı olarak üstten verilmesine rağmen kulaklar yerine

gözler verilmiştir. Yuvarlatılmış üstünde yuvarlak gözler, yanlara doğru açılmış bacaklar ve gövdeden geniş sona doğru daralan ve kıvrılan kuyruk ile verilmiştir (Yartah, 2004b: 149; Yartah, 2013: 131-132).

Tell 'Abr 3 kazıları başlamadan önce bu binanın bulunduğu alanda tahribattan arta kalan kalıntılar arasında birkaç levha parçası bulunmuştur. Dört adet taş levha üzerinde bezemeler görülmektedir. İki levhada birer yaban öküzü/boğa başı betimlenmiştir (Yartah, 2013: 132). İlk levha oldukça kırık ve eksiktir, boğa başının oldukça iyi betimlendiği ve etrafında birkaç belirsiz motifin görüldüğü tekli sahneden oluşur. İkinci taş levha daha sağlam şekildedir. Levhanın alt kısmında boynuzları aşağı doğru inmiş bir boğa başı verilmiştir. Boğa başı üst kısımdan boydan boya yatay iki kazıma çizgi ile ayrılmaktadır. Boğanın yan kısmında tam izleri belli olmayan geometrik motifler bulunmaktadır. İki çizginin ayırdığı üst kesimde ise belirsiz kazıma çizgiler bulunmaktadır (Yartah, 2013: 132). Son iki levhadan birinde bir kazıma çember etrafında düz tek çizgiler, diğerinde ise zigzag çizgilerin çevrelediği bir alanda bir çember etrafında üçlü çizgilerle oluşturulmuş dört buket yer almaktadır. "Güneş" betimlemesi olarak kabul edilen bu levhalar ihtimalle farklı sahnelerden kırık olarak ele geçmiştir (Yartah, 2013: 133).

B2 yapısı içinde ele geçen en önemli bulgulardan biride ceylan motifli levhanın hemen 0.20 m ilerisinde bulunan bezemeli, silindirik bir taştır. Bu taşın bir stel veya heykel olması muhtemeldir (Yartah, 2004b: 153-154; Yartah, 2013: 133). Kazıcısı tarafından stel olarak kayıtlara geçen bulgu şematik bir insan biçiminde oyulmuştur. Kalker olan bu stel yaklaşık 0.22 çapında, 0.55 m yüksekliğindedir. Yapısı bakımından bir sütun altlığı olarak yapıldığı düşünülmektedir. stelin bir yüzü eliptik bir biçimde işlenmeden bırakılmış diğer yüzü yüksek kabartma ile bezenmiştir. Stelin her iki üst ucundan birer kabartma aşağı doğru iner, soldaki kabartma ortada dirsek alarak sağ köşeye yönlendirilmiş ve son bulmuştur. Soldan inen kabartma ise stelin en altına kadar iner ve burada dirsek yaparak sola doğru ilerleyip son bulmaktadır (Resim 186/3). Göbekli Tepe ve Nevali Çori örneklerinde sıkça görülen bir motiftir (Yartah, 2004b: 153-154; Yartah, 2013: 133).

Bina içinde ihtimalle bir etçil hayvanı (Panter?) temsil eden bir heykelcik, bezemeli klorit kap parçaları, farklı malzemelerden kap parçaları, bezemeli taşlar, işlenmiş taş aletler, obsidyen ve çakmaktaşı aletler, kemik aletler ve çok miktarda hayvan kemikleri ele geçmiştir. Özellikle platform ve çevresine, binanın farklı yerlerinde kasıtlı bırakılmış yaban öküzü/boğa kemikleri ele geçmiştir. Bunlar dışında yapı da çok miktarda bezemeli sıva döküntüleri de bulunmuştur (Yartah, 2004b: 151; Yartah, 2013: 133-134).

5.3.4.3. Tell 'Abr 3 Anıtsal (Kamu) Yapılarının Değerlendirilmesi

Tell 'Abr 3 yerleşimi Güney ve Kuzey olmak üzere iki alanda ele alınmış, erken tabaka yapılarının ortaya çıkarıldığı Kuzey Alanı' nda M10a (0) ve M10b (1) kamu yapıları iki ayrı tabakada birbiri üzerine yapılmışlardır. Merkezin en erken örnekleri olan bu yapılardan sonra aynı alan kullanılmamış ve Güney Alanı hem yerleşimin odak noktası hem de kamu yapılarının görüldüğü yer olmuştur. Böyle bir değişime sebebin ne olduğu kesin olarak bilinememektedir. Jerf El Ahmar Batı ve Doğu alanların ayırımında su baskınları gibi etkenlerin neden olduğu düşünülürken Tell 'Abr 3 yerleşiminde Çanak-Çömleksiz Neolitik Çağ A döneminde yerleşimin yön değiştirmesinin sebebi bilinmemektedir. Jerf gibi su baskınlarından yola çıkılamamaktadır. Çünkü Fırat Nehri merkezin güneyinde yer almakta ve günümüz baraj su tutmasıyla güney alan su altında kalmaktadır. Güney ve Kuzey alanların aynı tabaka ve aynı evrelerde yerleşim gördüğüne dair herhangi bir veri sunulmadığından şuan için kuzey alanın yapılan mimari ve kalabalıklaşan nüfus açısından dar, güney alanın daha geniş olduğu varsaymak mümkündür.

Neolitik Çağ, özellikle erken dönemlerinde (ÇÇNA-ÇÇNB) bir yerleşimin odak noktası her zaman "Kamu Yapıları" nın olduğu ve bu yapılar etrafına kurulan konutlarda yaşamların sürdürüldüğü düşünülmektedir. Bu sebeple belli bir zaman sonra Tell 'Abr 3 insanları Tabaka I den sonra güney alanı kullanmaya başlamışlardır. Ancak ne konutlarda ne de "Kamu Yapıları" nda keskin bir değişim olmamış ve yerleşimin son dönemlerine kadar (ÇÇNA için) aynı tip yapılar inşa

edilmiştir. Mureybet ve Jerf El Ahmar yapılarına benzer bir sistem üzerine kurulmuş gömülü, yuvarlak ve dikmelerle desteklenmiş binaları bulunmaktadır.

Tell ‘Abr 3 “Kamu Yapıları” içinde birbirinden farklı iç dinamikler bulunmaktadır. Özellikle M1a, M3 ve B2 yapılarının iç düzenlemeleri diğer yapılardan ayrılmaktadır. M1a yapısı içinde, çatı/dam yapısının taşımak ve yapıyı bölmelere ayırmak için kullanılan platform-duvar ikilisinin birlikte kullanıldığı bir iç kullanım bulunmaktadır. Jerf El Ahmar, Mureybet merkezlerinde bulunan taşıyıcı duvardan farklı olarak bu yapıda duvar geniş bir platformla yükselmekte ve farklı yönlerde birkaç duvardan oluşmaktadır. M3 içinde bulunan basit Radyan bölmeler Jerf El Ahmar’ daha düzgün ve yüksek biçimde yapılırken Tell ‘Abr 3 örneğinde basit taş ve toprak karışımından oluşan alçak bir sınırlama ile yapılmıştır. Bu özelliği ile nerdeyse Çemka Höyük Bina I’in “Basit Radyan Bölmeli Yapısı” ile aynıdır (Çiftçi vd., 2020: 30-31). B2 kamu yapısı ise iç mimaride platformun dış konturlarına yerleştirilen dikmelerle bir petek görüntüsü almış, platform ve dikmeler bezemeli taş levhalarla hem desteklenmiş hem de süslenmiştir. Yapım olarak Jerf El Ahmar “EA 53” binasında bulunan taş levhalarla aynı doğrultuda yapılmışlardır (Stordeur, 2015). Her iki binada da bulunan taş levhalar platform/sekilerin merkeze olan kısmına oturtulmuş, dikmeler arasını kapsamakta ve bezemeleri ile dikkat çekmektedir. Jerf El Ahmar, Tell ‘Abr 3 gibi süsleme yapılmış diğer merkezler daha sonra ele alınacak başlıkta değerlendirilmiştir. Bu merkezlerde bulunan faunal bezemeler ve diğer motifler arasında bulunan benzerlikler ve farklılıklar olmasına rağmen hedefte aynı konular dikkat çekicidir. Göbekli Tepe ve Nevali Çori’ nin payeleri, Dja’de boyalı payeleri, Çayönü, Körtik Tepe, Boncuklu Tarla eserlerde ki bezemeler gibi buluntularda işlenen konular farklı objelerde olmalarına rağmen genelde aynı konulardır.

5.4. Cezire Bölgesi

5.4.1. Nemrik 9

5.4.1.1. Konum, Coğrafi Özellikler, Tarihçe, Tabakalanma ve Mimari

Nemrik 9 yerleşimi Kuzey Irak Bölgesi'nde, Dohuk şehri sınırları içinde, Musul'un 55 km kuzeybatısında, Kürt Dağları'nın dış sırtı ile Dicle Vadisi arasında bir sırt üzerindedir (Harita 7-8). Geniş bir alana yayılan yerleşim 2 hektardan fazla yer kaplamaktadır (Kozlowski, 1989: 25; Kozlowski ve Kempisty, 1990: 348).

Nemrik 9 yerleşimi, Dicle Nehri'nin üçüncü terasında (Pleistosen), nehir yatağından yaklaşık 1500, Kürt Dağları'nın eteklerinden yaklaşık 340 m yükseklikte, deniz seviyesinden yaklaşık 345 m yükseklikte konumlandırılmıştır (Resim 187-188). Günümüz nehir yatağından 65-70 m üzerinde, çok sayıda ufak vadi tarafından bölünen (Pleistosen) üçüncü teras üzerinde, bahsi geçen vadilerin oluşturduğu bir ada üzerindedir(Kozlowski, 1989: 25; Kozlowski ve Kempisty, 1990: 348). Yerleşimin bulunduğu bölgede incelemeler sonucunda, ağaç kümelerinin varlığı, orman izleri bulunmaktadır. Kül Ağacı-Bitkisi, Ceviz, Fıstık ve Ilgın ağaçlarının kalıntıları ele geçmiş bunun yanında çok miktarda yabanıl otlar ve bitkilerin varlığı da bilinmektedir. Ayrıca şuan bile Kürt Dağları'nın yamaçları karışık meşe ormanları ile kaplıdır (Kozlowski ve Kempisty, 1990: 348-349). Yerleşim sakinleri çoğunlukla geçimlerini bozkır ve ormanlara, avlanmaya bağlamaktadır. Fiğ, mercimek, bezelye ve yabanıl tahılların yanı sıra kara ve su yumuşakçaları ve tohumları, farklı bitki tohumlarının besin olarak kullanıldığı bilinmektedir (Kozlowski ve Kempisty, 1990: 349). Balıkçılık ile ilgili veriler kısıtlıdır, Dicle Nehri'nin 2 km uzaklıkta olmasından dolayı bu nehri pek kullanmış gibi görünmemektedirler. Bölgede çok miktarda antilop ve ceylan türü gibi hayvanlarla birlikte kızıl geyik, karaca, yaban domuzu, yaban öküzü gibi büyük yabanıl hayvanlarda bulunmaktadır (Kozlowski ve Kempisty, 1990: 349).

Avcı Toplayıcı faaliyetlerine ek olarak Nemrik sakinleri geç aşamalarda azda olsa tarım yapmışlardır. MÖ 7. Binlerde tarım ve evcilleştirilmiş (koyun, keçi, domuz, sığır) hayvanların kanıtları ele geçmiştir (Kozlowski ve Kempisty, 1990: 350).

Nemrik 9, Kuzey Irak'ta bulunan ve Dicle Nehri üzerine kurulan Saddam Barajı suları altında kalma tehlikesinde olduğundan 1985-87 yıllarında Varşova Üniversitesi'nden Stefan Karol Kozlowski başkanlığında ve Irak Eski Eserler Müdürlüğü tarafından sistemli kurtarma kazıları yapılmıştır (Kozlowski, 1989: 25-26; Kozlowski ve Kempisty, 1990: 348).

Nemrik 9 yerleşiminde kazılar ve sondajlardan sonra bir tabakalanma (MÖ 10.150-8500/8000) oluşturulmuş, çoğunlukla mimari değişimler ve büyük yangın katmanları bu tabaklanmayı oluşturmada koşut sayılmıştır(Kozlowski, 1989: 25-26; Kozlowski ve Kempisty, 1990: 350). Ancak bir yıl arayla yayınlanan iki makalede çok farklı tarihler verilmiştir.

- Erken Tabaka [MÖ 11.bin sonu (Kozlowski, 1989: 30) - MÖ 9. Binyıl (Kozlowski ve Kempisty, 1990: 350)]: Bakir toprağa gömülü, yuvarlak yapıların bulunduğu en eski tabaka olarak bilinmektedir. Bu tabakada üç yapı açığa çıkarılmıştır. Ana toprak içine gömülü olan bu yapılar yuvarlak ve tek odalıdırlar (Kozlowski, 1989: 26). Bu tabaka yapıları iki tip altında ele alınmıştır. İlk tip, kulübeye benzer yapılar, ikinci tip ise kerpiç benzeri çamurlarla (Tauf/Pisa[23]) örülmüş yapılardan oluşmaktadır (Kozlowski ve Kempisty, 1990: 352-353). En eski tabakada sadece 1B yapısı kulübe tipinde yapılmış geri kalan yapılarda ise kil/toprak duvarlı yapı örnekleri mevcuttur (Resim 189). 1B yapısı, yaklaşık 5.60 m çapında, herhangi bir bölme veya ek yapı ile alakası olmayan tek başına, tek odalı yuvarlak bir yapıdır. 0.60-0.75 m gömülü olan yapının hiçbir yerde duvar izlerine rastlanmamıştır. İhtimalle çukur içinin duvar olarak kullanımı söz konusudur (Kozlowski, 1989: 26-27; Kozlowski ve Kempisty, 1990: 352-353). Diğer iki yapı ise kil-toprak duvarlı yapı tipinde yapılmış, 9A ve 6 nolu yapılardır (Resim 189). 9A

[23] Kerpiç şeklinde kil, sıkıştırılmış kil-toprak topakları.

yapısı 5.00 m çapında dairesel bir plana sahiptir. Yaklaşık 0.50-0.60 m bir çukur içinden yükseltilen yapının duvarları 0.20 m kalınlığında çeşitli boylarda sıkıştırılmış kil/toprak blokları (tauf-pisa) ile yükseltilmiştir (Kozlowski ve Kempisty, 1990: 352-353). Duvarlar ince bir kil sıva ile kaplanmıştır. 6 nolu yapı 9A gibi planlanmış ve inşa edilmiştir, ancak ebat olarak daha küçüktür. Ayrıca bu yapı içinde dikme yuvaları ve iki adet mezar bulunmuştur (Kozlowski, 1989: 26-27; Kozlowski ve Kempisty, 1990: 352-353).

- Orta Tabaka [MÖ 10. Binyıl (Kozlowski, 1989: 30) - MÖ 8. Binyıl, (Kozlowski ve Kempisty, 1990: 350]: En fazla yapı kalıntılarının ele geçtiği tabakadır. Aynı şekilde farklı malzeme ve biçimlerde çeşitli yapıların ortaya çıktığı tabakadır. Bu tabakada bulunan ve 1A yapısı olarak ele alınan bina "Kamu Yapısı" özelliğindedir (alttaki başlıkta ayrıntılı ele alınmıştır). Bu tabaka yapılarında genellikle sıkıştırılmış kil/toprak topaklarının kurutulmuş versiyonları ele geçmiştir (Kozlowski, 1989: 26-27; Kozlowski ve Kempisty, 1990: 354). Daha gelişkin bir duvar tekniği ile kerpiç malzemenin kullanıldığı görülmektedir. Genel çağları 3.00-5.00 m arasında değişen konutlar yuvarlak yapılı, gömülü ve yukarıda açıklanan kerpiç malzeme ve kurutulmamış şekilsiz kil-toprak topaklarının kullanıldığı yapılardan oluşmaktadır (Kozlowski ve Kempisty, 1990: 355). 3 ve 10 nolu yapılar bu özelliklerin görüldüğü iki örneği teşkil etmektedir. İki yapı içinde seki benzeri unsurların yanında dikme yuvalarına ait izler açıkça seçilmekteyken dikmelere ait yanma kalıntıları hiç ele geçmemiştir. Yapılarda çok miktarda öğütme taşları, işlenmiş taşlar ve taş aletler bulunmuştur. Yapı 10 içinde ayrıca zengin ölü hediyeleri ile iki (iç içe) mezarda bulunmuştur (Kozlowski, 1989: 26-27; Kozlowski ve Kempisty, 1990: 355-357).

- Geç Tabaka [MÖ 10.bin yılsonundan 9.bin yıl ortasına kadar (Kozlowski, 1989: 30) - MÖ 8. Bin yılsonu – MÖ 7. Bin yılın ilk yarısı. Kozlowski ve Kempisty, 1990: 350)]: Bu tabaka iki yapı katı olarak ayrılmıştır. Bu ayrım ise yapı 4 ve 14'ün birbiri üzerine konumlandırmaları ve oldukça farklı bir şekilde yapılmalarından kaynaklanmaktadır (Kozlowski, 1989: 26-27). İlk alt yapı katı, hepsinde güneşte kurutulmuş kerpiç malzemelerin kullanılması ile ayrılmaktadır (4 ve 8 nolu yapılar).

Bu yapı katına ait binalarda en ilginç uygulama kil-marn karışımı sütunların varlığıdır ve yuvarlak biçimlidirler. Alt yapı katında ise yapılar dörtgen bir şekil almaya başlamıştır. Yine sütunlu olan bu yapılarda aynı tip duvar örgüsü görülmektedir (Kozlowski ve Kempisty, 1990: 358-359).

Nemrik 9 yerleşim yerinde buluntular tam kontekstleriyle verilmediğinden yapılar içi bağlantı kurulamamaktadır. Bu sebeple buluntular genel olarak ele alınmıştır.

Yerleşimde birçok mezar açığa çıkarılmıştır. Özellikle üst tabaka ait ihnumasyon gömüler çoğunlukla tam, geri kalanlar ise sadece kafatasları ya da iskelete ait parçalar içermektedir. Bazıları taban altına bazıları ise terkedilmiş yapıların içine yapılmıştır. Yerleşimin güney kısmında bir mezar alanı ortaya çıkarılmış, hoker pozisyonun birçok iskelet bulunmaktadır. Mezarlık alan yerleşimin en geç tabakasına tarihlendirilmektedir. İskeletler oval çukurlar içinde, bazıları kille kaplanmış, çoğunluğunda ölü hediyesi bulunmayan mezarlardan oluşmaktadır (Kozlowski, 1989: 27).

Yapılarda çok miktarda taş eserler ele geçmiştir. Çok farklı şekillerde bulunan bu taş eserlerde dönemsel bir ayırıma gidilememiştir. Öğütme taşları, havanelleri, diğer öğütücü aletler, taşlama aletleri, parlatma aletleri, plaklar, sivri ve kesici aletler gibi birçok nesne bulunmaktadır. Biri mermerden yapılmış bir kap olmak üzere birçok taş kap ve parçaları ele geçmiştir (Kozlowski, 1989: 27).

Çeşitli şekillerde özel taş eserlerle birlikte farklı malzeme eserlerin ele geçtiği merkezde, taş kolye, malakit boncuklar, cinsel organ biçimli taş nesneler, nehir kabuğu süsleri ve kemik aletler gibi birçok buluntu vardır. Bunlardan en özelleri arasında kil veya taştan yapılmış heykelcikler bulunmaktadır. Kil örneklerinde domuz gibi bazı hayvanların ya tüm ya da sadece baş kısımları betimlenmiştir, ayrıca birde antropomorfik bir figürde bulunmaktadır. Taş örneklerde ise kedigiller, kuşlar ya da kuş başları ve insan tipli toplamda 16 heykelcik bulunmuştur (Kozlowski, 1989: 28-30).

5.4.1.2. Nemrik 9 Anıtsal Yapıları

Nemrik 9 yerleşimi kazılarının yapıldığı senelerde yapılarda farklı bir ayırıma gitmemiş, genellikle "House – Ev" olarak nitelemişlerdir. Erken tabakaya ait yapılarda "Kamu Yapısı" özeliği gösterecek bir binadan bahsedilmemiştir. Ancak Orta tabakada bulunan "House" 1A yapısı özellikleri ve buluntuları ile bu yapı türünü temsil etmektedir. Geç tabakaya tarihlendirilen yapıların ise sadece özelliklerinden dolayı bir başlık altında verilmeleri tercih edilmiştir. Bunu sebebi ise Geç Tabaka yapılarında ki iç dekorasyonun hem 1A ile benzerlik göstermesi hem de diğer merkezlerde bunlara benzer kamu yapılarının olmasıdır. Tüm yapılar içinde günlük kullanım eşyalarının (Öğütme taşları, havanelleri, işlenmiş taşlar, taş aletler) yanında çok miktarda hayvan kemikleri bulunmuştur. Ancak mekan içine ait ocak yapıları bulunamamıştır. Ayrıca giriş ve pencere yapılarına ait somut veriler bulunamamıştır (Kozlowski, 1989: 26-27; Kozlowski ve Kempisty, 1990: 350-351).

5.4.1.2.1. "House" 1A (Orta Tabaka) Kamu Yapısı

House 1A olarak ele alınan bina yerleşimin kuzey kesiminde yer almaktadır. Yaklaşık olarak 7.00 – 8.00 m ölçülerinde düzensiz bir dairesel biçim sergilemektedir (Resim 190; Kozlowski ve Kempisty, 1990: 354-356). Yapı hemen altında bulunan ve bir alt evreye tarihlendirilen 1B binasının üzerine konumlandırılmıştır. 1B binası 1A binasından oldukça küçüktür ve hiçbir şekilde duvarlar birbirine denk gelmeyecek şekilde 1A yapısının ortasında bulunmaktadır. 1A binasının duvarlarında 0.51x0.12x0.06 m ebatlarında elipsoidal biçimde güneşte kurutulmuş kerpiç malzemeler (tuğla biçimli) kullanılmıştır (Kozlowski, 1989: 26-27; Kozlowski ve Kempisty, 1990: 354-356). Tell 'Abr 3, Qermez Dere gibi merkezlerde bulunan elipsoidal taşların toprak biçimlileri gibi görülmektedirler ki bu da Nemrik 9 yerleşiminin bataklık tarzı bir bölgede olmasından ve yeterli taş kaynaklarının olmamasının ötürü toprak kullanılmıştır ya da bir geleneğin ürünün olarak taş kullanmak tercih edilmemişte olabilirler.

Yapının dış duvarları ve iç kısımda bulunan her türlü unsur çok ince bir kil sıva ile kaplanmıştır (0.01-0.03 m). Tabanlarda genellikle kalın bir sert toprak dolgu katmanı ve üzerine ince kil ya da alçı benzeri bir sıva ile kaplama görülmektedir. Her ne kadar özenli bir taban oluşturulmak istense de bazı yerlerde eğimli, fazla derin olmayan çukurluklar veya tümsekler bulunmaktadır (Kozlowski, 1989: 26-27; Kozlowski ve Kempisty, 1990: 354-356). Binanın güney alanında bahsi geçen tabandan 0.12 m yükseklikte büyük çift platformlar, kuzey duvarına karşılık gelen daha küçük platformlar yer almaktadır. Kazıcısı tarafından kuzey platformların şekli ve boyutları bakımından tek kişi için yapılmış uyuma yeri olarak nitelendirilmiştir (0.70-1.80 m ebatlarında). Güney platformları ise biraz daha farklı tasarlanmış gibi görülmektedir. Bu platformların (batı-doğu) uyuma, oturma ve üstlerinde bulunan izlerden dolayı birkaç dikme alanı olarak kullanıldığı düşünülmektedir (Resim 190; Kozlowski, 1989: 26-27; Kozlowski ve Kempisty, 1990: 354-356). Platformlar üzerinde bulunan dikmelerin oldukça küçük çaplı oldukları, bir çatı/dam örtüsünü taşımaktan çok deri ya da farklı bir örtme şekliyle kullanılarak bölme yapıları olarak kullanıldıkları düşünülmektedir. Geç Tabaka'da bulunan bölmeli yapıların erken tipleri olarak yorumlanmış bu sistem alanda ortaya çıkarılan tek örnek gibidir. Ayrıca bu güney alanda günlük işlerin yapıldığını gösteren birçok buluntuda bulunmaktadır (öğütme taşları, havanelleri ve oldukça fazla ele geçen taş alet üretim kalıntıları-yongalar. Kozlowski ve Kempisty, 1990: 354-356).

Bu binanın duvarları ve yukarıda bahsi geçen ince dikmeler bir üst yapıyı taşımak için yetersiz gibi görünmektedirler. 1A yapısının destek fonksiyonları yapının güney ve kuzey alanlarında taşlarla güçlendirilmiş dikme deliklerinden anlamak mümkündür (Kozlowski ve Kempisty, 1990: 354-356). İki alanda da ikişer olmak üzere toplamda dört ahşap dikme delikleri ortaya çıkarılmıştır (Resim 190). Taşlarla desteklenen bu deliklerden anlaşılabildiği kadarıyla 0.20-0.35 m çapında ahşapların kullanıldığı görülmektedir. Birbirine eşit mesafelerde bulunan dikmelerin kuzey-güney uzaklıkları 2.00 m, doğu – batı mesafeleri 4.00 m olarak ölçülmüş ve bir dörtgen biçim araz etmektedirler (Kozlowski, 1989: 26-27; Kozlowski ve Kempisty, 1990: 354-356). Binanın iç kısmında oldukça fazla yanmış ahşap kalıntıları ile birlikte yanmış toprak tortular ele geçmiştir. Bu tortular incelendiğinde

içinde saman – bitki kalıntılarının kullanıldığı fark edilmiştir. Çatı/dam yapısının kalıntıları olan bu yanmış malzemeler üst yapı hakkında bilgi vermektedir. İhtimalle dikmeler üzerinde oluşturulan kirişli iskelet üzerine dal, çalı-çırpı, bitkiler atılmış ve üzeri çamurla kaplanmış olunmalıdır. Kalıntılardan yola çıkılarak çatı/dam yapısının kalınlığı 0.13 m gibi bir genişlikte olmalıdır, çünkü ele geçen birkaç yanmış toprak tortudan bu kalınlık seçilebilmektedir (Kozlowski ve Kempisty, 1990: 355-356).

Binanın girişi ya da aydınlatması (pencereler) hakkında bir bilgi yoktur, kazıcısı tarafından ihtimalle damdan bir giriş ve ahşap bir merdiven kullanıldığı şeklinde bir yorum gelmiştir (Kozlowski ve Kempisty, 1990: 355).

5.4.1.2.2. Geç Tabaka Kamu Yapıları

Nemrik 9 yerleşiminin bu tabakasına yerleştirilen yapılar biçimleri ile farklılık göstermektedirler. Yapı "House" 1, 4 ve 8 yuvarlak plan arz ederken yapı "House" 2 dörtgen bir biçimde inşa edilmiştir. İç dekorasyon yönünden yapı 1A'dan ayrılan "House" 1, 4 ve 8 aslında diğer unsurlarla benzer özellikler göstermektedir (Resim 191-194).

5.4.1.2.2.1. Yuvarlak Planlı Kamu Yapıları

Geç tabaka yapıları olarak ele alınan "House" 1, 4 ve 8 binaları üst tabaka yapılarının devamlılığı gibi görülmektedirler. Kendi ilerinde ise bu yapılar nerdeyse aynı yapılmış sadece "House" 4 yapısında iç unsurlarda bir farklılık görülmektedir (Kozlowski ve Kempisty, 1990: 350-351). Üç yapıda 7.00 m civarında çaplara sahip, yuvarlak biçimli ve gömülü inşa edilmiştir. Duvarlarda güneşte kurutulmuş kerpiç malzeme kullanılmıştır. Yapıların içi tamamen sıvanmıştır. Bahsi geçen bu yapılar kendinden önceki binaların üzerine konumlandırılmıştır ("House" 1, 1A, 1B üç katmanlı yapı sürekliliği vardır. (Kozlowski, 1989: 26-27; Kozlowski ve Kempisty, 1990: 358-359).

Geç Tabaka, yuvarlak planlı yapılarının Orta Tabaka yapılarından ayrılan en önemli özelliği dikmelerde yapılan yeni uygulama ve değişimlerdir. Bunun dışında iki tabaka yapıları aynıdır. Orta Tabaka yapısı olan "House" 1A binasında dört ahşap sütun kullanılırken, Geç tabaka, yuvarlak yapılar evresinde "House" 1 ve 8 de dört, "House" 4'te güneyde iki adet yapılmış kil-marn karşımı olan oldukça sert bir dolguyla çatıya/dama kadar yükseltilmiş yuvarlak ya da dörtgen biçimli sütunların yer almasıdır (Kozlowski ve Kempisty, 1990: 358-359). 1A yapısının güneyinde bulunan çift platformlar gibi Geç Tabaka yuvarlak yapılarında da aynı yerde platform oluşturulmuş (sadece "House" 4'te belirgindir, Resim 191-192) ve bahsi geçen kil-marn sütunlar bu platformlar üzerinden yükseltilmiştir (Kozlowski, 1989: 26-27; Kozlowski ve Kempisty, 1990: 359). "House" 1 ve 8 binalarının kuzey ve güney alanlarında dörtgen/oval (düzensiz şekilli) iki çift kil-marn sütun (doğu-batı yönlü) bulunurken "House" 4'de sadece güney alanda, batı ve doğu kesimlerde bulunan iki platformun köşelerinden yükseltilen iki dörtgen biçimli kil-marn sütun bulunmaktadır (Resim 191-192; Kozlowski ve Kempisty, 1990: 358).

"House" 1 binasının güney sütunlarının önünde doğu-batı yönlü kurutulmuş kerpiç malzeme ile yapılmış tahrip bir duvar yükseltilmiştir. İhtimalle sütunlara destek olarak yapılan bu duvar çatıya/dama kadar yükseltilmiştir ya da doğu duvarına dayatılarak ilerleyen tahrip duvarın bir bölme duvarı olması da muhtemeldir (Resim 193). Aynı şekilde son evre yapısı olan "House" 2 binasında da iki sütun arasında böyle bir işlem görülmektedir (Resim 194; Kozlowski ve Kempisty, 1990: 359). "House" 4 binasının kuzeyinde sütunlara denk gelecek şekilde birbirine teğet doğu ve batıda çift dikme delikleri bulunmuştur. Çift dikme deliklerinin yan yana olması iki dikmenin birlikte kullanıldığını toplamda dört dikmenin varlığını göstermektedir. "House" 4 içinde iki platform (sütun) arasında çok miktarda öğütme taşları ve havanelleri ele geçmiştir (Kozlowski, 1989: 26-27; Kozlowski ve Kempisty, 1990: 359).

5.4.1.2.2.1. Dörtgen Planlı Kamu Yapıları

Nemrik 9 yerleşiminin Geç Tabakası 'nın son evresine tarihlendirilen, dörtgen biçimli, alt evre binalarında bulunan kil-marn sütunlarla donatılmış yapı örnekleri bulunmaktadır. Bu evre 3 bina ile temsil edilmektedir (Kozlowski ve Kempisty, 1990: 359). "House" 2 (8.00x7.00 m), "House" 5 (7.00x6.00 m) ve "House" 14 (6.50x5.50 m) binaları tamamen aynı özellikler göstermektedir. Binalar kuzey-güney yönlü yerleştirilmiştir. Her binada kuzey-güney alanlarda ikişer olmak üzere toplamda dört kil-marn sütun bulunmaktadır. Sütunlar düzensiz aralıklar yerleştirilmiştir (Kozlowski, 1989: 26-27; Kozlowski ve Kempisty, 1990: 359-360).

"House" 2 ve 5 binalarının sütunları 1.20 m'ye ulaşan yükseklikleri ile en iyi korunmuş örneklerdendirler. İki binada ki sütunlar bir alt evrede bulunan sütunlarla aynı özelliklerdedirler. "House" 2 binasının güney sütunları arasına oldukça sağlam bir duvar örülmüştür (Resim 194). Duvar kurutulmuş kerpiç malzeme ile kalın bir şekilde yapılmıştır. İhtimalle iki sütun arasında yükseltilen duvar sütunlarla aynı yükseklikte, çatı destek olarak kullanılmıştır (Kozlowski ve Kempisty, 1990: 360). "House" 2'de farklı bir uygulama olarak kerpiç duvarın yanında marn/kil duvar örgüsü de yapılmıştır. Sütunlarla aynı malzemenin kullanıldığı duvarların sağlamlaştırma için yapıldığı düşünülmektedir. "House" 14 binasının duvarları tamamen marn-kil malzemeden yapılmıştır (Kozlowski, 1989: 26-27; Kozlowski ve Kempisty, 1990: 360).

"House" 2, 5 ve 14 binalarının tabanı kil-marn malzemeden yapılmıştır. "House" 5 binasının zemini dahil duvarların bir kısmı kırmızı renkle boyanmış, "House" 2 binasında kısmen kırmızı boya izleri görülmektedir. "House" 2 binasında farklı olarak üç rengin (siyah, kırmızı ve sarı) varlığı görülmektedir. Sütunlarda bile bu renklerin kalıntıları görülmektedir (Kozlowski, 1989: 26-27; Kozlowski ve Kempisty, 1990: 360).

Bu evre yapılarında oldukça fazla öğütme taşları, havanelleri ve taş aletler ele geçmiştir (Kozlowski, 1989: 29; Kozlowski ve Kempisty, 1990: 360).

5.4.1.3. Nemrik 9 Anıtsal (Kamu) Yapılarının Değerlendirilmesi

Nemrik 9 yerleşimi bulunduğu bölgede doğal kaynakları kullanması ve bunu mimari unsurlara yansıtması konusunda oldukça başarılıdır. Özellikle mimari öğelerde çoğunlukla toprak/kil kullanımı bunun en önemli göstergesidir. Batısında bulunan Qermez Dere, Jerf El Ahmar, Mureybet gibi merkezlerde kullanılan elipsoidal şekilli (Somun Ekmek biçiminde) taşların kil/toprak biçimli örnekleri Nemrik 9 yerleşiminde kullanılmıştır.

Nemrik 9 yerleşiminin konutları genellikle yuvarlak biçimli, yarı gömülüdür. Dönemsel olarak her merkezde aynı tip yapıları görmek mümkündür. Ancak kamu yapıları bakımından düzensiz bir şekil ve iç dominantları ile fazla bir benzeri yoktur. Aynı bölgede bulunan Qermez Dere yerleşiminin kamu yapıları ile oldukça benzerlik göstermektedir. Nemrik 9 yerleşiminde farklı tabakalara ait anıtsal yapılar ortaya çıkarılmış, bunlardan en erkeni Çanak-Çömleksiz Neolitik Çağ A dönemine denk gelen pek düzgün olmayan yuvarlak biçimiyle gömülü yapısı "House 1A" yapısı bulunmaktadır. Biçim olarak yukarıda da ele alındığı gibi Qermez Dere örnekleri ile çok yakın benzerlik göstermektedir. En erken tabaka kamu yapısı olan 1A binası alt tabaka yapısı olan (Geç Tabaka) "House 1, 4, 8" binaları ile benzer biçimde düzgün olmayan bir yuvarlaklık ve iç yapıları ile benzerlik göstermektedir. Bahsi geçen yapıların genellikle dönemsel farklılıkları bulunmasına rağmen toprak/kil sütunları bakımından da farklılıklar bulunmaktadır. House 1 yapısında dört toprak/kil sütun kullanımı varken erken dönem yapısı 1A da dahil olmak üzere diğer yapılarda sadece yapıların güney kesiminde toprak/kil sütunlar bulunaktadır. Bu yapıların kuzeyinde ise ihtimalle ahşap dikmeler kullanılmıştır. Qermez Dere kamu yapılarında da aynı sistemin izleri görülmesine rağmen yapılar arasında kronolojik bir ayrım yapılamadığından erken ya da geç olarak tanımlanamamıştır.

Nemrik 9 yerleşiminin en geç yapıları son tabakada ortaya çıkarılan dörtgen biçimli yapılar oluşturmaktadır. Oldukça büyü ölçekli olan bu yapıların benzerleri biçimsel olarak henüz bulunamamıştır. Oval köşeli gibi olan bu yapılar genellikle dört toprak/kil-marn sütunludur. Yapıların tabanında bulunan birkaç dikme

yuvasından ahşap kullanımı da bilinmektedir. İç özellikleri bakımından diğer tabaka yapıları ile benzerlik göstermektedir.

Nemrik 9 yapılarında günlük kullanıma ait birçok buluntu ele geçmiştir. Bunlar içinde kendi ismi ile anılacak olan ok uçları çok miktarda ele geçmiştir. Ayrıca bu ok ucu neredeyse tüm merkezlerden bilinmektedir. Boncuklu Tarla, Güsir Höyük, Çayönü, Körtik Tepe gibi uzak merkezlerde bile ele geçmiş yaygın bir ok ucu türüdür. Bu sebeple uzun bir etkileşim örneği olan eserleri ile merkez önemli bir yere sahiptir. Ayrıca merkezde Khiamian ok ucu tipleride ele geçmiştir. Yerleşimin önemli buluntu grupları arasında hayvan başlı sürtme taş objeler (baston?), öğütme taşları da bulunmaktadır (Resim 195-198).

5.4.2. Qermez Dere

5.4.2.1. Konum, Coğrafi Özellikler, Tarihçe, Tabakalanma ve Mimari

Qermez Dere yerleşimi, Kuzey Irak'ta, Musul'un 50 km güneyinde bulunan Tell Afar kasabasının kuzeybatısında yer almaktadır (Harita 7-8). Bu alanda bulunan Jebel Sinjar dağ sırasının güney eteğine konumlandırılmıştır (Watkins vd., 1989: 19). Höyük yaklaşık 100 x 60 m ölçülerinde oldukça tahrip edilmiş bir Neolitik merkezidir.

Yerleşim, Kuzey Irak'ta bulunan, Türkiye'nin güneydoğusu, Suriye'nin kuzeydoğu ve doğusu, İran'ın güneyi ile çevrili, dağlık, ancak bereketli bir alan olan El Cezire bölgesinde bulunmaktadır. Yerleşim bu alanda Jebel Sinjar Dağ sırasının oluşturduğu derin vadinin doğusunda bulunmaktadır. Vadi tabanından yaklaşık olarak 1.75-2.00 m yükseklikte bulunan küçük ölçekli bir merkez görünümündedir (Watkins vd., 1989: 19). El Cezire bölgesinin geniş düz ovalarına hakim bir pozisyonda olan merkez aynı zamanda iki zıt ekolojik bölgenin birleştiği alanda bulunmaktadır. Yerleşim yerinde elde edilen sonuçlardan yola çıkılarak bölgenin doğal kaynaklarının oldukça iyi görülmektedir. Vadinin ortasından geçen akarsu ve

bağlandığı Fırat Nehri çevresinde bulunan ormanlık alan, yabanıl çevre ve diğer kaynaklar yerleşim sakinleri tarafından büyük ölçüde kullanılmıştır (Watkins vd., 1989: 19).

Qermez dere, çevresinden ve ortasından geçen yol çalışmaları, kanalizasyon ve iletişim boruları için yapılan hendekler, taş ocağı için yapılan hafriyat ve yakında bulunan modern köy yerleşimi insanlarının yaptığı diğer tahribatlardan dolayı oldukça kötü durumdadır (Resim 199; Watkins vd., 1989: 20; Watkins vd., 1995: 2-4). Bu sebeplerden dolayı merkez için acil bir kurtarma kazısı planlanmış ve 1986 yılında Dr. Ellen Me Adam tarafından merkezde birkaç sondaj denemesi yapılmıştır. Aynı yıl İngiliz Arkeoloji Enstitüsü ve Edinburgh Üniversitesi'nden Trevor Watkins başkanlığında araştırmalar yapıldıktan sonra 1987 yılında sistemli kazı çalışmaları başlatılmıştır.

Sondaj çalışmaları ve kazılar neticesinde oldukça tahrip olmuş merkezde sadece Çanak-Çömleksiz Neolitik Çağ A (ÇÇNA) tabakası bulunabilmiştir. Radyo karbon analizleri sonucunda yerleşim MÖ 8.500-7900 tarihleri arası yerleşim gördüğü kesinlik kazanmıştır (Watkins vd., 1989; Watkins vd., 1995).

Merkezin mimari özellikleri genellikle yayınlarında "Kamu Yapıları" üzerinden gidildiği için yeterli bilgi yoktur. Merkez bölgede CAB yapısı konutlar hakkında zayıfta olsa bilgi vermektedir. Dış konturları küçük, kırık taşlarla belirlenmiş, tabanı yine aynı taşlarla döşenmiş yaklaşık 4.00 m çapında yuvarlak bir yapı tipi göstermektedir. Yapının gömülü olup olmadığı bilinmemektedir. Qermez Dere'nin merkezinde ortaya çıkarılan dağınık taş toplulukları, işlenmiş toprak/kil kalıntıları bu alanda konutlara dair kanıtlar sunmasına rağmen tahribattan arta kalan pek bir şey olmamıştır. Konutlarla ilgili bilgiler sınırlı olmasına rağmen alanda farklı yerlerde ortaya çıkarılan çift dikmelere sahip anıtsal yapıları oldukça iyi rapor edilmiştir (Watkins vd., 1989; Watkins vd., 1995).

5.4.2.2. Qermez Dere Anıtsal Yapıları

Qermez Dere yerleşiminde kazılar sonucu ortaya çıkarılan yapılardan en dikkat çekenleri ebatları ve iç düzenlemeleri ile öne çıkan "Kamu Yapıları" dır. Konutlara ait veriler kısıtlı olduğundan karşılaştırmaları yapılmamış, ancak kazıcılarının da bahsettiği üzere diğer yapılara göre farklılıkları vardır.

Yerleşim aşırı tahrip edildiğinden yapılarda da tahribat izlerini görmek mümkündür. Bunun yanında kısıtlı zamanlardan kaynaklı olarak yapıların biri dışında diğerleri tam olarak kazılamamıştır. Ortaya çıkarılan yapılar arasında herhangi bir kronolojik sıralamadan bahsedilmezken, RAA, RAB ve RAD yapılarının aynı alana üst üste yapıldığı ve farklı yenileme evreleri geçirdiği görülmektedir (Resim 200). RAA yapısı önceki evreye ait olan RAD yapısının üzerine konumlandırılmıştır. Aynı şekilde RAD yapısı da RAB yapısı üzerine konumlandırılmıştır (Resim 201). Ancak yine de dört yapı ebat, biçim ve diğer özellikleri ile birbirlerine oldukça benzerlerdir.

Merkezde ortaya çıkarılan, ancak oldukça tahrip olan RAE Evi "House RAE" olarak tanımlanan ve diğer yapılara oldukça benzerlik gösteren bir başka özel yapı bulunmaktadır. RAA, RAB, RAD yapılarının hemen kuzeyinde, RAF yapısının da hemen güneyinde yer alan RAE yapısı sadece arta kalan yarım taban ve diğer kalıntılarla temsil edilmektedir. Yapının kuzeydoğu alanı boyunca uzanan taban yapısı, sarı-yeşil renkli kil dokusunun üzerine beyazımsı bir sıva yapılarak kullanılmıştır. Tabandan dışa doğru ilerleyen kesimde bir yükselme görülmektedir. Bu yükselme ihtimalle tahrip olan dış duvara birleşme yeridir ve duvar ve tabanın aynı doğrultuda, aynı malzeme kullanılarak (en azından sıva aynı) yapıldığı tahmin edilmektedir. Yapı ihtimalle tam gömülü ve yuvarlak bir biçimdedir (Watkins ve Baird, 1987; Watkins vd., 1991; Watkins vd., 1995).

5.4.2.2.1. “House RAA” - RAA Evi

Qermez Dere yerleşiminin tam kazılan tek yapısı olan RAA “Kamu Yapısı” ovala yakın şekli, tek hücreli oluşu ve yarı gömülü haliyle tam olarak ortaya çıkarılmıştır (Resim 202). Yapının duvarları, tabanı ve sütunları tamamen sıvalı bir şekilde, sürekli yenilenerek yapılmıştır. Yapı içinde hiçbir şekilde kapı, giriş kısmına rastlanmamış ve giriş kısmını gösterebilecek herhangi bir kalıntıda ele geçmemiştir. Yapının kuzey kısmı tamamen tahrip olduğundan giriş kısmının bu alan olduğu düşünülmektedir. Yapının duvarları yaklaşık olarak 0.80 m yüksekliğinde taş ve toprak karışımı bir yükseltme ile yapılmıştır. Duvarın tam olarak ne kadar bir yükseklikte olduğu bilinmemektedir (Resim 203). Duvarın tıpkı tabanlar gibi alçı benzeri bir malzeme ile sıvandığı görülmektedir (Watkins vd., 1989; Watkins vd., 1995).

RAA yapısı önceki evreye ait olan RAD yapısının üzerine konumlandırılmıştır. Aynı şekilde RAD yapısı da RAB yapısı üzerine konumlandırılmıştır. Bu sebeple bu binalara ait mimari unsurlar oldukça karışık durumdadır. RAA yapısının ölçüleri hakkında kesin bilgi verilmemiştir. Ancak üç yapının aynı ebatlarda olduğu görülmektedir. RAA yapısını boydan boya kaplayan kalan taban yapısı güney alanda kesişmiş, ancak tabanın alt evredeki yapı ile bağlantısı nedeniyle kalınlığı tam olarak bilinmemektedir. RAA yapısının ilk önce sağ kısımda bulunan hasarlı sütunu ortaya çıkarılmış, tek gibi görünen sütunun duvara yakınlığı göz önüne alındığında tek olmadı fark edilmiştir. Boş olan sol kısımda yapılan çalışmalarda RAB yapısına ait olduğu sanılan sütun izlerinin aslında RAA yapısına ait olduğu anlaşılmıştır (Watkins ve Baird, 1987; Watkins vd., 1991; Watkins vd., 1995). RAA yapısının merkezinde taban içinde bir ocak kalıntısı/çukuru ortaya çıkarılıştır. Bahsi geçen sütunlar bu ocağın az gerisinde, yapının kuzey-güney ekseni etrafında simetrik olarak yerleştirilmiştir. Bahsi geçen taban altında bulunan ikinci taban yine RAA yapısına ait aynı özellikleri sergileyen ikinci bir yapı durumudur (Resim 204-205). İhtimalle bir yenileme evresini tüm binaya yansıtmış gibi durmaktadırlar. Bu iki evreli yapı sebebi ile alt evrede bulunan RAB ve RAD yapıları tam olarak açılamamıştır. RAA yapısında, ikinci evreye ve üst evreye ait sütunlar taban altından dikdörtgen bir platform üzerinden yükselen ve taban

yukarısından yine taşlarla yükseltilip kalın bir kırmızı kille kaplandığı ve beyazımsı bir malzeme ile sıvandığı ağır derece tahrip olmuş dikmelerdir (Resim 205; Watkins ve Baird, 1987; Watkins vd., 1991; Watkins vd., 1995).

RAA yapısının ilk evresinde sütunların hemen arkasında onlara aynı doğrultuda yerleştirilmiş blok/yassı taşlar yerleştirilmiştir. Bu taşların ne amaçla kullanıldığı bilinememektedir. İlk fikir olarak bunlarında birer sütun olabileceği düşünülmüş, ancak herhangi bir ize rastlanmamıştır. Ayrıca bu taşların daha arkasında dışa duvar içinde farklı bir uygulama olarak niş benzeri açıklıklar içinde taş dikme tarzında yapılmış bir uygulama görülmektedir (Watkins ve Baird, 1987; Watkins vd., 1991; Watkins vd., 1995). RAB yapısında iki büyük iki küçük sütunun farklı bir varyasyonu gibi görünmektedir. İkinci evrede sütunların hemen ortasında daha büyükçe bir çukur, çukurun etrafı birkaç taş dizi ile çevrelenmiştir (Resim 206). Çukurun ocak ya da farklı bir uygulama için kullanıldığı kesin değildir. İlk evrede en arka kısımda niş benzeri uygulama bu evrede kullanılmamış, kuzeybatı köşede bulunan küçük çaplı yuvarlak bir açıklık görülmüş, ancak yine çukur içinden herhangi bir kalıntı ele geçmemiştir (Watkins ve Baird, 1987; Watkins vd., 1991; Watkins vd., 1995).

RAA evinde toplamda kaç sütun olduğu kesin değildir. Hem yapının yenileme evrelerinde bulunan sütun kalıntıları hem de daha alt evrelerde bulunan yapılara ait sütunların izleri oldukça karmaşık bir durum yaratmaktadır. Genel olarak her binada en az iki sütun yapısının olduğu kabul görmektedir. Farklı bir öneri olarak yeni yapılan yapıya alt evredeki yapının sütunları sökülerek eklenmiş olmasıdır (Watkins vd., 1995).

RAA yapısı içinde toplamda beş ayrı noktada bir arada insan kemikleri ele geçmiştir. Mezar olarak kabul edilebilecek bu alanların yapı kullanım döneminde mi yoksa sonrasında mı bu alana konulduğundan bahsedilmemiştir (Watkins vd., 1995).

5.4.2.2.2. “House RAD” - RAD Evi

“House RAD” ya da RAD evi olarak ele alınan bu yapı Qermez Dere yerleşiminde ortaya çıkarılan “Kamu Yapıları” içinde büyük bir bölümü açılamamış, ancak buna rağmen farklı kalıntılar veren yapısıdır (Resim 207). Yapının sadece 3.50-4.00 m lik kuzey alanı açılabilmiş, üzerinde bulunan RAA yapısı nedeniyle orta ve güney kısımlar açığa çıkarılmamıştır (Resim 201). Şekil olarak diğer yapılara benzetilen ve nerdeyse aynı ölçülerde olan yapının sadece diğer yapılardan farklı olan tabanı ve sütunları bilinmektedir (Watkins ve Baird, 1987; Watkins vd., 1991; Watkins vd., 1995).

RAD yapısının tabanı oldukça kalın ve diğer yapılara göre sert bir şekilde, terazzo tekniğine benzer bir dolgu ile doldurulmuştur. Tabanın üzeri ise yine sert bir alçı benzeri bir maddeyle kaplanmıştır. Oldukça özenli yapılan taban sert ve pürüzsüdür, ancak her yerde aynı kalınlıkta değildir. Tabanın sıvanma işlemi ile birlikte düzeltilmediği ve sürekli yama yapıldığı fark edilmiştir. Bu yamaların ayrıntılı incelemeleri sırasında tabanın kuzeyinde ve ortasında iki kırmızı boya izine rastlanmıştır. Bu izler üzerinde inceleme yapıldığında herhangi bir figüratif olguya denk gelinmemiş, ihtimalle tabanın tamamına yapılan kırmızı bir sıvanın kalan izleri olarak yorumlanmıştır (Resim 208). Bu kırmızı boya/sıva olayı zaten diğer yapılarda özellikle de sütunlarda görünen bir uygulama olduğundan RAD yapısının özellikle boyandığını söylemek yanlış olmaktadır (Watkins vd., 1995).

RAD yapısının doğu ve batısına simetrik olarak yerleştirilen sütunlar ise yine diğer yapılarda ki gibi dörtgen taş sırasının yükseltilip çamur/kil tabakası ile kaplanması ve sonrasında alçı benzeri bir beyaz madde ile sıvanması ile son bulmuştur (Resim 208). Tahrip edilen bu iki sütunun birden fazla yenileme gösterdiği, üzerinde bulunan alçı sıva katmanlarından anlaşılmaktadır. Sütunlarla birlikte tabanında yenilenmesi, taban ve sütunların birleştiği yerde kesilme izleri olmadan yapılmasından anlaşılmaktadır. İki sütun arasına tam ortaya denk gelecek şekilde, geniş yüzeyleri güney ve kuzeye bakar pozisyonda bir yassı taş yerleştirilmiştir. Taşın sütun kaidesi olup olmadığı ya da hangi amaçla konulduğu

anlaşılamamıştır (Watkins ve Baird, 1987; Watkins vd., 1991; Watkins vd., 1995). RAD yapısı içinden özellikli herhangi bir buluntu ele geçmemiştir.

5.4.2.2.3. "House RAB" - RAB Evi

RAB yapısı biçim olarak dörtgene daha yakın, oval biçimli bir görüntü vermektedir (Resim 209-210). Yapı yarı gömülü bir şekilde, RAA yapısı gibi bu yapının duvarları da taş ve topraktan oluşan bir yükseltme ile yapılmış, ancak tahribattan dolayı yüksekliği tam olarak bilinmemektedir (Resim 201). Taban yapısı ise diğer yapılar gibi oldukça kalın bir toprak dolgu ile birlikte alçı benzeri bir sıva ile kaplanmıştır. Aynı uygulama duvarlarda da kullanılmış olunmalıdır (Watkins ve Baird, 1987; Watkins vd., 1991; Watkins vd., 1995).

Yapının fazla tahrip olmasından dolayı duvar ve diğer yapı elemanları hakkında yeterli veri yoktur. Yapının orta kısmına, doğu-batı eksenli, birbirine simetrik yerleştirilmiş iki sütun kalıntısına rastlanmıştır. Biri oldukça yüksek ve fazla tahrip olmamışken diğer sütun sadece belli, kısa seviyesinden takip edilebilmektedir. RAB yapısını ilgin kılan özelliklerden biri bu iki sütun arasında bir yükseltme, eşik benzeri bir kabartmanın var olmasıdır (Resim 210). Bu eşikle birbirine bağlanan sütunlar tek unsur gibi görünmektedir (Watkins vd., 1995). RAB yapısı sütunları diğer yapılar gibi dörtgen biçimde yükseltilen taş sırasının kırmızı kille kaplanıp beyazımsı malzeme ile sıvanmasıdır. Yapının kuzey alanı sonradan kazılmaya çalışılmış ve sonucunda ise kuzeybatı-kuzeydoğu köşelerde yine aynı biçimde yapılmış, ancak daha kısa iki sütun daha çıkarılmıştır. Ortada bulunan iki büyük sütunla aynı doğrultuda konumlandırılmış olan bu iki ufak sütunun aslında büyük oldukları tahribata uğradıkları düşünülmektedir. Üst kısımlarının düzeltildiği ve oval olan başların dörtgen sonlandırıldığı görülmektedir (Watkins ve Baird, 1987; Watkins vd., 1991; Watkins vd., 1995).

Batı alanda bulunan kısa ve uzun sütunlar arasında 0.30 m çapında bulunan bir deliğin, ahşap dikme yuvası olduğu ve yapının en azından bir çatı/dam örtüsü ile kapatıldığı düşünülmektedir. Üst yapıya ait verilerin bulunduğu bu yapıda ahşabın

sürekli kullanımı görülmektedir. İki büyük sütunun hemen güney dibinde bulunan etrafı kille hafif yükseltilmiş, kısa bir çukur bulunmaktadır. Ocak kalıntısı olabileceği düşünülen bu kalıntı tüm yapılarda görülen bir özelliktir (Resim 209-210). Kazıcısı ateş çukuru olarak ele aldığı alanın içinde yanma izlerine rastlamamıştır. Ocak çukuru ile iki büyük sütun arasında malzemesinden bahsedilmeyen bir kap ele geçmiştir (Watkins ve Baird, 1987; Watkins vd., 1991; Watkins vd., 1995).

Yapının tabanı ve sütunlar üzerindeki yenilemelerden dolayı sürekli bir değişim geçirdiği, üst yapının tahribatı ile birlikte karmaşık bir durumda olduğu görülmektedir.

5.4.2.2.4. "House RAF" - RAF Evi

Merkezde çok iyi korunan yapılardan biridir. Yerleşimin kuzey ucunda ortaya çıkarılan bu yapı diğer kamu yapılarından daha biçimsiz bir dış duvarı olmasından dolayı farklıdır. Dörtgene yakın, oval köşeli ve güney kısmında bir dışa oval bir çıkıntı yaparak ilerlerken batı kısmında oval şekilde girinti yapmaktadır. Yapı daha eski bir evreye ait olan başka bir yapı içine yerleştirilmiştir (Resim 211-212). Eski yapıya ait herhangi bir bilgiye ulaşılamamıştır. RAF yapısının zemini ve duvarları önce kırmızı renkte kille sıvanmış, daha sonra ise beyazımsı ikinci bir sıva ile kaplanmıştır (Watkins vd., 1995).

Yapının kuzeydoğu kısmı tamamen tahrip edilmiş, yapının üst kısmı ve bazı kalıntıları ise erozyonla tahrip edilmiştir. Yapının gömülü olduğu kesin, ancak yarı ya da tam gömülü olduğu bilinmemektedir. Yapının ayakta kalan duvarlarından ve diğer zemin izlerinden yüksekliği 0.80 m olarak ölçülmüştür. Bu yükseklik kazı sırasında ortaya çıkarılan ölçüler olup, yapının merkezinde ortaya çıkarılan iki dikme/sütunun üzerindeki aşınmalardan dolayı duvarlarında aşındığı anlaşılmaktadır. İhtimalle daha yüksek olan duvar, yapının yarı gömülü olma olasılığını arttırmaktadır (Watkins vd., 1995). Diğer yapılarda olduğu gibi bu yapı içinde de ev içi kullanıma işaret eden bulgular ele geçmemiştir. Yapının merkezine yakın yerde taban içine birkaç yassı taş konulmuş, ancak işlevleri bilinmemektedir. Bu taşların yüzeyleri

oldukça iyi işlenmiş biri dışında diğerleri taban içine yerleştirilip aynı düzleme getirilmiş ve sıvanmıştır. Tek başına duran yassı taşın sıvalı, ancak bağımsız oluşu ilginçtir. Bahsi geçen taban yapısı ise yapının içine tamamen serilmiş alçı benzeri sert bir topraktan oluşmaktadır. İhtimalle sıva olarak kullanılan malzeme ile yanı olmalıdır (Watkins vd., 1995).

RAA, RAB, RAD yapılarında ortaya çıkarılan, merkeze konumlandırılmış, büyük taşlar üzerine inşa edilmiş iki kil sütun bulunmaktadır. Sütunlar odanın doğu-batı ekseninin her iki tarafına simetrik olarak yerleştirilmiştir. İhtimalle her sütunun temel sırası taban altından yükseltilmiştir. Dikdörtgen şekilde zemin üstünde yükselen kırmızı kil içine çekirdek şeklinde taşlar yerleştirilmiş ve aynı şekilde yükseltmiştir (Resim 212). Kalın kırmızı kil tabakası ise beyazımsı kille sıvanmıştır. Tabanla birmiş gibi sıvanan sütunların üst kısımları erozyondan dolayı silinmiş ve içindeki taşlar gözükür hale gelmiştir (Watkins vd., 1995). Yapının alçı benzeri tabanı batı kısmında yükseltilmiş, sütun tabanın daha yüksek bir hale getirilmiş bir platform/sekiyi işaret etmektedir. Tabanda birkaç yenileme izi yanında sütunlar üzerinde de yenileme izleri açıkça belirgindir. Yapının doldurulduğu kesin olmamakla birlikte erozyondan kaynaklanan bir dolgunun varlığı kesindir. Yapı içinden çıkarılan dolgu toprak oldukça sterildir, ancak üst katmanda taşların ve birkaç işlenmiş taş aletin olması sonradan doldurmaya ya da alanın farklı bir kullanımına işaret etmektedir (Watkins vd., 1995).

5.4.2.3. Qermez Dere Anıtsal (Kamu) Yapılarının Değerlendirilmesi

Qermez Dere yerleşimi Irak topraklarında ortaya çıkarılan Cezire bölgesi içinde yer alan Nemrik 9 yerleşimi gibi toprak/kil duvarları olan yapılarla temsil edilmektedir. Sadece yapıları bakımından değil buluntuları yönünden de oldukça Nemrik 9 yerleşimi ile benzerlik göstermektedir. Qermez Dere yerleşiminin konutları gibi büyük anıtsal yapıları şekil bakımından düzensiz bir çerçeveye sahiptir. Tahribattan kaynaklı konutlar hakkında yeterli bilgi yoktur, ancak bazı kalıntılardan konutların yüzeyde, küçük taşlarla duvar ve tabanları olan küçük yuvarlak yapılardan oluşmaktadır. Birkaç kalıntılardan yarı gömülü konutlarında varlığı bilinmektedir.

Qermez Dere merkezinin ortasından geçen yol tarafından ikiye bölünmesi ile kuzey ve güney görünümlü iki alan görüntüsü oluşmuştur. Her iki alanda da yapılan kazılarda farklı mimariler ortaya çıkmıştır. Yukarıda bahsedilen konut yapısı ya da yapıları kuzey alanın ucunda bulunmuşken kamu yapıları güney alanda, yolun güneyinde ortaya çıkarılmıştır. Yeterli kazılar yapılamadığından kamu yapılarının köy-mekan organizasyonları hakkında pek bilgi edinilememiştir. Güney alanda ise yani kamu yapılarının ortaya çıkarıldığı yerde RAA, RAB ve RAD yapıları üst üste konumlandırılmış, RAF yapısı ise aynı alanın kuzeyinde, yol sınırına yakın yerde ortaya çıkarılmıştır. En azından kamu yapılarının konumlarından bir tahmin olarak anıtsal yapıların bir alanda yapıldığı görülmektedir.

Qermez Dere'nin kamu yapıları yarı gömülü bir biçimde neredeyse hepsi aynı yapılmıştır. Nemrik 9 yapılarından "House 1A" yapısına benzer biçimde olan bu kamu yapılarında üçü üst üste, diğeri daha kuzeyde yapılmıştır. Üst üste yapılan kamu yapılarını arasında bir kronoloji oturtulsa da en kuzeyde bulunan kamu yapısı ile bir kronoloji oluşturulamamıştır. Nemrik 9 yapılarında kronolojik (yuvarlak yapıdan dörtgen yapıya) bir değişim varken Qermez Dere yapılarında bu söz konusu değildir. Qermez Dere kamu yapılarını birbirinden ayıran önemli farklılıklar yoktur. Her binanın güneyinde toprak/kil iki sütün bulunmaktadır. Küçük farklılıklarla (platform taban, şekil ve kalınlık gibi) neredeyse aynıdırlar ve aynı işlevde kullanılmışlardır. Yapılar arasında özellikle RAA, RAB, RAD yapıların da önemli tahribatlar görünmesine rağmen iç özellikleri ile RAF yapısı ile benzerlik gösterirken Nemrik 9 örneği ile de aynıdır. Her iki merkezde ortaya çıkarılan yapılar içinde aynı tip buluntular ele geçmiş ve aynı bölgesel kültür özellikleri göstermektedirler.

Qermez Dere kamu yapılarının girişleri ile ilgili kesin bir veri yoktur. Çatı/dm yapıları ile ilgili ise binaların güneyinde bulunan iki toprak/kil sütun dışında birkaç ahşap dikme yuvası ortaya çıkarılmıştır. Üst yapının ahşap kaplama ile örtüldüğü düşünülmektedir. Ayrıca Qermez Dere yapıları içinden ocak kalıntıları geçerken neredeyse birebir benzeyen Nemrik 9 yapıları içinden ocaklarla ilgili hiçbir şey ele geçmemiştir.

Qermez Dere yapıları içinden Nemrik 9 ve Khiamian ok uç tipleri ve aletleri oldukça fazla ele geçmiştir (Resim 213).

6. ÇANAK-ÇÖMLEKLİ NEOLİTİK DÖNEM ANITSAL YAPILARININ ORTAYA ÇIKARILDIĞI MERKEZLER VE ÖZELLİKLERİ

Çanak-Çömlekli Neolitik döneme ait yerleşimler bahsi geçen bölgede oldukça fazla olmasına rağmen konumuzun ana hattını oluşturan "Anıtsal Yapılar" ya da "Anıtsal Kamu Yapıları" bu yerleşimlerde ortaya çıkarılmamıştır. Kesin olmamakla birlikte ÇÇNB sonlarında kullanımı tercih edilmemiş gibi görünen bu yapıların neden terk edildiği henüz anlaşılamamıştır. Ancak birçok öneri ile açıklanmaya çalışılmıştır. Dönemle ilgili Yukarı Mezopotamya Bölgesi'nde Akarçay Tepe, Çayönü, Ginnig, Gritille, Hakemi Use, Karkamış, Kumartepe, Kültepe (Kuzey Irak), Mezraa Teleilat, Salat Camii Yanı, Tell Assouad, Tell Damishliyya, Tell Halula, Tell Hassuna, Tell Kashkashok, Tell Sabi Abyad, Tell Seker al-Aheimer, Tell Sotto, Umm Dabaghiyah ve Yarim Tepe I yerleşimleri incelenmiştir (Harita 9-10). Ancak bu yerleşimlerinden hiçbirinde konumuz dahilinde ele alınan "Anıtsal Yapılar" a rastlanmamıştır. Daha çok büyük, kompleks yapılar görülmektedir. Ancak bunların işlevleri hakkında kesin fikirler yoktur. Çoğunlukla depo yapıları oldukları düşünülmüş ya da birden fazla konutun birleştirilmesi, kümelenmesi olarak yorumlanmıştır. Daha sağlam veriler elde etmek için farklı bölgelerde bulunan aynı döneme ait yerleşimler incelenmiş, bu bağlamda özellikle Çatalhöyük, Bouqras ve Güney Levant yerleşimleri araştırılmıştır. Bu karşılaştırma ve değerlendirme bu başlık altında bulunan "Değerlendirme" başlığı altında verilmiştir. Bunun yanında "Anıtsal Yapılar" ın terk edilme sebepleri, öneriler ve tartışmalarda ele alınmıştır. Aynı konular daha ayrıntılı olarak çalışmanın 7. Bölümünde daha geniş olarak aktarılmıştır.

Bu döneme ait "Anıtsal Yapılar" olmadığından dönemin özelliklerini gösteren bazı yerleşimler ve buluntuları aşağıda verilmiş, bu yerleşimler ve diğer yerleşimler üzerinden dönemin sosyal, ekonomik ve kültürel biçimleri irdelenmeye çalışılmıştır.

6.1. Çanak-Çömlekli Neolitik Dönem Bazı Yerleşimler ve Özellikleri

6.1.1. Akarçay Tepe

Şanlıurfa ilinin Birecik ilçesi sınırlarında, Akarçay Köyü'nün hemen yanında yer almaktadır (Harita 9). Yerleşim yeri Guillermo Algaze tarafından Kargamış ve Ilısu Barajları için yapılan yüzey araştırmaları neticesinde tespit etmiştir (Algaze vd., 1994). İlk kazıları 1999-2002 yılları arasında Türkiye, İspanya ve Japonya' dan oluşturulan karma bir ekip tarafından kısa süreli yapılmıştır. 2005 yılından itibaren yerleşimin kazıları Mihriban Özbaşaran ve Miquel Molist tarafından yürütülmektedir (Özbaşaran ve Molist, 2006; Özbaşaran ve Molist, 2007: 179).

Yerleşim Doğu ve Batı olmak üzere iki koniden oluşmaktadır. Doğu kesim yerleşimin en eski tabakaları olan Orta-Son/Final ÇÇNB dönemi izleri taşımaktadır. Daha sonra doğu ve batı alanları birlikte iskan edilmeye başlamış ve bu iki konide sırasıyla Çanak-Çömleksiz Neolitikten Çanak-Çömlekli Neolitiğe geçiş evresi, Çanak-Çömlekli Neolitik, Kalkolitik Çağ tabakaları bulunmaktadır (Resim 214; Özbaşaran vd., 2004: 303; Özbaşaran ve Molist, 2006; Özbaşaran ve Molist, 2007: 180). Yerleşimin Çanak-Çömleksiz Neolitik dönem tabakasında mimari öğeler zayıfta olsa takibi yapılabilmiştir. Çayönü yerleşiminden bildiğimiz "Izgara Planlı Yapılar" bu yerleşimin erken tabakalarında görülmektedir (Resim 215; Özbaşaran ve Molist, 2006; Özbaşaran ve Molist, 2007: 180). Izgara planlı yapının tam işlevi hakkında fikir olmamasına rağmen hemen kuzeyinde ortaya çıkarılan kerpiç platform kalıntısından iki yapının bir tür silo/depo yapısı olduğu kanaatine varılmıştır (Balkan-Atlı vd., 2004: 228). Bir üst evreye ait dikdörtgen planlı yapıların izleri bulunmuş, bu yapıların taş temel üzeri kerpiç ile yapıldığı ve birkaç yenileme geçirdiği görülmüştür. Bahsi geçen dikdörtgen (AB) yapısının tam boyutları tahribattan dolayı netleştirilememiştir (Resim 216). Ancak yapıya sonradan yapılan eklemelerle oldukça büyütüldüğü tahmin edilmektedir. Yapının köşe taşlarından biri üzerinde tam seçilemeyen bazı kazıma motifler işlenmiştir. Yapının son yenilemesinde taban blok kireçtaşlarıyla kaplanmış, daha sonra bu blokların üzeri kerpiç bloklarla örtülmüştür (Balkan-Atlı vd., 2004: 228). Çanak-Çömleksiz Neolitik

dönemin sonlarında ise hücre planlı yapıların tercih edildiği görülmektedir. Genellikle merkezi bir hücre/oda etrafına küçük ölçekli hücrelerin eklenmesi ile oluşturulan yapılar kerpiç yükseltme ile tamamlanmıştır. Bu yapı tiplerinin bulunduğu tabaka da ve alt tabaka da oldukça fazla depo/silo yapısı bulunmuştur (Özbaşaran ve Molist, 2006; Özbaşaran ve Molist, 2007: 180). Yerleşimin erken evrelerinde yapılar genellikle irili ufaklı boyutlarda avlular veya açık alanlar etrafında toplanmış gibi durmaktadır. Bu alanlarda oldukça fazla hayvan kemikleri ile birlikte ateş çukurları bulunmaktadır.

Yerleşmenin Çanak-Çömleksiz Neolitikten Çanak-Çömlekli Neolitiğe geçiş evresi izlerinin olduğu tabaka da birkaç yapı ortaya çıkarılmıştır (Resim 217-218). Bu yapılardan en dikkat çekeni 8.00x4.00 m ölçülerinde olan BA yapısıdır (Resim 217). Bu yapı hücre planlı bir görünüm sergilemektedir. Oldukça tahrip olan yapının kalan kalıntılardan dokuz hücreli olduğu anlaşılmaktadır. Erken örnek yapıları gibi iri taşlarla oturtulan bir temel üzerine kerpiç yükseltme yapılmıştır. Bahsi geçen BA yapısı tek başına açık bir alanın ortasında bulunmaktadır. Bu açık alanda çöp çukurları, dikme yuvaları, taban gibi mimari unsurların yanında çok sayıda buluntu ele geçmiştir. Bu yapı içinde erken çanak-çömlek kalıntıları da ele geçmiştir (Özbaşaran ve Molist, 2006; Özbaşaran ve Molist, 2007: 180-181).

Çanak-Çömlekli Neolitik tabakası toplamda 4 yapı katı[24] olarak ele alınmış olup her yapı katı mimari öğeler ve buluntularla ortaya çıkarılmıştır. Yerleşimin her iki konisinde bu döneme ait kalıntılar olmasına rağmen asıl yerleşim batı konisinde bulunmaktadır. Doğu konisinde daha çok çanak çömlek ve parçalarının bulunduğu çukurlar tespit edilmiştir (Özbaşaran ve Molist, 2007: 181). Bu tabakaya ait mimari öğeler seyrek olmasına rağmen dönemin özelliklerini gösteren kalıntılar bulunmaktadır. Dikdörtgen biçimli yapıların temellerinde çoğunlukla irili ufaklı düzgün olmayan nehir taşları kullanılmış, bazı kalıntılarda nehir taşları ile birlikte kireçtaşı kullanımı da görülmektedir. Taş temel üzeri kerpiç bloklarla yükseltilmiştir. Yapıların tabanları eskiye göre daha düzgün ve özenli yapılmıştır. Bu tabaka mimari

[24] Kazıcıları tarafından yerleşim yerinde "yapı katları" "tabaka" olarak ele alınmıştır. Bu çalışmada ise kazıcısının tanımlaması genellikle kullanılmamıştır.

yönünden zayıf olmasına rağmen, açık alanlarda ortaya çıkarılan dikme yuvaları, ocaklar/fırınlar, taban parçaları, çok miktarda çanak çömlek ve parçaları ele geçmiştir (Resim 219-221; Özbaşaran ve Molist, 2006; Özbaşaran ve Molist, 2007: 180-181).

Yerleşimde buluntu olarak en çok ele geçen malzeme çakmaktaşı alet ve yongalarıdır. Bunun sebebi ise yerleşimin hemen 1 km mesafede bulunan çakmaktaşı yataklarıdır. Yerleşimin her tabakasında bolca ele geçen çakmaktaşından, kesici, delici, kazıyıcı ve ok uçları gibi birçok alet tipi üretilmiştir. Çanak-Çömleksiz Neolitik dönemde çift vurma düzlemli yongalar, Byblos tipi ok uçları ve baskı düzeltili uçlar sıklıkla ele geçmiştir. Bunların yanında ön kazıyıcılar, oraklar ve kazı işleri için kullanılan aletler de bulunmaktadır. Aynı dönemin sonlarında aynı teknikler devam ederken bunların yanında tek vurma düzlemli yongalarda ele geçmiştir (Özbaşaran ve Molist, 2007: 183). Çanak-Çömlekli Neolitik dönemde erken evrede, basit düzeltişiz yongalar görülmektedir. Bunun yanında tek vurma düzlemli dilgilerde sıklıkla ele geçmiştir. Byblos ve baskı düzeltili ok uçlarının üretimi kısmen devam ederken dişliler, çentikliler ve basit düzeltili aletler de bulunmaktadır. Yerleşimin en erken tabakasından Kalkolitik Çağ içlerine kadar sürekli obsidyen kullanımı görülmektedir. Ancak oldukça az ele geçmiştir. Her tabakada örnekleri olan obsidyenler genellikle mikrolit aletlerde tercih edilmiştir (Özbaşaran ve Molist, 2007: 184).

6.1.2. Hakemi Use

Hakemi Use yerleşimi, Diyarbakır ilinin Bismil ilçesine bağlı Tepe Beldesi sınırları içinde yer almaktadır (Harita 9). Bismil'in 12 km güneydoğusunda, Tepe Beldesi karayolunun hemen kenarında bulunmaktadır (Tekin, 2007a: 47; 2013: 103). Yerleşim yeri ilk olarak 1980'lerde G. Algaze tarafından tespit edilmiştir (Algaze vd., 1991). İlk kazılar "Ilısu ve Karkamış Baraj Gölleri Altında Kalacak Arkeolojik Kültür Varlıklarını Kurtarma Projesi" kapsamında Hacettepe Üniversitesi'nden Halil Tekin tarafından 2001 yılında başlatılmıştır (Tekin, 2006a; 2006b; 2007a; 2007b; 2008; 2009; 2010; 2011a; 2011b; 2013).

Höyüğün alçak olmasından dolayı sürekli tarım faaliyetlerine maruz kalmasına ve bunu sonucunda üst tabakaların yok olmasına neden olmuştur. Bunun dışında hemen yanında bulunan karayolunun yapısı sırasında höyüğün bir kısmı tahrip edilmiş ve son olarak üst kısmının yakın zamanda mezarlık olarak kullanılası sonucu tahribat oldukça artmıştır (Resim 222; Tekin, 2006a: 153; 2006b; 2007a: 48; 2013). Yapılan kazılar sonucunda tahribata rağmen kazıcısı tarafından höyük üç tabakaya/döneme:

Dönem I: MÖ I. binyıl / İlk Demir Çağı ve Yeni Assur

Dönem II: MÖ II. binyıl / Son Tunç Çağı (Orta Assur)

Dönem III: MÖ VI. Binyıl / Son Neolitik (Hassuna /Samarra) ayrılmıştır (Tekin, 2007a: 48). Yerleşim yerinde kazılarda elde edilen veriler ve tarihleme yöntemi ile birlikte Çanak-Çömleksiz Neolitik dönem MÖ 6.100-5.950 yılları arasına tarihlendirilmiştir. Neolitik Çağ sonrası yerleşim terk edilmiş, MÖ. II. binyılda yeniden iskan edilmiştir (Resim 223; Tekin, 2013: 114).

Yerleşme, H. Tekin'in Son Neolitik olarak adlandırdığı Çanak-Çömlekli Neolitik dönem mimarisi bölgede genellikle dönemin görülen dikdörtgen planlı yapılarına benzerdir. Hakemi Use yerleşiminde ortaya çıkarılan mimari kalıntılarında ya da belli bir plan veren yapılarda taş temel kullanıma dair bir ize rastlanmamıştır. Genellikle kerpiç yükseltme ile oluşturulan duvarlara sahiptirler ve belli bir plan veren dikdörtgen yapıların birkaç odadan oluştuğu görülmektedir. Bazı yapılarda temelde kerpiç malzemesiyle oluşturulan öbekler (Pisé)[25] görülmektedir. Bazı yapılarda kerpiç malzemeli öbek ile birlikte kerpiç bloklar (0.35-0.40x0.10 ebatlarında, dörtgen/kare) birlikte kullanılmıştır (Tekin, 2007a: 48; 2013: 105). Bahsi geçen tabakada diğer yapılara göre daha iyi bir durumda olan Bina I, dikdörtgen planlıdır ve birkaç odadan oluşmaktadır (Resim 223). Yapının bir kısmı gün yüzüne çıkarılamamış, bir kısmı ise Demir Çağı çukuru tarafından tahrip edilmiştir. Yapının temel ve duvarları kerpiç bloklar ve kerpiç öbekleri (Pisé) ile yapılmıştır. Yapının

[25] Pisé: Fransızca bir kelime olup, toprak ya da kil içine saman, çakıl gibi malzemeler eklenerek oluşturulan tüm duvar, toprak/kil öbeği. Günümüzde uzun ahşap ya da metal kalıplar içine dökülerek uygulanmaktadır (https://fr.wikipedia.org/wiki/Pis%C3%A9).

görünen odaları dikdörtgen biçiminde birbirine yakın ölçülerdedirler. Odalardan birinde ocak yer alırken, tabakaya ait tek mekan içi ocağı temsil etmektedir. Diğer ocak kalıntıları mekanlar/yapılar dışında bulunmuştur (Tekin, 2007a: 48). Aynı tabakaya ait olan Bina 2'nin küçük bir bölümü gün yüzüne çıkarılabilmiştir. Bu yapının ortaya çıkarılan kısmından anlaşılabildiği kadarıyla kerpiç blok kullanılmamış, kerpiç öbekleri tercih edilmiştir. Biçim olarak Bina 1 özellikleri göstermektedir (Tekin, 2007a: 48-49; 2013).

Hakemi Use yerleşiminde Çanak-Çömlekli Neolitik döneme tarihlendirilen binlerce çanak-çömlekler ve parçaları ele geçmiştir. Dönemin genel özelliklerini yansıtan (Hassuna Kültürü özellikleri) bu buluntu grubunun tümü elde şekillendirilmiştir. Yerleşimde çok miktarda çakmaktaşı aletlerin yanında obsidyen aletlerde ele geçmiştir. Bu aletler, dilgi, dilgicikler ve çekirdeklerden oluşturulmuş kesiciler, deliciler gibi alet tiplerini oluşturmaktadır. Diğer bir önemli taş buluntu grubunu ise yerleşimde ortaya çıkarılan silo yapılarından da anlaşıldığı üzere öğütme taşları, havanelleri almaktadır (Tekin, 2007a: 51). Hakemi Use aynı zamanda kilden yapılmış insan ve hayvan figürünleri ve iki adet taş damga mühür ele geçmiştir (Tekin, 2007a: 52; 2013).

Yerleşimin sosyal organizasyonu hakkında kesin bir şey söylemek zordur. Bunun nedeni ise yerleşimin tam kazılamaması ya da kazıcısının henüz sosyal organizasyonu gösterecek verileri paylaşmamasından olmalıdır. Yapıların merkezinde bulunan avlu alanları, bazı odalarda ocak, depolama ve taş atölyesi gibi bulgular bireysellik ya da en azından aile içi bir iletişimi gösterir gibidir. Ancak Akarçay Tepe, Tell Hassuna, Sabi Abyad, Mezraa Teleilat gibi yerleşimlerde bulunan ortak alanlar ve bu alanlarda ateş çukurları (ocak/fırın gibi) ya da bu ortak alanda bulunan diğer bulgulardan yoksun gibidir. Bu sebeple yerleşimin genelinde sosyal bir iletişimden bahsetmek zordur.

6.1.3. Mezraa Teleilat

Mezraa Teleilat yerleşimi, Şanlıurfa/Bilecik ilçesi sınırlarında, ilçenin 5 km güneyinde, Mezraa Beldesi içinde bulunmaktadır (Harita 9). Fırat Nehri'nin sol kıyısında, geniş bir düzlük üzerine konumlandırılmıştır (Resim 224-225). Mezraa Teleilat ilk olarak 1989 yılında G. Algaze (1992, 426) tarafından tespit edilmiş, 1999 yılında ise Mehmet Özdoğan başkanlığında "Ilısu ve Karkamış Baraj Gölleri Altında Kalacak Arkeolojik Kültür Varlıklarını Kurtarma Projesi" kapsamında kazılmaya başlanmıştır (Özdoğan vd., 2001; Karul vd., 2002; Özdoğan vd., 2002; Karul vd., 2003; Özdoğan vd., 2004; Özdoğan, 2007b)

Höyük modern yerleşimler ve karayolu yapımları nedeniyle oldukça tahrip olmuş, höyüğün üzerinde ve eteklerinden çok miktarda arkeolojik dolgu toprak taşınmıştır. Bunlara rağmen yerleşimde yapılan kazılarda elde edilen veriler ve tarihleme yöntemiyle tabakalanma;

V. Evre / Orta Çanak-Çömleksiz Neolitik B (Orta ÇÇNB)
IV. Evre / Geç Çanak-Çömleksiz Neolitik B (GÇÇNB)
III. Evre / Çanak-Çömleksiz – Çanak-Çömlekli Neolitik Geçiş
IIIB Evresi
IIIA Evresi
II. Evre / Çanak-Çömlekli Neolitik Dönem
IIC Evresi / Erken Çanak-Çömlekli Neolitik
IIB Evresi / Orta Çanak-Çömlekli Neolitik
IIA Evresi / Geç Çanak-Çömlekli Neolitik
I. Evre / Demir Çağı,

şeklinde oluşturulmuştur (Resim 224-226; Özdoğan vd., 2001; Karul vd., 2002; Özdoğan vd., 2004; Özdoğan, 2007b)

Höyüğün en erken tabakasını oluşturan V. Evre / Orta Çanak-Çömleksiz Neolitik B evresinin seviyeleri tam olarak kazılamamış/inilememiştir. Evrenin kalıntıları yapılan sondajlar sonucu elde edilen taş aletler ve birkaç küçük buluntudan ibarettir. Bir üst tabaka olan IV. Evre/ Geç Çanak-Çömleksiz Neolitik B evresinde

bölgenin genelinde aynı döneme denk gelen yerleşimlerden bilindiği üzere (Akarçay, Çayönü, Boncuklu Tarla, Tell Halula ve Seker al-Aheimar gibi) farklı ebatlardan oluşan birden çok hücresi/odası olan dikdörtgen biçimli yapılar ortaya çıkarılmıştır (Resim 227). Bahsi geçen yapılarda taş temel izine rastlanmamış, çoğunlukla kerpiç kullanılarak temel ve duvarlar oluşturulmuştur. Bazı örneklerde kerpiç temel ve duvarların taşlarla desteklendiği fark edilmiştir (Özdoğan, 2007b: 190). Aslında yerleşimin erken tabakaları (Çanak-Çömleksiz Neolitik evreleri) hem yeterli zaman olmadığından hem de bölgede bu evrelerin iyi bilinmesinden dolayı ayrıca ilgilenilmemiş, daha çok Çanak-Çömlekli Neolitik dönem üzerinde yoğunlaşılmıştır (Özdoğan, 2007b: 190).

III. Evre / Çanak-Çömleksiz – Çanak-Çömlekli Geçiş sürecinde Mezraa Teleilat yerleşiminde bölgeye göre farklılıklar görülmeye başlamıştır. M. Özdoğan'nın vurgulayarak ele aldığı bu evre Yukarı Mezopotamya Bölgesi için oldukça sıkıntılı bir zaman aralığını kapsamaktadır. Bölgede Çayönü, Tell Sabi Abyad, Seker al-Aheimar ve Tell Halula gibi yerleşimlerde son dönem çalışmaları ile bu evre bahsedilmeye başlanmıştır. Ancak yine de evrenin kesin ayırımını yapmak güçtür. Özellikle orta-geç ÇÇNB ve ÇÇNC evrelerinde görülen birçok ya da tek odalı/hücreli, dikdörtgen planlı yapıların geçiş evresinde devam ettiği genel bir kanıdır. Eskinin mimari özellikleri pek değişemeden, yaşam tarzları, aletler ve eşyalarda değişim daha iyi gözlemlenebilmektedir. Ancak Mezraa Teleilat yerleşiminde mimari özelliklerde de bir değişim yaşandığı ya da bir ara kopukluk yaşandıktan sonra eski özelliklere geri dönüldüğü görülmektedir. M. Özdoğan (2007: 191) *"Mezraa Teleilat IV. evrede olduğu gibi, yaklaşık 2-3 yüzyıllık bir dönemin hemen ardından İlk Çanak Çömlekli Neolitik kültürlerin geldiği öngörülmektedir. Bazı Araştırmacılar bu süreci ÇÇNC, Bazıları Son (En Son) ÇÇNB gibi farklı adlarla tanımlamaktadırlar. Mezraa Teleilat 'ta karşılaştığımız durum ise, dönemsel adı ister ÇÇNC, ister En Son ya da Geç ÇÇNB olsun, ÇÇNB'nin alışılagelmiş süreci ile Çanak Çömlekli İlk Neolitik Çağ'ın arasına giren ve her ikisinden de farklı özellikler sergileyen bir ara dönemin yaşanmış olduğudur. Bu nedenle, terminolojide karmaşa yaratmamak için III. Evreyi "Geçiş" (Transition) olarak adlandırmanın daha doğru olacağını düşündük".* M. Özdoğan'ın bu sözleri söylemesine ve bir

ara/geçiş döneminden bahsetmesinin nedeni ise bahsi geçen evrenin yaklaşık 400 m²'lik alanda izlenebilmesi ve bu alanda ortaya çıkarılan küllü katmanlar ile birlikte dal-örgü gibi hafif yapıları yansıtan mimarisi ile ilgilidir (Resim 228). Önceki ve sonraki dönemlerden oldukça farklı özellikler sergilediği görülmektedir (Özdoğan, 2007b: 191). III. Evre kalıntıları alt evrenin mimari kalıntıları üzerinde konumlandırılmış, mimariler başta olmak üzere diğer buluntu gruplarında bazı farklılıklar görülmektedir. III. Evrenin erken (B) dönemlerinde 4.00x2.00 m ebatlarında olan, tabanları küçük taşlarla döşeli, dış hatları kil/toprak ile belirlenmiş kulübe tipi yapılar görülmektedir. Yapılar içinde ufak fırın/ocak kalıntıları ve çok sayıda dikme yuvası açığa çıkarılmıştır (Özdoğan, 2007b: 192). Dikme yuvalarının çok sayıda olması ve küçük/dar olmalarından dolayı M. Özdoğan (2007: 192) tarafından bu durum *"yapı üst örtülerinin çok büyük olmayan ahşap direklerle desteklenmiş ince dal ya da kamış gibi hafif organik maddelerden olduğunu göstermektedir"*. Bir bakıma Epi-Paleolitik dönemde, ilk yerleşim örneklerinde bulunan barınak tipi yapılara benzetilmektedir (Resim 228). Mezraa Teleilat'ın bu evresi buluntuları aslında erken dönemin yeniden yaşandığı, geçici konaklamalara kısmen dönüldüğünü göstermektedir. İhtimalle bunun sebebi geçim ekonomisinde sürü hayvanlarının etkisi olmalıdır (Çoban yaşamı). Aslında Mezraa Teleilat'ın bu yapılarının bir bakıma benzerleri Tell Hassuna yerleşiminde ortaya çıkarılmıştır. Proto Hassuna dönemine tarihlendirilen 0.45 m yüksekliğinde bulunan kerpiç temel/duvarlara sahip yapının duvarları ahşap ya da kamışlarla tamamlanıp üstünün yine aynı malzeme ile kaplandığı düşünülmektedir (Lloyd ve Safar, 1945).

III. evrenin erken dönemlerinde görülen basit yapıların yanında yaklaşık 0.80 m derinlikte, ebatları 0.30 ile 0.80 m arasında değişen, içi tamamen sıvalı ve üzerlerinde siyah leke ya da yanıkların olduğu çukurluklar bulunmuştur. Bu çukurlukların kullanım amaçları tam olarak bilinmemektedir (Özdoğan, 2007b: 192). Bir tür silo yapıları olma ihtimali vardır. Taş endüstrisinde fazla bir değişiklik yaşanmamış, ancak biraz daha basite indirgemiş alet tipleri bulunmaktadır. Bu evrenin mimarisi dışında diğer bir önemli farklılığı önceki evrelerde hiç bulunmayan yumuşak kireç taşından yontulmuş *"phallus"* heykelcikleridir (Resim 232; Özdoğan, 2007b: 192). Sayıları 90'ı bulan heykelciklerin oldukça işçiliksiz oldukları,

düzeltmelere maruz bırakılmadan kaba şekilleri ile kullanıldıkları görülmektedir. Ancak bazı örnekler tam tersine oldukça iyi yontulmuş, ayrıntıların dikkatlice verildiği görülmektedir. Bu iyi örneklerden birinde anlaşılabildiği kadarıyla kollu bir koltuğa ya da eşyaya yaslandırılmış, bacakları önde birleştirilmiştir. Genellikle bu heykelciklerde kollar belirli bir çıkıntı oluşturacak şekilde öne doğru verilmiş, kabaca bir kadının göğüsleri betimlemek amacı güdülmüş olunmalıdır. Bunların cinsiyeti hakkında kesin bir şey söylenemese de bir grup heykelcikte erkek üreme organının belirgin verildiği söylenebilir (Özdoğan, 2007b: 192).

III. evrenin geç (A) döneminde erken dönemin devamlılığı görülmektedir. Benzer yapı tipleri ve buluntu grupları geç evrede de ele geçmiştir. Geç evrenin en önemli yeniliği ilk çanak-çömlek kalıntılarının ele geçmesidir (Resim 233). Ayrıca bu evrenin sonlarında insan ve *"phallus"* heykelciklerinin ortadan kaybolmaya başladığı görülmektedir (Özdoğan, 2007b: 193). Kesin olmamakla birlikte III. Evre ile ilişkilendirilmiş, ancak kesin kurulum ya da kullanım dönemi saptanamayan, açığa çıkarılabildiği kadarıyla 20 m'lik uzantısıyla anıtsal bir görünümde olan "çevre duvarı" höyüğün batı yamacında ortaya çıkarılmıştır. Duvarın en az iki yenileme evresi geçirdiği, erken yenileme evresinde duvarın dış kısmına blok taşlarla destek yapıldığı, geç yenileme evresinde ise duvarın yaklaşık 2.50 m yüksekliğe ulaştığı görülmektedir(Özdoğan, 2007b: 193). Bahsi geçen duvarın bir kısmı olduğu düşünülen aynı doğrultuda bulunan ve yaklaşık 25 m uzunluğunda ikinci bir anıtsal duvar ortaya çıkarılmıştır. Aynı duvarın bir kısmında kule benzeri bir yuvarlak iz hat ortaya çıkarılmış, ilk bakışta Jericho duvarı benzeri bir uygulama olabileceği düşünülmüştür. Son verilerle birlikte anıtsal duvarın uzunluğu 45 m'yi bulmuştur (Özdoğan, 2007b: 193). Benzer anıtsal çevre duvarlarının benzerleri farklı bölgelerde, farklı yerleşimlerde ortaya çıkarılmış, ancak bunlar arasında zamansal farklar bulunmaktadır. Aynı bölgede bulunan Tell Halula (Molist, 1998: 123) yerleşiminde Proto-Halaf dönemine tarihlenmiş 25.00 m uzunluğunda bir duvar bulunurken Jericho (Kenyon, 1981; Aurenche, 1981; Bar-Yosef, 1986), Beidha (Kirkbride, 1968a; Aurenche, 1981), Tell Maghzalia (Bader, 1989) ve Kıbrıs'ta bulunan Khirokitia (Le Brun, 1994) yerleşimlerinde daha erken anıtsal çevre duvarları bulunmuştur.

Mezraa Teleilat yerleşiminin II. evre / Çanak-Çömlekli Neolitik dönem tabakası kazıcısı tarafında üç evre (IIC, IIB, IIA) olarak ele alınmıştır (Özdoğan vd., 2001; Karul vd., 2002; Özdoğan vd., 2004; Özdoğan, 2007b). Kronolojik olarak tam oturmasa da genel olarak IIC evresi Erken Çanak-Çömlekli Neolitik dönemini, IIB evresi Hassuna dönemini ve IIA evresi Halaf dönemi kapsamaktadır.

Erken Çanak-Çömlekli Neolitik döneme ait mimari kalıntılar genellikle höyüğün merkezinde, kuzeydoğusunda ve kuzeybatı kısmında ortaya çıkarılmıştır. IIC evresine ait mimari buluntular oldukça büyük olan dikdörtgen planlı, birçok odalı yapılardan oluşmaktadır (Özdoğan, 2007b: 195). Yukarıda da ele aldığımız gibi geçiş evresinde görülen basit, barınak benzeri küçük yapılar bu tabaka da kullanılmamış, Orta ve Geç ÇÇNB ile ÇÇNC dönemlerinde kullanılan çok odalı/hücreli dikdörtgen planlı büyük yapıların tekrar kullanılması görülmektedir (Resim 229-231). Bu yapılar içinden AV ve AM kodlu iki bina bu evrenin en iyi korunmuş yapılarını oluşturmaktadır. AV yapısı yaklaşık 15.00x8.00 m ölçülerinde, merkezde geniş bir oda ve odanın çevresine konumlandırılmış birçok hücre/oda ile dikdörtgen bir plan arz etmektedir (Karul vd., 2003: 164). Geçiş evresinin toprak/kil ya da kerpiç temel alışkanlığı bu evrede tercih edilememiş bazı yapılarda 0.60 m ye kadar yükselen taş temel kalıntıları ortaya çıkarılmıştır. Aynı durum AV yapısı içinde geçerlidir. Taş temel 0.60 m yükseklikte ve 1.00 m kalınlıktadır. Yapının büyük odasının köşesinde orta büyüklükte tabanı küçük taşlarla örülmüş ocak/fırın kalıntısı ortaya çıkarılmıştır. Aynı şekilde fırında kullanılan taş döşeme tabanın biraz daha işçiliksiz biçimi oda ve hücrelerin bir kısmına uygulanmış gibi görünmektedir (Karul vd., 2003). AV yapısının diğer bir ilginç özelliği doldurularak kapatılmasıdır (Karul vd., 2003). Çanak-Çömleksiz Neolitik Dönem "Anıtsal (Kamu) Yapıları" nda görülen ve genellikle yapıların terk edilmesiyle birlikte uygulanan doldurma, kapatma işlemi bu yapıda da uygulanmış gibi görülmektedir (Özdoğan, 2007b: 195). AV yapısının yaklaşık 2.00 m kuzeyinde aynı özellikleri gösteren AM yapısı bulunmaktadır. AM yapısının merkezini çevreleyen iki uzun koridor biçimli hücre/oda bulunmaktadır. Yapı içinde dörtgen biçimli bir fırın ortaya çıkarılmıştır. AM yapısı tıpkı AV yapısı gibi doldurulmuştur. Her iki yapının farklı bir duvar ile birleştirilmesi ise yapıların

önceden planlandıkları göstermektedir (Karul vd., 2002; Özdoğan vd., 2003). Aynı evreye ait, ancak diğer iki yapıya göre daha geç bir döneme denk gelen AB, AC ve AA yapıları dörtgen planları ve daha küçük ebatlı oda/hücreleri ile ortaya çıkarılmışladır. Yapıların taş temel üzeri kerpiç duvarla oluşturuldukları ve diğer yapılar gibi bunlarından taşlarla doldurulduğu görülmektedir. Ayrıca AA yapısı içinde kubbeli bir fırın kalıntısı ortaya çıkarılmıştır. Bu üç yapının arasında kalan açık alanlar birer avlu olarak nitelendirilmiş ve bu avluların esasen AV ve AM yapılarını çevreleyen avluyla birleştikleri fark edilmiştir (Karul vd., 2003). Bahsi geçen yapıların tümü IIC evresi örnekleridir. Ayrıca IIC evresi çanak-çömlek grubunun yaygın olarak kullanılmaya başlandığı ve ilk *"husking tray"*[26] ürünlerinin ele geçtiği evre olarakta bilinmektedir. Bu evrede yapılar içinde günlük kullanımı gösteren herhangi bir buluntu ele geçmemiştir. İhtimalle bu işler açık alanlarda, avlularda yapılmaktadır (Özdoğan, 2007b: 194-195).

Yerleşimin IIB evresine ait mimari kalıntılar höyüğün güneyinde ortaya çıkarılmıştır. Yapıların neredeyse hepsi yukarı Mezopotamya Bölgesi'nde Hassuna Dönemi yerleşimlerinde ortaya çıkarılan yapılara benzerdir. Dikdörtgen planlı olan yapılar temel seviyesinde oluşturulan hücrelere bölünmüştür. Duvarlarda taş temel üzeri kerpiç duvar görülmektedir. Bu evrede yapılar, yapılar arası boşluklar ve açık alanlar gibi yerleşim organizasyonuna dair verilere bakıldığında önceden oluşturulmuş bir plan söz konuşur. Bu özelliği ile önceki evrelerden ayrılmaktadır (Karul vd., 2002; Karul vd., 2003). Bu evreye ait olan BB yapısı alt evreye ait olan AA yapısının bir kısmını keserek inşa edilmiştir. Bu işlem sırasında oluşan AA yapısında tahribattan arta kalan taşlar BB yapısında kullanılmış gibi görünmektedir. Dikdörtgen planlı olan yapının çok hücreli olduğu görülmektedir. Ayrıca yapının taş temel üzerinde yapılan duvarın yığma kerpiç ile yapıldığı fark edilmiştir (Karul vd., 2002). IIB evresinin orta dönemlerinde ortaya çıkarılan AG yapısı, iki uzun koridor

[26] İlk olarak Tell Hassuna yerleşiminde ele geçmiş ve Hassuna Kültürü "kaba malları" içinde yer almıştır. S. Lloyd ve F. Safar (1945) tarafından : *"II. tabakanın ilk çalışmalarında ele geçmeye başlamış, yeni, oldukça ilginç olduğu ve yaygın kullanıldığı fark edilmiştir. Bu kapların işlevleri açısından daha açıklayıcı olur düşüncesiyle "Husking-Tray" (To Husk: İng. Kabuklu bir nesnenin, dış kabuğunun soyulup çıkarılması) olarak adlandırdık. Bu kaplar, yaklaşık 60c40 cm boyutlarında, hafif dışa açılan kenarlı ve yaklaşık 15 cm yükseklikte, düz dipli söbe kaplardır. İç yüzeylerinin tamamı derin oluklu ya da kil ıslakken bir çubuk yardımıyla açılmış çukurludur. Bir tanesinin dışında ince sürülmüş zift izi saptanmıştır. Bizim tamamen varsayımsal olan tahminimize göre bu kaplar tahılları kabuklarından ayırmak için kullanılmışlardır."* bu şekilde tanımlanmıştır.

şeklinde hücreleri ve yapıyı çevreleyen daha kısa hücrelerle plansız bir görünüm vermektedir. 14.00x10.00 m ebatlarında olan yapı dikdörtgen bir biçime sahip olmasına rağmen eklentilerle düzensiz görünümedir. Yapının kuzeybatı duvarına dışardan yaslandırılmış iki fırın/ocak kalıntısı ortaya çıkarılmıştır. Yapının uzun koridor tipi hücrelerinden birinde üç adet keçi iskeleti açığa çıkarılmış, keçilerin buruda olmasının sebebi ise ihtimalle bu hücrenin ahır gibi kullanılması ve bir yangın sonrası çökmeyle hayvanların üst yapı altında kaldığı düşünülmektedir. Aynı alanda bir yetişkin insan iskeleti ele geçmiştir. İlk başta keçilerle birlikte burada öldüğü düşünülen kişinin çoban olduğu düşünülmüş daha sonra ise farklı oldukları anlaşılmıştır (Karul vd., 2002; Özdoğan, 2007b: 196).

Yerleşimin en ilginç yapısı, kazıcısı tarafından özel bir yapı olarak aktarılan AY yapısıdır. Dikdörtgen planlı tek odalı olan yapı bilinçli olarak doldurulmuştur. Yapının duvar örgüsünün iç kısmı oldukça iyi düzeltilmişken dışa kısmına karışılmamıştır. M. Özdoğan, A. Erim-Özdoğan ve N. Karul (2011) duvarlarda bulunan bu farklılığın sebebini yapının gömülü olmasına bağlamaktadır. Çanak-Çömleksiz Neolitik dönem anıtsal yapılarına benzer şekilde kullanım toprağının içine açılan bir çukur içinde inşa edildiği düşünülmektedir. Ayrıca yapının bir yangın geçirdiği, içinde ele geçen bazı kerpiç ve taban kalıntılarının üst yapı ile ilgili olduğu ve AY binasının iki katlı olabileceği düşünülmektedir (Özdoğan vd., 2011). Tek mekandan oluşan yapının oldukça küllü bir tabaka ile kaplandığı, bu küllü tabakanın temizlenmesinden sonra açığa çıkan beş domuz iskeleti yapının farklı olduğunun diğer kanıtları arasındadır. Domuz iskeletlerinin yan yana, paralel olarak bulunması bu hayvanların bu alana bilinçli olarak bırakıldıklarını ve yapının yakıldığını düşündürmüştür. Daha sonra yapının içi taşlarla doldurularak kapatılmıştır (Özdoğan vd., 2011). Kısacası kazıcıları tarafından ayrıntılı verilen bu yapı döneminin "Anıtsal Yapısı" daha doğrusu kendi görüşlerine göre bir "Kült Yapısı" olduğu tahmin edilmektedir. Bu evrede Hassuna Kültürü çanak çömlekleri oldukça yaygın ele geçerken aynı zamanda kırmızı astarlı mallarda bulunmaya başlamış, bir bakıma Halaf örnekleri ile birlikte karışık bir çanak çömlek repertuvarı görülmektedir. Boyalı örneklerde de aynı özellikler bulunmaktadır (Özdoğan, 2007b: 196-197).

Yerleşimin Çanak-Çömlekli Neolitik dönemin son evresi olan IIA evresinde (Halaf) dönemin özelliklerini yansıtabilecek hiçbir mimari kalıntı bulunamamıştır. İhtimalle höyüğün üzerinde modern ve Demir Çağı tahribatlarından dolayı bu evre yok olmuştur (Özdoğan, 2007b: 197). Bu evrede oldukça fazla çanak-çömlek buluntusu ele geçmiştir. Ele geçen örneklerden bu evrenin Proto-Halaf 'tan Obeid 'e kadar sürekli iskân edildiği tahmin edilmektedir. Aynı şekilde ele geçen çanak-çömleklerde Proto-Halaf örnekleri çok iken Halaf ve Obeid malzemeleri oldukça azdır (Özdoğan, 2007b: 197).

Çanak-Çömlekli Neolitik dönem küçük buluntularına bakıldığında ise evre farklılıkları az da olsa görülmektedir. IIC evresinde çakmaktaşı ve obsidyen aletlerle birlikte ok uçları ele geçmiştir. Kısmen erken dönemin devamlılığı görülmektedir. Çok sayıda kaba düzelti kurs ve yongalar, taş kaplar ele geçmiştir (Özdoğan, 2007b: 195). IIB evresinde taş baltalar, öğütme taşları, sürtme taşlar grubu, kaba çakmaktaşı yongalar, az sayıda kemik aletler ve az sayıda taş kap parçaları ile çok iyi işlenmiş taş boncuklar ele geçmiştir. Bu evrenin en iyi buluntu grubu Hassuna boyalılarıdır (Özdoğan, 2007b: 196-197). IIA evresinde ise yukarda bahsedildiği gibi çanak-çömlek buluntuları ile belirlenmektedir (Özdoğan, 2007b: 197).

6.1.4. Tell Halula

Tell Halula yerleşimi, Suriye'nin kuzeyinde, Türkiye-Suriye sınırına 45-50 km mesafede, Halep'in 130 km kuzeydoğusunda, Fırat Nehri'nin batı yakasında yer almaktadır (Harita 9). Yaklaşık 8 hektarlık bir yeri kaplamaktadır (Resim 234). İlk kazıları 1991 yılında Miquel Molist tarafından yapılmıştır (Molist vd., 2013, 443). Yerleşim yeri Orta ve Geç ÇÇNB, Çanak-Çömlekli Neolitik, Pre-Halaf, Proto-Halaf ve Halaf tabakaları ortaya çıkarılmıştır (Molist, 1996; Molist vd., 2007; Molist vd., 2013, 443).

Yerleşimin Orta ÇÇNB tabakası höyüğün güney yamacında dokuz evreli olarak ortaya çıkarılmıştır. Bu tabakada ortaya çıkarılan mimarilerde ilginç bir özellik yapıların kuzey-güney yönlü olması ve dış mekanların (açık alanlar) ise sürekli yenileme görmesidir (Resim 235). Açık alanlar bir bakıma çöplük olarak

kullanılmış gibi görülmektedir. Bu alanlarda oldukça fazla hayvan kemikleri ele geçerken aynı zamanda ateş çukurları, ocak gibi izler de bulunmaktadır (Molist, 1998: 116). Bahsi geçen mimari kalıntılar küçük konutlardan oluşmaktadır. Dikdörtgen planlı yapıların çoğu hücre bölmeli ya da eklemeli yapılmış, bu hücre veya eklemelere girişler dar bir açıklıkla bağlanmıştır. Yapılar genellikle kerpiç yükseltme yapılmış, az da olsa taş temel izleri bulunmaktadır. Yapıların içi düzeltilmiş toprak taban ile kaplanmıştır (Molist, 1998: 117-118). Yapılardan birinde 5 mezar ortaya çıkarılmış, aynı yapı içinden boynuzları bulunan bir öküz/sığır/boğa kafatası ele geçmiştir. Bahsi geçen yapılarla birlikte oldukça fazla silo/depo yapısı da ortaya çıkarılmıştır. Bir üst evrede Çayönü'nden iyi bildiğimiz ızgara planlı yapıları andıran tipte yapılar ortaya çıkarılmıştır (Molist, 1998: 117-118). Kazıcısı tıpkı Akarçay Tepe'de olduğu gibi bu yapıların birer silo/depo yapısı olduğu tahmin edilmektedir. Aynı tip yapıların Yarim Tepe'de ortaya çıkarıldığı ve Sovyet arkeologlar tarafından "kurutma platformları" olarak tanımlandıkları görülmektedir (Munchaev ve Merpert, 1981; Molist, 1998: 118). O. Aurenche (1981: 262) bu yapıların birer açık hava uyuma platformları olduklarını önermiş, ancak kabul görmemiştir. Bu tabakanın üst evrelerinde yapılar biraz daha değişmeye başlamış, eski yapıların genelde yenileme geçirdiği ya da yeni yapının eskinin üzerine konumlandırıldığı görülmektedir. Bazı eski yapıların mimari unsurları güçlendirilerek yeni yapılarda kullanılmaya devam edilmiştir. Bu evre yapılarında eski evreler gibi kerpiçten örülmüştür (Resim 235). Çoğunlukla 0.45x0.35x0.10 m ebatlarında olan saman katkılı kerpiç malzemeler kullanılmıştır (Molist, 1998: 118). Bazı yapılarda taş temel izlerine de rastlanmışsa da kerpiç destek izleri de bulunmaktadır. Bazı yapılarda iç kısımlar kireç ve saman katkılı sıvalarla kaplanmıştır. Yapılar yine eskinin devamı gibi dikdörtgen biçimli, çok hücreli olmasına rağmen merkezde büyük bir oda yer almaktadır (Molist, 1998: 119). Zemin ve duvarlar eskiye göre daha kalın yapılmaya başlanmıştır. Fazla örnek olmamasına rağmen bazı yapılarda odanın ortasında ya da duvar diplerinde kil/kireç karışımı topakların ya da küçük platformların varlığı görülmektedir. Bunların çatıyı taşımak için kullanılan dikmelerin kaideleri oldukları düşünülmektedir. Bu tabakaya ait çok miktarda taş tabanlı, kerpiç duvarlı ocak, fırın kalıntıları ele geçmiştir (Molist, 1998: 119). Yapıların bazı hücreleri işlik olarak kullanılmış gibi görülmektedir. Kuzey

Suriye topraklarında bulunan diğer merkezlerle aynı taş endüstrisi örnekleri ele geçmiştir. Bağımsız silo yapılarının genellikle taş taban ya da toprak tabanlı oldukları ve yuvarlak ya da dikdörtgen biçimli oldukları görülmektedir (Molist, 1998: 120).

Geç ÇÇNB'de önceki tabakanın mimari özellikleri devam ederken, bu tabakaya ait yapıların daha sağlam ve daha nitelikli oldukları görülmektedir. Yapılar birbirlerine daha yakın yapılmaya başlanmış, dikdörtgen planın yanında kare planda tercih edilmiştir. Bu tabakaya ait en ilginç kalıntı 25 m uzunluğunda, 3.20-3.80 m yüksekliklerde olan anıtsal olarak yorumlanabilecek bir duvar kalıntısıdır (Molist, 1998: 123). Kazıcısı tarafından Proto-Halaf kalıntısı olabileceği düşünülmektedir. Bu yapının benzeri Yukarı Mezopotamya'da şuan için bulunamamış, ancak farklı bölgelerdeki yerleşimlerde erken ya da çağdaş örnekleri bilinmektedir. Jericho (Kenyon, 1981; Aurenche, 1981; Bar-Yosef, 1986), Beidha (Kirkbride, 1968a; Aurenche, 1981), Tell Maghzalia (Bader, 1989) ve Kıbrıs'ta bulunan Khirokitia (Le Brun, 1994) duvar kalıntıları örnek gösterilebilir (Molist, 1998: 125). Bahsi geçen anıtsal duvarın bulunduğu evrede biri tam diğerleri tahrip olmuş yuvarlak yapılar ortaya çıkarılmış, kazıcısı tarafından Halaf Kültürü'nün "Tholos" tipi evlerinin erken örnekleri olarak ele alınmıştır (Molist, 1998: 126).

Tell Halula yerleşiminin Çanak-Çömlekli Neolitik dönemi yukarıda aktarılan erken özelliklere göre biraz daha zayıftır. Ancak geçiş evresinin mimari özellikleri devam ederken, Halaf ile birlikte bu durum değişmeye başlamıştır. Proto-Halaf, Erken, Orta ve Geç olmak üzere bir tabakalanma görünmektedir (Molist, vd., 2008; Molist vd., 2013: 443). Proto-Halaf evresinde yerleşimin en erken çanak-çömlek üretimlerine ait veriler ele geçmiştir. Genellikle açık alanlarda bulunan ateş çukurları etrafında ele geçen ilk çanak-çömlek örnekleri ile birlikte dönemin karakteristik özelliklerini taşıyan yontma taş örnekleri bulunmaktadır. Alandan alınan Arkeozoolojik verilerle birlikte zaman aralığı kesinlik kazanmıştır (Molist vd., 2013: 443). Erken Halaf ve sonrası evrelerde çanak-çömlek üretiminin oldukça yaygınlaştığı, açık alanlarda bulunan ve konutlara yakın çok fazla ateş çukurları (fırınlar/ocaklar) ile görülmektedir. Bu evrelere ait konutlarda ise erken dönemin

dikdörtgen hücreli yapıları ile birlikte "Tholos" olarak adlandırılan yuvarlak biçimli, dromoslu yapılar kullanılmaya başlanmıştır (Şuan için dromoslara netlik kazanmamıştır). Bu dönemin tholos yapıları, dikdörtgen yapılar gibi hücrelere ayrılıp ayrılmadığı bilinmemektedir, dış duvarlar kerpiçten örülmüştür (Resim 236). Yerleşmenin kazılan 2H-21 nolu plankaresinde hücrelere ayrılmış taş temelli dikdörtgen yapının hemen karşısında yaklaşık 8.00 m çapında kerpiçten örülme bir tholos ortaya çıkarılmıştır. Oldukça iyi işlenmiş bir toprak tabana sahip olan tholosun içinde sıvalı platformlar bulunmuş, ancak işlevleri belirlenememiştir (Molist, 2013: 444-445). Yerleşimin açık alanlarından birinde (44/4) yangın geçirmiş iki odalı dikdörtgen bir yapı ortaya çıkarılmış, bu yapı diğer dikdörtgen yapı gibi taş temelli yapılmamış, toprak duvar ya da tam belli olmasa da kerpiç kullanıldığı görülmektedir. Yapının odaları içinde kare biçimli çukurlar oluşturulmuştur. Bir üst seviyede yaklaşık 6.00 m çapında kerpiçten oluşturulmuş bir tholos ortaya çıkarılmıştır. Bu tholos içinden oldukça fazla günlük kullanıma ait bulgular ele geçmiştir (Resim 237). Bunun yanında direk delikleri, ocaklar ve amacı belirlenemeyen çukurlar ortaya çıkarılmıştır (Molist, 2013: 444-445). Yerleşimde aynı tabakada çıkarılan dikdörtgen ve yuvarlak planlı yapıların birer konut yapısı oldukları ele geçen verilerle kesinlik kazanmıştır. Bu erken evre ve sonrasında ki evrede Halaf erken çanak-çömlekleri ile birlikte az da olsa Samarra örnekleri de ele geçmiştir (Cruells ve Nieuwenhuyse, 2004; Cruells, 2008). Erken Halaf evresinde büyük çukurlarla birlikte oldukça büyük fırın/ocak kalıntıları veren konut yapıları ortaya çıkarılmıştır. Bu evreye ait 6.50 m çapında kerpiç bir tholos ve ebatları kesinleşmeyen birçok hücreye ayrılmış dikdörtgen yapı açığa çıkarılmıştır. Dikdörtgen yapı üzerinde ayrıntılı çalışmalar vesilesi ile yapının erken Halaf' tan geç Halaf' a değin sürekli bir yenileme gördüğü anlaşılmıştır. Kesin olarak tarihlemesi bildirilmeyen oldukça büyük dikdörtgen bir yapının erken ve orta Halaf evrelerini temsil ettiği, bu yapının çok hücreli olduğu ve çok işlevli olduğu düşünülmektedir. Bahsi geçen yapının içinde dikme yuvarları, bazı hücrelerinde ocak kalıntıları ve oldukça fazla hayvan kemikleri ile birlikte işlenmiş taş buluntuları ele geçmiştir. Bu yapının diğer bir özelliği ise hücrelerinin birinde ortaya çıkarılan 3 mezardır. Mezarlar içinden dönemin özelliklerini yansıtan sağlam çömlekler ele geçmiştir. Geç Halaf evresi için ekesin bir mimari olgudan bahsetmek mümkün değildir (Molist,

2013: 444-445). Ortaya çıkarılan yapıların genellikle dikdörtgen olduğu, ancak birkaç yuvarlak hat veren, izleri oldukça yok olmuş tholos benzeri binalar bulunmaktadır. Bu dönem yapılarının genel bir özelliği içlerinin kül ile dolu olmasıdır. Konut içi üretim gibi yorumlanmıştır (Molist, 2013: 444-445).

Yerleşimin sosyal organizasyonu hakkında kesin bir şey söylemek güçtür, ancak ortaya çıkarılan ortak açık alanlarda bazı faaliyetlerin (büyük fırın, hayvan kemikleri ya da taş atölyesi gibi) varlığı kısmen bir birlikteliği göstermektedir. Fakat buna rağmen bireysellik ön plandadır. Özellikle son evrelerde (Halaf) konutlarda ortaya çıkarılan üretim faaliyetleri bunu destekler niteliktedir (Molist, 2013).

Çanak-çömlek buluntularında ise Halaf' ın karakteristik malları ile birlikte erken dönemin kaba malları ele geçmiştir (Cruells, 1996; Fuara, 1996, Molist, 2013). Genel bir değerlendirme yapılırsa eğer ilk aşamada siyah ve kahverengi hamurlu, perdahlı ve bol katkılı kaba mallar bulunurken, ikinci aşama da basit saman katkılı siyah-kahverengi mallarla birlikte erken boyalı örneklerde ele geçmektedir. Üçüncü aşama da ise çanak-çömleklerde belirgin bir değişiklik yaşanmış, yine kaba mallar çoğunluğu oluştururken oldukça kaliteli mallarda kullanılmaya başlanmıştır. Özellikle kırmızı astarlı mallar ya da daha açık astarlı oldukça kaliteli allar ortaya çıkmaya başlamıştır (Molist, 2013: 446-448). Boyamalarda ise genellikle bahsi edilen astarlar üzerine geometrik boyamalar yapılmış bazı örneklerde ise dans eden kadın motifleri dikkat çekicidir. Yayvan çanaklar la birlikte dar çanaklar, kıvrımlı kâseler, kısa veya uzun boyunlu çömlekler genel tipolojiyi oluşturmaktadır (Molist, 2013: 446-448).

Yerleşimin en erke tabakalarından Orta Halaf' a kadar ele geçen taş (litik) endüstrisinde ise bölgenin genel eserleri ele geçmiştir. Çoğunlukla çakmaktaşı kullanılırken az da olsa çakmaktaşı aletlerde ele geçmiştir. Çok miktarda kireçtaşı ya da nehir taşlarından oluşturulmuş öğütme taşları havanelleri veya vurgaçlar ele geçmiştir (Molist, 2013: 449).

6.1.5. Tell Hassuna

Tell Hassuna yerleşimi Musul'un 35 km güneyinde, Dicle Nehri'nin 7 km batısında yer almaktadır (Harita 9). İki derin vadi arasında bulunan yerleşim 1943-44 yılarında Seton Lloyd ve Fuad Safar tarafından kazılmıştır (Lloyd ve Safar, 1945; Thompson, 1969). Yerleşim doğudan Dicle, batıdan Cezire çöl platosu ile çevrilidir. Oldukça verimli olan Qasab Vadisine hakim olan yerleşim ufak bir çiftçi köyü izlenimi vermektedir. Toplamda 11 ay süren kazılarda yerleşime ait 15 yapı katı ortaya çıkarılmış, bunlar 5 tabaka da ele alınmıştır. En erken tabaka tek yapı katı (yapı katı 1a) ile ele alınan Proto-Hassuna evresidir. Bu evreye ait mimari buluntu neredeyse yoktur. Ancak yerleşimin ilk çanak-çömlek üretimine ait veriler bulunmaktadır. İkinci tabaka toplamda altı yapı katı (Ib-VI) ile temsil edilirken Hassuna dönemine tarihlendirilmiştir. Bölgenin bu döneminde yaygın görülen dikdörtgen planlı, hücreli yapıları ile temsil edilmektedir. Üçüncü tabaka 3 yapı katında (VII-X) bulunurken Halaf Kültürü izleri taşımaktadır. Dördüncü tabaka iki yapı katı içermektedir ve Obeyd Dönemine tarihlenmektedir. Son tabaka ise toplamda 3 yapı katı içermektedir. Oldukça karışık verilerin ele geçtiği bu tabaka da Assur, Obeyd ve Halaf buluntuları ele geçmiştir. Kazıcısı tarafından aslında Assur tabakası olduğu, ancak alt tabakaların tahribatından dolayı karışık bir buluntu grubu ele geçtiği görülmektedir (Lloyd ve Safar, 1945; Thompson, 1969).

Yerleşimin Hassuna-Samarra dönemi yapıları çoğunlukla dikdörtgen planlı, çok odalı/hücreli ve tamamen kerpiçten yapılmışlardır. Özellikle çok odalı yapılarda, odalar merkezi bir avlu etrafında yerleştirilmiş, avlu günlük işlerin yapıldığı alan olmakla birlikte odalar depolama izleri taşımaktadır (Lloyd ve Safar, 1945; Thompson, 1969). Avlularda bazen odalarda payandalar/dikme yuvaları, sekiler/banklar, ocaklar ve depolama ile ilgili çukurluklar birlikte bulunmuştur. Bu döneme denk gelen bir yapının odasının girişinde eşik taşı ve söve taşı ortaya çıkarılmıştır. Bahsi geçen yapı tabakada ortaya çıkarılan en sağlam duvar kalıntılarına sahiptir (Lloyd ve Safar, 1945; Thompson, 1969). Fuad Safar (1945: 274) yaklaşık 0.45 m yüksekliğinde olan duvarların kalın bir çamur tabakası ile yükseltildikten sonra çatısının dal ve çamurla kapatıldığını belirtmiştir. Yapının tabanları kil ve saman karışımı bir dolgu ile kaplandığı, bir oda da ise kısa bir su

kanalının varlığı ortaya çıkarılmıştır (Thompson, 1969: 46). Aynı tabakaya ait bir diğer mimari kalıntı tek ortak duvarla ikiye bölünmüş bir konuttan oluşmaktadır. Görünümde iki ayrı ev gibi olan bu yapı Hassuna-Samarra dönemi son evresine tekabül etmektedir. Son evreye ait diğer bir kalıntı ise yapının köşesinde bulunan ocak kalıntısıdır (Thompson, 1969). Hassuna-Samarra dönemi toplamda altı yapı katı ile temsil edilirken her yapı katı yeniden işgal görmüş, bir önceki yapı katının mimarisi yeniden kullanılmış gibi görünmemektedir. Bu sebeple her yapı katı uzun bir süre kullanım görmüştür (Perkins, 1949: 4). Bu tabaka da 30'dan fazla (tabaka sadece iki sondaj ile araştırılabilmiş) yuvarlak silo/depo yapısı ortaya çıkarılmıştır. Bu silolar sadece birinci sondajda tanımlanabilmiş, ikinci sondajda hiçbir silo yapısına denk gelinmemiştir (Thompson, 1969). Silo yapıları kısa yükseklikte çeperleri ve tabanları saman katkılı kille oluşturulmuştur. Tabakanın diğer buluntuları ise oldukça zengin bir repertuvar sunmaktadır. Pişmiş kilden iğler (bazıları taştan bazıları ise boyalıdır), taş ve kilden sapan taşları gibi buluntular ele geçmiştir. Bunların yanında yapı katı IV' de üç adet pişmiş kilden yapılmış kadın heykelciği ele geçmiştir (Lloyd ve Safar, 1945; Thompson, 1969). Yapı katı V' te yapının bir odası içinde pişmemiş bir oturmuş "Ana Tanrıça" heykelciği ele geçmiştir. Heykelciğin bir bacağında çıkıntı varken, baş yeşilimsi, gövde kırmızı renktedir (Lloyd ve Safar, 1945; Thompson, 1969). Taş endüstrisinde çakmaktaşının yoğun olarak kullanıldığı, az miktarda obsidyenin varlığı bilinmektedir. Aletlerde ise genellikle bıçaklar, kazıcılar, çapalar gibi aletler görülmektedir. Tabakanın bir diğer önemli buluntu grubu mühürlerdir. İki adet damga mührün alt yüzünde kısa çizgilerle yapılmış bezemeler bulunmaktadır (Lloyd ve Safar, 1945; Thompson, 1969). Yerleşimin bu tabakasına ait mezarlar ise yapı tabanları altında ele geçmiştir. Bir örnekte Hassuna standart boyalı çömleği içinde bebek iskeleti, bir yapının odasının tabanı altında ise kafatasları olmayan iki yetişkin iskeleti bulunmuştur (Lloyd ve Safar, 1945; Thompson, 1969).

Yerleşimin Halaf tabakasına ait veriler zayıftır. Dikdörtgen planlı bir yapının kalıntılarına ait izler çıkarılmışsa da kesin veri yoktur (Thompson, 1969).

6.1.6. Tell Sabi Abyad

Tell Sabi Abyad (yerel halk dilinde Khirbet Sabi Abyad) yerleşimi Suriye'nin kuzeyinde, Türkiye sınırına 30 km ve Balikh Nehri'ne 5 km mesafede yer almaktadır (Harita 9). Yerleşim modern Hammam et-Türkman köyü sınırlarında, yaklaşık 2 km mesafede ve Balikh Vadisi olarak geçen alanın içinde yer almaktadır. Vadi pek düz olmayan, ancak nehir ve akarsular tarafından sürekli beslenildiğinden tarıma elverişli bir bölgedir. Yerleşimde ilk çalışmalar P.M.M.M.G. Akkermans tarafından yapılmış ve 1989 yılında kazılar başlatılmıştır. (Akkermans, 1989b; 1996; Akkermans ve Schwartz, 2003; Akkermans vd., 2006; Akkermans vd., 2009; Akkermans vd., 2010; Nieuwenhuyse vd., 2010; Russell 2010). Sabi Abyad yerleşimi bu bölgede bir küme halinde olan birbirinden farklı ebatlarda bulunan birkaç höyükten oluşmaktadır (Tell Sabi Abyad I, II, III, IV, Resim 238). Aslında bu höyükler birbiri ile bağlantılıdır ve bu şekilde değerlendirilmişlerdir. Tell 'Abr 3, Jerf El Ahmar gibi farklı dönemlerde farklı yerleşimler kurulmuş, bazen ise aynı dönemde birkaç höyük birden kullanılmıştır (Akkermans vd., 2006; Russell, 2010: 5). Tell Sabi Abyad I, II, III, IV höyüklerinden I. yerleşim ilk olarak ÇÇNB sonlarında, Çanak-Çömlekli Neolitik başlarında, II ve III. yerleşimler Çanak-Çömlekli Neolitik dönem ortalarında, IV. yerleşim ise Erken Halaf sonrası iskan gördükleri anlaşılmaktadır (Akkermans vd., 2006; Russell 2010). Tell Sabi Abyad I höyüğünde ilk kazılar son kazılara kadar farklı yerlerde çalışma yapılmış, kazıcısı tarafından her alan "Operation - Operasyon" olarak tanımlanmıştır (Resim 239). Höyüğün erken yerleşimleri (Çanak-Çömlekli Neolitik-Halaf Dönemleri) höyüğün kuzeybatı yamacında oldukça geniş bir yeri kaplayan Operation III olarak adlandırılan alan oluşturmaktadır. Bununla birlikte Operation IV (batı yamaç) ve Operation II (kuzeydoğu yamaç) aynı dönemlere ait kalıntılar vermektedir. Operation I ve V' te ise erken tabakalara dair izler görünse de asıl yerleşimi Orta Assur döneminde yaşamıştır (Resim 239; Akkermans, 1989a; 1989b; Akkermans ve Verhoeven, 1995; Akkermans vd., 2006, Russell, 2010).

Yerleşimin tabakalanması yukarda kabaca ele alındığı gibi oluşmaktadır. Ancak son dönem çalışmaları ile tabakalanma biraz değişmiş ve ayrıntılı hali verilmiştir. Yeni tabakalanma Operation III alanı baz alınarak yaklaşık 300 adet C14

tarihleme yöntemi sonrasında oluşturulmuş, temelde eski sıralamanın az bir değişikle yeniden desteklenmesidir (Akkermans vd., 2006; Russell 2010: 5; van der Plitcht vd., 2011: 230-231).

Sekans A: MÖ 7.100-6.200, Erken Çanak-Çömlekli Neolitik Dönem
Sekans B: MÖ 6.200-5.900, Proto-Halaf Dönemi
Sekans C: MÖ 5.900-5.800 Halaf Geçiş Süreci
Sekans D: MÖ 5.800-5.500 Halaf Dönemi
Tunç Çağları, Orta Assur Dönemi (Operation V)

Yerleşimin erken kalıntıları höyüğün (Operation III) yamacında ve üst kısımda seviye inme çalışmaları sonucunda ortaya çıkarılmıştır. Sekans A olarak ele alınan tabaka toplamda 12 yapı katı ile temsil edilmektedir. Ancak her yapı katı mimari öğe vermemiş ya da oldukça tahrip edildiğinden takip edilememiştir. Proto-Halaf dönemine kadar kesintisiz bir mimari işlenişi görülmektedir. Erken dönem yapıları genellikle dikdörtgen planlı yapılardan oluşurken dönemin sonunda bunlarla birlikte yuvarlak planlı yapılarda (MÖ 6455-6390) kullanılmaya başlanmıştır. Operation I'de (Sekans C: geçiş süreci/evresi) hem dikdörtgen hem de yuvarlak yapılar birlikte ortaya çıkarılmıştır (Verhoeven, 1999). Erken döneme genel olarak bakıldığında taş temel üzerine elle şekillendirilmiş kerpiç bloklar ya da kerpiç öbeklerle yükseltilmiş duvarlar görülmektedir. Yapı katları arasında neredeyse hiç boşluk olmaması eski yapıların yenileme geçirmesiyle yeniden kullanımı ya da eski yapıların kalıntılarının temel duvarı, platform veya taban olarak kullanıldığını göstermektedir. Bazı eski yapıların ise yeni yapıyı üzerlerine yapmak için bilinçli olarak doldurulduğu görülmektedir. Bu alanda ebatları 9.00x9.00 m ye kadar olan büyük yapılar ortaya çıkarılmış, bu yapılar 1.00x1.50 ebatlarında birden fazla odaya/hücreye ayrılmıştır. Ayrıca bu büyük yapıların etrafına genellikle 1.00x1.50 m ebatlarında küçük odaların eklendiği ya da bağımsız yerleştirildiği görülmektedir. Kazıcısı tarafından bu küçük odaların yaşamaya uygun olmayacak kadar küçük ve dar oldukları ve olasılıkla tamamen depolama yapıları oldukları düşünülmektedir (Verhoeven ve Kranendonk, 1996; Verhoeven, 1999; Verhoeven ve Akkermans, 2000; Akkermans vd., 2006; Russell, 2010). Erken dönemin yapı katlarına ait bazı

özellikler aşağıda sıralanmaya çalışılmış, bazı yapı katlarının buluntuları olmadıkları için değerlendirmeye alınmamışlardır.

Seviye A12[27] (MÖ 6865-6770): bu yapı katına ait birçok odaya ayrılmış büyük bir dikdörtgen yapının arta kalan parçaları ortaya çıkarılmıştır. Yapının işlevi hakkında kesin bir bilgi elde edilmemiş, ancak oldukça fazla tahıl/bitki kalıntısı ele geçmiştir. Bu seviye yeteri kadar kazılamadığından ayrıntılar kısıtlıdır; ancak yine de ortak açık alanlara dair izler oldukça yer kaplamaktadır. Ayrıca bu yapı katında erken çanak-çömlek kalıntıları ele geçmeye başlamış ve sonraki yapı katlarında artarak devam etmiştir (Verhoeven ve Kranendonk, 1996; Verhoeven, 1999; Akkermans vd., 2006; Russell, 2010).

Seviye A11 (MÖ 6825-6740): A12 gibi yapıya denk gelinmiş ya da aynı yapı yenileme geçirmiştir. Bu seviyenin en önemli özelliği açık alanlar ve ateş çukurlarıdır (Verhoeven ve Kranendonk, 1996; Verhoeven, 1999; Akkermans vd., 2006; Russell, 2010).

Seviye A10 (MÖ 6750-6675): A11 ve A12 gibi bu yapı katında da açık alanlara denk gelinmiş ve ateş çukurları ile birlikte çöplük olarak kullanılan alanlar ortaya çıkarılmıştır (Verhoeven ve Kranendonk, 1996; Verhoeven, 1999; Akkermans vd., 2006; Russell, 2010).

Seviye A9 (MÖ 6675-6620): bu yapı katında mimari kalıntıların daha iyi örnekleri ortaya çıkarılmış, dikdörtgen plan veren yapılarla birlikte kerpiç duvar izleri ayrıntılı görülebilmektedir. Bunun yanında oldukça büyük bir fırın kalıntısı ile birlikte açık alanlarda ateş çukurları bulunmuştur. Bahsi geçen mimari öğe A8 yapı katı tarafından tahrip edildiğinden diğer ayrıntılarına ulaşılamamıştır (Verhoeven ve Kranendonk, 1996; Verhoeven, 1999; Akkermans vd., 2006; Russell, 2010).

[27] Yazar tarafından "yapı katları" "seviye" olarak ele alınmıştır. Bu çalışmada aktarım kısmında "yapı katı" olarak ele alınırken kazıcının belli bir dönemi ya da özelliği adlandırdığı yerlerde "seviye" tercih edilmiştir. Örneğin; Seviye A12, Seviye A9, Seviye B2 gibi.

Seviye A8 (MÖ 6630-6590): bu yapı katında fazla bir mimari kalıntıya rastlanmamış, bunun sebebi ise yapıların yer değiştirmeye başlamasından kaynaklanmaktadır. Yapı katının doğu kesiminde tek odalı dikdörtgen bir yapı izi olmasına rağmen tam ortaya çıkarılamamıştır. Önceki yapı katlarının kalıntıları kısmen görülürken A8 çukurları tarafından çok fazla tahrip edilmişlerdir (Verhoeven ve Kranendonk, 1996; Verhoeven, 1999; Akkermans vd., 2006; Russell, 2010).

Seviye A7 (MÖ 6605-6495): A8 yapı katında değişmeye başlayan yer değiştirme işlemi bu yapı katında kendini tam göstermemiş ve hiçbir yapı kalıntısına denk gelinmemiştir. Daha çok açık alanlar ve bu alanlarda bulunan büyük ocak kalıntıları, çöp ve ateş çukurları görülmektedir. Bahsi geçen çukurların oldukça büyüdüğü ve çok fazla çanak-çömlek parçalarının atıldığı görülmektedir (Verhoeven ve Kranendonk, 1996; Verhoeven, 1999; Akkermans vd., 2006; Russell, 2010).

Seviye A6 (6505-6485): A12 yapı katından sonra ilk kez bir yapının ayrıntılı izlerine bu yapı katında denk gelinmiştir. Dikdörtgen biçimli olan yapının birkaç odayla oluşturulduğu, bazı odaların duvarlarında payelerin kullanıldığı görülmektedir (Verhoeven ve Kranendonk, 1996; Verhoeven, 1999; Akkermans vd., 2006; Russell, 2010).

Seviye A5 (MÖ 6495-6455): bu yapı katı A6'da çıkarılan yapı ile birlikte en geniş mimari kalıntıların görüldüğü yapı katını oluşturmaktadır. Ortaya çıkarılan binaların dikdörtgen planlı olduğu, uzun veya kısa odalardan geniş odalara kadar farklı biçimlerde ayrılmış binalar görülmektedir. En ilginç özellik ise yapıların belli gruplar içinde yerleştirilmesidir. Kümelenme gibi görülen bu yerleşimler birbirlerinden ortak alanlarla ayrılmaktadır. Neredeyse her yapı içinden ocak-fırın ortaya çıkarılmış, aynı zamanda yapılara ait depolama izleri görülmektedir. Açık alanlarda görülen çöp ve ateş çukurları kullanılmaya devam edilmiş, ayrıca bu alanlarda fırın kalıntıları çoğalmıştır (Verhoeven ve Kranendonk, 1996; Verhoeven, 1999; Akkermans vd., 2006; Russell, 2010).

Seviye A4 (MÖ 6455-6390): A5 yapı katı gibi bu yapı katıda oldukça geniş bir yerleşim izi vermektedir. Yapılar tıpkı A5' te bulunduğu gibi dikdörtgen planlı ve birçok odadan oluşmaktadır. Bu yapı katının farkı ise A5' te görülen kümelenmenin son bulması ve merkezde büyük bir avlu ve avlunun etrafına yerleşmiş yapılardan oluşmaktadır. Binalar daha büyük ölçekli hale gelmiş, odaları ise daha uzun veya geniş biçimlidir. Açık alanların kullanıma devam edilmiştir. İlk kez bu yapı katında yuvarlak planlı bir yapı kalıntısına rastlanmıştır (Verhoeven ve Kranendonk, 1996; Verhoeven, 1999; Akkermans vd., 2006; Russell, 2010).

Seviye A3 (MÖ 6395-6375): bu yapı katında yapıların azalmaya başlandığı, A4 yapı katında çıkarılan birkaç büyük yapının terk edildiği ve merkezde yer alan tek küme halinde yapıların tercih edildiği görülmektedir. Önceki yapı katlarına ait planlar ve diğer özellikler devam etmektedir (Verhoeven ve Kranendonk, 1996; Verhoeven, 1999; Akkermans vd., 2006; Russell, 2010).

Seviye A2 (MÖ 6385-6330): bu yapı katında önceki yapı katların çok farklı bir sistem izlenmiş, daha önce farklı birçok kümelenme, büyük yapılar veya tek küme şeklinde sıralanırken bu yapı katında her bina bağımsız hale gelmiştir. Boyutlar oldukça küçülmeye başlamış, hatta bazı yapılar tek odadan oluşur hale gelmiştir. A4 yapı katından sonra bu yapı katında yuvarlak yapı izine rastlanmıştır. A4 yapısına göre daha belirgin ve daha sağlam bulunmuştur. Kerpiç malzeme ile duvarları örülmüş, bazı yerlerde kerpiç blok izine de rastlanmaktadır (Verhoeven ve Kranendonk, 1996; Verhoeven, 1999; Akkermans vd., 2006; Russell, 2010).

Seviye A1 (MÖ 6335-6225): bu yapı katında tekli binalarda artma görülmeye başlanmıştır. Bununla birlikte birkaç tip yapıda görülmektedir. Tek odalı yapılara eklemeler yapılmış, açık alanlar giderek daralmıştır. Bu yapı katında yuvarlak ve dikdörtgen planlı yapılar birlikte kullanılmaya başlanmıştır (Verhoeven ve Kranendonk, 1996; Verhoeven, 1999; Akkermans vd., 2006; Russell, 2010).

Yerleşimin A tabakasına ait veriler erken dönemlerde zayıf olmasına rağmen geç dönemlerinde oldukça artmaya başlamıştır. Höyüğün batısından başlanan

yerleşme zamanla doğuya doğru ilerlemiştir. Yapıların genelinde dikdörtgen plan hakim iken binaların kendisinde bir düzensizlik görülmektedir (Verhoeven ve Kranendonk, 1996). Geç dönemde biraz daha düzgün yapılar ortaya çıkarılmışsa da bunlar yerleşimde bir plansızlık arz etmektedir. En erken dönemlerden geç dönemlere kadar açık alanların her türlü işler için kullanıldığı, özellikle çöp çukurları, ateş çukurları ve büyük ocak/fırın gibi işlevli öğelerin yer aldığı görülmektedir (Verhoeven, 1999; Akkermans vd., 2006; Russell, 2010). Yapıların temelleri hakkında kesin veriler olmasa da erken dönemlerde taşın tercih edildiği, orta dönemlerde kerpiç blokların taşların yerini aldığı ve geç dönemlerde ise kerpiç öbekleri (pisa) kullanıldığı tahmin edilmektedir (elde bulunan kaynaklardan öğrenilebildiği kadarıyla, Verhoeven, 1999; Akkermans vd., 2006; Russell, 2010). Tell Sabi Abyad yerleşiminin ilginç özelliklerinden biri ortaya çıkarılan (en erken dönemler hariç) mimari unsurların yapı katı A6'dan (Seviye A6) sonra sürekli farklılaşmasıdır. Bu farklılaşma birden fazla kümeleşme ya da tek kümeleşme olarak görülmektedir (Verhoeven, 1999; Akkermans vd., 2006; Russell, 2010). Son dönemlerde ise tekil yapılarla birlikte bağlantılı ikili yapılarda görülmektedir. Halaf Kültürünün "Tholos" adı verilen yuvarlak yapılarının MÖ. 6400'lerde görülmeye başladığı daha sonra ise dikdörtgen yapılarla birlikte kullanıldığı fark edilmiştir (Verhoeven ve Kranendonk, 1996; Verhoeven, 1999; Akkermans vd., 2006; Russell, 2010).

Sekans B olarak ele alınan Proto-Halaf tabakasında ise hem mimari özellikler hem de sosyal, ekonomik ve kültürel öğeler değişmeye başlamıştır (Resim 240). Bu tabaka toplamda 8 yapı katında ele alınmıştır (Verhoeven ve Kranendonk, 1996; Verhoeven, 1999; Akkermans vd., 2006; Russell, 2010).

Seviye B8 (MÖ 6180-6105): bu yapı katında mimari öğelerde keskin bir kopma görülmektedir. Elbette bu sadece kazılan alanlar için geçerli bir varsayımdır. Çünkü höyüğün farklı yerlerinde farklı dönemlerde yerleşmelerin olduğu bilinmektedir. Bu yapı katında daha çok çöp ve ateş çukurları, ocak/fırın kalıntıları açık alanlarda ortaya çıkarılmıştır (Verhoeven ve Kranendonk, 1996; Verhoeven, 1999; Akkermans vd., 2006; Russell, 2010).

Seviye B7 (MÖ 6125-6080): B8 yapı katı gibi bu yapı katında çoğunlukla çöp ve ateş çukurları, ocak/fırın kalıntıları açık alanlarda ortaya çıkarılmıştır. Farklı olarak B7 yapı katında orta ebatlarda yuvarlak bir yapı ve buna ek olarak yapılmış ikinci yuvarlak/ kısmen yarım ay biçimli bir yapı bulunmuştur (Verhoeven ve Kranendonk, 1996; Verhoeven, 1999; Akkermans vd., 2006; Russell, 2010).

Seviye B6 (MÖ 6095-6065): bu yapı katıyla beraber yeniden mimari bulgular görünmeye başlamış, daha çok eskinin dikdörtgen biçimli kompleks yapıları bulunmuştur. Bazı yerlerde yine dikdörtgen planlı yapıların izleri olmasına rağmen kesin bulgular yoktur. Bunlarla birlikte bu yapı katında düzensiz bir plan söz konusudur. Ayrıca yapı katında açık alanlarda dahil olmak üzere oldukça kalın bir kül tabakası bulunmaktadır (Verhoeven ve Kranendonk, 1996; Verhoeven, 1999; Akkermans vd., 2006; Russell, 2010).

Seviye B5 (MÖ 6075-6040): yapı katında kesin olarak ortaya çıkarılmış bir mimari öğeden bahsetmek zor olsa da bazı yuvarlak planlı yapıların izleri bulunmuş, ancak yeterli çalışma yapılmadan doğu alana yoğunlaşılmıştır. Bunun sebebi ise yapıların doğuya doğru gitmeye başlamasıdır. Bu yapı katında da B6 da olduğu gibi yoğun bir kül tabakasına rastlanmıştır (Verhoeven ve Kranendonk, 1996; Verhoeven, 1999; Akkermans vd., 2006; Russell, 2010).

Seviye B4 (MÖ 6050-6015): bu yapı katında tam olamasa da bazı mimari kalıntılara denk gelinmiş, ancak belli bir biçime ya da bağlantıya sahip değillerdir. Yuvarlak hatlı bir kalıntı olmasına rağmen kazıcısı bunu bir depo yapısı olarak ele almış hatta bu yapının daha sonra bir fırın olarak kullanıldığını düşünmektedir (Verhoeven ve Kranendonk, 1996; Verhoeven, 1999; Akkermans vd., 2006; Russell, 2010).

Seviye B3 (MÖ 6040-5995): kazı alanının en doğusunda, dar bir alanda çalışmalar yapılmış ve bunun sonucunda oldukça düzgün bir plana sahip geniş odaları ve avlusu olan büyük bir kompleks yapı ortaya çıkarılmıştır. Dikdörtgen

biçimli olan yapı kerpiç duvarlardan oluşturulmuştur. Yapı içinde depolama alanlarının yanında çok miktarda ocak kalıntısı bulunmuştur (Verhoeven ve Kranendonk, 1996; Verhoeven, 1999; Akkermans vd., 2006; Russell, 2010).

Seviye B2 (karbon analizi bulunmamaktadır): B3 yapı katı gibi alanın doğusu kazılmış ve bunun sonucunda B3 yapı katındaki kompleks yapı benzeri bir dikdörtgen yapı ortaya çıkarılmıştır. Aynı özellikleri gösteren yapının oda sayısı daha az gibi görünmektedir (Verhoeven ve Kranendonk, 1996; Verhoeven, 1999; Akkermans vd., 2006; Russell, 2010).

Seviye B1 (MÖ 6095-6065): oldukça küçük bir alanda tespit edilen yapı katına ait hiçbir mimari öğe bulunmamış, çok az kalıntıları ile fırın/ocak yapıları ve çukurlar bulunmuştur (Verhoeven ve Kranendonk, 1996; Verhoeven, 1999; Akkermans vd., 2006; Russell, 2010).

Yerleşimin Halaf periyodunun erken evresini oluşturan Proto-Halaf döneminde birçok yenilik ve değişim görülmektedir. Her ne kadar mimari olarak zayıf olsa da yeteri kadar bilgi vermeye yetmiş görülmektedir (Resim 241-243). Bu bilgilerden en önemlisi ise MÖ 6225 yılından itibaren höyüğün doğusunda bulunan Operation I alanında yeni bir yerleşim izine rastlanmış, bu yerleşimde ortaya çıkarılan yapıların birden fazla ya da büyük depolama yapılarının olmaması dikkat çekmiştir. Özel olan evlerde bu depolamaların azalması ya da fazla yer verilmemesi her farklı yorumlanmışsa da son dönem çalışmalarında aynı alanda ortaya çıkarılan kompleks yapıların depo yapıları oldukları anlaşılmıştır (Russell, 2010). ÇÇNA ve ÇÇNB nin ortak kamu alanları ÇÇNB sonlarında terk edilmeye başlamış, bireysellik ön plana çıkmış ve buna göre mimariler şekillenmiştir. Ancak Tell Sabi Abyad yerleşimi bu kaybolan ortak alanlar kavramını Erken Çanak-Çömlekli Neolitik sonunda yeniden yaratmaya başlamış gibi görünmektedir. Proto-Halaf döneminde bu sosyal organizasyon belirgin olsa da sonraki dönemlerin (Halaf Dönemi) tabakaları zayıf olduğundan devam edip edilmediği bilinmemektedir. Yerleşimin kazıcısı ya da kazıcıları Tell Sabi Abyad yerleşiminde MÖ 6000 ile 5700 yılları arasında toplumun iki gruptan oluştuğunu ileri sürmüştür, bunlar; daimi yerleşimciler ve yerleşimi

belirli zamanlarda kullanan mobil/yarı göçebelerdir (Verhoeven, 1999: 203; Akkermans ve Duistermaat, 1997: 27; Cavallo, 2000). Alandaki ortak depolama binalarının varlığının sadece yerleşik nüfusun değil, aynı zamanda daha hareketli unsurlarında ihtiyaçlarını karşıladığı varsayılmaktadır. Yerleşmede çok miktarda "jeton" olarak adlandırılan objeler ele geçmiş, bu objelerin tahıl veya hayvanların sayılmaları ve miktarları belirlemek için kullanıldığı varsayılmaktadır. Bu jetonlarla birlikte fazla olmasa da çeşitli bezmelerde damga mühürlerde bulunmuştur. Hem mühürler hem de jetonlar bölgedeki ortak depolarda eşyaları güvence altına almak ve depolanan malzemelerin kontrolünü sağlamak için kullanılmış oldukları düşünülmektedir (Akkermans ve Duistermaat, 1997; Duistermaat ve Schneider, 1998). Erken Çanak-Çömlekli ve Proto Halaf dönemlerin yerleşik hakla birlikte pastoral halklarında olduğu kanıtlanmış, bu pastoral halkların bazen yerleşimlerde konakladıkları bazen ise yarı göçebe hayatı tercih ettikleri düşünülmektedir (Verhoeven, 1999: 207). Yerleşik insanlarla pastoral insanlar arasında sürekli bir iletişim olduğu, bazı durumlarda her iki kültür insanının birbirini etkiledikleri düşünülmektedir (Akkermans, 1993: 210; Verhoeven, 1999: 207). Belki de bazı malzemelerin değiş tokuşu, ticareti yapılmaktadır.

Yerleşimin Sekans C (MÖ 5.900-5.800 Halaf Geçiş Süreci) ve Sekans D (MÖ 5.800-5.500 Halaf Dönemi) tabakalarında mimari kalıntılar zayıf kalmış, bu tabakalar daha çok çanak-çömlek grupları ile tanımlanmıştır. Kısaca elde edilen verileri incelersek eskinin dikdörtgen, çok odalı yapıları ile birlikte "Tholos" adı verilen Halaf yapılarının birlikte kullanıldıkları, Orta Halaf döneminde yuvarlak yapılarda bölme kullanımı ile birlikte eklemelerin yapıldığı görülmektedir. Duvarların genellikle kerpiç malzeme ile yapıldığı görülmektedir (Akkermans, 1993; Verhoeven ve Kranendonk, 1996; Verhoeven, 1999). Bahsi geçen tabakaların teraslar üzerinde olmasından dolayı bu mimariye de etki etmiş, yapılar kademeli inşa edilmiştir. Yerleşme dokusu oldukça yakınlaşmaya başlamış, açık alanlar neredeyse kaplanmış gibidir. Dikdörtgen yapılar çoğunlukla iki veya üç odalı yapılırken odaların ebatları boş alanlara göre değişmektedir. Bazı dikdörtgen yapılarda hücre sayılarının fazla olması depolama ile alakalı olduğu düşünülmektedir. Hücreler veya odalar arası geçişin birbirleri arasından yapıldığı, ana girişten uzak bazı odalara

girişin ise bu odalara açılarak yapıldığı görülmektedir (Akkermans, 1993; Verhoeven ve Kranendonk, 1996; Verhoeven, 1999). Bu tabakalarda oldukça fazla ocak kalıntıları ele geçmiştir. Yapılar içinde bulunan ocakların aynı zamanda daralan sokaklar ya da küçülen açık alanlarda da çok tercih edilmesidir. Yerleşimin en erken tabakalarında çok kullanılan ateş ve çöp çukurları bu tabakalarda da tercih edilmiş, özellikle çanak-çömlek atıkları, yemek atıkları (hayvan kemikleri genellikle) ve diğer eşyaların atıldığı alanlar haline gelmişlerdir (Verhoeven ve Kranendonk, 1996).

Yuvarlak yapılardan (Tholos) en büyüğü son tabakada ortaya çıkarılmış, 5.75 m çapında olan yapının içinde çok fazla günlük kullanım eşyaları ele geçmiştir. Bunlar arasında sağlam veya kırık havanelleri, ağırşaklar, tezgâh ağırlıkları, kemik alet gibi eşyalar bulunmuştur. Yuvarlak yapıların en küçükleri ise 1.75 m çaplarında olmaktadır (Verhoeven ve Kranendonk, 1996).

Yerleşimin erken tabakalarında özellikle A12 ve A11 yapı katlarında küçük, kaba çanak-çömlek parçaları ele geçmiştir. Bu parçalar yerleşimin en erken örneklerini oluşturmakla birlikte son çalışmalarda bunu daha erkene gittiği görülmektedir. Bu iki yapı katından sonra çanak-çömleklerde oldukça artma gözlenmenmiş, giderek bunların çok kaliteli olmaya başladığı, bazı örneklerde ise bezmelerin yapılmaya çalışıldığı fark edilmiştir. Bazı örneklerde boyama denemeleri bile görülmektedir (Akkermans vd., 2006; Russell, 2010). A4-A3 yapı katlarında görülmeye başlayan "kara yüzlü perdahlı mallar" ın erken örnekleri görülmeye başlamış, bu örnekler özellikle Proto-Halaf örneklerini oluşturmaktadır. Bu yeni grubun yerel bir üretim olmadığı düşünülmektedir. Erken dönemin bir diğer farklılığı A12-A9 arası yapı katlarında boya deneleri varken A6-A4 yapı katları arasında hiçbir özellikli çanak-çömlek ele geçmemiştir (Akkermans vd., 2006; Russell, 2010). A2 ve A1 yapı katlarında erken dönemin en iyi örnekleri yapılmış gibi görünmektedir. Boyama ve kazıma bezemeli, kırmızı astarlı, aplike gibi uygulamalar görülmektedir. Erken dönemin bazı uygulamaları Proto-Halaf' ta daha zenginleştirilmiş ve final evresi olarak Halaf döneminde zirve yapmıştır. Oldukça çeşitli bezmelerle birçok tipoloji örneği sergilenmektedir. Proto-Halaf'ın bir diğer getirisi oldukça büyük olan

kaplardır. Depolama kapları gibi görünen bu tipler çok sonraları bile sürekli kullanım görmüştür (Akkermans vd., 2006; Russell, 2010).

Yerleşimin erken dönemlerinden geç dönemlerine kadar sürekli kullanım gören taş hammaddelerini çakmaktaşları, obsidyenler, nehir taşları az sayıda bazaltlar ve kireçtaşı bulunmaktadır. Yerleşimde çok miktarda taş endüstrisi ürünleri görülmektedir. Bunlar genellikle kesici, delici ve kazıyıcıları oluşturmaktadır. Bununla birlikte sürtme taşları grubunda da çeşitlilik görülmektedir. Her tabakada her yapı katında onlarcası bulunan bu sürtme taşları aslında yerleşimde ne ciddiyette bir tarım faaliyetinin yapıldığını göstermektedir. Diğer bir buluntu grubu klorit, bazalt ya da kireç taşından yapılmış kaplardır. Genellikle parça olarak ele geçmiş örnekler bulunmaktadır (Akkermans vd., 2006; Russell, 2010).

Küçük buluntularda ise ciddi anlamda bir çeşitlilik görülmektedir. Yerleşimin bu konuda oldukça becerikli olduğu ve zengin eserler verdiği görülmektedir. Bunlar arasında taş kaplar, figürünler, iğ ağırlıkları, sapanlar, boncuklar (taş, azda kemik örnek), kemik alet ve objeler başlıca buluntular arasındadır. Genel olarak bazalt, kireçtaşı, kumtaşı, alçıtaşı, alabaster ve mermer gibi taşların ana malzeme olarak tercih edildiği görülmektedir. Tabi ki bunlar arasında nehir taşları ve hayvan kemikleri ayrı bir yerdedir. Çünkü bu malzemeler yerleşim yerinde oldukça fazla bulunan malzemelerdendir. İşlenmiş kemiklerde bız, iğne, spatula gibi aletler üretilmiş, bazı örneklerde boncuk gibi süslemelerde de kullanılmıştır (Akkermans vd., 2006; Russell, 2010).

6.2. Çanak – Çömlekli Neolitik Dönem Genel Değerlendirme

Neolitik Çağ kamu yapıları dönemin bir sosyal organizasyonu sonucu ortaya çıkarılmış, toplumun "Ortak Yapıları" olarak görev almışlardır. Bir yerleşim yerinde ya merkezi bir noktada yer alarak konutlar bunların etrafına yapılmış ya da kamu yapıları konutlardan ayrı tutularak belli bir alanda sürekli inşa edilmişlerdir. Sonuç olarak yapıların anıtsal boyutları, özenli inşaları, iç donanımları, sanatsal ve görsel

işlemleri ve çok işlevli kullanımları ile o yerleşimin "Kutsal Yapıları" olarak görülmektedirler. "Kutsal Yapılar" tanımından kasıt ise bu yapılar içinde dinsel faaliyetler ya da ritüeller kastedilmemektedir. Sosyal, ekonomik, kültürel ve inançsal olguların bulunduğu yapılardır bu sebeple "Kutsallık" tamamen yapıya özgüdür, Göbekli Tepe, Nevali Çori, Jerf El Ahmar, Dja'de El Mughara, Tell 'Abr 3, Çayönü, Boncuklu Tarla gibi yerleşimlerde bulunan kamu yapılarının özenli yapılmaları, konutlardan ayrı tutulmaları bu kutsallıkla ilişkilidir. "Kamu Yapıları" bir dinsel ürün ya da Tanrı/Tanrılara adanmış yapılar değillerdir. Kendi dönemlerinde toplumun ihtiyaçları doğrultusunda yapılan ve bu doğrultuda işlev gören yapılardır. Sosyal organizasyonlar, ekonomik faaliyetler (avcılık, toplayıcılık, depolama, toplumu ilgilendiren sorunlar, tartışmalar, eğlenceler gibi), kültürel ilişkiler ve inançların yaşandığı alanlar olarak görülmektedir. Kısacası bahsi edilen yapılar sadece dinsel işlevlerden dolayı yapılmamış, ihtiyaç duyulan neredeyse her şeyi bünyesinde toplayan yapılar olarak görülmektedir. Ancak bahsi geçen yapılar sadece belli bir dönem kullanımda kalmayı başarmışlardır. Bunun nedeni hakkında onlarca öneri olmasına rağmen genel kabul gören toplumun değişmeye başlamasıdır. Büyüyen ve gelişen toplumlara bu yapılar yetmemeye başlamış, bireysel hareketlilik ön plana çıkmış, mülkiyet ve hiyerarşi oluşumu bunlara eklenince bu yapılar önemini kaybetmeye başlamıştır. Söz konusu olan dönem ihtimalle Çanak-Çömleksiz Neolitik Çağ B dönemi sonlarında belirmiş ve aynı çağın C döneminde kendini tam göstermeye başlamıştır. Çünkü üst başlıkta ele aldığımız yerleşim yerlerinin hiçbirinde Çanak-Çömleksiz Neolitik Çağ C döneminde bahsi geçen yapılar ele geçmemiştir. Hatta bu merkezlerin hiç birinde Çanak-Çömleksiz Neolitik Çağ C dönemi yaşanmamış ya da kanıtları ele geçmemiştir (Çayönü hariç, çünkü son dönemlerde bu evrenin varlığı kabul edilmeye başlanmış, ancak mimari kalıntılar yoktur, bazı kaynaklarda Geniş odalı yapılar evresi bu döneme tarihlendirilmektedir, Erim-Özdoğan, 1994:39-40; 2011; Özdoğan vd., 1993)

Bahsi geçen önerilerden biri Mehmet Özdoğan (2007: 191) tarafından yapılmış ve bu öneri genel olduğu kadar birçok nedeni açıklamaktadır. Bu öneriyi olduğu gibi vermek konuyu daha açık hale getirecektir. Bu bağlamda;

"Yakındoğu'daki kültürel sürece bakıldığında, Çanak-Çömleksiz Neolitik Çağ'ın sonlarında bir kültürel çöküş ve değişim olduğu görülmektedir. Bu süreçte ÇÇNB döneminin birçok yerleşimi ya terk edilmiş ya da küçülmüştür. Birçok Çanak-Çömlekli Neolitik Çağ yerleşiminin doğrudan ana toprak üzerinde başlamış olması, iki dönem arasındaki kesintiyi ve aynı zamanda yerleşim yeri tercihleri arasında farklılaşma olduğunu göstermektedir. İki dönem arasındaki farkın göstergeleri arasında Çanak-Çömlekli Neolitik 'te yaşama sürü halinde evcil koyun ve keçinin katılmasını ve inanç sistemindeki köklü değişiklikleri de sayabiliriz. Bu bağlamda özellikle Çanak-Çömlekli Neolitik Çağ'la birlikte, eski dönemin kült yapıları (Anıtsal, Kamu Yapıları) yenilenmeyerek terk edilmiş, ölü gömme tümüyle yerleşme dışına çıkmış, önceden planlanmış düzenli mimari gelenek ortadan kalkmıştır. Yaşamda bu denli önemli değişimlere yol açmış olabilecek nedenlerle ilgili olarak farklı varsayımlar ileri sürülmüştür; bunlar çoğu kez iklimsel değişme, insan etkisiyle doğal çevre ortamının bozulması ya da sosyal çalkantı gibi farklı nedenlerle açıklanmaya çalışılmıştır."

M. Özdoğan'nın açıkladığı üzere dönemler arasında zamansal değişimlerle birlikte birçok kavramda değişimde yaşanmıştır.

Yakındoğu neolitiğinde karanlık çağ olarak nitelendirile bilecek ÇÇNC dönemi hakkında veriler oldukça sınırlıdır**.** Son dönem kazı ve araştırmaları sonucu Suriye'nin kuzey sınırında, Haseki'nin 45 km kuzeybatısında yeni bir yerleşim yeri olan Tell Seker al-Aheimar (Resim 245-246) bu dönem ile ilgili sınırlıda olsa bilgi vermektedir (Nishiaki ve Le Mière, 2005; Nishiaki, 2007). Yerleşimde ele geçen veriler, tarihlendirmeler ve ilk çanak-çömlek örneklerinden yola çıkılarak yerleşimin ÇÇNB sonlarında yerleşim görmeye başladığı ve bu verileri sağladığı görülmüştür (Nishiaki ve Le Mière, 2005; Nishiaki, 2007; Le Mière ve Picon 1998; Le Mière 2013). Genel kabul gören çanak-çömlek yapımının Çanak-Çömlekli Neolitik Çağ ile başlaması fikri bu merkez ile değişeceğe benzemektedir. Ancak kazıcıları ve bazı araştırmacılar bu yerleşimde elde edinilen bilgileri Proto-Hassuna öncesi bir dönemle ilişkili olarak nitelemişlerdir (Nishiaki ve Le Mière, 2005; Nishiaki, 2007; Butterlin,

2018). Hassuna Kültürü'nün tam oturmasından önce farklı dönemlerin varlığı bu merkezle birlikte çoğalmaya başlamıştır (Pre-Proto-Hassuna "Tell Seker al-Aheimar", Proto-Hassuna "Umm Dabagyah-Sotto Kültürü", Hassuna Kültürü gibi bir sıralama oluşmuştur. Butterlin, 2018).

Çanak-Çömleksiz Neolitik Çağ'ın toplumsal yapısı bazı değişikliklerle Çanak-Çömlekli Neolitik Çağ'da yaşamaya devam etmiştir. Ancak bunlar arasında Göbekli Tepe, Jerf El Ahmar, Boncuklu Tarla, Mureybet gibi yerleşimlerde ortaya çıkarılan anıtsal kamu yapıları yer almamaktadır. Bu dönemde, Çanak-Çömleksiz Neolitik Çağ'ın (PPN/ÇÇN) bütünleyici yapısı olan kamu yapıları, parçalara ayrılmaya başlamıştır. Sosyal ve ekonomik işler bireysele dönüşmüş, tarımın oldukça geliştiği bu dönemde depolama yapıları anıtsal boyutlara ulaşarak kısmen dönemin kamu yapıları haline gelmiştir. İnançsal işlevler ise tam gün yüzüne çıkarılamasa da Çatal Höyük örneğinde görüldüğü üzere bireysel hale bürünmüştür (konut/mekan içi (Resim 251-257).

Yukarı Mezopotamya Bölgesi'nde Çanak-Çömlekli Neolitik Çağ izleri taşıyan birçok merkez bulunmaktadır. Bunlar arasında erken dönem merkezlerinden sadece Çayönü ve Hallan Çemi yerleşimlerinde bu döneme ait izler olmasına rağmen mimari kalıntılar yoktur. Yani bahsi geçen iki dönem (PPN/ÇÇN-PN/ÇN) arasında şiddetli bir kopma yaşanmış, erken dönem yerleşim yerleri pek tercih edilmemiştir. Özellikle Suriye topraklarında, ÇÇNA dönemi yerleşimleri terk edilmiş, aynı bölgelerde yeni yerleşim yerleri kurulmuştur. Bazı merkezler ise ÇÇNB özellikleri göstermesine rağmen asıl yerleşimini PN/Çanak-Çömlekli Neolitik Çağ'da yaşamıştır (Parzinger, 2015). Bunlar arasında özellikle Umm Dabagyah (Resim 244; Kirkbride, 1972; Kirkbride, 1982; Matthews, 2000) ve Tell Sotto (Matthews, 2000) yerleşimleri önemlidir. Bahsi geçen iki yerleşim yeri Çanak-Çömlekli Neolitik Çağ erken dönem yerleşimlerinden sayılmakta ve Proto-Hassuna (MÖ 6.400-5.800) dönemine tekabül etmektedirler. Türkiye'nin Güneydoğusu ile Suriye ve Irak topraklarında ilerde etkin bir rol oynayacak olan Hassuna (MÖ 5800-5260), Samarra (MÖ 5500-5000/4.800) Kültürlerinin temelleri bu merkezlerde ve dönemlerde atılmaya başlanmıştır. Çoğu araştırmacı tarafından Umm Dabagyah-Sotto Kültürü (MÖ 6000-5800) ile anılan bu erken dönem aynı zaman da Proto-Hassuna Kültürü olarakta bilinmektedir. Bahsi geçen her iki yerleşim yerinde aynı tip özellikler

görülmektedir. Genellikle kerpiçten, kare ya da dörtgen biçimli evler inşa edilmiş, evlere ait girişlerin tıpkı Çatal Höyük örneğinde olduğu gibi damdan yapıldığı görülmektedir. Ancak bu merkezler ev ya da evlere ek yapılan hücrelere giriş birbiriyle bağlantılı olarak açıklıklardan yapılmaktadır. İki yerleşimde de Çanak-Çömleksiz Neolitik Çağ'dan bilinen "Anıtsal Kamu Yapıları" na rastlanmamıştır. Ancak yine aynı doğrultuda, "Ortak Kullanım Yapıları" ya da "Açık Ortak Kullanım Alanları" nın kullanımı devam etmektedir. Ortak kullanım alanlarından kasıt ise erken dönem kamu yapılarından oldukça farklı (tek parça anıtsal yapılardan farklı) olarak onlarca hücrenin ardı ardına tekrarlanması sonucu oluşturulan depolama yapılarıdır. Erken döneme (ÇÇNA-ÇÇNB) göre depo yapılarının daha önemli bir hal aldığı Çanak-Çömlekli Neolitik dönemde insanların tamamen tarıma başladığını söylemek mümkündür. Erken dönemde genellikle toplayıcılık yapan insanlar ÇÇNB ile birlikte Çanak-Çömlekli Neolitik Çağ' da tarıma, üretime geçmeye başlamış ve bunun en önemli kanıtları da oldukça çok hücreli anıtsal depolama yapılarıdır. Bununla birlikte taş aletlerde de değişimler yaşanmaya başlamıştır. Özellikle bu iki merkezde ortaya çıkarılan taş aletlerde ekim ve biçime kanıt olarak düzeltilmiş çakmaktaşı aletler yaygın ele geçmiştir. Öğütme taşlarında da çok belirgin bir artış görülmektedir (Kirkbride, 1982; Matthews, 2000). Ancak Çanak-Çömlekli Neolitik Çağ toplumlarının ne denli bir eşitlikçi yapıya sahip oldukları kesin değildir. Umm Dabagyah (Resim 244) ve Tell Sotto yerleşimlerinde anıtsal depo yapıları gibi açık ortak kullanım alanları mevcuttur. Yerleşimlerin belli bir noktasında sürekli işlev gören bu alanlarda çoğunlukla "ateş çukurları" bulunmaktadır. Araştırmacılar tarafından ilk çanak-çömleklerin pişirilmesinin yanı sıra yemek işlevleri için de kullanıldığı düşünülmektedir. Ayrıca bu alanlarda tamamen olmasa da evcilleştirilen ya da avlanan bazı hayvanların bakımları, yünleri ya da derileri ile ilgili işlerinde yürütüldüğü diğer bir öneri olarak sunulmaktadır (Kirkbride, 1982; Matthews, 2000).

Umm Dabagyah yerleşiminde tıpkı Çatal Höyük (Resim 251-257) yerleşiminde bulunan duvar resimleri ortaya çıkarılmıştır. Çoğunlukla bu boyamalar evlerin duvarlarında, kırmızı boya ile avlanma sahneleri gibi konuları işlemiştir. Avlanma sahneleri dışında tıpkı Çatal Höyük örneğinde olduğu gibi akbaba temalı birkaç sahne, geometrik motifler, düz çizgiler ve değişik hayvanlar bulunmaktadır

(Kirkbride, 1982; Matthews, 2000; Butterlin, 2018). Her iki yerleşimde ölü gömmeler konut içerisinde, taban altına yapılmış, ancak mekan dışı gömülerde bulunmaktadır. Ev içi ya da dışı gömülerde ise en ilginç uygulama Tell Sotto yerleşiminde özellikle birkaç çocuğa ait kemiklerde ve yetişkin kemiklerinde görülen kesme işlemleridir. Cesetlerin konulacak çukurlara sığması amaçlanarak yapılmış bir işlem gibi görünmektedir. Mezarlar içinde oldukça zengin hediyeler ele geçmiştir (Lapis Lazuli, bakır levhalar gibi. Kirkbride, 1982; Matthews, 2000).

Umm Dabagyah-Sotto Kültürlerinin etkileşim alanları, Suriye topraklarında, Fırat ve Dicle nehirleri arasında kalan bölge ile sınırlı kalmış gibi görünmektedir. Bu alanda Kül Tepe, Telul eth-Thalathat, Kaskasok II, Khazna II, Kharabeh Shattani ve Gird Ali Agha gibi yerleşimler bulunmaktadır (Matthews, 2000). Aynı bölgede bulunan bu yerleşimlerin güney sınırı Umm Dabagyah yerleşimi oluştururken kuzey sınırında ise şuan için Khazna II yerleşimi bulunmaktadır. Hassuna Kültürü ile büyük bir etkileşim alanına ulaşacak kültür bölgesi kendi içinde sınırlı kalmış gibi görünmektedir. Bahsi geçen yerleşimler Umm Dabagyah ve Tell Sotto yerleşimleri ile aynı özellikleri göstermektedir (Matthews, 2000; Parzinger, 2015).

Proto-Hassuna Kültürünü oluşturan ve yukarıda açıklanan merkezler bazı değişimler geçirerek ve yeni merkezlerle birlikte Yukarı Mezopotamya Bölgesi'nde oldukça yaygın olan ve genellikle çok kaliteli ve çok iyi boyalı çanak-çömlekleri ile kendini belli eden Hassuna Kültürü etkisi altına girmeye başlamıştır. İlk olarak Seton Lloyd tarafından kazıları yapılan Tell Hassuna yerleşiminde kültürün izleri bulunmuş ve bu yerleşimin ismi ile anılmaya başlanmıştır (Loyd ve Safar, 1945). Her ne kadar ismini vermişse de kültürün tam izlerini veren yerleşim Yarim Tepe I ve II höyükleridir (Resim 247-248; Merpert ve Munchaev, 1993a; Merpert ve Munchaev, 1993b) . Bunlar dışında şuan ki Irak sınırları içinde bulunan Al-Khan, Nineveh, Matarrah, Jarmo ve Tell Soimshara, şuan ki Suriye topraklarında Dja'de, Tell Halula, Kosak Shamali, Sabi Abyad, Tell Halaf (Resim 249-250; Butterlin, 2018) ve Türkiye sınırlarında kalan Sakçagözü, Kumartepe, Akarçay Tepe, Mezraa-Teleilat, Domuztepe, Yümüktepe, Gözlükule, kısmen Çayönü ve Hakemi Use gibi yerleşimlerde Hassuna Kültürü izleri bulunmaktadır. Geniş bir coğrafyaya yayılan

kültürün hiçbir yerleşiminde konumuzu ilgilendiren anıtsal yapıların örneklerine rastlanmamıştır.

Hassuna Kültürü'nün etkili olduğu yerlerde ortaya çıkarılan mimarilerde genel bir değerlendirme yapıldığında, çok odalı, dörtgen yapıların bir avlu etrafında gruplaşmasıyla oluşturulduğu söylenebilir. Ayrıca bahsi geçen yapılarda dönem boyunca sürekli bir eklemelerin yapıldığı, kompleks yapılarda bulunmaktadır. Tarıma dayalı hayatın artmasıyla birlikte yapılarda eklemelerin de arttığı söylenebilir. Kültürün iyi takip edildiği yerleşmelerde (Yarim Tepe, Tell Hassuna, Tell Halula gibi) dönemin geç evrelerinde yapıların çevresinde bulunan sokak ve avluların eklemelerle neredeyse yok olduğu görülmektedir (Butterlin, 2018). Kültür izleri veren bazı yerleşimlerde sokakların sıvandığı, tabanlarının taş döşemeli yapıldığı görülmektedir. Erken dönem (Proto-Hassuna ya da Umm Dabagyah-Sotto kültürü) yerleşimleri gibi Hassuna Kültürü yerleşimlerinde de depolama yapıları oldukça yer tutmaktadır, ancak bu dönemde bunlar çoğunlukla birlikte değil, konutlara yapılan eklerde muhafaza edilmiştir (Bireysellik ön planda). Depolama yapıları dışında depolama kapları, çok miktarda ocak/fırınlar ve çanak-çömlekler ele geçmiştir. Hassuna Kültürüne ait yerleşimlerin çoğunda kerpiç mimari bulunurken Anadolu'da Akarçay Tepe ve Mezraa-Teleilat yerleşimlerinde taş temel üzerine kerpiç görülmektedir. Kültür ne denli büyük bir alana etki etmişse de bölgesel farklılıklar bulunmaktadır. Bu farklılıklar daha çok coğrafya, doğal kaynaklar ve önceki kültürün devamlılığından kaynaklıdır. Örneğin Orta Anadolu topraklarında bulunan Çatak Höyük' te Neolitiğin erken döneminden geç dönemine kadar sürekli bitişik yapıların kullanıldığı, yarıların kerpiçten yapılmışlardır. Aynı zamanda bu yerleşimlerde Akarçay ya da bu bölgedeki diğer yerleşimlerde görülen büyük depolama yapıları yerine konutlarda ya da konutlara yapılan eklemeler kullanılmıştır. (Hodder, 1996: 45; 1999; 2006; 2010; Hodder ve Cressford, 2004; Butterlin, 2018).

Kuzey Mezopotamya Bölgesi'nde, Irak topraklarında Hassuna Kültürü'nün son demlerinde bu kültür ile benzer özellikler gösteren yeni bir Çanak-Çömlekli Neolitik Çağ kültürü olan Samarra Kültürü (MÖ 5500-5000/4.800) boy göstermeye başlamıştır. Kısmen Hassuna Kültürü ile çağdaş olan bu Kültür Erken Halaf

Dönemine kadar izlerini sürdürmüş ve Halaf Dönemi'ni etkilemeyi başarmıştır. Hassuna Kültürü'ne göre farklı boyama teknikleri ve motifleri kullanan Samarra Kültürü fazla bir alana yayılmamış, ancak daha sonrasında Halaf Kültürü ile yayılmaya başlamıştır. Samarra Kültürü ilk kez Ernst Herzfeld tarafından Samarra yerleşiminde ki kazılar sonucu ortaya çıkarılmıştır. Kültürün izleri Tell Shemshara, Tell Es-Sawwan, Yarim Tepe, Tell Chagar Bazar, Tell Boueid II, Tell Sabi Abyad ve Tell Halula gibi Yukarı Mezopotamya yerleşimlerinde görülmektedir (Blackham, 1996; Price, 2000; Thorpe, 2003; Stiebind ve Helft, 2017). Kültürün etkili olduğu alanlarda konumuz dahilinde bulunan "Anıtsal Yapılar", Kamu Yapıları" gibi mimari öğeler olmadığından ayrıntılarına girilmemiştir.

Yukarı Mezopotamya Bölgesi'nde Çanak-Çömleksiz Neolitik Çağ yerleşimlerinin birden bire kesilmesiyle (hepsi için geçerli değildir) ÇÇNB sonlarında yeni kültürlerin ve yeni oluşumların ortaya çıkmasıyla insanlık tarihi geri dönülmez bir gelişkinliğin içine girmeye başlamıştır. Çanak-Çömlekli Neolitik Çağ Kültürlerinin en erkeni sayılan Hassuna Kültürü (Proto-Hassuna Öncesi, Proto-Hassuna) ve bir süre sonra kendini Hassuna Kültürü ile birlikte gösteren Samarra Kültürü her ne kadar benzer olsalar da farklılıkları ile bölgede yayılım göstermişlerdir. Ancak ne var ki ÇÇNB sonrasında ortaya çıkamaya başlayan ve birbirleriyle benzerlikleri ya da farklılıkları olan bu kültürler Çanak-Çömlekli Neolitik Çağ sonlarında ortaya çıkan ve oldukça yaygın bir ağ kuran Halaf Kültürü içinde birleşmeye başlayacaklardır. Yukarı Mezopotamya Bölgesi'nde kendini gösteren Halaf Kültürü (MÖ 6100-5100) eski alışkanlıkları devam ettirmesinin yanında bölgede çok farklı ve kendine özgü yeni oluşumlarda getirmiştir (Akkermans ve Schwartz, 2003; Thorpe, 2003; Price, 2000). Kültür ilk olarak 1911-1927 yılları arasında Max von Oppenheim tarafından kazılan Suriye topraklarında ki Tell Halaf yerleşiminde ortaya çıkarılmıştır (Resim 249-250). Ancak kültüre ismini veren bu yerleşimden yaklaşık 3-5 yıl önce John Garstang tarafından kazılan Türkiye sınırlarında ki Sakçaözü yerleşmesinde tespit edilmiştir (Gessner, 2011). İlk verilerin Sakçagözü'nde elde edilmesine, rağmen Tell Halaf kazılarından sonra malzemeler tanımlanabilmiştir(Gessner, 2011). Yukarı Mezopotamya Bölgesi'nde birçok Halaf Kültürü yerleşimi ya da tabakaları olan merkezler bulunurken en önemli verileri

Musul yakınlarındaki Tell Arpachiyah yerleşimi sunmaktadır (Cruells ve Nieuwenhuyse, 2004; Cruells vd, 2017; Butterlin, 2018).

Halaf Kültürü tıpkı Hassuna Kültürü gibi birkaç gelişkinlik evreleri geçirmiştir. Neolitik Çağ sonlarına denk gelen dönemi için Pre-Halaf (MÖ 6200-6000), sonrası içinse Halaf Kültürü (Erken, Orta, Geç, MÖ 6000/5900-5100) tabiri kullanılmaktadır (Cruells ve Nieuwenhuyse, 2004; Cruells vd, 2017). Bu çalışmanın sınırlıkları içinde kalan Pre-Halaf izleri Tell Sabi Abyad (Akkermans, 2013; Akkermans ve Verhoeven, 1995; Akkermans, 1996; Akkermans vd, 2014) yerleşiminden takip mümkündür. Ancak çalışma konumuz olan "Anıtsal Yapılar", "Kamu Yapıları" bu dönemde ortaya çıkarılmamıştır.

Sonuç olarak, Geç Epi-Paleolitik dönem sonlarından Geç ÇÇNB' ye kadar hem Yukarı Mezopotamya'da hem de diğer bölgelerde yerleşimin odak noktası olan "Anıtsal Yapılar", "Kamu Yapıları" Geç ÇÇNB ile kullanılmamaya başlamıştır. Yukarıda da saydığımız birçok nedenden ötürü kullanılmayan bu yapılar Çanak-Çömlekli Neolitik dönem ile birlikte bu yapıların bünyesinde bulunan çoğu olgu farklı alanlarda görülmeye başlamış ya da yok olmuştur. Örneğin erken dönemin kamu yapıları aynı zamanda depolama yapıları olarakta kullanılırken geç dönemlerde sadece depolama için büyük yapılar yapılmış ya da konutlara ek odalar tercih edilmiştir. Yukarı Mezopotamya bölgesi Çanak-Çömlekli Neolitik dönemin kültsel işlevleri belirsizken Orta Anadolu'da bulunan Çatal Höyük yerleşiminde kesin olmamakla birlikte konutlar içine taşınmış gibidir. Her ne kadar bahsi geçen döneme ait "Kamu Yapıları" henüz bulunmamış olsa da anıtsal nitelikte yapılar görülmektedir. bunlar kompleks depolama yapıları ya da anıtsal denilebilecek çevre duvarlarıdır.

7. KARŞILAŞTIRMA VE DEĞERLENDİRME

"Yukarı Mezopotamya Bölgesi, Başlangıcından Neolitik Çağ'ın Sonuna Kadar Anıtsal Yapıların Kültürel, Sosyal ve Ekonomik Bağlamda Değerlendirilmesi" adlı Doktora Tez çalışmasının "Giriş" ve ilk bölümünde ele alınan "Sorunsallar" doğrultusunda incelenen tüm verilerin açıklanması ve karşılaştırılması bu başlık altında verilmeye çalışılmıştır. Ele alınan dönemlerin Yukarı Mezopotamya'da bulunan yerleşim yerlerinde tespit edilen "Anıtsal Yapıları" hedef alınmış, bununla birlikte bu döneme özgü olan diğer öğelerde çalışmamızı desteklemek adına değinilmiştir.

Çalışmanın "Çanak-Çömleksiz Neolitik Dönem Anıtsal Yapıların Ortaya Çıkarıldığı Merkezler ve Özellikleri" ara başlıklı beşinci ve "Çanak-Çömlekli Neolitik Dönem Anıtsal Yapıların Ortaya Çıkarıldığı Merkezler ve Özellikleri" ara başlıklı altıncı bölümlerinde ele alınan yerleşimlerin her biri kendi içinde değerlendirmeye alındığından bu başlık altında yüzeysel değinmeler yapılacak ve esasen bölgesel değerlendirmeler irdelenmiş ve karşılaştırmalar yapılmıştır.

Neolitik Çağ için kesin verileri sunan "Anıtsal Yapılar" dönemlerin birçok saklı özelliğini açığa çıkarmamızda yardımcı olması ile birlikte bazı özellikleri kendi etrafında şekillendirmiştir. Bunlardan en önemlileri bulunduğu yerleşimin sosyal organizasyonunun merkezi kabul edilmesi, ilk üretici toplumların odak noktası olması ve kültürel-ekonomik etkinliklerin bu yapılar üzerinden daha iyi anlaşılmasıdır. Yukarıda ele alınan yerleşimler kısmen kazıcıları tarafından verilen bilgiler ile sınırlı iken eksik olan kısımlar genellikle yapıların doğasını bozmadan üretilmeye çalışılmıştır. Bu doğrultuda ele alınan her yerleşim diğer yerleşimlerle ve bölgelerle karşılaştırılmış ve bunun sonucunda neredeyse tüm Yakındoğu'nun Neolitik Çağ sorunsallarına değinilmiştir. Bu karşılaştırmalar neticesinde ise dönemin sosyal yaşantısına, inançsal, ekonomik ve kültürel işleyişine yönelik bir takım fikirler elde edilmiştir.

7.1. Yukarı Mezopotamya Bölgesi Anıtsal Yapıları

Yukarı Mezopotamya Bölgesi Genç Dryas sonlarında açık yerleşimlere sahne olmaya başlamış, Holosen ile birlikte merkezi bir bölge haline gelmeye başlamıştır. Bu değişim aynı zamanda Neolitik Kültürü'nün bu bölgede ortaya çıkmasına vesile olmuş gibi görünmektedir. Avcı-toplayıcı Göçebe insan topluluklarının mağaralardan çıkmaya başlaması ve açık alanlarda, genellikle kaynaklara yakın yerlerde yerleşim kurması ve Avcı Toplayıcı Yerleşik yaşam tarzının ortaya çıkması ile devam etmiştir. Ancak yerleşimlerin kurulmasıyla birlikte insanların beslenme alışkanlıklarında hemen bir değişim yaşanmamış, yerleşik hayata geçişe kıyasla daha ağır işlemiştir. İlk barınak tipi yerleşkelerin tam olarak nüfusu bilinmese de ihtimalle mağara yaşantısından çıkan küçük gruplar ile sınırlı olmalıdır. Bu sebeple bu basit yerleşkelerde sosyal hayat, ekonomik durum ve kültürel etkileşim oldukça sınırlı ya da basit bir şekilde kurgulanmış gibi görünmektedir. Bu durum Geç Epi-Paleolitik dönemle birlikte değişmeye başlamış, özellikle Levant Bölgesi'nde oldukça kalabalık köyler oluşum göstermiştir. Aynı durum Levant kadar olmasa da Abu Hureyra, Mureybet, Körtik Tepe, Boncuklu Tarla, Hallan Çemi ve Çemka Höyük gibi birkaç yerleşimle kendini Yukarı Mezopotamya Bölgesi'nde de göstermektedir. Özellikle Yukarı Mezopotamya Bölgesi'nin Neolitik Çağ ile birlikte büyük bir sıçrama yaşadığı, hem yerleşimlerin çokluğu hem de aynı yerleşimlerin mimari dokusundan anlamak mümkündür. Ancak eskiden küçük gruplar halinde yaşayan insanların kalabalıklaşan köylerde birlikte yaşamaları, çevrede bulunan kaynakların dengeli kullanımı ve yerleşkede bulunan insanların kontrolünü sağlamak için bir birleştirici güce ihtiyaç olmalıdır. Bunu sağlamak içinde ihtimalle konumuzu ilgilendiren anıtsal yapılara ihtiyaç duyulmuştur. Her ne kadar bahsi geçen yapıların ilk kullanım zamanlarını bilmesek de söz konusu binaların en erken örneklerden son örneklerine değin yerleşmenin merkezi olarak rol üstlenmiş gibi görünmektedir. Neolitik Çağ'ın erken dönemlerinde (ÇÇNA başlarından Orta ÇÇNB'ye) birçok işlevi barındırdığı düşünülen yapıların özellikle Çanak-Çömlekli Neolitik Dönem başlarında etkisini yitirdiği ve daha çok bir ya da daha farklı işlevli yapılara dönüştüğü görülmektedir. Bahsi geçen erken örneklerde hem yapı hem de yapının etrafında bulunan açık alanlarda günlük işler, inançsal ya da dinsel törenler, toplantılar, eğlenceler,

depolama ve benzeri sosyal, kültürel, ekonomik icraatların uygulandığı düşünülmektedir. Ancak Orta ÇÇNB ile birlikte bu durumun değişmeye başladığı ve kendini Çanak-Çömlekli Neolitik Dönem'de oldukça belirgin hissettiren ayrışmaların meydana çıkmış olduğu düşünülmektedir. Bunlardan en önemlileri anıtsal ya da kamu yapıları olarak ele alınan yapıların ortadan kaybolması ya da çoklu işlevini yitirmesidir. Aslında bu durum bahsi geçen dönemde sosyal ve ekonomik dengenin bozulmasından kaynaklı olmakla birlikte, mülkiyet anlayışı, belki sınıfsal ayrışmaların belirginleşmesinden doğan sebeplerle de açıklanabilir. Çalışmada bu konu hakkında ayrıntılı bir araştırma yapılmış, ancak bu ayrıntılara girmeden önce bahsi geçen Yukarı Mezopotamya Bölgesi ve çevresinde bulunan Neolitik Çağ yerleşmeleri ve anıtsal yapılarını irdelemek gerekmektedir.

Çalışmada Yukarı Mezopotamya Bölgesi'nde ele alınan yerleşimler dört yerel bölge olarak toplanmış, değerlendirmeler bu bölgeler üzerinden yapılmaya çalışılmıştır. Yerleşimlerin değerlendirmeleri 5. ve 6. bölümlerde yapılmasına rağmen konuyu daha iyi ele almak için bu bölümde tekrar ele alınmıştır. Bu doğrultuda Çanak-Çömleksiz Neolitik Dönem bölge ve yerleşimleri: Yukarı Dicle Vadisi'nde Boncuklu Tarla, Çayönü, Çemka Höyük, Güsir Höyük, Hallan Çemi, Hasankeyf Höyük; Orta Fırat Havzası'nda Göbekli Tepe, Nevali Çori; Kuzey Suriye Bölgesi'nde Dja'de El Mughara, Jerf El Ahmar, Mureybet, Tell 'Abr 3; Cezire Bölgesi'nde Nemrik 9, Qermez Dere incelenmiştir (Harita 7-8). Çanak-Çömlekli Neolitik Çağ'da Akarçay Tepe, Hakemi Use, Mezraa Teleilat, Tell Halula, Tell Hassuna, Tell Sabi Abyad yerleşimleri anıtsal yapıları olmamasına rağmen incelemeye alınmıştır (Harita 9-10). Bunlar dışında Yukarı Mezopotamya Bölgesi'nde bulunan, ancak çalışmaya ayrıntılı olarak alınmayan diğer yerleşimlere de değinilmiş, karşılaştırma ve değerlendirmede kullanılmıştır.

7.1.1. Yukarı Mezopotamya Bölgesi'nde Neolitik Çağ Anıtsal Yapılarının Bölgesel Karşılaştırılması ve Değerlendirilmesi

Yukarı Mezopotamya Bölgesi, bu çalışmanın başlangıcında da (Giriş) değinildiği üzere dört ayrı coğrafik ve kültürel bölgede ele alınmıştır. Bu bölgelerin ayırımında, genel kabul gören özellikler yer alırken aynı zamanda çalışma sınırları içinde ele alınan yapısal/mimari ve kültürel farklılıklar ayırt edici özellikler olarak seçilmiştir. Örneğin Orta Fırat Havzası Adıyaman, Şanlıurfa ili sınırlarından başlayarak Suriye ortalarına kadar devam eden bir alanı kaplamaktadır. Ancak bu çalışmada Orta Fırat Havzası, Suriye topraklarının (Türkiye'nin Güneydoğu Anadolu Bölgesi) kuzeyi olarak ele alınmış, havzanın güney kısmına ise Kuzey Suriye Bölgesi denilmiştir. Aynı havzada olmalarına rağmen bu iki bölge Neolitik Çağ'da farklı özellikler sergilemektedir. Aynı biçimde Yukarı Dicle Vadisi ve Cezire Bölgesi hem birbirlerinden hem de diğer iki bölgeden farklılıkları bakımından ayrı tutulmuştur.

Yukarı Dicle Vadisi'nde bulunan Boncuklu Tarla (Kodaş ve Erdoğan, 2019), Çayönü (Erim-Özdoğan, 1994), Çemka Höyük (Kodaş vd., 2020; Çiftçi, 2020), Güsir Höyük (Karul, 2011), Hallan Çemi (Rosenberg 1992; 1993; 1994) ve Hasankeyf Höyük (Miyake, 2013; 2016) Neolitik Çağ yerleşimleri anıtsal kamu yapısı bulunan merkezlerdir. Aynı Bölgede bulunan Hakemi Use (Tekin, 2006a; 2006b; 2007a; 2007b; 2008; 2009; 2010; 2011; 2013) yerleşimi Çanak-Çömlekli Neolitik Dönem içinde yer alırken aynı zamanda konumuz gereği ele alınan anıtsal yapı örnekleri bulunmamaktır. Orta Fırat Havzası'nda Göbekli Tepe (Schmidt, 1997; 2007a), ve Nevali Çori (Hauptmann, 2007) anıtsal yapıları ortaya çıkarılmış Neolitik Çağ merkezleri iken bunlarla aynı kültür bölgesinde yer alan, ancak henüz anıtsal yapıları ortaya çıkarılmamış ya da kazılmamış yerleşimler de bulunmaktadır. Karahan Tepe, Hamzan Tepe, Şanlıurfa/Yeni Mahalle, Harbetsuvan Tepesi, Sefer Tepe, Taşlı Tepe, Kurt Tepe, Ayanlar Höyük, Kocanizam Tepesi, Kilisik (Adıyaman il sınırında), Besta Faki ve Aşağı Komat Mevkii gibi yerleşim yerleri kazıları ve araştırmaları neticesinde aynı tip özellikler (özellikle "T" biçimli steller/payeler) göstermektedir (Çelik, 2000a; 2000b; 2004; 2005; 2006a; 2006b; 2007; 2015a;

2015b; 2015c; 2016; 2017). Karahan Tepe ve Harbetsuvan Tepesi son dönemlerde kazıları yapılan, ancak yayınlanma süreci tez çalışmasına denk gelmeyen iki yerleşimdir. Akarçay Tepe (Özbaşaran ve Molist, 2006; Özbaşaran ve Molist, 2007) ve Mezraa Teleilat (Özdoğan vd., 2001; Karul vd., 2002; Özdoğan vd., 2002; Karul vd., 2003; Özdoğan vd., 2004; Özdoğan, 2007b) ise aynı bölgede, ancak Çanak-Çömlekli Neolitik Dönem yerleşimleri olarak ele alınmış olmalarına rağmen depolama yapıları dışında çalışma kapsamında ele alınan anıtsal yapılara rastlanmamıştır. Orta Fırat Havza'sının Suriye topraklarında bulunan kısmında yani Kuzey Suriye Bölgesi içinde Dja'de El Mughara (Coqueugniot, 1994; Coqueugniot, 1998; Coqueugniot, 2011; Coqueugniot, 2014), Jerf El Ahmar (Stordeur, 2000a; Stordeur, 2001; Stordeur ve Abbès, 2002; Stordeur, 2015), Mureybet (Cauvin, J., 1977; Ibáñez, 2008a) ve Tell 'Abr (Yartah, 2002a; Yartah, 2002b; Yartah, 2004ba; Yartah, 2004b; Yartah, 2005; Yartah, 2007; Yartah 2013) Neolitik Çağ yerleşimlerinde anıtsal kamu yapıları bulunmaktadır. Ancak oldukça önem arz eden ve çoğunlukla Çanak-Çömleksiz Neolitik dönem sonlarından Çanak-Çömlekli Neolitik Dönem boyunca tercih edilen Tell Halula (Molist, 1996; Molist vd., 2007; Molist vd., 2013, 443) ve Tell Sabi Abyad (Akkermans, 1989b; 1996; Akkermans ve Schwartz, 2003; Akkermans vd., 2006; Akkermans vd., 2009; Akkermans vd., 2010; Nieuwenhuyse vd., 2010; Russell 2010) yerleşimlerde anıtsal yapılara rastlanmamıştır. Bu iki yerleşim tıpkı diğer bölgelerde bulunan aynı dönem yerleşimlerinde ki depolama yapıları ile ele almak mümkündür. Kuzey Irak topraklarının büyük kısmını teşkil eden ve diğer üç bölgeye göre biraz daha farklı özellikler sergileyen Cezire Bölgesi'nde Nemrik 9 (Kozlowski, 1989; Kozlowski ve Kempisty, 1990) ve Qermez Dere (Watkins vd., 1989; Watkins vd., 1995) Neolitik Çağ anıtsal kamu yapıları bulunmaktadır. Aynı bölge sınırları içinde bulunan Tell Hassuna (Lloyd ve Safar, 1945; Thompson, 1969) yerleşimi ise Çanak-Çömlekli Neolitik Dönem'de ele alınmakta ve herhangi bir anıtsal kamu yapısı örneği bulunmamaktadır.

Yukarıda ele alınan yerleşimlerden özellikle Çanak-Çömleksiz Neolitik Dönem'e tarihlendirilen merkezlerde anıtsal yapıların olması çalışmada ağırlıkta bunlar üzerinden çıkarımlar yapılmasına vesile olmuştur. Çanak-Çömlekli Neolitik

Dönem merkezlerinde ise genellikle sosyal, ekonomik ve kültürel öğeler depolama yapıları ve açık ortak kullanım alanları üzerinden değerlendirmeye alınmıştır.

Yukarı Mezopotamya Bölgesi Neolitik Çağ'da baştan sona doğru sürekli bir değişim geçirmiş, bu değişimler zamansal olarak birbirine oldukça yakın iken bölgesel olarak bazı farklılıklar göstermektedir. Özellikle bunlarda toplulukların etkin bir rolü varken bunun yanında coğrafya, iklim, hammadde kaynakları, etkileşim alanları, kültürel çeşitlilik ve sosyal yaşam en belirgin olanlarıdır. Çalışmada ele alınan dört bölge ise birbiri arasında bu ayırımları oldukça iyi göstermelerinin yanında kendi içlerinde de bir takım farklılıklar göstermektedir. Bu konuda en iyi örnek Yukarı Dicle Vadisi ve bu bölgenin yerleşimleri gösterilebilir. Özellikle son dönemlerde bu bölgede Ilısu Barajı ve HES Projesi kapsamında yapılan kazılarda ortaya çıkarılan özellikler bu farklılıkları en iyi yansıtanlardır. Hatta bu son kazılar üzerinden birçok yeni öneri bile ortaya atılabilmektedir. Örneğin; kazılarında bulunduğum ve her aşamasında bizzat içinde olduğum Boncuklu Tarla ve Çemka Höyük kazılarını ele aldığımızda iki yerleşimin birbirine olan uzaklığı 500 m civarıdır. Birbirine bu derece yakın iki yerleşim erken dönemlerde aynı anda kullanılmış gibi görülmektedir. İki yerleşimde Geç Epi-Paleolitik ve ÇÇNA evreleri boyunca sürekli iskan edilmesi bir etkileşim yaşanmasını akla getirmektedir. Ancak iki yerleşimde ortaya çıkarılan mimari kalıntılar, bazı buluntular ve mezar özellikleri farklı iki kültürü işaret etmektedir. Aynı şekilde bölge genelinde Boncuklu Tarla ve Çayönü bir birine benzer özellikler sergilerken Hasankeyf Höyük, Güsir Höyük, Çemka Höyük ve Hallan Çemi küçük farklılıklar olmasına rağmen benzer gibi görülmektedir. Aslında Orta Fırat dahil tüm bölgelerde böyle bir oluşumdan bahsetmek mümkündür. Ancak Yukarı Dicle Vadisi yerleşimleri gibi keskin farklılıkları diğer bölge yerleşimlerinde göstermek zordur. Orta Fırat Havzası yerleşimlerinden Göbekli Tepe ÇÇNA, ÇÇNA-B Geçiş Evresi yuvarlak yapıları ve "T" biçimli dikmeleri ile her ne kadar tek örnek gösterilseler de Şanlıurfa ili ve şuan için pek genişlemeyen çevresinde bahsi geçen ve eşsiz nitelendirilen Göbekli Tepe yapılarının benzerleri ortaya çıkmaya başlamıştır. Bahattin Çelik ve ekibinin bahsi geçen bölgelerde son yıllarda yapmış olduğu yüzey araştırmaları, Sefer Tepe, Yeni Mahalle ve son dönemlerde kazılarını yürüttüğü Harbetsuvan Tepesi (Çelik, 2019:

24-38) en iyi örnekler arasında yer almaktadır. Necmi Karul'un (2020 yılında, henüz kazı ile ilgili yayın yoktur) Göbekli Tepe yakınlarındaki Karahan Tepe kazıları yine benzer bulgular sunmaktadır. Kısacası Göbekli Tepe tek örnek olmamakla birlikte benzer yerleşimler sadece bahsi geçen alanlarda ele geçmiş ve şuan için aynı alanla sınırlı kalmışlardır. Bu durum özellikle "T" biçimli stellerin sadece bu kültür bölgesine ait olduğunu göstermektedir. Ne var ki Yukarı Dicle Vadisi yerleşimleri Boncuklu Tarla ve Çemka Höyük üzerine yukarıda bahsettiğimiz farklılıklar Göbekli Tepe ve çevresi yerleşimler için geçerli değil gibi görülmektedir. Şanlıurfa ve çevresinin şuan için benzer örnekler sunmasından ve sürekli Göbekli Tepe üzerinden benzetmeler yapılmasından dolayı, çalışmada Orta Fırat Havzası olarak ele alınan bölgenin Neolitik Çağ için "Göbekli Tepe Kültürü" olarak kabul görmesi gerektiği düşünülmektedir. Orta Fırat Havzası'nın Suriye kesiminde bulunan Neolitik Çağ yerleşimleri kendi içinde benzer özellikler taşıdığından Kuzey Suriye Bölgesi Neolitik Çağ kültürleri olarak ele alınmış, ancak her ne kadar genellemeye bağlı kalınsa da kendi içlerinde yine çok belirgin farklılıkları bulunmaktadır. Tıpkı Yukarı Dicle örneklerinde olduğu gibi birbirine yakın yerleşimleri olan Kuzey Suriye Bölgesi kendi içinde keskin farklılıklarla ayrılmaktadır. Örneğin ÇÇNA-B Geçiş evresi anıtsal kamu yapıları bulunan Jerf El Ahmar, Mureybet ve Tell 'Abr 3 yerleşimleri birkaç farklılık dışında benzer mimari özellikler sergilemelerine rağmen aynı bölge ve dönem yerleşimi olan Dja'de El Mughara ve "Resimli Yapı"sı hem mimari hem de iç unsurları ile çok farklı bir önem taşımaktadır. Sadece mimari olarak değil aynı zamanda sembolik bezemeleri yönünden de farklılıklar göstermektedir. Kuzey Suriye ve Yukarı Dicle bu yönleriyle benzer iken Cezire bölgesi Neolitik Çağı hepsinden çok daha farklı özellikler sergilemektedir. Bu bölgenin çalışmaya dahil edilen iki yerleşimi Nemrik 9 ve Qermez Dere anıtsal kamu yapıları küçük farklılıklarla ile birbirine oldukça benzer iken bahsi geçen bölge dışında örnekleri şuan için bulunmamaktadır. En azından Yukarı Dicle, Orta Fırat ve Kuzey Suriye Neolitik Çağ yerleşimleri mimari bakımdan kronolojik döngüye bağlı kalırken Cezire Bölgesi kendi içinde bir döngü yaratmış gibidir. Örneğin ÇÇNA, ÇÇNA-B Geçiş evrelerinde Cezire Bölgesi dışında kalan bölgelerde yuvarlak planlı yapılar varken Cezire Bölgesi'nde taş duvarsız, dörtgene yakın, oval biçimli yapı kullanılmaktadır. Bu bahsi geçen kıyaslama sadece dış duvarın ya da yapıları

çevreleyen hattın biçimine göre önerilmiştir. Çünkü diğer ayrıntılarda hiçbir bölge birbiri ile ilişkili değil gibi görünmektedir. Örneğin stel, dikme, paye ya da payanda gibi kültürel ayırımlarda sürekli kullanılan öğeler gibi. Bahsi geçen iç donanım unsurlarının bölge ayırımlarında kilit bir nokta oluşturduğu genel kabul gören bir düzenlemedir ya da böyle kabul edilmesi daha kolay çözüm yolları oluşturmaktadır. Öncelikle bölgesel olarak bu iç donanım elemanları olan stel, paye veya dikmelerden bahsetmek gerekmektedir. Orta Fırat için yukarıda da bahsettiğimiz gibi "T" biçimli payelerin kullanımı genel bir özelliktir ve neredeyse bu bölge kültürünü ya da "Göbekli Tepe Kültürü"nü temsil etmektedir. Devasa boyutları, insanı andırır biçimleri ve üzerlerindeki bezemeleri ile bahsi geçen bölgenin en önemli unsurlarındandırlar. Bu kültür bölgesi için belirleyici bir dinamik yaratan payeler diğer bölgeler için aynı anlamı taşıdığı pek söylenemez. Yukarı Dicle Vadisi yerleşimlerinin anıtsal kamu yapılarının hepsinde steller ortaya çıkarılırken bazı yerleşimlerde birden fazla yapı ve bu yapılarda (dönem farkı olmasına rağmen) aynı stellerin kullanılmaya devam ettiği görülmektedir. Genellikle yekpare bir taştan fazla düzgün olmayan, uzunlukları ve genişlikleri merkezden merkeze bazen yapıdan yapıya değişen örneklerden oluşmaktadır. Stellerin taban içine gömülü olduğu ya da taş altlıkla tutturulduğu örneklerin yanında toprak altlıklarda görülmektedir. Orta Fırat Havzası Çanak-Çömleksiz Neolitik Dönem yapılarında paye ya da dikmeler oldukça özenli işlenip süslenirken aynı düzenlemeler Yukarı Dicle örneklerinde bulunmamaktadır. Hatta bazı yerleşimlerde steller oldukça sade, kesim izleri bile düzeltilmeden kullanılmıştır. Güsir Höyük, Hasankeyf ve Hallan Çemi yerleşimlerinde aynı tip steller (geniş ve ince) kullanılırken Boncuklu Tarla Stelli Yapıda hem geniş-ince hem de kare biçimli steller birlikte tespit edilmiştir. Çayönü anıtsal yapılarında da geniş-ince stel kullanımı varken kare tiplilerde bulunmaktadır. Çemka Höyük'te ise şuan için stell kullanımına ait izler yokken bahsi geçen anıtsal yapı (Bina I, Radyan Planlı Yapı) tüm yönleri ile aslında tek örnektir. Tıpkı Boncuklu Tarla yerleşiminin Payandalı Yapı ve GD 1 yapısı gibi. Bahsi geçen bu iki yapıdan Payandalı Yapı, adından da anlaşıldığı üzere üç payanda ile desteklenmiş duvarları olan ve ayrıca bunlara denk gelen üç adet taş yükseltme sütunla hem Yukarı Dicle'nin hem de Yukarı Mezopotamya'nın tek örneği konumundadır. Payanda kullanımı bakımından Dja'de El Mughara "Resimli Yapısı"na benzer

olsalar da Boncuklu Tarla örneği hem daha erkene tarihlenmekte hem de sütun kullanımından dolayı farklıdır. Bahsi geçen sütunlar ise çoğunlukla Cezire Bölgesi'nden bilinen Nemrik 9 ve Qermez Dere anıtsal yapılarında kullanılan kil-toprak sütunlara benzerdir, ancak Boncuklu Tarla Payandalı Yapıda hem kalınlık hem de taş kullanımı yönünden farklıdır. Boncuklu Tarla örnekleri erken dönem örnekler olmalarının yanında bölgesel farklılıklara kanıt olarak verilen birçok şeyin aslında değişken olduğunu göstermektedir. Keza Çemka Höyük anıtsal kamu yapısı da buna eklenebilir. Türkiye'nin güneydoğusunda, Neolitik Çağ'da özellikle erken evrelerinde görülmeyen, sürekli bazı bölgelere özgü kabul edilen bazı unsurların Yukarı Dicle'de ortaya çıkarılması aslında kısmen kültürel devamlılık olarak yorumlanabilir ya da bazı kullanımlar kültürel ölçüt olarak kabul edilmemelidir. Tıpkı taş endüstrisinde olduğu gibi. Özellikle Neolitik Çağ evre ayrımlarında oldukça yaygın kullanılan bu malzemeler çoğunlukla kültür isimleri ya da ilk buluntu yerlerine göre adlandırılmaktadır. Ancak bunlar oldukça geniş alanlarda, farklı kültürel bölgelerde çok miktarda ele geçmektedir. Bu çalışmada bu buluntulara fazla yer verilmemesinin nedeni de aslında budur. Genellikle çağ, dönem, evre, yapı katı gibi zamansal ayırımlar kullanılmıştır. Zarziyan Kültürü'ne ait (Epi-Paleolitik ve ÇÇNA) ok uçları ya da taş aletleri genellikle Irak toprakları ile ilişkilendirilirken Hallan Çemi ve Çemka Höyük'te onlarcası ele geçmiştir.

Taş endüstrisi her yerde benzer olmasına rağmen bazı buluntular bölgelerle ya da yerleşimlerle sınırlıdır. Zamansal bir ayrışma ile oluşan bu buluntu grupları çoğunlukla üzerlerindeki bezemeler, sembolik ifadelerle netleşmektedir. Örneğin ÇÇNA başlarında pek görülmeyen, ancak ÇÇNA-B geçiş ve ÇÇNB evrelerinde oldukça zengin buluntularla desteklenen figüratif örnekler bölgesel ve lokal olarak gruplandırılabilir. Özellikle ÇÇNA-B evresi'nde Yukarı Mezopotamya'nın genelinde yeni bir olgu olarak ortaya çıkan duvar ve sütun/paye süslemeleri, kabartmalar, heykelcikler ve figürünler (daha erken örnekleri olmasına rağmen kontekst içi değerlendirmede ele alınmışlardır) bezemeli taş objeler, taş kaplar, boncuklar, kemik plaklar/objeler ve diğer küçük bulutular bu gruplamanın ana malzemelerini oluşturmaktadır. ÇÇNA-B geçiş evresi yapılarında, özellikle Orta Fırat Havzası ve Kuzey Suriye yerleşimlerinde anıtsal yapıların mimari öğeleri üzerinde bu tür

figüratif örnekleri görmek mümkündür. Paye ya da payandalarında görülen bezemeler kabartma (Göbekli Tepe) ve boyama (Dja'de El Mughara) iken diğer örneklerde kazıma (Jerf El Ahmar ve Tell 'Abr 3) görülmektedir. Bahsi geçen bölgelerde mimari unsur bakımından bir genelleme ile bunları söylemek mümkünken ayrıntılarda bu değişmektedir. Örneğin Orta Fırat Havzası'nda payelerde görülen kabartmalar aynı şekilde heykelciklerde, figürünlerde ve ele geçen diğer buluntularda zenginliği gösterirken Kuzey Suriye yerleşimlerinde taş objeler ya da birkaç taş kap üzerinde görülmektedir. Yukarı Dicle Vadisi'nde ise mimari öğelerde bu figüratif örneklere nerdeyse hiç denk gelinmemiş, daha çok küçük objelerde ya da taş kaplarda sergilenmişlerdir. Özellikle kazıma bezemeli taş kapları ile ön plana çıkan Körtik Tepe ve Hallan Çemi en iyi örnekleri oluşturmaktadır. Boncuklu Tarla ise ÇÇNA-B Geçiş evresi'nde pek örnek vermemesine rağmen az sayıda hayvan biçimli boncukları ve diğer sade boncukları ile ön plandadır. Ancak ÇÇNB ile birlikte özellikle mezar buluntuları olarak bölgesinde en değerli örnekleri vermektedir. Oldukça zengin figüratif boncuk örnekleri olan merkezin diğer buluntular yoksun olması yerleşimde belli bir düzeyde ustalığın geliştiğini göstermektedir. Ne var ki bölgesel olarak bu denli farklı objelerin araç olarak kullanılması farklı kültürel özellikleri yansıtsa da işlenilen konular nerdeyse hep aynıdır. Ana konuları genellikle hayvanlar oluştururken bununla birlikte insanlar ve geometrik motifler bulunmaktadır. Tüm bölgeler için araç farklı olsa da amaç aynıdır. Bu da bölgelerin aslında aynı şeylere bağlı kaldığını göstermektedir. Doğa, hayat, ekonomi, inanç gibi.

Yukarıda ele alınan konular aslında bazı mimari öğelerin ya da buluntuların kültürel ayırımlarda keskin bir ölçüt olmayacağı üzerinedir. Elbette bu her yerde aynı değildir. Yukarıda "Göbekli Tepe Kültürü" bölgesinde verilen örnekler bu kültürün aslında simgesi biçimindedir ve bu kültüre ait kabul edilmesi doğrudur. Ancak sütunlu yapıların Cezire Bölgesi'nde, payandalı ve radyan bölmeli yapıların Suriye yerleşimlerine ait oldukları ve kültürel ayırım unsurları kabul edilmesi ne denli doğru olabilir ?

Yukarı Mezopotamya Bölgesi'nin genelinde zamansal olarak aynı işleyiş bulunmaktadır. Bu işleyiş mimari öğelerle birlikte, sosyal hayat, kültürel etkileşim ve

ekonomik dengeyle birlikte sürekli değişim geçirdiğini göstermektedir. Geç Epi-Paleolitik Dönem'in barınak tipi konutlarından anıtsal yapılara geçişte keskin bir değişim varken bu değişim aynı şekilde diğer olguları da etkilemiştir. Özellikle baştan beri savunduğumuz kolektif yaşam biçimi bu anıtsal yapılar çevresinde şekillenmiş ve uzun bir süre bu şekilde devam etmiştir. ÇÇNA'da yuvarlak planlı yapılara sahip yerleşimlerin sürekli kullanımı ve merkezlerinde (hem konum olarak hem de yaşam bakımından) anıtsal yapıların bulunması bahsi geçen kolektif yaşamın sürekli devam etmesine etkisi oldukça fazladır.

İlk yerleşimlerin Yukarı Mezopotamya Bölgesi'ne tam olarak ne zaman geldiği bilinmemesine rağmen son dönem çalışmaları ile netlik kazanmaya başlamıştır. Özellikle erken örnekleriyle ön plana çıkan Yukarı Dicle Vadisi yerleşimleri en azından Geç Epi-Paleolitik Dönem'de başlandığını göstermektedir. Her ne kadar Levant Bölgesi kadar kesinlik oluşturan veriler olmasa da yukarıda verilen öneri şuan için Yukarı Mezopotamya'nın erken dönemlerini temsil etmektedir.

Yukarıda ele alınan konular bölgesel farklılıklar ve kültürel etkileşim üzerine iken aynı zamanda mimari özelliklerde ele alınmış, ancak sosyal ve ekonomik faaliyetler verilmemiştir. Bunun sebebi ise her yerde insanın aynı düzeyde bu kavramları kullanmasından kaynaklanmaktadır. Sosyal yaşantı erken dönemlerle avcı-toplayıcı yerleşik biçimdeyken ÇÇNA sonlarında yerini yavaş yavaş üretici topluma bırakmaya başlamış, ÇÇNB'de ise kendini tam göstermiştir. Bu ilerleyiş aynı şekilde sosyal hayatı ve ekonomiyi etkilemiş ve bununla birlikte değişime sürekli uğramıştır. Bu özellikleri Yukarı Mezopotamya Bölgesi'nin her noktasında görmek mümkünken bunların aynı zamanda başlayıp, bittiğini söylemek şuan için zordur. Çünkü bazı bölgeler özellikle ÇÇNA-B Geçiş evresi'nde doruk noktasına ulaştıktan hemen sonra terk edilirken bazıları kullanıma devam edilmiştir. Özellikle Kuzey Suriye yerleşimlerinden Jerf El Ahmar, Tell 'Abr 3, Dja'de El Mughara bunlara en iyi örneklerdir. Mureybet ise kısa bir terk edilişten sonra yeniden iskan görmüştür. Cezire Bölgesi yerleşimleri de aynı şekilde ÇÇNA sonlarında terk edilmiştir. Her iki bölgenin ÇÇNA, ÇÇNA-B geçiş evresi sonlarında terk

edilmesinden sonra uzun bir süre arkaik bir dönem yaşadığı görülmektedir. Orta ÇÇNB ile yeniden yerleşimlerin kurulması ve daha büyük olmaları sosyal ve ekonomik bir ya da birkaç sorunla ilişkili olmalıdır. Orta Fırat Havzası'nda ise Göbekli Tepe şuan için devamlılığı veren tek yerleşimdir. ÇÇNA ve ÇÇNB evrelerinde kullanımı kesinleşen yerleşimin ÇÇNB sonlarında terk edildiği görülmektedir. Ancak kendi bölgesinde bulunan Nevali Çori yerleşimi Erken ÇÇNB'de iskan görmeye başlamış (bilinen) ve sonrasında sürekli devam etmiştir. Bahsi geçen bölgede benzer yerleşimler olmasına rağmen kazıları yapılmamış ya da yeni kazılar olmasından dolayı kesin değildir. Ancak Mezra Teleilat, Akarçay gibi yerleşimler ÇÇNB ile bölgenin sürekli kullanımda olduğunun en iyi kanıtlarıdır. Yukarı Dicle Vadisi ise yine bu yönüyle diğer bölgelerden farklılık arz etmektedir. Bu bölgede bulunan bazı yerleşimler ÇÇNA'da, bazıları ÇÇNA-ÇÇNB'de bazıları ise Çanak-Çömlekli Neolitik Dönem'e değin sürekli kullanılmıştır. Örneğin Çemka Höyük, Hasankeyf Höyük, Güsir Höyük ve Hallan Çemi ÇÇNA yerleşimleri olup, ÇÇNB tabakası izleri bulunmamıştır. Boncuklu Tarla son kazılarla birlikte Geç Epi-Paleolitik Dönem'den ÇÇNB sonlarına değin sürekli bir kullanım görmüş ender yerleşimlerdendir. Çayönü ÇÇNA'dan başlayıp Çanak-Çömlekli Neolitik Dönemi'de kapsayan bir yerleşimdir. Bu verilerden yola çıkılarak tüm bölgelerde aynı anda başlayan sosyal veya ekonomik bir sorundan bahsetmek mümkün değildir. İhtimalle coğrafya ve iklime bağlı değişimler bölgelere bağlı ekonomiyi etkilemiş bu etkileşim aynı zamanda sosyal hayatı ve yerleşim döngüsünü etkilemiştir. Yukarı Dicle Vadisi'nde bu etkileşim hemen yaşanmamış diğer bölgelere göre oldukça farklı işlemiş gibi görülmektedir ya da diğer bölgeler gibi etkilenmemiştir. Tabi ki bu görüşler şuan elde olan verilerden faydalanarak türetilmiş, gelecekte ortaya çıkacak yeni verilerle değişime açıktır.

7.1.2. Yukarı Mezopotamya Bölgesi'nde Neolitik Çağ Anıtsal Yapılarının Çevre Bölgelerle Karşılaştırılması ve Değerlendirilmesi

Yukarı Mezopotamya Bölgesi Neolitik Çağ yerleşimleri ve bu yerleşimlerin anıtsal kamu yapıları üzerine yapılan bu çalışmada, bölgenin belirlenen sınırları

çevresinde kalan diğer bölgelerin yerleşimleri ve anıtsal yapıları ile olan bağlantıları, benzerlikleri ve farklılıklarının ele alınması planlanmıştır. Bu doğrultuda çevre yerleşimlerde bulunan anıtsal kamu yapıları asıl konuyu oluştururken diğer ayrıntılara fazla girilmeden açıklamalar yapılmıştır.

Hedef bölgeler çoğunlukla Güney Levant Bölgesi olurken bunun yanında Kıbrıs ve Anadolu'da bulunan yerleşimler de ele alınmıştır. Yakın bölgeler olduklarından konunun öneri ve sonuçları hakkında daha önemli bilgiler sundukları düşünülmektedir.

7.1.2.1. Güney Levant Bölgesi

Yakındoğu Neolitiğinde özellikle erken dönemlerde (Geç Epi-Paleolitik ve ÇÇNA başları) oldukça geniş alanda yerleşim yeri bulunan bölgenin anıtsal kamu yapıları tam tersi bir durum göstermektedir. En azından Yukarı Mezopotamya Bölgesi kadar zengin yapı çeşitliliğinden bahsetmek pek mümkün değildir. Bunun nedeni zamansal değişim, kültürel farklılık ya da yerleşimlerde bahsi geçen yapılara henüz denk gelinmemesi gibi birçok neden önerilebilir. Ancak çalışmada ele alacağımız Kfar HaHoresh, Jericho, Ain Ghazal ve Beidha yerleşimlerinde ortaya çıkarılan tüm anıtsal kamu yapıları ÇÇNB evresine tarihlenmiştir. ÇÇNA evresine tarihlendirilen şuan bilindiği kadarıyla örnek yoktur ya da bahsi edilmemiştir. Konu ile ilgili araştırmalar ilerledikçe bahsi geçen bölgenin sosyal yapısı, ekonomisi ve kültürü hakkında diğer mimari öğelerden bilgi almanın daha yararlı olacağı kanaatine varılmıştır. En azından Güney Levant gibi eski yerleşimlerin bulunduğu bir bölge için bu sonuçlara ulaşmak daha geç evrelere sahip bölgelere ışık tutmuş olacaktır. Bu doğrultuda bölgenin ÇÇNB evresi anıtsal kamu yapıları olduğundan dolayı Epi-Paleolitik ve ÇÇNA'nın konut yapılanması ve yerleşim düzeni hakkında kısaca bilgi verilmiştir.

Levant Bölgesi'nin en eski yerleşimlerinden olan Ohalo II'de üç ve Ein Gev I'de ise birkaç adet olan ve ortalama iç boyutları 10 m²'ye ulaşan basit kulübe yapılar

ortaya çıkarılmıştır. MÖ. 20.bin yıla tarihlendirilen bu yapılardan özellikle Ohalo II' de bulunanlar (yarım daire biçimliler) birbirine doğrusal sıralanmıştır (Nadel, 1991; Nadel vd., 1995; Byrd, 2002: 71). Her iki yapının belirli bölgeleri çöplük alanı ve işlik olarak kullanılmış, bu alanlarda ele geçen bulgular bir devamlılıktan çok belirli aralıklarla yerleşimin kullanıldığını göstermektedir. Ein Gev I'de bulunan yapıların taş kullanılarak yamaç aşağı, araziye göre inşa edilmeleri fazla bir zaman harcanmadığını göstermektedir (Bar-Yosef, 1970: 109-111). Yukarı Mezopotamya için açıklanan zaman dilimine ait bir olgudan bahsetmek şuan için mümkün olmadığından karşılaştırma yapmak zordur. Ancak bu oluşumların Yukarı Mezopotamya Bölgesi Geç Epi-Paleolitik dönemi için benzerlik sunduğunu söylemek pekte yanlış sayılmaz. Hallan Çemi en erken tabakasına ait olan yarım daire biçimli (C) yapıları ve Çemka Höyük Geç Epi-Paleolitik Dönem Tabakası baraka tipi yapıları (henüz tam çıkarılmamış, ancak kesitten takibi yapılıp, buluntularla desteklenmiştir) Güney Levant erken yapılarına ve sosyal yaşamına kısmen benzetilebilir. Güney Levant'ın Erken Natuf evresinde kullanılan Ain Mallaha yerleşimi ise daha somut veriler sunmaktadır. Erken yapılarında 20 m² lik iç hacimleri olan bir dizi oval ve yarım daire yapı örnekleri ortaya çıkarılmıştır (Perrot, 1960; Valla 1994). Yapılar yerleşimin kenarına ve yamaca inşa edilmiş, taş dizisi/duvarları ve kırmızı renkli, kırma kireçtaşı zeminleri bulunmaktadır. Yapılarda alet yapımına ilişkin bulgular olmasının yanında ocak ve taş kap kalıntılarına da rastlanmıştır (Valla, 1991; 1994: 86). Bu yönüyle daha gelişkin bir hal alan ekonomik ilerleyiş aslında sosyal yapının da zenginleşmeye başladığını göstermektedir. Çünkü yapılar içinde birçok işlevin yürütüldüğü, ocaklarla birlikte ele geçen çok miktarda hayvan kemikleri uzun süreli kullanıma işaret etmektedir. Ain Mallaha'nın erken yapılarına benzer buluntular (mimari, buluntu ve yerleşim örgüsü) bir diğer Erken Natuf yerleşimi olan Wadi al-Hammah'ta bulunmuştur (Edwards, 1991). Ain Mallaha'nın Orta Natuf evresinde yapılar büyük değişiklik yaşamış, özellikle Levant ve Yukarı Mezopotamya Bölgesi'nin ÇÇN döneminde çok sık görülen gömülü yuvarlak yapılar ortaya çıkmaya başlamıştır. Binaların büyüklüğü ortalama 13 m²'lik bir alana indirilmiştir. En büyük yapı (No. 26) dairesel biçimiyle birkaç yenileme geçirilerek sürekli küçültülmüştür. Yapıların içinde bölmelere ait izler varken, ocaklar, ağır taş kaplar ve çöp alanları bulunmuştur. Geç

evrede yapılara denk gelinmemesine rağmen Ain Mallaha ve diğer dönem yerleşimlerinde sıkça görülen alçı kaplı depolama yapıları ele geçmiştir (Valla vd., 1999).

Güney Levant'ta ÇÇNA evresi yapıları daha belirgin hatlar sunmakla birlikte dönem hakkında oldukça iyi veriler vermektedir. Gigal (Noy 1989), Jericho (Kenyon 1981), Netiv Hagdud (Bar-Yosef ve diğerleri 1980; 1991; Bar-Yosef ve Gopher 1997), Hatoula (Lechevallier ve Ronen 1985) ve Nahal Oren (Stekelis ve Yizraely 1963) yerleşimleri bölgenin önemli ÇÇNA izleri veren yerleşimlerindendirler (Harita 11). Yapılar iç hacimleri ortalama 9.00 m² ve 15.00 m² arasında değişen genişliklere ulaşmaktadır. Konut olarak ele alınan yapıların içinden ocaklar, silo yapıları, taş kaplar, taş alet ve taş endüstrisi örnekleri ele geçmektedir. Hem yapıların içinden hem de dışlarından çok miktarda havanelleri bulunurken öğütme taşları hakkında bilgi verilmemiştir. Yapılar oval ya da yuvarlak planlı iken yapılar arasında boşluklar bırakılarak geçiş sağlanmıştır. Yukarı Mezopotamya ÇÇNA yerleşimlerinin çoğunda bu bulgular mevcutken farklı olan aynı yerleşimlerde merkezi bir yapı yani anıtsal kamu yapısının bulunmasıdır. ÇÇNA-B Geçiş evresini de dahil edersek nerdeyse tüm yerleşimlerinde en az birer örnek bulunmaktadır. Ancak Güney Levant ÇÇNA yerleşimlerinde aynı oluşumdan bahsetmek mümkün değildir. Jericho'nun büyük taş kulesi ise farklı kullanımlara şahitlik etmesine rağmen asıl kullanımını (kamu yapısı olarak) ÇÇNB'de yaşamış gibi görünmektedir.

Güney Levant Bölgesi'nde ÇÇNA sonuna ve ÇÇNB'ye tarihlendirilen yerleşimler ve anıtsal kamu yapıları oldukça farklı özellikler sergilemektedir. Her ne kadar Güney Levant Bölgesi olarak alanı daraltsak da tıpkı Yukarı Dicle veya Kuzey Suriye Bölgeleri gibi kendi içlerinde farklılıklar göstermektedir. Çalışmanın başında, değerlendirme kısmında da değinildiği üzere bazı unsurlar bölgeleri genel almamıza vesile olmasına rağmen ayrıntılarda aynı bölgelerde ki yerleşimler arasında büyük farklılıklar görülmektedir. Güney Levant'ta ortaya çıkarılan ve çalışmada aktarılan olan toplamda beş yerleşke bulunmaktadır. Beş yerleşim üzerinden yapıların genel planları ele alınarak üç tipten bahsetmek gerekmektedir. İlk tip dikdörtgen konutlarla birlikte kullanılan yuvarlak ya da oval planlı yapılardır, Beidha ve Ain Ghazal

yerleşimlerinde örnekleri mevcuttur. İkinci tip ise apsisleri olan dikdörtgen planlı, tek ya da çok hücreli yapılardan oluşmaktadır ve Jericho ile Ain Ghazal'dan örnekleri bilinmektedir. Son tip ise Kfar HaHoresh yerleşiminde bulunan dikdörtgen planlı Funeral "Ölü" yapılarıdır.

Bölgenin yuvarlak ya da oval planlı yapılarını ele alacak olursak özellikle Beidha ve Ain Ghazal örneklerini açıklamak gereklidir. Bahsi geçen yapılar kazıcıları tarafından ÇÇNB evresine yerleştirilmiştir. Bu yönüyle aslında Yukarı Mezopotamya örneklerinden oldukça farklı gibi görülmektedir. Çünkü Yukarı Mezopotamya Neolitik Çağ mimari kronolojisinde yuvarlak planlı yapılar ÇÇNA, ÇÇNA-B geçiş evresine yerleştirilirken ÇÇNB ile birlikte dikdörtgen planlı yapılar kullanılmaya başlanmıştır. Ancak Güney Levant Bölgesi'nde aynı döneme tarihlendirilen dikdörtgen yapıların varlığı unutulmamalıdır. Beidha yerleşiminde birçok özel yapıdan bahsetmek mümkündür (Resim 262-270). Bu yapıların hepsi yuvarlak ya da oval planlıyken birkaç örnek dikdörtgen plan arz etmektedir. Beidha yerleşiminde özellikle bina (Bâtiment) "Bld" 77, 78, 79, 80 yapıları küçük çapları, taş döşeme tabanları ve bir grup oluşturmaları bakımından farklılık göstermektedirler (Resim 263-266). Kazıcısı tarafından kronolojik olarak sıralanmışlarsa da yapılar arasında bazı mimari farklılıklardan başka bir ayrılık pek görülmemektedir (Byrd, 2005: 71). Yukarı Mezopotamya'da bahsi geçen yapılara birebir benzer örnek göstermek zordur, ancak taş döşeme taban bakımından biraz daha erken örneği olarak Çayönü "Flagstone Building" gösterilebilir. Ancak bu yapı dikdörtgen biçimli olmasından dolayı aynı kefeye koymak pek doğru sayılmaz. Bahsi geçen Beidha yapıları erken örnekler olarak kabul edilmektedir. Daha sonra ise çapları ve biçimleri değişen yapılar ortaya çıkmaktadır. B.F. Byrd (2005) tarafından birçok bina özel olarak gösterilse de kayda değer kamu yapıları Bina (Bâtiment) 31, 37, 42 ve 81 nolu yapılardır. Özellikle bunlar içinden Bina 37 yuvarlağa yakın planı ve taş duvar içindeki dikme yuvaları ile farklılık göstermektedir (Resim 267-269). Tıpkı Kuzey Suriye Mureybet ve Jerf El Ahmar örnekleri gibi çevre duvarına kısa aralıklarla ahşap dikmeler yerleştirilmiştir. Ain Ghazal yapılarında ise erken örnekler Beidha örnekleri gibi küçük çaplı, terazzo benzeri bir tabanla kaplanmış ve ortalarında çukurluklar olan yapılardan oluşmaktadır (Resim 258-261). C1 ve C2 (*Circular*

Building 1-2) yapıları yan yana konumlandırılmış ve aralarında fazla bir zaman farklı olmadan kullanılmışlardır (Rollefson, 2000: 46-47). Beidha ve Ain Ghazal örnekleri yerleşimin merkezinde yer alırken etrafları genellikle dikdörtgen yapılar tarafından kuşatılmıştır. Bahsi geçen yapıların etrafında fazla bir boş alandan bahsetmek zordur. Sürekli yenilemeler alanları daraltmış ya da açık alanlara ihtiyaç duyulmamıştır. Çünkü yapılar içinde genellikle ocaklara yer verilmiş ve günlük kullanım araçları ele geçmiştir. İki yerleşimde dikdörtgen planlı yapılara örnek kamu yapıları ortaya çıkarılmıştır. Ebat olarak yuvarlak yapılardan oldukça büyük olan bu yapılar içinden nerdeyse günlük kullanıma ait eşyalar ele geçmemiştir. Beidha Bina 8 ve 9 tam olarak açılmamalarına rağmen en az iki büyük odadan oluşmaktadır. Binaların büyük odasının tam ortasında oldukça büyük ocak ortaya çıkarılmıştır (Byrd, 2005: 73). Ain Ghazal yerleşiminde dikdörtgen plan veren ve "Special Building I – II" olarak adlandırılan iki anıtsal yapısı bulunmaktadır (Rollefson, 2000: 52). Plan ve iç donanımlar bakımından Beidha Bina 8 ve 9 (Resim 270) ile benzerlik gösteren bu yapıların Yukarı Mezopotamya'da örnekleri ve benzerleri bulunmamaktadır. Yukarı Mezopotamya dikdörtgen planlı anıtsal kamu yapıları tek odalı oluşturulmuş, iç kısımda ocaklarla ilgili fazla bir bulgu yokken kendilerini her bakımdan konutlardan bariz şekilde ayrı tutabilecek veriler sunmaktadır.

Jericho yerleşimi ÇÇNA evresinden başlayarak ÇÇNB boyunca sürekli kullanılan bir yerleşim olması ile önemlidir (Resim 271). Bununla birlikte Yakındoğu'da bilinen farklı mimari tipleri ile bilinmektedir. Büyük sur duvarları, yüksek kulesi ve aynı dönemde farklı tip yapıları bulunmaktadır. Bunlar bir bakıma konumuzu ilgilendiren yapılardır, ancak kule ve sur duvarının tam olarak ne amaçla kullanıldığı çözülememiştir. Diğer anıtsal kamu yapıları ise ÇÇNB'nin farklı dönemlerine tekabül ederken K. Kenyon tarafından "mabet", "tapınak" veya "türbe" olarak yorumlanmışlardır (Kenyon, 1981: 305-307). Jericho yerleşiminde bulunan ilk anıtsal yapı ÇÇNB evresine tarihlendirilen "Apsisli Yapı"dır (Resim 274). Adından da anlaşıldığı üzere yapının gövde dikdörtgen biçimli iken hemen doğu ve batı bitişiğinde birer apsis yer almaktadır. Yerleşimde ortaya çıkarılan en büyük yapı olmasının yanında bu apsisi ile farklılık göstermektedir (Kenyon, 1981: 74, 305-307). Bahsi geçen yapının dikdörtgen biçimi Beidha ve Ain Ghazal'dan bilinirken

Yukarı Mezopotamya Bölgesi'nde örneği yoktur. Apsisli hali ile anıtsal yapı olarak kendi bölgesinde tek örnek durumundadır, ancak Çayönü "Kafataslı Yapı"nın erken evresinde aynı kullanımdan bahsetmek mümkündür. Her ne kadar yapının her iki tarafında bulunmasa da apsis kullanımı aşikârdır. Apsisli yapı oldukça tahrip edilmiş, apsis kısmının sonraki evrede açılan bir çukur sebebiyle büyük kısmı yok olmuştur. Jericho'nun ikinci anıtsal yapısı K. Kenyon tarafından "Nişli Yapı" olarak ele alınmıştır (Resim 272-273). Diğer yapıya göre ebat olarak daha küçük, biçim olarak ise tamamen farklıdır. Bahsi geçen yapıda, yapıya ismini veren apsisli bir niş yer almaktadır. Nişin tabanı sarı sıva ile sıvanmış, tabanında ise bir kaide ele geçmiştir (Kenyon, 1981: 306-307).

Bölgenin ele aldığımız son yerleşimi Kfar HaHoresh'in toplamda 17 alandan oluşan "Funeral" Ölü Evi/Alanı olarak kayıt altına alınan yapı kümesi bulunmaktadır (Resim 275). Bahsi geçen yapı kümeleri çoğunlukla dikdörtgen planlıdır, ancak yapılar sürekli tahribata uğradığından tam bir mimariden bahsetmek güçtür (Resim 276; Goring-Morris, 2005: 94). Yukarı Mezopotamya Bölgesi'ne Çayönü "Kafataslı Yapı" ve Dja'de El Mughara "Funeral Yapı" gibi ölü evi olarak kullanılmış, ancak mimari olarak farklı tipte bir oluşum sergilemektedir. Özellikle Kafataslı Yapı'da kullanılan, mezarların üzerini örtmek ya da taban için kullanılan yekpare taşlar Kfar HaHoresh örneğinde de görülmektedir. Bazı taşların farklı bırakılmaları kazıcısı tarafından dikme gibi yorumlanmıştır. Ancak Kafataslı Yapı'da dikmelerin varlığı da bilinmektedir. Bunun dışında benzerlik sadece işlevsel olarak bulunmaktadır (Goring-Morris, 2005: 94).

Güney Levant yerleşimleri çok sayıda olmasına rağmen anıtsal kamu yapısı bakımından şuan için pek zengin değildir. Çoğu yerleşimde örnekleri olmasına rağmen çalışmada sadece karşılaştırma amaçlı kullanıldıklarından her yerleşime ve her yapıya değinilmemiştir (Resim 277). Karşılaştırmanın sonucu olarak ise Güney Levant Bölgesi Yukarı Mezopotamya Bölgesi'ne kültürel olarak pek benzememekle birlikte farklı bir mimari işleyiş söz konusudur. Sosyal hayat ve ekonomi için ise işleyiş aynı olmalıdır. Sonuç olarak insan gereksinimi bunu zorunlu kılmaktadır

N. Goring Morris ve A. Belfer-Cohen (2020: 3), Yukarı Mezopotamya ve Güney Levant Bölgelerini karşılaştırırken aslında her iki bölgenin birbirinden pek farklı olmadığını, ancak Güney Levant Bölgesi'nin neredeyse tüm olguları ortaya çıkardığını savunmaktadır. Evcilleştirmeden, büyük köylere, mimariye, sosyal değişimden, ekonomiye ve kültürel etkileşime değin çoğu oluşumun temelinin Güney Levant olduğunu, en azından özellikle ÇÇNB gibi büyük değişimlerin yaşandığı evrenin Yukarı Mezopotamya'dan dağılmadığını savunmuşlardır. Aslında bu teoriyi J. Cauvin'nin (1994) Kuzey Suriye ve daha kuzeyinde son dönemlerde yapılan kazılarla birlikte ortaya çıkan verileri değerlendirip ÇÇNA'nın sonlarında bahsi geçen bölgelerin merkez olduğunu ve buradaki oluşumların Yakındoğu'yu etkilediğini savunmasından kaynaklanmaktadır. Ancak öyle görünüyor ki J. Cauvin'nin bu önerisi kısmen doğruluk payı taşımaktadır.

7.1.2.2. Orta Anadolu Bölgesi

Neolitik Çağ'ın anıtsal yapıları üzerinden yapılan bu çalışmada tüm Anadolu incelenmiş (Güneydoğu Anadolu merkez alan olduğundan bu başlık altında alınmamıştır), ancak sadece Aşıklı Höyük'te ele alınan sorunsallar üzerinden çıkarım yapılabilmektedir. Bunun dışında bölge Çanak-Çömlekli Neolitik Dönem bakımından zengin olmasına rağmen merkezler bazında değil genel olarak ele alınmıştır.

Aşıklı Höyük, Orta Anadolu'da bilinen en eski yerleşim yeri olmasının yanında hem bölgenin hem de Anadolu'nun en iyi verilerini sunan erken dönem yerleşimlerindendir (Resim 278). Yerleşim kazı ve karbon çalışmaları neticesinde dört tabaka olarak ayrılmış (MÖ 8300-7400, Esin ve Harmankaya, 1999: 118), 1., 2. ve 4. tabakalarda anıtsal kamu yapısına ait bulgular yokken 3. tabaka bu konuda veri sağlamaktadır. Bahsi geçen tabakada tıpkı Nevali Çori ve Çayönü gibi anıtsal kamu yapıları yerleşimin bir noktasında yani güneyde ortaya çıkarılmıştır. Konutlar ise kuzeyde inşa edilmiştir (Esin ve Harmankaya, 1999: 123-214). Bu tabakada Yukarı Mezopotamya örneklerinde olduğu gibi sürekli bir yenilemeden ya da yeniden

kurulumdan bahsetmek güçtür. MÖ 8. bine tarihlendirilen bu anıtsal kamu yapıları ve konutlar Yukarı Mezopotamya'nın ÇÇNB evresi yerleşimlerindeki örneklere pek benzememektedir. Aşıklı Höyük'te daha sistemli bir planlamadan bahsetmek mümkündür. Konutlar ve kamu yapıları kendi içlerinde bir gruplaşma oluşturuyor gibi görünürken konutlar arasında geçişe izin veren dar koridorlar bulunmaktadır (Resim 279-281). Bu koridorlar aynı zamanda ortak kullanım alanlarına açılmaktadır (Esin ve Harmankaya, 1999: 123-124). Aşıklı Höyük'te farklı bir planlamadan bahsedilmesinin sebebi ise konutların ve anıtsal yapıların oldukça geniş, taş döşemeli bir yolla birbirinden ayrılmasıdır. İki grup yapı belirgin bir biçimde ayrılmaktadır. Yukarı Mezopotamya ÇÇNB örneklerinde ise genellikle iki tip kullanım söz konusu olmaktadır. İlk tip Nevali Çori örneğinde görülen konutlardan yarı bir noktada inşa edilen, ancak ayırım için sadece boş alan bırakılan tiptir. Kısmen bu tip yapılanmaya Çayönü Taş Döşemeli ve Hücre Planlı yapılar evresi tekabül etmektedir ve Terazzolu Yapı bu döneme aittir(Hücre Planlı Yapılar Evresi). İkinci tip ise Boncuklu Tarla "Terazzolu Yapı" ve Göbekli Tepe "Aslan Payeli Yapı" örnek gösterilebilir.

Aşıklı Höyük'te şuana kadar ortaya çıkarılmış, konutlardan farklı inşa edilmiş iki anıtsal kamu yapısı bulunmaktadır. Erken evre örneği, 6.5x6.5 m ölçülerinde kare planlı ve iç donanımları ile farklılık gösteren "T" yapısıdır (Resim 282; Esin, 1996: 37). "T" anıtsal kamu yapısı birçok yenileme evresi geçirmesine rağmen sürekli kireçli (ihtimalle terazzo malzeme) taban kullanılmıştır (Resim 282; Esin, 1996: 37-38). Kazıcısı tam olarak terazzo kullanımından bahsetmese de aynı kullanımın terazzolu taban örnekleri yaklaşık aynı döneme denk gelen Çayönü "Terazzolu Yapı", Boncuklu Tarla "Terazzolu Yapı" ve Göbekli Tepe "Aslan Payeli Yapı"da görülmektedir. Erken örnek olmasına rağmen Nevali Çori "H13A-B-C" yapıları da terazzolu taban ile kaplanmıştır. Ancak her ne kadar bu konuda benzer olsalar da Yukarı Mezopotamya ve Orta Anadolu arasında yerel farklılıklar olması gerekmektedir. Bu farklılık aslında yapının genel olarak kare planı ve yapıya bitişik ek odaları ile kendini göstermektedir. Boncuklu Tarla "Terazzo Yapısı"nda bu planlama varken, Göbekli Tepe ve Çayönü örneklerinde kompleks kullanıma ait veri yoktur ya da verilmemiştir. Özellikle Göbekli Tepe "Aslan Payeli Yapı"nın çevresinde küçük yapılar olmasına rağmen K. Schmidt tarafından "Kült Yapıları"

olarak nitelendirilmişlerdir. Aşıklı Höyük "T Yapısı" ana alan ve ek odaları ile kısmen Boncuklu Tarla örneğine benzese de ebat ve iç donanımları bakımından farklılık göstermektedir. Özellikle köy-mekan organizasyonu bakımından farklı olan yapılardan Boncuklu Tarla örneğinden stel kullanıma ait izler varken Aşıklı Höyük örneğinde ele geçmemiştir. Mimari anlamda Yukarı Mezopotamya örneklerinden farklı olan bir diğer Aşıklı Höyük yapısı "HV Binası"dır (Resim 283). "T Yapısı"nın geç dönemlerine tekabül eden ve bir süre birlikte kullanılan bu yapı 9.00x9.00 m ebatlarında neredeyse yarısı açık olan ve ek odalarla genişletilen bir diğer kompleks yapı birimidir (Resim 284; Esin 1993: 126-128; 1998: 89). Bu yapının diğer yapıdan farkı ise tabanının kerpiç bloklarla döşenmiş olmasıdır. Kuzey Mezopotamya örneklerinde hiç görülmeyen bu özellik ihtimalle yerel bir kullanım olmalıdır (Esin 1998: 89). Bunun yanı sıra taban üzerinden iri, yassı taşların ele geçmesi çatı ile ilişkilendirilmesine rağmen tam olarak çözülememiştir. Aşıklı Höyük "HV Binası"nın benzeri Yukarı Mezopotamya Bölgesi'nde olmamasına rağmen "T Yapısı" ile ele alındığında çevre ile olan ilişkilerinden dolayı tamamen konutlardan ayrı tutuldukları ve etraflarında ki ocaklar, çöp çukurları ve ek odalarla oluşturulan depolama gibi oluşumlarla kolektif bir hayat modelini temsil etmektedirler. Özellikle "T Yapısı", Boncuklu Tarla "Terazzolu Yapı" ile birçok konuda benzemesinin yanında bu modelin en iyi örnekleri arasındadır. Her iki yapının çevresine yapılan ekler depolama, işlik, ritüel ve sosyal hayatı temsil etmektedir.

Çanak-Çömlekli Neolitik Dönem'de bahsi geçen bölgenin en önemli yerleşimlerinden olan Çatal Höyük farklı verileri ile hem çalışma konumuzu ilgilendiren bölge hem de diğer bölgelerle farklılık göstermektedir. J. Mellaart (1967) tarafından yapılan kazılarda farklı evrelere ait "Özel Yapıları" olarak adlandırılan yapılar ortaya çıkarılmıştır. "Tapınak" olarak nitelendirilen bu yapılar içlerinde bulunan donanımlar ve buluntulardan yola çıkarak bu şekilde J. Mellaart tarafından ele alınmıştır. Yapı VIII 10, Yapı 6, VII.31, VIB. 10, Yapı 34, Yapı 25, Yapı 4, VI.B 44, AIII.1, ve EVII.21 gibi yapılar "özel yapılar" olarak nitelendirilmiştir (Resim 251-257). I. Hodder bu yapıların konutlara ve bunlara entegre durumda olan bazı yapılara ait olduklarını, genelden çok özele hitap ettiklerini bildirmektedir (Hodder,

2006: 92-95). Yani Çatal Höyük "Özel Yapıları" kamu yapılarından çok dini yönleri ağır basan bireysel ya da aile yapıları durumundadır.

Çatal Höyük yapıları genel olarak dikdörtgen planda inşa edilmiş, ancak bu yapılar sokaklardan ötürü şekil kayıplarına uğramıştır. Bahsi geçen yapılar bir kompleks olarak oluşturulmuş, yapıların içinde ele geçen buluntular ve süslemeler bulunmaktadır. bu kompleks yapılarda, sanki her yapı diğerinden farklı inşa edilmiş, kendi içlerinde tüm günlük işler ve özel işler yapılmış gibi durmaktadır. Bu yapıları diğer basit olarak değerlendirilebilecek yapılardan farklı kılan özellikler arasında şömineler, fırınlar, obsidyen ve diğer atölyeleri ve oldukça süslü duvarları ile inşa edilmiş duvarlarıdır (Hodder, 2006: 93-98). Hodder, bu yapıları "Özel Yapılar" olarak kabul etmesine karşılık bireysellikle oluşturulduklarını düşünmektedir. Yukarı Mezopotamya Bölgesi'nde Çatal Höyük örnekleri gibi yapılardan ya da oluşumlardan kesin olarak söz etmek zordur. Akarçay, Mezraa Teleilat gibi geniş alanda kazıları yapılan yerleşimlerde yapılarda bireyselliğe ait izler varken "Tapınak", "Kutsal Alan" olarak adlandırılabilecek kompleks yapılar ya da basit yapılar bulunmamaktadır. Kuzey Suriye yerleşimlerinden olan Tell Sabi Abyad'ta ise durum farklı değildir. Yakındoğu'da ve Orta Anadolu'da bu denli özenli yapıları bulunan tek merkez şuan için Çatal Höyük'tür.

7.1.2.3. Orta Zagros Bölgesi

Batı İran topraklarının orta kısmını oluşturan Orta Zagros Bölgesi hem coğrafi hem de iklim özelliklerinden dolayı erken dönemlerde yerleşimlere pek sahne olmamıştır. ÇÇNA evresinde bölgede birkaç yerleşim olmasına rağmen, bunlar çoğunlukla basit barınak tipi bir görünüm sergilemektedir (Rielh vd., 2013: 65-67; Helwing, 2014: 338-339). Ganj Dareh, Tepe Guran, Tell Sarab, Tell Asiab, Chogha Golan, Ali Kosh, Gar Arjaneh, Sangar, Şeyh-i Abad ve Jarmo yerleşimleri ÇÇNA evresine ait veriler sunmalarına rağmen asıl yerleşimleri ve Neolitik özellikleri ÇÇNB evresinde göstermektedirler (Helwing, 2014: 338-339. Bu yerleşimlerden Ganj Dareh (Thomalsky, 2014), Ali Kosh (Hole, 2000), Şeyh-i Abad (Matthews vd.,

2013:28) ve Jarmo (Braidwood, 1950) yerleşimleri en iyi bilgileri vermelerine kaşın Yukarı Mezopotamya Bölgesi yerleşimlerine göre zayıf kalmaktadırlar.

Yukarı Mezopotamya'nın Neolitik Çağı'na ait çoğu veri (anıtsal kamu yapıları, organize konut mimarisi/planlanması ya da diğer buluntu grupları gibi) bahsi geçen bölgede henüz ele geçmemiştir.

7.1.2.4. Kıbrıs Bölgesi

Yakındoğu Neolitiğinde oldukça önemli bir yeri olan adanın özellikle erken dönem denizcilik faaliyetlerini ve kültürel etkileşimi göstermesi açısından en iyi örneklerdendir. Adanın birçok yerinde ele geçen veriler çoğunlukla Levant Bölgesi etkisi gösterse de çalışmanın başından beri ele aldığımız yerel kullanımlar daha ön plandadır. Yakındoğu'nun Neolitik Çağ'da sosyal, kültürel ve ekonomik olarak ne denli şekil aldığı aslında bu karşılaştırma ile daha belirgin hale gelmektedir. Çalışmada ele alınan konular ve karşılaştırmalar aslında insanoğlunun genel gereksinimlerinden dolayı neredeyse aynı oluşumları sergilediği, uygulamada farklılıklar olmasına rağmen özde aynı şeyleri hedeflediği daha iyi görülmektedir.

Adanın Neolitik Çağ öncesi durumu oldukça farklılık göstermektedir. Bu farklılıklar aslında ada üzerinde ele geçen bazı bulgulardan yola çıkılarak ileri atılmış varsayımlardan oluşmaktadır. Adanın Paleolitik Çağ'a ait verileri oldukça azdır, özellikle erken dönemlerinin varlığı şüphelidir. Ancak S. Held (1989: 8) ve T. Watkins, 1980: 193) Kıbrıs için "Para-Neolitik" ya da "Proto Neolitik" evrelerinin var olabileceğini ileri sürmüşlerdir. Keza Kıbrıs'ın güneyinde bulunan Akrotiri Aetokremmos (Akbaba Uçurumu) yerleşimi MÖ 11.775 yıllarına ait veriler sunmuştur (Simmons, 2007: 231). Bu durumda Kıbrıs'ın erken dönem özellikleri Yukarı Mezopotamya ile bağdaşmamaktadır ve daha çok Levant etkisinde olduğu söylenebilir. Yakındoğu'nun ÇÇNA sonları özellikle Kıbrıs adasında benzer özellikler göstermeye başlamaktadır. Yukarı Mezopotamya ve Levant bu benzerliklerin görüldüğü bölgelerdir (Guilaine, 2016: 192; Vigne vd., 2017: 7). Kıbrıs'ın güçlü köy yerleşimleri Yukarı Mezopotamya ve Kuzey Levant'ın son

ÇÇNA'sına çok benzerken, özellikle tarım, inşaat, taş aletler ve sembolik evren uygulamaları açısından kıtaya güçlü bir şekilde bağlı ve halihazırda çeşitlilik içeren bir Kıbrıs dünyasını ortaya koymaktadır (Vigne vd., 2017: 7-8). ÇÇNB evresinde Kıbrıs tıpkı diğer bölgeler gibi ekonomik bir değişim geçirmeye başlamıştır.

Kıbrıs Neolitiği ve tabakalanması (Bolger, 2003: 214; Peltenburg, 2003b: 99; Peltenburg vd., 2001a: 65; Simmons, 2007: 234) :

Tabakalanma	Kalibre Edilmiş (MÖ)	Kalibre Edilmemiş (MÖ)
Akrotiri Phase	10.800-10.200?	12.00-11.500?
ÇÇNA?	10.200-9.500?	11.500-10.500?
Erken ÇÇNB	9.500-9.100?	10.500-10.200?
Orta ÇÇNB	9.100-8.500	10.100-9.500
Geç ÇÇNB	8.500-8.000	9.500-9.000
Khirokitia Kültürü	8.000-6.500	9.000/8.500-7.800/7.500
Sotira Kültürü	6.100-5.000	6.900/6.500-5.900/5.700

ÇÇNA ve ÇÇNB evrelerine tarihlendirilen Klimonas, Khirokitia, Shillourokambos, Kalavassos Tenta, Akrotiri-Aetokremnos, Mylouktia ve Akanthou Kıbrıs'ın önemli Neolitik Çağ yerleşimleridir (Harita 12; Guilaine, 2016: 194). Asprokremnos ve Klimonas'ın kazıları, MÖ 9000 ile 8600 arasına tarihlenen daha da eski bir Neolitik varlığını ortaya koymaktadır. Kıbrıs'ta Neolitikleşme süreci özellikle erken dönemlerde anakarayla bağlantılı ilerlerken Khirokitia Kültürü ile birlikte Kıbrıslı özellikler belirmeye başlamıştır (Vigne vd, 2017: 8). Elbette önceki dönemlerde de yerel özelliklerden bahsetmek mümkündür, ancak bu kültür evresinde daha belirgindir.

J. Guilaine (2016: 192) adaya insanların MÖ 10.000 civarı ara sıra geldiklerini, asıl yerleşke için ise MÖ 9000'lerde yaban domuzu gibi hayvanlarla gelerek anakaranın ev tiplerini oluşturmaya başladıklarını söylemektedir. Ancak bu söylemin dışında adada farklı olarak yerel ya da coğrafyaya özgü olarak yamaç evlerinin de çok kullanıldığını söylemek gerekmektedir. Levant Bölgesi'nde birkaç örneği olan bu tip evler Kıbrıs'ta Ayios Tychonas'ta bulunan Klimonas yerleşiminden bilinmektedir. Bununla birlikte yine Yukarı Mezopotamya ve Levant Bölgesi'nden çok iyi bildiğimiz yuvarlak, yarı ya da tam gömülü yapılar

kullanılmaya devam edilmiştir. Bahsi geçen konutlar 3.00-4.00 m çapında iken konumuzu ilgilendiren anıtsal kamu yapısı şuan için tek örnekle temsil edilmektedir. Adada şuan için tek örnek olan anıtsal yapı (Batiment I, son yayınlarda St 10, Vigne vd., 2017: 21) Klimonas yerleşiminde, yaklaşık 10.00 m çapında, yarı gömülüdür (Resim 285-287; Guilaine vd., 2012: 877-878; Guilaine, 2016: 192) ve tıpkı Yukarı Mezopotamya yerleşimlerinden olan Jerf El Ahmar, Mureybet, Dja'de El Mughara anıtsal yapıları gibi yerleşimin orta noktasına konumlandırılmıştır. Köy-mekan organizasyonu bakımından benzerlik aslında aynı yapıların farklı bölgelerde aynı işlevlerde kullanıldığına en iyi örneklerdir. Yapının iç donanımları tıpkı Yukarı Mezopotamya örneklerinde olduğu gibi farklı oluşturulmuş, Kuzey Suriye'nin ÇÇNA evresine ait radyal bölmeler, sekiler ve ahşap dikmeler kullanılırken farklı olarak yapı içinde ocak kalıntıları ve geniş bir açıklık/giriş ortaya çıkarılmıştır (Vigne vd., 2017: 21-22). Bahsi geçen St 10 yapısı köken olarak doğuda bulunan anakaraya oldukça benzerdir. İç uygulamalar yönünden de benzerlik olmasına rağmen ayrıntılar bu alanların pişirme işlemleri için de kullanıldığını göstermektedir. Çalışmada ele aldığımız çoğu başlıkta Yukarı Mezopotamya anıtsal kamu yapılarının içlerinde pişirmeye ait veriler çok az iken genellikle yapıların etrafı, yapılarla bağlantılı mutfaklar ya da açık ortak alanlarının pişirme için kullanıldığı görülmektedir. Kıbrıs örneğinden yola çıkılarak, öneri olarak sunduğumuz av hayvanların ortak tüketildiği bu vesileyle daha güçlenmiş gibidir. Aynı yerleşimin (Klimonas) diğer bir anıtsal kamu yapısı St 800'de benzer bir planlama görülmektedir. Ancak ebat olarak 6.00 m çapında ve iç donanımları ise çok karmaşık ortaya çıkarılmıştır. Yapının sürekli yenileme görmesinden dolayı dikme yuvaları ve sekisi tahrip olmuştur. Yapının tam evresi verilmediğinden ihtimalle geç dönem binası olarak sürekli kullanıldığı düşünülmektedir (Vigne vd., 2017: 21-22). Jean-Denis Vigne ve diğerleri (2017: 23) Klimonas'ta yaptıkları analizler sonucu çoğunlukla tahıl tükettiklerini, özellikle Epi-Paleolitik avcılar tarafından adaya getirilen yaban domuzu tek büyük av hayvanı olduğunu ve bununla beraber köpek ve kedi gibi hayvanların varlığını işaret etmektedir. Bahsi geçen tahıl ve hayvanlar ise ihtimalle anakara ile ilişkilidir. İlginç bir bulgu ise ada sakinlerinin kaplumbağa ve tatlı su yengeçleri çokça tüketirken aynı eğilimi balıklar ve deniz kabuklularına

göstermemesidir. Yerleşimde çok miktarda ok ucu ele geçmesi aslında avcılığın önemli derecede uygulandığını göstermektedir (Resim 288; Vigne vd., 2017: 23).

Anıtsal kamu yapıları bakımından Klimonas (St 10) örneği dışında veri sunan başka bir yapıdan bahsetmek şuan için güçtür. Nitekim bu yapı hem mimari özellikleri hem de işlevleri bakımından Yukarı Mezopotamya örneklerinin bazılarına oldukça benzerdir. Özellikle ÇÇNA evresi her tür yapıda benzerlikler açıkça görülürken ÇÇNB ile birlikte bu benzerlik birden kaybolmuş gibidir. Çünkü Yukarı Mezopotamya'da ÇÇNA-B Geçiş evresi ile birlikte yuvarlak köşeli ve daha sonra sürekli kullanılacak olan dikdörtgen yapılar varken Kıbrıs Neolitiğinde daha geç evrelere (Khirokitia evresi sonlarında ve Sotira evresinde) kadar yuvarlak yapılar kullanılmaya devam edilmiştir (Hadad, 2017: 64). Öyle görünüyor ki Epi-Paleolitik'te ada sürekli ziyaret edilmiş ve bu ziyaretlerde adaya bir takım eşyalar (hayvan; erken dönemlerde domuz, köpek, kedi geç dönemlerde sığır gibi ve tahıllar gibi) getirirken ihtimalle adadan da bir takım eşyalar götürmüşlerdir. Bu durum ÇÇNA başlarında devam ederken daha sonra kalıcı yerleşkeler kurulmaya başlanmış, ancak anakaraya gel-gitler devam etmiştir. ÇÇNA sonunda ise bu durum biraz değişmiş gibi görülmektedir, anakaranın hem mimari değişimi hem de sosyal değişimi adaya çok sonradan yansımış olmalıdır. Bu sebeple Kıbrıs Neolitiğinin en ince ayrıntısına kadar araştırılması aslında tüm Yakındoğu Çanak-Çömleksiz Neolitiğine ışık tutmaktadır.

7.1.3. Anıtsal Yapılarının Zamansal/Kronolojik Değişimleri

Epi-Paleolitik Çağ sonlarında erken örneklerinin görülmeye başlandığı anıtsal yapıların kullanımdan düştüğü döneme kadar geçen süre içinde şuana kadar araştırılan yapılarda iki keskin değişimin varlığı görülmektedir. İç donanımlarda ise sürekli bir değişim olmasına rağmen bu değişimler zamansal ve bölgesel özelliklere göre farklılık göstermektedir. Ancak farklı yerleşimlerde ama aynı dönemlere ait yapılar arasında ki mimari ve fonksiyonel farklılıklar zamansal değil tamamen bölgesel etki ile oluşturulmuştur. Bu bölgesel değişimler çalışmanın başında da

değinildiği üzere Yukarı Mezopotamya' da dört bölgeye (Yukarı Dicle Vadisi, Orta Fırat Havzası, Yukarı Suriye Bölgesi ve Cezire Bölgesi) ayrılmıştır. Zamansal değişimler ise Erken (ÇÇNA), Orta (ÇÇNA-ÇÇNB geçiş evresi, Erken ÇÇNB) ve Geç (Orta ve ÇÇNB) örnekler olarak ayırmak daha mümkün görülmektedir. Tıpkı konutlar gibi diğer mimari öğelerde görülen kronolojik değişimler anıtsal yapılarda da görülmektedir. Ancak biraz daha farklı olarak anıtsal yapılar ve diğer mimari öğeler birlikte değişim geçirmemiştir. Bunun sebebi ise anıtsal yapıların uzun süreli kullanımlarından dolayı sürekli tadilat görülerek aynı planıyla kullanıma devam edilmesi, konutların ise daha çok yeniden kurulmasından kaynaklanmaktadır. Bu değişimlerin en iyi görüldüğü yerleşimlerden olan Jerf El Ahmar' da ÇÇNA sonlarında kullanılan erken anıtsal yapı yuvarlak planlı ve radyan bölmeli (EA 30) iken geç anıtsal yapıları yuvarlak ve tek odalı inşa edilmiştir (EA 100). Konutlar ise anıtsal yapıların tam tersi bir durum göstermektedir. Erken konutlar yuvarlak planlı tek odalı iken geç konutlar yuvarlak planlı ve radyan bölmelidir (Stordeur, 2015:139). Tabi ki Jerf Al Ahmar bu özelliği ile farklılık gösterirken bir diğer önemli farklılığı da ÇÇNA sonlarında yuvarlak ve dikdörtgen planlı yapıların birlikte kullanılmasıdır. Genel kabul gören kronolojik sıralamada ÇÇNB başlarına kadar yuvarlak planlı yapılar, ÇÇNB ile birlikte dikdörtgen planlı yapıların kullanılmaya başlanmasıdır. Jerf El Ahmar 'da bu genel kronolojik sıralama dışına çıkan farklılık D. Stordeur tarafından ÇÇNA-ÇÇNB geçiş evresi ile tanımlanmıştır (Stordeur, 2015: 26-27). Jerf El Ahmar' da görülen bu farklılık kısmen Mureybet ve Boncuklu Tarla yerleşiminde de görülmektedir. Ele alınan diğer yerleşmelerde ise genel kabul gören zamansal değişimlere bağlıdır. ÇÇNA' da yuvarlak planlı, ÇÇNB' de dikdörtgen planlıdırlar. Genelleme yapacak olursak aşağıda verilen sıralama aynı zamanda kronolojik değişimleri de açıklamaktadır (Jerf El Ahmar ve Mureybet dahildir):

- Yuvarlak Planlılar, ÇÇNA (Jerf El Ahmar, Mureybet, Dja'de El Mughara, Tell 'Abr 3, Boncuklu Tarla, Çemka Höyük, Güsir Höyük, Hasankeyf Höyük, Hallan Çemi, Nemrik 9, Qermez Dere, Göbekli Tepe, Çayönü–yerleşimi ÇÇNA evresi anıtsal yapısı olmasına rağmen istisnai olarak dikdörtgen plan arz etmektedir.)

- Bölmeli/Radyan Planlılar (Jerf El Ahmar, Mureybet, Çemka Höyük)

- Tek Odalılar (Radyan Bölmeli yapılar dışında kalanlar)
- Dikdörtgen Planlılar, ÇÇNB (Çayönü, Boncuklu Tarla, Göbekli Tepe, Nevali Çori, Harbetsuvan)

Bilinen ilk anıtsal yapılar, genel mimari öğelere bağlı kalınarak yüzey toprağına açılan çukurlar (tam ya da yarı çukurlar) içine yuvarlak planlı çukur barınak tarzında inşa edilmiştir. Daha sonra ayrıntılı değineceğimiz üzere bölgesel farklılıklardan dolayı duvarlar taş ya da kerpiç malzeme[28] ile oluşturulmuştur. Bazı örneklerde ise sadece çukurun iç kısmı sıvanmış duvar olarak kullanılmıştır. Kerpiç malzeme ya da çukurun sınırları kullanılan yapılarda taş kullanımı görülmesine rağmen genellikle iç donanımlarla ilgilidir. Genellikle yuvarlak, anıtsal yapılar 8.00-9.00 m arasında değişen çaplara sahiptir. Nemrik 9, Mureybet, Jerf El Ahmar gibi doğal, sağlam taş kaynaklarının az olduğu bölgelerde bu tür mimari kullanımı olağandır. Bunun aksi şekilde Yukarı Dicle ve Orta Fırat Havzaları'ndan bulunan yerleşim yerlerinde ise aynı plan kullanılırken duvarlar taş örmedir. Boncuklu Tarla, Hallan Çemi, Güsir Höyük, Hasankeyf Höyük, kısmen Göbekli Tepe bu bölgelerin en iyi örneklerini temsil etmektedir. Erken dönem anıtsal yapılarının ya da konutlarının yuvarlak planlı inşa edilmesine neyin sebep olduğu tam bilinmemektedir. Ancak geçen zaman içinde yeni mimari tiplerinin denemesi yapıldığı, özelikle yukarıda da ele alındığı gibi Jerf El Ahmar yerleşiminde yuvarlak planlı yapılarla birlikte dikdörtgen planlı yapıların inşa edildiğidir. Orta dönemi simgeleyen bu durum "ÇÇNA-ÇÇNB Geçiş Evresi" olarak J. Cauvin (Yartah, 2013: 58), D. Stordeur ve F. Abbès (2002: 591) tarafından yeni bir evre olarak öne sürülmüştür. Yaklaşık olarak MÖ 9100/9000-8.700 yılları arasına yerleştirilen evre genellikle mimari öğeler ve taş endüstrisi üzerinden açıklanmaya çalışılmıştır (Stordeur ve Abbès, 2002: 591). Son dönemlerde kazıları yapılan Boncuklu Tarla Doğu alanında "Stelli Yapı" dikdörtgen biçimliyken çevresinde bulunan konutların ya da anıtsal yapıya sonradan ek yapılan bölümlerin yuvarlak ya da köşeleri yuvarlatılmış yapılardan oluşmaktadır (İpek ve Çiftçi, 2020: 220). Kuzey Suriye' de Jerf El Ahmar dışında Dja'de El Mughara "Resimli Yapı"

[28] Kerpiç malzemeden kasıt, kerpiç bloklar ya da kesme kerpiçler değildir. "pisa" olarak adlandırılan ya da kerpiç blok yapımında kullanılan malzemelerin (toprak, kil, saman ve diğer malzemeler) elde işlenerek üst üste konulması ile oluşturulan biçimdir.

(Coqueugniot, 2011: 152-153) ve Tell ‘Abr 3 “B2” (Yartah, 2013: 124) yapısı bu evrenin yuvarlak planlı yapıları arasındadır. Göbekli Tepe’ nin eşsiz yuvarlak anıtsal yapıları çoğunlukla bu döneme tarihlendirilmektedir (Schmidt, 2007: 116).

Bunun yanı sıra Cezire Bölgesi’nde bulunan Nemrik 9, Qermez Dere ve daha kuzeyde Yukarı Dicle Havzası’nda bulunan Hasankeyf Höyük’te köşeleri yuvarlatılmış (yarı yuvarlak plana sahip) ve içerisinde steller ve banketler bulunan kamu binaları bulunmaktadır. Söz konusu binalar da yine ÇÇNA sonu ve ÇÇNB başına denk gelmektedir. Tamamında steller olan bu yapılardan Cezire Bölgesi’nde bulunanlar toprak dikmelere sahipken Yukarı Dicle Havzası’nda bulunan Hasankeyf Höyük’te ki steller T formunda olmayan sade bir form sergilemekte ve Güsir Höyük, Boncuklu Tarla ve Çayönü örnekleri ile benzerlikler göstermektedir.

ÇÇNB ile birlikte Yakındoğu Neolitiğinde tümden bir değişim görünmektedir. Bu değişimin en belirgin hissedilen öğeleri arasında mimari gelenek yer almaktadır. ÇÇNA sonlarına kadar kullanıla gelen yuvarlak yapılar dörtgen (köşeleri yuvarlatılmış) yapılara dönüşürken aynı zamanda dikdörtgen planlı yapıların da kullanıldığı görülmektedir. İlk dikdörtgen planlı yapıların inşasından Neolitik Çağ sonuna ve sonrasına sürekli bir kullanımdan bahsetmek mümkündür. Özellikle ÇÇNB anıtsal yapılarının bulunduğu Nevali Çori, Göbekli Tepe, Boncuklu Tarla, Harbetsuvan, Çayönü gibi yerleşimler en iyi örnekleri teşkil etmektedir. Kuzey Suriye ve Cezire Bölgesi’nde ise bu evrede ÇÇNA’nın önemli yerleşimlerin önemli bir bölümü terk edilmiş, Mureybet yerleşimi kısa süreli olsa da kullanıma devam edilmiştir. Bahsi geçen bu evrenin yerleşimlerinde anıtsal yapılar gibi konutlarda dikdörtgen planlı inşa edilmiş, kalabalıklaşan nüfus ile birlikte erken dönemin düzenli yerleşim planı değişmeye başlamıştır. Düzensizleşen yerleşim planında anıtsal yapılar erken evrede olduğu gibi yine merkezi nokta da ya da yerleşimin farklı bir alanında konutlardan bağımsız inşa edilmiştir. Ancak erken evreden farklı olarak bu evrede anıtsal yapılarda içten bölümlendirme olmamasına rağmen dıştan eklemeler ya da yapı ile ilişkili yeni odalar kullanılmaya başlanmıştır. Özellikle Boncuklu Tarla “Terazzolu Yapı” ve Çayönü “Terazzolu Yapı” bu eklemelerle birlikte oldukça anıtsal boyutlara ulaşmıştır. Buna rağmen Şanlıurfa Bölgesi’nde

bulunan Harbetsuvan ve Nevali Çori yerleşim yerlerinde de anıtsal binaların bazı eklemler yapılarak kullanıldığı görülmektedir. Nevali Çori anıtsal yapılarının bu evrede en az üç yenileme ya da üst üste yeniden kurulumu söz konusudur. Göbekli Tepe "Aslan Payeli Yapı" ve Güney alan yapıları birçok yapı ile çevrelenmiş, ancak bunların birbiri ile olan ilişkileri henüz net olarak çözümlenmemiştir.

ÇÇNB sonlarında çoğu yerleşim yerleri terk edilmeye başlanmış, yeni yerleşimlerde ise bahsi geçen anıtsal yapıların kullanımına ihtiyaç hem sosyokültürel hem de ekonomik bağlamda ihtiyaç duyulmamış gibi görünmektedir. Özellikle Çanak-Çömlekli Neolitik Dönem' de düzensiz plana sahip yerleşimlerde anıtsal yapıların kullanımına dair herhangi bir kanıt yokken, Umm Dabaghiyah, Tell Sotto, Tell Sabi-Abyad gibi bazı yerleşim yerlerinde kamu binalarının ortak kullanımına benzer bir yapı sergileyen depolama yapıları inşa edilmiş gibi görülmektedir.

İlk anıtsal yapılardan sonuna kadar geçen süre içinde sadece planlarda değil aynı zamanda iç donanımlarda da kronolojik bir değişim söz konusudur. Erken yuvarlak planlı yapılarda (ÇÇNA) iç donanım olarak toprak taban, ahşap dikmeler ve steller dışında farklı bir öğe yokken Geçiş Evresi'nde oldukça zengin ve süslü bir iç donanım görülmektedir. Örneğin erken yuvarlak planlı yapılardan olan Hallan Çemi "A ve B", Boncuklu Tarla "Payandalı Yapı" Güsir Höyük ve Hasankeyf Höyük yapıları tek odalı inşa edilmiş, içlerinde platform, seki ya da özellikli bir öğeye rastlanmamıştır. Daha çok toprak taban, fazla özen gösterilmemiş steller ve ahşap dikmelerle tamamlanmıştır.

Kuzey Suriye örneklerinden Mureybet (Maison 37, 42, 47), Jerf El Ahmar (EA 29, EA 30), Dja'de El Mughara (Funeral Yapı) ve Tell 'Abr 3 (M10a-b, M1a-b) yerleşimlerinin erken anıtsal yapılarında ise farklılık görülmektedir. Mureybet yerleşiminin ""Maison 37 yapısı diğer iki anıtsal yapıya göre daha erken bir evrenin ürünü olarak görülmektedir. Tek odalı inşa edilen bu yapı bölmelere sahip değildir. İç donanımda ise bir platform ve bunun üzerinde ise günlük kullanım eşyaları ile büyük baş hayvana ait kafatası ele geçmiştir. Yerleşimin "Maison 47" adlı anıtsal yapısı ise Jerf El Ahmar yerleşiminden bilinen "EA 30" yapısı gibi hücrelere

ayrılmış, ortada altıgen biçimli bir alan ve hemen bunun bir köşesinde ise platform yükseltilmiştir. Benzer bir uygulama Tell 'Abr 3 yapısının "M10a-b" yapısında görülmesine rağmen tahribattan dolayı kesin değildir. Bunun yanı sıra Jerf el-Ahmar EA7 nolu yuvarlak planlı tek odalı bina içerisinde, yerleşimdeki en erken tabaka, hem boğa başları hem de tahıl kalıntıları tespit edilmiştir. Dja'de El Mughara yerleşiminde bulunan "Funeral Yapı" diğer yapılar gibi çok işlevli değil, genellikle Ölü evi olarak kullanılmıştır. Bu özelliği ile Çayönü "Kafataslı Yapısı" na benzemektedir. Kuzey Suriye erken anıtsal yapılarının ortak özelliği ise içlerinde stell izlerine rastlanmamasıdır. Ancak bu yapılarda platform, seki gibi iç donanımlara ait veriler bulunmaktadır. Ayrıca bu yapıların tümünde ahşap dikmeler kullanılmıştır. Orta evre anıtsal yapılarında (ÇÇNA-ÇÇNB Geçiş Evresi) ise köklü değişimler yaşanmıştır. Özellikle Orta Fırat Havzası'nda bulunan Göbekli Tepe ve Kuzey Suriye Bölgesi'nde Dja'de El Mughara, Jerf El Ahmar, Tell 'Abr 3 yerleşimlerinden takip etmek mümkündür. Yukarıda da bahsedildiği gibi bu evre yapıları yine yuvarlak planlı inşa edilmiş, ancak erken evreye göre iç donanımlar zenginleşmiş ve farklı bezeme unsurları eklenmiştir. Göbekli Tepe ve çevresinde bulunan, ancak henüz uzun süreli kazıları yapılmış veya yapılmamış yerleşimlerde (Karahan Tepe, Hamzan Tepe, Sefer Tepe, Harbetsuvan, Taşlı Tepe, Kurt Tepe, vb.) görünen devasa "T" biçimli stel/dikme bu evrenin en belirgin uygulamaları arasında gösterilebilir. Bu stel/dikmelere benzer şuana kadar farklı bir bölgede örneği bulunamamış, Kuzey Suriye Bölgesi'nde ise dikme şeklinde stell ya da paye kullanımı erken örneklerde olduğu gibi yoktur. Ancak Kuzey Suriye yerleşimlerinde özellikle Dja'de El Mughara' da "Resimli Yapı" olarak ele alınan yapının birbirine simetrik olarak ana duvardan uzanan üç adet payanda bulunmaktadır. Sabit olan bu payeler bölgenin erken örneklerinde görülen "Radyan" bölmelerin benzerleri şeklinde tasarlanmıştır. Göbekli Tepe ve Dja'de örneklerinde platform ve seki kullanımına ait izler yokken bu evrenin diğer iki önemli yerleşimi olan Jerf El Ahmar (EA 53, EA 100) ve Tell 'Abr 3 (B2) yerleşimlerinde seki kullanımı görülmektedir. Benzer sekiler Hallan Çemi, Hasankeyf Höyük ve Çemka Höyük'ten de bilinmektedir. Tek odalı olan bu yapılar ahşap dikmelerle çevrelenmiş iç yapısıyla ve iç yapıda bulunan uygulamaları ile dikkat çekmektedir. Orta evrenin en önemli değişimi ise bahsi geçen bu dört yerleşimin anıtsal yapılarında süsleme, bezeme ya da çoğu kişi tarafında kabul gören

sembollerle donatılmasıdır. Erken evrede görülmeyen bu özellik yeni bir uygulama olarak mimariye yansıtılmıştır. Göbekli Tepe' de A, B, C, D yapılarında bulunan "T" biçimli payelerin üzerine kabartma olarak genellikle hayvanlar, geometrik bezmeler işlenirken, yapılar içinde birçok heykel de ele geçmiştir. Dja'de El Mughara yerleşiminde bulunan "Resimli Yapı" da ise adından anlaşılacağı üzere duvarının ve sabit payelerinin farklı renklerde genellikle geometrik motiflerle boyanmasıdır. Tell 'Abr 3 "B2" ve Jerf El Ahmar "EA 53" yapılarında ise sekileri çevreleyen yatay blok taşlar ve sıvalar üzerinde kazıma ile stilize insan, hayvan ve çeşitli motifler işlenmiştir. Orta evrenin bir diğer anıtsal yapı örneği Boncuklu Tarla' da ortaya çıkarılan "Stelli Yapısı" dır. Bu yapı dikdörtgen biçimiyle farklılık göstermektedir. İçinde ise kare formlu olan iki adet düzgün olmayan ve dikdörtgen formda iyi işlenmiş olan toplamda dört adet stel ile tamamlanmış, seki ya da platform izine rastlanmamıştır. Söz konusu yapı stellerin simetrik olması veya payandaların olması Nemrik 9, Harbetsuvan, Göbekli Tepe gibi yerleşimlerle benzerlik göstermekteyken mimari plan ve boyut açısından Çayönü ile benzer özellikler taşımaktadır.

Geç evrede yukarıda ele alınan çoğu yerleşim ve anıtsal yapı terk edilmiş ve dikdörtgen biçimli anıtsal yapıların kullanımı tercih edilmiştir. Bu evrenin en önemli gelişimi sadece dikdörtgen planıdır. Bunun dışında Orta Fırat Havzasında Göbekli Tepe, Harbetsuvan, Karahan Tepe ve Nevali Çori Orta evrenin devamlılığını sürdürmüş, ancak Göbekli Tepe geç evre yapılarında özellikle "T" biçimli payelerde süsleme nerdeyse yok denilecek kadar azdır. Nevali Çori ve Harbetsuvan anıtsal yapılarında ise Göbekli Tepe yuvarlak yapılarında görülen "T" biçimli payelerin daha küçük olanları kullanılırken bezemelerde ise sadelik ve tekrar görülmektedir. Nevali Çori, Karahan Tepe ve Harbetsuvan örneklerinde kabartma olarak insanı ve uzuvlarını andıran bezemeler görülmektedir, bunun yanında anıtsal yapılarda taş heykeller de ele geçmiştir. Her iki yerleşimin anıtsal yapılarında oldukça düzgün yapılmış ve iç mekanı çevreleyen sekiler mevcut iken tabanlar terazzo ile kaplanmıştır. Çayönü ve Boncuklu Tarla yerleşimlerinde bulunan "Terazzo Yapıları" dikdörtgen planları ile evreyi temsil etmektedirler. Boncuklu Tarla'da bahsi geçen yapıda ise payanda, taş steller ve terazzo kullanımı görülmektedir. Buna rağmen Çayönü'nde sadece payanda ve terazzo kullanımı görülmektedir.

Son olarak Çayönü yerleşiminin en erken anıtsal yapısı olan "Saltaşlı Döşemeli Yapı" (*Flagstone Building*) Geçiş evresine denk gelmesine rağmen kareye yakın dörtgen biçimlidir. Genellikle bu yapı ile aynı dönemde ele alınan "Sekili Yapı" da aynı biçimde inşa edilmiştir. "Kafataslı Yapı" erken bir örnek olmasına rağmen sürekli yenilemeler geçirmiş, apsisli kısmı en erken evresidir ve ÇÇNA Dönem sonu ve Erken ÇÇNB Dönem başına tarihlendiği düşünülmektedir. Köşeli olan kısım ise Orta ÇÇNB Dönem'e tarihlenmektedir.

7.1.4. Anıtsal Yapılar ve Yerleşim ilişkisi

Neolitik Çağ öncesine dayanan anıtsal yapıların, yerleşim yerlerinin kurulmasında ne denli bir payının olduğu kesin olarak bilinmemektedir. Bu sebeple bu sorunsalın üzerinde bir takım fikirler üretmek ve cevap bulmak amaçlı ilk önce yapının yerleşim yerinde ki konumuna ve diğer yapıların durumuna bakmak gerekmektedir. Wadi Tumbaq 3 yerleşim yerinin kazılarını yürüten Frederic Abbès alanda ilk inşa edilen binaların radyal planlı kamusal olduğunu ve bu binalar etrafında da çadır tarzında geçici barınakların inşa edildiklerini savunmaktadır. Bu nedenle yerleşik yaşama geçiş sürecinde kamusal alanların ana unsurlardan biri olduğunu öne sürmektedir (Abbès 2008). Natuf Kültür evresi üzerine çalışmalar yürüten Fanny Bocquentin ise yerleşik yaşama geçiş ile ölü gömme adetleri arasında bir ilişki olduğunu öne sürmektedir (Bocquentin 2019). Araştırmacıya göre Orta Epipaleolitik ile birlikte bazı yerleşim yerlerinde daha fazla iskelet açığa çıkması ve bunun da hem Natuf Kültür evresinde hem de ÇÇNA dönemde devam etmiş olması ölülere bağlı kalınarak onlar etrafında bir yerleşik yaşamın başladığına işaret etmektedir (Bocquentin 2019). Fakat ilk avcı-toplayıcı yerleşik yaşam ile beraber anıtsal mimarinin başladığı net bir şekilde görülmektedir. Üstelik söz konusu mimarinin neredeyse tüm Yakındoğu'da sistematik bir şekilde otaya çıktığı ve genelleştiği gözlemlenmektedir.

7.1.4.1. Anıtsal Yapıların Köy-Mekan Organizasyonları İçerisindeki Yeri

Çalışmanın giriş kısmında ele alındığı üzere "Anıtsal Yapılar" olarak anılan binalar, Neolitik Çağ içinde, içinde bulundukları yerleşimin diğer yapılarından farklı inşa edilmiş, ebat, iç düzenleme veya figüratif yönleri nedeniyle daha ön planda, konutlardan çok farklı olan yapıları tanımlamaktadır. Bu sebeple anıtsal yapıların içinde bulunduğu köy-mekân organizasyonu söz konusu yapıların önemini oldukça iyi gösteren kanıtlardan biri sayılmaktadır. Çalışmada ele alınan bölge ve çevre bölgelerde ki yerleşimler incelendiğinde bahsi geçen yapıların dönem insanları tarafından ne denli önemli olduğu çok iyi anlaşılmaktadır. Binalar şekil değiştirip, iç yapılarıyla ne kadar oynanırsa oynansın yine de bu yapıların yerleşim yerindeki konumları, çevresindeki oluşumları hep aynı kalmış, ya konutlardan bağımsız izole bir konumda ya da konutların ortasında köy yerleşim düzeninin merkezinde inşa edilmişlerdir.

Yukarı Mezopotamya Bölgesi'nde şuana kadar bilinen en eski anıtsal yapılara sahip yerleşimlerin mevcut tabakalarında yeterince kazılar yapılamadığından en erken köy-mekân organizasyonu hakkında kesin bilgiler mevcut değildir. Ancak genellikle bu yapılar yerleşimin belirli yerlerine yapıldığından varsa daha geç örnekler üzerinden ya da yerleşimin krokisi üzerinden aktarılmaktadır. Örneğin Boncuklu Tarla yerleşiminin Orta alanında bulunan "Payandalı Yapı" yerleşimin hemen kuzey sınırında, uçurumun ucuna ve Nevale Mahenk çayına bakacak şekilde inşa edilmiştir. Bahsi geçen yapının tabakasına ait konutlar bu binanın batısında tespit edilmiştir. Söz konusu bina konutlardan izole bir şekilde inşa edilmiş gibi görünmektedir. Ayrıca yerleşim yerinin kuzey sınırını oluşturan ve yaklaşık 20 m yükseklikte olan bir uçurumun kenarında olması da buna işaret etmektedir. Mureybet yerleşiminde bulunan "Maison 37" yapısı tamamen kazılamamış, ancak "Maison 42 ve 47" yapılarından yola çıkılarak yerleşimin ortasında yer aldığı tahmin edilmektedir. Her ne kadar bu yapıların konumu hakkında fikirler edinilse de çevrelerinde konutların ya da açık alanların varlığı bilinmediğinden bilgiler eksik kalmaktadır. Çevre bölgelere bakıldığında ise Suriye'nin orta kısımlarında yer alan Wadi Tumbaq 3 yerleşim yerindeki radyal planlı kamusal alanlar çadır benzeri geçici

barınakların ortasında merkezi konumda bulunmaktadır (Abbès 2008). Benzer bir şekilde Natuf Kültür evresine tarihlenen Ain Mallaha (Eynan Mallaha) 131 numaralı, kamusal olduğu düşünülen, yapı da yine konutlar arasında merkezi bir konumda bulunmaktadır (Bocquentin 2019).

Neolitik Çağ'ın Yukarı Mezopotamya Bölgesi'nde bilinen ve çalışmada ele alınan yerleşimlerindeki anıtsal yapıların köy-mekân organizasyonları, açık alanları ve ilişkili yapıları hakkında veriler oldukça iyi saptamalar yapılmasına olanak sağlamaktadır. Bu doğrultuda anıtsal yapıların iki tür konumlama ile yerleştirildiği ve buna göre çevresinin şekillendiği görülmektedir. Kullanılan en yaygın konumlandırma yerleşim merkezinin seçilmesidir. Anıtsal yapı bulunduğu tabakanın/evrenin orta kısmında, genellikle etrafında boş bir alan ve bu alanın çevresinde konutlar ya da diğer mimari öğelerle çevrilidir. Yerleşimin merkezinde bulunan yapının zamanla eklemeler yapılması ve kalabalıklaşan nüfustan dolayı boş alanlar zamanla daralmaya başlamış, ancak yine de anıtsal yapının özel alanı yok edilmemiştir. Özellikle sürekli yenileme gören anıtsal yapıların orijinal ebatlarına pek karışılmadan yerinde tamir edilmiş ya da yeniden kurulmuştur. Yeniden kurulum işlemi genellikle eski yapının hemen üstüne inşa edilmiş bazen de yeni bina farklı alana taşınarak yeni özel bölge oluşturulmuştur. Sürekli yenileme ya da birbiri üstüne yeniden kurulumun en iyi görüldüğü yerleşimler Jerf Al Ahmar, Mureybet, Tell 'Abr 3, Qermez Dere, Nevali Çori, Çemka Höyük ve Hasankeyf Höyük'te görülmektedir. Ancak bu yenilemeler unutulmamalıdır ki aynı tabaka/evre için geçerlidir. Farklı evrelerdeki yapılar çoğunlukla yer değiştirmiştir. Çalışmada incelenen yerleşimlerden Boncuklu Tarla, Hallan Çemi, Hasankeyf Höyük, Güsir Höyük, Göbekli Tepe, Jerf El Ahmar, Tell 'Abr 3, Dja'de El Mughara, Mureybet, Nemrik 9 ve Qermez Dere' de merkezi konumlandırma örnekleri bulunmaktadır. Ancak bu yerleşimler içinde istisnai binalar bulunmaktadır. Evre farkından dolayı yerleşimin merkezinden kenarına taşınmış, çevresine hiçbir yapı inşa edilmemiştir. Bu durum ikinci konumlandırma yöntem olarak sayılmaktadır. Bu tür konumlandırmalar genellikle anıtsal yapıların geç dönemlerinde, kurulu yerleşimlerin merkezinde yer kalmayınca kenarlarına inşa edildikleri düşünülmektedir. Ancak bazı anıtsal yapılar ilk kurulumda yerleşimden bağımsız inşa edilmiştir. Buna en iyi örnek Nevali Çori

anıtsal yapılarıdır. Konutlardan bağımsız, kuzey alanda çevresinde geniş bir boş alan ve hiçbir konut bulunmayan örneklerdendir. Birbiri üstüne yapılmış iki anıtsal yapının kullanımı boyunca konutlardan bağımsız özel bölgesinde tutulmuştur. Çayönü yerleşiminde ise anıtsal yapıların genellikle doğu alanda tutulduğu, bazı (Sekili Yapı) durumlarda yapının önem ve ebadına göre farklı yerlerde kuruluma ihtiyaç duyulduğu görülmektedir. Ama genel olarak Çayönü yerleşiminde açığa çıkarılan anıtsal yapılar konutların merkezinde değildir ve konutlardan bağımsızdır. Konutlar söz konusu binaların arka kısmında sıralı bir şekilde inşa edilmiştir (Özdoğan ve Özdoğan 1998). Benzer bir durum yine Boncuklu Tarla Orta ve Geç ÇÇNB dönemde inşa edilmiş olan Terazzo binası içinde geçerlidir. Konutlar söz konusu binanın batısına depolama alanları ise doğusuna inşa edilmiştir. Binanın girişinin bulunduğu doğu yönde ise, silolar ile bina arasında (Kodaş, 2020), Çayönü'nde olduğu gibi inşa edilmemiş olan bir boş alan bulunmaktadır (plaza). Qermez Dere yerleşiminde ise ortaya çıkarılan anıtsal yapılar çoğunlukla (RAA, RAB, RAD) güneyde iken RAF yapısı kuzey uca inşa edilmiş, ancak her iki alanın arasında konut izlerine rastlanmıştır.

Her iki konumlandırma yönteminde farklı yerler seçilmiş olsa da amaç aynıdır, anıtsal yapılar o dönemin hem odak noktaları hem de tüm mekan organizasyonların merkezi durumundadır. Anıtsal yapıların içlerinde yapılan işler kadar dışlarında bulunan konutların köy-mekan organizasyonları ile olan bağlantıları da bir o kadar önemlidir. Özellikle Çanak-Çömleksiz Neolitik Dönem' de birçok işin, organizasyonun merkezi olan anıtsal yapıların dönem sonunda terk edilmesi bu olguyu değiştirmemiş, Çanak-Çömlekli Neolitik Dönem' de açık alanlarda devam etmiştir. Tell Sabi Abyad, Tell Halula, , Akarçay, Mezraa Teleilat, Tell es-Sawwan, Umm Dabaghiyah, Tell Hassuna, Tell Sotto, Buqras, Yarim Tepe II, Tell Arpachiyah, gibi yerleşimlerde her ne kadar nüfusa bağlı konutlar artmış olsa da açık alanlar kullanılmaya devam etmiştir (Aurenche ve Kozlowski 2000). Tek farklılık bu dönem ve yerleşimlerinde "Anıtsal Yapı" ya da "Kamu Yapıları" nın kullanılmamasıdır. Söz konusu dönemde daha çok büyük boyutlu ortak depolama birimleri mevcuttur.

7.1.4.2. İlk İnşa: Anıtsal Yapı mı? Yerleşim mi?

Birçok araştırmacının inceleme konusu olan bu sorunsal henüz tam olarak çözümlenememiş ya da yeterli derecede kanıtlar ele geçmemiştir. Ancak yukarıda ele alınan köy-mekân organizasyonu içinde incelenen yerleşimler üzerinden bu sorunsala birkaç öneri oluşturulmuştur. Öncelikle en erken yerleşim ve anıtsal yapılar için kesin bir şey söylemek zordur. Ancak Neolitik Çağ ile birlikte değişen sistem, yerleşik hayat belli bir kurgu üzerine kurulmak zorundadır. Bu kurgu geçim ekonomisi, birlikte yaşam ve korunma ile ilgilidir. Jerf El Ahmar, Hasankeyf Höyük, Boncuklu Tarla, Mureybet, Nemrik 9 ve Hallan Çemi gibi erken yerleşimlerin en eski/erken evrelerine bakıldığında merkezi noktada anıtsal yapıları görmek mümkündür, aynı şekilde bu yapıların çevresine belirli bir plan dahilinde ya da anıtsal yapının özel alanını işgal etmeyecek biçimde konutların yerleştirildiği görülmektedir. Bu sebeple yerleşimlerin en erken evrelerinde ilk önce anıtsal yapı kurulmuş ve etrafına diğer mimari öğeler sonradan yerleştirilmiş gibi görülmektedir. Diğer bir öneri ise bahsi geçen yerleşim sakinlerinin deneyimlerinden kaynaklı bir tutum izlemeleridir. Söz konusu dönem toplulukları ihtimalle daha önce bulundukları farklı bir yerleşimde bulunan düzeni yeni yerleşim yerinde devam ettirmek istemiştir. Bu sebeple yerleşim kurulmadan önce bir şema, plan çizilmiş ve buna bağlı kalınarak anıtsal yapı dahil olmak üzere tüm mimari birlikte inşa edilmiş olunmalıdır. Bunun yanı sıra F. Abbès'in yerleşik hayata geçişte kamusal alanların önem teşkil ettiğini öne süren teorisi de ayrı bir sorun ve sorunsal oluşturmaktadır. Orta Suriye için geçerli kabul gören bu teorinin Kuzey Mezopotamya'da da olduğuna işaret eden bir bilgi henüz bulunmamaktadır.

Asıl soru: Anıtsal Yapılar ilk yerleşimlerden önce var mıydı? Bu sorunun cevabı aslında dördüncü bölümde verilmeye çalışılmıştır. Paleolitik Çağ sonuna kadar insanlar çoğunlukla mağaralarda ya da geçici alanlarda yaşamlarını sürdürmüştür. Avcı-toplayıcı yaşam modeliyle sürekli yer değiştirmek zorunda kalmıştır. Bu sebeple bahsi geçen anıtsal yapıların işlevlerini yükleyebilecekleri herhangi bir olgu oluşmamıştır. Ancak uzun süreli mağara yerleşimlerinde görülen bazı uygulamalar bu alanların insanlar için özel olduğunu göstermektedir. Tabi ki bu

durumu konumuz dahilinde ele alınan işlevlerle ya da tanımlamayla bağlantılı hale getirmek ne denli doğrudur bilinmez. Bu sebeple anıtsal yapıları şuan için insan eliyle oluşturulmuş yapılar/inşalar olarak sınırlamak en doğrusudur.

7.1.5. Yukarı Mezopotamya Bölgesi'nde Neolitik Çağ Anıtsal Yapılarının İşlevleri

Epi-Paleolitik Çağ' da mağaralarda ya da geçici açık alanlarda yaşayan insanlar değişen iklimin etkisi ile açık alanlarda daha kalıcı yerleşkeler kurmaya başlamış, bununla birlikte yaşam tarzlarında, beslenmelerinde değişim olduğu gibi yeni oluşumlara zemin hazırlamıştır. Yerleşik hayata geçişle birlikte birçok alanda gelişim sergileyen insan toplulukları özellikle mimari kullanımda ustalaşmaya başlamış hatta bu ustalığını taş sanat eserlerinde kanıtlamışlardır. Mimari alanda en önemli gelişmeyi ise yukarıda ele alındığı gibi konutlardan çok farklı inşa edilen anıtsal yapıların inşasında göstermişlerdir. Bahsi geçen bu anıtsal yapıların ne amaçla kullanıldığı büyük bir tartışma iken son yıllarda yapılan çalışmalar sonrası birkaç öneri oluşturulmuştur. Anıtsal yapılar özellikle Çanak-Çömleksiz Neolitik Dönem' de yerleşimlerin merkezi durumundadır. Olasılıkla, insanlık tam olarak üretici yaşam modeline geçmediği bu dönemde merkezi bir güç ile kontrol altında tutulmaya çalışılmış, kalabalık toplulukların bir arada durmasını ve bazı kaynakların kontrolü sağlanmış olunmalıdır. Tabi ki bu kurallar tek kişi (yönetici) ile oluşturulmamış ihtimalle halkın ortak kararları ile alınmıştır. Tıpkı bu kuralların belirlenmesi gibi halkı ilgilendiren diğer konularda da ortak kararlar alınmış olunmalıdır. Bu durumda bu tür toplantıların yapılabileceği, çoğunluğun sığabileceği ve özele (küçük konut içlerine) girilmeden herkese ulaşılabilecek bir alan, bina ya da her ikisine ihtiyaç vardır. Bu ihtiyaç ise konumuzu ilgilendiren ve anıtsal yapılar olarak ele aldığımız binalarla ve onun çevresinde ki açık alanla ilişkili gibi görünmektedir. Toplantılar dışında bu alanlarda eğlenceler, kutlamalar (ve diğerleri), ritüeller gibi halkı ilgilendiren genel uygulamalarda yapılmış olunmalıdır. Bu savların dışında bir de arkeolojik bulgularla kanıtlanan özellikler bulunmaktadır. Bahsi geçen alanlarda ele geçen bulgular hem anıtsal yapıların hem de çevresinin sürekli işlik ya da günlük

işlerde kullanıldığı görülmektedir. Çoğu yapının içinde ve çevresinde öğütme taşları, havanelleri, vurgaçlar, taş aletleri ve yongaları, kemik bız, iğne ve aletler, ocaklar ya da çok miktarda hayvan kemikleri bulunmaktadır. Diğer bir buluntu grubu ise el sanatları ürünleridir ki bu alanlarda ele geçen bulgulardan yola çıkılarak bir üretim alanın bahsetmek mümkündür. Birçok işlevi olan bu yapıların bir ya da iki işlevli olan türleri de bulunmaktadır. Bunlar genellikle ölü evi ve ritüellerin yapıldığı binalardan oluşurken tek işlevli olan mutfak ve depolama yapıları da bu gruba dahildir. Neolitik Çağ'da yukarıda sayılan tüm özellikler tamamen halkı ilgilendiren unsurlar olduğundan bu anıtsal yapıların "Kamu Yapıları" olarak tanımlanmaları gerekmektedir. En azından Neolitik Çağ için bu yapıların "Kült Yapıları" olarak ele alınması sadece inanç bağlamlı bir unsur için kullanıldığı ve başka icraatın olmadığını kabul etmek demektir. Ancak yukarıda sayılan birçok işlevi barındıran yapılar kamusal amaçlar doğrultusunda oluşturulmuş ve bu amaçlar doğrultusunda kullanılmışlardır. Sadece dini, ritüel ya da inançsal yapılar değillerdir. Bu öneri, yapılar içinde ritüellerin ya da inançsal uygulamaların olmadığı anlamına gelmemeli aksine bu yapıların ebatları, süslemeleri ve diğer nitelikleri ile aslında kutsal sayıldıkları düşünülmektedir. Anıtsal "Kamu" yapılarının işlevlerine gelince ayrıntılı olarak aşağıda ele alınmıştır. Bu ayırımlar yerleşimlerin kazıcıları tarafından sunulan verilerle oluşturulmuştur.

7.1.5.1. Çok (ikiden fazla) İşlevli Anıtsal "Kamu" Yapılar

Anıtsal "Kamu" yapılarının yukarıda açıklanan birçok özelliğini (toplantı, eğlence, ritüel, korunma, beslenme, işlik, üretim ve depolama gibi) içinde barındıran bu grup çalışmada ele alınan her yerleşimde temsil edilmektedir. Çok işlevli anıtsal yapılar aynı zamanda dönemin işleyişini de sağlamış, uzun süre yerleşimlerin devamlılığına vesile olmuştur. Üretici toplum modeline geçmeye başlayan halk yavaş yavaş bu yapıya olan bağımlılığını yitirmiş ve sonuç olarak ÇÇNB sonlarında hem yerleşimler hem de yapılar terk edilmiştir. İhtimalle üretici toplum yapısında bireysellik ön plana çıkmış, mülkiyet ve sınıf ayırımları sosyal yaşam tarzını değiştirmiştir. Lakin Çanak-Çömlekli Neolitik Dönem' de devasa depolama

birimlerinin kullanılmaya devam edilmesi en azından geçmişin bazı özelliklerinin devam ettirildiğini göstermektedir. Fakat Yakındoğu'da ÇÇNB sonlarında çok sayıda yerleşimin terkedilmiş olması Çanak-Çömlekli Neolitik Dönem ile birlikte yeni birtakım ekonomik, sosyal, kültürel dinamiklerin geliştiğine Çanak-Çömleksiz Neolitik Dönem geleneklerinin terkedildiğine işaret etmektedir. Söz konusu değişim kendini sadece mimari üzerinden değil yontmataş, sürtme taş, figüratif objeler gibi birçok arkeolojik materyal üzerinden de hissettirmektedir (Cauvin 1990, Aureuche ve Kozlowski 2010,)

7.1.5.2. Tek veya İki İşlevli Anıtsal "Kamu" Yapılar

Neolitik Çağ ile birlikte oluşturulmaya başlanan bu anıtsal "Kamu" yapıları ise genellikle yerleşimin ihtiyacına göre inşa edilmiştir. Erken (ÇÇNA başı ve ortası) evrelerde örneklerinin olmadığı bu yapıların sonradan yerleşime eklendiği ve yerleşimin o zamanki durumuna göre inşa ve konumlandırma yapıldığı anıtsal kamu yapılarındandırlar. Aşağıda ayrıntılı ve örnekleri ile ele alınacak bu yapılardan sadece depolama yapıları çok uzun süre kullanılmış, Ölü Evleri ile Mutfak Yapıları ise Çanak-Çömleksiz Neolitik Çağ ile sınırlı kalmışlardır.

7.1.5.2.1. Ölüler Evi

Neolitik Çağ'ın bir diğer uygulaması olan ve sonrasında örneklerinin görülmediği özel yapılar arasında bulunan "Ölüler Evi" farklı bir amaçla inşa edilmesine rağmen içinde belirli ritüellerin de yapıldığı düşünülen yapılardandır. Anıtsal yapı olarak ele alınmasının sebebi ise Çayönü "Kafataslı Yapı" dan kaynaklanmaktadır. Aynı şekilde bu yapılar belirli kişilerin değil yerleşimde ki tüm insanların kullandığı ve ritüellerini gerçekleştirdiği alanlar olarak kabul edildiğinden aynı zamanda "Kamu" yapıları olarak da ele alınmaktadır. İncelenen bölgede kazıcıları tarafından sunulan ve bilinen iki adet yapı bulunmaktadır. Bunlar Çayönü "Kafataslı Yapı" ve Dja'de El Mughara "Funeral - Ölü Evi' Yapı" dır. Çayönü

yerleşiminin en önemli yapılarından olan "Kafataslı Yapı" Izgara Planlı Yapılar evresinin ortasından başlayarak, Kanallı Yapılar ve Taş Döşemeli Yapılar evresine kadar sürekli kullanım gören bir "Kamu Yapısı" dır. Aslı Erim Özdoğan (2007: 77) tarafından "Ölü Evi" olarak ele alınan yapının sürekli değişim, yenileme geçirdiği görülmektedir. Hatta yapının orta yenileme evresinde stelli olduğu da kazılarda ortaya çıkmıştır (Erim-Özdoğan, 1994: 47). Funeral (Ölü Evi) Yapı, Dja'de yerleşiminin kuzey alanında, iç dekorasyon yönünden konutlardan biraz daha farklı dikdörtgen biçimli orta ebatlarda bir binadır. Bina kendi içinde ayrılan farklı ebatlarda hücrelerle temsil edilmektedir. Dja'de yerleşiminde birçok mezar ortaya çıkarılmış, ancak bu yapı ile daha farklı bir anlayış ortaya çıkmıştır. "Ölüler Evi" olarak ele alınan yapıda nerdeyse her hücre birincil, ikincil ve sadece kafatasları ile gömüler yapılmıştır. Çayönü "Kafataslı Yapı" kadar bir özelliği olmasa da bu yapı da uzun zaman kullanılagelmiş, farklı alanlarında farklı yenileme evreleri ve üst üste bindirilmiş, ancak farklı dönemlerde yapılmış gömüleri belirgindir (Coqueugniot, 1998: 111-112).

7.1.5.2.2. Mutfak Yapıları

Bu grup yapıların varlığı ya da kullanımı kesin olmamakla birlikte tamamen bulgulardan yola çıkılarak önerilmişlerdir. Neolitik Çağ yerleşmelerinde konutlar ya da açık alanlarda pişirme işlemlerinin yapıldığı bilinirken neden bu tür yapılara ihtiyaç duyulduğu bilinmemektedir. Bahsi geçen yapılar ve yerleşim yerleri incelenirken fark edilen önemli bir detay bu mutfak yapılarının aslında büyük kamu yapılarıyla birlikte kullanılmış olduğudur. Mutfak yapılarından biri olan Jerf El Ahmar yerleşiminin EA 10 Evi G. Willcox ve D. Stordeur tarafından EA 30 yapısının çevresinde çıkarıldığını ve bu yapı ile ilişkili olduğunu açıklanmıştır (Willcox, 2002: 55-59; Willcox ve Stordeur, 2012: 107). Boncuklu Tarla yerleşiminin "Büyük Ev" olarak ele alınan ve devasa ölçüleri ve birçok hücresi olan yapı "Terazzolu Yapı" ile aynı evrede ve bu yapının kuzeybatısında yer almaktadır. Jerf El Ahmar örneği dört hücreden oluşurken, içlerinde birçok öğütme taşı, havanelleri, orak taşları, taştan üretilmiş pişirme kapları ve ocak kalıntıları

bulunmuştur. Aynı buluntuların Boncuklu Tarla örneğinde oldukça fazla olduğu, depolama yapılarıyla birlikte oldukça kalabalık bir topluma göre inşa edildiği düşünülmektedir. "Büyük Ev" yapısı tam açılamamasına rağmen 15' a yakın hücre ve 20' ye yakın ocağı ile temsil edilmektedir. Ayrıca bu yapının doğu ve batı sınırlarında iki toplu gömü (mezar) çukuru ve bu çukurlarda birçok iskelet ile buluntuları ortaya çıkarılmıştır. Bu binalara benzer bir yapı da yine Güney Levant'ta bulunan Kfar HaHoresh yerleşim yerinden bilinmektedir. Konutlarla benzer bir plan sergileyen söz konusu bina içerisinde yine ölü gömme ritüelleri ve özel festivallere işaret eden buluntular ele geçmiştir. Bina içerinde geniş topluluklara hizmet eden bir mutfak bölümünün de olduğu düşünülmektedir. Bunun yanı sıra Çayönü ÇÇNB evresine tarihlenen DE Binası içerisinde bulunan bir kil kutu içerisindeki iskelet bazı yapıların da sadece bazı "özel" bireylerin gömülmesi için kullanılmaya başladığını düşündürmektedir (Kodaş 2015).

Bu mutfak yapılarının ihtimalle büyük kamu yapılarında ve çevresinde yapılan şölen, ritüel ya da diğer organizasyonlarda kalabalığa yemek sağlamak için kuruldukları düşünülmektedir. Bahsi geçen yerleşimlerin depolama yapılarını göz önüne aldığımızda bu önerinin doğruluğu kuvvetlenmektedir.

7.1.5.2.3. Depolama Yapıları

Depolama yapıları, erken yerleşimlerde küçük silo ya da alanlarla sınırlı iken ÇÇNA sonlarında yapı içlerinde hücrelere ya da küçük yapılara dönüşmeye başlamış, ÇÇNB ile birlikte üretici toplumun hız kazanmasıyla bu yapılar bağımsız hale getirilerek devasa ebatlara çevrilmiştir. Özellikle Çanak-Çömlekli Neolitik Dönem' de yerleşimde oldukça fazla yer kaplayan bu yapıların kısmen buluntularından yola çıkılarak bir kısmının mutfak olarak kullanıldığı düşünülmektedir.

Jerf El Ahmar yerleşiminin EA 30 kamu yapısının hücrelerinde tahıl depolamaya ait kanıtlar ele geçmiş, aynı şekilde Boncuklu Tarla yerleşiminin Terazzolu Yapısı'nın hem bitişik hücresi içinde hem de güneydoğu kısmında geniş

bir alanda terazzo benzeri bir tabana sahip silo yapısı bulunmaktadır. Erken yerleşimlerde bu tür kullanımlara örnekler çoğaltılabilirken, asıl anıtsal yapılar genellikle Çanak-Çömlekli Neolitik Dönem' in Tell Halula, Tell Sabi Abyad, Arpachiyah, Tell Hassuna, Mezraa Teleilat, Akarçay Tepe gibi yerleşimlerden takip edilebilmektedir. Bahsi geçen dönemin anıtsal depolama yapıları birçok hücreli, genellikle dikdörtgen planlı binalarından oluşmaktadır. Bu dönem depolama yapılarının yerleşimin ortak kullanımı için bir yönetici kontrolünde kullanıldığına dair kesin kanıtlar yoktur.

7.1.6. Bölgesel Çeşitlilik

Yukarı Mezopotamya Neolitik Çağ için oluşturulan alt bölgeler, yukarıda da ele alındığı üzere, kendi içerisinde bir takım farklılıklar ve benzerlikler sergilemektedir. Örneğin, tüm kamu yapılarının ya da kamusal alanların tartışmasız ortak noktaları yerleşimin merkezleri olmaları, kolektif hayatı göstermeleri ve yerleşimin köy-mekân organizasyonunun birleştirici alanı olmalarıdır. Fakat her bölge kamu mimarisi diğer bölgelere nazaran bir takım önemli farklılıklar sergilemekle birlikte kendi içerisinde homojen olmadıkları görülmektedir. Bölgeler arası farklılıklar doğal kaynaklardan, coğrafi nedenlerden ötürü ortaya çıkmış olmakla birlikte bölgelerin kendi içlerinde farklılıklar yaşaması yerel nedenlerle şekillenmiş olabilir. Fakat yapıların yuvarlak ya da yuvarlağa yakın palana sahip olması, çukur barınak tarzında gömülü olmaları, kamu yapılarının çevresinde bulunan açık ortak alanların olması gibi her bölgede ortak olan bazı özellikler bulunmaktadır (Tablo 7). Bazı farklılıklar kültürel olabileceği gibi doğal kaynaklara bağlı olarak değişim gösterebilmektedir. Örneğin Türkiye sınırları içinde kalan Yukarı Dicle Vadisi ve Orta Fırat'ta bulunan yerleşimlerde her yapıda taş duvar hatta taş stel, paye, payanda ya da sütun varken, daha güneyde bulunan bölgelerde bu durum değişmektedir. Kuzey Suriye yerleşimlerinde hem toprak-ahşap hem de taş birlikte nerdeyse eşit kullanılırken, Cezire yerleşimlerinde toprak kullanımının fazla olduğu yapılar çoğunluktadır ve ahşap kullanımı göreceli olarak daha azdır.

Ele alınan bölgelerin birbiriyle ne denli ilişkili olduğu kesin değildir, ancak kazılarda ele geçen farklı buluntu grupları, özellikle yontma taşlar, bölgeler arası bir etkileşimi göstermektedir. Bu etkileşimden mimarinin ne denli etkilendiği ise hala çok tartışmalıdır. Hatta bu farklılıklar bölgelerin kendi içerisinde bile yer yer çeşitlilik kazanmaktadır. Yukarı Dicle Vadisi yerleşimlerinin bazı kamu yapıları tek örnek olmalarının yanında çevre yerleşimlerden çok daha güneyde bulunan kültürlerle de benzer özeliklere sahiptir. Bu konuyu ayrıntılı ele aldığımızda Boncuklu Tarla'nın Proto-Neolitik kamu yapısı olan "Payandalı Yapı" sahip olduğu plan ve iç düzenleme bakımından Kuzey Suriye'nin Dja'de El Mughara'da açığa çıkarılan Resimli Bina ile benzer özellikler sergilemektedir. Aynı durum Çemka Höyük Radial planlı yapıları için de geçerlidir. Yine Kuzey Suriye örneklerine biçimsel yönden benzemesine rağmen kronoloji ve malzeme bakımından farklılıklar göstermektedir. Göbekli Tepe ise sadece kendi bölgesi ile sınırlı durumdadır. Sonuç olarak bölgesel bir hatta yerel bir çeşitlilikten bahsetmek mümkünken, her benzerliğin etkileşime bağlanması önemli bir sorun oluşturmaktadır. Her yerleşimin temelde Yukarı Mezopotamya genelinde, benzerlikler göstermesine rağmen bulundukları coğrafyaya göre bir takım yerel/bölgesel özellikler yansıttıkları görülmektedir. Bu sebeple Yukarı Mezopotamya genelinde bölgeler arası bazı benzerliklerin olması normal görülmelidir.

Kamusal alanlar içinde olan Kamu Yapıları kendi dönemleri ve yerleşim yerleri için birer anıtsallık göstermektedirler. Bu durum yapıların ebatlarıyla birlikte işlevleriyle alakalıdır. Bahsi geçen yapılar farklı bölgelerdeki kamu yapılarına göre büyük ya da küçük olmalarının bir önemi yoktur, daha çok kendi yerleşimi içinde anıtsallığı kabul edilmelidir. Örneğin Çemka Höyük kamu yapısı Bina I-Ia hem kendi evresi hem de üst evrede kullanılan devasa (yaklaşık 8.00-11.00 m arası değişen) yapılardan küçüktür, ancak yapıya yüklenen olgular bu ebat farkını ortadan kaldırmakta ve yapıyı merkez nokta haline getirmektedir. Yerleşimler arası ebatsal, biçimsel farklılıklar ve benzerliklerin yanı sıra kamu yapılarının içlerinde, iç donanımlarında da aynı durumlar söz konusudur. Bunları hem biçimsel hem de iç donanımlarına göre gruplamak mümkündür. Ancak bu durum ÇÇNB ile değişmektedir. Yukarı Dicle ve Orta Fırat'ta örneklerinin olduğu bu yapılar

dikdörtgen biçimli, stel ya da payeli ve tabanları terazzo denilen sert bir malzeme ile kaplanmıştır. Bu durum Nevali Çori, Göbekli Tepe "Aslan Payeli Yapı", Boncuklu Tarla "Terazzo Yapısı" ve Çayönü "Terazzolu Yapı" görülmektedir. ÇÇNB Yukarı Mezopotamya Bölgesi'nin eski yerleşimlerinde anıtsal kamu yapılarının devam etmesi kültürel bir devamlılığı gösterirken, Yukarı Mezopotamya Bölgesi'nin güney kısmında ise çoğu eski yerleşim terk edilmeye başlanmış, yeni kurulan yerleşimler ya da eskilerinden devam edenlerde ise kamu yapılarına ihtiyaç duyulmamış gibi görülmektedir.

Yukarı Mezopotamya anıtsal kamu yapıları dış görünüm olarak benzerlik göstermelerine rağmen iç donanımlarda farklılık göstererek bir çeşitlilik göstermektedir. Bunları belli standartlar üzerinden ele alırsak aşağıda oluşturulan gruplamalar ortaya çıkmaktadır.

7.1.6.1. Stelli/Payeli Yapılar

Bu yapı grubu çoğunlukla ÇÇNA, Yukarı Dicle Bölgesi (Steller) ve Orta Fırat/Göbekli Tepe Kültür Bölgesi (payeler) kamu yapılarında görülmektedir. Yukarı Dicle Vadisi'nde, yuvarlak ve dikdörtgen (Boncuklu Stelli Yapı ve Çayönü Saltaşlı Döşemeli Yapı) biçimli gömülü yapılarda bir ya da birden fazla (çoğunlukla dört) stellere sahip kamu yapılarıdır. Bunlar Boncuklu Tarla "Stelli Yapı" (İpek ve Çiftçi, 2020: 220-221), Çayönü "Saltaşlı Döşemeli Yapı"(Erim-Özdoğan, 1994: 35-39), Güsir Höyük "Yuvarlak Kamu Yapısı ve Dörtgen Kamu Yapısı" (Karul, 2011: 1-2) ve Hasankeyf "Str 3 Kamu Yapısı" (Miyake vd., 2012: 3-4; Miyake, 2016: 32-33) yapılarında görülmektedir. Orta Fırat Havzası'na bakıldığında ise bölgede yine yuvarlak planlı çukur barınak tarzında gömülü yapılar içerisinde büyük boyutlu ve çoğunlukla bezemeli olan "T" biçimli payeler kullanıldığı görülmektedir. Şuan için sadece bu bölge ile sınırlı olan payelerin üzerinde bulunan bezemeler bölgenin faunası ile ilgili bilgiler veren kabartmalarla süslüdür (Schmidt, 2007). Ayrıca bu payelerin devasa olmaları çatıyı taşımaları ile ilişkilendirilmiştir.

ÇÇNB'de ise Nevali Çori, Göbekli Tepe "Aslan Payeli Yapı", Boncuklu Tarla "Terazzo Yapısı" ve Çayönü "Terazzolu Yapı" görülmektedir. Bu yapılar

dikdörtgen biçimli, stel ya da payeli ve tabanları terazzo denilen sert bir malzeme ile kaplanmıştır.

7.1.6.2. İçten Radyal Bölmeliler

Bu grup yapıları çoğunlukla Kuzey Suriye topraklarında görülürken bu bölgeselliğe uymayan tek örnek Yukarı Dicle Vadisi'nde bulunan Çemka Höyük'te açığa çıkarılmıştır. Söz konusu plana sahip olan yapıların hepsi yuvarlak formlu iken yapıların içi yüksek ya da alçak duvarlarla hücrelere ayrılması ile oluşur. Kuzey Suriye örneklerinde merkezde bir çoğunlukla altıgen ya da beşgen bir boş alan oluşurken, yapının bir kısmı platform olarak bırakılmaktadır. Genel görüş ise bu yapıların her hücresinde farklı bir işlev yürütülmesidir. Mureybet "Maison 42 ve 47", Jerf El Ahmar "EA 7, 29 ve 30", Tell 'Abr 3 "M3" yapıları örnek kullanımladır (Cauvin, 1977; Cauvin, 1980; Stordeur ve Ibáñez, 2008; Stordeur 1999; 2000; 2015; Yartah, 2002; 2013). Yukarı Dicle Vadisi'nde bulunan tek örnek, Çemka Höyük "Bina I-Ia" yapısının I., IV. ve V., yine merkeze doğru üçgen bir form veren bölme duvarlarına sahiptir ve bina içerisinde ele geçen buluntular her hücrenin farklı işlevleri olduğunu göstermektedir (Çiftçi vd., 2020: 30-34).

7.1.6.3. Payandalı Yapılar

Bu grup yapı örnekleri şuan için farklı bölgelerde bulunan iki yerleşimdeki tek örneklerle sınırlıdır. Proto-Neolitik örneğini oluşturan Yukarı Dicle Vadisi'nin Boncuklu Tarla "Payandalı Yapısı" tamamen taş örmeler yükseltilerek oluşturulurken Kuzey Suriye örneği olan Dja'de El Mughara "Resimli Yapı", ÇÇNA Dönem, çoğunlukla toprak ile az miktarda taş ile inşa edilmiştir (Coqueugniot, 1998; Coqueugniot, 2011). Bu yapının diğer bir özelliği duvarlarının ve payandalarının renkli boyamalarla bezenmesidir. Ayrıca bu yapının payandaları Boncuklu Tarla örneğine göre daha simetrik, düzenlidir.

7.1.6.4. Tek odalı (stelsiz) sekili yapıları

Kuzey Suriye topraklarında özellikle örneklerinin olduğu bu yapı grubu, yuvarlak ve gömülü yapıların iç donanımlarının sadece yapıyı içten çevreleyen ya da bir kısmına yerleştirilen sekilerle oluşturulmuştur. Jerf El Ahmar "EA 53, 100, 101" ve Tell 'Abr" B2, M10a-b" Kuzey Suriye örneklerini oluşturmaktadır. Yukarı Dicle Vadisi'nde ise Çemka Höyük Bina I-Ia'nın III. evresine ait bir kullanımdan bahsetmek mümkünken binanın II. evresi tek odalı ve hiçbir iç donanımı yoktur (Çiftçi vd. 2020). Hallan Çemi yerleşimi A ve B kamu yapılarında seki/banket kullanımı bu grupta ele alınmasına vesile olmuştur (Rosenberg, 2011: 62-63).

7.1.6.5. Taş örgü ve toprak/kil sütunlu yapılar

Bu yapı grubu Cezire Bölgesi yerleşimlerinden (Nemrik 9 ve Qermez Dere) bilinmekle birlikte son dönem kazılarıyla Yukarı Dicle Vadisi yerleşimlerinden Boncuklu Tarla'da da ortaya çıkarılmıştır. Yukarıda ele alınan "Payandalı Yapı" içinde erken evrede sadece bir adet taş örgü sütun varken ÇÇNA evresinde iki adet taş örme sütun bulunmaktadır. Yine aynı yerleşimin GD 1 ve GD 2 yapılarında da aynı taş örgü sütunlar ortaya çıkarılmıştır (Kazı Arşivi, 2020).

Cezire Bölgesi'nde ise Nemrik 9 ve Qermez Dere yerleşimlerinde bulunan yapılarda toprak sütunlar ortaya çıkarılmıştır. Özellikle Qermez Dere yerleşimlerinde bulunan toprak sütunların aslında çekirdekte taş örme sütunların kalın bir kil ile çevrelendikleri de bilinmektedir. Bu sütunlarla birlikte yer yer ahşap dikmeler de kullanılmıştır.

7.2. Yukarı Mezopotamya Bölgesi Neolitik Çağ ve Öncesi (MÖ 12.000-5.500 arası) Anıtsal Kamu Yapılarının Sosyo-Kültürel ve Sosyo-Ekonomik Rolü

Neolitik Çağ ve öncesi ilk yerleşimler ve bunlarda ortaya çıkarılan anıtsal "kamu" yapılarında bu dönemlerin sosyal, ekonomik ve kültürel özellikleri üzerine birtakım önerilerde bulunalabilinmektedir. Özellikle avcı-toplayıcı, birbirinden

kısmen kopuk, farklı davranışlar ya da alışkanlıkları olan insanların bir araya gelerek kurdukları yerleşimlerde, toplulukların birlikte yaşamasını sağlayan birleştirici bir gücün, ortak bir unsurun ve unsurların, olması gerekmektedir (Kuijt 2008). Aşağıda ayrıntılı değinileceği üzere ortak unsuru ya da birleştirici gücü bir kişi ya da (bir sınıfa mensup ?) kişilerin sağladığı şüpheli iken bahsi geçen bu döneme ait anıtsal kamu yapıların bu rolü yüklendikleri düşünülmektedir. Bu sebeple anıtsal kamu yapıları topluluğu birbirine bağlayan ve sosyo-kültürel veya sosyo-ekonomik rolleri olan ve topluluğu birbirine bağlama ihtiyacı sonucu ortaya çıkmış olabilir. Yukarıda saydığımız birçok özelliği ve işlevi bünyesinde topladığını öne sürdüğümüz bu yapıların sosyal, ekonomik ve kültürel değerlendirmesi bu çalışmanın merkezinde bulunmaktadır. Bu başlık altında ise tüm bu veriler ve öneriler toparlanarak bir bütün olarak verilmiş ve bu konu hakkındaki görüşlerimiz arkeolojik verilerle desteklenmeye çalışılmıştır.

Anıtsal "Kamu" yapıları ele alınan dönemlerin sosyal hayatı, ekonomik işleyişi ve içinde veya dışında uygulanan kültürel etkinlikleri yansıtmasının yanı sıra diğer yerleşim yerleri ve hatta bölgeler arası olası kültürel bağlantılara da işaret etmektedir. Anıtsal "kamu" yapılarının sosyal hayat üzerinde etkisi ya da sosyal hayatın şekillenmesi üzerindeki etkileri aslında kısmen bu yapıların sosyal yaşamın şekillenmeleri için inşa edilmiş olmalarına bağlıdır.

Yukarıda da bahsettiğimiz gibi farklı insan gruplarını bir arada tutmak, bunların birbirleri ile iletişimini, doğal kaynakların kullanımını, ortak üretim (taş alet, taş objeler, heykeller, dokuma, pişirme gibi) malzemelerinin temini veya kontrolü gibi birçok işlevi sağlamaktadır. Özellikle anıtsal "kamu" yapılarının içinde ve dışında ele geçen arkeolojik buluntular bu binaların işlevleri üzerine öne sürülen teorileri kanıtlarken, son dönemlerde yapılan yeni kazılar bu teorileri desteklemektedir. Çünkü kendi dönemlerinde, anıtsal kamu yapılarının plan olarak konutlardan farklı inşa edilmeleri, süsleme ya da bezemeleri, iç donanımları bu yapıların oldukça önem arz ettiklerini göstermektedir. Bunlar dışında bu yapıların aynı zamanda toplantı, eğlence, ritüel gibi halkın bütününü ilgilendiren uygulamalarda da kullanıldığı öne sürülmektedir. Ayrıca dönemin yönetici bir

sınıfının, dinsel uygulamaların, ataerkil ya da anaerkil bir toplum yapısının olup olmadığı ele alınmıştır. Ekonomi açısından ise sosyal duruma bağlı olarak anıtsal "kamu" yapıları hem üretim hem de depolama yapısı olarak da kullanıldıkları öne sürülmektedir. Bu konu biraz sınırlı olsa da bazı görüş ve düşünceler aşağıda daha ayrıntılı ele alınmıştır. Yapıların kültürel rolü ise binaların planları, iç düzenlemeleri gibi nedenlerden dolayı birbirinden birtakım farklılıklar göstermektedir. Bunun yanı sıra anıtsal binaların köy-mekân organizasyonu içerisinde ki bulundukları yerleri de birtakım kültürel değişimlerden ya da etkileşimden etkilenmiş gibi görünmektedir. Örneğin "yuvarlak planlı, radyan bölmeli" yapılar çoğunlukla Kuzey Suriye'de ÇÇNA-ÇÇNB Geçiş evresinde bilinirken son dönem kazıları ile bu özellik neredeyse aynı dönemlerde Yukarı Dicle Vadisi'nde bulunan Çemka Höyük'te de tespit edilmiştir. Çemka Höyük örnekleri daha ilkel özellikler göstermekle birlikte yine Suriye'de bulunan Wadi Tumbaq ve Ain al-Hajana örnekleri ile çok benzerlikler göstermektedir. Yukarı Dicle Bölgesi'nde şuan için tek örnek olan bu yapılar aslında geçmişten gelen bir ilişkinin/etkileşimin varlığı ya da bir göçün eseri olarak yorumlanabilir. Aynı şekilde yine Yukarı Dicle Vadisi yerleşimlerinden olan Hallan Çemi (sorunlu olmakla birlikte, Kartal *ve diğ.,* 2017), Çemka Höyük ve Boncuklu Tarla, Kuzey Irak Epi-Paleolitik ve Neolitik kültürü olan Zarziyan Kültürü'nün yontmataş aletlerinin varlığına işaret eden buluntular tespit edilmiştir. Her yerleşimi bir kültür olarak değerlendirdiğimizde Yukarı Mezopotamya Bölgesi Neolitik Çağ yerleşimleri sürekli kültürel bir etkileşim içinde olmuş keza bu diğer bölgelere kadar uzamış gibi görülmektedir. Aynı şekilde bu kültürel ilişkiler maddi takas yoluyla olduğu gibi öğretici/eğitimsel, fikirsel ve inançsal bir etkileşimi de göstermektedir.

7.2.1 Neolitik Çağ ve Öncesi (MÖ 12.000-5.500 arası) Sosyal Hayatı

Neolitik Çağ'ın sosyal yaşantısını anlayabilmek için dönemin en önemli mimari unsurları olan "Anıtsal Kamu Yapıları" nı daha detaylı incelemek gerekmektedir. Çünkü çalışmanın önceki bölümlerinde de ele aldığımız gibi bu yapılar ilk yerleşimlerle birlikte şekillenmiş ve bu döneme ait birçok sosyokültürel ve sosyoekonomik oluşumları kendi bünyesinde toplamıştır. Bu sebeple bu yapılar

içinde ve çevresinde oluşan tüm normlar aslında dönemin sosyal hayatı, ekonomisi ve diğer benzeri özellikleri de yansıtmaktadır. Bu nedenle söz konusu yapılar sadece birer mimari unsur olarak görülmemeli aynı zamanda bu döneme ait birçok olguyu şekillendiren ve yönlendiren olgular olarak görülmelidir. Bu sebeple bu yapı ve çevresinde şekillenen bir takım sosyal normlar ve işlevler olmalıdır. Söz konusu olası normlar yerleşimin ortak faydasına yönelik olarak ortak karar almalar ve bunlara göre hareket etmeleri ile şekillenmiş olmalıdır. Söz konusu kavramlar bireysellikten çok ortak kararlar üzerinden şekillenen ve mimari olarak kendine yer bulan bir yapı sergilemektedir. Bu nedenle otonom bir yaşam tarzının varlığı ise bu yerleşimlerin bölünmesi, kolektif biçimin bozulması demektir. Kolektif yaşamın simgesi olan bu binalar ve etrafında gelişen yaşam modeli (Köy-mekan organizasyonu, sosyal ve ekonomik organizasyonlar) ÇÇNB sonlarında terk edilmeye başlamıştır. Söz konusu değişim Çanak-Çömlekli Neolitik Dönem'de ise tamamen yok olmasa dahi ortadan kalkmış gibi görünmektedir. Özellikle ÇÇNB sonlarında birçok yerleşim yerinin terk edilmesi ve Çanak-Çömlekli Neolitik Dönem'de anıtsal kamu binalarının artık inşa edilmemesi özel mülkiyetin ve tarım arazisinin bireysele dönüştüğünü ve kolektif yaşam modelinin terk edildiğini göstermektedir. Bahsi geçen dönemde ayrışmalar, yeni bir yerleşim yerini kurmaya yönlendirmiş gibi görünmektedir, ancak bu yeni yerleşim yerlerinde kolektif hayatın, ortak yaşamın simgeleri olan anıtsal kamu yapılarına ihtiyaç duyulmamıştır. Çanak-Çömlekli Neolitik Dönem'de kurulan yeni yerleşimler yeni hayat tarzını doğurmuş, ya da kurulmak istenilen yeni yaşam modellerine göre şekillenmiş ve bunun neticesinde eskinin zorunlu ortak yaşam biçimi son bulurken ihtimalle zenginlik, sınıfsal ayırımlar, mülkiyet gibi yeni olgular ortaya çıkmaya başlamış ve eşitlikçi toplum yapısı son bulmuş gibi görünmektedir. Sonuç olarak Neolitik Çağ içinde birden fazla değişim geçirmiş gibi görünen bir sosyal yaşam ve buna bağlı değişim yaşamış birçok unsur bulunmaktadır. Aşağıda bunların geneline değinerek bazı açıklamalara ve önerilere yer verilmiştir.

7.2.1.1. Sosyal Organizasyonlar “Kolektif Hayat ve Otonom Hayat”

Neolitik Çağ boyunca farklı bölgelerde bulunan yerleşimler kendi içinde belirli kurallar çerçevesinde ve belirli alanlar içinde toplu olarak günlük işleri ya da yerleşim yerinde yaşayan toplulukları genel olarak ilgilendiren konuları yürütmüş olmalıdırlar. Bu tür organizasyonların da genel olarak “Anıtsal Kamu Yapıları” ve çevresinde gerçekleştirdikleri düşünülmektedir. Bu kanı, özellikle anıtsal yapılar, bu yapıların çevresi ya da ortak açık alanlarda ele geçen somut kanıtlar ve bu kanıtlara bağlı kalınarak üretilen fikirlerle oluşturulmuştur. Anıtsal yapıların çevresinde ele geçen günlük işlerde kullanılan aletler, öğütme taşları, havanelleri, vurgaçlar, kesici ve deliciler (kemik ya da taş), ocak kalıntıları, ritüelle alakalı sayılan kanal, büyük taş küvetler, hayvan kafatasları ya da objeler ve çok miktarda hayvan kemikleri sosyal hayatın somut kanıtlarıdır. Ancak bu buluntuların çoğu yapıların içinde değil de hemen çevresinde ele geçmiştir. Çünkü bahsi geçen yapıların genel kabul gören “yapı kültü” ile alakalı olarak temizlik aşamasında içlerinin boşaltıldığı düşünülmektedir. Birkaç yapının sadece içlerinde bu buluntulara denk gelinmiş; ancak bunların da ne denli doğru olduğu bilinmemektedir. Çünkü Göbekli Tepe, Boncuklu Tarla, Jerf El Ahmar gibi birçok (neredeyse hepsi) yerleşimdeki anıtsal yapılar doldurulurken ihtimalle yakında bulunan topraklar (çöp, atık topraklar ya da yakında bulunan birikintiler) kullanılmış olması buluntuların doldurma toprağından gelme ihtimalini de akla getirmektedir.

Anıtsal Yapıların içinde veya dışında yapılan organizasyonların kanıtları yukarıda sayıldığı gibi somut verilerle sağlanırken bunlara ek olarak yapıların iç hacmi, donanımları ve çevresinde bulunan geniş boş alanda gösterilebilir. Amaç birçok kişiye ortak erişimi sağlamak gibi görünmektedir. Anıtsal yapıların sosyal hayata ne denli etkisi olduğu aslında Neolitik Çağ’da yaşanan bölünmelerle anlaşılabilir. Özellikle çiftçi hayatının tam olarak başladığı ÇÇNB Dönem’de bu yapıların kullanımdan düşmesi bu tür kolektif hayat biçiminin kısmen bozulduğunu akla getirmektedir. Ortak mal paylaşımı, ortak beslenme ya da ortak yaşam gibi birçok olgu yok olmuş ya da kendini eskisi gibi gösteremeyecek kadar zayıflamıştır. Besin üretimine geçmiş yaşam modeli bu dönemde oldukça baskın olduğundan kişi

ya da kişiler kendi mal varlığını oluşturmaya başlamış ve bu durumun da ayrışmaları tetiklediği düşünülmektedir. Aslında pek bahsi edilmese de küçük köy topluluklarında iş gücü ya da iş bölümü de bu ayrışmalara neden olabilmektedir. Günümüz insanlarında bile oldukça sık görülen bu olay Neolitik Çağ topluluklarının yaşam modellerini ne denli etkilediği ise tahminlerle sınırlıdır. Fakat anıtsal kamu alanlarının terk edilmesi, ortak depolama birimleri yerine ev içi depolama veya daha büyük boyutlu depolama birimlerinin ortaya çıkması kolektif yaşam modelinin terk edildiğini düşündürmektedir. Bu durum da aslında otonom (Özerk/Bağımsız karar alma) bir hayat biçimini işaret etmektedir. Yani Çanak-Çömleksiz Neolitik Dönem'de baskın olan ve anıtsal kamu mimarisi ve ortak depolama alanları ile kendini mimari olarak yansıtan kolektif (Ortak) hayat biçiminin bozulduğunun en iyi örneğidir.

Yukarıda Neolitik Çağ boyunca oluşan sosyal hayat ile ilgili yapılan genellemeler dışında her evreyi kendi içinde ele almak gerekmektedir. Bu bağlamda en erken yerleşimleri incelediğimizde Geç Epi-Paleolitik dönemin sosyal hayatına dair sağlam kanıtlar yoktur. Bu dönemin daha geç evrelerine tarihlendirilen Mureybet "Maison 37", Boncuklu Tarla "Payandalı Yapı", Hallan Çemi "Public Building" [29] ve Ain Mallaha "House 131" yapısı (Bar-Yosef, 1998: 163) dönemin bazı özelliklerine açıklık getirmelerine rağmen kesin denilebilecek kanıtlardan yoksundur. Hallan Çemi anıtsal kamu yapılarının tam olarak açılması aslında dönem hakkında bazı genellemeler yapılmasına olanak sağlasa da bu genellemeleri Yukarı Dicle ile sınırlı tutmak gerekmektedir. Bahsi geçen yapılar içinde günlük kullanıma ait veriler ele geçmemesine rağmen ithal obsidyen ve malakit parçaların bulunması erken bir ticaretin kanıtı olarak yorumlanmıştır. Ancak yapıların çevresinde bahsi geçen günlük kullanıma dair kanıtlar bol miktarda bulunmaktadır (Rosenberg, 2007a: 3). Boncuklu Tarla "Payandalı Yapı" nın bizzat ortaya çıkarılmasında bulunulduğumuz için yorumlamak daha kolaydır. Bu vesileyse yapının aslında yerleşimin kenarına, uçurumun ucuna yapılması, konutlardan ayrı tutulması ve çevresinin boş olmasından kaynaklanan bir sosyal alanın varlığını işaret etmektedir.

[29] Hallan Çemi yapılarının tam tarihi konulamamış, Rosenberg birkaç yayınında farklı tarihlemeler sunmuştur. Sonuç olarak Geç Epi-Paleolitik sonu, Erken ÇÇNA başına denk gelmektedir (Bakınız; Rosenberg, 2007a: 1; 2007b: 84; Erdoğu, 2003: 22).

Yapının içinde birçok taş aletler, kemikler ve objeler ele geçmesine rağmen yapı ile alakalı olup olmadığı bilinmemektedir. Doldurulma sırasında toprakla gelen buluntular olması muhtemeldir. Yapının çevresinde ise az miktarda günlük işlerde kullanılan malzemeler ve ocak ortaya çıkarılmıştır (Mardin Müzesi ve Kodaş, 2019a). Mureybet "Maison 37" yapısının ise kazıcısı ve sonradan incelenmesi için ele alan araştırmacılar tarafından tam bir tanımı yapılmamıştır. Mimarinin genel özelliklerinden dolayı bu çalışmada kamu yapısı olarak tanımlanmış, yapının içinde bulunan platform, hayvan kafatası ve diğer buluntulardan yola çıkılarak değerlendirilmiştir (Stordeur ve Ibáñez, 2008; 37). Diğer yapılarla değerlendirildiğinde bu yapı merkezi bir noktada yer almakta ve içinde ele geçen buluntuları günlük işler ve ritüel gibi olgularda kullanıldığı görülmektedir. Bahsi geçen yapıların içinde fazla bir buluntu ele geçmemesi ihtimalle yukarıda da bahsettiğimiz gibi bu yapıların terk edilmeden önce temizlenip doldurulması ile alakalı bir durumdur. Bu bağlamda ÇÇNA ve ÇÇNA-B Geçiş Evrelerinin genel sosyal yapısına bakmak söz konusu erken dönemi de açıklamaya yardım edecektir. ÇÇNA evresine tarihlenen anıtsal yapıların neredeyse hepsinde sosyal hayata dair kanıtlar bulunmaktadır. Özellikle Suriye topraklarında bulunan Mureybet, Jerf El Ahmar, Tell 'Abr 3, Yukarı Dicle Vadisi'nde Güsir Höyük, Hasankeyf Höyük, Çemka Höyük ve Hallan Çemi, Cezire Bölgesi'nde ise Nemrik 9 ve Qermez Dere yerleşimleri hem yapıları hem de diğer kanıtları ile sosyal hayat dahil olmak üzere birçok veriyi sağlamaktadırlar.

Yukarı Dicle Vadisi yerleşimlerinden olan Hasankeyf Höyük ve anıtsal yapıları aynı alanda sürekli yenileme ve yeniden kurulumlar yaşamışken aynı zamanda sürekli tahribata neden olmuştur (Miyake, 2013: 96). Ancak erken evrelere tarihlenen yuvarlak yapıların en geç tabakaya ait yuvarlak köşeli yapıya benzer olduğu (iç donanımları ve buluntuları bakımından) düşünülmektedir. Bahsi geçen üst üste yapılar taş stel ya da stellerinin olduğu, seki ve kanal benzeri oluşumların kullanıldığı görülmektedir. Yapının yerleşimin ortasına konumlandırılması ve çevresinin fazla olmasa da boş bırakılması kalabalık bir ortama işaret etmektedir. Üst ve alt evre yapılarında bol miktarda öğütme taşları, havanelleri ve diğer aletler ele geçmiştir. Benzer özellikler aynı bölgede bulunan Güsir Höyük içinde (III. Evre

anıtsal kamu yapısı) geçerlidir. Her yerleşimin anıtsal kamu yapılarının çevresinde ufak yapılanmalar ihtimalle anıtsal yapılarla ilişkilidir. Çemka Höyük'te ise en az beş evreli olan anıtsal yapı (Bina I) bölgede ortaya çıkarılan tüm yapılardan çok farklı tasarlanmıştır. Ancak buluntu topluluğu benzerlik göstermektedir. Hallan Çemi ise tarihlemelerden emin olunmadığından bu evre içinde tekrar ele alınmıştır. Bu yerleşimlerin ortak noktası aslında en başta da değinildiği üzere tamamen halkın, topluluğun odak noktalarını oluşturmasıdır. Yapılarda konumlandırma, ebatları ve çevresinde bulunan boş alanlar kalabalık bir toplumun bu alanlarda oluşturulan etkinliklere katılması için planlanmış gibi görülmektedir. Benzer oluşumlar Kuzey Suriye yerleşimleri olan Jerf El Ahmar (EA 7, EA 29, EA 30), Mureybet (Maison 42) ve Tell 'Abr 3 (M10, M1) yerleşimlerinde de görülmektedir. Özellikle bu bahsi geçen yerleşimlerde Jerf El Ahmar EA 30 ve Mureybet Maison 42 yapıları radyal bölmeleri ile bu yapılar içinde uygulanan işlevler hakkında daha detaylı bilgiler vermektedir (Willcox, 2002: 55-59; Willcox ve Stordeur, 2012: 107). Örneğin Jerf El Ahmar yerleşiminin EA 30 yapısının iç bölmelerinden bir kaçından alınan analizler bu alanlarda tahıl depolandığı gösterirken (Willcox ve Stordeur, 2012: 107) aynı zamanda alet üretimi ve sanatsal aktiviteleri gösteren bulgularda bulunmaktadır (Stordeur ve Wilcox, 2009). EA 30 yapısı ile ilişkilendiren ve dönemin "mutfak yapısı" olarak ele alınan EA 7 yapısı aslında bu yapı çevresinde yapılan etkinliklere yemek sağlamak için yapıldığı düşünülmektedir. Nemrik 9 "House A1" yapısı içinde bulunan günlük kullanım aletleri ve diğer taş aletler yapının genelde kullanıma açık olduğunu göstermektedir (Kozlowski ve Kempisty, 1990: 354-356).

ÇÇNA evresinde Yukarı Mezopotamya Bölgesi'nin kamusal anıtsal yapıların benzer amaçlar için kullanıldığı düşünülebilir (Mutfak, Depolama ve Ölü Evi dışında). Yapıların yerleşimlerin merkezi olması aslında bunların toplum içerisindeki herkese hitap etmesinden kaynaklandığını düşünmek yanıltıcı olmayacaktır. Özellikle Göbekli Tepe üzerine yapılan birçok yorumlama bu alanın bir ''hac'' merkezi olduğunu savunan fikir üzerine yoğunlaşmaktadır. Aslında yaklaşım doğru olmasına rağmen işlev konusunda sıkıntılar bulunmaktadır. Göbekli Tepe sadece dini bir merkez değil aynı zamanda sosyal bir merkezdir. Alanın küçük bir kısmının açılması sonucu yüzlerle ifade edilecek öğütme taşları ve bunlarla birlikte ele geçen

buluntular bu savı destekler niteliktedir. Schmidt bu buluntuların belli dönemlerde bu alana gelen kişiler tarafından kullanıldığını (dini kullanım) ifade etmiş olsa da sonuç olarak bu malzemeler toplum için kullanılmış ve ayrıca tek amaç için değil birçok amaç içinde kullanılmış olmalıdır. Bu amaçlar arasında dinsel ritüeller, eğlence, düğün, toplantı, kültürel etkinlikler gibi birçok örnek vermek mümkündür. Sonuç olarak anıtsal yapılar tek işlevli değil çok işlevli olmalıdır bu sebeple "Kült Yapıları" kavramı aslında bu yapıları zorlama olarak dini yapılara entegre edilmesine neden olmaktadır. En azından Neolitik Çağ için dini bir yapılanmanın varlığı yok gibidir, varsa da kamusal anıtsal yapıların "çok işlevli" yönünü unutmamak gerekmektedir. Bu nedenle sadece anıtsal/dinsel/inançsal değil aynı zamanda ortak kullanılan ve çok amaçlı olan "Kamu Yapıları" olarak kabul etmek gerekmektedir. Yani bahsi geçen yapılar sadece sosyal alanda değil aynı zamanda sosyoekonomik kavramlarla ilişkili olan ekonomik ve kültürel alanla da ilişkili kavramları da bünyesinde bulundurmaktadır.

ÇÇNA-ÇÇNB Geçiş evresine tarihlenen anıtsal yapıların da ÇÇNA Dönem örnekleri gibi çok işlevli olduğu ve aynı özellikleri sergiledikleri görülmektedir. Ancak bu dönemde anıtsal yapılar yavaş yavaş kompleks yapılar haline dönüşmeye başladığı görülmektedir. Özellikle Jerf El Ahmar (EA 101, EA 53), Dja'de El Mughara (Resimli Yapı), Tell 'Abr 3 (B2), Boncuklu Tarla (Stelli Yapı), Hasankeyf Höyük (3 Nolu Yapı) ve Güsir Höyük (I. evre Yapısı) yerleşim yerlerinde açığa çıkarılan konutların kamu yapılarının etrafında bulundukları ve kamusal alanların yenileme ya da eklemeler yapılarak büyütüldükleri görülmektedir. Nemrik 9 (Geç Tabaka Yapıları) ve Qermez Dere (RAA, RAB, RAD, RAF) yapılarında ise bu kompleks yerleşim sistemine ait herhangi bir veriden bahsedilmemiş ya da bulunmamıştır. ÇÇNA Dönem anıtsal yapılar çevresinde işlenen ya da yapılan tüm organizasyonlar aynı şekilde bu evrede devam ederken bahsi geçen geçiş evresinde yapıların kalabalık nüfusa yetmemeye başladığı ve bu eklentilerin yapıldığı düşünülmektedir. Eklentilere rağmen anıtsal yapılar önemini kaybetmemiş tam tersi daha bir önem kazanmış gibi görülmektedir. Aslında bu eklentiler kısmen ÇÇNB sonlarında anıtsal yapılarda bölünmelerin habercisi gibidir. Anıtsal yapıların bu geçiş döneminde önem kazandığını gösteren en önemli bulgular yapıların süslemelerle

tamamlanmasından anlaşılmaktadır. Bunun yanında iç düzenlemelerde de görülen yer yer değişimler özellikle ÇÇNB sonlarına değin farklılığını his ettirmektedir.

ÇÇNA-ÇÇNB Geçiş evresinin sonunda (Erken ÇÇNB) ise yapılar planlama açısından köklü bir değişim geçirmiş, bazı yerleşimler terk edilmeye başlanmıştır. Yukarıda bahsettiğimiz sosyal çalkantılar bu dönemle birlikte somut olarak kendini göstermeye başlamış ve evre sonunda ise kopmalar yaşanmış gibi görülmektedir. Bu değişimin sebebi sosyal bir takım değişimler gibi görülmekle birlikte farklı veya çok etkenlerin olabileceği de düşünülmektedir. Örneğin, iklim ve coğrafya, hastalıklar, kalabalıklaşan nüfus ve farklı hammadde ya da beslenme kaynaklarına yönelme gibi etkenlerle birlikte kolektif hayatın çöküşü ya da sosyal bozukluklar/değişimler bu dönemde yerleşimlerin terk edilmesine sebep olmuştur. ÇÇNB evresi içinde ele alınan anıtsal yapılar dikdörtgen biçimli ve Geçiş evresinde tanımlanan kompleks yapıların tam örneklerini oluşturmaktadırlar. Bu evreye ait yapılar çoğunlukla Yukarı Dicle ve Orta Fırat' ta bulunurken Kuzey Suriye topraklarında bulunan erken yerleşimlerin çoğu terk edilmiştir. Fakat bu bölgede ve diğer bölgelerde yeni yerleşimler kurulmuş, ancak anıtsal yapıları (konumuz dahilinde olanlar) bulunmamaktadır. Bunlara en iyi örnek ise Akarçay Tepe, Çayönü, Ginnig, Gritille, Hakemi Use, Mezraa Teleilat, Salat Camii Yanı, Tell Assouad, Tell Damishliyya, Tell Halula, Tell Hassuna, Tell Kashkashok, Tell Sabi Abyad, Tell Seker al-Aheimer, Tell Sotto ve Umm Dabaghiyah gösterilebilir. ÇÇNB evresinin anıtsal yapılarına ise Göbekli Tepe (Aslan Payeli Yapı, Güney alanı yapıları), Nevali Çori (H13A, H13B, H13C Yapıları), Harbetsuvan, Boncuklu Tarla (Terazzo Yapısı) ve Çayönü (Terazzo Yapısı) yerleşimleri örnek gösterilebilir. Bu anıtsal yapılar eskinin hedeflerine yönelik çalışmalara devam ederken kendi bünyesinde bulunan ek oda ya da binalar inşa edilerek devasa boyutlara ulaşmıştır. Özellikle Çayönü ve Boncuklu Tarla yapılarında (Terazzolu Yapılar) çok iyi görülen bu özellik depolama yapıları ve Boncuklu Tarla'nın mutfak (Büyük Ev) yapısı ile temsil edilmektedir. Bahsi geçen yapıların hepsinde yapı içi buluntular ele geçmezken çevresinde bulunan ilişkili yapılarda ve açık alanlarda birçok günlük kullanıma ait veri ele geçmiştir.

Genel olarak bakıldığında Neolitik Çağ'ın erken dönemini oluşturan Çanak-Çömleksiz Neolitik Dönem (ÇÇN) anıtsal kamu yapılarında baştan sona sürekli bir devamlılık söz konusudur. Kolektif hayatın varlığını gösteren bu yapılar topluluk için önemli olan birçok organizasyonun merkezi haline gelmiş bir form sergilemektedirler. Yukarıda da ele aldığımız gibi bu yapıların kısmen içinde ve ilişkili yapılarında ele geçen birçok buluntu bu savları desteklemektedir. Bu erken dönemin sosyal hayatını kabaca ele almak gerekirse ilk yerleşimlerden ÇÇNB sonlarına değin tüm etkinlikler, kutlamalar, ritüeller, toplantılar bu yapılarla yürütülürken aynı zamanda yerleşimlerin bir bütün olarak kalmasını sağlamıştır. Bunların dışında ihtimalle toplantılarda kişi ya da kişilere iş bölümleri yapılarak kolektif bir organizasyon yürütülmüştür. Bu iş bölümleri sanatsal çalışmalar, taş alet üretimi, deri dikimi, yemek pişirimi, toplanan ya da üretilen tahılların ekim-biçim ve depolama işlemleri ve hayvanların beslenmesi ya da avlanması gibi birçok unsuru kapsamaktadır. Bu sayılan işler aslında anıtsal kamu yapılarının içinde veya çevresinde yapılan işlerdir. Özellikle bazı işler için Jerf El Ahmar EA 30 yapısıyla ve Boncuklu Tarla Terazzolu Yapı ile ilişikli mutfak yapıları bulunmaktadır. Ölü gömme adetlerinin bazı durumlarda bu yapılara yapıldığı kazılarda kanıtlanmış olsa da bazı yerleşimlerin (Çayönü "Kafataslı Yapı" ve Dja'de El Mughara "Funeral Yapı") ayrı ölü gömme için kullandıkları ölü evleri mevcuttur. Bu nedenle söz konusu yapıların da bireysel veya belli bir kesime ait olmadıkları söylenebilir. Tıpkı anıtsal kamu yapıları gibi bu yapılarda birer kamu yapısı özelliği taşımaktadır. Sadece işlev bakımından değişiklikleri bulunmaktadır.

Çanak-Çömlekli Neolitik Dönem' de ise erken dönemin birçok özelliği yok olmuş gibi görünmektedir. Bu dönem ile beraber yeni kurulan yerleşimler sadece bir arada olma üzerine iken yapılan işler, beslenme ya da diğer aktiviteler açık alanlara taşınmış, anıtsal kamu yapıları ise kullanılmamıştır. Bu dönemin anıtsal kabul edilen yapıları depolama birimleri/yapıları iken bunlar içinde çok işlevliğe ait birkaç buluntu olmasına rağmen yine beslenme ile alakalıdır. Öte yandan çok hücreli olan depolama yapılarının hepsinin ortak kullanım mı ya da bireysel hücreler mi oldukları kesin değildir. İhtimalle bu dönemde kolektif hayat son bulmuş, bireysellik, mülkiyet ve sınıfsal (zengin – fakir) ayırımlar başlamıştır. Bu ayırımlar aslında konutlarla da

desteklenmektedir. Özellikle Mezraa Teleilat, Akarçay, Tell Sabi Abyad ve Tell Halula gibi yerleşimlerde bulunan konutların aynı zamanda gruplaşma gösterdikleri görülmektedir.

7.2.1.2. Açık Ortak Kullanım alanları

Neolitik Çağ'ın her evresinde sürekli kullanılan bu alanlar ya anıtsal kamu yapıları ile birlikte ya da tek başlarına işlev görmüş, günlük işlerin yapıldığı ya da toplantı, eğlence, ritüel gibi kutlamaların, anıtsal kamu yapılarının içine sığmamasından dolayı kullanıldığı, yapıldığı alanlar olarak görülmektedir. Her yerleşimde örneklerinin olduğu bu açık ortak kullanım alanları özellikle Çayönü, Hallan Çemi, Boncuklu Tarla, Nevali Çori, Jerf El Ahmar, Tell 'Abr 3, Dja'de El Mughara ve Tell Qaramel gibi yerleşimlerden çok iyi bilinirken Göbekli Tepe için aynı şeyi söylemek pek mümkün değildir. Özellikle bu sayılan yerleşimlerin büyük bir buluntu grubunun ele geçtiği göz önüne alınırsa aslında ortak kullanıma ait açık alanların azımsanmayacak derece bir öneme sahip oldukları söylenebilir. Çanak-Çömleksiz Neolitik Dönem'de anıtsal yapıların çevresinde bulunan bu alanlar Çanak-Çömlekli Neolitik Dönem ile beraber artık kullanılmayan anıtsal kamu yapılarının yerini almış gibi görünmekle birlikte işlevsel bakımdan da köklü değişimlere uğramış gibidir.

7.2.1.3. Din, İnanç ve Ritüel

İlk insandan günümüze değin varlığı tartışılan din olgusunun aslında Neolitik Çağ ve öncesinde ne denli yansıtıldığı sürekli tartışmalıdır. Çünkü ilk yerleşimleri kuran insanlar bu yerleşimleri beslenme ve bir arada bulunma gibi temeller üzerine kurmuşken din gibi karışık bir olgunun oluşturulması oldukça zaman isteyen bir olgudur. Bu nedenle asıl sorun dinin varlığı ya da yokluğu değil Neolitik Çağ insanın dinin ne denli farkında olduğu, bunu nasıl yansıttığı ve arkeolojik olarak nasıl tespit edildiğidir. Din olgusu terminolojik olarak belli kuralları olan ve buna göre insanı

şekillendiren bir oluşum iken Neolitik topluluklarda bunu tespit etmek ayrı bir sorundur. Elbette bu toplulukların belli kuralları belli yaşayışları vardır ama dinin bunlarda etkisi ne kadardır sorunu ayrı bir yer edinmektedir. Örneğin Göbekli Tepe, Nevali Çori, Karahan Tepe ve Harbetsuvan gibi yerleşim yerlerinde bulunan devasa blok taşlara işlenmiş hayvan ve insan betimlemeleri ve diğer şekiller din ile ne denli ilişkilidir hala ayrı bir sorun olarak durmaktadır. Ya da Körtik Tepe'nin bezeli taş kapları, Boncuklu Tarla'nın hayvan biçimli boncukları, Dja'de El Mughara, Jerf El Ahmar ve Tell 'Abr 3'ün bezemeli duvarları ve son olarak neredeyse her yerleşimde ele geçen hayvan başların din olgusu ile ne kadar ilişkilendirilebilir?

Yukarıda saydığımız nedenlerden dolayı bu başlık altında esasen "Din", "İnanç" ve "Ritüel" kavramları ve bunların Neolitik Çağ'da oluşumları ve arkeolojik olarak yansımaları üzerinde durulmuş ve çoğu araştırmacı tarafından kabul edilen anıtsal yapıların ''Neolitik Çağ Kült Yapısı" yorumlamaları tartışılmıştır. Daha önce de söylediğimiz gibi din olgusu söz konusu tartışmalara girmeden evvel öncelikle "Terminoloji" başlığında ele alınan tanımlamaları ve bununla ilgili fikirleri irdelemek gerekmektedir. Din; Tanrı'ya, doğaüstü veya insan üstü güçlere, kutsal varlıklara inanmayı veya tapınmayı sistemli hale getiren belli değişmeyen kuralları olan bir kurumsallık, Ritüel; 1-) Ayin. 2-) Gelenek haline gelmiş, İnanç; 1-) Tanrı'ya, bir dine inanma, akide, iman, itikat. 2-) İnanılan şey, görüş, fikir. 3-) Bir düşünceye, fikre, görüşe gönülden bağlı olma (Türk Dil Kurumu Sözlüğü). Üç kavram aslında geniş manaları kapsamaktadır. Din bunların tümünü barındıran kurallar ve işleyişle sistemli hale getiren bir oluşumdur. İnanç ise kendi içinde birçok çeşide bölünebilmektedir. Doğa inancı, ahiret inancı, tek ya da çok tanrı inancı, reenkarnasyon inancı, ateizm, deizm, pagan gibi birçok örnek verilebilir. Kısaca inanç çoğunlukla dogmatik ve kuralları olmayan bir oluşumdur. İnsan kendi aklıyla algılayabildiği ya da algılayamadığı her şeye kendi şartları elverdiği sürece inanmaktadır ve bu inanç sistematik değildir. Bu inanç değişmeyen kuralları olan ve inanca sahip toplum tarafından değişmez kabul edilen sisteme dönüştüğünde ise dini oluşturmaya başlamaktadır. Her din kendi içinde inancı ya da inançları oluşturmak zorundadır. Dinin kökeni ve tam olarak ne olduğu üzerine uzun zaman araştırımalar yapan ve "Dinler Tarihi" nin kurucusu sayılan Friedrich Max Müller, dini insanlıkla

birlikte var olmuş ve onun kadar eski kabul etmektedir. Ona göre; din kelimesi asırdan asıra, toplumdan topluma ve kullanıldığı yere göre farklı anlamlar yüklenen ya da yüklenebilen muğlak bir kavramdır (Müller, 1891: 21; 1889: 90; Karataş, 2013: 64). Müller' in oluşturduğu ve tüm süreci hedeflediği tanım ise ; "*Sınırsız olanın çeşitli isimler ve görünüşler altında kavramasını sağlayan, his ve akıldan bağımsız, zihni bir meleke veya temayüldür*" (Müller, 1882: 23; Karataş, 2013: 64).

Neolitik Çağ gibi yazısız bir zaman aralığının hele ki Çanak-Çömleksiz Neolitik Dönem gibi yerleşik hayata adapte olmaya çalışan ve üretim modeline geçememiş veya geçmeye çalışan toplulukların inançlarını ne denli sistemli yaşadıkları tam bir muammadır. Ancak inançla ilgili birçok olgu bulunmaktadır. Ölü gömme adetleri (hediyeleri ile), doğaya olan inançları, ataya olan inançları, kesin olmasa da batıl inançları gibi birçok örnek verilmektedir. Bunlardan bir diğer önemli inançsa "Anıtsal Kamu Yapıları" nın kendisidir (ebatlar, konutlardan ayrı tutulma, süsleme ve heykeller, çok işlevlilikten doğan muhtaçlık gibi).

Din, dört büyük dini kitapta insanlığın var oluşundan ve hatta öncesinden başladığı kabul edilirken J. Balme ve diğerleri (2009: 59-60), M.J. Rossano (2009a: 131-132) gibi araştırmacılar ise dinin Üst Paleolitik Çağ'da anatomik olarak modern insanlar arasında Afrika' da ortaya çıktığını ve göç eden avcı-toplayıcılarla birlikte yayıldığını ifade etmektedir. Ancak bunların ne denli bir uygulama gösterdikleri kesin olarak bilinmemekle birlikte çeşitli inançlarla alakalı saymışlardır. R.B. Lee ve I. DeVore (1968: 3) ise avcı-toplayıcıların aslında din ya da inanışlarına fazla bir ilgi göstermediklerini ve dini inançlarının sürekli geliştiğini ifade etmiştir. Son olarak bu gelişim belli bir zamanda kendini bütün olarak göstermeye başlamıştır. Lee ve DeVore din ile alakalı bu görüşünü bildirirken aslında Neolitik Çağ' ı da hesaba katmış, "orijinal bir din" biçimini temsil edebilecek çeşitli inanç ve davranışların yerleşik hayata geçişe rağmen kendini gösterememiştir, bu sebeple dinin tam olarak ortaya çıkışı belirsizdir. Dinin kökeni hakkında birkaç öneri daha bulunmasına rağmen bazı araştırmacılar dil ve konuşmanın öncesine kadar giden bir süreçten bahsetmektedir. Konuşma ve sözlü iletişimi mümkün kılan bazı genetik ve anatomik değişiklikler yaklaşık yarım milyon yıl önce Neandertallerin ve anatomik olarak

modern insanların en son ortak atasına kadar gitmektedir (Barney vd., 2012: 89; Dediu ve Levinson, 2013: 4-8). Barnard (2012) bu ilkel dilin aslında sembolik düşünceden daha eskiye gittiğini savunmaktadır. Peki, bahsi geçen "semboller ve sembolik düşünce" nelerdir? Alt başlıklarda ayrıntılı ele alınacak olan bu semboller "düşünce" çoğu kişi tarafından din ile ilişkilendirilmiştir (Deacon ve Cashman, 2010: 1-2). Orta Paleolitik'te ilkel insanların dile yakın bir sembolik iletişim düzeyi geliştirdikleri düşünülmektedir (Zilhão, 2007: 2). Erken örneklerde sembolik işaretler mağaralarda kırmızı aşı boyası ile yapılırken Neolitik Çağ' da biraz daha değişmiş (Göbekli Tepe, Körtik Tepe, Jerf El Ahmar, Tell 'Abr 3), ancak bu boya (Dja'de El Mughara, Çatal Höyük gibi) da kullanılmaya devam edilmiştir. Bu kırmızı boyanın kullanımına en erken örnekler Afrika' da Orta Pleistosen (Barham, 2002: 188-189) ele geçerken bununla birlikte Levallois aletlerde bulunmaktadır (Deino ve McBrearty, 2002: 208). Güney Afrika' da bulunan Pinnacle Point' teki pigment kalıntıları 165.000 yıl öncesine gitmektedir (Mc Dougall v.d, 2005: 734-735). Yine Güney Afrika' da Blombos Mağarası'nda bulunan oyulmuş soyut desenler ve delikli kabuklu boncukları içeren toprak boyası düğümleri (nodülleri) 75.000-100.000 yıl öncesine ait sembolik davranışları göstermektedir (d'Errico vd., 2005: 3-4; Henshilwood vd., 2009: 28-29). Bu bulgulardan sonra Afrika'dan yayılan insanlar kendileri ile birlikte dini inançları ve bu inançları kısmen işaret eden sembolleri kendileri ile yaymaya başlamış olacaklardı (Fu vd., 2013: 555-556; Johansson 2011: 53; Lind vd., 2013: 2-3).

Yazı öncesi insanların din ve inançları üzerine yapılan bir deneysel süreçte etnoğrafik kaynaklar kullanılarak araştırma yapılmış, günümüzde çoğu varlığını sürdüren toplamda 33 avcı-toplayıcı kabile hedef alınmıştır (ayrıntılı bilgi için bakınız; Peoples vd., 2016). Uzun süren incelemeler sonunda ise çoğu avcı toplayıcı kabileden elde edilen veriler sonrasında "Animizm", "Öbür (Ahiret) dünya inancı", "Şamanizm", "Atalara tapınma" ve "Tanrılara Tapınma" gibi inançların varlığı görülmüştür. Ancak bunlarda farklı olan seçilen kabilelerin Afrika, Sri Lanka ve Avustralya gibi birbirinden çok farklı yerlerde olmasıdır. Kabilelerde ulaşılan sonuç ortak olmasına rağmen uygulanan yöntemler oldukça farklıdır. Yukarıda sıralanan

inançlar dışında birkaç inanç daha varken bunların çok az uygulandığı ya da sadece terimsel oldukları görülmüştür.

Her ne kadar dinin kökeni ve dağılımı ile ilgili birçok öneri olmasına rağmen hiçbirinin dayanağı yoktur. Bunlar tamamen birer fikir olarak kalmıştır. Çünkü yazının olmadığı çağlarda insanların her eylemi kısmen dinle bağdaştırılmış ve bunun üzerine birçok öneri sunulmuştur. D. Lee (1989: 18-20), pek çok avcı toplayıcı grup kendi başına çok az din kavramına sahiptir veya hiç yoktur, ancak dini bir boyut genel olarak normal faaliyetlere nüfuz eder ve günlük yaşamla olağan biçimde devam eder, şeklinde bir öneride bulunmuştur. Aslında bu öneri düşüncemize uymakla birlikte biraz daha genelleme yapmaktadır.

Neolitik Çağ öncesi dönemlerde olduğu gibi bu çağ içinde de din ile ilgili kesin bir durum söz konusu değildir. Farklı avcı-toplayıcıların bir araya gelerek oluşturdukları yerleşimlerde birden fazla inanç bulunduğundan ortak bir payda da nedenli buluştukları bilinmemektedir. Ancak avcı-toplayıcıların üretime geçtikleri döneme kadar sürekli hayvanlarla ya da doğa ile iç içe olduklarından "Animizm" inancını benimsedikleri düşünülmektedir. Bunun dışında Anıtsal yapılarda Jerf El Ahmar örneği dışında insan gömüsüne (gömü mü ya da bilinçli bir uygulama mı olduğu kesin değildir) denk gelinmediğinden genel olarak yerleşimi ele aldığımızda ahiret inancına yönelik ölü gömmelerin yapıldığı öne sürülmektedir. Kesin kanıtları olmamasına rağmen bir atalara tapınmadan bahsetmekte mümkündür. Örneğin Göbekli Tepe, Nevali Çori ve Harbetsuvan gibi Orta Fırat Havzasında bulunan ve içlerinde "T" biçimli büyük payelerin yer aldığı yerleşimlerde bunlara ait örnekler gösterilebilir. Çoğu araştırmacı ki özellikle K. Schmidt bu "T" biçimli payelerin insana benzediğini söylemektedir ki bazı payelerde insan uzuvlarının verilmesi aslında bunu destekler niteliktedir. Keza bu payeler üzerinde yer alan hayvan betimlemeleri de ruhani bir durum sayılabilir. Bu şekilde düşünülünce bir bakıma bu araştırmacılar geçerli kabul edilebilir; çünkü payeler insan biçiminde "ataları" gösterirken her paye üzerinde bulunan hayvan ve hayvanlar o atanın ruhuyla ilişkilendirilerek bir "Animizm" inancı oluşturulmuştur. Peki, asıl soru neden atalara vahşi, yırtıcı ve güçlü hayvan ruhlarını yüklemek yerine genelde av olan küçük

hayvanlar ve böcekler yüklenmek istesin ki? Bir başka soru ise neden sadece bir bölgede böyle bir din anlayışı varken diğerlerinde böyle örnekler kullanılmamış veya farklı bir yapıda kendini göstermektedir? Aslında her iki sorunun cevabı bölgesel değişiklik, kapalı kültür ve sanat ya da süsleme anlayışından kaynaklanmaktadır. Her bölgenin yerleşiminde "Animizm" ile ilgili bulgu bulmak kolaydır; çünkü buluntuları istediğimiz gibi yorumlamak ve onlara güçlü kanıtlar olmadan bir şeyler yüklemek buluntuları kendi kontekstleri içerinde irdelemek daha karmaşık bir araştırma metodu ve daha az yorumlamalara neden olmaktadır. Ancak bu durumlar yine de tam bir din olgusunu göstermemektedir ve daha çok sembolik ve kültürel öğelerle ilişkili gibi durmaktadır. Buna ek olarak dinsel animizmi merkeze alan bir yaklaşımla öne sürülen teoriler tamamen inançsal yorumlama üzerinden yapılmış, yerleşimler ve bölgeler arası farklılıklar göz ardı edilmiştir. Çünkü Göbekli Tepe gibi yerleşimlerde oldukça büyük anıtlara yapılan uygulamalar diğer yerleşimlerde taş kaplara, boncuklara, taş objelere, kemik objelere ve hatta mağara duvarlarına yapıldığı görülmektedir. Bu sebeple bu yerleşimlerde ki motifsel uygulamaların görsel ve sanatsal yönü daha ağır basmaktadır. Kısacası ortak motifler farklı bölgelerde farklı objeler üzerinde ve farklı sanat anlayışı ile kendine yer edinmiş gibi görülmektedir.

Din ve inanç arasında oldukça sıkı bir bağ varken günümüz işlenişinde dinin tanımı eski insanları karşılamamakta ya da eski insanlar inançlarını kurallar ile belirlememiş ve buna göre yaşamamıştır imajı çizilmektedir. Çoğu Neolitik Çağ yerleşmesinde ele geçen bulguların din veya inançla ilgili olduğu düşünülmesine rağmen asıl sorun dinin bu dönemde ne denli etkili olduğu ya da olmadığı ve arkeolojik verilerin bu olguyu ne kadar yansıttığıdır. Üstelik bir takım din bazlı yorumlamalar arkeolojik verilerin yorumlanması sırasında öne sürülen soru ve sorunsalları sorunları arkeolojik veriler üzerinden yorumlanın basit bir yolu haline dönmektedir. Bu sebeple yazı öncesi dönemde din, inanç ve ritüel gibi sorunlu kavramların daha iyi araştırılıp buna göre sınıflandırılması yapılmalıdır. Sembolizm ve din arasındaki ortak yanların ve farklılıkların hem terminolojik hem de yorum bazından netleştirilmesi gerekmektedir. Neolitik Çağ ile ilgili bir diğer kavram ise "Ritüel" dir. Ancak bu kavram din kavramı gibi sorunlu değil aksine bazı arkeolojik kanıtlarla oldukça sağlam biçimde ispatlana bilmektedir. Ama her ritüelin dinle

ilişkisi yine sorunludur. Ritüel bir yöneticin taç giyme töreni veya erişkinlik yaşına ulaşan bir grubun bu dönüşümü bir ritüel yaparak kutlaması gibi bir takım olayları da kapsayabilmektedir.

Arkeolojik olarak bakıldığında örneğin Çayönü "Kafataslı Yapı" ÇÇNA Dönem'de ölüler için inşa edildiği düşünülen, ancak uzun süre kullanılan çok işlevli bir kamu yapısına dönüşen ve yine ÇÇNB Dönem'de de ölü evi olarak kullanılmaya devam edilen bir yapıdır. Bu yapının ritüelle olan ilgisi ise insan gömülerinin özel bir yapı içine yapılmasından kaynaklıdır. Benzer bir bina yine Dja'de'de tespit edilmiştir. Bu bağlamda öne sürülebilecek bir diğer durum ise çok işlevli kamu yapılarının bazılarında bulunan taş küvetler ve kanal yapılarıdır. Taş küvetlerle ilgili kesin bir söyleyemesek de kanalların devasa boyutlarda ki gömülü yapıların içinde biriken suları atmakta kullanıldığını söyleyebiliriz. Ancak bazı araştırmacılar bu kanalların özellikle sıvı ritüelleri için kullanıldığında hem fikirlerdir. Her iki önerinin de olma olasılığı vardır. Ritüellerin uygulandığı bir diğer yer ise kanıtlarının olmamasına rağmen çalışmanın başından beri değinildiği gibi, yapıların içi ve dışında bulunan açık alanlarda yapılan eğlenceler ve kutlamalar gibi ritüellerin yapılmasıdır. Bu bağlamda ritüelin varlığı kamu binaları ve sembolik objeler ile bağlantılı olarak öne sürülmüş olmakla birlikte arkeolojik olarak, en azından prehistorik dönemler için, tespit edilmesi zor bir durumdur ve sadece teorik kalmaktadır.

Çalışmanın çoğu yerinde özellikle değinildiği üzere anıtsal yapıların "kült" yapıları olarak kullanıldıklarına dair inanış ve öneriler bulunmaktadır. Ancak baştan sona sunduğumuz tüm veriler aslında yapıların kullanımda olduğu dönemlerde "din" olgusunun kuralcı, hayata yön verici ve toplumda her şekilde etki eden yönünün olmadığıdır. Keza bazı inançların ve bu inançlara bağlı ritüellerin varlığı öne sürülmekte olmasına rağmen bunlar genellikle toplum tarafında genel olarak yapılan pratiklerdir ve kişiye özgü durumlar değildir. İhtimalle konumuzu ilgilendiren anıtsal yapılarda uygulanan birçok işlevin yanında bir takım ritüel uygulamalar da yer almaktadır. Yani anıtsal kamu yapıları çok işlevlidir ve bu sebeple de bu yapıların

"Kamu", "Community=Topluluk" gibi kolektif hayatı simgeleyen adlandırmalar kullanmanın daha iyi olacağı kanısındayız.

7.2.1.4. Neolitik Çağ'da Eşitlikçi Toplum ve Sınıfsal Ayırımlar Var mıdır?

Neolitik Çağ öncesi, daha doğrusu ilk yerleşimlerden öncesine ait dönemler için eşitlikçi ya da sosyal ayırımların olup olmadığı hakkında somut veriler oldukça azdır. Ancak küçük gruplar halinde yaşayan insanların tıpkı yerleşik hayatta olduğu gibi bir takım paylaşımları ve kuralları olmalıdır. Örneğin günümüz ailesini ele aldığımızda haneye giren her besinin aile içinde paylaştırılması ya da ortak kararlar alınması gibi. Ancak yine de bu modern ailelerde bir ya da iki yöneticinin varlığı (baba-anne) bilinmektedir. Tabi ki günümüz şartlarında hane, aile veya topluluk içinde çoğunluğun aldığı kararlarda vardır. Yani bazı sosyal organizasyonlar ortak kararlar üzerinden yürütülmektedir. Yerleşik hayat öncesi durumda buna benzer olmalıdır. Geçmişten gelen deneyimler ihtimalle yerleşik hayatta devam ettirilmiş ve nüfus yoğunluğuna, birden fazla ailenin varlığına bağlı olarak anıtsal kamu yapılarına ihtiyaç duyulmuş ya da anıtsal kamu yapılarından sonra yerleşime ihtiyaç duyulmuş olunmalıdır. Her iki durumda da yerleşimde karar alıcı bir gücün varlığı aşikârdır, çünkü devasa anıtsal yapıların kurulması ya da yerleşimin kurulması çok fazla iş gücü gerektirmektedir ve kolektif olduğu düşünülmektedir. Bu iş gücü yerleşim sakinlerinin bir araya getirilip, ortak bir çalışma ile üretildiği ve ortak kararlar sonucu oluşturulduğu fikrini kanıtlar niteliktedir.

Thomas Mayor (2013: 228), avcı-toplayıcı toplulukların irili ufaklı küme ya da kümelerden meydana geldiğini savunmuştur. Bu kümelerin devleti veya şekillendirilmiş kanunları yoktur. Küme ya da kümelerde hemcinsleri arasında daha çok saygı duyulan ve karar alıcı kişi ya da kişiler vardır. Ancak bu kişiler unvanı ne olursa olsun o toplum içindeki diğer kişilerden çok fazla ayrıcalıklara sahip değildir. Morton H. Fried (1967:83-84), herhangi bir küme veya topluluk lideri/liderleri kendi isteklerini diğer üyelere zorlama ile yaptırma yetkisine sahip değildir.

Mayor ve Fried bu açıklamaları özellikle modern dünyanın avcı-toplayıcı toplulukları üzerine dile getirmelerine rağmen aslında geçmiş aynı toplulukları da özetlemişlerdir. Erken Holosen 'in avcı-toplayıcıları ihtimalle kendi içlerinde oluşturulan birkaç kişilik gruplar ya da tüm kişilerin katıldığı toplantılar sonucu oluşturdukları kurallar ile yaşamış, ancak yine de bunların temeli kesinlikle gelenek ve deneyimlerle belirlenmiştir, geleneksel topluluklarda gözlemlendiği gibi. İlk avcı-toplayıcılardan Erken Holosen'e değin kurallar benzer olmalıdır. Bahsi geçen kurallar/normlar toplumun ortak yararlarına bağlı kalınarak yapılmış olunmalıdır. Bu sebeple her birey eşit haklara sahip ve toplumun ortak menfaatine bağlıda kalmak zorundadır. Kısacası bu toplumlarda eşitlik varken özgürlük kısıtlıdır. Daha önce de dediğimiz gibi bu durum ihtimalle iç çalkantılara sebebiyet vermiş olabilir.

Erken Neolitik Dönem' de etkin olan kolektif hayatın getirilerinden olan Anıtsal Kamu Yapıları aynı dönemin karar alıcı unsurlarının merkezi olmalıdır, bilhassa banket ve benzeri iç mimari unsurlar küçük grup toplantılarına işaret etmektedir. Bu sebeple bu dönemin sosyal bir yapısı olduğu düşünüldüğü kadar bir bakıma aslında primitif bir karar alıcı sınıfın varlığı da, yine geleneksel toplumlarda olduğu gibi, kabul edilmelidir. Bu yönetici sınıf günümüz şartlarında görülen tipi ile değil yerleşimin yaşlıları, becerileri ya da fiziksel gücü ile ön planda olan kişiler tarafından oluşturulan bir grup olabilir.

Ian Kuijt (2002: 312-313), hiyerarşi ve eşitlik kavramlarının birbiri ile ilişkili olduğunu ve neredeyse her toplumda birlikte bulundukları etnografik çalışmalarla ortaya çıktığını savunmaktadır. Keza bu düşünce çalışmada ele alınan ve açıklanan örneklerle de görülmektedir. Neolitik Çağ yerleşmelerinde kısmen heterarşi görünümü varken belli gruplar arası hiyerarşiden de bahsetmek gerekmektedir. Ian Kuijt (2002: 314-315) Neolitik Çağ'daki sosyal farklılaşmanın, ritüel uygulayıcılarının, sivil liderlerin veya belki hane/topluluk yaşlılarından kaynaklandığını düşünmektedir. Anıtsal yapılar gibi çok insan gücü gerektiren oluşumlarda ise bir liderin yön vermesi gerektiğini savunmaktadır. Bu durum aslında birçok araştırmacı tarafından da ele alınmıştır (Bakınız; Byrd, 1994; Özdoğan ve

Erim-Özdoğan, 1989; Rollefson, 2002: 165-167; Voight, 2002: 253, Kuijt, 2002: 312-314).

Neolitik Çağ'da Avcı-Toplayıcı Göçebe toplum, Avcı-Toplayıcı Yerleşik Toplum ve Üretici Toplum' un ne denli eşitlikçi oldukları tam bilinmese de yukarıda ele aldığımız çoğu başlıkta sunduğumuzu önerilerden yola çıkılarak "kolektif/ortak yaşam" dan dolayı kısmen varlığı tahmin edilmektedir. İnşaların yapılışı, avcılık ya da tarımın yürütülmesi, sanatsal işler, alet üretimi ve bunlar gibi birçok etken toplum arasında paylaştırılmış ya da beceriye göre yapılmıştır.

7.2.1.5. Neolitik Çağ İnsanı Ataerkil mi Anaerkil mi?

Neolitik Çağ toplumları ya da kültürleri için kesinlik kazanmamış bir diğer sorunsal ise yerleşimlerde ya da toplumlarda kadın-erkek eşitliği ya da cinsiyet ayrımıdır. Yazısız dönemlerde bu olguları anlamak bir hayli zor olsa da aslında bir takım buluntu grupları ve bezemelerden birkaç sonuç elde etmek mümkün gibidir.

Niaux, Trois Frères, Cabrerets ve Lascaux (Eliade, 2015, s. 29-30) gibi mağaralarda ortaya çıkarılan Paleolitik Çağ duvar resimlerinde hayvanlar ve insanlar birlikte işlenirken insanların cinsiyet ayırımları belirgin gösterilmemiş, ancak hayvanlarda özellikle Niaux Mağarasında bulunan bizon, at gibi hayvanlarda erkek üreme organı vurgulanmıştır. İnsan motiflerinde ise üreme organlarında ya da fiziksellik anlamında belirgin bir ayırım olmamasına rağmen tıpkı Lascaux örneklerinde ki gibi kadın göğüs kısımları da belirgin değildir. Bu sebeple daha çok erkek motiflerini andırmaktadır. Bu durum Neolitik Çağ yerleşimleri içinde geçerli bir kanıdır. Özellikle Çanak-Çömleksiz Neolitik Dönem' de belirgin bir erkek cinsiyeti işleyişi varken geç dönemlerde kadın daha ön plana çıkmaktadır. Özellikle erkek üreme organı ve kadın göğüsleri bunlarda en belirleyici fiziksel unsurlar olarak görülmektedir (Falluslar, Kadın ve erkek heykelcik/figürünler gibi).

Üst Paleolitik Dönem'e tarihlendirilen bazı mağara boyamalarında ve taşınabilir tasvirli eserlerde bulunan insan figürleri çoğunlukla şaman olarak

yorumlanırken hayvan maskeli ve kostümlü şaman ya da hekimlerin erkek, tamamen ya da yarı çıplak verilen tasvirlerin ise kadınlara ait olduğu ve genellikle ebelikle alakalı şamanlar olduğu vurgulanmaktadır (Marshack, 1972: 311; Kolankaya-Bostancı, 2014: 192). N. Kolankaya-Bostancı'ya göre (2014: 192), avcı-toplayıcı topluluklarda sıklıkla görülen kadın şamanların, ataerkil toplumlar belirmeden çok daha önce var olduğudur. Bunu ise şamanların genel görevlerinin (ruhlar ve doğaüstü varlıklarla iletişim kurma, hastalıkları iyileştirme, hayvanları kontrol etme, iklim değişiklikleri gibi) erkekten çok kadınla ilişkili olduğunu ve kadını işaret ettiğini savunmaktadır. Her ne kadar Paleolitik Çağ için böyle bir var sayım yapılsa da bu çalışmada ele alınan çoğu yerleşimde özellikle erken dönem yerleşimlerinde bahsi geçen Şamanist uygulamaların cinsiyet ayrımını belirlemede bir özellik olamayacağıdır. Daha çok maddi kalıntılar üzerinden bakıldığında özellikle Göbekli Tepe, Nevali Çori, Körtik Tepe, Çayönü, Tell 'Abr 3, Jerf El Ahmar, Tell Sabi Abyad, Akarçay Tepe ve Mezraa Teleilat gibi yerleşimlerde ele geçen bulgular sayesinde Neolitik Çağ cinsiyet uygulamaları hakkında bilgi elde edilebilmektedir. Göbekli Tepe'nin devasa dikmeleri üzerinde bulunan hayvanların çoğunlukla eril işlendiği görülmektedir. Dişil bezeme ise daha geç döneme tarihlendirilen Aslan Payeli yapı içinde seki/merdiven yapısının basamağı üzerine işlenen doğum yapan ya da üreme organı vurgulu betimlenen kadın motifi bulunmaktadır. ÇÇNA-ÇÇNB Geçiş evresine tarihlenen A, B, C, D yuvarlak yapılarında bulunan hayvanların çoğunda üreme organlarının ereksiyon halinde verilmesinden, söz konusu hayvanların eril olduğu anlaşılmaktadır. Aynı uygulama bu alanlarda ele geçen domuz heykellerinde de görülmektedir (Schmidt, 2007b). Nevali Çori yerleşiminin anıtsal yapılarında ortaya çıkarılan dikmelerin de tıpkı Göbekli Tepe dikmeleri gibi insan şeklinde yapıldığı kabul edilmektedir. Özellikle bu dikmeler üzerine işlenmiş kabartmalar tıpkı insan uzuvları gibi şekillendirilmesi bu savı destekler niteliktedir. Nitekim her iki yerleşimde ele geçen heykeller/yontular konumuz gereği daha ön plana çıkmaktadır. Nevali Çori anıtsal yapıları içinde toplamda 11 adet olarak ele geçen kireçtaşı yontular özellikle erkek üreme organları ile bir ataerkil durumu göstermektedir (Hauptmann, 1993: 57-67). Bununla birlikte Göbekli Tepe buluntuları da bu bölgenin bir ataerkil kültürü izlediğini düşündürebilir. En azından ÇÇNB sonlarına değin buluntular bunu göstermektedir. Tell 'Abr 3 yerleşiminin

ÇÇNA-ÇÇNB Geçiş evresine tarihlendirilen “B2” kamu yapısında bulunan bezemeli levhalarında ceylan tek başına işlenirken, panter levhalar ikili ya da üçlü motiflere sahiptir. Yartah bu panterlerden ikili olanın eril ve dişil olarak yorumlamış bir çift olabileceğini vurgulamaktadır (Yartah, 2013: 130-131). Ancak bahsi geçen ikili ya da üçlü panter sahnelerinde cinsiyet belirten herhangi bir ayrıntı yoktur. Jerf El Ahmar yerleşiminin ÇÇNA-ÇÇNB Geçiş Evresine tarihlendirilen “EA 100” kamu yapısında tıpkı Tell ‘Abr 3 “B2” yapısında olduğu gibi sekilerin dış yüzünü kaplayan levhalar ve bu levhalar üzerinde stilize insan bezemeleri bulunmaktadır. Kazıma bezeme ile yapılan bu motiflerde genellikle başsız olmalarına vurgu yapılmış, ancak verilen görsellerden birinde oturur gibi görünen insan motifinde erkek üreme organları belirgindir (Stordeur, 2015: fig. 110/4). Ayrıca bu yerleşimde ele geçen birkaç figürün olmasına rağmen sadece baş kısımları bulunan, ancak cinsiyetleri tam anlaşılmayan buluntularda bulunmaktadır. Bahsi geçen baş kısımlı figürlülerin yüz anatomisi bunların erkek olduklarını düşündürmektedir (Stordeur, 2015: 354, fig. 111). Ancak bu yerleşimde EA 30 içinde ele geçen başsız iskeletten yola çıkılarak ve EA 100 içinde bulunan başsız insan motiflerini eklersek bir tür kurban ya da farklı bir ritüelin varlığını söylemek mümkündür. Sadece baş kısmı olan bu figürünler ise bu uygulamalarla alakalı olmalıdır (Stordeur, 2015: 354, fig. 111). Bunlardan yola çıkılarak erkeklerin kurban edilmesi gibi bir sonuca ulaşmakta mümkündür. Kuzey Suriye Bölgesi Orta Fırat gibi kesinlik gösteren kanıtları yoktur. Ancak yukarıda ele alınan verilerden yola çıkılarak en azından ÇÇNB başlarına değin bir ataerkil kültürden bahsetmek mümkündür. Yukarı Dicle Vadisi’nde ise durum biraz daha karmaşıktır. Bu bölge yerleşimleri mimari öğelerde pek bir motif kullanmadıklarından daha çok küçük buluntular ya da taş kaplar üzerine işlenen sahnelerle çözümlenebilir. Ancak bahsi geçen buluntuların konumuz olan anıtsal yapılarla pek bir bağlantısı olmadığından kısaca bahsi geçen buluntular üzerinden bir birkaç çıkarım yapmak yeterli olacaktır.

7.3. Neolitik Çağ'da Anıtsal Kamu Yapıları Üzerinden Sosyo-Ekonomik Faaliyetlerin Açıklanması

Yukarı Mezopotamya Bölgesi Neolitik Çağ'ı ve öncesi dönemlerde oluşturulan ekonomik faaliyetler sürekli olarak iklime ve coğrafyaya bağlı olarak değişmiş, bu değişimler kısıtlı alanlarda değil, bölgenin ve hatta Yakındoğu'nun tamamında aynı şekilde seyretmiştir. Bölgenin en erken yerleşik örnekleri Proto-Neolitik ya da Epi-Paleolitik döneme ait olduğu için bu dönemlerden itibaren ve anıtsal kamu yapıları çerçevesinde ele alınmaya çalışılmıştır. Ancak bahsi geçen olguların çok daha erken dönemlerden başladığı unutulmamalıdır. Çalışmanın zamansal ve coğrafi sınırlılığının dışına fazla çıkmadan bazı çıkarımlar ve öneriler oluşturulmuştur.

7.3.1. Geçim/Yaşam Ekonomisi

İnsanlığın var oluşundan günümüze değin yaşamın en önemli olgularından biri olan geçim ekonomisi, sürekli insanların ihtiyaçları ya da hayatta kalma dürtüsü etrafında şekillenmiştir (Tablo 6).

Zamansal süreçte geçim ekonomisi farklı şekillerde değişimler geçirmesine rağmen eskiden kopma yaşanmamış, yeni üretilen yöntemler eski ile birlikte devam ettirilmiştir. Kişi ya da kişilerin o anki ihtiyacına göre farklı yöntemler bulunmaktadır. En erken dönemlerde avcılık ana yöntemi oluştururken onun birlikte toplayıcılıkta kullanılmıştır (Willcox, 2000). Epi-Paleolitik Çağ'da ise bu yöntemler kendilerini farklı aletlerle birlikte göstermesinin yanında ilk evcilleştirme faaliyetlerini de içermektedir. Evcilleştirme sadece hayvanlar üzerinde oluşturulan bir yöntem değil aynı zamanda tahıl, yabanıl otlarında üzerinde denenmiştir. Şuan için en erken evcilleştirme örneklerinin sürekli hayvanlar üzerinden anılması, bu evcilleştirilen bitkilerin geri planda kalmasına vesile olmuştur. Ancak son dönem çalışmaları bu durumu açığa çıkarmaya başlamıştır. Geçim ekonomisi Neolitik Çağ öncesi ve başlarında ele alınan yerleşimler ve çeşitli araştırmalar sonucu kronolojik olarak gelişmiştir. Ancak her ne kadar gelişkinlik ve değişkenlik yaşarsa yaşasın dört

ana tipte kendini göstermiştir. Erken dönemlerde etkili olan avcılık ve toplayıcılık zamanla avcı ve üreticiye, bundan da tamamen üreticiye geçişi göstermektedir (Willcox, 2000). Ancak her ne kadar değişimler bu şekilde görülse de üreticilikte diğer olguların devam ettiği görülmektedir.

7.3.1.1. Neolitik Çağ Temel Sosyo-Ekonomisinin Kronolojik İlerlemesi

Yukarı Mezopotamya Bölgesi için oldukça sıkıntılı bir konu olan, ancak birçok bulgusuyla varlığı kesin olan birçok geçim ekonomisi modeli oluşmaktadır. Bunlar birbiriyle ilişkili olduğu kadar farklılıklar göstermektedir. Aslında bir yandan da dönem toplumlarının sosyal işleyişlerini de açıklamaktadır. Anıtsal kamu yapıları çerçevesinde ele alınan bu yaklaşımlar temelde kendi içlerinde iki ana başlık olarak toplanmıştır. Bir genelleme sonucu oluşturulan bu başlıklarda bölgesel ya da yerel farklılıklar nerdeyse yoktur. Bu sebeple ele alınan tüm coğrafyayı ilgilendirmektedir.

7.3.1.1.1. Avcılık ve Toplayıcılık

İlk insanların yaşamlarını devam ettirmek için oluşturdukları ilkel yaşam modelini oluşturan bu grup aslında günümüze değin devam etmektedir. Sadece farklı şekillerde kendini göstermektedir. Bir spor dalı ya da alternatif tıp olarak görülebildiği kadar bazı toplulukların günümüzde bile yaşam modelini göstermektedir.

Yukarı Mezopotamya Bölgesi'nde Geç Epi-Paleolitik dönemde oldukça yaygın olarak izleri bulunan bu uygulama çoğunlukla insan yapımı aletlerle sürdürülmüştür. Ele geçen aletlerde bir Natuf ve Khiamian etkisi varken ÇÇNA ile yerel alet özellikleri kendini göstermeye başlamıştır. Mızrak uçları, ok uçları, deliciler, kesiciler (orak, bıçak vb.) ve kazıyıcılar (deri için) gibi alet tipolojisi görmek mümkündür (Bar-Yosef, 1998). Toplayıcılık ise avcılık gibi en eski yöntemlerden biridir. Özellikle Paleolitik Çağ'da avcılık bulguları gibi toplayıcılık

bulguları (öğütme taşları, havanelleri, vurgaçlar) ele geçmiştir. Bunlar dışında özellikle ÇÇNA yerleşimlerine ait anıtsal kamu yapılarının çevresinde, açık ortak kullanım alanlarında çok fazla hayvan kemikleri ortaya çıkarılmıştır. Ortak bir tüketimden ve ortak bir avlanmadan bahsetmek mümkündür. Aynı durum toplama işlemleri içinde geçerlidir. ÇÇNA ve öncesinde depolama birimleri fazla değilken, bulunan örnekler kamu yapısında, çevresinde ve konutlar arasında bulunan küçük alanlarda biriktirilmiştir. Depolama alanlarının erken dönemlerde az olması, günlük ihtiyaçları karşılayacak bitkilerin toplanmasını ve mevsimsel değişkenliğe göre elde tutulmasına bağlanabilir. ÇÇNA sonlarında bu durum daha gelişkin bir hal almaya başlayarak sisteme oturtulmuş gibidir. Özellikle depolama yapılarında artış, üreticiliğin gelişmeye başladığını gösterirken aynı zamanda Dja'de, Jerf El Ahmar gibi yerleşimlerde avcılık aletleri ile birlikte toplayıcı (orak vb.) aletlerin arttığı görülmektedir.

Avcılık ile ilgili aletlerin yanında ele geçmeyen, ihtimalle organik olarak üretilmiş av araçlarının varlığı da akla gelmektedir. Özellikle görsel sanatlarda denk geldiğimiz, ancak farklı yorumlamalar sebebiyle dikkat edilmeyen av araçları gibi. Çalışmada ele aldığımız yerleşimlerde örnekleri bulunmayan, ancak açık şekilde bir yerleşimde verilen görsel öğeler gibi. Göbekli Tepe yerleşiminin devasa ÇÇNA, ÇÇNA-B geçiş evresi yapılarında bulunan "T" biçimli payelerde kabartma olarak verilmişlerdir. Bunlar ağlar ve köpek kullanımı olarak göze çarparken kazıcısı tarafından ağlar "yılan buketleri", köpekler ise farklı yorumlanmıştır. Göbekli Tepe, Paye 10 (Schmidt, 2007b: 129) üzerinde yer alan bir sahne de üç köpek ve bir yaban domuzu işlenmiş, köpeklerden birinin kuyruğu havada, halka biçiminde verilmiştir. Yaban domuzu avı sahnesi olarak yorumlanan bu sahnenin köpek evcilleştirmesine ve avcılıkta kullanıldığına dair kanıtlar sunmaktadır. Ancak kazıcısı ve bazı araştırmacılar tarafından yerleşimde evcilleştirmeye ait kanıtlar olmadığı söylenmektedir (Schmidt, 2007a: 115; Von den Driesch ve Peters, 1999). Paye 12' de ise beş kuşun bir ağla yakalanma sahnesi canlandırılmıştır (Resim 80/3). "T" biçimli payenin baş kısmına yapılan bu bezeme, alanı tamamen doldurmak için yapılmış gibi görünmektedir. Sadece kuş dizisine ve kuşların doğal ortamına yer verilmiştir. Sahnenin büyük çoğunluğunu kaplayan ağ benzeri bezeme üst kısımda

yer alırken kuşlar her an uçmaya hazır pozisyonda, ayakları hareket eder vaziyette verilmiştir (Resim 80/3). Kuşların altında ise ihtimalle kendi doğal alanları, kayalıklar veya taşlar da verilmiştir. Beş kuş bu kayalıklar üzerinde sıralı olarak, üstlerinde bulunan ağla bir" ağla kuş avı sahnesi" betimlenmiş olmalıdır (Schmidt, 2007b: 139-140). Benzer bir durum Paye 33 üzerinde yer alan sahneler içinde söylemek mümkündür. Ağların çok iyi işlendiği Paye 1 üzerindeki betimleme bir keçi/koçun yakalanması ile ilgili gibi görülmektedir. Ancak Schmidt sahneyi, yılan örgüsü olarak ele almış, keçinin dağa tırmanışı olarak nitelemiştir ve "Günah Keçisi" mitolojisiyle bağdaştırmıştır. Schmidt'in yılan olarak yorumlamasının sebebi ise üçgene benzer başların bir yöne kıvrımlı ilerlemesi neden olmaktadır (Schmidt, 2007b: 119). Ancak bahsi geçen sahnede yılan hattı veren bir durum yoktur, daha çok baklava dilimi gibi yayılmış, iki tarafına ağırlıkların (Schmidt'in yılan başları dedikleri) bağlandığı ilkel bir ağ biçimini göstermektedir (Bakınız, Schmidt, 2007b: 177, Res. 45)

7.3.1.1.2. Evcilleştirme ve Üreticilik

Evcilleştirme genel olarak erken dönemlerde insana yabancı olan canlıların kontrol altına alınması olarak tanımlanabilir. Bu durum sadece hayvan evcilleştirmesi olarak değil aynı zamanda bitkilerinde evcilleştirilmesi şeklinde olmalıdır (Bar-Yosef, 1998: 164; Willcox, 2000:124). Yukarı Mezopotamya'da MÖ. 11. Bine tarihlendirilebilecek ilk bitki evcilleştirmeleri, yabanıl bitkilerle birlikte oluşturulmuş gibidir. Hayvanlarda ise erken örnekler köpek, at gibi hayvanlarda görülürken bu durum hem bitkiler hem de hayvanlar için değişime sürekli açıktır.

Yukarı Mezopotamya Bölgesi'nde ise ilk evcilleştirme izleri, ilk köy ya da yerleşimlerle birlikte seyretmektedir. Ancak bunların sistemli olarak sürekli yapılması kendini ÇÇNA sonlarında his ettirmektedir. Yerleşim yerlerinde depolama birimlerini artması üreticiliği göstermesine rağmen avcılığın daha etkin olduğu görülmektedir (Willcox, 2000: 124). ÇÇNB ile üreticilik daha yaygınlaşmaya başlamış ve bu durum yerleşimlerin sosyal organizasyonlarında derin etkiler

bırakmıştır. Özellikle çoğu erken dönem büyük köyleri terk edilmeye başlamış ya da eski etkisini yitirmiştir. ÇÇNB sonlarında üreticilik bir nevi çiftçi yaşama dönüşmüş ve arkeolojik açıdan verilerin kesildiği gözlemlenmektedir. Bu durum üreticilikle birlikte zenginleşen hayvan evcilleştirmesine bağlı olarak (her iki durum dahil) kişinin ya da kişilerin mülkiyet anlayışı geliştirmesi olarak yorumlanmaktadır (Bar-Yosef, 1998). ÇÇNA ve ÇÇNB'nin erken dönemlerinde kısmen etkili olan "Kolektif Hayat" etkisini yitirmiş gibi görülmektedir. Çanak-Çömlekli Neolitik Dönem ile birlikte oldukça etkili bir hale gelen üreticilik ve evcilleştirme (çiftçilik) daha da ön plana çıkmaya başlamış, bu durum anıtsal yapıların kaybolmasına ya da parçalanmasına sebep olmuştur (Roaf, 1990). Depolama yapıları yerleşimlerde oldukça geniş yer tutarken hanelerde bile depolama birimleri ortaya çıkmaya başlamıştır. Alet üretiminde de çok yönlü değişimler yaşanmıştır (çanak-çömlek üretimi, orak, bıçak, öğütme taşları gibi).

7.3.1.2. Neolitik Çağ Sosyo-Ekonomisinin Kronolojik Yaşam Modelleri

Yukarıda genel başlıkları ile ele alınan Geçim Ekonomisi bu başlık altında ayrıntılı ele alınmış ve bunlarla birlikte görülen genel değişimler irdelenmiştir. Yukarıda açıklanan öneriler dışında eklemeler yapılmamış, sadece gözlemler neticesinde oluşturulan başlıklara ve simgeledikleri oluşumlara kısaca değinilmiştir.

7.3.1.2.1. Göçebe Avcı-Toplayıcı Yaşam Modeli

Bu yaşam modeli, Yukarı Mezopotamya için tam olarak bilinmemesine rağmen etkilerini çok iyi his ettirmektedir. En eski ve en uzun yaşam modelini oluşturan olgular avcılık en önemli etken iken beraberinde toplayıcılıkta yapılmış, genelde MÖ 13 binlerden öncesine ait bir modeldir. Çoğunlukla iklime bağlı şekillenmiş, mağara, taş oyukları ve geçici basit barınaklarda ikamet edilmiştir.

7.3.1.2.2. Yerleşik Avcı-Toplayıcı Yaşam Modeli

Yukarı Mezopotamya Bölgesi için Geç Epi-Paleolitik Dönem ile birlikte ÇÇNA evreleri arasında etkinliği görülmektedir. Özellikle anıtsal yapılarda ve çevresinde bulunan depolama birimleri ve çok miktarda hayvan kemikleri bilinmektedir. Bu yaşam modelinde yapılar yuvarlak biçimde ve genelde gömülüdür. Özellikle avcılık ve toplayıcılıkla ilişkili aletlerin ortaya çıktığı, bununla birlikte az depolama yapılarına nazaran daha çok öğütme taşları, havanelleri bulunmaktadır.

7.3.1.2.3. Yerleşik Avcı - Üretici Yaşam Modeli

Yukarı Mezopotamya Bölgesi'nde ÇÇNA-B evresi ile belirginleşen bir yaşam modelidir. Üreticiliğin hız kazanması ile birlikte mimari öğelerde ve aletlerde değişim görülmektedir. Mimari yapılar yuvarlak biçimden çıkmaya ve erken dönemlerinde oval köşeli ya da dörtgen biçimiyle görülürken geçen dönemlerinde dikdörtgen ve çok odalı biçime dönüşmeye başlamaktadır. Aletlerde ise çok çeşitlilik söz konusudur. Bu yaşam modelinde avcı-toplayıcılık ön plandayken üreticilik ve evcilleştirme az izler göstermektedir. Depolama yapıları anıtsal yapıların içine sığmamaya başlamış ve anıtsal yapıların çevresine ya da konutların arasına daha büyük ölçekli yapılmaya başlanmıştır. Mutfak yapıları olarak adlandırılacak yeni oluşumlar görülmeye başlanmış, ancak ortak açık alanlar daha çok tercih edilmiştir. Sanatsal faaliyetler bu modelle oldukça fazla görülmektedir.

7.3.1.2.4. Üretici Yaşam Modeli

Yukarı Mezopotamya Bölgesi'nde özellikle ÇÇNB ortalarında kendini çok iyi his ettiren bu yaşam modeli çok uzun zaman etkisini göstermeye başlamıştır (Günümüzde Üretici ve Tüketici yaşam modeline dönüşene dek bu şekilde devam

etmiştir). Neolitik Çağ'da ise hayvanların ve bitkilerin tam olarak evcilleştirilmesi ile daha sistemli hale gelmeye başlamış, sosyal yaşamı nerdeyse kökten değiştirmiş gibidir. Kolektif hayatın çöküşü anlamına gelen bu üretici yaşam modelinde avcılık son bulmamış, ancak daha az etkin durumda kalmıştır. Bireyselliğin ve mülkiyetin ortaya çıkması, yapıların bölümlendirilmesi gibi birçok farklılık görülmektedir. Depolama yapıları çok büyük şekillere bürünmüş, ancak bölmeli inşa edilmişlerdir. Yapıların ortak kullanıma mı yoksa her bölmesi bireyselliğe mi ait olduğu bilinmektedir. Bölümler içinde pişirme işlerinin (ocak, çömlek vb. bulgular) olması bireyselliği göstermektedir. Çanak-Çömlekli Neolitik Dönem ortalarında üretici yaşam modelinin çiftçiliğe dönüştüğü söylenebilir.

7.3.2. Ticaret – Takas

Yukarı Mezopotamya Bölgesi için ticaret ve takas yönteminin varlığı kesin olmamakla birlikte çevre bölgelerden birçok eşyanın getirildiği ya da getirtildiği kazılar sonucu kanıtlanmıştır. Özellikle bunların bölgede kaynak bakımından yoksun hammaddeler olduğu ve sınırlı seçeneklerle kazıları yapılan yerleşimlerde ele geçmiştir. Paleolitik çağlarda bile kaynağından çok uzaklarda ele geçen önemli bir madde olan obsidyen aynı şekilde Yukarı Mezopotamya Bölgesi içinde önemli dış kaynak durumundadır. Bu konuda özellikle, obsidyenin Yakındoğu topraklarına yayılımında ayrıntılı araştırmalar bulunurken bu araştırmaların ortak fikri bahsi geçen obsidyen kaynaklarının kökeninin Anadolu (İç Anadolu ve Doğu Anadolu) olduğudur (ayrıntılı bilgi için Bknz. Roaf, 1990: 34-35; İbanez vd., 2015; Stordeur, 2015).

Yukarı Mezopotamya Neolitik yerleşimlerinin obsidyen dışında dışardan aldıkları kaynaklar arasında bazı değerli taşların yanında, özellikle erken dönemlerde klorit olarak adlandırılan yumuşak bir taş çeşidi de bulunmaktadır. Bu taş çoğunlukla kap yapımında kullanıldığı gibi küçük eserlerde de tercih edilmiştir (Örnekler için Bknz. Stordeur 2015, Yartah, 2013; Özkaya ve Coşkun, 2011; Rosenberg, 2011; 2012). Çanak-Çömlekli Neolitik Dönem'de oluşan kültürel çeşitlilik birçok ticaret ya

da takas malzemesi oluşturmuş, bunun başında çanak-çömlekler ve diğer sanatsal objeler bulunmaktadır.

7.4. Neolitik Çağ Anıtsal Yapılarında "Sembolizm (Simgeselcilik)" ve Anıtsal Kamu Yapılarının Gömülmesi Sorunu

Sembolizm, Türk Dil Kurumu sözlüğünde "Simgeselcilik" anlamına gelirken, Arkeoloji biliminde yine aynı anlamda fakat daha geniş konularda ele alınmaktadır. E. Cassirer (1972) sembolizmi en genel anlamı ile bir nesnenin, bir hayvanın veya bir figürün somutlaştırılması olarak ele almaktadır. D. Helmer ve diğerleri (2004: 149) sembolizmi, herhangi bir şekilde, hassas olan, içinde bir ya da birçok anlam barındıran ve temsil eden tüm fenomenler olarak yorumlamaktadırlar. Ayrıca bu tanıma uygun olarak kolektif hayal gücünü yansıtan tüm arkeolojik kalıntılar, gravürler, heykeller, resimler, tortular birer sembol olarak düşünülebilir (Helmer vd., 2004: 149). J. Cauvin (1994; 2000: 22-33) Yakındoğu'da Neolitik Çağ ile birlikte sembollerin ifadeler için kullanılmaya başlandığını kabul etmekte ve bunu "Semboller Devrimi" olarak nitelendirmektedir. J. Cauvin antropomorfik figürünler, bucranes (boğa başları), hayvan betimlemeleri ve ritüelle ilgili birçok olgunun Neolitik ile birlikte ortaya çıktığını ve daha kapsamlı hale geldiği savunmaktadır.

Neolitik Çağ'da ikonografik verilerin artması ile birlikte birçok yerleşimde özellikle anıtsal kamu yapılarında ele geçen birçok somut bulgu ve bu bulguların üzerinde işlenen (kazıma, kabartma veya boyama, figürün, heykel gibi) sahneler "sembolik" olarak yorumlanmaya başlanmıştır. Bunların çoğunlukla dini tasvirler, ritüeller veya dönemin belirli konularını işaret etmekte kullanıldığı düşünülmektedir. Yukarı Mezopotamya Bölgesi tüm Neolitik Çağ yerleşimlerinde sembolizm ile ilgili birçok veri bulunmaktayken bunlar kazıcıları ya da farklı araştırmacılar tarafından ya aynı ya da farklı yorumlanmıştır. Sembolizm aslında insanlığın var oluşundan bu yana kendini farklı bölgelerde farklı şekillerde göstermektedir. Çoğunun amacı bilinmese de insanların hayal gücü sayesinde ortaya çıktıkları düşünülmektedir. Sembolizm özellikle Yukarı Mezopotamya Bölgesi'nde kendini ÇÇNA ile

göstermeye başlarken, ÇÇNA-B Geçiş evresinde daha zenginleşmiş ve sonraki evre ve dönemlerde vazgeçilmez olmuştur.

Yukarı Mezopotamya Bölgesi'nde sembolik kullanımlar birçok şekilde ve birçok araç vasıtasıyla uygulanmıştır. Bunlar arasında en yaygın kullanım mimari öğeler, taş kaplar, sürtme taş aletler ve kemik aletlerdir. Birçok arkeolojik kazı alanında ele geçen bu buluntular aslında sembolizm sorunsalını maddi yönüyle ele almamızı sağlarken birde bunun manevi yönü olmalıdır. Kalıntılarının ele geçmediği bir çok ritüel, kutlama veya yas gibi sözlü sembolik uygulamaların (soyut miras) var olabileceği de unutulmamalıdır. Ancak Arkeoloji bilimi genellikle kanıtlar eşliğinde ele alındığından bu çalışmada bu yol izlenmiştir. Erken örnekleri ele alacak olursak; ÇÇNA ve ÇÇNA-B Geçiş evresinin Hasankeyf Höyük, Güsir Höyük, Hallan Çemi, Çemka, Boncuklu Tarla, Körtik Tepe, Göbekli Tepe, Nevali Çori, Şanlıurfa/Yeni Mahalle, Karahan Tepe, Harbetsuvan, Jerf El Ahmar, Tell 'Abr 3, Mureybet, Tell Qaramel, Nemrik 9 ve Qermez Dere gibi yerleşimlerde ele geçen buluntulardan sembolizmi örnekleyebiliriz. Sayılan çoğu yerleşimde sembolizm genellikle benzerlik gösterse de aktarıldıkları araçlar bölgesel bir değişim göstermektedir. Ancak yine de her yerleşimde daha küçük buluntularda örnekler görmek mümkündür. Örneğin Orta Fırat Havzası yerleşimlerinde (Göbekli Tepe, Nevali Çori, Şanlıurfa/Yeni Mahalle, Karahan Tepe, Harbetsuvan) çoğunlukla mimari öğeler üzerinde görülen işlemeler aynı şekilde küçük buluntularında ya da heykellerinde görülebilmektedir. Ancak bu durum Kuzey Suriye, Yukarı Dicle ve Cezire Bölgesi için aynı değildir. Bu yerleşimlerde mimari öğelerde sembolik işlemeler görmek oldukça zordur hatta yok denilebilir. Ancak küçük buluntuları yönünden oldukça zengin örnekler sunmaktadırlar.

Göbekli Tepe, Nevali Çori, Şanlıurfa/Yeni Mahalle, Karahan Tepe ve Harbetsuvan (Göbekli Tepe Kültür Bölgesi) gibi yerleşimlerde hem ÇÇNA hem de ÇÇNB evrelerine ait mimari unsurlar çeşitli şekillerde işlenmiştir. Bu işlemeler Schmidt (2007) tarafından dinsel bir boyut olarak yorumlanmışsa da bunların aslında daha çok kolektif hayat ile alakası vardır. Çünkü bahsi geçen bezemeler, heykeller ve objeler anıtsal yapılarla ilişkilendirildiğinde tüm halkı ilgilendirmektedir. Verilmek

istenen mesajlar bunlarla ifade edilmiş olmalıdır. Ancak çalışmanın başında da değinildiği üzere Göbekli Tepe Kültür bölgesi de dahil olmak üzere tüm Yakındoğu'da bulunan sembolik objeler bir sanatsal çalışma, el işçiliği unsurudur. Yani bu malzemelerin tamamen sanatsal anlamda, hoş bir görüntü için yapılma olasılığı da vardır. Sonuç olarak dönem insanlarının günlük uğraşabilecekleri işler sınırlıdır ve bu iş için kendini eğitmiş ya da eğitilmiş insanların tek uğraşları olmalıdır. Diğer bir düşünce ise bahsi geçen yapıların; Göbekli Tepe Kültür bölgesi yerleşimleri, Tell 'Abr 3, Jerf El Ahmar, Dja'de El Mughara gibi anıtsal kamu yapılarına yapılan bezemeler yapının kutsallığı ile alakalıdır. Bezemeli mimari öğesi olmayan diğer yerleşimlerde ise ihtimalle küçük eserler, taşınabilir objeler kullanılmış ya da sözlü bir anlatım tercih edilmiş olunmalıdır. Yapıların tek edilirken boşaltılmasından dolayı kanıtlar yoktur. Yukarıda sayılan bezemeli mimari öğesi olan yapılarda da ele geçen örnekler çoğunlukla taşınamayan malzemeler olmasından dolayı bırakılmıştır. Yani tüm bölgelerde bulunan anıtsal kamu yapılarında sembolik objelerin kullanılmış olunması muhtemeldir.

Sembolizm'de tıpkı mimari, sosyal hayat ve diğer olgular gibi kronolojik bir değişim geçirmiş, sürekli kalabalıklaşan işlemelerde karmaşık motifler işlenmiştir. Neolitik Çağ öncesi (Güney Levant ve Mureybet) insan ve hayvan figürinleri bulunurken, ÇÇNA'da bunlarla birlikte küçük buluntuları çeşitli geometrik şekiller ve insan ve hayvan betimlemeleri işlenmeye başlanmış gibi görünmektedir. ÇÇNA-B Geçiş evresinde özellikle Yukarı Mezopotamya Bölgesi'nde bezemeler ve sergilendikleri araçlar çeşitlenmiştir. ÇÇNB'de aynı durum devam ederken evrenin ortalarında (Orta ÇÇNB) tıpkı anıtsal kamu yapıları gibi bir çöküşten bahsetmek mümkündür. Çanak-Çömlekli Neolitik Dönem ile birlikte yeniden sembolik objelerde artış yaşanmış, bunlar yerleşimin farklı yerlerinde ele geçmeye başlamıştır. Bu durum Çanak-Çömleksiz Neolitik Dönem'in kolektif hayatının Çanak-Çömlekli Neolitik Dönem'de olmadığının en iyi kanıtı olarak gösterilebilir.

Süsleme üzerine sembolizm yukarıda aktarıldığı gibi farklı önerilerle açıklanabilirken birde anıtsal kamu yapılarının içinde ele geçen sığır, boğa, keçi gibi boynuzlu hayvanların kafatasları da sembolizm aracı olarak yorumlanmaktadır.

Mureybet yerleşiminde erken örnekleri bulunan ve J. Cauvin (1994) tarafından "Bucranes" yani boğa kültü ile ilişkilendirilen bu kullanım Neolitik Çağ ve sonrasında kullanılmaya devam edilmiştir. Önemli bir sorunsal olarak görülen bu yöntem akla birçok öneri getirmektedir. Boğa gibi iri, güçlü hayvanların av sonrası güç gösterisi olarak kafataslarının kullanılması bunlardan biridir. Diğer bir öneri ise hayvanın güçlü olmasından dolayı (ruhunun) yapının korunması amacıyla sembolik anlamda kullanılmış olduğudur.

Çalışmamızın ana konusu olan Neolitik Çağ Anıtsal Kamu Yapıları'da birer sembolik araç olarak nitelendirilebilir. Bahsi geçen yapıların karşıladığı anlamlar ve üzerine yüklenen görevler nedeniyle kendi dönemi insanları tarafından kutsal sayılmış olunmalıdır. Belki çoğu kamu yapısının çok farklı tasarlanması bu sebepten ötürüdür. Ancak bir sorun var ki sürekli tartışma konusu oluşturmaktadır. Bu sorun anıtsal kamu yapılarının gömülmesi veya "Yapı Kültü" olarak ele alınmaktadır. Yapı Kültü, özellikle Neolitik Çağ mimarisi için kabul edilen bir uygulama gibi görülmektedir. Bu uygulamada anıtsal kamu yapıları başta olmak üzere diğer özel yapıların kullanımdan düşmesi sonrası temizlenip çevrede bulunan toprak ve taşlarla doldurulması olayıdır. Bu olay sırasında yapı içlerine bazen "hediye" olarak kabul edilen bazı objeler bırakıldığı gibi bazı yapılarda ölü ile ilgili verilerde bulunmaktadır. Bu öneri ilk kez D. H. French tarafından ortaya atılmış (1962: 35) ve M. Özdoğan tarafından genelleştirilmiştir (1998: 589).

Yakındoğu ve diğer bölgelerde de Neolitik Çağ boyunca görülen uygulama yerleşimlerde ya da bölgelere göre farklılıklar göstermektedir. Çoğunlukla temizlendikten sonra içinin doldurulması ile sonuçlanırken bazı yerleşimlerde yapının yakılması ve ardından doldurulması görülmektedir. Ian Hodder (2006: 133) bahsi geçen yapıların bir kimliğinin olduğunu, işlev bakımından yetersiz hale gelmesi ve kullanımdan düşmesi ile yerleşim halkı tarafından korumak ve saklamak için bu uygulamaların yapıldığını söylemektedir. Keza çoğu araştırmacı tarafından kabul edilen bu olgu son dönem çalışmaları ile Göbekli Tepe için farklı ele alınmaya başlanmıştır. Göbekli Tepe anıtsal kamu yapılarının diğer yapılar gibi kullanımdan düşmesinden sonra doldurulduğu (Schmidt, 2007b; Notroff vd., 2014) düşünülürken

Moritz Kinzel ve Lee Clare (2020: 32) tarafından yapılan yeni analizler ve uygulamalar farklı bir durum göstermektedir. Onlara göre kamu yapıları bir açıklık/yarık içinde yapılmış ve zamanla tepeden gelen erozyon gibi oluşumlarla dolmuştur. Göbekli Tepe için bilgiler son zamanlarda değişiyor olmasına rağmen diğer yerleşimler için aynı şeyleri söylemek mümkün değildir.

Yukarıda ele aldığımız yerleşimlerin ve onlara ait anıtsal kamu yapılarının çoğunda buluntuların ele geçmediği defalarca kez söylenmiştir. Bunun sebebi ise yapıların terk edilirken temizlenmesinden kaynaklanmaktadır. Ancak her yapı tam olarak temizlenmemiş ya da içlerine bilerek bazı nesneler atılmış ya da istifli biçimde bırakılmıştır. Bu durum bir tür ritüel gibi yorumlanmıştır. Ancak ritüele dair maddi kanıtlar tam olarak ele geçmemiş ama bazı buluntu ya da uygulamalar ritüel olarak yorumlanmıştır. Bu ritüel uygulamasına ait bazı kanıtlar, Jerf El Ahmar EA 30 ve Dja'de El Mughara "Resimli Yapı" içinde ele geçen dorsal insan iskeleti gösterilebilir (Stordeur, 2000: 36; Coqueugniot, 2011). Bu iskeletler yapının gömülmesinden önce yapı içine bırakılmış ya da bir insan kurbanı söz konusudur. Ancak bununla ilgili kesin bir şey yoktur. Diğer bir kanıt grubu Nevali Çori ve Göbekli Tepe yapıları içinde ele geçen heykeller ve küçük objelerdir. Bu buluntular yapılar gömülmeden önce bu alanlarla bilinçli olarak bırakıldığı kabul edilmektedir (Schmidt, 2007b)

Kuzey Suriye yerleşimlerinde bulunan çoğu yapı doldurulmuş olarak ortaya çıkarılmış, ancak bunlarda farklı olan yapıların doldurulamadan önce yakılması olmuştur. Bu durum yapıların çatı kısmı hakkında veriler sunması yanı sıra tarihleme açısından yardımcı olmuştur. Ancak bazı yapılar yakılmamış, eski yapının çoğu unsuru sökülerek sonraki yapıda kullanılmaya devam edilmiştir. Bu durum aslında tüm Yukarı Mezopotamya Bölgesi için geçerli bir durumdur.

Yukarıda bahsi geçen veriler bir tür kutsallıkla ilişkili iken "Yapı Kültü" olarak değerlendirilmektedir. Ancak daha basit bir öneri olarak; bahsi geçen yapıların hali hazırda yerleşimde gömülü olması ve yeni yapılacak yerleşimin ya da yapının oturtulması için bir düzlüğe ihtiyaç duyulması da göz ardı edilmemelidir. Yani,

gömülü olan yapı yerleşim düzleminde bir çukurluğa neden olurken, yeni yapılacak yapılar için alan daralmaktadır. Bu sebeple eski yapı doldurularak yanına ya da geniş çevresine yeni yapılar inşa edilmektedir. Jerf El Ahmar yerleşiminde bulunan EA 29 ve 30 yapılarını ele alacak olursak eğer, erken dönemlerde EA 29 kullanılmış, ancak yeterli olmamıştır. Bu eski yapı doldurulmak yerine bazı unsurları sökülerek üzerine EA 30 yapısı inşa edilmiştir. Ancak bir süre sonra bu yapıda işlevini kaybetmiş ve tamamen doldurulmuştur, bunun biraz daha ilerisine ya da farklı yere yeni bir kamu yapısı inşa edilmiştir (EA 100, EA 53 gibi). Bu durumu her yerleşimde bulunan çoklu kamu yapıları ile açıklamak mümkündür.

8. SONUÇ

Yukarı Mezopotamya Bölgesi, Türkiye'nin Güneydoğu Anadolu Bölgesi'nden (Toros Sıradağları) başlayarak Suriye'nin bir kısmını içine alan, Irak'ın kuzeyinden güneyine değin devam eden coğrafi alanı ifade etmektedir. Çalışmada bu coğrafi sınırlar biraz daha geniş alınmıştır. Bunun nedeni ise bahsi geçen bölgenin Neolitik Çağ'da yakın çevresi ile olan etkileşimini anlamak ve buna göre çıkarım yapmaktır.

Yukarı Mezopotamya Bölgesi Neolitik Çağı yaklaşık 4.500 yıllık (MÖ. 10.000/9.500-5.500) bir süreci kapsamaktadır. Çalışmada yaklaşık olarak 7.500 yıl ele alınmaktadır (MÖ 13.000-5.500). Oldukça uzun bir zaman aralığı ve geniş bir coğrafyada insanlar birbirinden farklı ya da benzer sosyal, ekonomik ve kültürel yaşam sağlamış olmalıdırlar. Bahsi geçen zamansal dönemin yazılı kaynaklardan yoksun olması çoğunlukla arkeolojik materyaller değerlendirilerek çözülmesine çalışılmıştır. Bu çalışmada özellikle dönemin erken evrelerinde oldukça etkili olan ve dönemin neredeyse tüm yaşantısını yansıttığına inanılan anıtsal yapılar hedef materyali oluşturmaktadır. "Anıtsal Yapı" ifadesiyle dönemin yerleşimlerinde ortaya çıkarılan konut mimarisinden farklı olan, ebatsal, işlevsel ve iç donanımları ile göze çarpan, yapılar kastedilmektedir. Anıtsal Yapıları ve bunlarla birlikte yerleşimi etkileyen önemli faktörler vardır. Söz konusu faktörler her şekilde bu unsurlara doğrudan etki etmiş ve bunların kurulumunu, işleyişini ve diğer oluşumlarını etkilemişlerdir. Bu bağlamda coğrafya, iklim ve doğal kaynak faktörleri temel belirleyici unsur olarak ele alınmaktadır. Örneğin Yukarı Mezopotamya Bölgesi'nin Neolitik Çağ öncesi yaşantısına ait veriler oldukça sınırlıdır. Ortaya çıkarılan veriler ise çözüm üretmekte yeterli değildir. İhtimalle Genç Dryas'ta insanlar bu bölgeyi henüz tanımaya başlamış ve bununla birlikte bu bölgeye hareket etmişlerdir. Böyle bir hareketlilik Kıbrıs Adası'nın aynı dönemlerine denk gelen süreçte de görülmektedir.

Neolitik öncesi yerleşimlerin merkez bölgesi olarak şu anki verilere göre Güney Levant ve Batı Zagroslar gösterilmektedir. Çalışmanın yedinci bölümünde ele

alınan ve karşılaştırılan bölge ve yerleşimlerde erken örneklerin Levant Bölgesi'nde bulunduğu aşikârdır. Fakat her iki bölgenin ÇÇNA ile birlikte karşılaştırılması yapıldığında farklı kültür ve sosyal izleri görmek mümkündür. Bunun sebebi ise Güney Levant Bölgesi yerleşimlerinde ÇÇNA öncesine ait anıtsal yapıların bulunmaması, ÇÇNA evresinde ise Yukarı Mezopotamya gibi gelişkin bir organizasyon belirtilerinin olmamasıdır. Konumuzun temel materyali olan Anıtsal Yapılar ÇÇNA ile birlikte Yukarı Mezopotamya Bölgesi'nde oldukça yaygın kullanılmaya başlanmıştır. Geç Epi-Paleolitik dönemde ya da Genç Dryas'ta Yukarı Mezopotamya'nın iklimsel olarak değişmeye başlamasıyla birlikte ihtimalle bölge cezbedici bir hale bürünmüş, avcılık ve toplayıcılıkla geçinen insanlar bu yeni alana göç etmeye başlamıştır (Benz vd., 2015). Bahsi geçen faktörün diğer bir etkisi ise hammadde kaynaklarına göre yerleşimlerin şekillendirilmesi, bu hususta kullanılan alet ve objelerde çeşitlilikten anlaşılmaktadır. Örneğin Yukarı Dicle Vadisi ve Orta Fırat Havzası yerleşimlerinde, tüm Neolitik Çağ boyunca taş örme duvarlar kullanılırken, Cezire Bölgesi'nde toprak duvarlar tercih edilmiştir. Aynı şekilde Kuzey Suriye yerleşimlerinin bazılarında her iki kaynağın kullanımı görülmektedir (Mureybet gibi). Bölgenin genelinde bulunan kalker ya da kireç taşı aynı şekilde nerdeyse tüm yapılarda değerlendirilmiş, terazzo yapımında ana ham madde, bazen duvarlarda, taş kap yapımlarında veya heykel ya da sütunlarda tercih edilmiştir. Bir diğer kaynağı ise ağaçlar oluşturmaktadır. Bu kullanım yine bölgeye göre farklılıklar göstermektedir. Özellikle sağlam taş kaynaklarından yoksun bölgelerde çatı gibi ağır kısımları taşımak amaçlı ahşap direkler tercih edilmiştir. Kuzey Suriye yerleşimlerinde özellikle anıtsal yapılarda birçok ahşap dikme delikleri ortaya çıkarılmıştır. Bunlara en iyi örnekler Jerf El Ahmar (EA 7, 30, 53, 100), Tell 'Abr 3 (M1, B2) ve Mureybet (Maison 42, 47) yerleşimleri gösterilebilir. Cezire Bölgesi'nde de aynı durum gözlemlenirken Yukarı Dicle ve Orta Fırat yerleşimlerinde ahşap dikmelere sık rastlanmaz. Hallan Çemi anıtsal kamu yapılarında dikme izleri belirgin iken diğer yerleşimler için aynı bulgudan bahsetmek zordur. Küçük boyutlu yontmataş (mikrolit) aletlerde de aynı durum söz konusudur. Bölgede oldukça fazla yatağı bulunan çakmaktaşı çok fazla kullanırken obsidyen gibi malzemeler çoğunlukla Anadolu'dan temin edilmiştir. Taş kap ve diğer taş objelerde oldukça fazla tercih edilen Klorit taşı ise kaynağı tam bilinmese de çok fazla tercih

edilen malzemelerdendir. Yukarıda sayılan tüm özellikler Neolitik Çağ yerleşimlerini etkileyen coğrafik ve jeolojik faktörleri olarak görülmektedir bu olgular hiç kuşkusuz sosyal, ekonomik ve kültürel hayatı da etkileyen temel faktörler arasındadır.

İlk köy yerleşimlerinde insanlar avcı-toplayıcı göçebe yaşam tarzına devam ederken kısa süre sonra avcı-toplayıcı yerleşik hayata geçmeye başlamışlardır. Avcı-Toplayıcı Göçebe toplulukların yerleşik hayata geçerken bile eski alışkanlıklarını terk etmemesi ve besin kaynaklarına yakın yerleri yerleşim alanı olarak seçmesi hareket etmeden yeterli besine ulaşım ile bağlantılı olan bir yaşam biçimine işaret etmektedir. Bu geçişle birlikte yerleşim yerleri daha da büyümüş ve kaynakların kullanımı artmaya başlamıştır. Henüz üretici topluma dönüşmeyen bu dönem toplulukları yerleşimlerdeki tüm insanları bir arada tutmak, kaynakları belirli kurallar çerçevesinde ortak olarak tüketmek gibi birçok olguyu anıtsal binalar üzerinde toplamış gibi görünmektedir (Watkins 2010). İhtimalle sonraki evrelerde yapıların oldukça güç kazanmasıyla yerleşimin ortak bütün işlevleri bu yapılara yüklenmiş gibi de düşünülebilir. Bunlar, ritüeller, eğlenceler, toplantılar, ortak pişirme, ortak üretme (alet), depolama gibi birçok olgudan meydana gelmektedir. Bu sebeple bahsi geçen yapılar yerleşimin ortak binası haline gelmiş ve anıtsal kamu yapıları olarak kullanılmış olmalıdır. K. Schmidt, H. Hauptmann, M. Özdoğan ve bazı diğer araştırmacılar bu yapıları "Kült Yapıları" olarak ele almış olmasına rağmen kanaatimizce bu yapılar dini ve ritüel organizasyonlardan daha fazlasını simgelemektedir. Bunun yanı sıra Anıtsal Kamu Yapıları tek işlevli yapılar olarak görülmemeli, aksine bünyesinde birçok işlevi barındırdıkları akla gelmelidir. Yedinci bölümde ele alınan yapılar genel olarak "Çok işlevli" ya da "Tek veya İki İşlevli" olarak ayrılmıştır. "Tek veya İki İşlevli" yapılar çoğunlukla depolama yapıları, ölü evleri ya da mutfak yapıları gibi yardımcı ya da farklı amaçlar için kullanılan kamu yapılarından oluşmaktadır.

Kronolojik olarak bakıldığında Yukarı Mezopotamya'nın anıtsal kamu yapıları en erken örneklerden en geç örneklere değin sürekli bir değişim geçirmiştir. Bu değişimler aynı zamanda dönemin kronolojik, sosyal, ekonomik ve kültürel değişimi ile paralel ilerlemektedir. Neolitik Çağ öncesi ve ÇÇNA anıtsal yapıları

yuvarlak planda ve gömülü inşa edilmişlerdir. Yuvarlak yapıların kullanıldığı dönemlerde topluluklar avcı toplayıcı yaşam modeliyle günlük ihtiyaçlarını karşılamaktadırlar. Besinlerde fazlalık pek olmadığından büyük silo yapılarına ihtiyaç duyulmamıştır. Çoğunlukla anıtsal yapıların içi bunun için yeterli olmuş gibidir. ÇÇNA-B geçiş evresinde hem yuvarlak hem de dörtgen (oval köşeli) yapılar kullanılmaya başlanmıştır. Bu dönem ise toplulukların yerleşik avcı-toplayıcı oldukları ve üretim faaliyetlerinin bir nebze yükseldiği dönemler olarak kabul edilmektedir. Anıtsal yapıların içinin ve dışının aktif biçimde kullandıldığı görülürken farklı uygulamalar da söz konusudur. Bu uygulamalar anıtsal yapıların çevresine ek yapıların (depolama ve mutfak yapıları gibi) oturtulması ve çok miktarda ateş çukurlarının var oluşudur. İhtimalle artan nüfus ile birlikte yapılarda değişimler söz konusu olmaya başlamıştır. Değişim sadece sosyal faaliyetlerde değil aynı zamanda anıtsal yapıların iç düzenlemelerinde de görülmektedir. Özellikle bu geçiş evresinde anıtsal yapıların iç ksıımlarında süslemeler ve büyük boyutlu heykellerin kullanılmaya başlandığı görülmektedir. Bu uygulama aslında toplulukların geçim kaygısını az da olsa atlattıklarını göstermektedir. ÇÇNB'de tüm mimari yapılar dikdörtgen plana sahip olurken erken dönemlerde anıtsal yapılar gömülü kullanılmaya devam edilmiş, geç dönemlerde ise yüzeye oturtulmuştur. Anıtsal yapıların erkenden geçe doğru eklemelerle genişletildiği hatta bazı yerleşimlerde (Boncuklu Tarla, Çayönü gibi) kompleks bir yapıya dönüştükleri görülmektedir. Bu durum topluluklarda üretici yaşam biçiminin arttığını ve üretilen besinlerin depolandığını göstermektedir. Aynı şekilde pişirme yerlerinde (mutfak yapıları ve açık alanlar) ele geçen ocak kalıntıları bunu kanıtlar niteliktedir. Bu kompleks yapılar Yukarı Mezopotamya'nın bilinen son çok işlevli anıtsal yapıları olurken daha sonra tek işlevli anıtsal yapılar ortaya çıkmaya başlamaktadır. Ancak bu birden bire olmamakta, özellikle bölgenin ÇÇNC evresinde bir kopma ya da karanlık bir dönem yaşanmaktadır. Bunun sebebi ise çoğu araştırmacı tarafından aynı ya da farklı sebeplerle açıklanmaktadır. Orta ÇÇNB sonlarında terk edilen anıtsal kamu yapıları aynı zamanda bozulan ya da daha doğrusu değişen bir hayat biçimini işaret etmektedir. Bunlar sosyal yaşamdan, ekonomiye ve yerleşik kültüre değin etki etmektedir. Orta ÇÇNB ile üretici toplum yapısı oturmaya başlamış ve bununla birlikte kolektif hayat etkisini yitirmeye başlamış gibi görünmektedir (Watkins,

2010). Kolektif (ortak) hayatın simgesi durumunda olan anıtsal kamu yapıları da bununla birlikte çökmeye başlamıştır. Öyle görünüyor ki besin üretimine geçişle birlikte mülkiyet anlayışı ortaya çıkmaya başlamış ve buna bağlı olarak da yeni sosyo-ekonomik ve sosyokültürel organizasyonlar ortaya çıkmış olmalıdır. Bunun yanı sıra Yukarı Mezopotamya'da ÇÇNC evresinin yeterince materyal sunmaması bazı bilim adamları için bu dönem topluluklarının yerleşim yerlerini terketmeleri ile de ilişkilidir (Aurenche ve Kozlowski 2000). Bir süre durum böyle ilerledikten sonra Çanak-Çömlekli Neolitik başlarında durum normale dönmeye başlamıştır. ÇÇNB'de de devam eden ortak yaşam biçimi ortadan kaybolmuş ve yeni dinamikler ortaya çıkmıştır (Aurenche ve Kozlowski 2000; Akkermans ve Schwartz 2003).

Yukarı Mezopotamya'nın yukarıda ele alınan yerleşimleri ve anıtsal yapıları bölgesel olarak bakıldığında hem benzerliklerin hem de farklılıkların olduğu görülmektedir. Genel kabul gören bölgesel çeşitlilik aslında ayrıntılarda değişmektedir. Özellikle mimaride görünen genel kronolojinin tüm bölgelerde neredeyse aynı ilerlediği görülürken iç donanımlarda farklılık görülmektedir. Bunun daha çok yerel özelliklerle ve doğal kaynaklarla açıklanması mümkündür. Doğal kaynaklara bağlı değişimler yukarda ele alınmış, yerel özelliklerde ki farklılıklar ise tamamen yerleşimlerdeki topluluklar tarafından karar verilmiş gibi görülmektedir. Örneğin Göbekli Tepe ve çevresinde "T" biçimli payeler varken Yukarı Dicle'de özensiz taş steller tercih edilmiştir. Bir başka buluntu grubu üzerinden örnekleme yapacak olursak; çoğu yerleşimde bezemeler ya da süslemeler bulunurken bunlar farklı araçlarla ifade edilmiştir. Göbekli Tepe'de payeler üzerinde, Körtik Tepe, Jerf El Ahmar ve Tell Abr 3' te taş kaplar üzerinde, çoğu yerleşimde taş objeler üzerine ve Boncuklu Tarla'da hayvan biçimli boncuklarla aktarılmıştır. Mimaride ise iç donanımlar tıpkı buluntular gibi değişkenlik göstermektedir. Özellikle Yukarı Dicle ve Kuzey Suriye bölgelerinde bulunan yerleşimler arası farklılıklar en iyi örnekleri oluşturmaktadır. Buna karşın Orta Fırat ve Cezire Bölgeleri kendi içlerinde bir birliktelik göstermektedir (Tablo 2-3).

Çanak-Çömlekli Neolitik Dönem'de çok işlevli anıtsal kamu yapılarının varlığına denk gelinmediğinden, bu dönem konutları ve depolama yapıları üzerinden

bir değerlendirme yapıldığında, Erken dönemlerin açık alanlarının aynı işlevliğini koruduğu ancak, bunların bireysel çalışma alanları olup olmadığının ise tartışmalı olduğu görülmektedir.Söz konusu açık alanlarda benzer buluntular ele geçmekle birlikte, çok sayıda ocak kalıntısının var olması akla bireyselliği getirmektedir. Ayrıca konutların iç veya dışlarında küçük depolama alanları ve ocakların oluşu bu görüşü destekler niteliktedir. Bu nedenle Erken dönemin (şüpheli) eşitlikçi yaşantısının geç dönemlerde kendini yeterince göstermediği söylenebilir.

Genel olarak bakıldığında, Neolitik Çağ topluluklarının yaşantıları çoğunlukla besin ekonomisine göre şekillenmiştir. Çünkü hayatta kalmak, kendilerini ya da aileleri doyurmak asıl gaye olmalıdır. Bu sebeple bundan sonra gelecek tüm olgular söz konusu ekonomik kaygılar etrafında şekillenmeye başlamış olmalıdır. Öyle ki yukarıda ele aldığımız kronolojik değişiminin aslında bu dönem toplumluluklarının ekonomik değişim modelleriyle birlikte gerçekleştiği savunulmuştur. Keza bu yine kökeninde besin ekonomisine dayalı bir değişimdir. Sosyal hayat, din, kültürel ilişkiler ve diğer oluşumlar Neolitik Çağ için tabanında ekonomiden kaygılara bağlı olarak değişen ve gelişen olgular gibi görünmektedir. Anıtsal yapılar ise bu olgular içerisinde önemli bir yer tutmakta ve birçok yerleşim yerinde de köy-mekân organizasyonun merkezî noktası haline gelmiş olmalıdır. ÇÇNB sonlarında ise ortak ekonomik denge, sosyal hayat ve toplulukların diğer ihtiyaçların değişimlere uğradığı ve bu nedenle hem anıtsal yapıların hem de birçok bölgede bu dönem yerleşimlerinin terk edilmesine neden olduğu düşünülmektedir.

Bu bağlamda Neolitik Çağ topluluklarında ekonomi ve sosyal hayat bu denli önemliyken "Din", İnanç" ne denli bir yer edinmekteydi sorusu bu dönem toplulukları üzerine yapılan araştırmalarda ayrı bir yer tutmaktadır. Aslında bu sorunun cevabı oldukça basit gibi görülmektedir. Çünkü ilk yerleşimci topluluklar sadece yaşamak, geçinmek ve korunmak gibi doğal dürtülerin peşindeyken diğer olgular biraz daha az kendilerini göstermiş olmalıdır. Çoğu anıtsal yapıda ortaya çıkarılan, özellikle erken dönemlerde, günlük kullanım eşyalarının yoğunluğu aslında bunu niteler biçimdedir. Bazı yerleşimlerde (Göbekli Tepe, Nevali Çori, Dja'de El Mughara, Tell 'Abr 3, Jerf El Ahmar ve Mureybet gibi) ele geçen sanatsal ürünler

çoğu kez din ya da ritüelle ilişkilendirilmiştir. Ancak unutulmamalıdır ki bahsi geçen yapılar aynı zamanda birer üretim (sanatsal, araç gereç) merkezleridir. Ayrıca yapıların yerleşimin toplanma alanları olması, halkın ortak yapıları olmaları bu yapıları, toplumsal organizasyonlar bağlamında, çok önemli bir hale getirmektedir. Bu sebeple bahsi geçen anıtsal yapılarda dini uygulamalar, ritüeller ya da kutlamalar yapılmış olmalıdır, ancak düşünüldüğü kadar yoğun bir biçimde ve bu binaların sadece bu kavram üzerinden inşa edildiklerini düşünmek yanıltıcı olmaktadır.

Neolitik Çağ'da varlığı kuşkulu olan, ancak çoğu araştırmacı tarafından kabul gören "Eşitlikçi Toplum" ifadesi ise hem ekonomik hem de toplumsal organizasyonlar üzerinden düşünüldüğünde daha eleştirel bir hal almaktadır. Çünkü "Eşitlikçi" kavramı Neolitik toplumlarında iş kavramı ile çakışmaktadır. Bir yerleşimde bulunan kişi ya da kişilere yüklenen görevlerin ağırlığı tam bilinmediğinden ve kişilere sunulan yardım ya da besin kaynaklarındaki payları hakkında veri olmadığından tam bir eşitlikçi toplumdan bahsetmek mümkün değildir. Neolitik Çağ toplulukları erken dönemde kolektif (ortak) bir yaşam biçimini benimsemiştir, ancak bu ortak yaşamda eşitliğin nedenli yürütüldüğü kesin değildir. Belki adaletli bir paylaşım söz konusu olabilir; çalıştığı kadar, hak ettiği kadar mükâfatlandırma söz konu olabilir. Ancak bunda da sınıfsal ayrımlar ve beceriye göre meslekler farklılık göstermelidir. Bu konuya gelecek olursak Neolitik topluluklarda ırksal ayrımcılığa ait bir fikir oluşmazken sınıfsal ayrımlardan bahsetmek mümkündür. Sonuç olarak ilk yerleşimlerin konumundan, konutlara ve anıtsal yapılara değin çoğu oluşum kendiliğinden meydana gelmemiş, bir karar alıcı güç etkin rol oynamıştır. Devasa yapıların inşasına, ortak beslenme alanlarında verilen, toplanan ve dağıtılan besinlere, avcılık ya da toplayıcılıkla uğraşacaklara ve yerleşim yerinde kullanılacak günlük eşyalara, sanatsal eserlere gibi birçok iş paylaşımı sonuçta bir ya da birkaç kişi tarafından yapılmaktadır. Elbette bu kişi ya da kişiler bilinen kral, padişah gibi bir işleyişle değil sadece yönlendirme, paylaştırma gibi işlerle yükümlü olmalıdırlar. Belki bir kurul ya da günümüz köy heyetleri, yaşlılar heyeti gibi bir oluşumdan bahsetmek mümkün olsa da arkeolojik olarak bunları ispatlamak hala sorunludur. Ayrıca sınıfsal ayrımlar sadece bunlarla sınırlı kalmamış olabilir, bunun yanında dönemin en önemli materyallerini oluşturan

günlük kullanım aletleri, taş endüstrisi veya avcılık-toplayıcılık ve üretim gibi işlerde mesleki ayrımlarda söz konusu olmalıdır. El becerilerine göre bir sınıflandırma büyük olasılıkla vardır. Çünkü her insan el becerisine sahip olmamakla birlikte ağır işleri yapamayacak kişiler de bulunmalıdır. Bu durum erken dönemlerde yerleşimlerde bulunan her kişiyi ilgilendirmesine rağmen geç dönemlerde mülkiyet ya da otonom hayat ile birlikte değişmiş olmalıdır.

Neolitik Çağ'da cinsiyet ayrımına ait veriler oldukça belirgindir, lakin bunların ne denli yaşantılara etki ettiğine ait bilgiler kısıtlıdır. Cinsiyet ayrımını gösteren veriler genellikle sanatsal ürünlerde göze çarpmaktadır. Anıtsal yapıların içinde veya çevresinde yapılan gündelik işler, avcılık, toplayıcılık, besin üretimi, hayvan gütme veya besin pişirme işlerinde herhangi bir veriden bahsetmek mümkün değildir. Göbekli Tepe "T" biçimli payelerinde kabartma olarak sunulan çoğu hayvan eril (erkek üreme organı ile) olarak betimlenmiştir. Kuş dizileri gibi betimlemelerde ise yavruları ile verilen hayvanın eril ya da dişil olduğuna dair bilgi yoktur. Kuzey Suriye bezeme örneklerinde ise stilize verilen insanların cinsiyeti ile ilgili kesin bilgi yoktur. Tüm betimlemeler göz önüne alındığında Neolitik Çağ'ın erken evrelerinde (ÇÇN) ataerkil bir durumdan bahsetmek mümkündür. Bahsi geçen döneme ait tek dişil bezeme Göbekli Tepe "Aslan Payeli Yapı"da doğum yapan ya da dişil organı vurgulu betimlenen kadın motifidir. Bu bezeme kadın egemenliğinden çok bir olayı, özellikle doğum anını, betimlediği düşünülmektedir. Geç dönemlerde, üreticiliğin ve evcilleştirmenin etkin olmasıyla dişil öğeler artmaya başlamış ve çoğu araştırmacının "bereketle" ilişkilendirdiği kadın heykelleri (heykelcik ya da figürin) ön plana çıkmaya başlamıştır. Sembolizm ile ilişkilendirilebilecek bu konu dışında diğer uygulamalar da aslında Neolitik Çağ topluluklarının aynı düşüncede olduklarını, ancak bunu yansıtma şekillerinde farklılıklar yaşandığını göstermektedir. Ayrıca boğa başlarının erkek egemen gücünün yansıması olarak yapılan yorumlarda son dönemlerde terk edilmiştir. Dönemin çoğu oluşumu sembolizm örnekleri olarak alınsa da aslında insan ve yaşadığı çevre etrafında şekillenen çok geniş bir yelpazeyi kapsamaktadır. Ayrıca birçok yerleşim yerinde tespit edilen ve sembolik oldukları kabul edilen bezeme veya objeler bölgesel ve zamansal olarak da önemli farklılıklar göstermektedir. Tek ortak noktalar konu ve temaların aşağı yukarı aynı konsept

üzerinden ilerlemiş olmasıdır. Örneğin ÇÇNA-B geçiş evresine ait Göbekli Tepe bezemeleri devasa stel/payelere işlenirken benzer konular Yukarı Dicle Vadisi'nde aynı döneme ait taş kaplara ya da taş objelere işlenmiş (Körtik Tepe) , ÇÇNB'de Boncuklu Tarla'da ise boncuk ya da kolye ucu olarak yapılmışlardır.

Sonuç olarak, Yukarı Mezopotamya Bölgesi Neolitik Çağ yerleşimleri ilk kurulumlarından terk edilmelerine kadar sürekli bir değişim içinde olmuşlardır. Söz konusu değişim ekonomik olduğu kadar kültürel, sosyal ve teknik boyutta da kendini hissetmektedir. Bu değişim süreci içerisinde dönemin sosyal, kültürel, "dini', sembolik ve yer yer ekonomik anlamda önemli bilgiler verdikleri düşünülen anıtsal yapılar bölgede bilinen ilk yerleşimlerden başlayarak kullanımdan düştükleri ana kadar sürekli merkezi bir yer edinmiş ve tüm olgular bu yapılar üzerinden yürütülmüştür. Üretici toplum yapısının başlangıcına değin ortak yaşamın odak noktaları olan anıtsal yapılar aynı zamanda yerleşimin bütünleyici öğeleri durumundadırlar. Hatta ÇÇNB Dönem boyuna söz konusu yapılar besin üretimine geçen topluluklarca da kullanılmış fakat Çanak-Çömlekli Neolitik Dönemle beraber tamamen terk edilmişlerdir. Bu süreçle birlikte daha çok ortak depolama alanlarının olduğu görülmektedir (Akkermans ve Schwartz, 2003). Yukarı Mezopotamya'da birçok Neolitik Çağ yerleşim yerinde tespit edilen anıtsal kamu binaları inşa tarzları, planları, yerleşim içerisinde bulundukları alanlar, iç düzenlemeleri, buluntuları gibi birçok nedenden ötürü konutlardan farklılıklar sergilemektedirler. Bu durum bizler tarafından, arkeologlar, daha çok dini, sembolik ve ritüel gibi kavramlar üzerinden irdelenmekle birlikte söz konusu binalar içerisinde ele geçen buluntular farklı yorumların da ortaya çıkmasına neden olmaktadır. Bilhassa depolama birimleri, ortak kullanılabilecek sürtme ve yontmataş aletler gibi buluntular söz konusu binaların aynı zamanda günlük hayata kolektif bazda etkileyen onu organize eden bir yapıya da sahip olduklarını düşündürmektedir. Bu durum "sembolik-ritüel-dini" bağlamda yapılan teorilerin yanında daha gündelik ama kolektif organizasyonlarında söz konusu binalar ve çevrelerinde organize edildiklerine işaret etmektedir. Bu nedenle anıtsal kamu yapıları çok fonksiyonlu olmalıdır ve dar kalıplardan çok daha geniş bir kullanım yelpazesine sahip oldukları düşünülerek yorumlanmalıdır. Bu duruma ek olarak söz konusu yapılar planları, yerleşme düzenleri, iç organizasyonları, inşa

edildikleri dönem (kronolojik) ve içinde bulundukları coğrafik bölge (bölgesellik) bazında da hem birtakım benzerlikler hem de çok yoğun değişim ve çeşitlilik göstermektedir. Bu nedenle söz konusu yapılar içinde bulundukları kronolojik dilim ve bölge göz önüne alınarak incelmemeli ve yorumlanmalıdır. Ayrıca sosyal, kültürel ve ekonomik yaşamın merkezinde oldukları düşünülen anıtsal kamu binaları kendi arkeolojik, konteksti (mekânsal, kronolojik ve bölgesel) içerisinde incelenmeli ve yorumlanmalıdırlar. Söz konusu binalar Neolitik Çağ topluluklarının sosyal, kültürel ve ekonomik yapılanmaları içerisinde hem kronolojik ve bölgesel hem de mekânsal (köy-mekan organizasyonu) ve işlevsel bağlamda bir klasik şablon sunmamaktadır. Bu nedenle söz konusu anıtsallığın sadece din, sembolizm ve ritüel gibi kavramlar üzerinden irdelenmesi sorun oluşturmaktadır. Yani bu binaların ekonomik ve kültürel bağlamda farklı işlevlere sahip olduğunu, bölgesel ve kronolojik olarak da bu işlevlerinin değişkenlikler gösterdiğini söylemek mümkündür.

KAYNAKÇA

Abbès, F. (2008). Wadi Tumbaq 1: A Khiamian Occupation in the Bal'as Mountains. ***Neo-Lithics,*** 1 (08), 3-9.

Abbès, F. (2014). Le Bal'as, un autre scénario de la néolithisation du Proche-Orient. In: C. Manen, T. Perrin, J. Guilaine (Ed.), ***La transition Néolithique en Méditerranée (Actes du colloque Transitions en Méditerranée, ou comment des chasseurs devinrent agriculteurs, Muséum de Toulouse*** (9-21), (14-15 Avril 2011). Archives d'écologie préhistorique, Arles: éditions Errance-Actes Sud.

Akkermans, P.M.M.G. (1987). A Late Neolithic and Early Halaf Village at Sabi Abyad, Northern Syria. ***Paléorient***, 13(1), 23-40.

Akkermans, P.M.M.G. (1989a). Halaf Mortuary Practices: A Survey. In: O.M.C. Haex, H.H. Curvers, P.M.M.G. Akkermans (eds.), ***To the Euphrates and Beyond: Archaeological Studies in Honour of Maurits N. van Loon*** (75- 88). Rotterdam: A.A. Balkema.

Akkermans, P.M.M.G. (1989b). The Neolithic of the Balikh Valley, Northern Syria: A First Assessment. ***Paléorient***, 15(1), 122-134.

Akkermans, P.M.M.G. (1991). New Radiocarbon Dates for the Later Neolithic of Northern Syria. ***Paléorient,*** 17(1), 121-126.

Akkermans, P.M.M.G. (1993). ***Villages in the Steppe: Later Neolithic Settlement and Subsistence in the Balikh Valley, Northern Syria***. Michigan: International Monographs in Prehistory.

Akkermans, P.P.M.G. (1996). ***Tell Sabi Abyad the Late Neolithic Settlement***. Istanbul: Nederlands Instituut Voor het Nabiye Oosten.

Akkermans, P.M.M.G. (2000). Old and New Perspectives on the Origins of the Halaf Culture. In: O. Rouault and M. Wäfler (eds.), ***La Djéziré et l'Euphrate syriens de la Protohistoire à la fin du IIe millénaire av. J.-C*** (43-54). Turnhout: Brepols (Subartu VII).

Akkermans, P.M.M.G. (2010). Late Neolithic Architectural Renewal: The Emergence of Round Houses in the Northern Levant, C. 6500-6000 BC.

In: D. Bolger and L. C. Maguire (eds.), ***The Development of Pre-State Communities in the Ancient Near East: Studies in Honour of Edgar Peltenburg*** (22- 28). Oxford: Oxbow Books.

Akkermans, P.M.M.G. (2013a). Northern Syria in the Late Neolithic, ca. 6800–5300 BC. In: W. Orthmann, P. Matthiae, M. al-Maqdissi (Eds.), ***Archéologie et Histoire de la Syrie I: La Syrie de l'époque néolithique à l'âge du fer*** (17-31). Wiesbaden: Harrassowitz Verlag,

Akkermans, P.M.M.G. (2013b). Living Space, Temporality and Community Segmentation: Interpreting Late Neolithic Settlement in Northern Syria. In: O.P. Nieuwenhuyse, R. Bernbeck, P.M.M.G. Akkermans, J. Rogasch (Eds.), ***Interpreting the Late Neolithic of Upper Mesopotamia*** (63-75). Turnhout: Brepols Publisher.

Akkermans, P.P.M.G. ve Verhoeven, M. (1995). An Image of Complexity: the Burnt Village at Late Neolithic Sabi Abyad, Syria. ***American Journal of Archaeology***, 99(1), 5-32.

Akkermans, P.M.M.G. ve Duistermaat, K. (1997). Of Storage and Nomads: The Sealing From Late Neolithic Sabi Abyad, Syria. ***Paléorient***, 22, 17-44.

Akkermans, P.M.M.G., ve Schwartz G.M. (2003). ***The Archaeology of Syria: From Complex Hunter-Gatherers to Early Urban Societies (ca. 16000–300 BC)***. Cambridge: Cambridge University Press.

Akkermans, P.M.M.G., Cappers, R., Cavallo, C., Nieuwenhuyse, O., Nilhamn, B., Otte, I.N. (2006). Investigating the Early Pottery Neolithic of Northern Syria: New Evidence from Tell Sabi Abyad. ***American Journal of Archaeology***, 110(1),123–156.

Akkermans, P.M.M.G., van der Plicht, J., Nieuwenhuyse, O., Russell A., Kaneda A. (2009). Cultural Transformation and the 8.2 ka Event in Upper Mesopotamia. ***Pre-modern Climate Change: Causes and Responses. Conference,*** Copenhagen (proceedings forthcoming).

Akkermans, P.P.M.G, Brüning, M.L., Huigens, H.O., Nieuwenhuyse, O.P. (2014), ***Excavations at Late Chalcolithic Tell Sabi Abyad, Syria, The 1994-1999 Seasons***. Papers on Archaeology of the Leiden Museum Antiquities 11, Turnhout: Brepols.

Algaze, G., Breuninger, R, Lightfood, C. (1991). The Tigris-Euphrates Arcaeological Reconnaissance Project: A Preliminary Report of the 1989-1990 Seasons. ***Anatolica,*** XVII, 175-240.

Al-Khashab, W. H. (1958). ***The Water Budget of the Tigris and Euphrates Basin*****.** Chicago: University of Chicago Press,

Alley, R.B., Mayewski, P.A., Sowers, T., Stuiver, M., Taylor, K.C., Clark, P.U., (1997). Holocene Climatic İnstability: A Prominent, Widespread Event 8200 Yr Ago. ***Geology,*** 25(6), 483–496.

Atakuman, Ç. (2014). Neolitik Süreci Yeniden Tanımlamak: Güneydoğu Anadolu Neolitiğinde Mekan Kurgusu ve Sosyal İlişkiler. ***Tematik Arkeoloji Serisi***, 1, 191-216.

Atakuman, Ç. (2015). Kuzey Mezopotamya'da Prehistoryası 'nın Terminolojik Sorunlarına Tarihsel Bir Yaklaşım. ***Anadolu Prehistorya Araştırmaları Dergisi***, 1, 47-71.

Aurenche, O. (1981). ***La Maison Orientale. L'architecture du Proche Orient Ancien Des Origines au Milieu du IVéme Millénaire***. Paris.

Aurenche, O ve Kozlowski, S. K., (1999). ***La Naissance du Néolithique au Proche Orient ou le Paradise Perdu.*** Paris: Editions Erranca.

Aurenche, O. ve Kozlowski, S. K., (2000). ***La Naissance Du Néolithique Au Proche Orient.*** Paris: Editions Erranca.

Aurenche, O. ve Kozlowski, S. K., (2010). ***Territories, Boundaries And Cultures in The Neolithic Near East.*** Bar International Series 1362. Oxford: Archaeopress.

Bader, N. O. (1989). ***Earliest Cultivators in Northern Mesopotamia. The Investigations of Soviet Archaeological Expedition in Iraq at Settlements Tell MAgzaliya, Tell Sotto, Kül Tepe***. Moscou.

Balkan-Atlı, N., Borrel, F., Duru, G., Ibáñez, J.J., Maeda, O., Miyake, Y., Molist, M., Özbaşaran, M. (2004). Akarçay Tepe 2001 Yılı Çalışmaları/Akarçay Tepe 2001 Season. In: Tuna, N., Greenhalgh, J., Velibeyoğlu, J. (Eds), ***Salvage Project of the Archeological Heritage of the Ilısu and Carchemish Dam Reservoirs. Activities in 2001*** (227-250), Ankara.

Balme, J., Davidson, I., McDonald, J., Stern N, Veth P. (2009). Symbolic Behaviour And The Peopling Of The Southern Arc Route To Australia. ***Quaternary International***, 202(1), 59–68.

Balossi-Restelli, F. (2001). ***Formation Processes of the First Developed Neolithic in the Zagros and the Northern Mesopotamian Plain***. Roma:University di Roma

Barham, L. S. (2002). Systematic pigment use in the Middle Pleistocene of south-central Africa. ***Current Anthropology,*** 43(1), 181–190

Bar-Matthews, M., Ayalon, A., Kaufman, A., Wasserburg G.J. (1999). The Eastern Mediterranean paleoclimate as a reflection of regional events: Soreq cave Israel. ***Earth and Planetary Science Letters,*** 166, 85–95.

Bar-Matthews, M., Ayalon, A., Gilmour, M., Matthews, A., Hawkesworth, C.J. (2003). Sea–Land Oxygen Isotopic Relationships from Planktonic Foraminifera and Speleothems in The Eastern Mediterranean Region and Their Implication for Paleorainfall During Interglacial Intervals. ***Geochimica et Cosmochimica Acta***, 67, 3181–3199.

Bar-Matthews, M. ve Ayalon, A. (2011). Mid-Holocene climate variations revealed by high-resolution speleothem records from Soreq Cave, Israel and their correlation with cultural changes. ***The Holocene***, 21, 163–171.

Barnard, A. (2012). ***Genesis Of Symbolic Thought***. Cambridge: Cambridge University Press.

Barney A., Martelli S, Serrurier A, Steele J. (2012). Articulatory Capacity Of Neanderthals, A Very Recent And Human-Like Fossil Hominin. ***Philosophical Transactions of the Royal Society B: Biological Sciences,*** 367(1585), 88–102.

Bar-Yosef, O., (1970). ***The Epi-Paleolithic Cultures of Palestine.*** Jerusalem: Hebrew University,

Bar-Yosef, O. (1986). The Walls of Jericho: An Aletnative Interpretation. ***Current Anthropology***, 27, 157-162.

Bar-Yosef, O. (1998). The Natufian Culture in the Levant, Threshold to the Origins of Agriculture. ***Evolutionary Anthropology***, 6(5), 159-177.

Bar-Yosef, O. (2001). From Sedentary Forages to Village Hierarchie: The Emergence of Social Institutions. ***Proceedings of the British Academy***, 53, 1-38.

Bar-Yosef O. ve Goren, N. (1973). Natufian Remains in Hayonim Cave. ***Paléorient***, I, 49-68.

Bar-Yosef, O., Gopher, A., Goring-Morris, A. N., (1980). Netiv Hagdud: A "Sultanian" Mound in the Lower Jordan Valley. ***Paléorient***, 6, 201-206.

Bar-Yosef, O. ve Belfer-Cohen, A. (1989). The Origins of Sedentism and Farming Communities in the Levant. ***Journal of World Prehistory***, 3(4), 447-498.

Bar-Yosef, O., Gopher, A,, Tchernov, A., Kislev, M. E., (1991). Netiv Hagdud: An Early Neolithic Village Site in the Jordan Valley. ***Journal of Field Archaeology***, 18, 405-424.

Bar-Yosef, O., ve Gopher, A,, (1997), ***An Early Neolithic Village in the Jordan Valley. Part I: The Archaeology of Netiv Hagdud***. Cambridge, Massachusetts: American School of Prehistoric Research Bulletin 43.

Becker, J. (2013). Tell Halaf: New Results on the Late Neolithic Period in Northeastern Syria. In: O.P. Nieuwenhuyse, R. Bernbeck, P.M.M.G. Akkermans, J. Rogasch (Eds.), ***Interpreting the Late Neolithic of Upper Mesopotamia*** (455-466), Turnhout: Brepols Publisher.

Belmont L. (1997). ***L'environnement Des Néolithiques De Syrie Aride***. Mémoire De Maîtrise, Lyon: Université Lyon 2.

Benz, M., K. Deckers, K., Rössner, C., Alexandrovskiy, A., Pustovoytov, K., Scheeres, S., Fecher, M., Coşkun, A., Riehl, S., Alt, K. W., Özkaya, V., (2015). Prelude to village life. Environmental data and building traditions of the Epipalaeolithic settlement at Körtik Tepe, Southeastern Turkey**.** ***Paleorient***, 41/2, 9-30.

Bernbeck, R. ve Nieuwenhuyse, O. (2013). Established Paradigms, Current Disputes and Emerging Themes: The State of Research on the Late Neolithic in Upper Mesopotamia. In: O.P. Nieuwenhuyse, R. Bernbeck, P.M.M.G. Akkermans, J. Rogasch (eds.), ***Interpreting the Late Neolithic of Upper Mesopotamia*** (17-37), Turnhout: Brepols Publisher.

Berry, R.W., Brophy, G.P., Naqash, A. (1970). Mineralogy of the suspended sediment in the Tigris, Euphrates, and Shatt-al-Arab rivers of Iraq, and the recent history of the Mesopotamian Plain. ***Journal of Sedimentary Research***, 40, 131–139.

Bertman, S. (2003). ***Handbook to Life in Ancient Mesopotamia***, New York: Oxford University Press.

Besançon, J. ve Sanlaville, P. (1981). Aperçu Géomorphologique Sur La Vallée De L'euphrate Syrien. ***Paléorient***, 7(2), 5-18.

Bıçakçı, E. (1995). Çayönü House Models And Reconstruction Attempt fort he Cell-Plan Building. ***Halet Çambel için Prehistorya Yazıları*** içinde ***(***101-125). İstanbul: Graphis.

Bıçakçı, E. (1998). An Essay on the Chronology of the Pre-Pottery Neolithic Settlements of the Taurus Region (Turkey) with the Buldings Remains and 14C Dates. G. Arsebük vd. (Ed.). ***Karatepe'deki Işık/Light on Top of the Black Hill*** (137-150), İstanbul: Ege Yayınları.

Bienert, H. D. (1991). Skull Cult in the Prehistoric Near East, ***Journal of Prehistoric Religion***, 5, 9-21.

Blackham, M. (1996). Further Investigations as to Relationship of Samarran and Ubaid Ceramic Assemblages. ***Iraq,*** 58***,*** 1-15.

Bond, G., Showers W., Cheseby, M., Lotti, R., Almasi, P., deMenocal, P., Priore, P., Cullen, H., Hajdas, I., Bonan G. (1997). A pervasive millennial-scale cycle in North Atlantic Holocene and Glacial climates. ***Science,*** 278, 1257–1266.

Bounni, A. (1977). Campaign And Exhibition From The Euphrates İn Syria***. The Annual of the American Schools of Oriental Research***, 44, 1–7.

Braidwood, J.R. (1950). Jarmo: A village of early farmers in Iraq. ***Antiquity,*** 24, 189–195

Braidwood, J.R., (1960). ***Prehistoric Investigations in Iraqi Kurdistan***, Studies in Ancient Oriental Civilization 31. Chicago.

Braidwood, J.R. (1995). ***Tarih Öncesi İnsan*** (Çeviri: B. Altınok). İstanbul: Arkeoloji ve Sanat Yayınları.

Braidwood, R.J. ve Howe, B. (1960). ***Prehistoric Investigations in Iraqi Kurdistan***. Studies in Ancient Oriental Civilization, No. 31. Chicago: University of Chicago Press.

Braidwood, R.J., Howe, B., Reed, C. (1961). The Iranian Prehistoric Project. ***Science***, 133, 2008-2010.

Braidwood, R. J. ve Çambel, H. (1982). The Çayönü Excavations: Overview Through 1981. In: L. Braidwood ve R.J. Braidwood (Eds.), ***Prehistoric Village Archaeology in South-Eastern Turkey*** (1-15). Oxford: BAR International Series 138.

Breniquet, C. (2016). Tell es-Sawwan, Irak. Essai de Syntehese et de Prospective sur la Neolithisation de la Plaine Mesopotamienne. ***Paléorient***, 42/1, 137-149.

Brew, G., Barazangi, M., Al-Maleh, A.K., Sawaf, T. (2001). Tectonic and Geologic Evolution of Syria. ***GeoArabia,*** 6(4), 573-616.

Butterlin, P. (2018). ***Architecture Et Société Au Proche-Orient Ancien Les Bâtisseurs De Mémoire En Mésopotamie (7000-3000 Av. J.-C.).*** Paris: Editions A&J Picard.

Byrd, B. F., (1994). Public and Private, Domestic and Corporate: The Emergence of the Southwest Asian Village. ***American Antiquity,*** 59(4), 639-666.

Byrd, B.F. (2002). Households in Transition Neolithic Social Organization within Southwest Asia, In: Ian Kuijt (Ed), ***Life in Neolithic Farming Communities Social Organization, Identity, and Differentiation*** (63-92). New York: Kluwer Academic Publishers.

Byrd, B. F., (2005). ***Early Village Life at Beidha, Jordan: Neolithic Spatial Organization and Vernacular Architecture, The Excavations of Mrs. Diana Kirkbride-Helbaek***, British Academy Monographs in Archaeology, Oxford: Oxford University Press.

Calley, S. (1984), Le Débitage Natoufien De Mureybet: Étude Préliminaire, ***Paléorient (İn French)***, 10, 35–48

Calvet, C. (2007). ***Zivilisationen – Wie Die Kultur Nach Sumer Kam***. Munich (Münih): Kindle Edition.

Campbell, S. (1992). The Halaf Period in Iraq: Old Sites and New. ***The Biblical Archaeologist,*** 55(4): 182-187.

Campbell, S. (2008). The Dead and the Living in Late Neolithic Mesopotamia. ***Scienze dell' Antichità: Storia Archeologia Antropologia***, 14(1), 125-140.

Campbell, S., Kansa, S.W., Bichener, R., Lau, H. (2014). Burying Things; Practices of Cultural Disposal at Late Neolithic Domuztepe, Southeast Turkey". In: B. W. Porter and A.T. Boutin (eds.), ***Remembering the Dead in the Ancient Near East: Recent Contributions from Bioarchaeology and Mortuary Archaeology*** (27-60), Boulder: University of Colorado Press.

Causa, H., Atalat, İ., Mortan, K., (2017). ***Türkiye Bölgesel Coğrafyası.*** 4. Baskı, İstanbul: İnkılap Yayınevi.

Cauvin, J. (1977). Les Fouilles de Mureybet (1971-1974) et Leur Signification Pour Les Origines de la Sédentarisation au Proche-Orient. ***Annuals of the American School of Oriental Research,*** 44, 19-48.

Cauvin, J., (1980). Mureybet et Cheikh Hassan. In: Margueron J. (Ed.), ***Le Moyen Euphrate, zone de contacts et d'echanges. Actes du colloque de Strasbourg (mars 1977)*** (21-34)***,*** Leiden: Margueron.

Cauvin, J. (1994). ***Naissance des Divinites, Naissance de L'agriculture. La Revolution des Symboles au Néolithique***. Collection Empreintes (Nouvelle Editions Corriege: 1997). Paris: CNRS Editions.

Cauvin, J. (1997). ***Naissance des divinités. Naissance de l'agriculture. La Révolution dessymboles au Néolithique (2è éd.).*** Paris: CNRS Editions.

Cauvin, J. (1998). Le Proche-Orient et Les Premiéres Societes Agro-Pastorales***. Le Trimestriel de Reflexion,*** 7, 361-369.

Cauvin, J. (2000). ***The Birth of The Gods and The Origins of Agriculture***. Cambridge: Cambridge University Press.

Cauvin, M.C. (1991). L'obsidienne au Levant préhistorique: provenance et fonction. ***Cahiers de l'Euphrate***, 5(6), 163-190.

Cauvin, M.C. (1994). La circulation de 1'obsidienne au Proche-Orient Néolithique. In: H.G. Gebel ve S.K. Kozlowski (Eds), ***Neolithic Chipped Stone Industries of the Fertile Crescent. Studies in Early Near Eastern***

Production, Subsistence, and Environment 1 (15-22)**.** Berlin: Ex Oriente.

Cauvin, M.C. (2002). L'obsidienne et sa diffusion dans le Proche-Orient Néolithique. In: J. Guilaine (Ed.), ***Matériaux, productions, circulations du Néolithique à l'Âge du Bronze*** (13-30). Paris: Errance.

Cavallo, C. (2000). ***Animals in the Steppe: A Zooarcaeological Analysis of Later Neolithic Tell Sabi Abyad, Syria***, Oxford: BAR International Series 891.

Childe, G. (1953), ***New Light on the Most Ancient Near East***. New York: Routledge.

Clare, L., Kinzel, M., Sönmez, D., Uludağ, C. (2019a). Göbekli Tepe: UNESCO Dünya Miras Alanı ve Değişen Yaklaşımlar. ***Mimarlık***, 405, 14-19.

Clare, L., Tuna-Yüncü, Z., Uludağ, C. (2019b). Göbekli Tepe. In: Ertürk, N. and Karagül Türk, Ö. (Eds), ***UNESCO World Heritage in Turkey 2019*** (522-547), Ankara.

Cole S.W. ve Gasche, H. (1999). Second and First Millennium BC Rivers in Northern Babylonia. In: Gasche, H. ve Tanret, M. (Eds.), ***Changing Watercourses in Babylonia: Towards a Reconstruction of the Ancient Environment in Lower Mesopotamia*** (1-53). Chicago: University of Chicago Press.

Contenson H. (De) ve Van Liere W.J., (1966). Premier Sondage À Bouqras En 1965. Rapport Préliminaire. ***Annales Archéologiques Arabes Syriennes***, 16(2), 181-192.

Coqueugniot, E. (1994). L'indutrie Lithique de Dja'de El Mughara et le Debut du PPNB sur L'Euphrate Syrien (Sondages 1991 et 1992). In: H.G. Gebel et K. S. Kozlowski (Eds), ***Neolithic Chipped Stone Indutries of the Fertile Crescent and Their Contemporaries in Adjacent Region. Studies in Early Near Eastern Production, Subsistence and Environment 2*** (313-330). Berlin: Ex Oriente.

Coqueugniot, E. (1998). Dja'de El Mughara (Moyen-Euphrate), Un Village Néolithique Dans Son Environnement Naturel À La Veille De La Domestication. ***Espace Naturel, Espace Habité En Syrie Du Nord***

(10e - 2e Millénaires Av. J.-C.) / Natural Space, İnhabited Space İn Northern Syria (10th - 2nd Millennium B.C.). Actes Du Colloque Tenu À l'Université Laval (Québec) Du 5 Au 7 Mai 1997 (109-114). Lyon: Maison De l'Orient Et De La Méditerranée Jean Pouilloux.

Coqueugniot, E. (2000). Dja'de (Syrie), un Village a la Veille de la Domestication (Seconda Moitie du IX Millenaire av. J.-C). In: J. Guilaine (Ed.), ***Les Premiers Paysans du Monde*** (55-71). Paris: Errance.

Coqueugniot, E., (2009). Dja'Dé el Mughara (Syrie), Rapport scientifique 2007. ***Archéorient, Maison de l'Orient et de la Méditerrannée***, Lyon: CNRS Editions.

Coqueugniot, E. (2011). Des Peintures Dans Un Bâtiment Communautaire Du Néolithique Précéramique (Vers 9000 Av. J.-C.) À Dja'de (Syrie) : Nature, Insertion Dans L'architecture Et Tentative D'interprétation. ***Papers,*** XXIV, Valcamonica Symposium 2011, 151-156.

Coqueugniot, E. (2014). Dja'de (Syrie) et Les Representations Symboliques au 9e Millenaire cal. BC. In: C. Manen, T. Perrin, J. Guilane (Eds), L***a Transition Néolithique en Mediterranee*** (91-108)**,** Actes de Colluque (Toulouse, useum, 14-15 Avril 2011). Paris: CNRS Editions.

Croucher, K. (2012). ***Death and Dying in the Neolithic Near East***. Oxford: Oxford University Press.

Cruells, W. (1996). Las Cerámicas Pintadas 'Halaf'. In: Molist, M. (Ed), ***Tell Halula (Siria), Un Yacimiento Neolitico del Valle Medio Del Eufrates: Campanas de 1991 y 1992*** (99-114). Madrid: Ministerio de Educacion y Cultura, Direccion General de Bellas Artes y B.

Cruells, W. (2008). The Protohalaf: Origins, Definition, Regional Framework and Chronology: The Origins of the Halaf the Rise of Styles International Workshop on the Late Neolithic in the Near East (ca. 6300-5700 BC). In: Córdoba, J., Molist, M., Pérez, C., Rubio, I., Martinez S. (Eds), ***Proceeding of the 5th International Congress on the Archaeology of the Ancient Near East, Universitat Autónoma de Madrid, April 3-8 2006*** (671-689), Madrid: Universidad Autónoma de Madrid.

Cruells, W. ve Nieuwenhuyse, O. (2004). The Proto-Halaf Period in Syria: New Sites, New Data. ***Paléorient***, 30(1), 47-68.

Cruells, W., Mateiciucová, I., Nıeuwenhuyse, O.P. (2017). ***Painting Pots, Painting People, Late Neolithic Ceramics in Ancient Mesopotamia***. Oxford: Oxbow Books.

Cullen, H.M. ve deMenocal, P.B. (2000). North Atlantic influence on Tigris–Euphrates streamflow. ***International Journal of Climatology***, 20, 853–863.

Cullen, H.M., de Menocal, F.B., Hemmin, S., Hemming, G., Brown, F.H., Guilderson, T., Sirocko, F. (2000). "Climate Change and the Collapse of the Akkadian Empire: Evidence from the Deep Sea". ***Geology***, 28(4), 379-382.

Çambel, H. ve Braidwood, R. J. (1980a). İstanbul ve Chicago Üniversitesi Güneydoğu Anadolu Tarihöncesi Araştırmaları Karma Projesi: 1963-1972 Çalışmalarına Toplu Bakış. H. Çambel ve R.J. Braidwood (Ed.), ***Güneydoğu Anadolu Tarihöncesi Araştırmaları*** içinde (1-64). İstanbul: Istanbul Üniversitesi, Edebiyat Fakultesi Basimevi.

Çambel, H. ve Braidwood, R. J. (1980b). Çayönü Kazısı ve Hilar Mağaraları. ***II. Kazı Sonuçları Toplantısı,*** 121-125.

Çambel, H. ve Braidwood, R. J. (1980c). ***Güneydoğu Anadolu Tarihöncesi Araştırmaları (Prehistoric Research in Southern Anatolia),*** İstanbul: Istanbul Üniversitesi, Edebiyat Fakultesi Basimevi.

Çambel, H., Braidwood, R.J., Özdoğan, M., Schirmer, W. (1985). 1984 Yılı Çayönü Kazısı, ***IV. Kazı Sonuçları Toplantısı,*** 9-24.

Çelik, B. (2000a). An Early Neolithic Settlement in the Center of Şanlıurfa-Turkey. ***Neo-Lithics,*** 2-3(00), 4-6.

Çelik, B. (2000b). A New Early Neolithic Settlement: Karahan Tepe. ***Neo-Lithics,*** 2-3(00), 6-8.

Çelik, B. (2004). A New Early Neolithic Settlement in Southeastern Turkey: Hamzan Tepe. In: ***Neo-Lithics 2/04 The Newsletter of Soutwest Asian Neolithic Research*** (3-5). Berlin: Ex Oriente.

Çelik, B. (2006a). Sefer Tepe: A New Pre-Pottery Neolithic Site in Southeastern Turkey. In: ***Neo-Lithics: The Newsletter of Soutwest Asian Neolithic Research (1)*** (23-25). Berlin: Ex Oriente.

Çelik, B. (2006b). A New Lower Paleolithic Open Air Station and Early Neolithic Settlement: Hamzan Tepe. ***Hayat Erkanal'a Armağan: Kültürlerin Yansıması*** içinde (222-224). İstanbul: Homer Kitabevi.

Çelik, B. (2007). Şanlıurfa Yeni Mahalle-Balıklıgöl Höyüğü. M. Özdoğan ve N. Başgelen (Ed.), ***Anadolu'da Uygarlığın Doğuşu ve Avrupa'ya Yayılımı, Türkiye'de Neolitik Dönem, Yeni Kazılar, Yeni Bulgular*** içinde (165-178). İstanbul: Arkeoloji ve Sanat Yayınları.

Çelik, B. (2015a). Diffrences and Similarities Between the Settlements in Şanlıurfa Region Where "T" Shaped Pillars are Discovered (Şanlıurfa Bölgesinde "T" şeklinde Dikmetaş Bulunan Yerleşimlerin Farklılık ve Benzerlikleri). ***Türkiye Bilimler Akademisi Arkeoloji Dergisi (Tuba-Ar)***, 17/2014, 9-24.

Çelik, B. (2015b). Şanlıurfa ili Merkez İlçesi Neolitik Çağ ve Öncesi Yüzey Araştırması, 2013***. 32. Araştırma Sonuçları Toplantısı,*** Cilt 2***,*** 311-328.

Çelik, B. (2015c). Şanlıurfa İli Yüzey Araştırması, ***Ardahan Üniversitesi İnsani ve Edebiyat Fakültesi Dergisi, BELGÜ,*** 1 (2), 87-108.

Çelik, B. (2016). Şanlıurfa İli Merkez İlçesi Neolitik Çağ ve Öncesi Yüzey Araştırması. ***33. Araştırma Sonuçları Toplantısı,*** Cilt 2, 409-426.

Çelik, B. (2017). 2015 Yılı Şanlıurfa İli Merkez İlçesi Neolitik Çağ ve Öncesi Yüzey Araştırması. ***34. Araştırma Sonuçları Toplantısı,*** Cilt 2, 337-358.

Çelik, B., (2019). Neolitik Dönem Kült Merkezi: Harbetsuvan Tepesi. ***Karadeniz Uluslararası Bilimsel Dergi,*** 43, 24-38.

Çiftçi, Y., Kodaş, E., Genç, B., (2020). Çemka Höyük'te Açığa Çıkarılan Çanak-Çömleksiz Neolitik Dönem A Evresi Radyan Planlı Yapılar. ***Anatolia/Anadolu***, 46, 25-48.

d'Errico, F., Henshilwood, C., Vanhaeren, M., Van Niekerk, K. (2005). *Nassarius kraussianus* shell beads from Blombos Cave: evidence for symbolic behaviour in the Middle Stone Age. J***ournal of Human Evolution,*** 48(1), 3–24.

Davidson, T.E. (1977). ***Regional Variation within the Halaf Ceramic Tradition.*** (Unpublished PhD. Thesis) Edinburgh: University of Edinburgh.

Davis, J., Simmon, S., Mandel, R., Rollefson, G., Kafafi, Z. (1990). ***Postulated Early Holocene Summer Precipitation Episode in the Levant: Effects on Neolithic Adaptations***. Las Vegas: 55th Annual Meeting, Society For American Archaeology.

Davis, M. K. (1998). Social Differentiation at the Early Village of Çayönü. In: G. Arsebük vd. (Ed.), ***Karatepe'deki Işık/Light on Top of the Black Hill*** (137-150). İstanbul: Ege Yayınları.

Deacon, T. ve Cashman, T. (2010). The role of symbolic capacity in the origins of religion. ***Journal for the Study of Religion, Nature and Culture***, 3(4), 1–28.

Dediui D. ve Levinson S.C. (2013). On The Antiquity Of Language: The Reinterpretation Of Neandertal Linguistic Capacities And İts Consequences. ***Frontiers in Psychology***, 4(397), 1–17.

Deino, A.L. ve McBrearty, S. (2002). 40Ar/39Ar dating of the Kapthurin formation, Baringo, Kenya. ***Journal of Human Evolution***, 42(1), 185–210

Dinies, M., Plessen, B., Neef, R., Kürschner, H. (2015). When The Desert Was Green: Grassland Expansion During the Early Holocene in Northwestern Arabia. ***Quaternary International,*** 382, 293–302.

Dinies, M., Neef, R., Plessen, B., Kürschner, H. (2016). Holocene Vegetation in Northwestern Arabia – Changing Natural Resources. In: Julie Goy, Julie Bessenay-Prolonge, Amel Betouche, Alexia Decaix, Amaury Havé, Sibylle Hiblot, Capucine Perriot, Fiona Pichon (Eds.), ***Actualités des recherches archéologiques en Arabie*** (1–19). Routes de l'Orient, Hors-Séries 2.

Douche, C. ve Pichon, F., (2018). Agricultural Strategies at Dja'de el-Mughara, Northern Syria (10 th – 9 th Millennium cal. BC). In: ***Routes de l'Orient, actes 1, Proceedings Of The International Conference Actes du Colloque International, From the Caucasus to the Arabian Peninsula: Domestic Spaces in the Neolithic*** (119-149). Paris: CNRS Editions.

Duistermaat, K. (2013). Private Matters: The Emergence of Sealing Practices in Neolithic Syria. In: O.P. Nieuwenhuyse, R. Bernbeck, P.M.M.G. Akkermans, J. Rogasch (eds.), ***Interpreting the Late Neolithic of Upper Mesopotamia*** (315-322). Turnhout: Brepols Publisher.

Duistermaat, K. ve Schneider, G. (1998). Chemical Analyses of Sealing Clays and Use of Administrative Artefacts at Late Neolithic Tell Sabi Abyad. ***Paléorient***, 24(1), 89-109.

Duru, G. (2013). ***Tarihöncesinde İnsan-Mekan, Topluluk-Yerleşme İlişkisi: MÖ 9.Bin Sonu- 7. Bin Başı, Aşıklı ve Akarçay Tepe.*** (Yayımlanmamış Doktora Tezi), İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, İstanbul.

Edwards, P. C. (1988). Natufian Settlement in Wadi Al-Hammeh. ***Paléorient***, 14(2), 309-315.

Edwards, P., (1991), Wadi Hammeh 27: An Early Natufian Site at Pella,Jordan. In: O. Bar-Yosef and F. Valla (Eds.), ***The Natufian Culture in the Levant*** (123-148). Ann Arbor, Michigan: International Monographs in Prehistory.

Edwards, P.C, Bourke, S.J., Colledge, S.M., Head, J. and Macumber, P.G. (1988). Late Pleistocane Prehistory in the Wadi al-Hammeh, Jordan Valley. In. A.N. Garrard and H.G. Gebel (Eds.), ***The Prehistory of Jordan: The State of Research in 1986*** (525-565). Oxford: British Archaeological Reports International series 396.

Eliade, M. (2015). ***Dinsel İnançlar ve Düşünceler Tarihi: Taş Devrinden Eleusis Mysterialarına (Çeviren: Ali Berktay)***. İstanbul: Kabalcı Yayınevi.

Emeis K.-C., Struck, U., Schulz, H.-M., Rosenberg, R., Bernasconi, S., Erlenkeuser, H., Sakamoto, T., Martinez-Ruiz. F. (2000). Temperature and Salinity Variations of Mediterranean Sea Surface Waters Over the Last 16,000 Years from Records of Planktonic Stable Oxygen Isotopes and Alkenone Unsaturation Ratios. ***Palaeogeography, Palaeoclimatology, Palaoecology***, 158, 259–280.

Engel, M., Brückner, H., Pint, A. Wellbrock, K., Ginau, A., Voss, P., Grottker, M., Klasen, N., Frenzel, P. (2012). The Early Holocene Humid Period in

NW Saudi Arabia – Evidence from Sediments, Microfossils and Palaeo-Hydrological Modelling. ***Quaternary International,*** 266, 131–141.

Engel, M., Matter, A., Parker, A.G., Parton, A., Petraglia, M.D. Preston, G., Preusser, F. (2017). Lakes or wetlands? A comment on 'The middle Holocene climatic records from Arabia: Reassessing lacustrine environments, shift of ITCZ in Arabian Sea, and impacts of the southwest Indian and African monsoons' by Enzel et al. ***Global and Planetary Change***, 148, 258–267.

Enzel, Y., Kushnir, Y., Quade, J. (2015). The middle Holocene climatic records from Arabia: reassessing lacustrine environments, shift of ITCZ in Arabian Sea, and impacts of the southwest Indian and African monsoons. ***Global and Planetary Change***, 129, 69–91.

Erim-Özdoğan, A. (1994). ***Çayönü Yerleşmesinin Çanak-Çömleksiz Neolitikteki Yeri*** (Yayımlanmamış Doktora Tezi). İstanbul: İstanbul Üniversitesi/ Sosyal Bilimler Enstitüsü.

Erim-Özdoğan, A. (1995). Life at Çayönü During the Pre-Pottery Neolithic Period (According to the Artifactual Assemblage). ***Halet Çambel İçin Prehistorya Yazıları*** içinde ***(79-100).*** İstanbul: Graphis.

Erim-Özdoğan, A. (1999). Çayönü. In: M. Özdoğan ve N. Başgelen (Eds.), ***Neolithic in Turkey*** (35-65). Istanbul: Arkeoloji ve Sanat Yayınları.

Erim-Özdoğan, A. (2007). Çayönü. ***Anadolu'da Uygarlığın Doğuşu ve Avrupa'ya Yayılımı, Türkiye'de Neolitik Dönem: Yeni Kazılar-Yeni Bulgular*** (57-97). İstanbul: Arkeoloji ve Sanat Yayınları.

Erim-Özdoğan, A. (2011). Çayönü. In: M. Özdoğan vd. (Eds.), ***The Neolithic in Turkey: The Euphrates Basin*** (185-269). İstanbul: Archaeology and Art Publication.

Erim-Özdoğan, A. ve Yalman, N. (2004). Katkılı Kil ve Çanak Çömlek: Çayönü Çanak Buluntuları Üzerinden Bir Yorum. ***Tüba-Ar***, 7, 67-82.

Erinç, S. (1980). Kültürel Çevrebilim Açısından Güneydoğu Anadolu. H. Çambel ve R.J. Braidwood (Ed.), ***Güneydoğu Anadolu Tarihöncesi Araştırmaları*** içinde ***(***65-81). İstanbul: Istanbul Üniversitesi, Edebiyat Fakultesi Basimevi.

Esin, U. (1996) "On Bin Yıl Öncesinde Aşıklı: İç Anadolu'da Bir Yerleşim Modeli", ***Tarihten Günümüze Anadolu'da Konut ve Yerleşme*** içinde (31-42), İstanbul: Tarih Vakfı/Habitat II.

Esin, U. ve Harmankaya, S. (1999). Aşıklı. In: M. Özdoğan, N. Başgelen (Eds), ***Neolithic in Turkey, The Cradle of Civilisation, New Discoveries*** (115-132)**.** İstanbul: Archaeology and Art Publication.

Finkelstein, J.J. (1962). Mesopotamia. ***Journal of Near Eastern Studies (JNES),*** 21(2), 73-92.

Finlayson B. - Mithen J. - Najjar M. - Maricevic S. Pankhurst N. (2011). Architecture, Sedentism, And Social Complexity At Pre-Pottery Neolithic A Wf 16, Southern Jordan. In: Bruce Smith (Ed.), ***National Museum Of Natural History*** (8183-8188)**,** Pnas, Vol. 108, No. 20.

Flohr, P., Fleitmann, D., Zorita, E., Sadekov, A., Cheng, H., Bosomworth, M., Edwards, L., Matthews, W., Matthews, R. (2017) Late Holocene droughts in the Fertile Crescent recorded in a speleothem from northern Iraq. ***Geophysical Research Letters,*** 44, 1528–1536.

Forest, J. D. (1996). Le PPNB De Çayönü et de Nevali Çori: Pour Une Approche Archeo-Ethnologique de la Neolithisation Du Proche-Orient, ***Anatolia Antiqua,*** IV, 1-31.

Fouad, S.F.A. (2010). Tectonic and Structural Evaluation of the Mesopotamia Foredeep, Iraq. ***Iraqi Bulletin of Geology and Mining,*** 6(2), 57-69.

Frangipane, M. (1996). ***La Nascita Dello Stato nel Vicino Oriente***, Rome et Bari: Laterza.

Frangipane, M., (2002). ***Yakındoğu'da Devletin Doğuşu***. (Çev. Zühre İlkgelen) İstanbul: Arkeoloji ve Sanat Yayınları.

Frangipane, M. (2007). Different Types of Egalitarian Societies and the Development of Inequality in Early Mesopotamia. ***World Archaeology***, 39(2), 151-176.

Frangipane, M. (2013). Societies without Boundaries: Interpreting Late Neolithic Patterns of wide Interaction and Sharing of Cultural Traits: The Case of the Halaf Communities. In: O.P. Nieuwenhuyse, R. Bernbeck,

P.M.M.G. Akkermans, J. Rogasch (eds.), ***Interpreting the Late Neolithic of Upper Mesopotamia*** (89-99). Turnhout: Brepols Publisher.

Frankel, D. (1979). ***Archaeologists at Work Studies on Halaf Pottery***. London: British Museum Publications.

French, D. (1962). Excavations at Canhasan. ***Anatolian Studies,*** XII, 27-40.

Fried, M., H. (1967). ***The Evolution of Political Society: An Essay in Political Anthropology***. Random House, New York.

Fu Q, Mittnik A, Johnson PLF, Bos K, Lari M, Bollongino R, Young KL. (2013). A Revised Timescale For Human Evolution Based On Ancient Mitochondrial Genomes. ***Current Biology***, 23(7), 553–559.

Fuara, J. M. (1996). ***Un Conjunt Cerámic del VIII Milleni B.P. a la Vall de l'Eufrates: Les Produccions de Tell Halula (Siria)***. PhD Thesis, Universitat Autónoma de Barcelona.

Fujii, S. ve Adachi, T., (2013). Wadi al-Hajana 1: A Khianian outspost in the northwestern piedmont of Mt. Bishri, Central Syrie. In: Borrell F., Ibanez J.-J., and Molist M. (Eds) ***Stone Tools in Transition: From Hunter-Gatherers to Farming Societies in the Near East*** (45-58). Barcelona: Servei de Publicacions de la Universitat Autònoma de Barcelona.

Garrod, D.A.E (1930). The Palaeolithic of Southern Kurdistan: Excavations in the Caves of Zarzi and Hazar Merd. ***Bulletin of the American School of Prehistoric Research,*** 6, 8–43.

Garrod, D.A.E (1932). A New Mesolithic Industry: The Natufian of Palestine. ***Journal of the Royal Anthropological Society,*** 62, 257-269.

Garrod, D.A.E (1936). A Summary of Seven Seasons Work in the Wady Mughara. ***Bulletin of the American School of Prehistoric Research,*** 12, 125-129.

Garrod, D.A.E ve Bate, D.M. (1937), ***The Stone Age of Mount Carmel,*** Oxford.

Gebel, H. G. (1984). ***Das Akermische Neolithikum Vorderasiens. Subsistenzformen und Siedlungsweisen***. Wiesbaden: Dr Ludwig Reichert.

Gessner, G.C. (2011). A Brief overview of the Halaf Tradition. In: S.R. Steadman and G. McMahon (Eds.), ***The Oxford Handbook of Ancient Anatolia 10,000-323 B.C.E*** (777-795). Oxford: Oxford University Press.

Gessner, G.C. (2013). Sequencing Practices, Revealing Traditions: A case Study on Painters' Brushwork. In: O.P. Nieuwenhuyse, R. Bernbeck, P.M.M.G. Akkermans, J. Rogasch (Eds.), ***Interpreting the Late Neolithic of Upper Mesopotamia*** (125-134). Turnhout: Brepols Publisher.

Goodall, J. (1986). ***The chimpanzees of Gombe: Patterns of behavior***. Harvard Cambridge: University Press.

Gopher, A ve Gophna, R. (1993). Cultures of the Eighth and Seventh Millennia BP in the Southern Levant: A Review for the 1990s. ***Journal of World Prehistory,*** 7(3), 297-353.

Goring-Morris, A.N. ve Belfer-Cohen A. (1998). The Articulation of Cultural Processes and late Quaternary Environmental Changes in Cisjordan. ***Paléorient,*** 23(2), 71-93.

Goring-Morris A.N., (2005), Life, Death, and the Emergence of Differential Status in the Near Eastern Neolithic : Evidence from Kfar HaHoresh, Lower Galilee, Israel. In: Clarke J. (ed.), ***Archaeological Perspectives on the Transmission and Transformation of Culture in the Eastern Mediterranean*** (89-105). Oxford: Council for British Research in the Levant and Oxbow Books.

Goring-Morris, A.N. ve Belfer-Cohen, A. (2010a). Different Ways of Being, Different Way of Seeing… Changing Worldviews in the Near East. In: B. Finlayson and G. Warren (Eds.), ***Landscapes in Transition: Understanding Hunter-Gatherer and Farming Landscapes in the Early Holocene of Europe and the Levant*** (9-22). London: Oxbow Books.

Goring-Morris, N. ve Belfer-Cohen, A. (2010b). Great Expectations, or the Inevitable Collapse of the Early Neolithic in the Near East. In: M.S. Bandy and J.R. Fox (Eds.), ***Becoming Villagers: Comparing Early Village Societies (***62-77), Amerind Studies in Archaeology. Tucson: University of Arizona Press.

Goring Morris, A. N. ve Belfer-Cohen, A., (2014). The Neolithic In The Southern Levant Yet Another 'Unique' Phenomenon. In: C. Manen, T. Perrin, J. Guilaine (éd.), ***La transition Néolithique en Méditerranée (Actes du***

colloque Transitions en Méditerranée, ou comment des chasseurs devinrent agriculteurs, Muséum de Toulouse (59-73)**.** (14-15 avril 2011). Archives d'écologie préhistorique, Arles: éditions Errance-Actes Sud.

Goring-Morris, N. ve Belfer-Cohen, A. (2020). Highlighting the PPNB in the Southern Levant. ***Neo-Lithics,*** 20, 3-22.

Gourichon L. (2002). Bird Remains From Jerf El-Ahmar (A PPNA Site İn Northern Syria) With Special Reference To The Griffon Vulture (Gyps Fulvus). ***Archaeozoology Of The Near East V. 5th International Conference Of Archaeozoology Of The Southwest Asia And Adjacent Areas (Aswa), Yarmouk University (Irbid, Jordan)*** (139-153). 2nd-5th April 2000, Groningen.

Gourichon L. ve Helmer D. (2008). Étude Archéozoologique De Mureybet. In: Ibañez J.J. (Ed.), ***Hommage À J. Cauvin. Le Site Néolithique De Tell Mureybet (Syrie Du Nord)*** (115-228)**.** Oxford: Oxford British Archaeological Report, International Series 1843.

Guagnin, M., Jennings, R., Eager, H., Parton, A., Stimpson, C., Stepanek, C., Pfeiffer, M., Groucutt, H.S., Drake, N.A., Alsharekh, A., Petraglia, M.D. (2016). Rock Art Imagery as Aproxy for Holocene Environmental Change: A View from Shuwaymis, NW Saudi Arabia. ***The Holocene,*** 26, 1822–1834.

Guilaine J., (2016). Maisons Néolithiques : Exemples Méditerranéens, Dans In: Chapdelaine, C., Burke A., Gernigon K. (Eds), ***L'archéologie des maisonnées – pour une approche comparative transatlantique*** (189-216), Actes du colloque international, 24 et 25 octobre 2014, Université de Montréal, Palethnologie, 8.

Guilaine J., Vigne J.-D., Briois F., Franel Y., Tengberg M., Willcox G. (2012). Klimonas. ***Bulletin de Correspondance Hellénique,*** 136-137 (2), 875-879.

Hadad, R. (2017). Le rivage de Chypre: connectivité, architecture et résistance dans le contexte du PPNA levantin. In: Jean-Denis Vigne, François Briois et Margareta Tengberg (Eds), ***Nouvelles D Onnées Sur Les Débu T S Du***

Néolithique À Chypre New Data On The Beginnings Of The Neolithic in Cyprus (59-77). Actes De La Séance De La Société Préhistorique Française Paris 18-19 Mars 2015.

Hammadé, H. ve Yamazaki, Y. (1995). A Preliminary Report On The Excavations At Tell Al'Abr On The Upper Euphrates, 1992. ***Akkadica,*** 39, 4-10.

Harmankaya, S., Özbaşaran, M., Tanındı, O. (1997). ***Tay. Türkiye Arkeolojik Yerleşmeleri 2. Neolitik***. İstanbul: Ege Yayınları.

Hasol, D. (1975). ***Ansiklopedik Mimarlık Sözlüğü***. İstanbul: Yem Yayınevi.

Hauptmann, H. (1988). Nevali Çori: Architekur. ***Anatolica,*** 15, 99-110.

Hauptmann, H. (1992). Nevali Çori: Eine Siedlung des Akeramischen Neolithikums am Mittleren Euphrat. ***Nürnberger Blatter zur Archaologic,*** 8, 15-33.

Hauptmann, H. (1993). Ein Kultgebaude in Nevali Çori. In: Frangipane, M. (Ed.), ***Between the Rivers and Over the Mountain. Archaelogica Anatolica e Mezopotamica*** (38-69)**.** Rome: Alba Palmieri Dedicata.

Hauptmann, H. (1999a). Yukarı Mezopotamya'da Erken Neolitik Dönem. ***Anadolu Medeniyetleri Müzesi Konferansları*** içinde (117-154). Ankara: Anadolu Medeniyetler Müzesi.

Hauptmann, H. (1999b). The Urfa Region. In: M. Özdoğan ve N. Başgelen (Ed.), ***Neolithic in Turkey, The Cradle of Civilization*** (65-86). İstanbul: Arkeoloji ve Sanat Yayınları.

Hauptmann, H. (2003). Eine Frühneolitishe Kultfiur aus Urfa. In: M. Özdoğan (Ed.), ***Grom Villages to Towns, Studies Presented to Ufuk Esin*** (385-413). İstanbul: Arkeoloji ve Sanat Yayınları.

Hauptmann, H. (2007). Nevali Çori ve Urfa Bölgesi'nde Neolitik Dönem. Özdoğan, M. ve Başgelen, N. (Ed.), ***Türkiye'de Neolitik Dönem*** içinde (131-164). İstanbul: Arkeoloji ve Sanat Yayınları

Hauptmann, H. (2011). The Urfa Region. In: M. Özdoğan (Ed.), ***The Neolithic in Turkey: The Euphrates Basin*** (85-138). İstanbul: Archaeology and Art Publication.

Hauptmann, H. (2012). Nevali Çori. ***Aktüel Arkeoloji***, 27, 96-106.

Held, S. (1989). Colonization Cycles on Cyprus, 1: The Biogeographic and Paleontological Foundations of Early Prehistoric Settlement. ***Report of the Department of Antiquities, Cyprus***, 7–28.

Helmer, D. - Roitel V. - Saña M. - Willcox G. (1998). Interprétations Climatiques Des Données Archéozoologiques Et Archéobotaniques En Syrie Du Nord De 16 000 Bp À 7 000 Bp, Et Les Débuts De La Domestication Des Plantes Et Des Animaux. In: Fortın M., and Aurenche O. (Éds.), ***Espace Naturel, Espace Habité En Syrie Du Nord (Xe-Iıe Millénaires Av. J.-C.), Actes Du Colloque Tenu À L'université Laval (Québec) Du 5 Au 7 Mai 1997, Toronto, Canadian Society For Mesopotamian Studies (Bull. 33)***, Lyon: Maison De L'orient Méditerranéen (Tmo 28).

Helmer, D., Gourichon, L., Stordeur, D. (2004). A I'aube de la Domestication Animale. İmaginaire et Symbolisme Annimal Dans les Premiéres Societes Neolthiques du Nord du Proche-Orient. ***Anthropozoologica***, 39(1), 143-163.

Helmer, D., Gourichon L., Monchot H., Peters J., Saña Segui M. (2005). Identifying Early Domestic Cattle From The Pre-Pottery Neolithic Sites On The Middle Euphrates Using Sexual Dimorphism. In***:*** Vigne J.D., Peters J. And Helmer D. (Eds), ***New Methods And The First Steps Of Mammal Domestication. Proceedings Of The 9th International Council Of Archaeozoology*** (86-94). (Durham, 23rd-28th August 2002). Oxford: Oxbow Books.Uk.

Helwing B. (2014). East of Eden? A review of Turkey's eastern neighbors in the Neolithic. In: Özdoğan M., Başgelen N., Kuniholm P. (Eds.), ***The Neolithic of Turkey 6. New Excavations & New Research*** (321-377). Istanbul: Archaeology & Art Publications.

Henry, D.O. (1976). Rosh Zin: A Natufian Settlement Near Ein Avdat. In. A.E. Marks (Ed), ***Prehistory and Paleoenvironments in the Central Negev, İsrael*** (317-347). Dallas: SMU Press.

Henry, D. O. (1989). ***From Foraging to Agriculture: The Levant at the End of the İce Age.*** Philadelphia: University of Pennsylvania Press.

Henshilwood, C.S., d'Errico, F., Watts, I. (2009). Engraved ochres from the Middle Stone Age levels at Blombos Cave, South Africa. ***Journal of Human Evolution***, 57(1), 27–47.

Herzfeld, E. E. (1927). ***Die Malereien von Samarra***. Berlin: Reimer.

Herzfeld, E. E. (1930). ***Die Vorgeschichtlichen Töpfereien von Samarra***. Berlin: Reimer.

Hijara, I. (1978). Three New Graves at Arpachiyah. ***World Archaeology***, 10(2), 125-128.

Hijara, I. (1980). Arpachiyah 1976. ***Iraq,*** 42(2), 131-154.

Hijara, I. (1997). ***The Halaf Period in Northern Mesopotamia***. Nabu Publications, London.

Hodder, I. (1995). Çatalhöyük 1995. ***Bilim ve Teknik,*** 336(28), 20-21.

Hodder, I. (1996). Çatalhöyük: Orta Anadolu'da 9000 Yıllık Konut ve Yerleşme. ***Tarihten Günümüze Anadolu'da Konut ve Yerleşme*** içinde (43-59). Türkiye Ekonomik ve Toplumsal Tarih Vakfı, İstanbul: Ege Yayınları.

Hodder, I. (1999). Renewed Work at Çatalhöyük. In: Özdoğan, M. ve Başgelen, N. (Eds.), ***Neolithic in Turkey*** (157-164). Istanbul: Arkeoloji ve Sanat Yayınları.

Hodder, I. (2000). Çatalhöyük 2000. ***Anatolian Archaeology***, 6, 5-7.

Hodder, I. (2003). The Lady and Seed: Some Thoughts on the Role of Agriculture in the 'Neolithic Revolution'. In: Özdoğan, M., Başgelen, N., Hauptmann, H. (Eds.), ***Köyden Kente 1*** (129-141). İstanbul: Arkeoloji ve Sanat Yayınları.

Hodder, I. (2006). ***Çatalhöyük, Leoparın Öyküsü*** (Çeviren: Dilek Şendil). İstanbul: Yapı Kredi Yayınları.

Hodder, I. ve Hutson, S. (2003). ***Reading the Past: Current Approaches to Interpretation in Archaeology. Third Edition.*** New York: Cambridge University Press.

Hodder, I. ve Cressford, C. (2004). Daily Practice and Social Memory at Çatalhöyük. ***American Antiquity,*** 69, Society for American Archaeology, 17-40.

Hogarth, D. G., (1908). ***Excavations at Ephesus: The Archaic Artemisia***. London: British Museum Press.

Hole, F. ve Flannery, K.V. (1967). The Prehistory of Southwestern Iran: A Preliminary Report. ***Proceedings of the Prehistoric Society,*** 33, 147-206.

Hole, F., (2000). New radiocarbon dates for Ali Kosh, Iran, ***Neo-Lithics*** 1, 13.

Hours, F., Aurenche, O., Cauvin, J., Cauvin, M.-C., Copeland, L., Sanlaville, P. (1994). ***Atlas des sites du Proche Orient (14000-5700 BP).*** Vol. I/II. Lyon: Travaux de la Maison de L'Orient Mediterraneen 24.

Ibáñez, J. J., (2008a). Introduction. In: Ibáñez, Juan José (Ed.). ***Le site Néolithique de Tell Mureybet (Syrie du Nord). En hommage à Jacques Cauvin*** (7-13). BAR International Series (in French), 1843. Oxford: Archaeopress,.

Ibáñez, J. J., (2008b). Conclusion. In: Ibáñez, Juan José (Ed.). ***Le site Néolithique de Tell Mureybet (Syrie du Nord). En hommage à Jacques Cauvin*** (661–675)**.** BAR International Series, 1843, Oxford: Archaeopress.

Ibáñez, J.J. (Ed.) (2008c). ***Le Site Néolithiques de Tell Mureybet (Syrie du Nord). En Hommage a Jaques Cauvin.*** Oxford: British Archeological Report, International Series 1843.

İpek, B. ve Çiftçi, Y. (2020). Boncuklu Tarla Doğu Alanı Çanak Çömleksiz Neolitik Dönem Mimarisi ve Köy-Mekan Organizasyonu. ***Mukaddime***, 11(1), 212-234.

İplikçioğlu, B. (2013). ***Eski Çağ Tarihinin Ana Hatları***. Baskı 2, İstanbul: Bilim ve Teknik Yayınevi.

Jassim, R.Z. ve Al-Jibouri, B.S. (2009). Stratigraphy. ***Geology of the Iraqi Southern Desert,*** Iraqi Bulletin of Geology and Mining, Special Issue, 53-76.

Johansson, S. (2011). Constraining the Time When Language Evolved. ***Linguistic and Philosophical Investigations***, 10, 45–59.

Kantarcı, M. D., (2000). ***Toprak İlmi***. İstanbul: İstanbul Üniversitesi Orman Fakültesi Yayınları, İ.Ü. Yay. Nu: 4261, O. F. Yay. Nu: 462.

Karataş, İ. E. (2013). Max Müller'e Göre Dinin Ortaya Çıkış Sürecinde Sınırsız (Kutsal) Fikri. ***Düzce Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi***, 3(2), 54-86.

Karul, N. (2011). Güsir Höyük. In: M. Özdoğan (Eds.), ***The Neolithic in Turkey: The Tigris Basin*** (1-17). İstanbul: Arkeoloji ve Sanat Yayınları.

Karul, N. (2013) Güsir Höyük. ***Eski Dünya'nın İlk Köyleri, Yerleşik Avcılar***, Atlas.

Karul, N., Ayhan, A., Özdoğan, M. (2002). 2000 Yılı Mezraa Teleilat Kazı Çalışmaları. ***23. Kazı Sonuçları Toplantısı***, Cilt 2, 63-74.

Karul, N., Ayhan, A., Özdoğan, M. (2003). 2001 Yılı Mezraa Teleilat Kazı Çalışmaları. ***24. Kazı Sonuçları Toplantısı***, Cilt 1, 159-170.

Kempisty, A., (1990). Architecture. Kozlowski S.K. (Ed.), ***Nemrik 9 Pre-Pottery Neolithic Site in Irak*** (13-34). Volume 2, Warsaw: Warsaw University Press.

Kenyon, K., (1959). Some Observations on the Beginnings of Settlement in the Near East. ***Journal of the Royal Antropological Institute,*** 89(I), 35-43.

Kenyon, K.,(1981), ***Excavations at Jericho, Volume 3, The Architecture and Stratigraphy ofthe Tell.*** London: The British School of Archaeology in Jerusalem.

Kinzel, M ve Clare, L. (2020). Monumental – Compared to What? A Perspective from Göbekli Tepe. In: Anne Birgitte et al. (Eds), ***Monumentalising Life in the Neolithic, Narratives of Change and Continuity*** (29-48), Oxford: Oxbow Books.

Kirkbride, D. (1966). Five Seasons at the Pre Pottery Neolithic Site of Beidha in Jordan. ***Palestine Exploration Quarterly,*** 98(1), 8-72.

Kirkbride, D. (1968a). Beidha 1967: An Interim Report. ***Palestine Exploration Quarterly,*** 100(2), 90-96.

Kirkbride, D. (1968b). Beidha: Early Neolithic Village Life South of the Dead Sea. ***Antiquity,*** 42, 263-273.

Kirkbride, D. (1972). Umm Dabaghiyah 1971: A Preliminary Report. ***IRAQ,*** 34, 3-15.

Kirkbride, D. (1982). Umm Dabaghiyah. In: John Curtis (Ed.), ***50 Years of Mesopotamian Discovery. The work of the British School of Archaeology in Iraq, 1932–1982*** (11-21). The British School of Archaeology in Iraq, London.

Kobashi, T, Severinghaus J.P., Brook E.J., Barnola J.M., Grachev A.M. (2007). Precise Timing And Characterization Of Abrupt Climate Change 8200 Years Ago From Air Trapped İn Polar Ice. ***Quaternary Science Reviews,*** 26(9–10), 1212–1222.

Kodaş, E. (2013). Jerf El Ahmar EA 30 Binası ve Yakındoğu'da PPNA-PPNB 'ye Geçiş Dönemine ait Kamu Binaları. ***Tüba-Ar,*** 16, 9-20.

Kodaş, E. (2014). ***Le Culte du Crane, Dans Son Contexte Architectural et Stratigraphique, au Néolithique au Proche-Orient (Yakındoğu'da Neolitik Dönem Kafatası Kültünün Mimari ve Stratigrafik Tabakalanması İçerisinde İncelenmesi).*** Paris: Pantheon (Sorbonne).

Kodaş, E., (2015). ***Diversités, Interactions et Contacts culturels dans les régions montagneuses de la Mésopotamie: Un autre scenario de la néolithisation proche-orientale.*** Latvia: Presses Académique Francophones,

Kodaş, E., (2018). Yukarı Dicle'de Yeni Bir Çanak-Çömleksiz Neolitik Yerleşim Yeri: Boncuklu Tarla Kazıları ve İlk Gözlemler. ***Arkeoloji ve Sanat Dergisi***, 158, 157-158.

Kodaş, E., (2019a). Un nouveau site du Néolithique précéramique dans la vallée du Haut Tigre: Résultats préliminaires de Boncuklu Tarla. ***Neo-Lithics,*** 19(1), 3-15.

Kodaş, E., (2019b). Kuzey Mezopotamya'da PPNA ve PPNA-PPNB Geçiş Dönemi'ne tarihlenen 'sembolik objelerin' bölgesel dağılımı üzerine bazı gözlemler. Kültürel Çeşitlilik ve Yorumlanması. ***Arkeoloji ve Sanat Dergisi,*** 161, 1-22.

Kodaş, E. (2020). Yakındoğu Çanak-Çömleksiz Neolitik Dönem'de Yerleşik Yaşam Ve Depolama Birimleri Üzerine Bazı Gözlemler: Boncuklu Tarla Örnekleri. ***Anatolia/Anadolu***, 46, 123-146.

Kodaş, E. ve Erdoğan, N., (2019). Boncuklu Tarla 2017 Yılı Kazıları. ***40. Kazı Sonuçları Toplantısı,*** Cilt 1, 693-710.

Kodaş, E. ve Genç, B., (2019). Çemka Höyük: Yukarı Dicle Havzası'nda Bulunan Yeni Bir PPNA ve Geç Epipaleolitik Dönem Yerleşim Yeri. ***Anadolu/Anatolia,*** 45, 211-221.

Kodaş, E., Çiftçi, Y., Erdoğan, N. (2019). Boncuklu Tarla' da Tespit Edilen Orta PPNB Dönem Yongalama Atölyesi Üzerine İlk Gözlemler. ***35. Arkeometri Sonuçları Toplantısı,*** 185-194.

Kodaş, E., Genç, B., Labedan-Kodaş, C., İpek, B., Erdoğan, N. (2019). Boncuklu Tarla Çanak-Çömleksiz Neolitik Dönem'e Tarihlenen Bir Grup Figürlü Kemik Plak. ***Artuklu İnsan ve Toplum Bilim Dergisi***, 4(1), 1-6.

Kodaş, E., Çiftçi, Y., Labedan-Kodaş, C., Özkan, K. (2020). Boncuklu Tarla'da ele geçen Neolitik Çağ Kulak Tıkaçları, Küpeler ve Düğmeler Üzerine Bazı Gözlemler Tipoloji ve İşlev. ***Aderg (Ege Arkeoloji Dergisi),*** XXV, 69-79.

Kodaş, E., Genç, B., Çiftçi, Y., Labedan-Kodaş, C., Erdem, Ç. (2020). Çemka Höyük: A Late Epipalaeolithic and Pre-Pottery Neolithic Site on the Upper Tigris, Southeast Anatolia. ***Neo-Lithics,*** 20, 40-46.

Kodaş, E., Çiftçi, Y., Labedan-Kodaş, C., (Baskıda). 'Çemka Höyük Kazıları: İlk gözlemler. ***Uluslararası Göbekli Tepe ve Neolitik Çağ Yerleşimleri Kongresi***. 28-30 Kasım Şanlıurfa, 2019.

Kolankaya-Bostancı, N. (2014). Paleolitik Çağ Kadınları. A. Engin, B. Helving ve B. Uysal (Ed.), ***Armizzi-Engin Özgen'e Armağan*** içinde (191-204). Ankara: Atatürk Kültür Merkezi Başkanlığı Yayınları.

Kottak, C.P. (2008). ***Antropoloji, İnsan Çeşitliliğine Bir Bakış***. İstanbul: Ütopya Yayınevi.

Kozlowski, S.K., (1989). Nemrik 9, Kuzey Irak'ta PPN Neolitik Bir Alan. ***Paléorient, 15 (1)***, 25-31.

Kozlowski, S. K. (1998). M'lefaat. Early Neolithic site in Northern Irak. ***Chaiers de l'Euphrate,*** 8, 179-273.

Kozlowski, S.K ve Kempisty, A., (1990). Architecture of the Pre-Pottery Neolithic Settlement in Nemrik, Iraq. ***World Archaeology***, 21(3), Architectural Innovation (Feb., 1990), 348-362.

Köhler-Rollefson, I. (1988). The Aftermath of the Levantine Neolithic Revolution In the Light of Ecological and Ethnographic Evidence. ***Paléorien***t, 14, 87-93.

Kuijt, I. (1996). Negotiating Equality Thrught Ristual: A Consideration of Late Natufian and Pre-Pottery Neolithic A Period MortuaryPrectices. ***Journal of Anthropological Arcaeology,*** 15(4), 313-336.

Kuijt, I. (2002). Near Eastern Neolithic Research: Directions and Trends. In: Ian Kuijt (Ed.), ***Life in Neolithic Farming Communities: Social Organization, Identity and Differentiation*** (311-320). New York: Kluwer Academic Publishers.

Kulabaş, E. ve Kılcı, M., (1998). ***Anakayalar ve Toprakların Karakteristik Özellikleri***. Ankara: Orman Bakanlığı, Ege Bölgesi Orman Toprak Laboratuvar Müdürlüğü.

Kuzucuoğlu, C., Fontugne, M., Mouralis, D. (2004). Holocene terraces in the Middle Euphrates Valley, between Halfeti and Karkemish (Gaziantep, Turkey). ***Quaternaire,*** 15, 195–206.

Le Brun, A. (1994). ***Fouilles Recentes a Khirokitia (Chypre) 1985-87***. Paris: Éditions Recherche sur les Civilisations.

Le Mière, M. (2013). Uniformity and Diversity of Pottery in the Jezirah and the Norhenr Levant During the Early Pottery Neolithic. In: P. M. M. G. Akkermans (Ed), ***Interpreting the Late Neolithic of Upper Mesopotamia*** (323-330). Turnhout: Brepols.

Le Mière, M. ve Picon, M. (1998). Les debuts de la Ceramique au Proche-Orient, ***Paléorient,*** 24(2), 2-26.

LeBlanc, S.A. ve Watson, P.J. (1973). A Comparative Statistical Analysis of Painted Pottery from Seven Halafian Sites. ***Paléorient,*** 1(1), 117-133

Lechevallier, M., ve A. Ronen (1985), ***Le Site Natoufen-Khiamien de Hatoula, Pres de Latroun, Israel.*** Jerusalem: Centre de Recherche Francais de Jerusalem, 1.

Lechevalier, M. ve Ronen, A. (1994). ***Le Gisement de Hatoula en Judée Occidentale, İsraél.*** Paris: Association Paléorient.

Lee, R. B. ve DeVore, I. (1968). Problems İn The Study Of Hunters And Gatherers. In: R. B. Lee and I. DeVore (Eds.) ***Man the Hunter*** (1–12). Chicago: Aldine De Gruyter.

Leroi-Gourhan, A. (1974). Étude Palynologique Des Derniers 11 000 Ans En Syrie Semi-Désertique, ***Paléorient,*** 2(2), 443-451.

Lichter, C. (2007). ***12.000 Yıl Önce Anadolu, İnsanlığın En Eski Anıtları***. Karlsruhe: Badischen Landesmuseum.

Lind J, Lindenfors P, Ghirlanda S, Liden K, Enquist M, Patin E. (2013). Dating Human Cultural Capacity Using Phylogenetic Principles. ***Scientific Reports***, 3, 1–5.

Litt, T., Ohlwein, C., Neumann, F.H., Hense, A., Stein, M. (2012). Holocene climate variability in the Levant from the Dead Sea pollen record. ***Quaternary Science Reviews,*** 49, 95–105.

Liverani, M. (2013). ***The Ancient Near East: History, Society and Economy***. New York: Routledge.

Lloyd, S. ve Safar, F. (1945). Tell Hassuna. ***Journal of Near Eastern Studies,*** 4, 255-289.

Lloyd, S., Safar, F., Braidwood, R.J. (1945). Tell Hassuna Excavations by the Iraq Goverment Directorate General of Antiquities in 1943 and 1944. ***Journal of Near Eastern Studies,*** 4(4), 255-289.

Loyd, S. ve Safar, F. (1945). ***Tell Hassuna, Excavations by the Iraq Goverment Directorate of Antiquities in 1943 and 1944.*** Chicago: Journal of Near Eastern Studies.

Mardin Müzesi ve Kodaş, E., (2017). ***Boncuklu Tarla 2017 Kazısı Bilimsel Raporları***.

Mardin Müzesi ve Kodaş, E., (2019a). ***Boncuklu Tarla 2019 Kazısı Bilimsel Raporları***.

Mardin Müzesi ve Kodaş, E., (2019b). ***Çemka Höyük 2019 Kazısı Bilimsel Raporları***.

Mardin Müzesi ve Kodaş, E., (2020). ***Boncuklu Tarla 2020 Kazısı Bilimsel Raporları***.

Maréchal, C. (1982). Vaisselles Blanches du Proche-Orient: el-Kown (Syrie) et l'utilisation du Plâtre au Néolithique. ***Cahiers de l'Euphrate***, 3, 218-251.

Marks, A.E. ve Larson, P. (1977). Test Excavations at the Natufian site of Rosh Horsha. In. A.E. Marks (Ed.), ***Prehistory and Paleoenvironments in the Cenrtal Negev, İsrael, Vol II, The Avdat/Agev Area*** (191-232). Dallas: SMU Press.

Marshack, A. (1972). ***The Roots of Civilization: the Cognitive Beginnings of Man's First Art.*** London: Weidenfeld and Nicholson.

Matthews, R. (2000). *The Early* ***Prehistory of Mesopotamia. 50,000-4,500 BC***. Turnhout: Brepols.

Matthews R., Matthews W., Mohammadifar Y. (2013). ***The Earliest Neolithic of Iran. The 2008 Excavations at Sheikh-e Abad and Jani,*** The British Institute of Persian Studies Archaeological Monograph Series IV, Central Zagros Archaeological Project, Oxford: Oxbow Books.

Max Müller, F. (1882), ***Introduction to the Science of Religion***. London: Forgotten Books.

Max Müller, F. (1889), ***Natural Religion The Gifford Lectures***. London: Nabu Press

Max Müller, F. (1891), ***Lectures on the Origin and Growth of Religion, as Illustrated by the Religions of India***. London: Forgotten Books.

Mayewski, P. A., Rohling, E.E., Stager, J. C., Karlén, W., Maasch, K.A., Meeker, L.D., Meyerson, E. A., Gasse,F., van Kreveld, S., Holmgren, K., Lee-Thorp, J., Rosqvist, G., Rack, F., Staubwasser, M., Schneider, R. R., Steig, E.J. (2004). Holocene climate variability. ***Quaternary Research,*** 62, 243–255.

Mayor, T. (2013). Avcı-Toplayıcılar: Orijinal Liberteryenler (Çeviren: Atilla Yayla). ***Liberal Düşünce***, 18(71), 227-246.

Mazurowski, R.F. (2004). Tell Qaramel. Excavations 2003. In: M. Gawlikowski and W.A. Daszewski (Eds.), ***Polish Archaeology in the Mediterranean. Reports 2003*** (355-370). Warsaw: PCMA Series**.**

Mazurowski, R.F. ve Jammous, B. (2000). Tell Qaramel. Excavations 2000. In: M. Gawlikowski and W.A. Daszewski (Eds.), ***Polish Archaeology in the Mediterranean. Reports 2000*** (327-341). Warsaw: PCMA Series**.**

Mazurowski, R.F. ve Yartah, T. (2001). Tell Qaramel. Excavations 2001. Gawlıkowskı M. ve Daszewskı W.A. (Eds.), ***Polish Archaeology İn The Mediterranean. Reports 2000*** (295-307). Warsaw: PCMA Series**.**

Mazurowski, R.F. ve Kanjou, Y. (2012). R.F. Mazurowski – Y. Kanjou, ***Tell Qaramel 1999-2007 Protoneolithic and early pre-pottery Neolithic settlement in northern Syria : preliminary results of Syrian-Polish archaeological excavations 1999-2007 (un village proto-néolithique et précéramique en Syrie du Nord : résultats des fouilles syriennes et polonaises 1999-2007)*.** Warsaw: PCMA Series**.**

McDougall I, Brown FH, Fleagle JG. (2005). Stratigraphic Placement and Age of Modern Humans from Kibish, Ethiopia. ***Nature,*** 433(7027), 733–736.

Mellaart, J. (1962). Excavations at Çatalhöyük. ***Anatolian Studies,*** XII, 41-65.

Mellaart, J. (1967). ***Çatal Höyük, A Neolithic Town in Anatolian.*** London: Thames and Hudson.

Mellaart, J. (1975). ***The Neolithic of the Near East***. London: Thames and Hudson.

Mellaart, J. (2003). ***Çatalhöyük, Anadolu'da Bir Neolitik Kent*** (Çeviren: G. Bilge). İstanbul: Yapı Kredi Yayınları.

Merpert, N.Y. ve Munchaev, R. M. (1993a). Yarım Tepe I. In: N. Yoffee and J.J. Clark (eds.), ***Early Stages in the Evolution of Mesopotamian Civilization: Soviet Excavations in Northern Iraq*** (73-114). Tucson: The University of Arizona Press.

Merpert, N.Y. ve Munchaev, R. M. (1993b). Yarım Tepe II: The Halaf Levels. In: N. Yoffee and J.J. Clark (eds.), ***Early Stages in the Evolution of Mesopotamian Civilization: Soviet Excavations in Northern Iraq*** (129-162). Tucson: The University of Arizona Press.

Merpert, N.Y. ve Munchaev, R. M. (1993c). Yarım Tepe III: The Halaf Levels. In: N. Yoffee and J.J. Clark (eds.), ***Early Stages in the Evolution of Mesopotamian Civilization: Soviet Excavations in Northern Iraq*** (163-205). Tucson: The University of Arizona Press.

Miller, N. F. (1997). The Macrobotanical Evidence for Vegetation in the Near East, c. 18000/16000 BC to 4000 BC. ***Paléorient,*** 23, 197–207.

Mithen, S. (2006). ***After the Ice: A Global Human History, 20.000-50.00 BC***. Cambridge: Harvard University Press.

Miyake, Y. (2013). Hasankeyf Höyük. ***Atlas,*** 2013, 96.

Miyake, Y. (2016). Hasankeyf Höyük: Dicle Havzasının İlk Yerleşik Köyü. ***Aktüel Arkeoloji,*** 53, 28-39.

Miyake, Y. (2017). ***科学研究費助成事業 研究成果報告書 (Bilimsel Araştırma Giderleri İşletme Araştırma Sonuçları),*** University of Tsukuba, KAKENHI-PROJECT. (https://kaken.nii.ac.jp/ja/file/KAKENHI-PROJECT-24251013/24251013seika.pdf).

Miyake, Y. (2020). "新石器時代のシンボリズム―ハッサンケイフ・ホユック遺跡出土資料を中心に―(Neolitik Çağ Sembolizmi-Hasankeyf Höyük mevkiinde kazılan malzemelere odaklanma***)".*** ***科研費新学術領域研究　都市文明の本質　古代西アジアにおける都市の発生と変容の学際研究 2，研究成果報告 2019 年度 (Kakenhi Yeni Akademik Alan Araştırması, Kent Medeniyetinin Özü: Eski Batı Asya'da Kentlerin Oluşumu ve Dönüşümü Üzerine Disiplinlerarası Araştırma 2, Araştırma Sonuçları Raporu 2019)***, University of Tsukuba, Faculty of Humanities and Social Sciences, 13-21.

Miyake, Y., Maeda, O., Tanno, K., Hongo, H., Gündem, C. Y. (2012). New Excavations at Hasankeyf Höyük: A 10th Millennium Cal. BC Site on the Upper Tigris, Southeast Anatolia. ***Neo-Lithic,*** 1(12), 3-8.

Molist, M. (1998). Escape Collectif et Espace Domestique Dans le Néolithique des IX et VIII Millénaires B.P. au Nord de la Syrie: Apports du site de Tell Halula (Vallée de I'Euphrate). In: M. Fortin and O. Aurenche (Eds.), ***Escape Naturel, Escape Habité en Syrie du Nord (X-II Millénaires av. J.-C.)*** (115-130), Actes du Colluque tenu a I'Université Laval (Québec) du 5 au 7 mai 1997, Toronto, Canadian Society for Mesopotamian Studies (Bull. 33), Lyon: Maison de I'Orient Méditerranén (TMO 28).

Molist, M. ve Cauvin, J. (1991). Les Niveaux Inferieurs de Cafer Höyük (Malatya, Turquie). Stratigraphie et Architectures (Fouilles 1984-86). ***Cahiers de I'Euphrate,*** 5-6, 85-113.

Molist, M. ve Stordeur, D. (1999). Le Moyen-Euphrate Syrien et Son Rôle Dans la Néolithisation. Spécificité et Évolution des Architecture. In: G. O. Lete, M. Fenollos (Eds.). ***Archaeology of the Upper Syrian Euphrates. The Tishrim Dam Area*** (395-412)**.** Proceedings if the İnternational Symposium Barcelona, 1998.

Molist, M. ve Borrel, F. (2007). Projectile Points, Sickle Blades and Glossed Points. Tools and Hafting Systems at Tell Halula (Syria) during the 8th Millennium cal. BC. ***Paléorient***, 33, 59-77.

Molist, M., Anfruns, J., Borrell F., Clop, X., Cruells, W., Gómez, A., Guerrero, E., Saña, M., Tornero, C. (2007). Tell Halula (Vallée de l'Euphrate, Syrie): Nouvelles Données sur les Occupations Néolithiques, Notice Préliminaire sur Les Travaux 2002-2004. In: Jeanine Abdul Masih (Ed.), ***Les Résultats du Programme de Formaiton â la Sauvegarde du Patrimoine Cultural de Syrie 2002-2004*** (21-52). Damascus: Ministère de la Culture, Direction Général des Antiquités et des Musées.

Molist, M., Anfruns, J., Bofill, M., Borrell F., Clop, X., Cruells, W., Faura, J.M, Ferrer, A, Gómez, A., Guerrero, E., Saña, M., Tornero, C., Vicente, O. (2013). "Tell Halula (Euphrates Valley, Syria): New Data From The Late Neolithic Settlement". In: Nieuwenhuyse, O.P., Bernbeck, R., Akkermans, P.M.M.G., Rogasch, J. (Eds), ***Interpreting The Late Neolithic Of Upper Mesopotamia*** (443-453)**,** Barcelona: Brepols.

Molleson, T., Comerford, G., Moore, A.M.T. (1992). A Neolithic Painted Skull from Tell Abu Hureyra, Northern Syria. ***Cambridge Archaeological Journal***, 2(2), 231-236.

Moore, A. M. T., Hillman, G.C., Legge, A.J., Huxtable, J. (2000). ***Village on the Euphrates: from Foraging to Farming at Abu Hureyra***. Oxford: Oxford University Press.

Morozova, G.S. (2005). A Review of Holocene Avulsions of the Tigris and Euphrates Rivers and Possible Effects on the Evolution of Civilizations in Lower Mesopotamia. ***Geoarchaeology***, 20(4), 401-423.

Mortensen, P. (1993). Paleolithic and Epipaleolithic Sites in the Hulailan Valley, Northern Luristan. In: Olszewski D.I. and H.L. Dibble (eds.), ***The***

Paleolithic Prehistory of the Zagros-Taurus (159- 186). Philadelphia: University of Pennsylvania Museum.

Munchaev, R. ve Merpert, N. (1981). ***Earliest Agricultural Settlements of Northern Mesopotamia,*** Moscou.

Nadel, D., (1991). Ohalo 11-Thethird Season. ***Mitekufat Haeven,*** 23, 48-59.

Nadel, D., Carmi, I., ve Sega, D., (1995). Radiocarbon Dating of Ohalo II: Archaeological and Methodological Implications. ***Journal of Archaeological Science,*** 22, 811-822.

Neef, R., (2003). Overlooking the Steppe-Forest. A Preliminary Report on the Botanical Remains from Early Neolithic Göbekli Tepe (Southeastern Turkey). ***Neo-Lithics,*** 2(3), 13-16.

Neuville, R. (1951). ***Le Paleolithique et Le Mesolithique de Desert de Judee***. Archives de L'Institut de Paleontologie Humaine Memoire 24, Paris

Nieuwenhuyse, O. (1999). Tell Baghouz Reconsidered: a Collection of Classic Samarra Sherd From The Louvre. ***Syria,*** 76, 1-18.

Nieuwenhuyse, O. (2000). Halaf Settlement in the Khabur Headwaters. In: B. Lyonnet (ed.), ***Prospection Archéologique Haut-Khabur Occidental (Syrie du N.E.)*** (151-260)**,** Vol. 1, Beirut: Institut Français d'Archéologie du Proche-Orient.

Nieuwenhuyse, O. (2007). ***Plain and Painted Pottery. The Rise of Late Neolithic Ceramic Styles on the Syrian and Nortf Mesopotamian Plains***. Turnhout: Brepols.

Nieuwenhuyse, O. (2013). The Social Uses of Decorated Ceramics in Late Neolithic Upper Mesopotamia. In: O.P. Nieuwenhuyse, R. Bernbeck, P.M.M.G. Akkermans, J. Rogasch (eds.), ***Interpreting the Late Neolithic of Upper Mesopotamia*** (135-145)**.** Turnhout: Brepols Publisher.

Nieuwenhuyse, O. ve Cruells, W. (2004). The Proto-Halaf Period in Syria. New Sites, New Data. ***Paléorient,*** 30(1), 47-68.

Nishiaki, Y. (2007) A Unique Neolithic Female Figurine From Tell Seker al-Aheimar, Northeast Syria. ***Paléorient,*** 33(2), 117-125.

Nishiaki, Y. ve Le Mière, M. (2005) The Oldest Pottery Neolithic Of Upper Mesopotamia: New Evidence From Tell Seker Al-Aheimar, The Upper Khabur, Northeast Syria. ***Paléorient,*** 31(2), 55-68.

Nishida T, Kano T, Goodall J, McGrew WC, Nakamura M. (1999). Ethogram and Ethnography of Mahale Chimpanzees. ***Anthropological Science***, 107(2), 141–188

Northedge, A. (1985). Planning Samarra: a Report for 1983-4. ***Iraq,*** 47, 109-128.

Notroff, J., Dietrich, O., Schmidt, K. (2014). Building monuments, creating communities. Early monumental architecture at Pre-Pottery Neolithic Göbekli Tepe. In: Osborne, J.F. (ed.), ***Approaching Monumentality in Archaeology. IEMA Proceedings 3*** (83–105). New York: State University of New York Press.

Noy, T., (1989). Gigal I., A pre-Pottery Neolithic Site, Israel. The 1985-1987Seasons. ***Paléorient,*** 15(1), 15-22.

Oates, J. (2013). Samarran Issues. In: Nieuwenhuyse, O. P., Bernbeck, R., Akkermans, P.M.M.G., Rogash, J. (Eds), ***Interpreting the Late Neolithic of Upper Mesopotamia (***407-416***).*** Turnhout: Brepols.

Ochsenschlager, E. (1992). Ethnografic Evidence for Wood, Boats, Bitumen and Reeds in Southern Iraq". In: J. N. Postgate and M.A Powell (Eds.) ***Trees and Timber in Mesopotamia***. ***Bulletin on Sumerian Agriculture*** (47-78). Vol. 6, Cambridge: University of Cambridge.

Olszewski, D.I (1993a). Zarzian Microliths from Warwasi Rockshelter, Iran: Scalene Triangles as Arrow Components. In: G. Peterkin, H. Bricker, and P. Mellars (eds.), ***Hunting and Animal Exploitation in the Later Palaeolithic and Mesolithic of Eurasia*** (199-205). Washington: Archaeological Papers of the American Anthropological Society No. 4.

Olszewski, D.I (1993b). The Zarzian Occupation at Warwasi Rockshelter. In: D.I. Olszewski and H.L. Dibble (Eds.), ***The Paleolithic Prehistory of the Zagros-Taurus*** (206-236)***.*** Philadelphia: University of Pennsylvania Museum,

Olszewski, D.I (1994). The Late Epipaleolithic Chipped Stone 'Heritage' in Early Aceramic Neolithic Assemblages in the Northern Fertile Crescent. In:

H.G. Gebel and S.K. Kozłowski (Eds.), ***Neolithic Chipped Stone Industries of the Fertile Crescent*** (83-90). Berlin: Ex Oriente.

Olszewski, D.I (1996). The Lithic Transition to the Early Neolithic in the Zagros Region: Zarzian and M'lefatian Industries. In: S.K. Kozłowski and H.G. Gebel (eds.), ***Neolithic Chipped Stone Industries of the Fertile Crescent, and Their Contemporaries in Adjacent Regions (***183-192), Berlin: Ex Oriente.

Olszewski, D.I. (2008). The Palaeolithic Periodi Including the Epipaleolitik. In: R.B. Adams (Ed.), ***Jordan: An Archaeological Reader*** (35-69). Oakville: Equinox Publishing Ltd.

Olszewski, D.I. (2012). The Zarzian in the Context of the Epipaleolithic Middle East. ***International Journal of Humanities***, 19 (3), 1-20.

Oppenheim, A. L. (1977). ***Ancient Mesopotamia: Portrait of a Dead Civilization***. Chicago: University of Chicago Press.

Ökse, A. T., Taşkıran, H., Kartal, M., Görmüş, A., Atay, E., Erdoğan, N. (2014). Ilısu Barajı İnşaat Sahası 2012 Kazıları, ***35. Kazı Sonuçları Toplantısı,*** cilt 1, 102-112.

Özbaşaran, M. (2011). Aşıklı. In: M. Özdoğan (Eds.), ***The Neolithic in Turkey: The Central Turkey*** (135-158). İstanbul: Archaeology and Art Publications.

Özbaşaran, M ve Duru, G. (2011). Akarçay Tepe, A PPNB and PN Settlement in Middle Euphrates - Urfa. In: M. Özdoğan (Eds.), ***The Neolithic in Turkey: The Euphrates Basin*** (165-202). İstanbul: Archaeology and Art Publications.

Özbaşaran, M. ve Molist, M. (2006). Akarçay Tepe 2005. ***Anatolia Antiqua,*** XIV, 245-249.

Özbaşaran, M. ve Molist, M. (2007). Akarçay Tepe: Orta Fırat'ta Neolitik bir Yerleşme. M. Özdoğan ve N. Başgelen (Ed.), ***Anadolu'da Uygarlığın Doğuşu ve Avrupa'ya Yayılımı, Türkiye'de Neolitik Dönem, Yeni Kazılar, Yeni Bulgular*** (179-187). İstanbul: Arkeoloji ve Sanat Yayınları.

Özdoğan, M. (1996), Kulübeden Konuta: Mimarlıkta İlkler. ***Tarihten Günümüze Kadar Anadolu'da Konut ve Yerleşme, Habitat II*** içinde (19-30). İstanbul: Türkiye Ekonomik ve Toplumsal Tarih Vakfı.

Özdoğan, M. (2004), Neolitik Çağ-Neolitik Devrim-İlk Üretim Toplulukları Kavramının Değişimi ve "Braidwoodlar". ***Tüba-Ar,*** 7, 43-51.

Özdoğan, M. (2007a). Bazı Genellemeler-Öneriler. In: M. Özdoğan ve N. Başgelen (eds.), ***Anadolu'da Uygarlığın Doğuşu ve Avrupa'ya Yayılımı. Türkiye'de Neolitik Dönem Yeni Kazılar-Yeni Bulgular*** (441-458). İstanbul: Arkeoloji ve Sanat Yayınları.

Özdoğan, M., (2007b). Mezraa-Teleilat. ***Anadolu'da Uygarlığın Doğuşu ve Avrupa'ya Yayılımı, Türkiye'de Neolitik Dönem, Yeni Kazılar, Yeni Bulgular*** (189-201). İstanbul: Arkeoloji ve Sanat Yayınları.

Özdoğan, M. (2011). Mezraa Teleilat. In: M. Özdoğan vd. (Eds.), ***The Neolithic in Turkey: The Euphrates Basin*** (203-206). Istanbul: Archaeology and Art Publications.

Özdoğan, M. (2018). Neolitik Adlamasının Dünden Bugüne Değişen Tanımı. ***Azerbaycan Arxeologiyası,*** 21(1), 12-39.

Özdoğan, M. ve Erim-Özdoğan, A. (1989). Çayönü, A Conspectus of Recent Work. ***Paléorient,*** 15(1), 65-73.

Özdoğan, M. ve Erim-Özdoğan, A. (1990). Çayönü, A Conspectus of Recent Work. ***Prehistoric de Levant,*** II, 387-396.

Özdoğan, M. ve Erim-Özdoğan, A. (1993). Pre-Halafian Pottery Of Southeastern Anatolia With Special Reference to the Çayönü Sequence. M. Frangipane et al. (eds.) ***Between The Rivers and Over The Mountains, Festschrift for A. Palmieri*** (87-103). Roma: Dipartimento di Scienze Storiche Archeologiche dell'Antichità Università di Roma "La Sapienza".

Özdoğan, M. ve Erim-Özdoğan, A. (1998). Buildings of Cult and the Cult of Building. In: G. Arsebük, M.J. Mellink and W. Schirmer (Eds.), ***Light on Top of the Black Hill. Studies Presented to Halet Çambel*** (581-593). İstanbul: Ege Yayınları.

Özdoğan, M., Karul, N., Ayhan, A. (2001). 1999 Yılı Mezraa Teleilat Kazı Çalışmaları. ***22. Kazı Sonuçları Toplantısı***, Cilt 1, 165-180.

Özdoğan, M., Karul, N., Ayhan, A. (2002). Mezraa Teleilat 2000 Yılı Çalışmaları. İçinde: Tuna, N., Öztürk, J. Velibeyoğlu, J. (Eds). ***Ilısu ve Kargamış Baraj Gölleri Altında Kalacak Arkeolojik ve Kültür Varlıklarını Kurtarma Projesi*** içerde (101-142)**.** Ankara: Taçdam.

Özdoğan, M., Erim-Özdoğan, A., Bar-Yosef, D., Van Zeist, W. (1994). Çayönü Kazısı ve Güneydoğu Anadolu Karma Projesi, 30 Yıllık Genel Değerlendirme, ***XV. Kazı Sonuçları Toplantısı,*** *cilt I,* 103-122.

Özdoğan, M., Erim-Özdoğan, A., Caneva, I., Davis, M., Koyunlu, A. (1992). 1990 Yılı Çayönü Kazı ve Onarım Çalışmaları, ***XIII. Kazı Sonuçları Toplantısı,*** cilt I, 9-12.

Özdoğan, M., Erim-Özdoğan, A., Caneva, I., Davis, M., Koyunlu, A. (1993). 1991 Yılı Çayönü Kazıları. ***XIV. Kazı Sonuçları Toplantısı,*** Cilt I, 81-106.

Özdoğan, M., Erim-Özdoğan, A., Davis, M. (1991). 1989 Yılı Çayönü Kazıları, ***XII. Kazı Sonuçları Toplantısı,*** cilt I, 71-86.

Özdoğan, M., Erim-Özdoğan, A., Karul, N. (2004). Mezraa Teleilat Höyüğü 4. Dönem Çalışmaları. ***25. Kazı Sonuçları Toplantısı***, Cilt 2, 235-244.

Özkaya, V. ve Coşkun, A. (2011). Körtik Tepe. In: M. Özdoğan vd. (Eds.), ***The Neolithic in Turkey: The Euphrates Basin*** (89-127). İstanbul: Archaeology and Art Publications.

Özkaya, V., Coşkun, A., Soyukaya, N. (2013). ***Körtik Tepe: Uygarlığın Diyarbakır'daki İlk Adımları/The First Traces of Civilization in Diyarbakır/Die Ersten Stufen der Zivilisation in Diyarbakır***. İstanbul: Arkeoloji ve Sanat Yayınları.

Parzinger, H. (2015). Die Kinder des Prometheus. In: ***Eine Geschichte der Menschheit vor der Erfindung der Schrift*** (154-157)**.** Münih: C.H.Beck.

Peltenburg, E. (2003). Conclusions. In: E. Peltenburg (ed.), ***Mylouthkia I and the Early Colonists of Cyprus*** (83–103). Boston: American Schools of Oriental Researchs.

Peltenburg, E.J., Croft, P., Jackson, A., McCartney, C., Murray, M.A. (2001). Well-Established Colonists: Mylouthkia 1 and the Cypro-Pre-Pottery Neolithic B, The Earliest Prehistory of Cyprus: from Colonization to Exploitation. In: Swiny, S. (ed.) ***Cyprus American Archaeological Research Institute Monograph Series 2*** (61-93). Boston: American Schools of Oriental Researchs.

Perkins, A.L. (1949). ***The Comparative Archaeology of Early Mesopotamia***. The Oriental Institute of the University of Chicago Studies in Ancient Oriental Civilization, 25. Chicago: The University of Chicago Press.

Perrot, J., (1960). Excavation at Eynan (Ein Mallaha), 1959 Season: Preliminary Report. ***Israel Exploration Journal,*** 10, 14-22.

Perrot, J. (2001). Réflexion sur I'état des Recherces Concernant la Préhistoire Récent du Proche et du Moyen-Orient. ***Paléorient,*** 26(1), 5-28.

Peters, J., Helmer, D., Driesch von den A., Sana, S.M. (2000). Early Animal Husbandry in the Northern Levant. ***Paléorient,*** 26(1), 5-28.

Pollock, S. ve Bernbeck, R. (2010). An Archaeology of Categorization and Categories in Archaeology. ***Paléorient,*** 36(1), 37-47.

Postgate, J. N. (1992). ***Early Mesopotamia: Society and Economy at the Dawn History***. New York: Routledge.

Potts, D.T. (1997). ***Mesopotamian Civilization: The Material Foundations***. New York: Cornell University Press.

Price, T.D. (2000). ***Europe's First Farmers***. Cambridge: Cambridge University Press.

Riehl, S., Pustovoytov, K., Dornauer, A., Sallaberger, W. (2012). "Mid-to-Late Holocene Agricultural System Transformations in the Northern Fertile Crescent: A Review of the Archaeobotanical, Geoarchaeological, and Philological Evidence." In: L. Giosan, D.Q. Fuller, K. Nicoll, R. K. Flad, P.D. Clift (Eds.), ***Climates, Landscapes, and Civilizations*** (115–136). Washington: American Geophysical Union.

Riehl S., Zeidi M., Conard N.J. (2013). Emergence of Agriculture in the Foothills of the Zagros Mountains of Iran, ***Science,*** 341, 65-67.

Roaf, M. (1990). ***Cultural Atlas of Mesopotamia and the Ancient Near East,*** Oxford: Facts on File.

Roaf, M., (1996). ***Mezopotamya ve Eski Yakın Doğu*** (Çev. Z. Kılıç). İstanbul: İletişim Yayınları.

Roberts, N., Eastwood, W.J., Kuzucuoğlu, C., Fiorentino, G., Caracuta, V. (2011). Climatic, vegetation and cultural change in the eastern Mediterranean during the mid-Holocene environmental transition. ***The Holocene,*** *21,* 147–162.

Rohling, E.J. ve Palike, H. (2005). Centennial-scale climate cooling with a sudden cold event around 8,200 years ago. ***Science,*** 434(7036), 975–979.

Roitel V. (1997). ***Végétation Et Action De L'homme Du Natoufien Au Néolithique Acéramique Dans Le Haut Euphrate Syrien.*** Thèse De Doctorat. Université Montpellier.

Rollefson, G.O. (1983). Ritual and Ceremony at Neolithic Ain Ghazal (Jordan). ***Paléorient***, 9(2), 29-38.

Rollefson, G.O. (1989). The Aceramic Neolithic of the Southern Levant: the View from Ain Ghazal. ***Paléorient,*** 15(1), 135-140.

Rollefson, G.O. (1998). Ain Ghazal (Jordan): Ritual and Ceremony III. ***Paléorient,*** 24(1), 43-58.

Rollefson G.O., (2000). Ritual and Social Structure at Neolithic 'Ain Ghazal'. In: Kujit I. (ed.), ***Life in Neolithic Farming Communities. Social Organization, Identity and Differentiation, Fundamental Issues in Archaeology*** (165- 190), New-York: Plenum Publishers.

Rollefson, G. O., (2002). Ritual and Social Structure at Neolithic 'Ain Ghazal'. In: Ian Kuijt (Ed.), ***Life in Neolithic Farming Communities: Social Organization, Identity and Differentiation*** (165-188). New York: Kluwer Academic Publishers.

Rollefson, G.O., Kafafi, Z., Simmons, A.H. (1992). Neolithic Cultures at Ain Ghazal. ***Journal of Field Archaeology***, 19(4), 443-470.

Rosenberg, M. (1993). Excavations at Hallan Çemi Tepesi, 1991, ***XIV. Kazı Sonuçları Toplantısı,*** , 117-130.

Rosenberg, M. (1994). Hallan Çemi Tepesi: Futrher Observations Concerning Stratigraphy and Material Culture, ***Anatolica,*** XX, 1994, 121-140.

Rosenberg, M. (1995). Excavations at Hallan Çemi Tepesi, 1993, ***XVI. Kazı Sonuçları Toplantısı,*** 79-94.

Rosenberg, M. (1996). The Hallan Çemi Excavation, 1994, ***XVII. Kazı Sonuçları Toplantısı,*** 9-19.

Rosenberg, M. (1999a). Hallan Çemi. In: M. Özdoğan ve N. Başgelen (Eds.), ***Neolithic in Turkey, The Cradle of Civilization*** (25-35). İstanbul: Arkeoloji ve Sanat Yayınları.

Rosenberg, M. (1999b). Hallan Çemi and the Beginings of Settled Village Life in Eastern Anatolia, Section: Settlement Types And Settlement Patterns, ***Çağlar Boyunca Anadolu'da Yerleşim ve Konut Uluslararası Sempozyumu*** (359-373). İstanbul: Ege Yayınları.

Rosenberg, M. (2007a). Hallan Çemi. In: M. Özdoğan (Ed), ***Anadolu'da Uygarlığın Doğuşu ve Avrupa'ya Yayılımı, Türkiye'de Neolitik Dönem: Yeni Kazılar-Yeni Bulgular*** içinde (1-17). İstanbul: Arkeoloji ve Sanat Yayınları.

Rosenberg, M. (2007b). Hallan Çemi. In: N. Başgelen (Ed.), ***12000 Yıl önce "Uygarlığın Anadolu'dan Avrupa'ya Yolculuğunun Başlangıcı" Neolitik Dönem*** (84-85). İstanbul: Yapı Kredi Yayınları.

Rosenberg, M. (2011a). Hallan Çemi. In: M. Özdogan, N. Başgelen, P. Kuniholm (Eds.), ***Neolithic in Turkey*** (61-78). Volume 1, İstanbul: Archaeology And Art Publications.

Rosenberg, M. (2011b). Demirköy. In: M. Özdogan, N. Başgelen, P. Kuniholm (Eds.), ***Neolithic in Turkey*** (78-87). Volume 1, İstanbul: Archaeology And Art Publications.

Rosenberg, M. ve Davis, M. K. (1992). Hallan Çemi Tepesi, An Early Aceramic Neolithic Site in Eastern Anatolia: Soma Preliminary Observations Concerning Material Culture, ***Anatolica,*** 18, 1-18.

Rosenberg, M. ve İnal, N. (1994). Excavations at Hallan Çemi Tepesi, 1992, ***XV. Kazı Sonuçları Toplantısı***, 123-129.

Rosenberg, M. ve Redding, R. W. (2000). Hallan Çemi and early village organization in eastern Anatolia. In: ***Life in Neolithic Farming Communities*** (39-61). New York :Kluwer Academic.

Rosenberg, M., Nesbitt, M., Redding, R.W., Strasser, T.F. (1995). Hallan ÇEmi Tepesi: Some Preliminary Observations Concerning Early Neolithic Subsistence Behaviors in Eastern Anatolia, ***Anatolica,*** 21, 1995, 1-12.

Rosenberg, M., Nesbitt, R., Redding, R.W., Peasnall, B.I (1998). Hallan Çemi, Pig Husbandry, and Post-Pleistocene Adaptations Along the Taurus-Zagros Arc (Turkey), ***Paléorient,*** 24(1), 25-41.

Rossano M. J. (2006). The Religious Mind and the Evolution of Religion. ***Review of General Psychology***, 10(4), 346–364.

Rossano, M. J. (2009a). The African Interregnum: The "Where," "When," and "Why" of the Evolution of Religion. In: E. Voland and W. Schiefenhövel (Eds.), ***The Biological Evolution Of Religious Mind And Behavior*** (127–141)**,** Berlin and Heidelberg: Springer-Verlag.

Rossano M. J. (2009b). Ritual Behaviour and the Origins of Modern Cognition. ***Cambridge Archaeological Journal***, 19(02), 243–256.

Rossignol-Strick, M. (1999). The Holocene climatic optimum and pollen records of sapropel 1 in the eastern Mediterranean, 9000–6000 BP. ***Quaternary Science Reviews,*** 18, 515–530.

Rothman, M. ve Kozbe, G. (1997). Muş in the Early Bronze Age. ***Anatolian Studies***, XLVII, 105-126.

Rowton, M.B., (1969) The Role of the Watercourses in the growth of Mesopotamian Civilization. In: Dietrich, M. ve Röllig, W. (Eds.), ***Festschrift Wolfram Freiherr von Soden*** (307-316)**.** Münster: Zum 19. VI. 1968 gewidmet von Schülern und Mitarbeitern.

Russell, A. (2010). ***Retracing the steppes: a zooarchaeological analysis of changing subsistence patterns in the Late Neolithic at Tell Sabi Abyad, northern Syria, 6900 to 5900 BC*** (PhD thesis). Leiden: Leiden University.

Schirmer, W. (1983). Drei Bauten des Çayönü Tepesi. ***Beitrage Zue Altertumskunde Kleinasiens (Festschrift Kurt Bittel),*** 463-476.

Schirmer, W. (1986). Zur Ausbildung Der Bautypen Des Çayönü Tepesi. In: ***IX. Türk Tarih Kongresi*** (Cilt 1, 41-47). Ankara: Türk Tarih Kurumu Basımevi.

Schirmer, W. (1990). "Some Aspects of Building at the Aceramic-Neolithic Settlement of Çayönü", ***World Archaelogy,*** 21(3), 363-387.

Schirmer, W. (1991). Çayönü Tepesi – Beobachtungen zu Architectur und Totenkult, Neolithischen Siedlung in Südostanatolian, ***Archaologie,*** 44-50.

Schmidt, K. (1996). Investigations in the Upper Mesopotamian Early Neolithic: Göbekli Tepe and Gürcütepe. ***Neo-Lithics,*** 2(95), 9-10.

Schmidt, K. (1997a). Snakes, Lions and Other Animals: The Urfa Project 1997. ***Neo-Lithics,*** 3(97), 8-9.

Schmidt, K. (1997b). News From the Hilly Flanks. ***Zum Forschungsstand Des Ober Mesopotamichen Frühneolithikums, Archeologisches Nachrichtenblatt,*** 14**,** 70-79.

Schmidt, K. (1998a). Frühneolitische Tempel Ein Forschungsbericht zum Prakeramischen Neolithikum Obermesopotamiens. ***MDOG,*** 130, 17-46.

Schmidt, K. (1998b). Beyond Daily Bread: Evidence of Early Neolithic Ritual From Göbekli Tepe. ***Neo-Lithics,*** 2(98), 1-9.

Schmidt, K. (1999a). Frühe Tier und Menschenbilder von Göbekli Tepe-Kampagnen 1995-98, Ein Kommentierter Katalog der Gro(p)plastik und der Reliefs. ***Mitteilungen der Deutschen Orient Gesellschaft (MDOG),*** 49, 5-21.

Schmidt, K. (1999b). Boars, Ducks and Foxes – The Urfa Project 99. ***Neo-Lithics,*** 3(99)**,** 12-15.

Schmidt, K. (2000a). Zuerst kam der Tempel, dann die Stadt, Vorlaufiger Beriht zu den Grabungen am Göbekli Tepe und am Gürcütepe 1995-1999. ***İstanbuler Mitteliungen,*** 50, 7-41.

Schmidt, K. (2000b). Göbekli Tepe and Rock Art of the Near East. ***Tüba-Ar,*** 3**,** 1-15.

Schmidt, K. (2001a). Göbekli Tepe, Southeastern Turkey a Preliminary Report on the 1995-1999 Excavations. ***Paléorient,*** 26(1), 45-54.

Schmidt, K. (2001b). Göbekli Tepe and the Neolithic Sites of the Urfa Region: A Synopsis of New Results and Current Views. ***Neo-Lithics,*** 1(01), 9-11.

Schmidt, K. (2002a). Göbekli Tepe –Southeastern Turkey – The Seventh Campaign, 2001. ***Neo-Lithics,*** 1(02), 23-25.

Schmidt, K. (2002b). Göbekli Tepe. ***ArkeoAtlas***, 1, İstanbul.

Schmidt, K. (2003). The 2002 Excavations at Göbekli Tepe (Southeastern Turkey) – Impressions From an Enigmatic Site. ***Neo-Lithics,*** 2(02), 8-12.

Schmidt, K. (2004). FrühNeolitische Zeichen Vom Göbekli Tepe. ***Tüba-Ar,*** VII, 93-119.

Schmidt, K. (2007a). Göbekli Tepe. M. Özdoğan ve N. Başgelen (Ed.), ***Anadolu'da Uygarlığın Doğuşu ve Avrupa'ya Yayılımı, Türkiye'de Neolitik Dönem, Yeni Kazılar, Yeni Bulgular*** içinde (115-130). İstanbul: Arkeoloji ve Sanat Yayınları.

Schmidt, K. (2007b). ***Taş Çağı Avcılarının Gizemli Kutsal Alanı Göbekli Tepe: Eski Tapınağı Yapanlar.*** İstanbul: Arkeoloji ve Sanat Yayınları.

Schmidt, K. (2011). Göbekli Tepe. In: M. Özdoğan (Eds.), ***The Neolithic in Turkey: The Euphrates Basin*** (41-83). İstanbul: Archaeology and Art Publications.

Schmidt, K. ve Peters, J. (2004). Animals in the Symbolic World of Pre-Pottery Neolithic Göbekli Tepe, Southeastern Turkey: A Preliminary Assesment. ***Anthropozoologica,*** 39(1)***,*** 179-218.

Simmons, A. H. (2007). ***The Neolithic Revulution in the Near East: Transforminng the Human Landscape*** (Foreword by Ofer Bar-Yosef). Tucson: The University of Arizona Press.

Sissakian, V.K. ve Mohamed, B.S. (2007). Stratigraphy. ***Geology of the Iraqi Western Desert,*** Iraqi Bulletin of Geology and Mining, Special Issue, 51-124.

Sissakian, V.K., Al-Ansari, N., Adamo, N., Al-Azzawi, M. Kh., Abdullah, M., Laue, J. (2020). Geomorphology of the Mesopotamian Plain: A Critical Review. ***Journal of Earth Sciences and Geotechnical Engineering,*** 10(4), 1-25.

Sözen, M. ve Tanyeli, U. (2003). ***Sanat Kavramları ve Terimler Sözlüğü,*** İstanbul: Remzi Kitabevi.

Stekelis, M., ve Yizraely, T., (1963), Excavations at Nahal Oren: Preliminary Report. ***Israel Exploration Journal,*** 13(1), 1-12.

Stiebing, J.R.W.H ve Helft, S.N. (2017). ***Ancient Near Eastern History and Culture***. Milton Park: Routledge.

Stordeur, D. (1989). El-Kowm 2 - Caracol Et Le PPNB. ***Paléorient,*** 15(1), 102-110.

Stordeur, D. (1999). Organization de L'espace Construit et Organization Sociale Dans le Néolithique de Jerf El Ahmar (Syri, Xe-Ixe Millenaire av. J.C.). In: F. Braemer (Ed.), ***Habitat et Societe*** (132-157). Editions APDCA: Antibes.

Stordeur, D. (2000a). Jerf El Ahmar Et L'emergence Du Néolithique Au Proche-Orinet. In: J. Guilaine (Ed.) ***Premiers Paysans Dans Le Monde: Naissance Des Agricultures*** (33-59). Paris: C.N.R.S. Editions.

Stordeur, D. (2000b). New Discoveries in Architecture and Symbolism at Jerf El Ahmar (Syria), 1997-1999, ***Neo-Lithics,*** 1(00), 1-4.

Stordeur, D. (2000c). Un Îlot Sédentaire Dans La Steppe De Palmyre. In: Stordeur D. (Ed.), ***El-Kowm 2. Une Île Dans Le Désert. La Fin Du Néolithique Précéramique Dans La Steppe Syrienne*** (301-310)**.** Paris: C.N.R.S. Editions.

Stordeur, D. (2003). Result Preliminaires Des Campagnes 2001 et 2002. ***Neo-Lithics,*** 1, 7-15.

Stordeur, D. (2010). Domestication of Plants and Animals. Domestication of Symbols?. In: D. Bolger, L.C. Maguire (Eds.), ***Development of Pre-State Communities in the Ancient Near East: Studies in Honour of Edgar Peltenburg*** (123-130). Oxford: Oxbow books.

Stordeur, D. (2012). Les villages et L'organisation des Groupes au Néolithique Preceramique A. L'exemple de Jerf El Ahmar, Syrie du Nord. In: J.L. Montero Fenollos (Ed.). ***Du Village Néolithique a la Ville Syro-Mesopotamienne*** (35-54)**.** Espagne: Soc. Luso-Gallega Est. Mesopotamıcos.

Stordeur, D. (2015). ***Le Village De Jerf El Ahmar (Syrie, 9500-8700 Av. J.-C.): L'architecture, Miroir D'une Société Néolithique Complexe.*** Paris: CNRS Editions.

Stordeur, D. ve Abbes, F. (2002). Du PPNA Au PPNB: Mise En Lumiere D'une Phase De Transition A Jerf El Ahmar (Syria). ***Bulletin de la Societe Prehistorique Francaise,*** 99(3), 563-595.

Stordeur, D. ve Ibáñez, J.J., (2008). Stratigraphie Et Répartition Des Architectures De Mureybet. In: Ibáñez, Juan José (Ed.). ***Le site Néolithique de Tell Mureybet (Syrie du Nord). En hommage à Jacques Cauvin*** (33-94). BAR International Series (in French), 1843, Oxford: Archaeopress.

Stordeur, D. ve Jamous, B. (1998). Tell Jerf El Ahmar un site Mureybetien du moyen Euohrate Syrien. Horizon PPNA-Xe milleniare a. In: J.C. O. Lete, G. Del and M. Fenollos (Eds). ***Archaeology of the Upper Syrian Euphrates the Tishrin dam Area, Proceedings of the Internationsal Symposium Held at Barcelona, 28-30 1998*** (57-69). Barcelona: Aula Orientlis Supplementa 15, Editorial Ausa.

Stordeur, D. ve Khawam, R. (2007). Les Crânes Surmodelés de Tell Aswad (PPNB, Syrie). Premier Regard sur l'ensemble, Premiéres Réflexions, ***Syria***, 84, 5-32.

Stordeur, D. ve Willcox, G. (2009). Indices De Culture et D'utilisation Des Cereales A Jerf El Ahmar. In: ***De Mediternranee et D'ailleus. Melanges Offerts a Jean Guilaine (***693-710***).*** Toulouse: Archives D'Ecologie Prehistorque.

Stordeur, D., Jammous, B., Helmer, D., Wilcox, G. (1996). Jerf El Ahmar: A New Mureybetian Site (PPNA) on the Middle Euphrates. ***Neo-Lithics, A New Sletter of Soutwest Asian Lithics,*** 2(96), 1-2.

Stordeur, D., Roux, J. C., Aprahaman, G.D., Brenet, M. (2000). Les Batiments Communautaires de Jer El Ahmar et Mureybet Horizon PPNA (Syrie). ***Paléorient,*** 26(1), 29-44.

Şaroğlu, F. (1989). Jeoarkeoloji; Bazı uygulamalar ve İlk Sonuçlar, ***Aksay Ünitesi, Bilimsel Toplantı Bildirileri,*** I, 3-15.

Tekin, H. (2006a). 2004 Hakemi Use Kazıları. ***27. Kazı Sonuçları Toplantısı***, 289-296.

Tekin, H. (2006b). Yatay Oluk Bezekli Bir Seramik Grubunun Ele Geçtiği Yeni Bir Merkez: Hakemi Use. ***Hacettepe Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Dergisi***, 23(1), 151-172.

Tekin, H. (2007a). Hakemi Use: Güneydoğu Anadolu'da Son Neolitik Döneme Ait Yeni Bir Merkez. M. Özdoğan ve N. Başgelen (Eds) ***Anadolu'da Uygarlığın Doğuşu ve Avrupa'ya Yayılımı, Türkiye'de Neolitik Dönem, Yeni Kazılar, Yeni Bulgular*** içinde (47-56). İstanbul: Arkeoloji ve Sanat Yayınları.

Tekin, H. (2007b). 2005 Yılı Hakemi Use Kazıları. ***28. Kazı Sonuçları Toplantısı***, 357-374.

Tekin, H. (2008). 2006 Hakemi Use Kazı Çalışmaları. ***29. Kazı Sonuçları Toplantısı***, Cilt 1, 1-10.

Tekin, H. (2009). 2007 Hakemi Use Kazı Çalışmaları. ***30. Kazı Sonuçları Toplantısı***, Cilt 1, 411-422.

Tekin, H. (2010). 2008 Hakemi Use Kazı Çalışmaları. ***31. Kazı Sonuçları Toplantısı***, Cilt 2, 35-54.

Tekin, H. (2011a). Hakemi Use. A Newly Discovered Late Neolithic Site in Southeastern Anatolia. In: M. Özdoğan vd. (Eds.), ***The Neolithic in Turkey: The Euphrates Basin*** (151-172). İstanbul: Archaeology and Art Publications.

Tekin, H. (2011b). 2009 Hakemi Use Kazı Çalışmaları. ***32. Kazı Sonuçları Toplantısı***, Cilt 2, 364-373.

Tekin, H. (2013). Hakemi Use. ***Ilısu Barajı ve HES Projesi Arkeoloji Kazıları 2004-2008 Çalışmaları / The Ilısu Dam and HEP Project Excavations Seasons 2004-2008*** (103-134). Diyarbakır: Kültür Varlıkları ve Müzeler Genel Müdürlüğü.

Tekin, H. (2015). Yukarı Mezopotamya Geç Neolitiğinde (Hassuna, Samarra, Halaf) Terminoloji ve Kronoloji Sorunları. ***APAD (Anadolu Prehistorya Araştırmaları Dergisi/Journal of Anatolian Prehistoric Research),*** 1, 89-112.

Testart, A., (1982). ***Les Chasseurs-Cueillerurs ou l'origine des Inégalités***. Paris: Société d'Ethnographie.

Thalen, D.C.P. (1979). ***Ecology and Utilization of Desert Shrub Rangelands in Iraq***. Groningen: The Hague.

Thomas, E.R., Wolff, E.W., Mulvaney, R., Steffensen, J.P., Johnsen, S.J., Arrowsmith, C., White, J.W.C., Vaughn, B., Popp, T. (2007). The 8.2 ka event from Greenland ice cores. ***Quaternary Science Reviews,*** 26, 70–81.

Thomalsky J. (2014). Ganj Dareh: new emphasis on an old-fashioned "villagers site" In: Niknami, K.A., Azizi Kharanaghi, M.H., Khanipour, M., Naseri, R. (Eds.), ***Proceedings of the International Congress of Young Archaeologists*** (7-26)**.** Archaeological Scientific Association, Téhéran: University of Tehran, Iran.

Thompson, B. E. (1969). ***The Archaeology of Northern Mesopotamia: The Hassuna-Samarra Period***. Master of Arts Thesis. Arizona: The University of Arizona.

Thorpe, I.J. (2003). ***The Origins of Agriculture in Europe***. Milton Park: Routlegde.

Tornero, C., Balasse, M., Molist, M., Sana, M. (2016). Seasonal Reproductive Patterns of Early Domectic Sheep at Tell Halula (PPNB, Middle Euphrates Valley): Evidence From Sequential Oxygen İsotope Analyses of Tooth Anemel. ***Journal of Archaeological Science: Reports***, 6, 810-818.

Turville-Petre, F. (1932). Excavations in the Mugharet el-Kebara. ***Journal of the Royal Anthropological Institute of Great Britain and Ireland,*** 62, 271-276.

Türkcan, A. U. (2006). ***Çanak Çömleksiz Neolitik Dönem Yukarı Mezopotamya Anıtsal Kült Binaları ve Gelişimi*** (Yayımlanmamış Doktora Tezi). Ankara: Hacettepe Üniversitesi/Sosyal Bilimler Enstitüsü.

Ufuk, E. (1993). Zum Ursprung der Kastenbauweise in Anatolien. ***Istanbuler Mitteilungen,*** 43, 123-130

Ufuk, E. (1998). Paleolitikten İlk Tunç Çağı'nın Sonuna Tarihöncesi Çağların Kapadokyası. M. Sözen (Ed.), ***Tarih Öncesi Çağların Kapadokyası*** içinde (62-123). Ayhan Şahenk Vakfı.

Valla, F., (1991). Les Natoufiens de Mallaha et L'espace. In: O. Bar-Yosef and F. Valla (Eds.), ***The Natufian Culture in the Levant*** (11-122). Ann Arbor, Michigan: International Monographs in Prehistory.

Valla, F., (1994). The First Settled Societies—Natufian (12,500-10,200BP). In: T. E. Levy (Ed.) ***The Archaeology of Society in the Holy Land*** (170-187). London: Leicester University.

Valla, F. R., Khalaily, H., Samuelian, N., Bocquentin, F., Delage, C., Valentin, B., Plisson, H., Rabinovich, R., and Belfer-Cohen, A., (1999). Le Natiufien Final et les Nouvelles fouilles a Mallaha (Eynan), Israel 1996-1997. ***Journal of the Israel Prehistoric Society,*** 28, 105-176.

Van der Plicht, J., Akkermans, P.M.M.G., Nieuwenhuyse, O., Kaneda, A., Russell, A. (2011). Tell Sabi Abyad, Syria: Radiocarbon Chronology, Cultural Change, And the 8.2 KA Event. ***Radiocarbon,*** 53(2), 229-243.

Van Loon, M. (1968), The Oriental Institute Excavations at Mureybet, Syria: Preliminary Report on the 1965 Campaign. Part I: Architecture and General Finds. ***Journal of Near Eastern Studies,*** 27(4)***,*** 265-282.

Van Zeist, W. ve Roller, G.J. (1994). Plant Remains From Aceramic Çayönü, SE Turkey. ***Palaeohistoria,*** 33/34(1991/1992), 65-96.

Velibeyoğlu J., Schachner, A., Schachner, Ş. (2002). Erste Ergebnisse Eines Surveys im Botan-Tal und Çattape (Tilli). In: Tuna, N. and Velibeyoğlu, J., ***Salvage Project of the Archaeological Heritage of yhe Ilısu and Carchemish Dam Reservoir Activites in 2000*** (802-857). Ankara: Middle East Technical Universty, TAÇDAM.

Verheyden, S., Nader, F.H., Cheng, H.J., Edwards, L.R., Swennen, R. (2008). Paleoclimate Reconstruction in the Levant Region from the Geochemistry of a Holocene Stalagmite from the Jeita Cave, Lebanon. ***Quaternary Research,*** 70, 368–381.

Verhoeven, K. (1998). Geomorphological Research in the Mesopotamian Flood Plain. In: H. Gasche, and M. Tanret (Eds.), ***Changing Watercourses in Babylonia. Towards a Reconstruction of the Ancient Environment in Lower Mesopotamia*** (159-245). Vol. I, Chicago: University of Chicago Press,

Verhoeven, M. (1999). On a Dual Basis: Nomads and Residents at Tell Sabi Abyad. In: Verhoeven, M. (Ed.), ***An Archaeological Ethnography of a Neolithic Community: Space, Place and Social Relations in the Burnt Village at Tell Sabi Abyad*** (203-232). Leiden: Peeters.

Verhoeven, M. ve Akkermans, P.M.M.G., (2000). ***Tell Sabi Abyad II: the Pre-Pottery Neolithic B Settlement: Report on the Excavations of the National Museum of Antiquites Leiden in Balikh Valley, Syria***. Leiden: Peeters.

Verhoeven, M. ve Kranendonk, P. (1996). The excavations. Stratigraphy and architecture. In: Akkermans, P.M.M.G. (ed.), ***Tell Sabi Abyad. The late neolithic settlement. Report on the excavations of the university of Amsterdam (1988) and the national museum of antiquities Leiden (1991–1993) in Syria*** (25–118). Leiden: Peeters.

Vigne, J.-D. Briois, F., Cucchi, T., Franel, Y., Mylona, P., Tengberg, M., Touquet, R., Wattez, J., Willcox, G., Zazzo A., Guilaine, J. (2017). Klimonas, a late PPNA hunter-cultivator village in Cyprus: new results. In: Jean-Denis Vigne, François Briois et Margareta Tengberg (Eds), ***Nouvelles D Onnées Sur Les Débu T S Du Néolithique À Chypre New Data On The Beginnings Of The Neolithic in Cyprus*** (21-46), Actes De La Séance De La Société Préhistorique Française Paris 18-19 Mars 2015.

Vigne, J.-D. Briois, F., Tengberg, M. (2017). Nouvelles données sur les débuts du Néolithique à Chypre / New data on the beginnings of the Neolithic in Cyprus. In: Jean-Denis Vigne, François Briois et Margareta Tengberg (Eds), ***Nouvelles D Onnées Sur Les Débu T S Du Néolithique À Chypre New Data On The Beginnings Of The Neolithic in Cyprus*** (7-12), Actes De La Séance De La Société Préhistorique Française Paris 18-19 Mars 2015.

Voight, M. M., (2002). Çatal Höyük in Context: Ritual at Early Neolitihic Sites in Central and Eastern Turkey. In: Ian Kuijt (Ed.), ***Life in Neolithic Farming Communities: Social Organization, Identity and Differentiation*** (253-290). New York: Kluwer Academic Publishers.

Von den Driesch, A. ve Peters, J. (1999). Vorläufiger Bericht über Archäozoologische Untersuchungen am Göbekli Tepe und am Gürcütepe bei Urfa, Turkei. ***İstanbuler Mitteilungen,*** 49, 23-39.

Watkins, T. (1980). The Economic Status of the Aceramic Neolithic Culture of Cyprus. ***Journal of Mediterranean Anthropology and Archaeology,*** 1, 139–149.

Watkins, T., (1990). The origins of house and home?. ***World Archaeology,*** 21(3), 336–347.

Watkins, T., (2006). Architecture and the symbolic construction of new worlds. Banning E. ve Chavan M. (Ed.), ***Domesticating Space. Studies in Early Near Eastern Production, Subsistence, and Environment 12*** (15-24). Berlin: Ex Oriente.

Watkins, T. 2010. New light on Neolithic revolution in south-west Asia. ***Antiquity,*** 84, 621–634.

Watkins, T. (2020). Monumentality in Neolithic Southwest Asia: Making Memory in Time and Space. In: Anne Birgitte et al. (Eds), ***Monumentalising Life in the Neolithic, Narratives of Change and Continuity*** (19-28). Oxford: Oxbow Books.

Watkins, T. ve Baird, D. J. (1987). ***Qermez Dere 1987***. Edinburgh: University of Edinburgh, Department of Archaeology, Occassional Paper No. 6.

Watkins, T. ve Campbell, S. (1985). ***Excavations at Kharabeh Shattani. Volume I.*** Edinburgh: University of Edinburgh, Department of Archaeology.

Watkins, T., Baird, D. J., Betts, A. (1989). Qermez Dere and the Early Aceramic Neolithic of N. Iraq. ***Paléorient,*** 15(1), 19–24

Watkins, T., Betts, A.V.G., Dobney, K,., Nesbitt, R.M. (1991). ***Qermez Dere, Tel Afar : Interim report no. 2, 1989***. Edinburgh: University of Edinburgh, Department of Archaeology, Occassional Paper No. 13.

Watkins, T., Betts, A.V.G., Dobney, K., Nesbitt, R.M. (1995). ***Qermez Dere, Tel Afar: Interim Report No. 3.*** Edinburgh: University of Edinburgh, Department of Archaeology, Occassional Paper No. 14.

Watson, P.J ve LeBlanc, S.A (1973). A Comparative Statistical Analysis of Painted Pottery from Seven Halafian Sites, ***Paléorient,*** 1(1), 117-133.

Watson, P.J. (1983). The Halafian Culture: A Review and Synthesis. In: T.C. Young, P.E.L. Smith, P. Mortensen (Eds.), ***The Hilly Flanks and Beyond: Essay on the Prehistory of Southwestern Asia. Present to Robert J. Braidwood*** (231-249). Chicago: The Oriental Institute of the University of Chicago.

Watson, P.J. ve LeBlanc, S.A. (1990). ***Girikihaciyan a Halaf Site in Southeastern Turkey.*** California: Institute of Archaeology University of California.

Wick, L., Lemcke, G., Sturm, M. (2003). Evidence of Lateglacial and Holocene climatic change and human impact in eastern Anatolia: high-resolution pollen, charcoal, isotopic and geochemical records from the laminated sediments of Lake Van, Turkey. ***The Holocene,*** 13, 665–675.

Wiersma, A.P. (2008). ***Character and causes of the 8.2 ka cli- mate event*** [PhD thesis]. Amsterdam: Free University of Amsterdam.

Wilkinson, T.J. (2000). Regional Approaches to Mesopotamian Archaeology: The Contribution of Archaeological Surveys. ***Journal of Archaeological Research***, 8(3), 219-267.

Willcox, G. (1991). Exploitation Des Espèces Ligneuses Au Proche-Orient: Données Anthracologiques. ***Paléorient,*** 17(2), 117-126.

Willcox, G. (1992). Timber and Trees: Ancient Exploitation in the Middle East: Avidence From Plant Remains. In: J. N. Postgate and M.A Powell (Eds.) ***Trees and Timber in Mesopotamia***. ***Bulletin on Sumerian Agriculture*** (1-31). Vol. 6, Cambridge: University of Cambridge.

Willcox, G. (1999). Archaeobotanical Evidence for the Beginnings of Agriculture in Southwest Asia. In: J. Damania, J. Valkoun, G. Willcox, C. Qualset (Eds.), ***The Origins of Agriculture and Crop Dpmestication*** (25-38). Aleppo: ICARDA.

Willcox, G. (2000). Nouvelles Donnees sur I'origine de la Domestication des Plantes au Proche-Orient. In: J. Guılaine (Ed.), ***Premiers Paysans du Monde. Naissance des Agrivultures*** (123-139). Seminaire du College de France, Paris: Editions Errance.

Willcox, G. (2002). Charred Plant Remains From A 10th Millennium BP Kitchen at Jerf El Ahmar (Syria). ***Vegetation History and Archaeobotany,*** 11, 55–60.

Willcox, G. (2007). Le Blé Sauvage Des Premières Agricultures. ***La Recherche (Mars),*** 406, 58- 61.

Willcox, G. (2008). Nouvelles Données Archéobotaniques De Mureybet Et La Néolithisation Du Moyen-Euphrate. In: Ibañez, J.J. (Ed.) ***Hommage À J. Cauvin. Le Site Néolithique De Tell Mureybet (Syrie Du Nord)*** (103-114). Oxford: Oxford British Archaeological Report, International Series 1843.

Willcox, G. ve Roitel V. (1998). Rapport Archéobotanique Préliminaire Sur Trois Sites Précéramiques Du Moyen-Euphrate (Syrie). ***Cahiers De L'euphrate,*** 8, 65-84.

Willcox, G. ve Stordeur, D. (2012). Large-Scale Cereal Processing Before Domestication During the tenth Millennium Cal BC in Northern Syria. ***Antiquity***, 86(331), 99-114.

Woolley, C. L. (1934). Prehistoric Pottery of Charchemish. ***IRAQ***, 1, 146- 162

Yacoub, S.Y. (2011a). Geomorphology. ***Geology of the Mesopotamia Plain,*** Iraqi Bulletin of Geology and Mining, Special Issue(4), 7-32.

Yacoub, S.Y. (2011b). Stratigraphy Of The Mesopotamia Plain. ***Geology of the Mesopotamia Plain,*** Iraqi Bulletin of Geology and Mining, Special Issue (4), 47-82.

Yakar, J. (1991). ***Prehistoric Anatolia: The Neolithic Transformation and the Early Chalcolithic Period***. Tel Aviv: Institute of Archaeology of Tel Aviv University.

Yakar, J. (1994). ***Prehistoric Anatolia: The Neolithic Transformation and the Early Chalcolithic Period. Supplement No 1***. Tel Aviv: Institute of Archaeology of Tel Aviv University.

Yartah, T. (2002a). ***Tell 'Abr 3 Et La Néolithisation En Syrie Du Nord***. Mémoire De Dea. Lyon: Université Lyon 2.

Yartah, T. (2002b). Emmanchement De Pointes De Flèches Khiamiennes De Syrie Du Nord. In: Bourguıgnon L., Ortega I., Frere-Sautot M. (Eds),

Préhistoire Et Approche Expérimentale (281-292). Montagnac (Préhistoire 5): Éditions Monique Mergoil.

Yartah, T. (2004a). Tell 'Abr 3 A Village From Ninth Millennium B.C, A Symbolic And Agricultural Revolution. ***Raising Syria***, 5, 6-17.

Yartah, T. (2004b). Tell 'Abr 3, Un Village Du Néolithique Précéramique (PPNA) Sur Le Moyen-Euphrate, Première Approche. ***Paléorient,*** 30(2), 141-158

Yartah, T. (2005). Les Bâtiments Communautaires De Tell 'Abr 3 (PPNA, Syrie). ***Neo-Lıthıces,*** 1(05), 3-8.

Yartah, T., (2007). Tell 'Abr 3, Village Agricole (10 000 Ans Av. J.-C.). ***Mahed Al-Hadarat,*** Revue De La Direction Générale Des Antiquités Et Des Musées (Syrie), Numéro 2, 15-26.

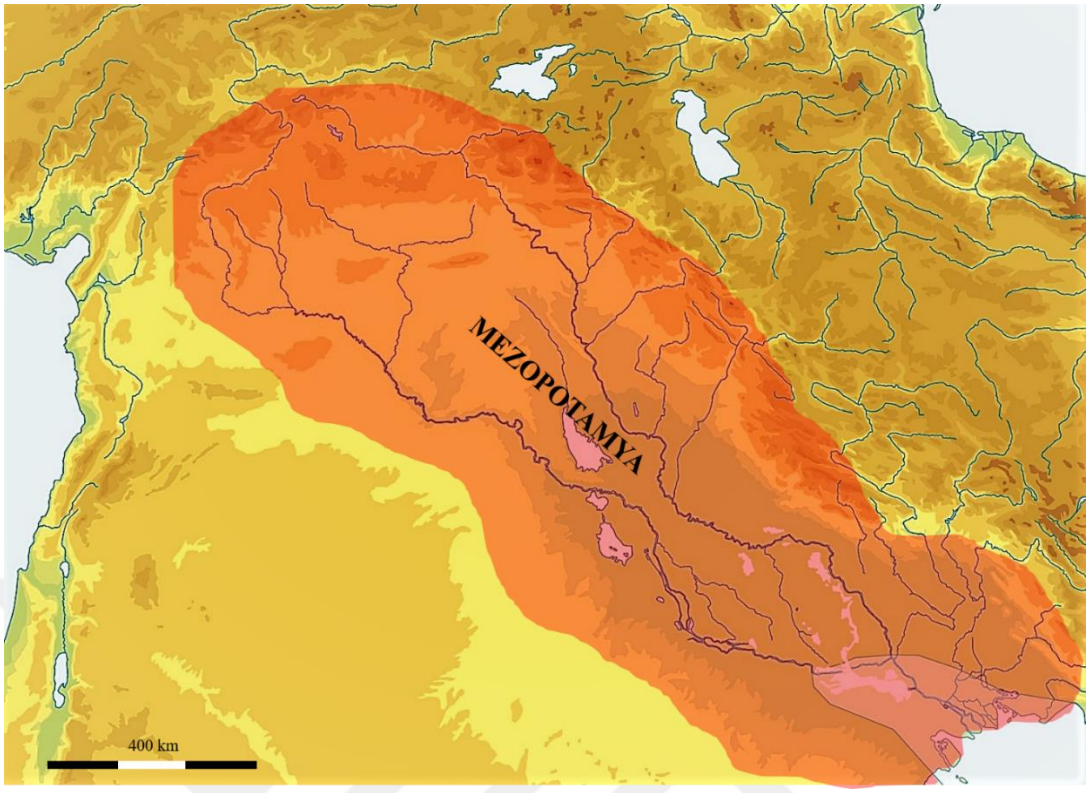
Yartah, T., (2013). ***Vie Quotidienne, Vie Communautaire Et Symbolique À Tell 'Abr 3 – Syrie Du Nord Données Nouvelles Et Nouvelles Réflexions Sur L'horizon PPNA Au Nord Du Levant 10 000-9 000 BP.*** Langue, Histoire Et Civilisations Des Mondes Anciens, Docteur Thèse De L'unıversıté Lumière Lyon, Volume I-Texte.

Zilhão, J. (2007). The Emergence of Ornaments and Art: An Archaeological Perspective on the Origins of 'Behavioral Modernity. ***Journal of Archaeological Research***, 15(1), 1–54.

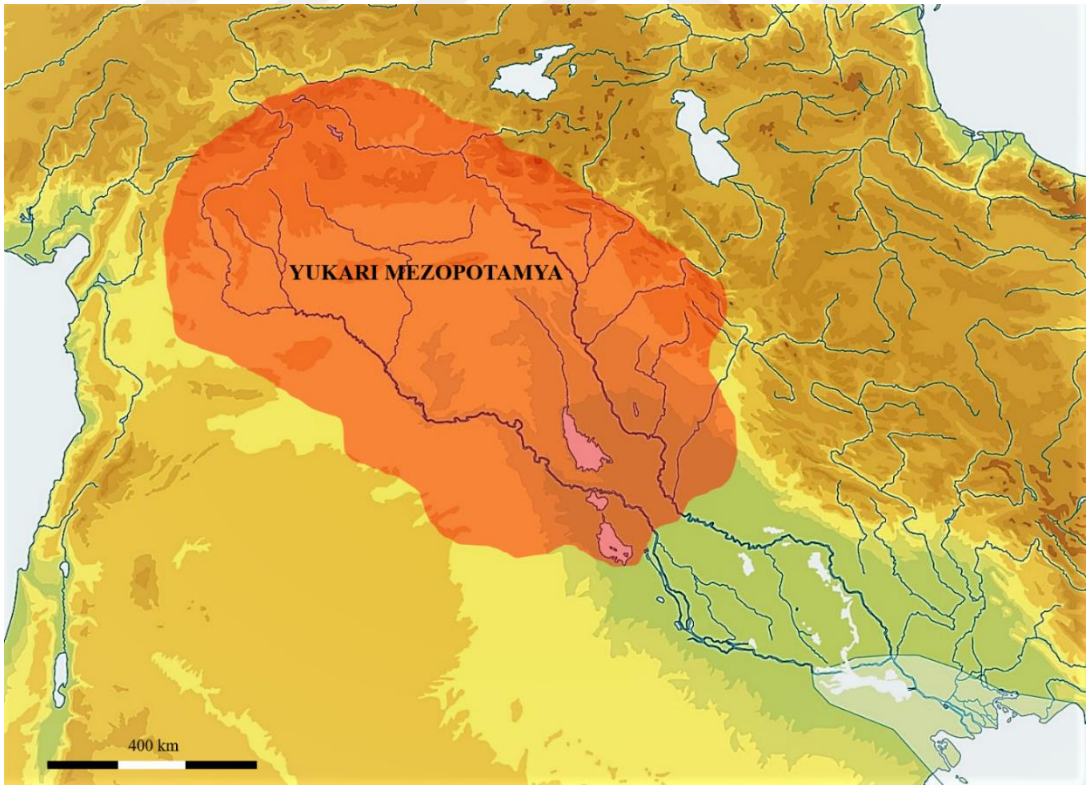
E-Kaynaklar

https://tr.wikipedia.org/wiki/Animizm, Erişim Tarihi: 17.09.2020
https://sozluk.gov.tr/ Erişim: 18-20.06.2020
https://dictionary.cambridge.org/dictionary/french-english/banquette Erişim: 18.06.2020
https://dictionary.cambridge.org/dictionary/french-english/collectif Erişim 19.06.2020
https://www.larousse.fr/dictionnaires/francais/culte/21053 Erişim; 19.06.2020
https://tr.wikipedia.org/wiki/Stel Erişim, 20.06.2020
https://dictionary.cambridge.org/dictionary/english/funeral 20.06.2020
https://journals.openedition.org/palethnologie/534 11.10.2020
https://www.dainst.blog/the-tepe-telegrams/the-research-project/ 11.10.2020
https://dictionary.cambridge.org/ Erişim: 12.02.2020
https://en.wikipedia.org/wiki/Sedentism Erişim: 16.04.2020
https://fr.wikipedia.org/wiki/Pis%C3%A9 Erişim: 18.04.2020

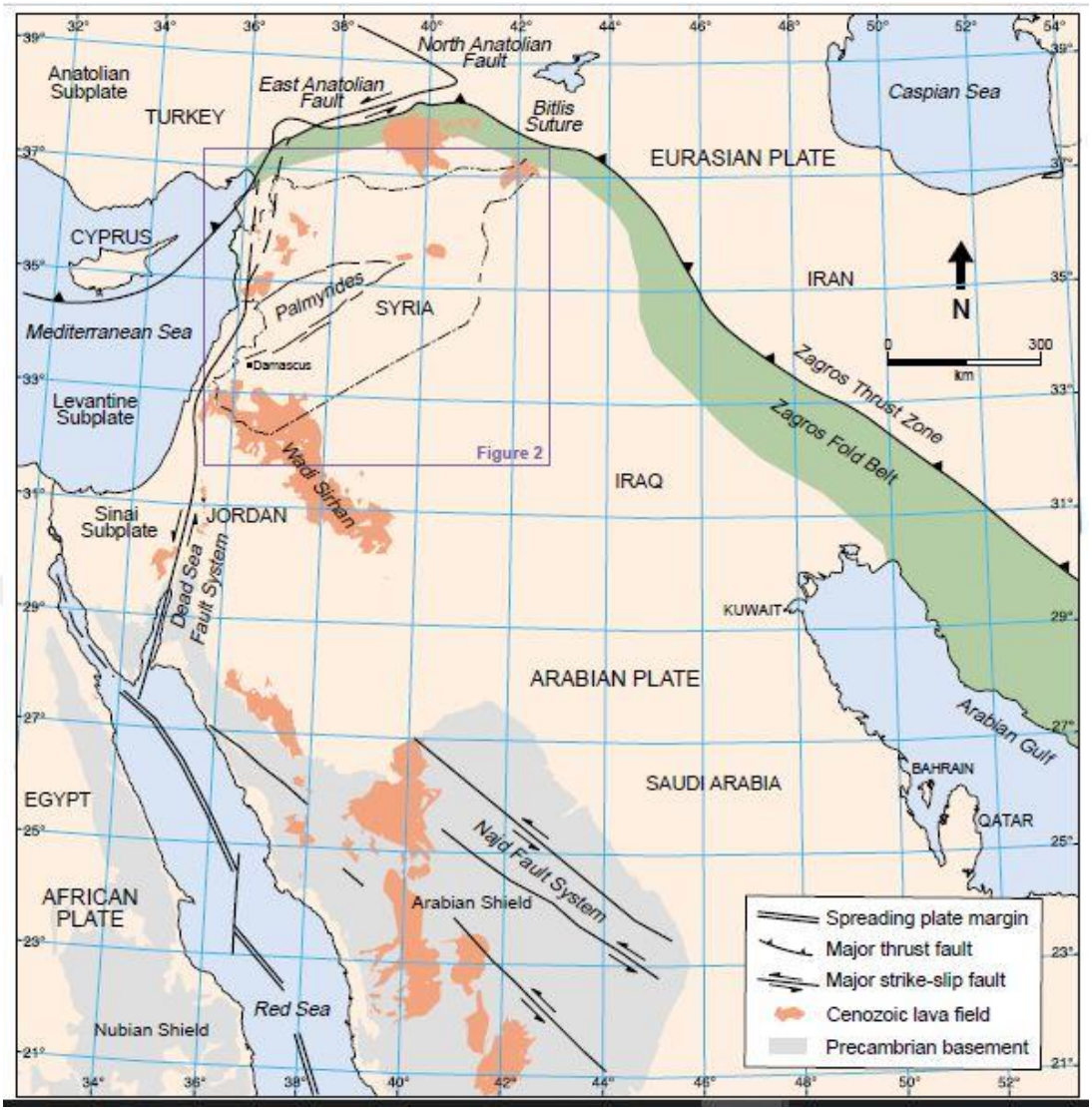
HARİTALAR

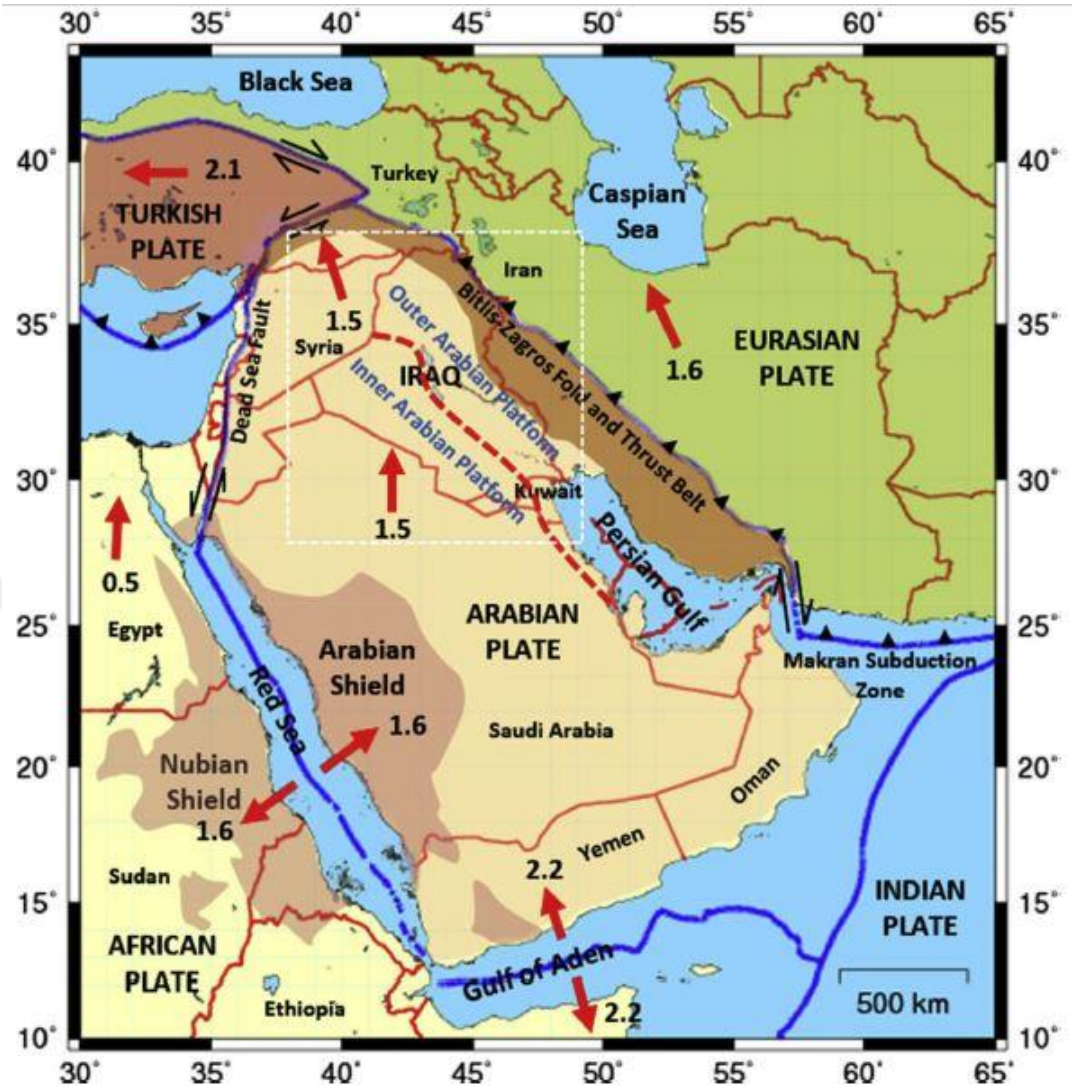
Harita 1: Mezopotamya Bölgesi ve etkileşim alanları

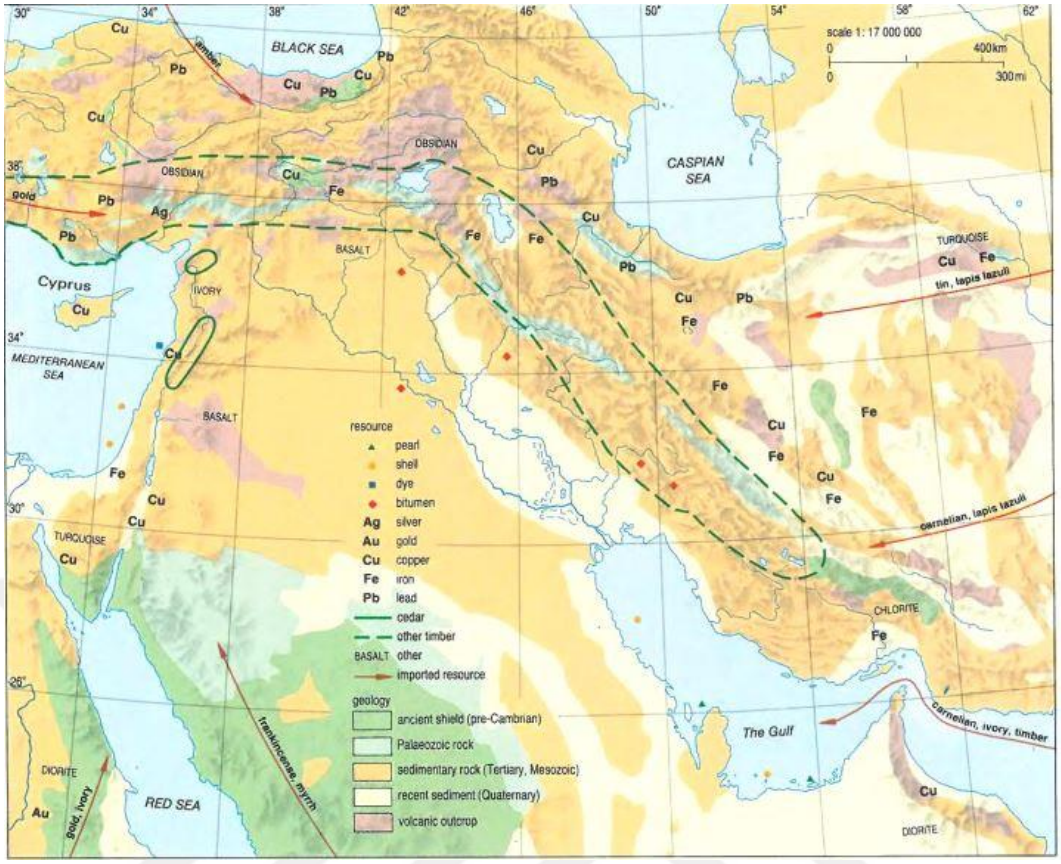
Harita 2: Çalışmada ele alınan Yukarı Mezopotamya Bölgesi ve etkileşim alanı

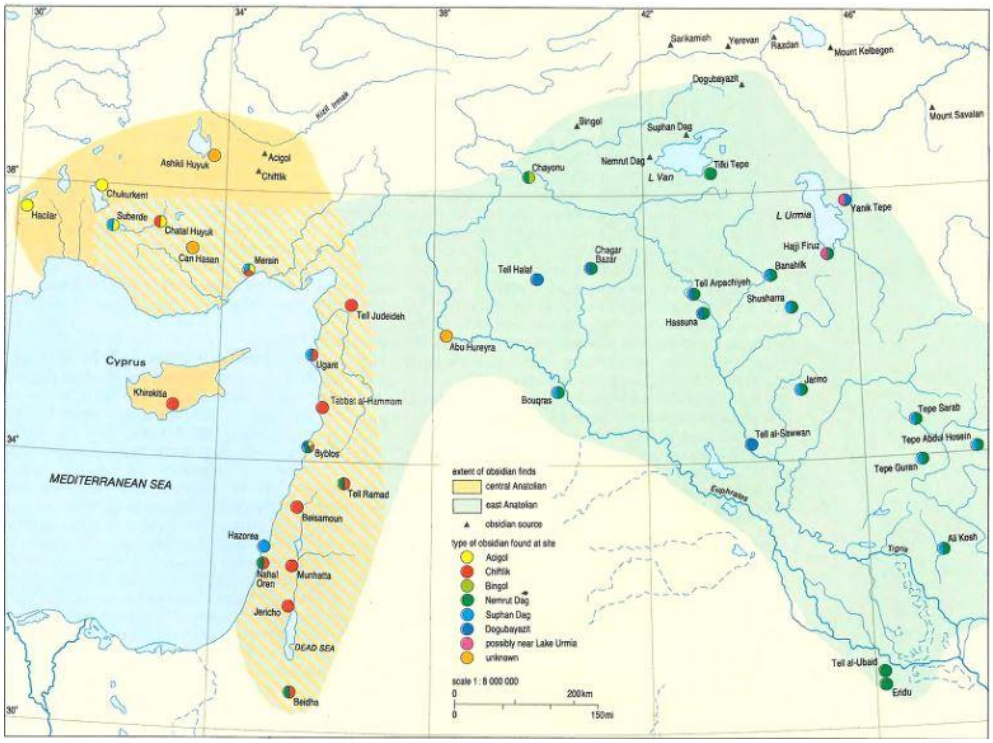
Harita 3: Mezopotamya Bölgesi ve çevresinde yer tabakaları ve orojenik oluşumları (Brew ve Barazangi, 2001: Fig. 1)

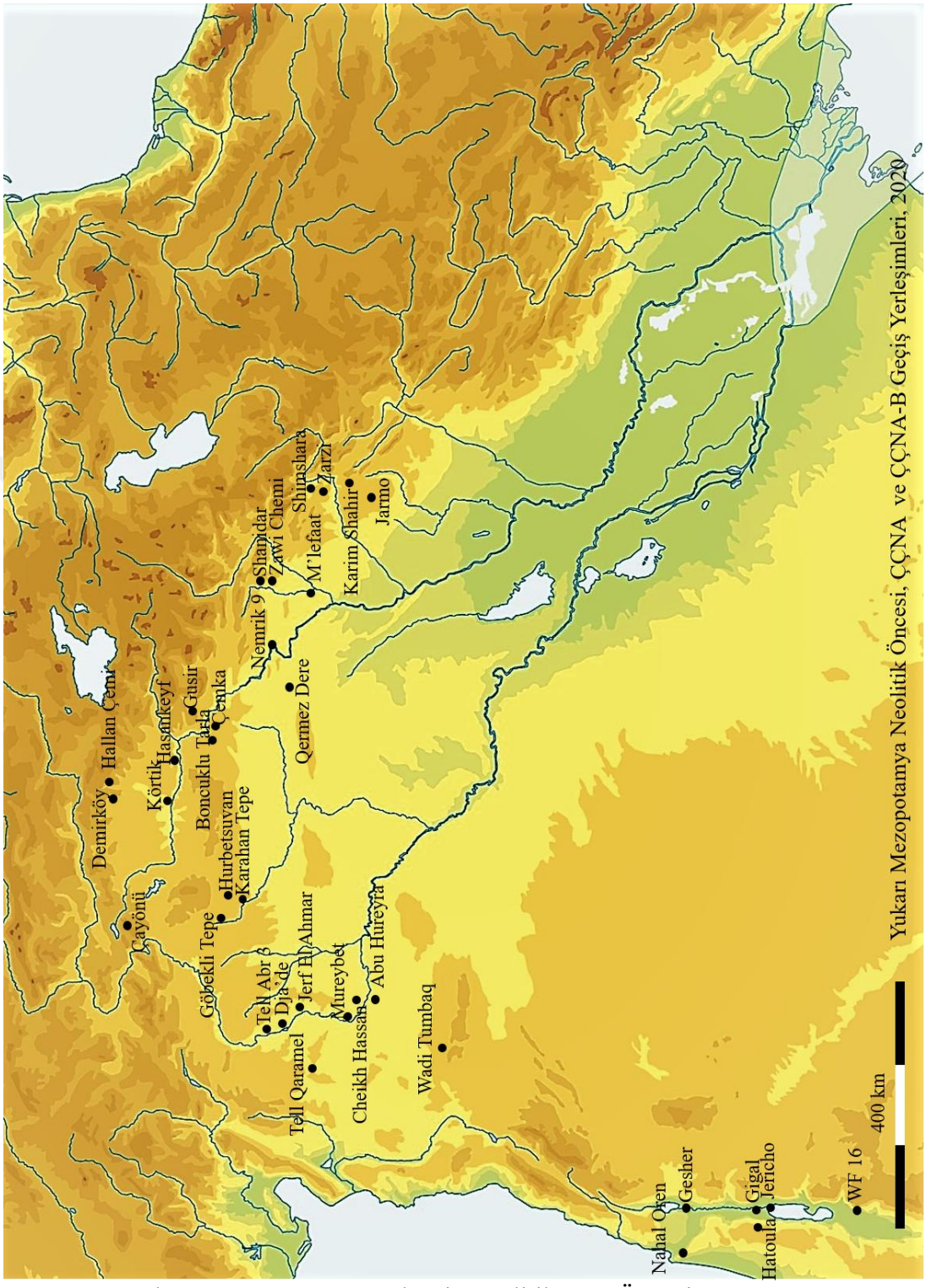
Harita 4: Mezopotamya Bölgesi ve yer tabakaları (Abdulnaby, 2018: fig. 4.1)

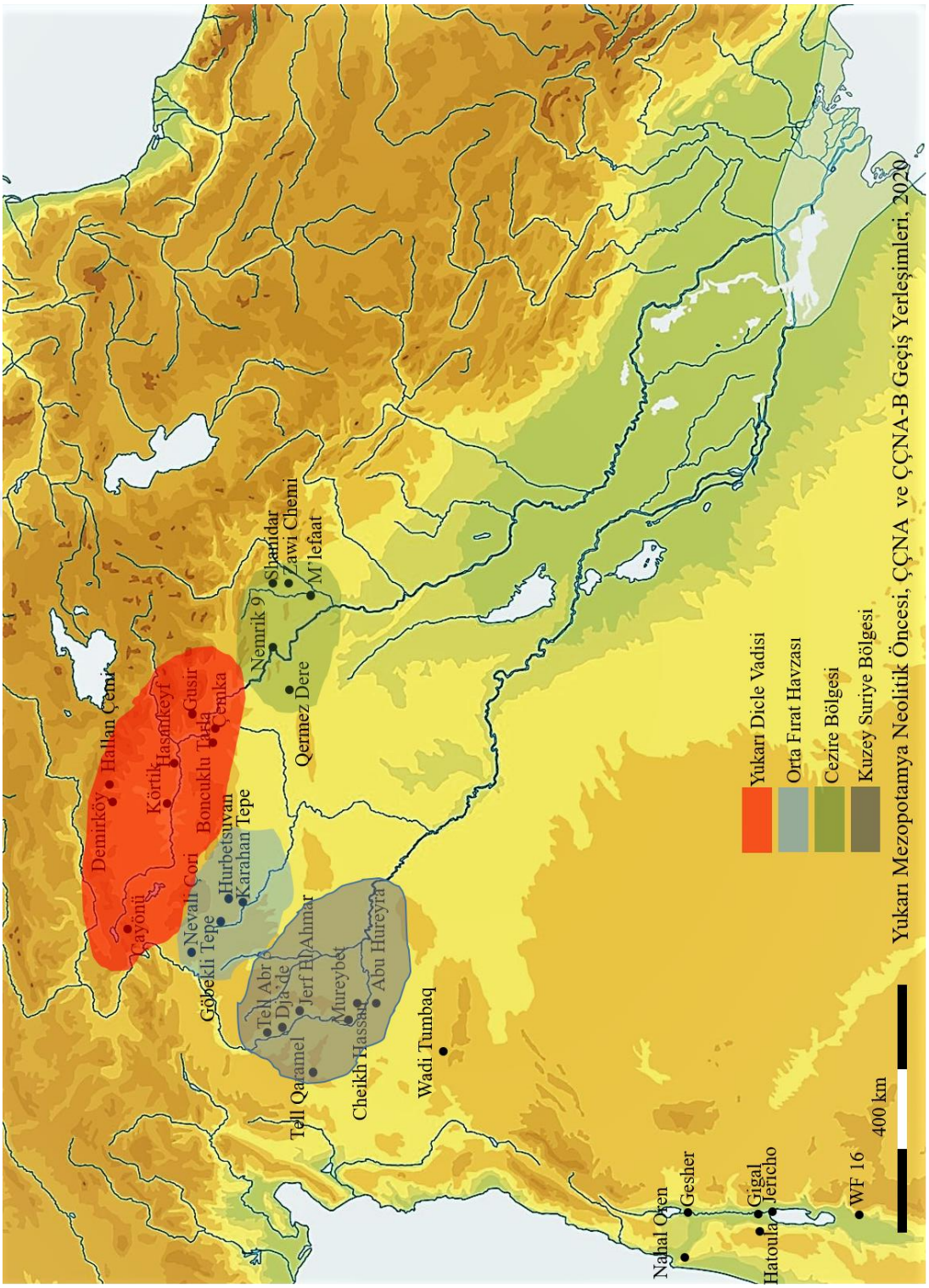
Harita 5: Yakındoğu'da bulunan yeraltı kaynakları (Roaf, 1990: 35)

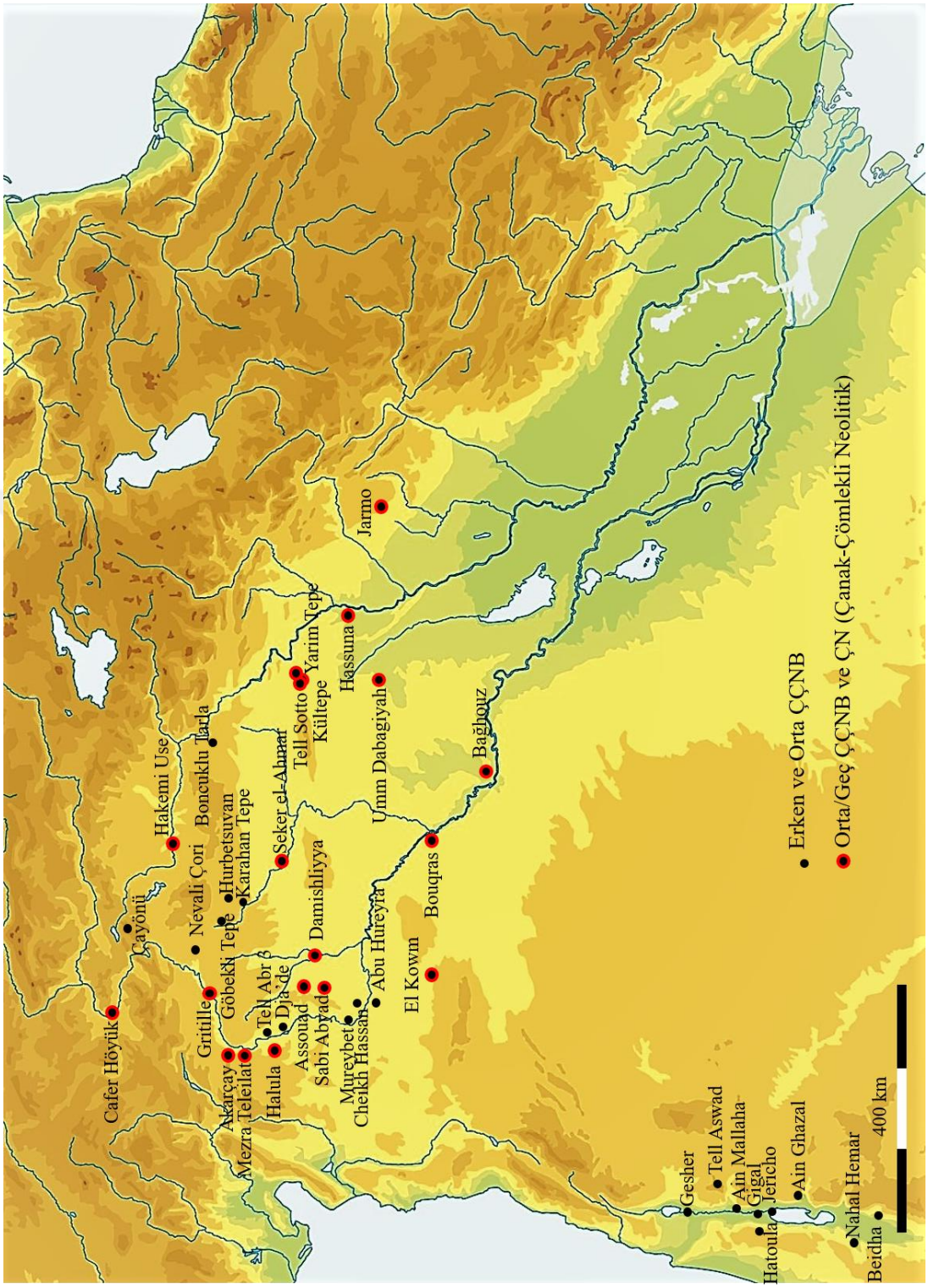
Harita 6: Yakındoğu'da eski çağlarda kullanılan obsidyen kaynakları ve dağılımları (Roaf, 1990: 34)

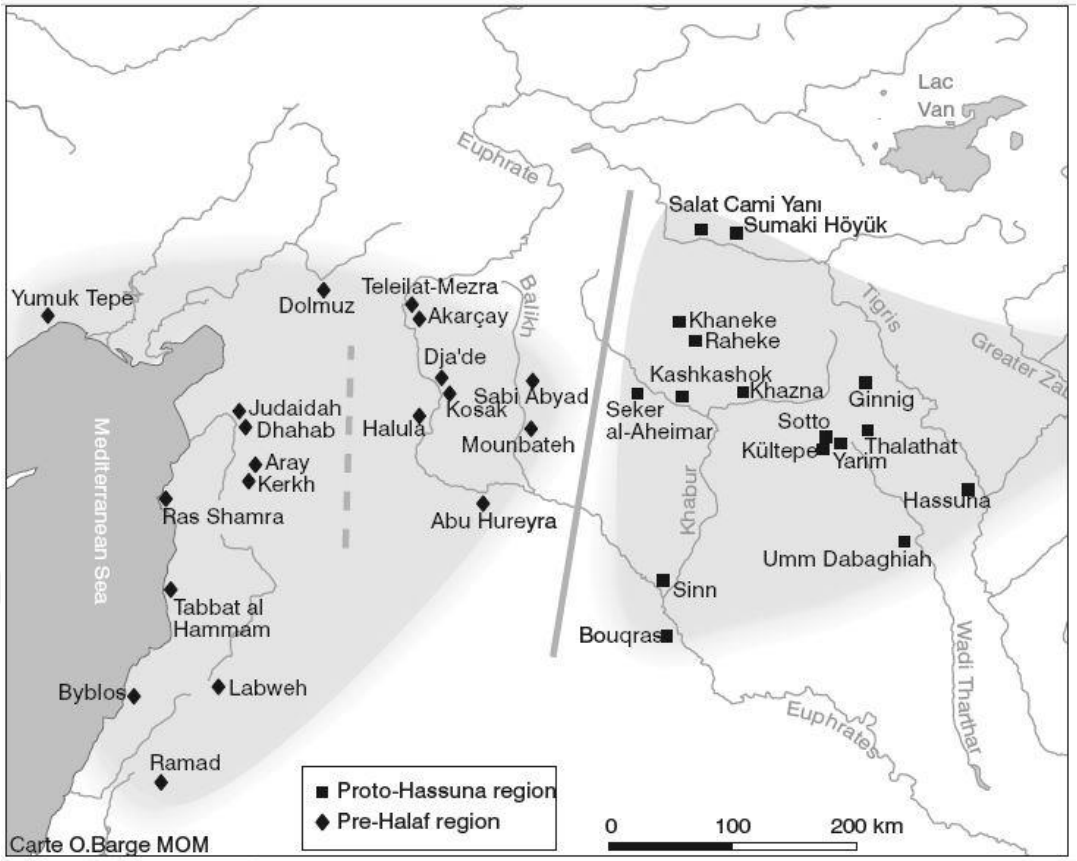
Harita 7: Yukarı Mezopotamya Bölgesi, Neolitik Çağ Öncesi, ÇÇNA ve ÇÇNA-B Geçiş evresi yerleşimleri

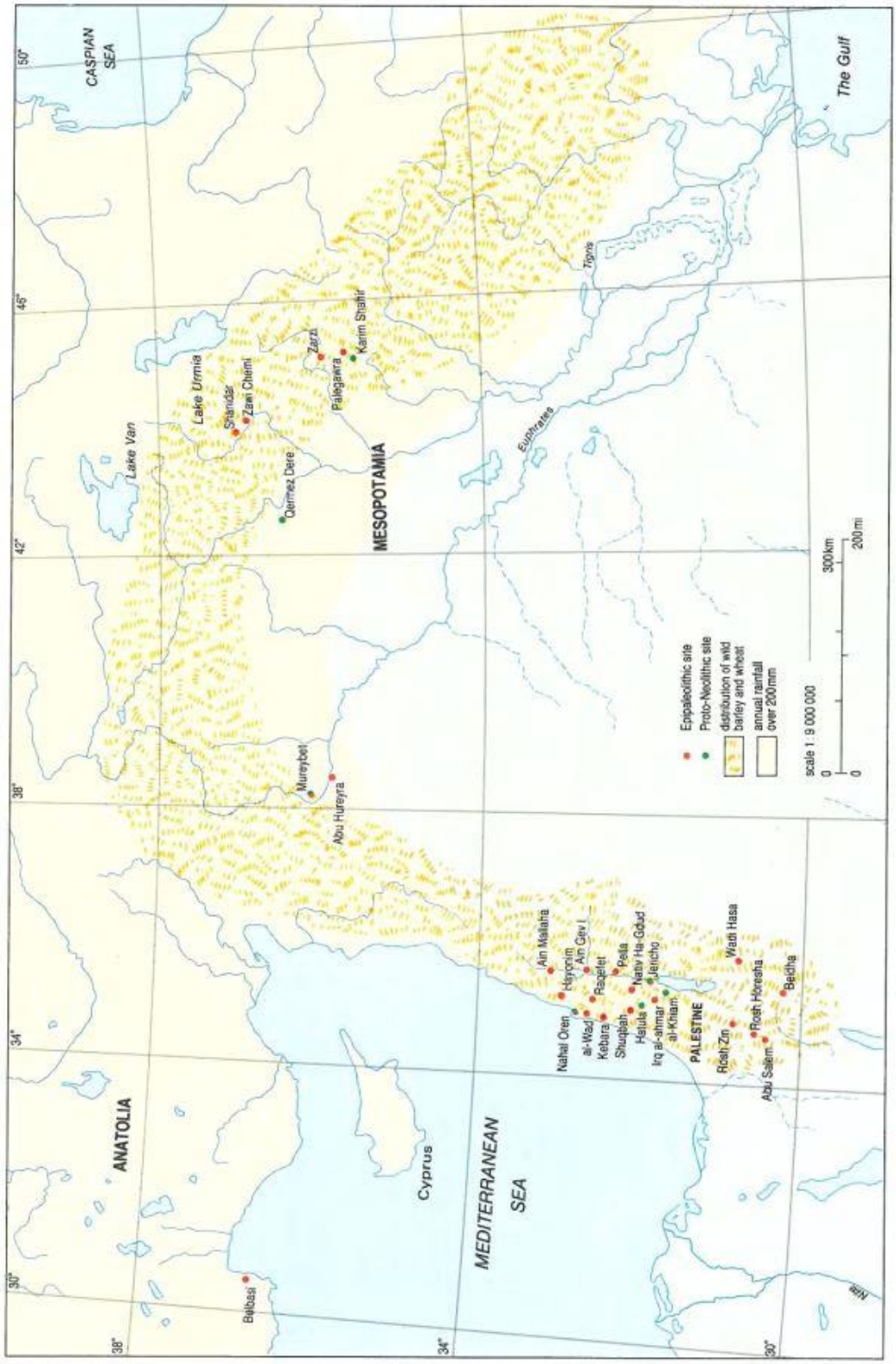
Harita 8: Yukarı Mezopotamya Bölgesi'nin alt bölgeleri/alanları ve yerleşimleri

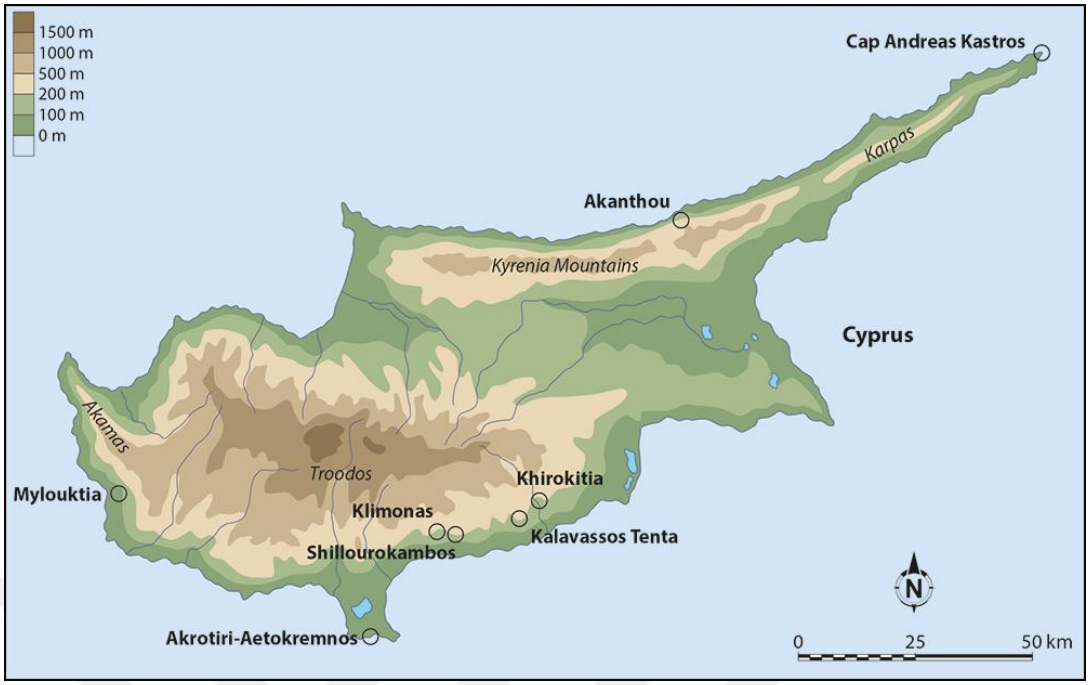
Harita 9: Yukarı Mezopotamya Bölgesi ÇÇNB ve ÇN (Çanak-Çömlekli Neolitik) yerleşimleri

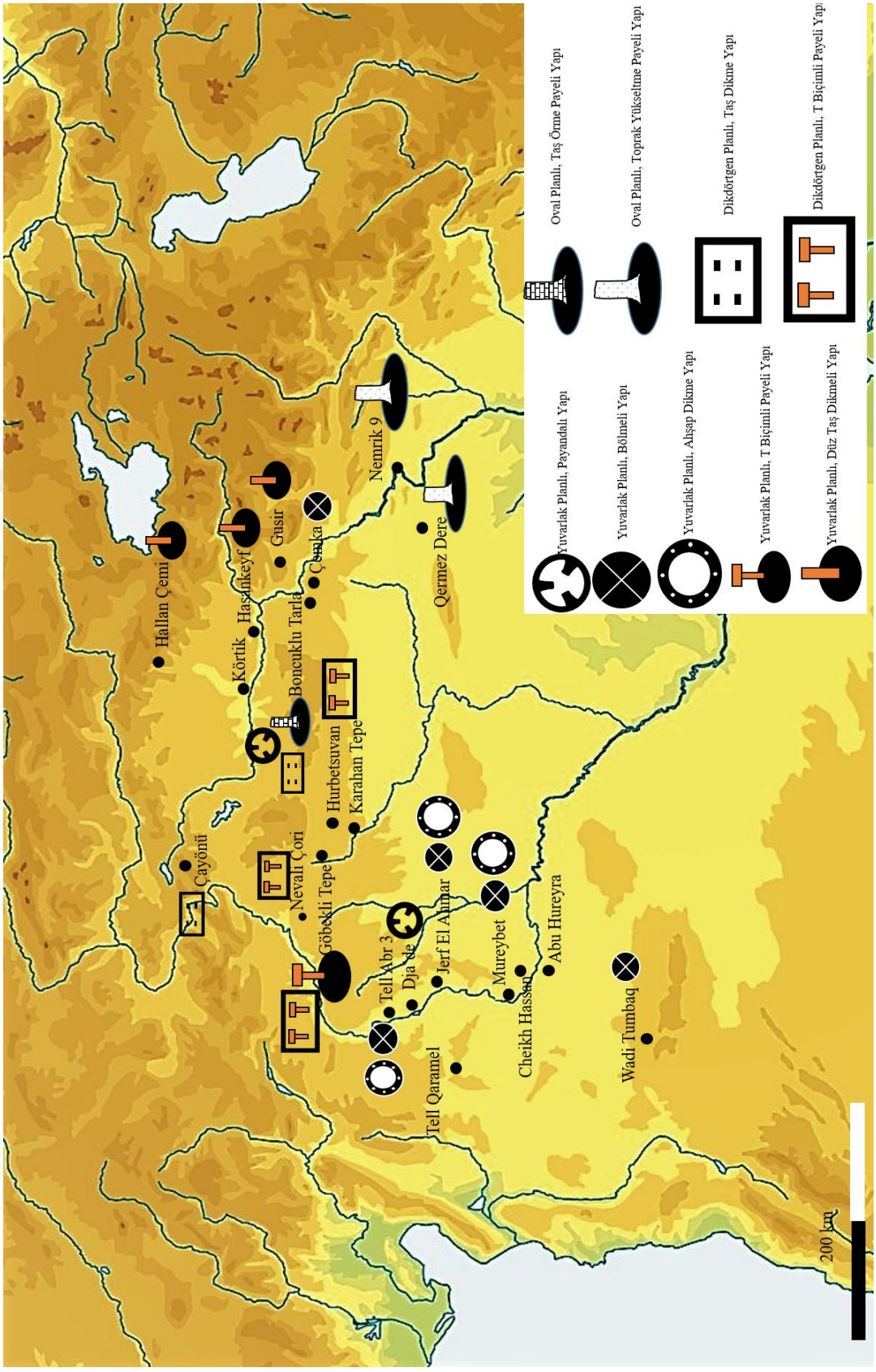
Harita 10: Yukarı Mezopotamya ve Kuzey Levant Çanak-Çömlekli Neolitik Kültür dağılımı (Miere, 2013: fig. 29.5)

Harita 11: Güney Levant ve Irak topraklarında bulunan Epi-Paleolitik ve Proto-Neolitik yerleşimler (Roaf, 1990: 24)

Harita 12: Kıbrıs'ta bulunan Neolitik Çağ yerleşimleri ve Klimonas yerleşimi (https://journals.openedition.org/palethnologie/534)

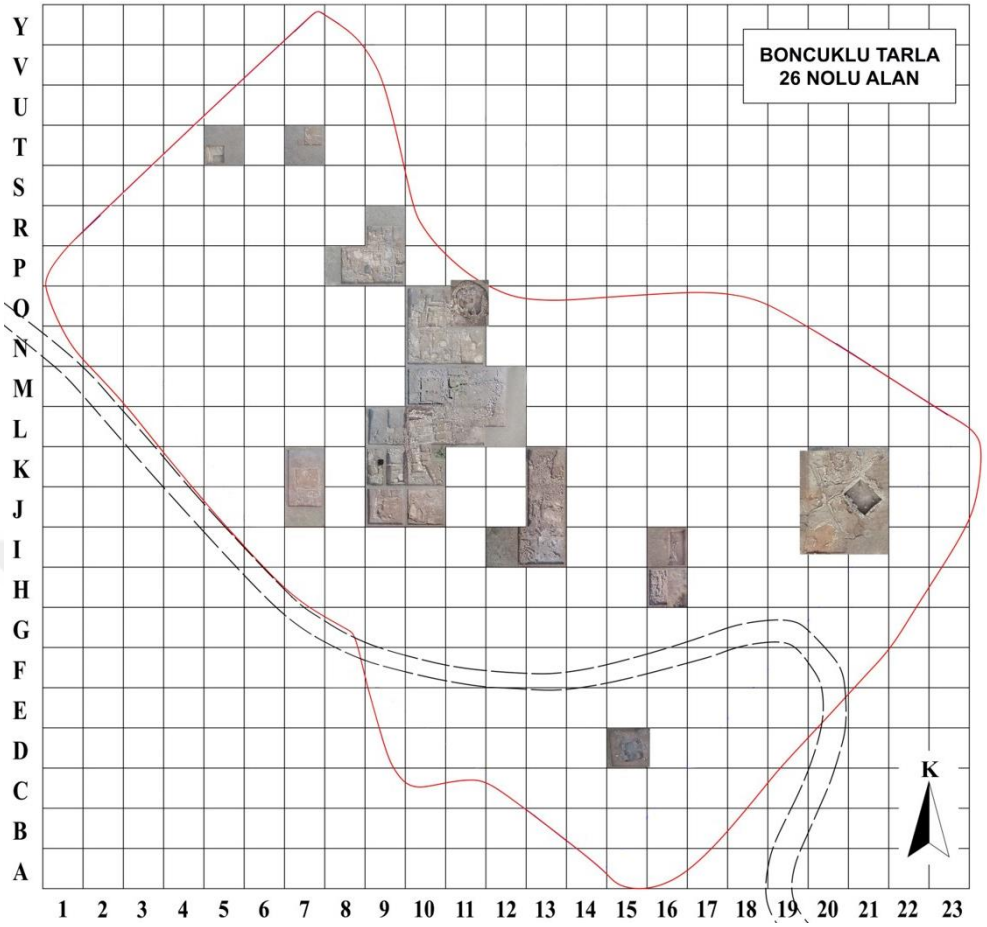

Harita 13: Yukarı Mezopotamya Bölgesi, Neolitik Çağ Anıtsal Kamu Yapıları'nın dağılımı (biçimsel ve iç donanımları bakımından ayrımları)

RESİMLER

Resim 1: Boncuklu Tarla Neolitik Çağ Yerleşim alanı (Kazı Arşivi)

Resim 2: Boncuklu Tarla 2012, 2017, 2019 ve 2020 yılı kazıları sonucu açılan açmalar (Kazı Arşivi)

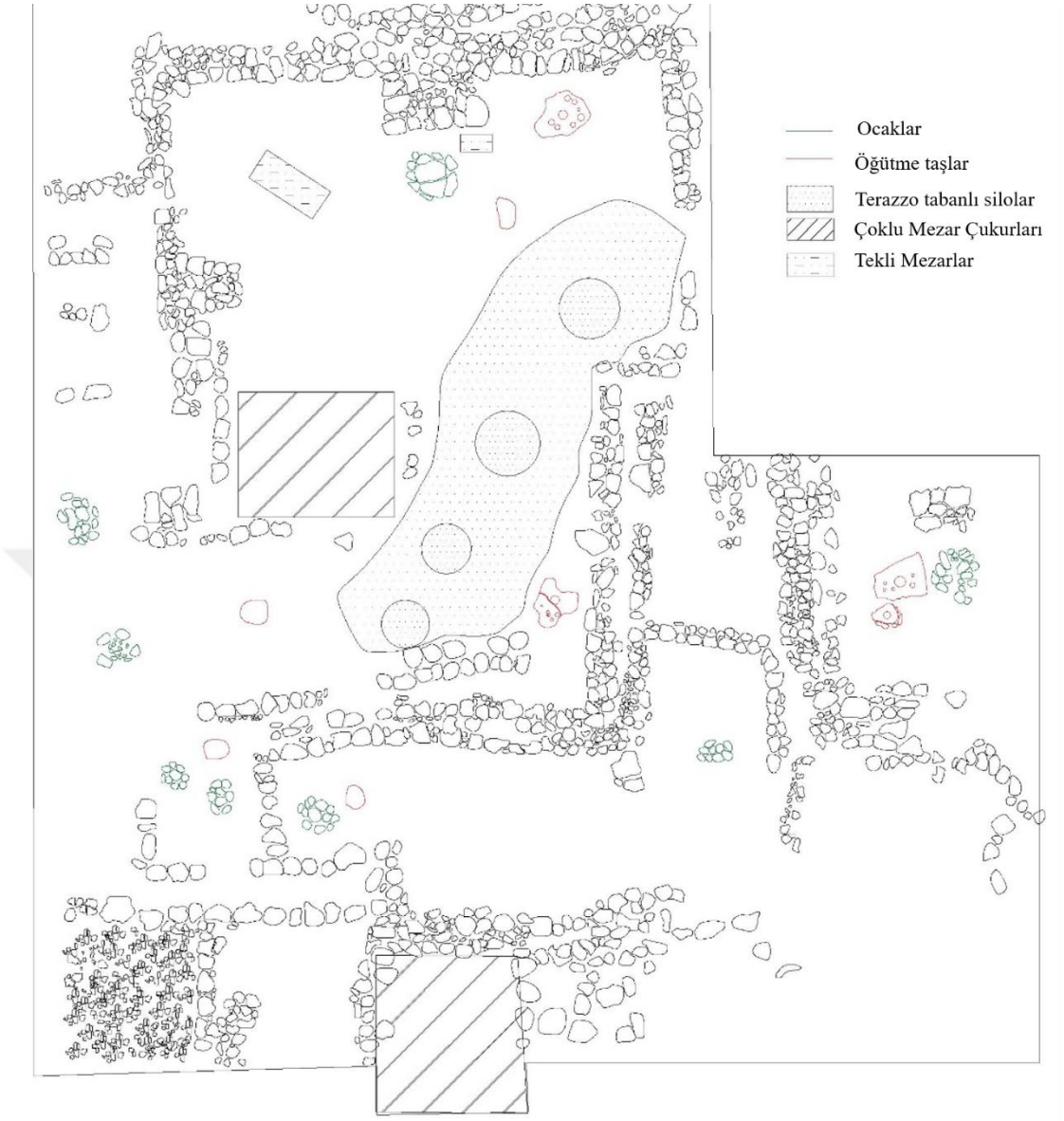
Resim 3: Boncuklu Tarla Orta-Geç ÇÇNB Evresi mimari genel görünüm (Kazı Arşivi)

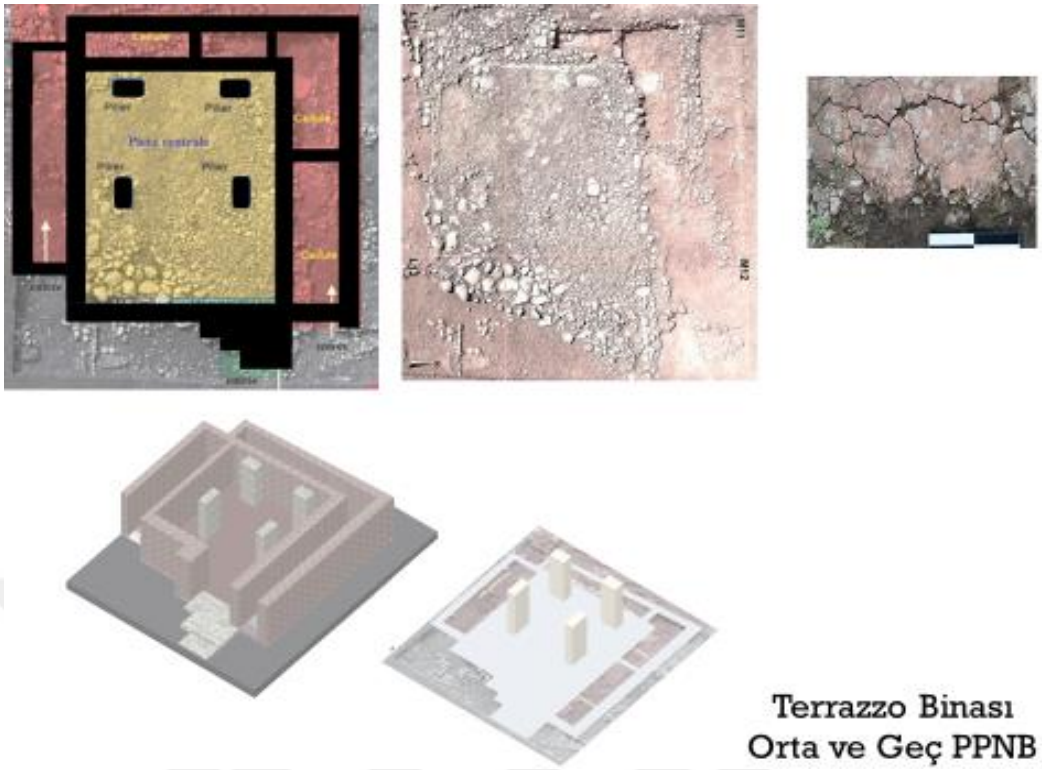
Resim 4: Boncuklu Tarla Orta Alanı, Terazzolu Yapı, Büyük Ev, Silo Yapıları, Konutlar (Kazı Arşivi)

Resim 5: Boncuklu Tarla, Büyük Ev Yapısı (Kazı Arşivi)

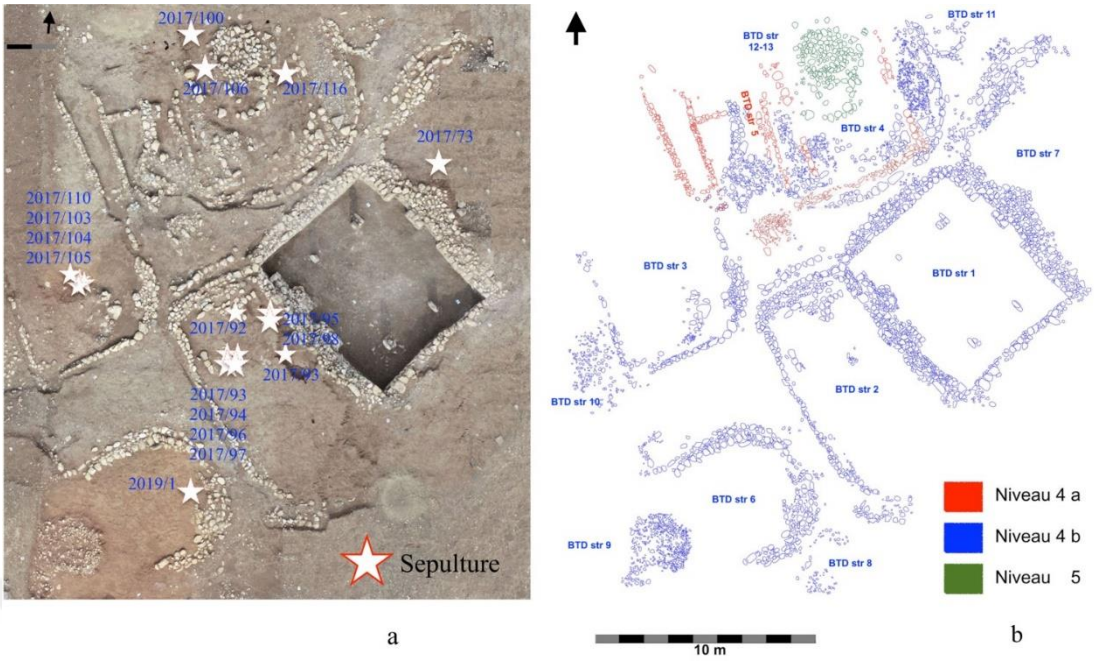
Resim 6: Boncuklu Tarla, Büyük Ev iç donanımları (Çizim: Yunus Çiftçi)

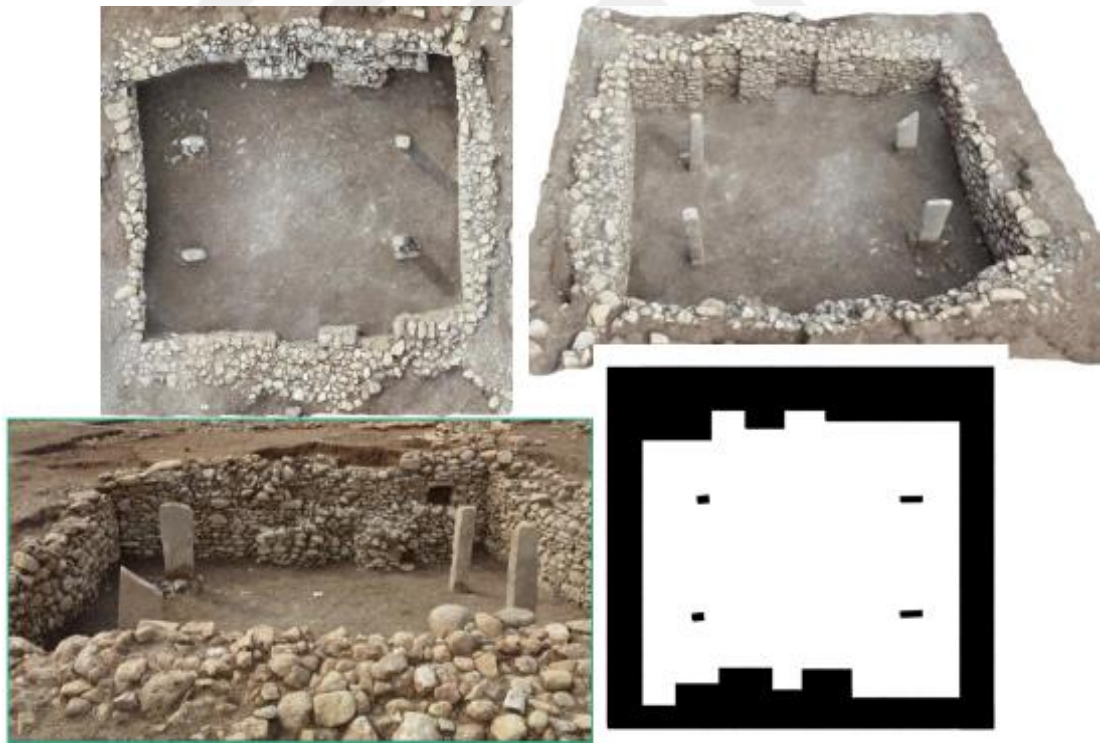
Resim 7: Boncuklu Tarla, Terazzo Yapısı (Kazı Arşivi)

Resim 8: Boncuklu Tarla, Doğu Alanı, Stelli Bina ve çevresinde bulunan konutlar (Kazı Arşivi)

Resim 9: Boncuklu Tarla Doğu Alanı, Stelli Yapı ve konutların tabakalanması (Kazı Arşivi)

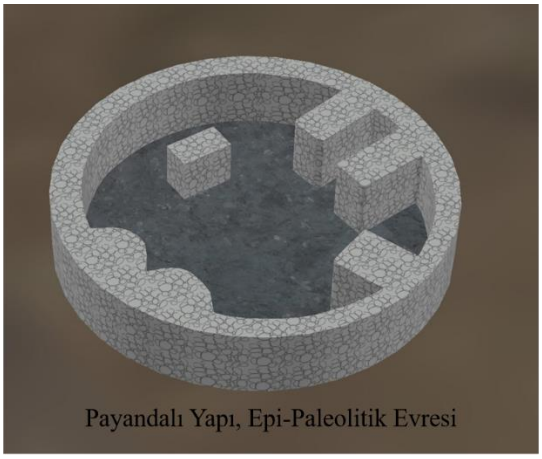
Resim 10: Boncuklu Tarla, Stelli Yapı (Kazı Arşivi)

Resim 11: Boncuklu Tarla, Stelli Yapı 3D ve taş stelleri (Çizim: Yunus Çiftçi)

Resim 12: Boncuklu Tarla, Payandalı Yapı (Kazı Arşivi)

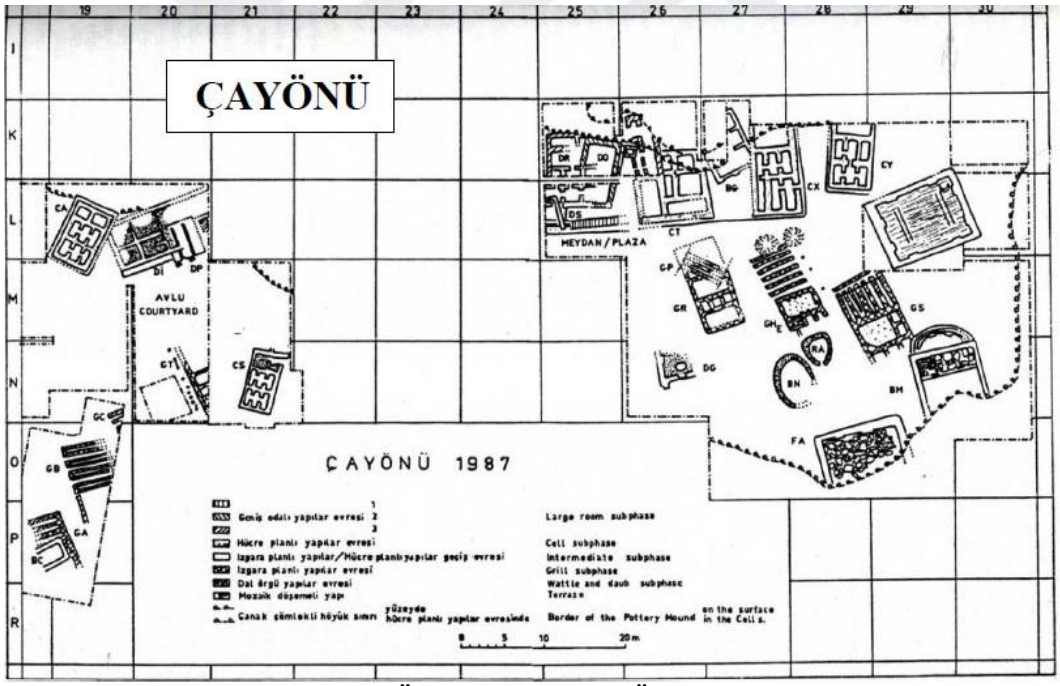
Resim 13: Boncuklu Tarla, Payandalı Yapı ve üç evresinin 3D gösterimi (Çizim Yunus Çiftçi)

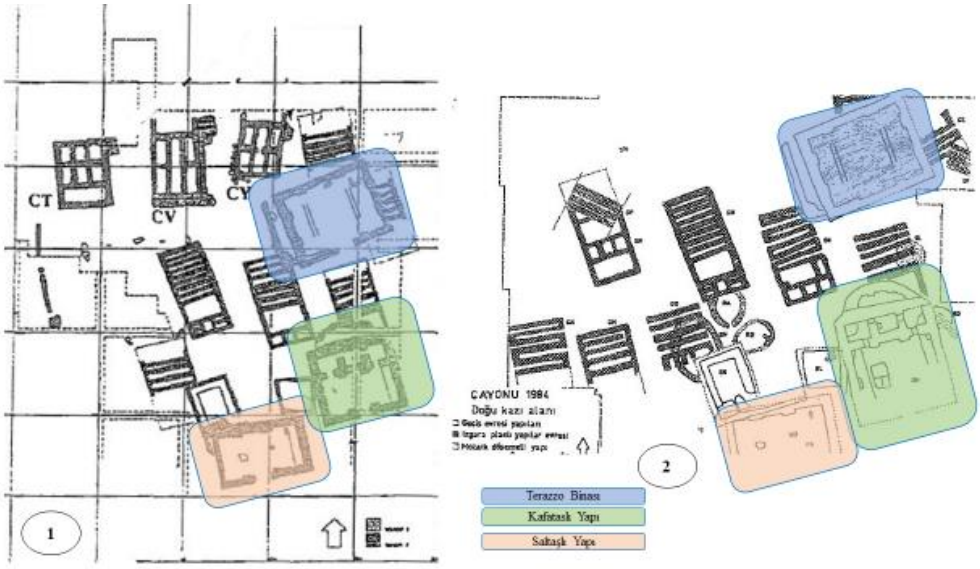
Resim 14: Boncuklu Tarla, Payandalı Yapı'nın taş örme payandaları (Kazı Arşivi)

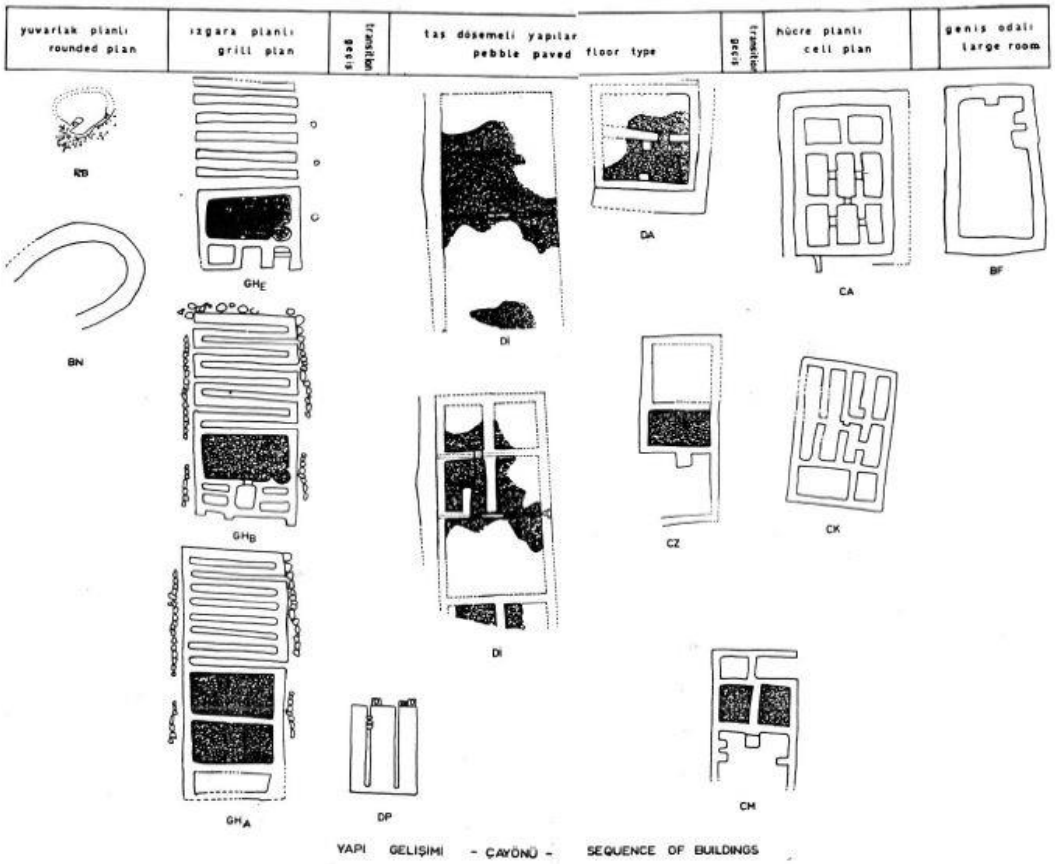
Resim 15: Boncuklu Tarla kazılarında ele geçen bazı buluntular (Kazı Arşivi)

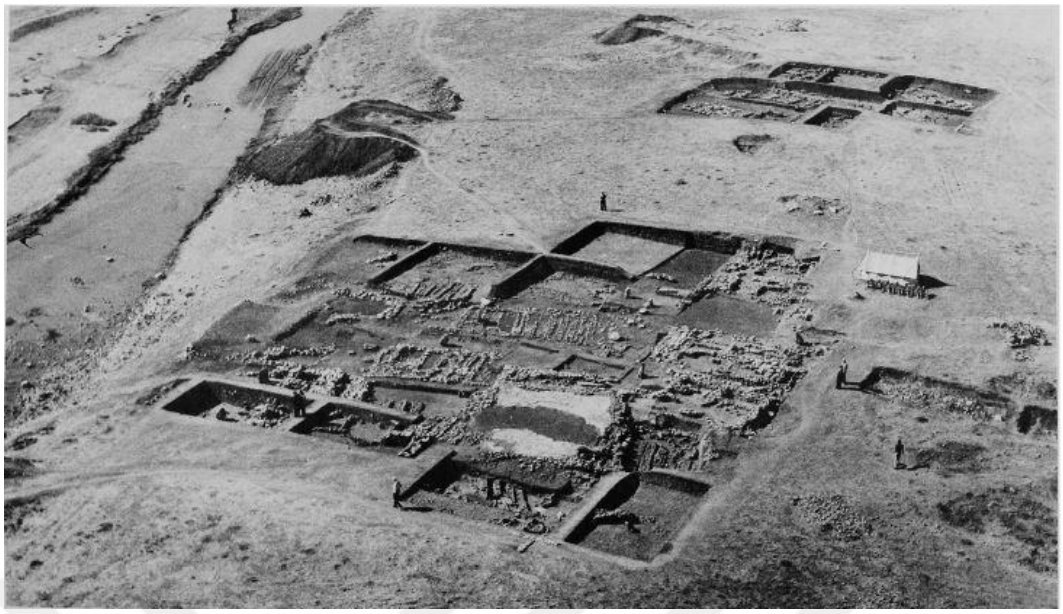
Resim 16: Çayönü yerleşimi (Özdoğan ve Erim-Özdoğan, 1989: fig. 1)

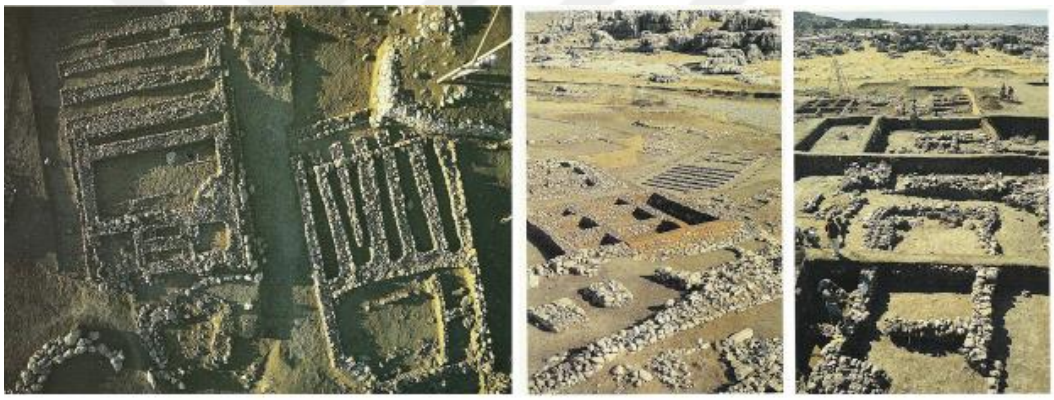
Resim 17: Çayönü yerleşimi Kamu ve Konut Yapıları (1: Izgara Planlı ve Hücre Planlı Evreler, Forest, 1996: Res. 8; 2: Izgara Planlı, Çambel, 1985: Res. 3)

Resim 18: Çayönü kronolojisi ve yapı gelişimleri (Özdoğan ve Erim-Özdoğan, 1989: Fig 2)

Resim 19: Çayönü, 1981 yılı kazıları, Terazzo Yapısı ve Izgara Planlı Yapılar-Farklı evreler (Braidwood ve Çambel, 1982, P1.1.I.)

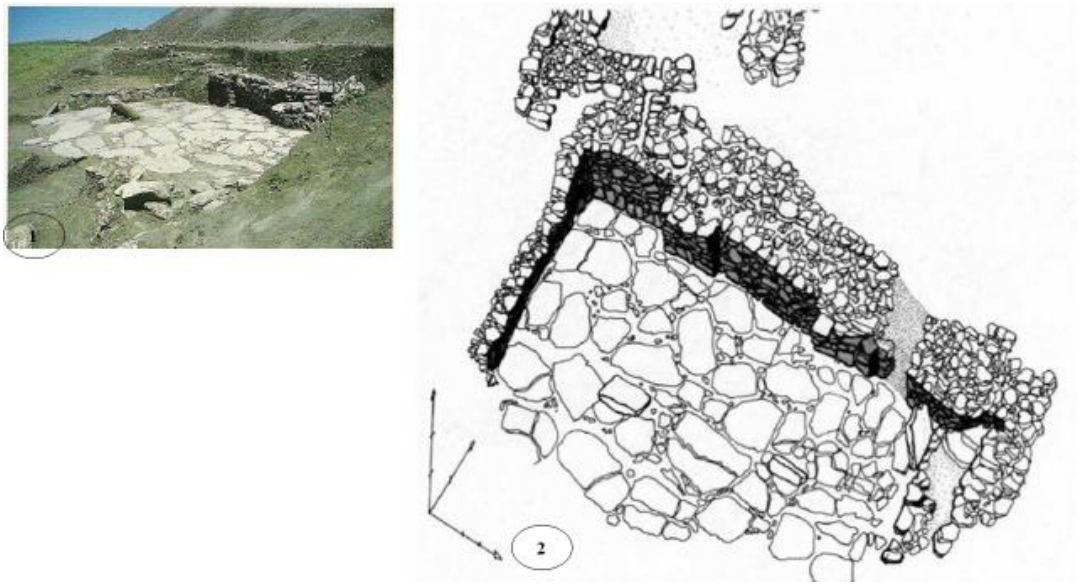
Resim 20: Çayönü Konutlar (Sivil Yapılar, Izgara Planlı Yapılar Evresi-Hücre Planlı Yapılar Evresi

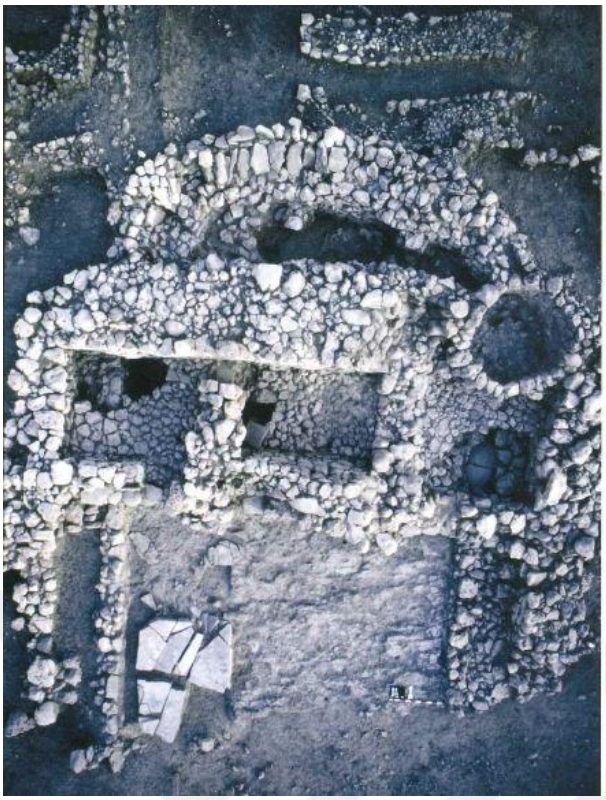
Resim 21: Çayönü Konutlar (Sivil Yapılar, Izgara Planlı Yapılar Evresi-Hücre Planlı Yapılar Evresi

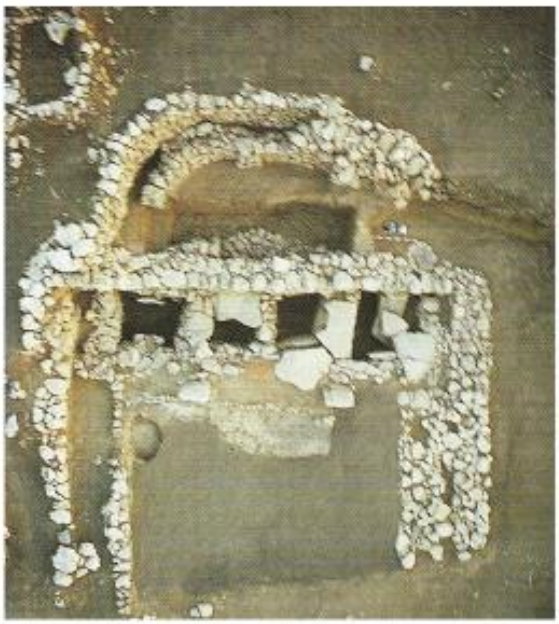
Resim 22: Çayönü, Saltaşlı Döşemeli Yapı (Erim-Özdoğan, 2012: Fig. 20)

Resim 23: Çayönü, Saltaşlı Döşemeli Yapı (Schirmer, 1983, Abb 9)

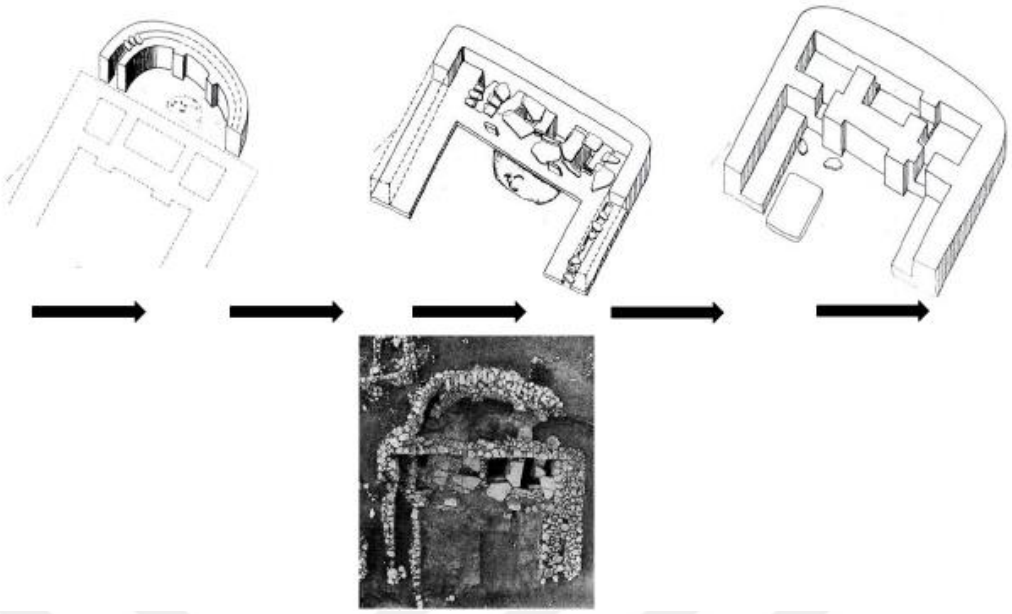

Resim 24: Çayönü Kafataslı Yapı, BM2a ve BM1a-b Evresi (Erim-Özdoğan, 2012: Fig. 37)

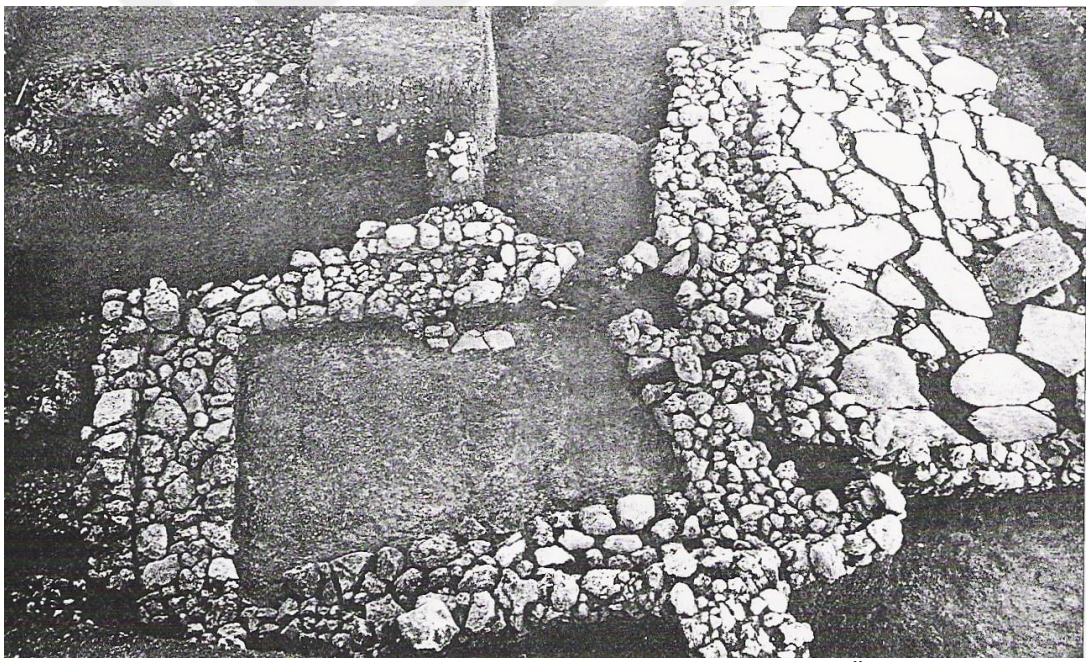

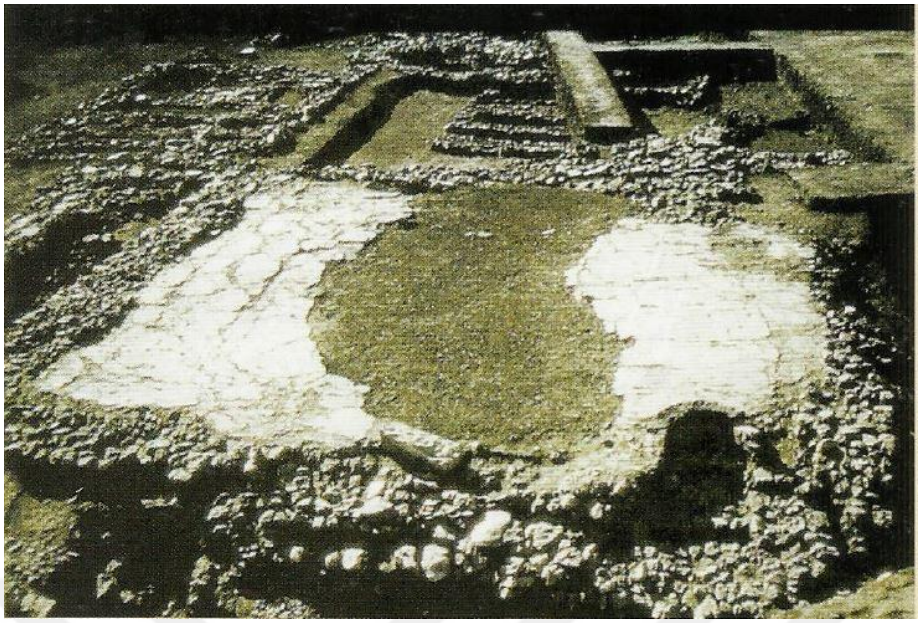
Resim 25: Çayönü Kafataslı Yapı, BM1 ve BM2c-b Evreleri (Erim-Özdoğan, 2012: Fig. 21, 24)

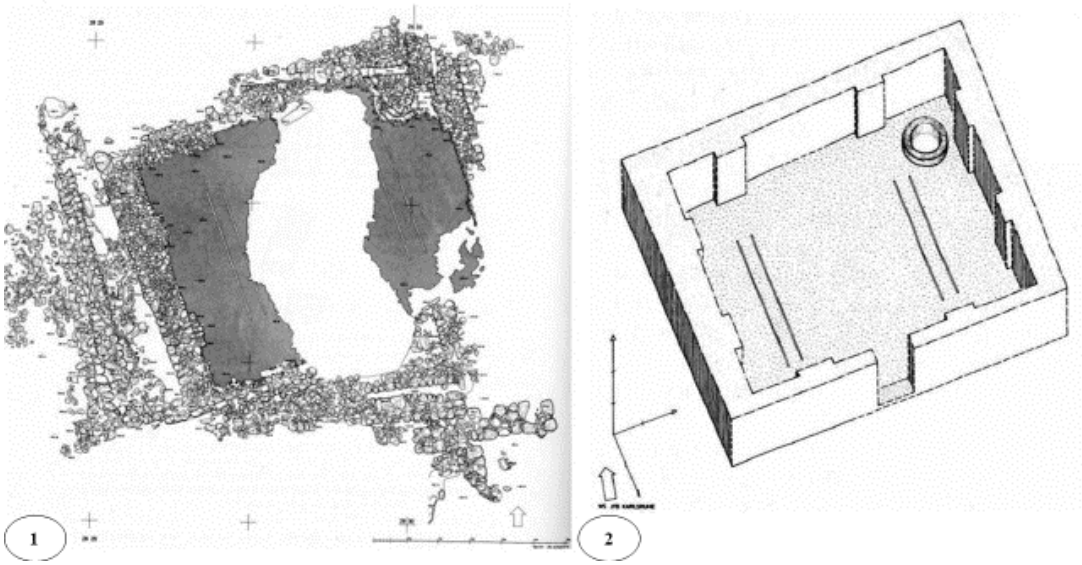
Resim 26: Çayönü Kafataslı Yapısı Kronolojik Değişimi (Soldan Sağa, Çizimler: Lichter, 2007, 60)

Resim 27: Çayönü, Sekili Yapı ve Saltaşlı Döşemeli Yapı (Özdoğan ve Erim-Özdoğan, 1998: Fig. 2b)

Resim 28: Çayönü Terazzo Yapısı

Resim 29: Çayönü, Terazzo Yapısı (Schirmer, 1983, abb. 2,4)

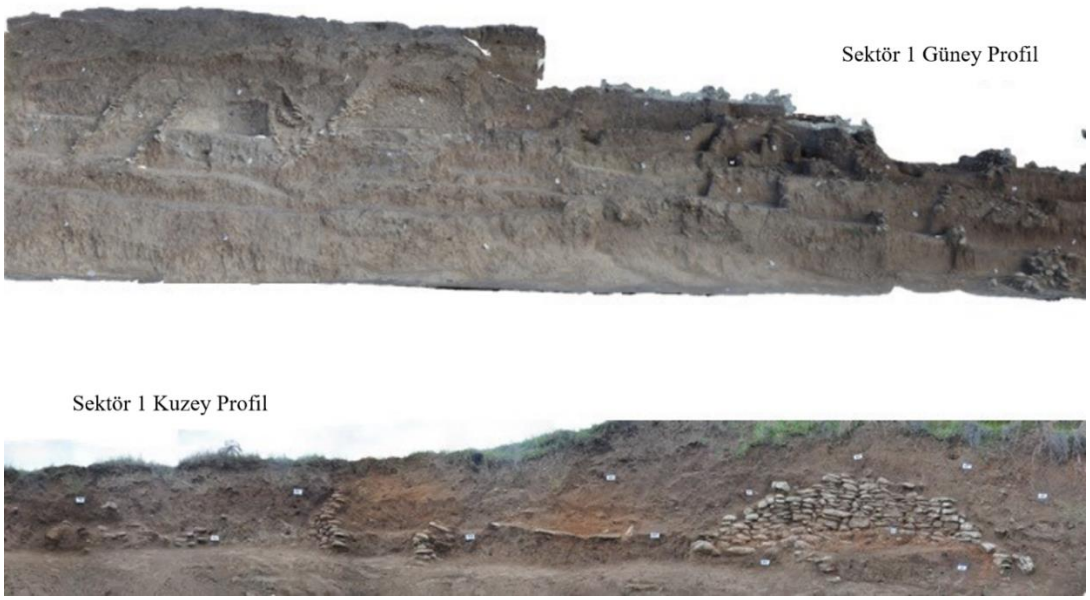
Resim 30: Çayönü yerleşimi çeşitli buluntuları, steller, boncuklar, figürinler (Erim-Özdoğan, 2012).

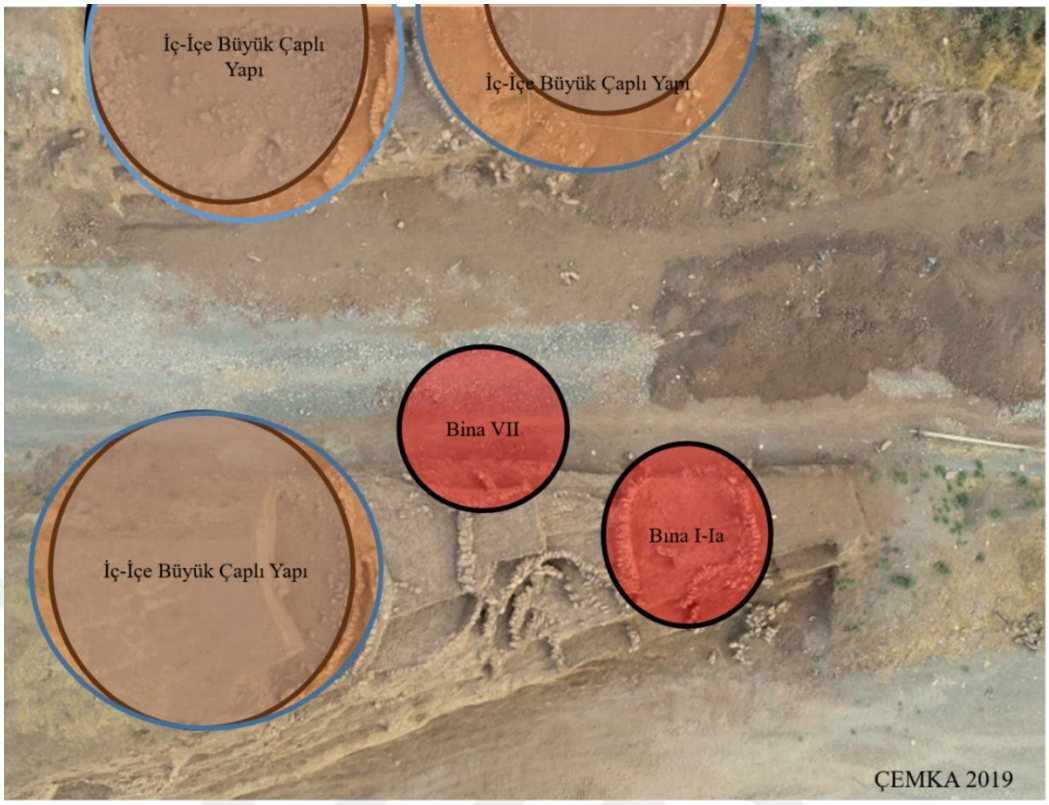
Resim 31: Çemka Höyük, Dicle Nehri, tahribatlar ve çimento işletmesi (Kazı Arşivi)

Resim 32: Çemka Höyük 2019 Yılı kazıları, Sektör 1-2 yapıları ve tahribat (Kazı Arşivi)

Resim 33: Çemka Höyük, Tahribattan dolayı oluşan Sektör 1 kesiti, güney ve kuzey görünümü (Kazı Arşivi)

Resim 34: Çemka Höyük, iç-içe geçirilmiş büyük çaplı yapıları ve Kamu Yapıları Bina I-Ia, VII (Kazı Arşivi)

Resim 35: Çemka Höyük, Sektör 1 yapıları (Kazı Arşivi)

Resim 36: Çemka Höyük, Bina I-Ia kamu yapısı ve kronolojik sıralaması (Kazı Arşivi)

Resim 37: Çemka Höyük Bina I-Ia Kamu yapısı yukarıdan aşağıya tabakalanması (Kazı Arşivi, Çizim: Yunus Çiftçi)

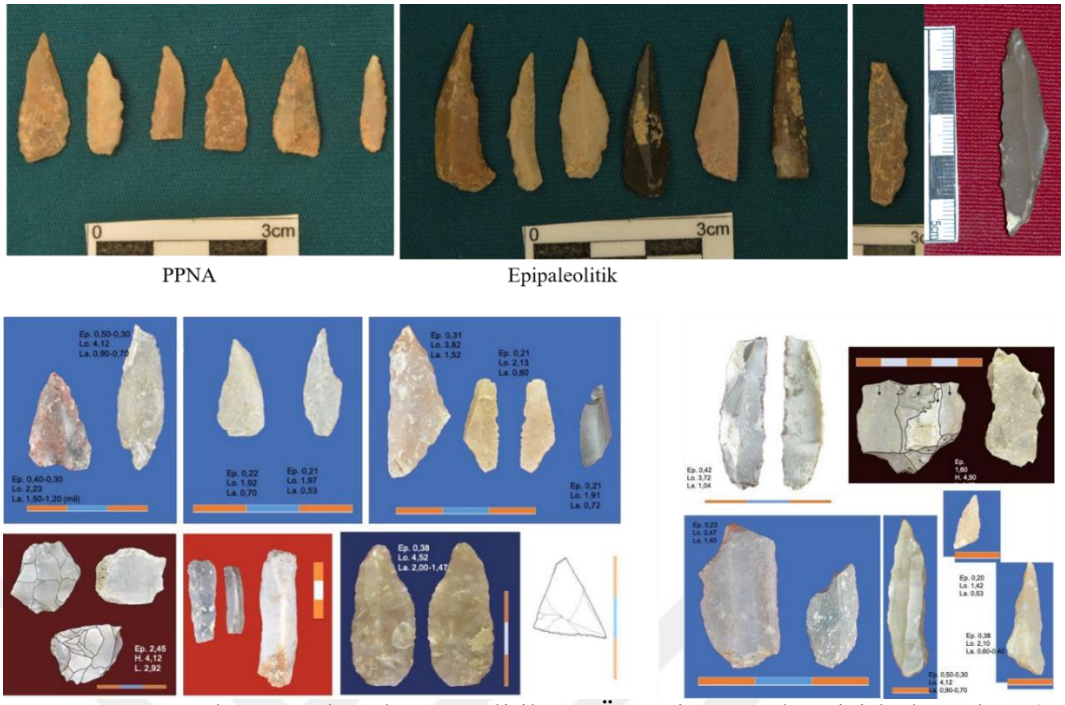
Resim 38: Çemka Höyük Bina VII ve Drenaj (Kazı Arşivi)

Resim 39: Çemka Höyük Bina VII ve Drenaj (Kazı Arşivi)

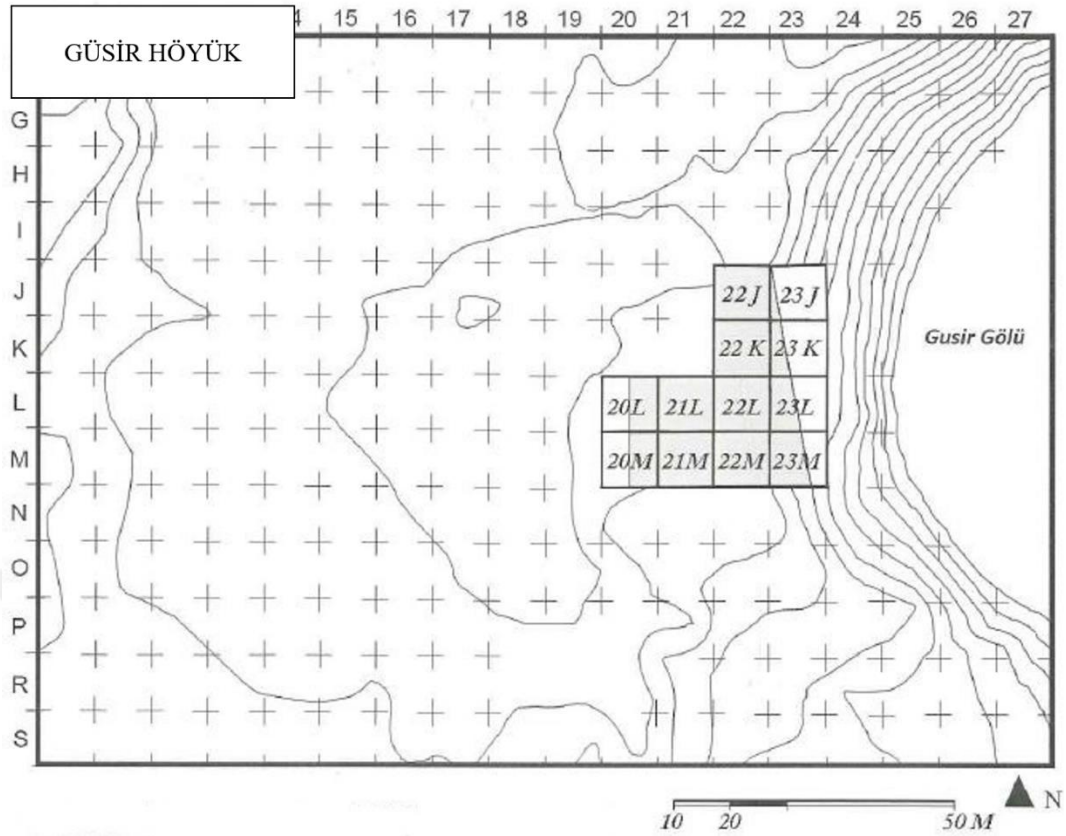
Resim 40: Çemka Höyük, 1) Bina VII içten görünüm, 2) Bina VII kırmızı renkli terazzo sıva, 3) yerleşimde ele geçen terazzo kalıntıları, 4) Ortak kullanım alanlarında ortaya çıkarılan depolama yapısı, sal taşları ve terazzo ile oluşturulmuş (Kazı Arşivi)

Resim 41: Çemka Höyük Erken Neolitik ve Öncesi taş endüstrisi buluntuları (Kazı Arşivi)

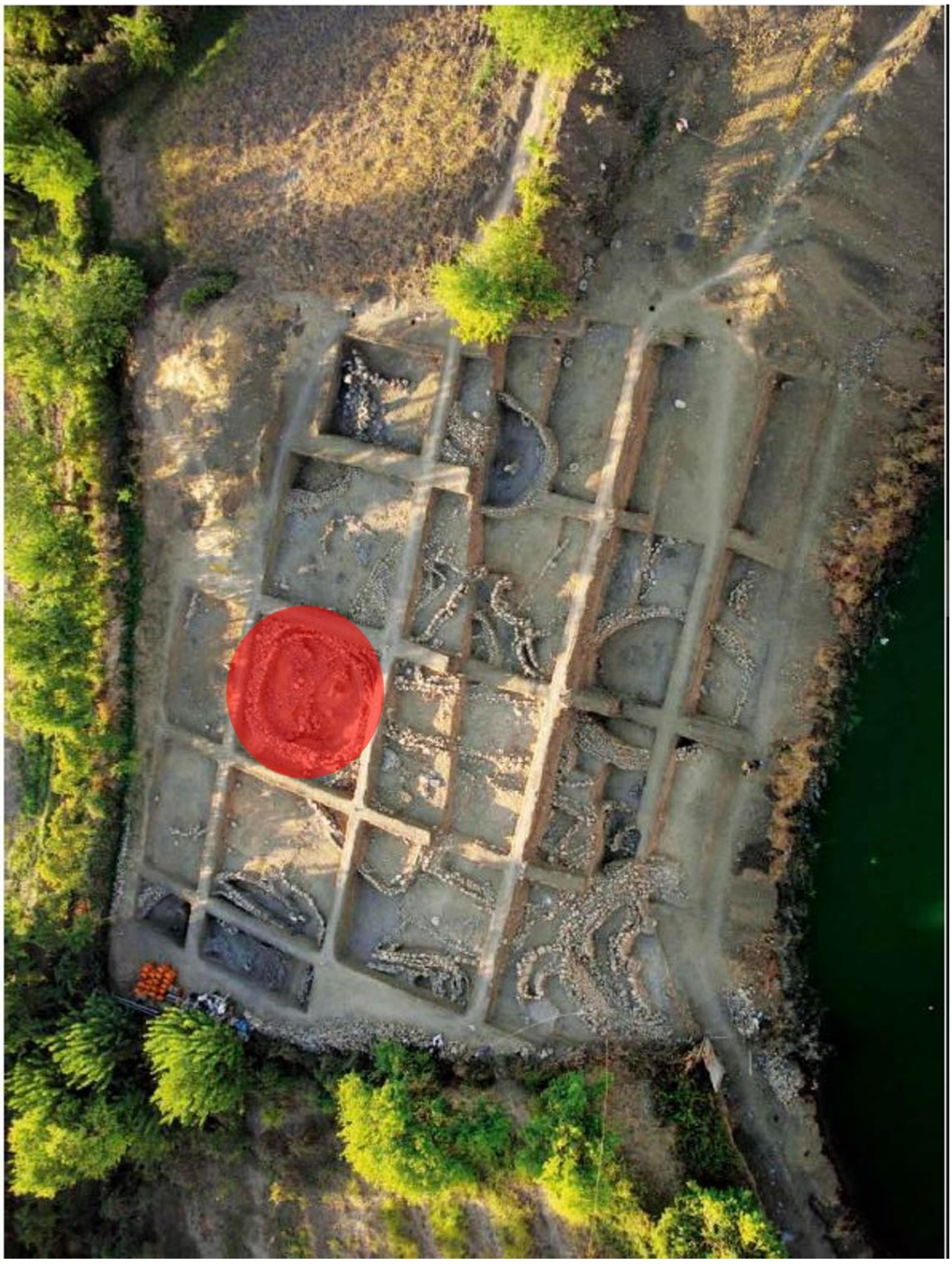
Resim 42: Çemka Höyük, tahribat ve ortak kullanım alanlarında ele geçen günlük kullanım aletleri (Kazı Arşivi)

Resim 43: Güsir Höyük yerleşimi, topografyası ve kazı alanları (Karul, 2012: Fig. 3)

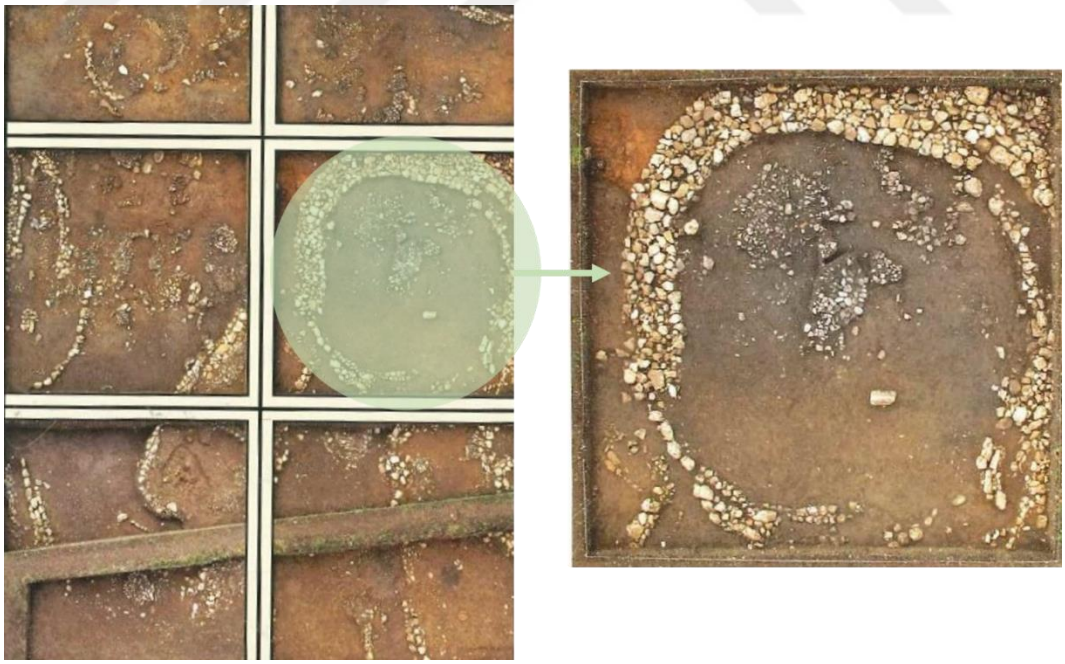
Resim 44: Güsir Höyük, erken kazı sezonu plankareleri ve mimari yapıları, (Karul, 2012: Fig. 11)

Resim 45: Güsir Höyük, son kazı kazılarla ortaya çıkarılan mimari yapılanma ve Yuvarlak Kamu Yapısı (Karul, 2013: 84)

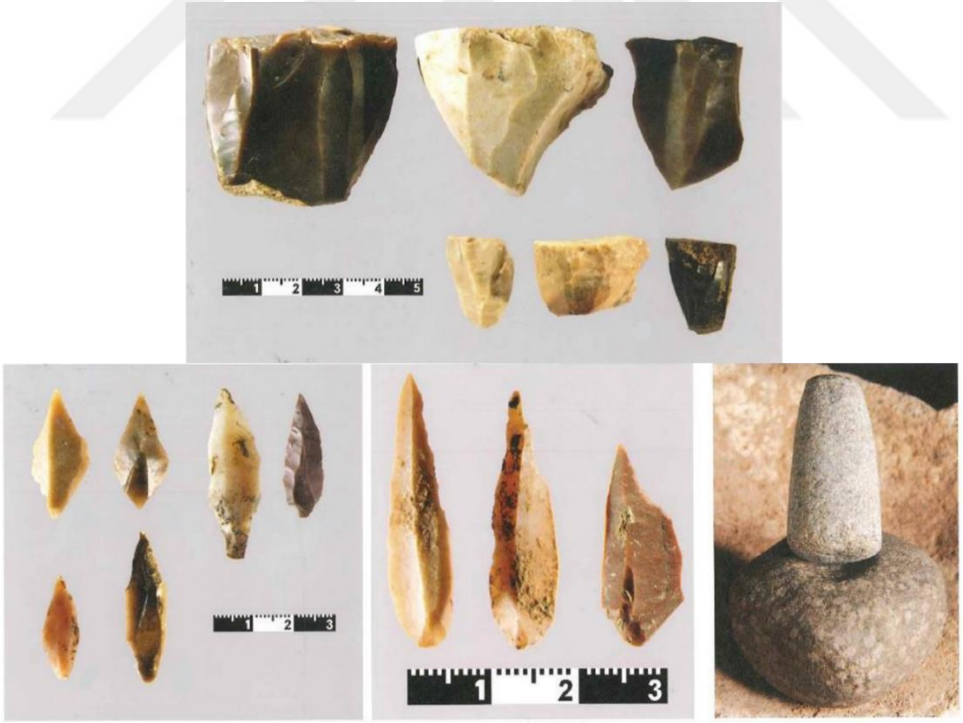
Resim 46: Güsir Höyük, üst: II. Evre, alt: III ve IV. Evre ÇÇNA yapıları (Karul, 2012: Fig 8-10)

Resim 47: Güsir Höyük, ÇÇNA yapıları ve tek stelli yapı, I. Evre (Karul, 2012: Fig 4-5)

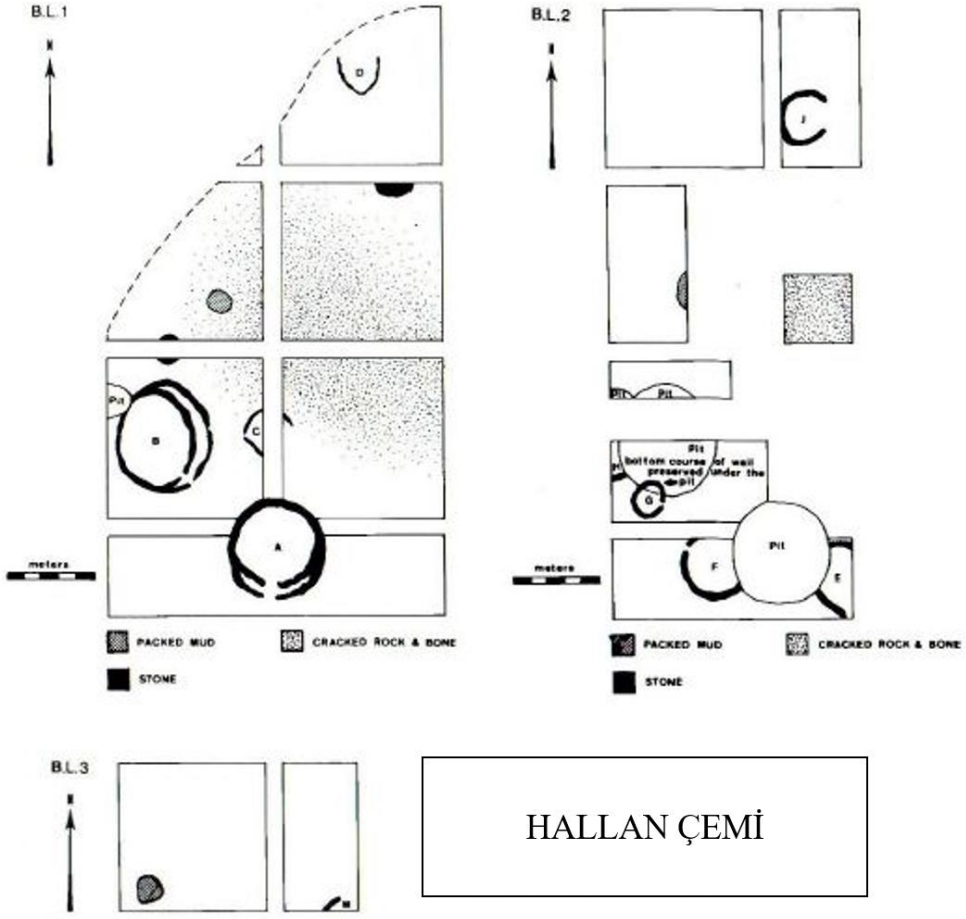
Resim 48: Güsir Höyük, Yuvarlak Kamu Yapısı, ÇÇNA III. evre (Karul, 2013: 90)

Resim 49: Güsir Höyük, ÇÇNA taş alet buluntuları (Karul, 2012: Fig: 12-15)

Resim 50: Güsir Höyük ÇÇNA taş boncuklar, küpeleri ve objeleri (Karul, 2012: Fig. 17-22)

Resim 51: Hallan Çemi kazı alanları ve mimarisi (Rosenberg, 2012: Fig. 2)

Resim 52: Hallan Çemi ÇÇNA taş döşeme tabanlı konut yapısı (Rosenberg, 2012: Fig. 3)

Resim 53: Hallan Çemi, Kamu Yapısı A (Rosenberg, 2012: Fig. 5)

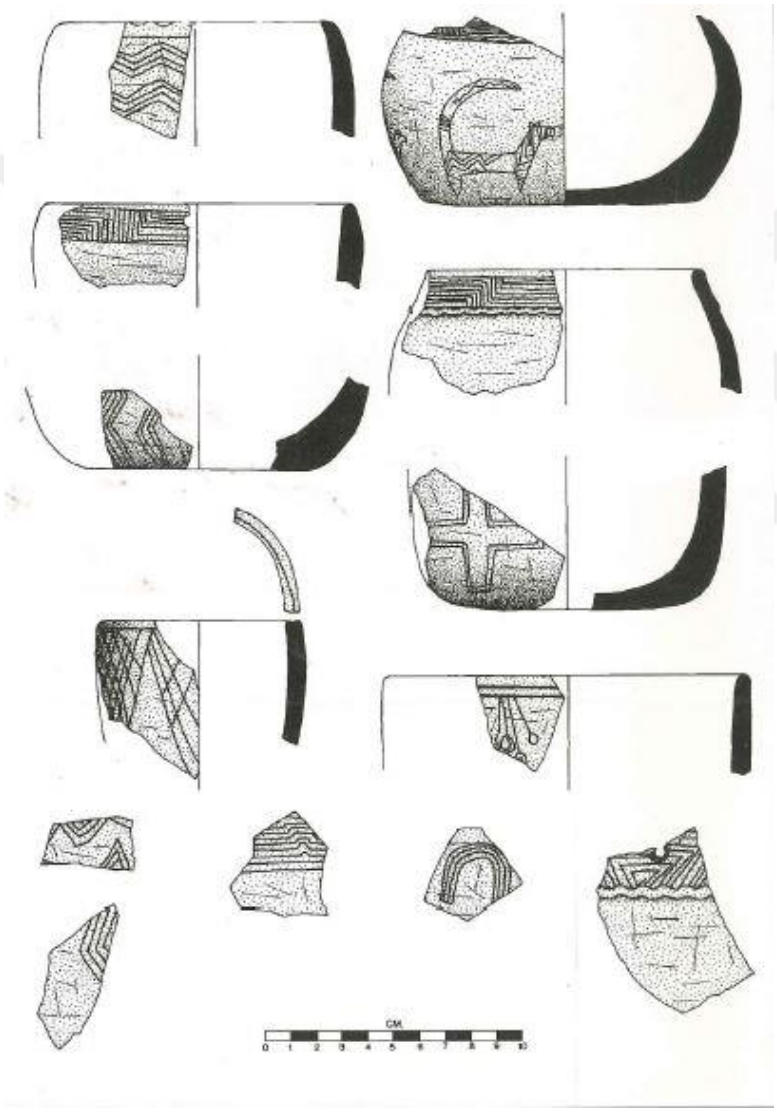

Resim 54: Hallan Çemi, Kamu Yapısı A ve sekisi (Rosenberg, 2012: Fig. 6)

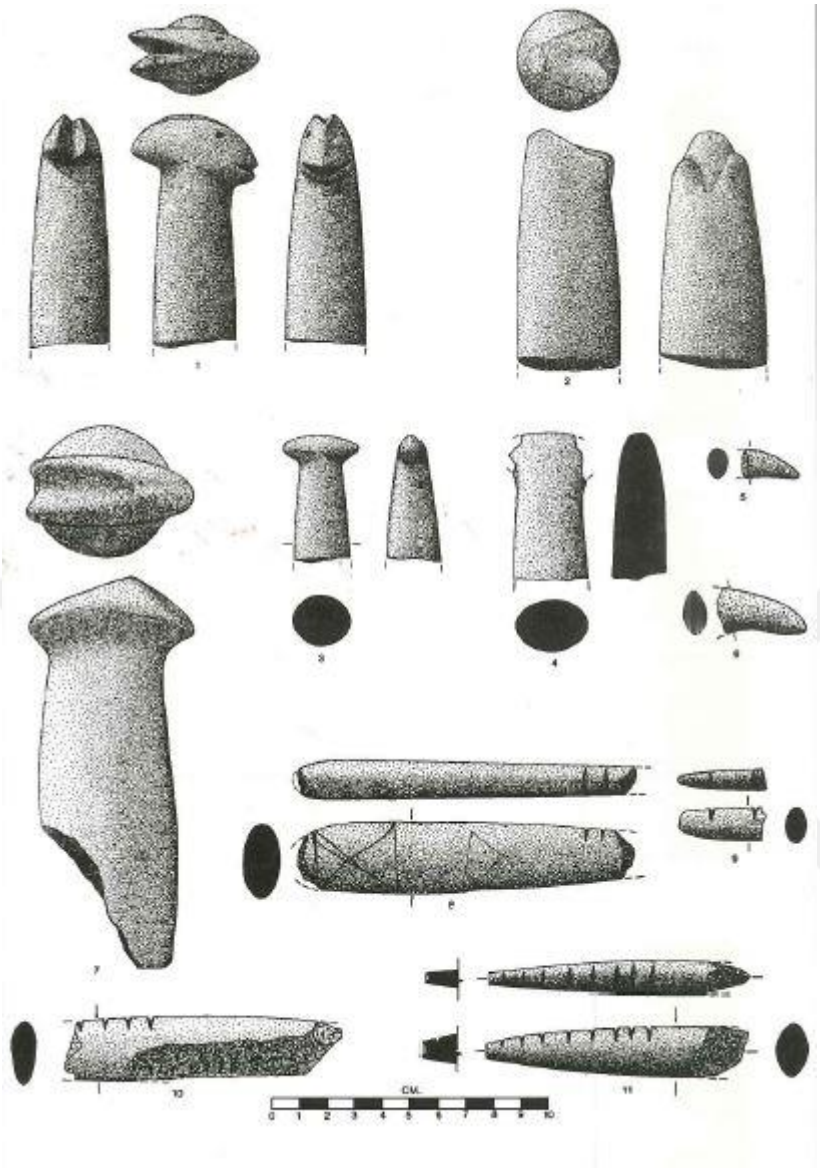

Resim 55: Hallan Çemi, Kamu Yapısı B (Rosenberg, 2012: Fig. 4)

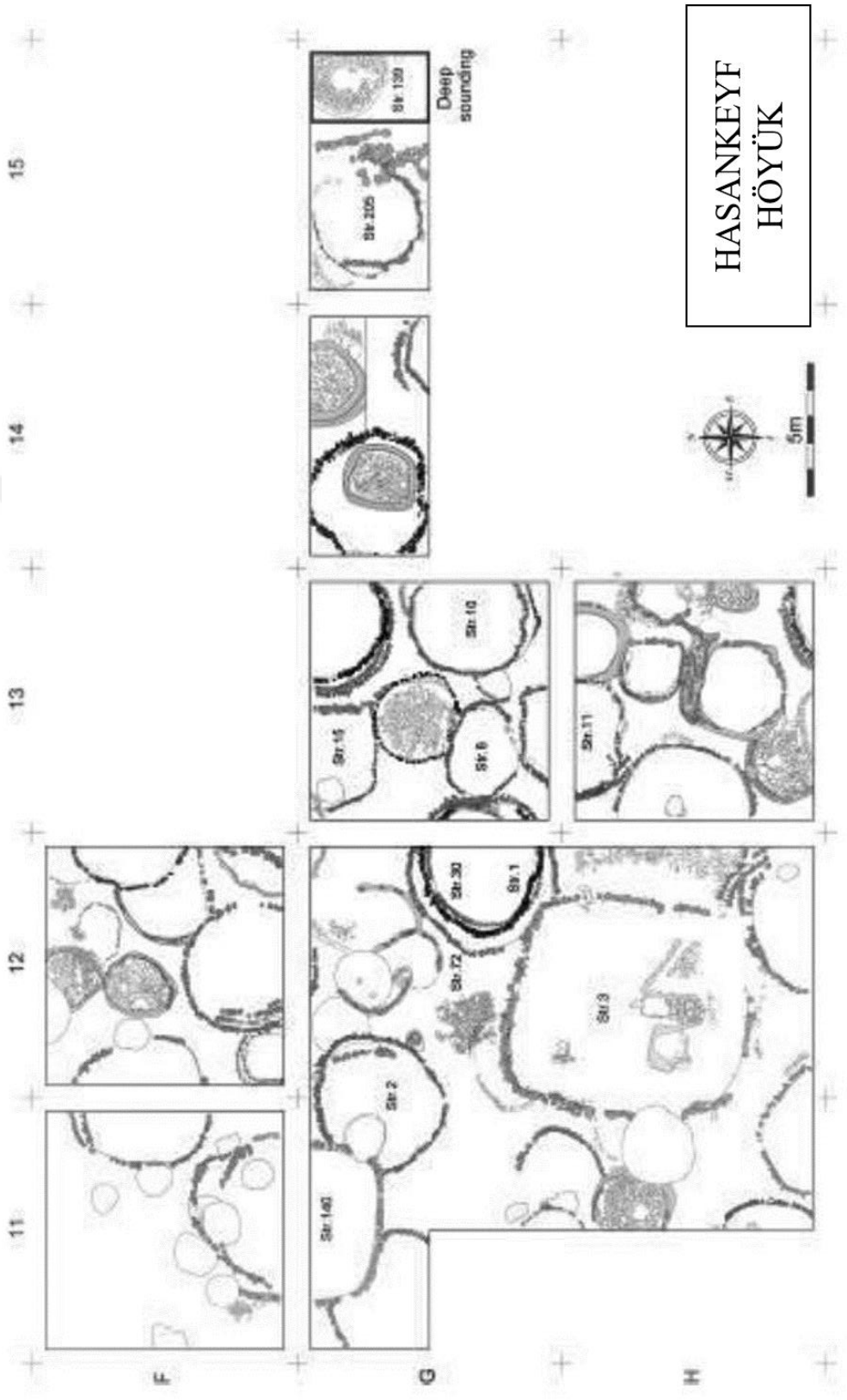
Resim 56: Hallan Çemi Kamu Yapılarında ele geçen hayvan kafatasları ve boynuzları (Rosenberg, 2012: Fig 7-8)

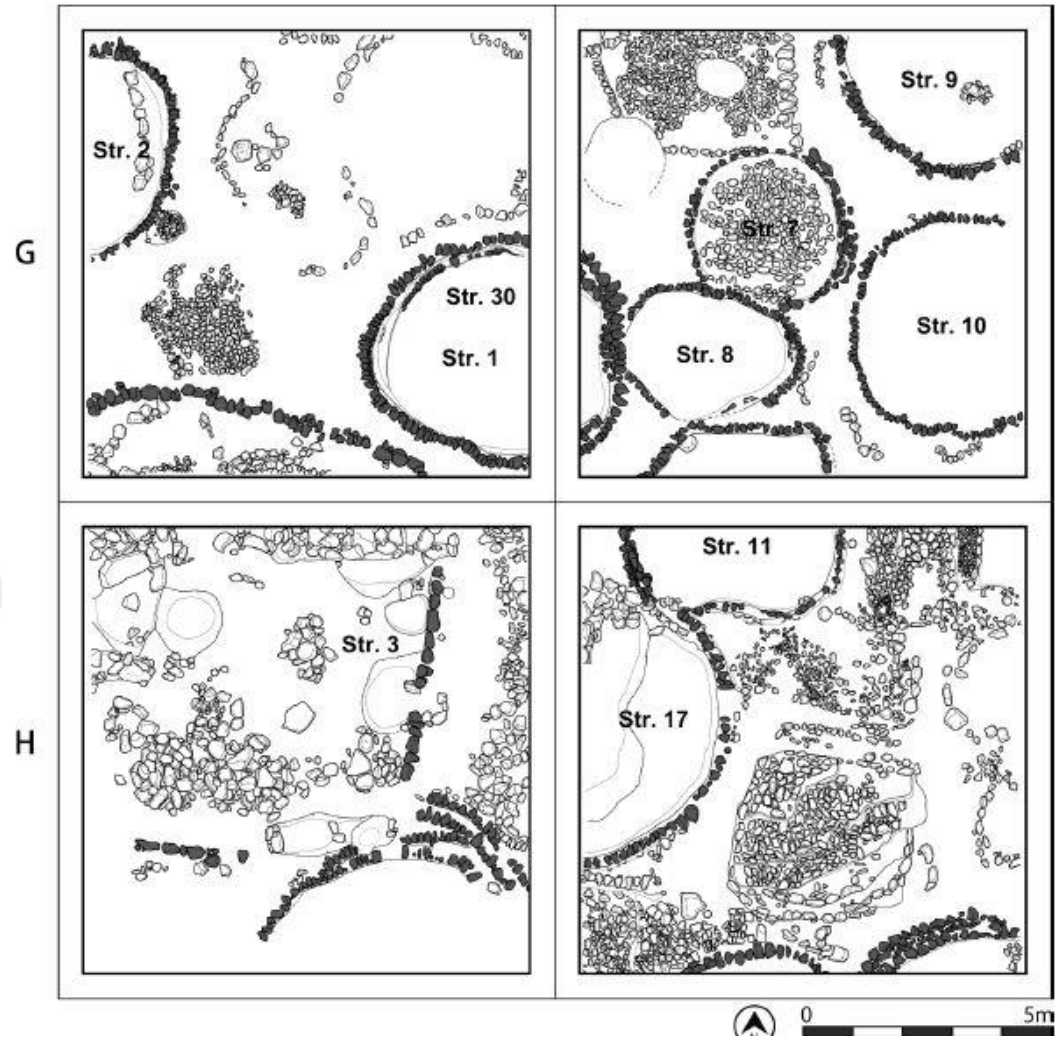
Resim 57: Hallan Çemi ÇÇNA evresi bezemeli taş kap buluntuları (Rosenberg, 2012: Fig 9)

Resim 58: Hallan Çemi ÇÇNA taş alet örnekleri (Rosenberg, 2012: Fig 12)

Resim 59: Hasankeyf Höyük ÇÇNA tabakası Kamu Yapısı (Str 3) ve konutları (Miyake, 2017)

Resim 60: Hasankeyf Höyük Kamu Yapısı ve çevresinde bulunan konutlar, silolar, açık ortak alanlar (Miyake, 2012: fig. 3)

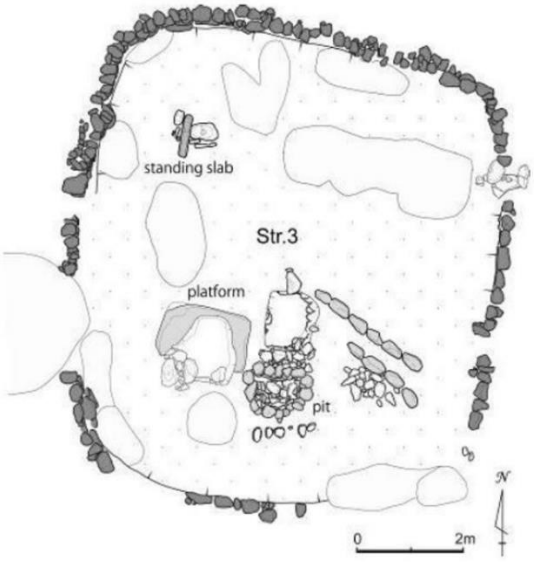
Resim 61: Hasankeyf Höyük mimari kalıntılar, kamu yapısı, konutlar ve silolar (Miyake, 2020: Şek. 1)

Resim 62: Hasankeyf Höyük ÇÇNA geç evre konutlar (Miyake, 2013: 97)

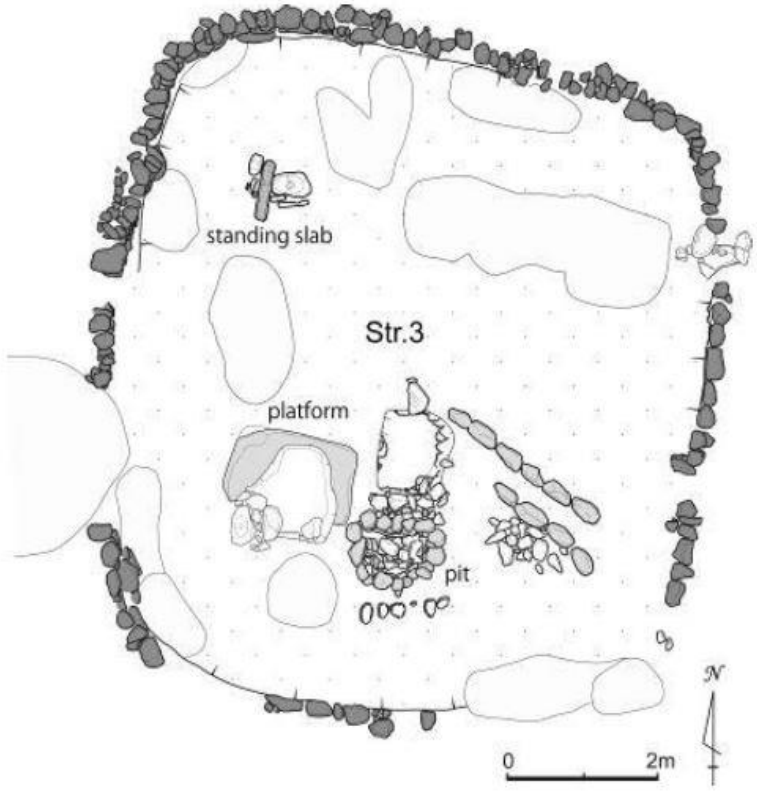

Resim 63: Hasankeyf Höyük ÇÇNA geç evre konutlar (Miyake, 2017)

Resim 64: Hasankeyf Höyük Geç evre Kamu Yapısı "Str 3" (Çizim: Miyake, 2017; Res: Miyake, 2020:Şek. 1)

Resim 65: Hasankeyf Höyük, Str 3 Kamu Yapısı (Miyake, 2017)

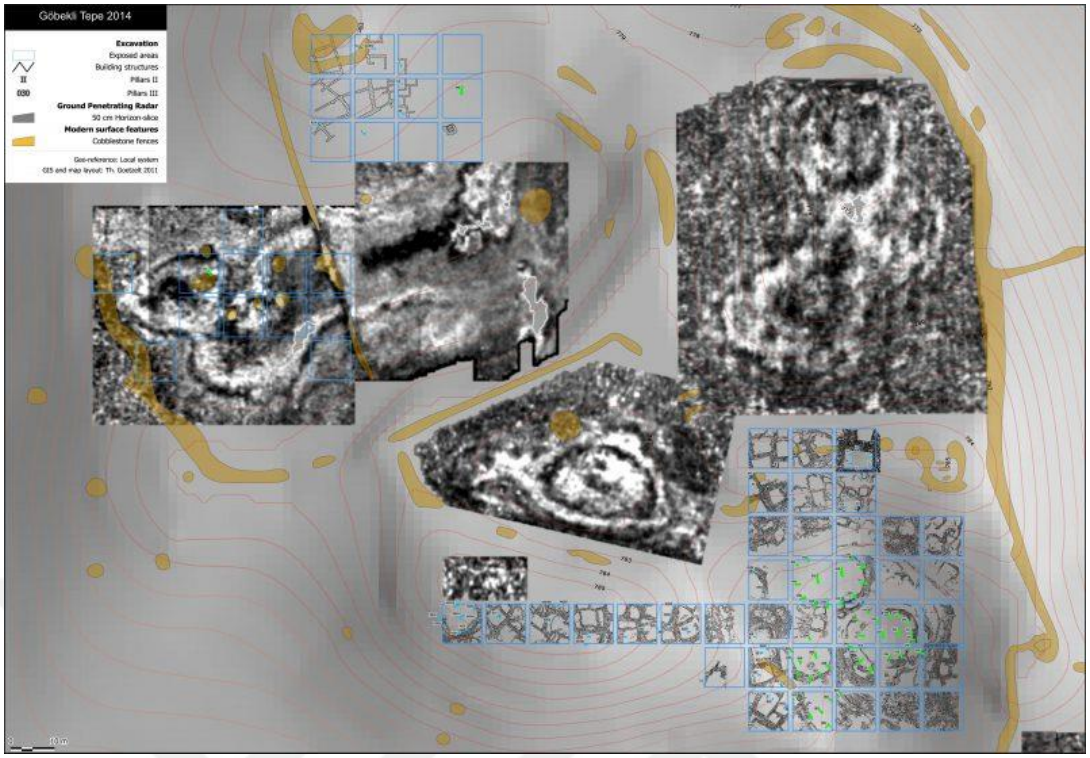
Resim 66: Hasankeyf Höyük, Str 3 Kamu Yapısı içinde bulunan tek örnek stell (Miyake, 2017)

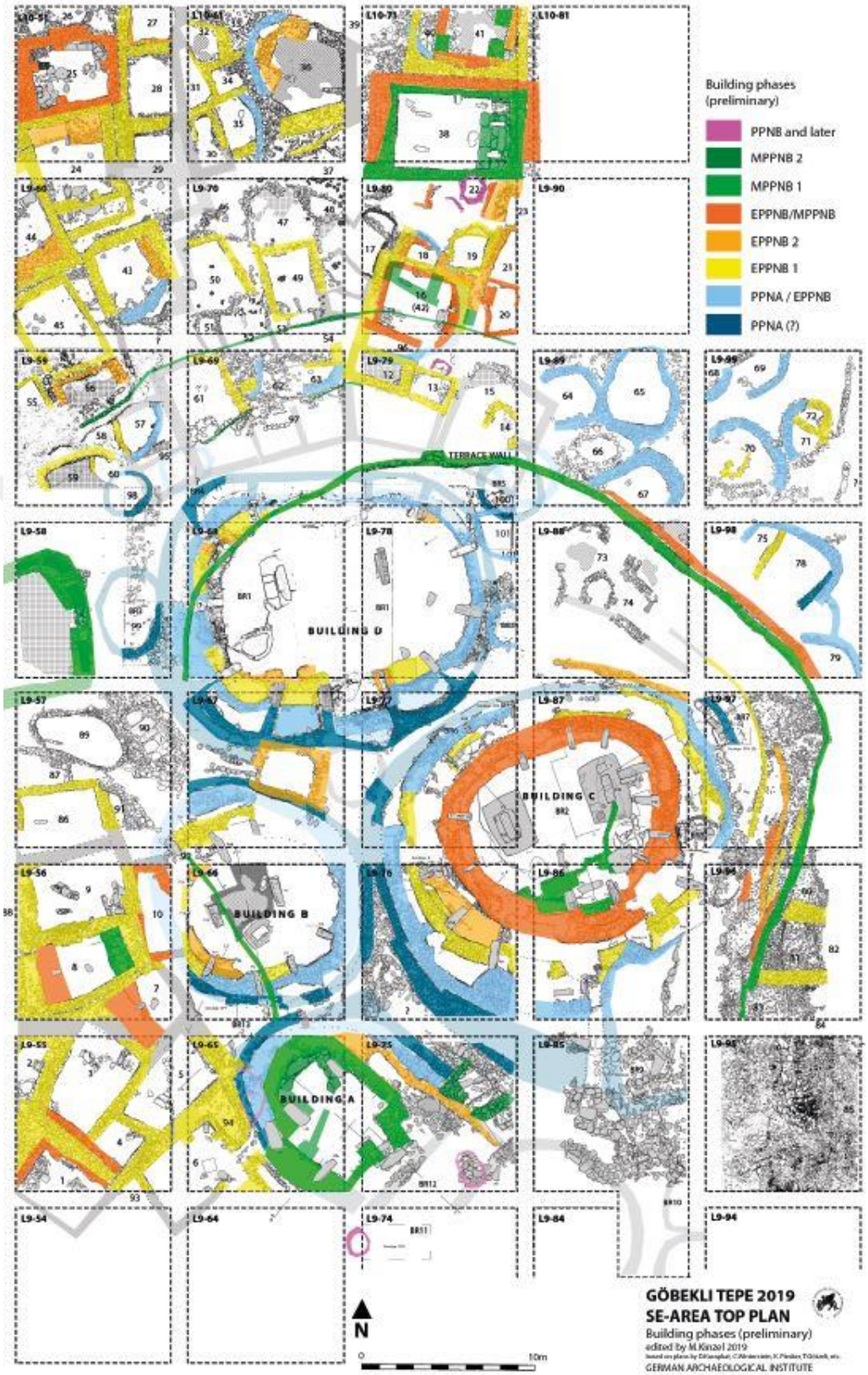
Resim 67: Hasankeyf Höyük çeşitli küçük buluntu örnekleri (taş kaplar, ok uçları, bezemeli kemik plak)

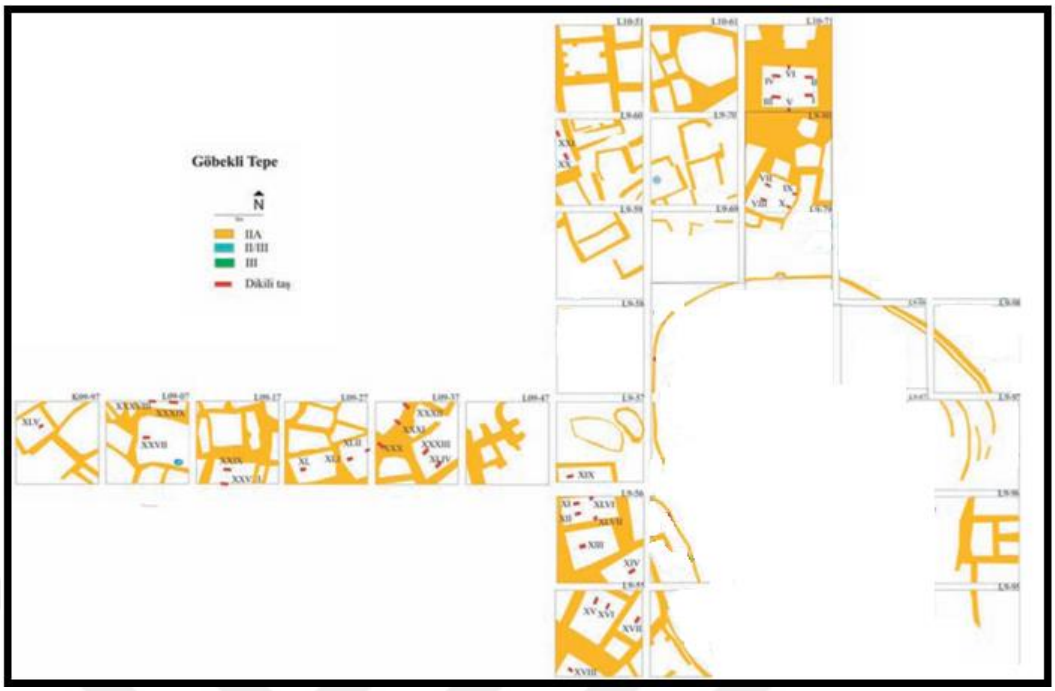
Resim 68: Göbekli Tepe yerleşimi güneydoğudan görünümü (https://www.dainst.blog/the-tepe-telegrams/the-research-project/)

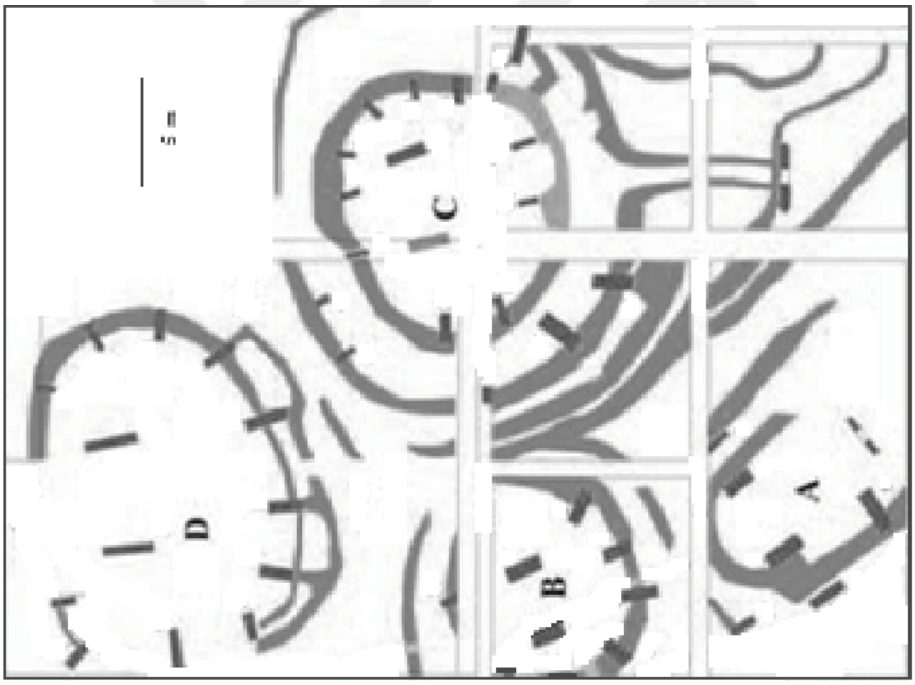
Resim 69: Göbekli Tepe Topografyası ve sondaj ile kazı alanları (https://www.dainst.blog/the-tepe-telegrams/the-research-project/)

Resim 70: Göbekli Tepe yerleşimi, tabakalanma ve anıtsal yapıları (Kinzel ve Clare, 2020: 31, Fig 3.2)

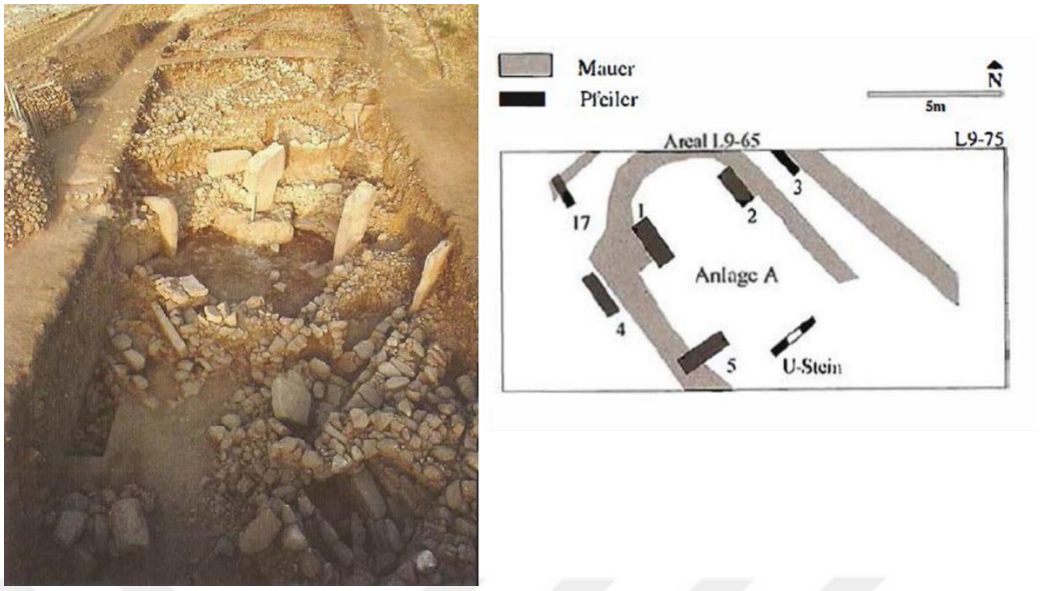
Resim 71: Göbekli Tepe ÇÇNB mimarisi (Schmidt 2010: fig. 3)

Resim 72: Göbekli Tepe, ÇÇNA(ÇÇNA-B Geçiş) Anıtsal Yapıları (Peter ve Schmidt 2004 : p. 186, fig. 3)

Resim 73: Göbekli Tepe, kazı alanları ve yapıların üstten görünümü

Resim 74: Göbekli Tepe, A Yapısı "Anlage A" (Schmidt, 2006, Res. 42)

Resim 75: Göbekli Tepe, B Yapısı "Anlage B"

Resim 76: Göbekli Tepe, C Yapısı “Anlage C” (Schmidt, 2012: fig.26)

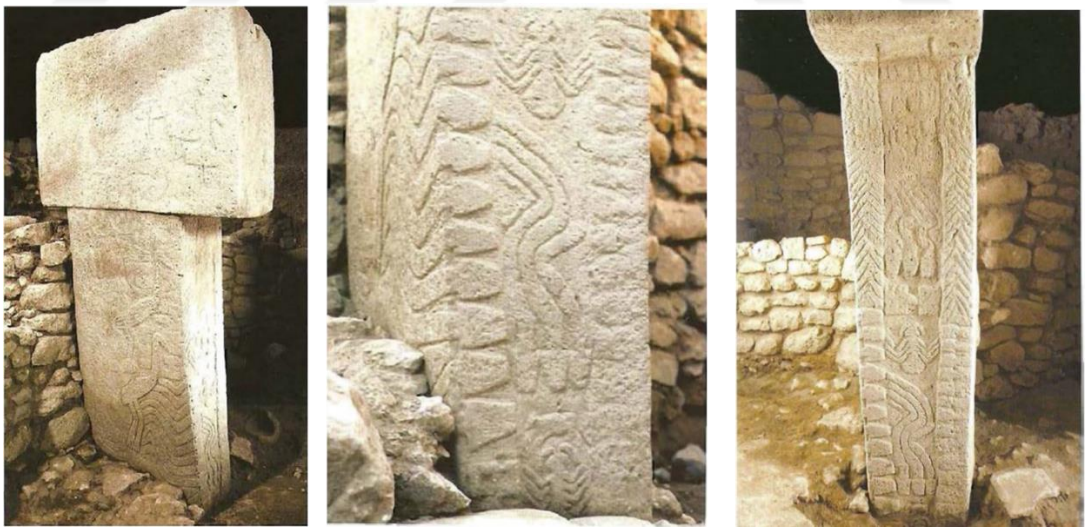

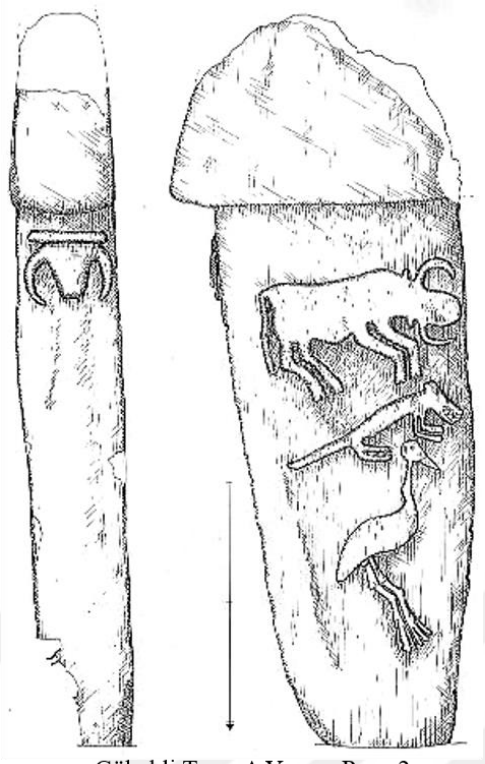
Resim 77: Göbekli Tepe, D Yapısı “Anlage D” (Peter ve Schmidt 2004, fig. 4)

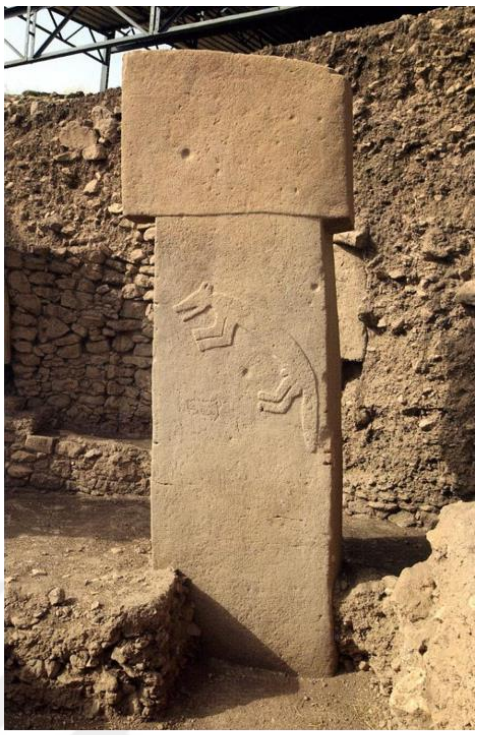
Resim 78: Göbekli Tepe devasa "T" biçimli dikmeleri, D Yapısı (https://www.dainst.blog/the-tepe-telegrams/the-research-project/)

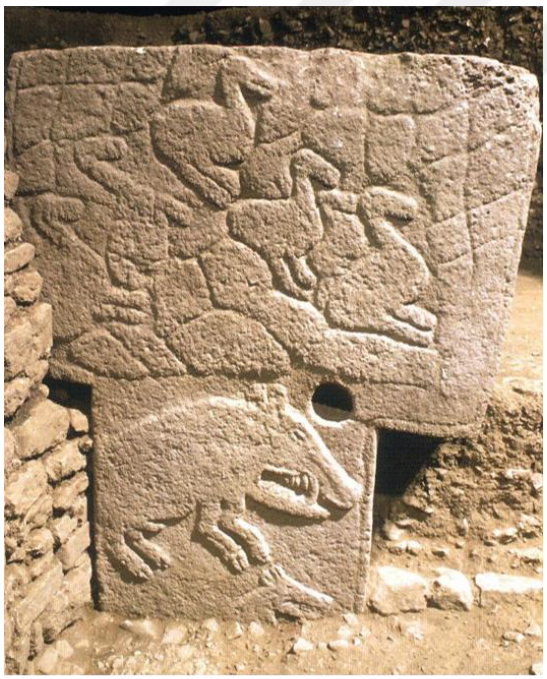
Resim 79: Göbekli Tepe, Paye 33 sağ, ön ve sol yüzler üzerinde kabartma betimlenen kuş, yılan, örümcek gibi figürler (Schmidt, 2006: Res. 89, 90, 92)

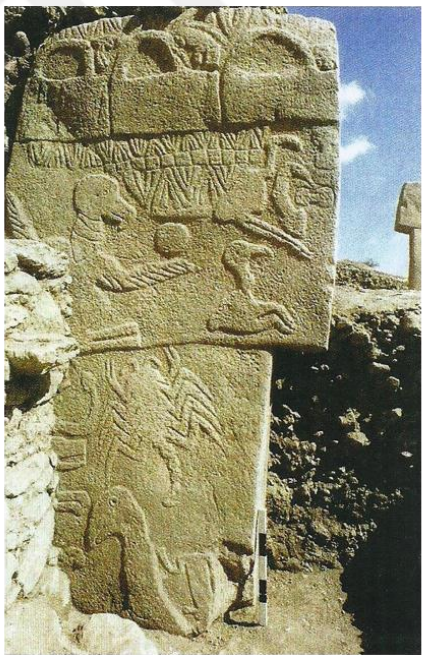
Göbekli Tepe, A Yapısı, Paye 2 :
(Schmidt 1998b, fig. 15)

Göbekli Tepe, B Yapısı, Paye 10
(Peter ve Schmidt 2004, fig. 18)

Göbekli Tepe, C Yapısı, Paye 12
(Schmidt 2006, fig. 59)

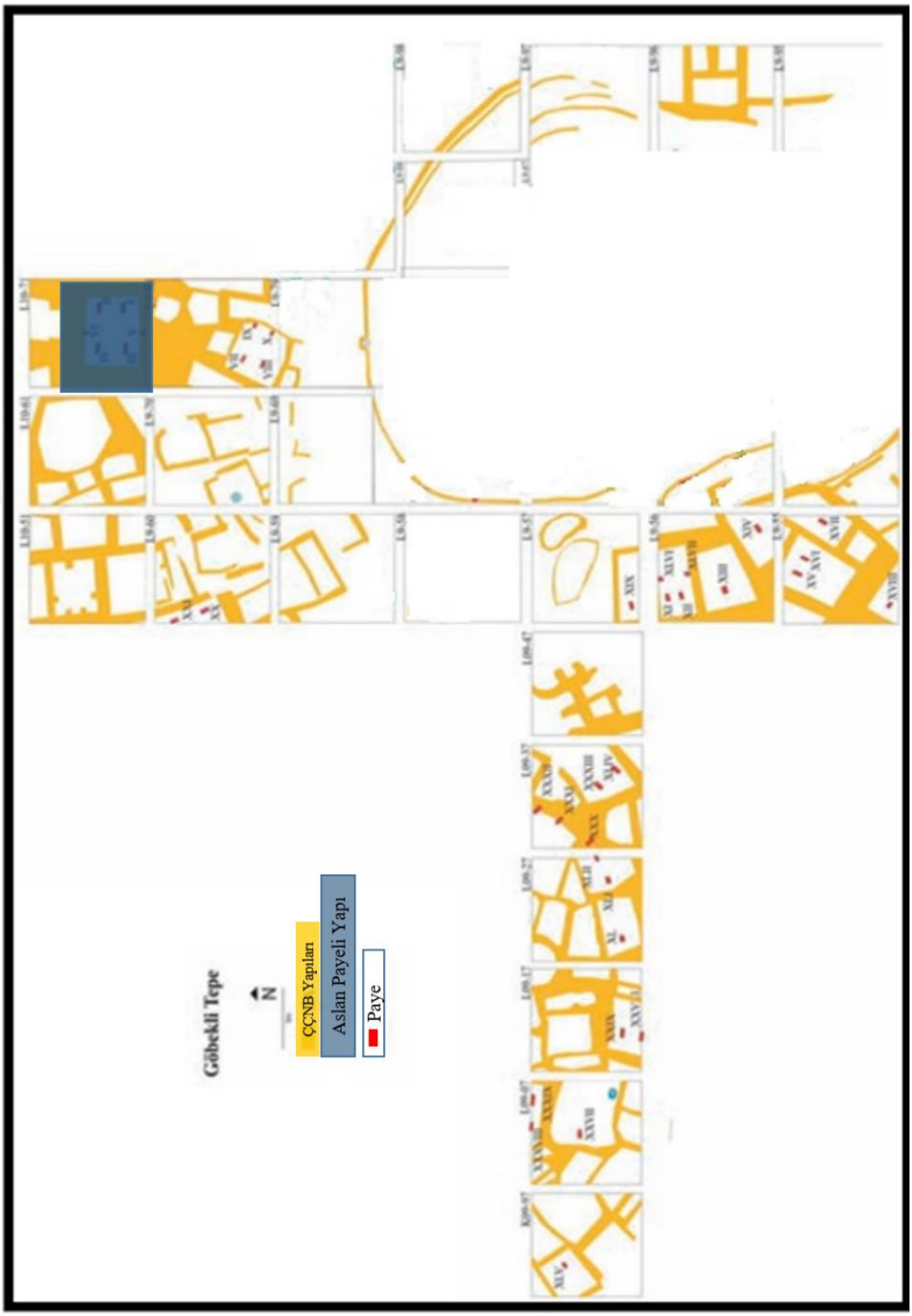

Göbekli Tepe, D Yapısı, Paye 43
(Schmidt 2009a)

Resim 80: Göbekli Tepe, yuvarlak yapılarda ortaya çıkarılan payeler

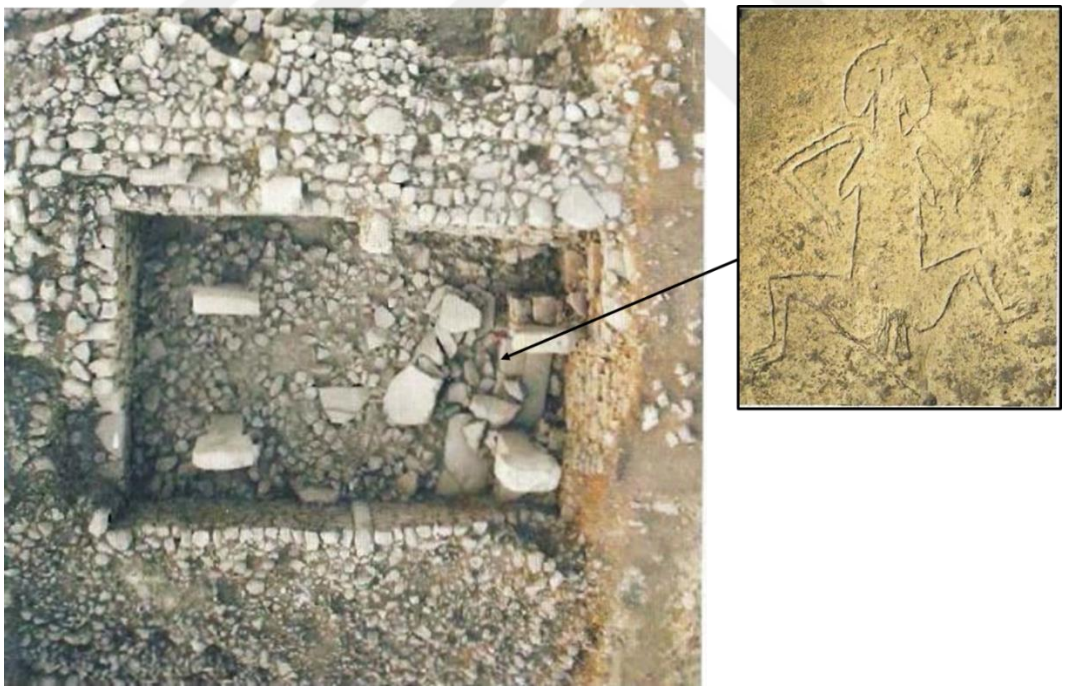
Resim 81: Göbekli Tepe, "T" biçimli payeler üzerinde bulunan birbirinden farklı hayvanları betimlemeleri (Schmidt, 2012: fig.22-23)

Resim 82: Göbekli Tepe, ÇÇNB Evresi Aslan Payeli Yapı ve Güney Yapıları (Schmidt 2010: fig. 3)

Resim 83: Göbekli Tepe, Aslan Payeli Yapı (Schmidt, 2006: Res. 105)

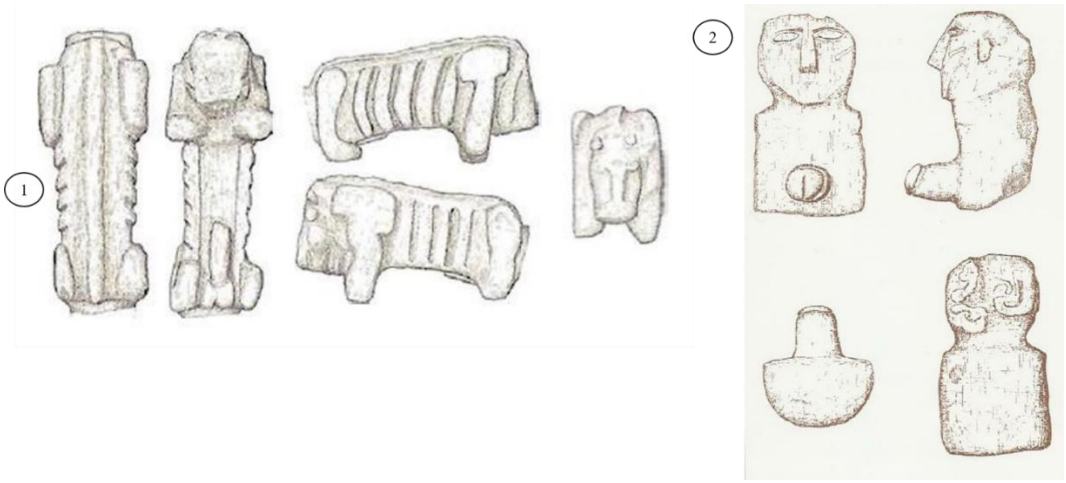
Resim 84: Göbekli Tepe, Aslan Payeli Yapı (Schmidt, 2006: Res. 100,104)

Resim 85: Göbekli Tepe, Aslan Payeli Yapı, aslan bezemeli payeleri, güney-kuzey payeler (Schmidt, 2006: 102-103)

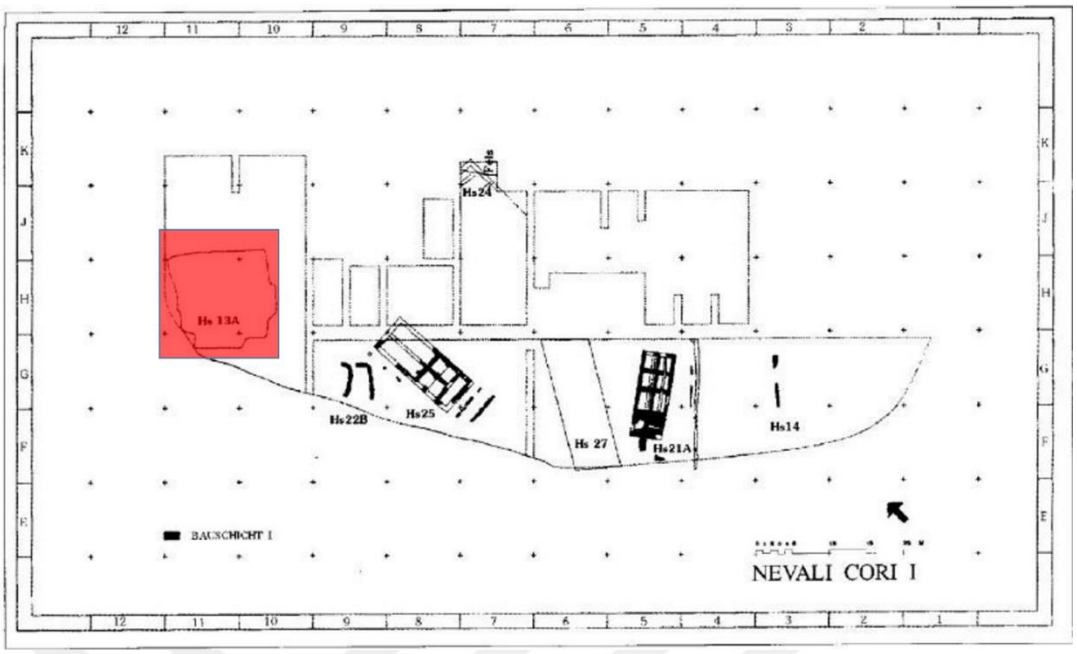
Resim 86: Göbekli Tepe, Yuvarlak Planlı Yapılar (Anıtsal Yapı içi ve çevresi) evresinde ortaya çıkarılan heykel ve kabartmalar (Schmidt, 2006)

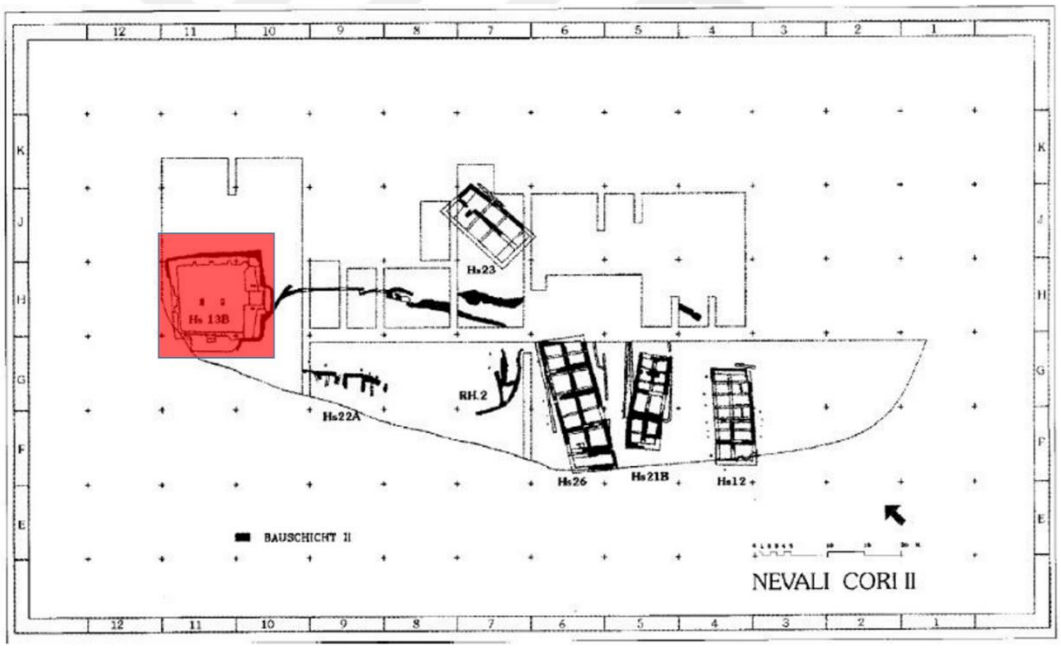
Resim 87: Göbekli Tepe, Yuvarlak Planlı Yapılar (Anıtsal Yağı içi ve çevresi) evresinde ortaya çıkarılan heykel ve kabartmalar (1-Schmidt, 2006: Res. 43; 2-Hauptmann ve Schmidt, 2007: 25)

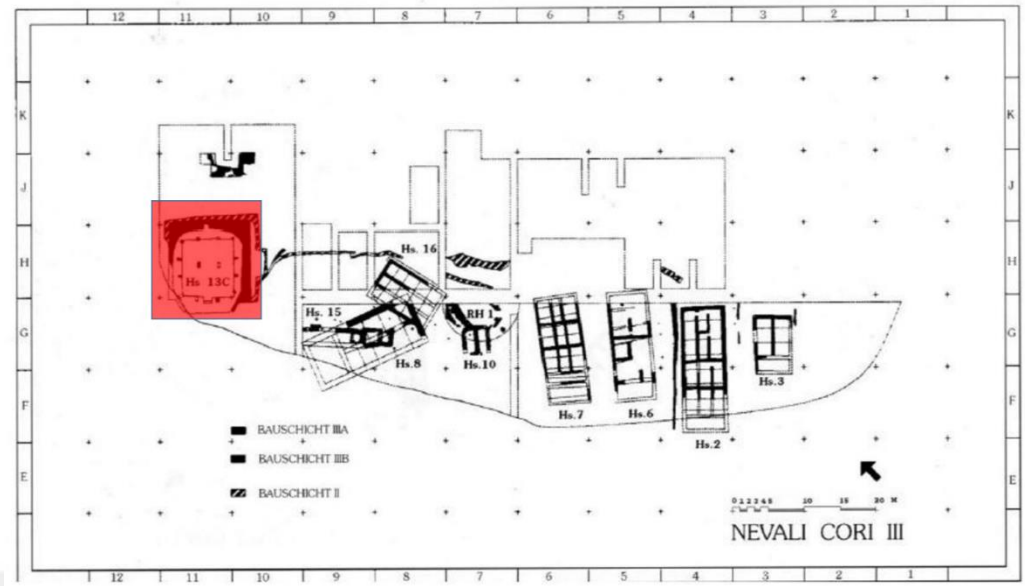
Resim 88: Göbekli Tepe kazı alanlarında ele geçen ok ve mızrak uçları – karışık (Yapı Kredi Yayınları, 2007: 115, Göbekli Tepe Kataloğu)

Resim 89: Nevali Çori ÇÇNB tabakası, H13A Kamu Yapısı ve konutları (Hauptmann, 1999: fig. 1)

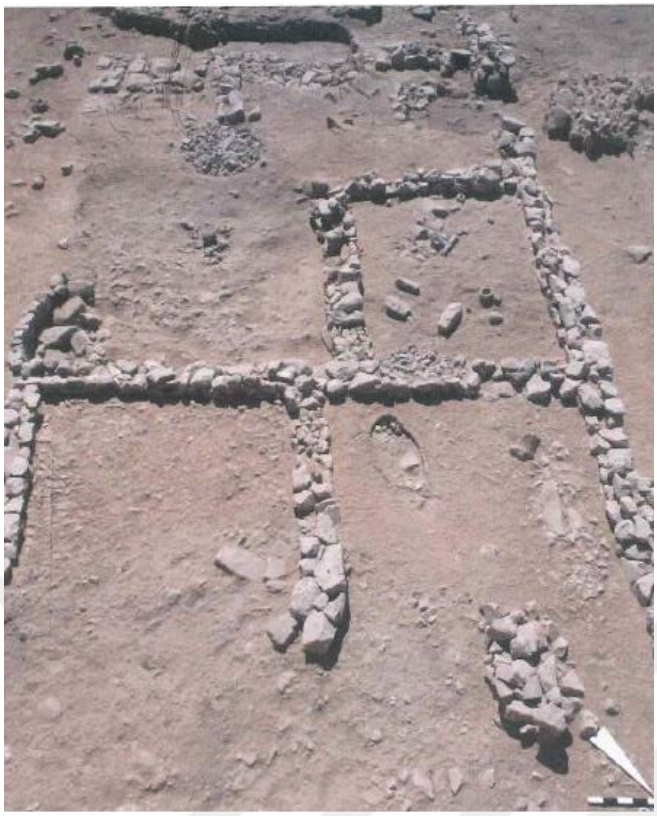
Resim 90: Nevali Çori ÇÇNB tabakası, H13B Kamu Yapısı ve konutları (Hauptmann, 1999: fig. 2)

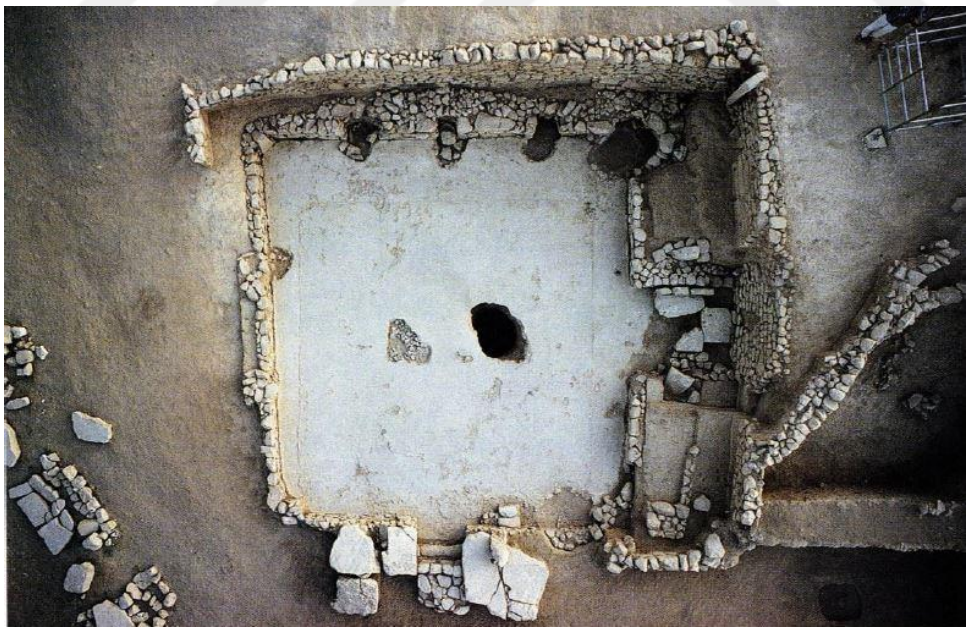
Resim 91: Nevali Çori ÇÇNB tabakası, H13C Kamu Yapısı ve konutları (Hauptmann, 1999: fig. 3)

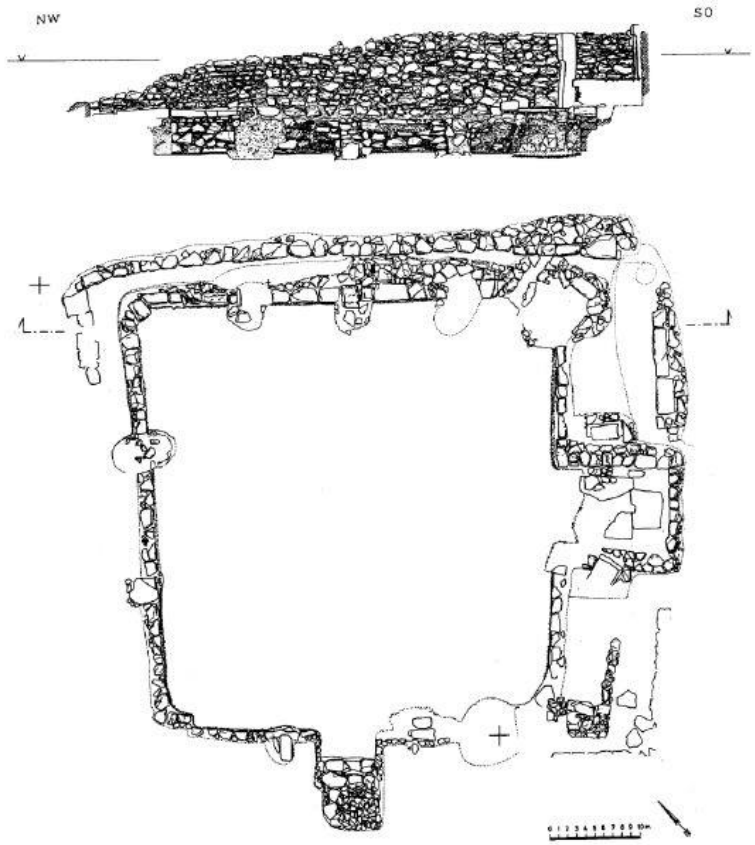
Resim 92: Nevali Çori yerleşimi ÇÇNB tabakası ve II. Kamu Yapısı "H13B" genel görünümü (Hauptmann, 2012: fig. 1)

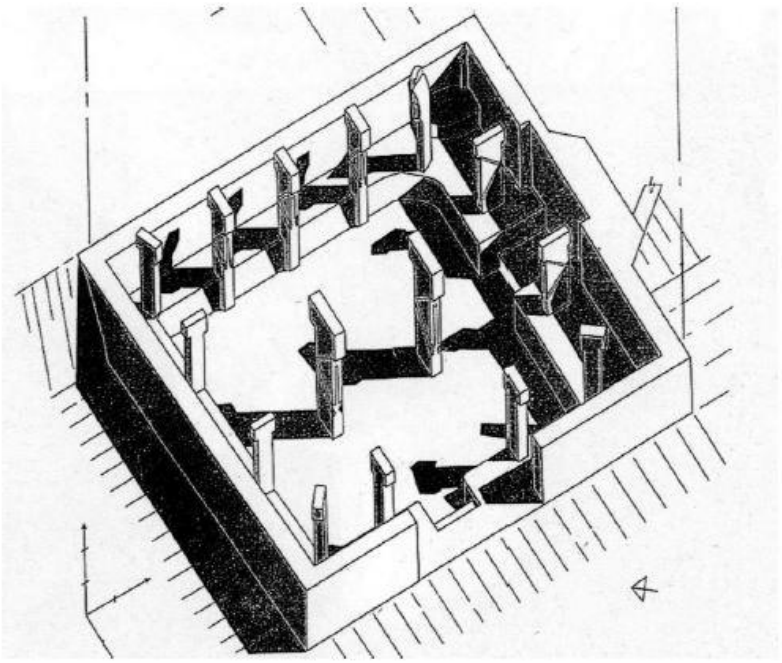
Resim 93: Nevali Çori, IIIA yapı katına ait House 6 yapısı (Hauptmann, 2012: fig. 33)

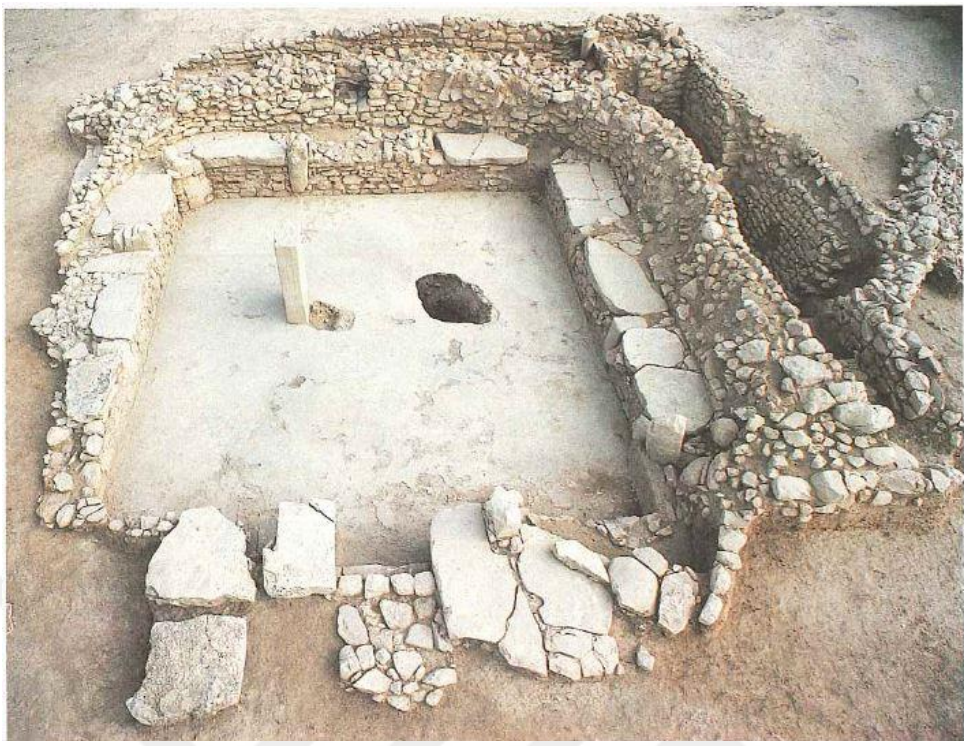
Resim 94: Nevali Çori, "H13B" II. Kamu Yapısı (Hauptmann, 1999: fig. 7)

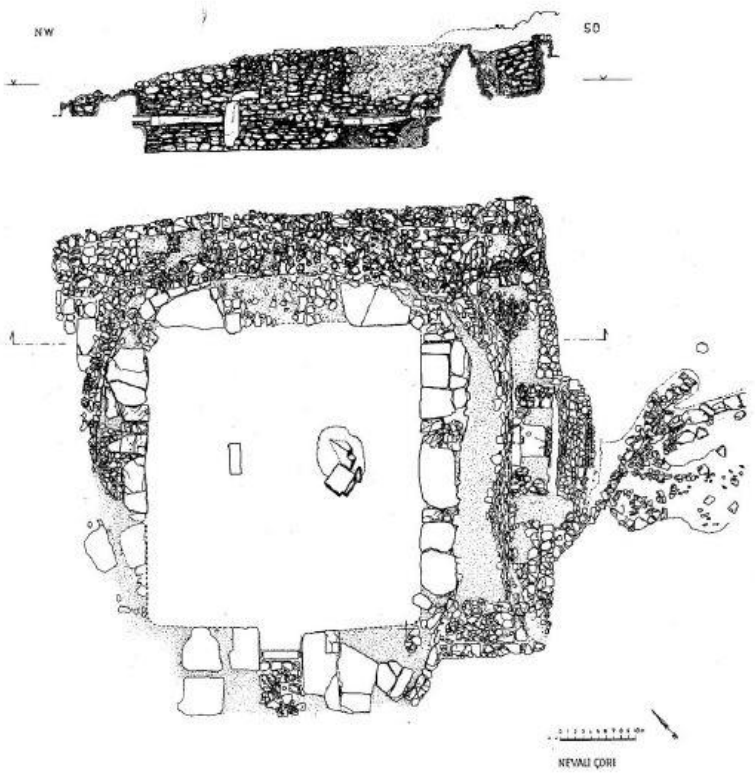
Resim 95: Nevali Çori, "H13B" II. Kamu Yapısı, çizim ve kesit görünümü (Hauptmann, 1993: Abb. 4)

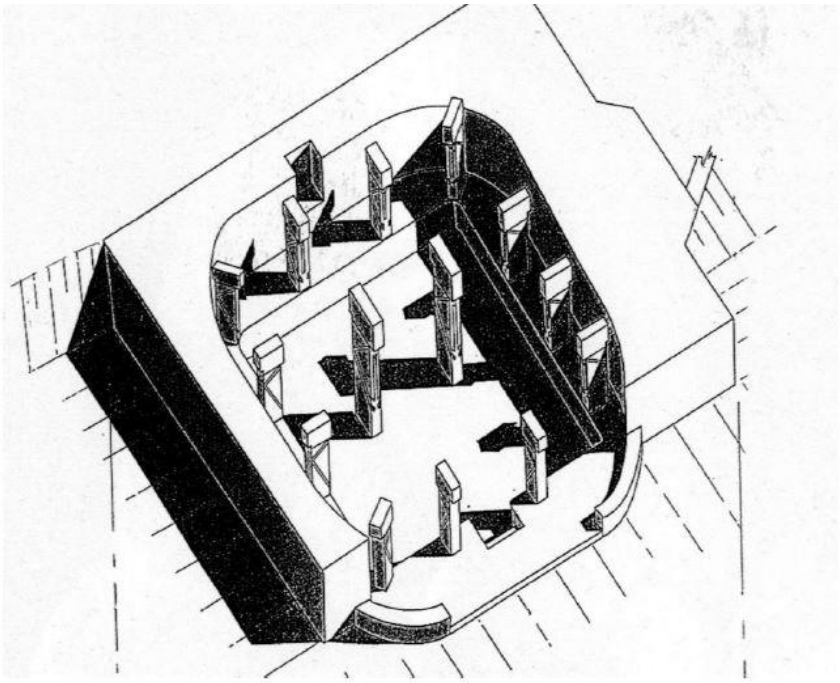
Resim 96: Nevali Çori, "H13B" II. Kamu Yapısı yeniden ayaklandırma denemesi (Hauptmann, 1999: fig. 9/1)

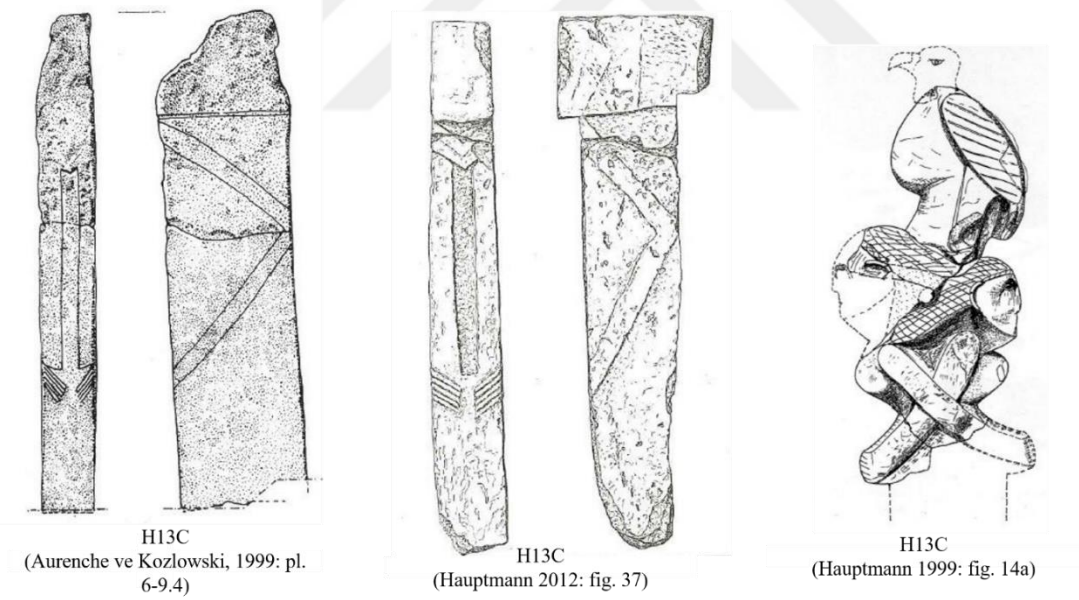
Resim 97: Nevali Çori, "H13C" III. Kamu Yapısı (Hauptmann, 2012: fig. 9)

Resim 98: Nevali Çori, "H13C" III. Kamu Yapısı, çizim ve kesit görünümü (Hauptmann, 1993: Abb. 9)

Resim 99: Nevali Çori, "H13C" III. Kamu Yapısı yeniden ayaklandırma denemesi (Hauptmann, 1999: fig. 9/2)

H13C
(Aurenche ve Kozlowski, 1999: pl. 6-9.4)

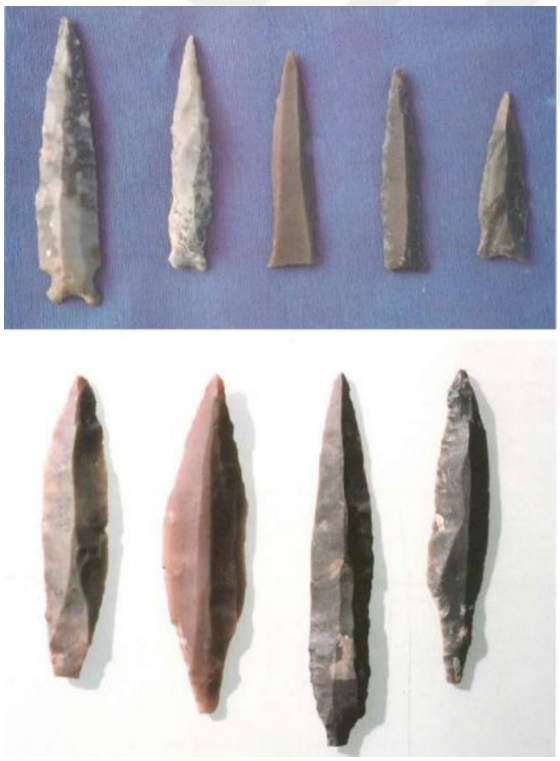
H13C
(Hauptmann 2012: fig. 37)

H13C
(Hauptmann 1999: fig. 14a)

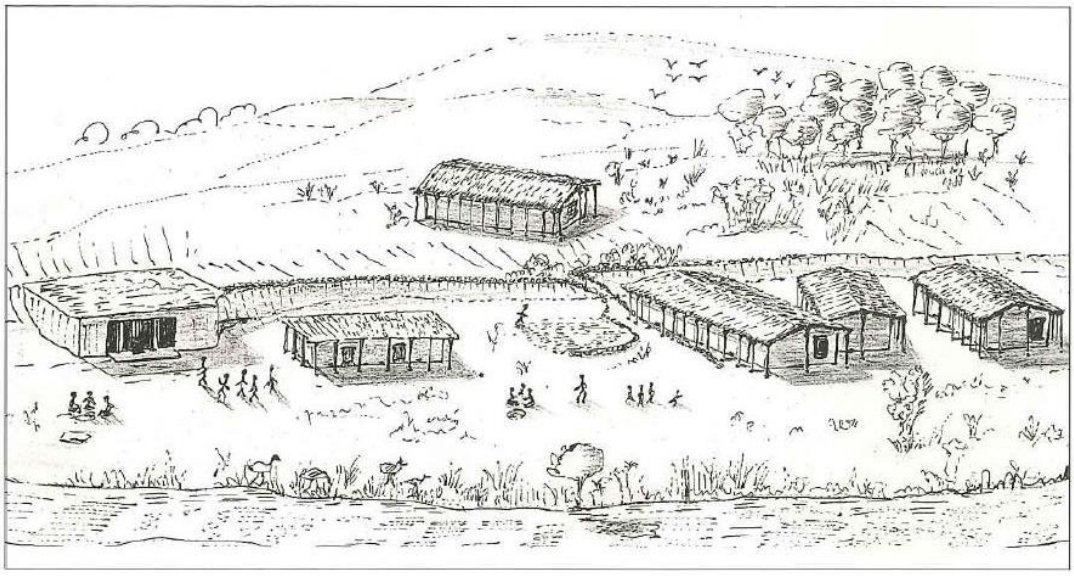
Resim 100: Nevali Çori yerleşiminde açığa çıkarılan "T" biçimli ve karışık antropomorfik steller

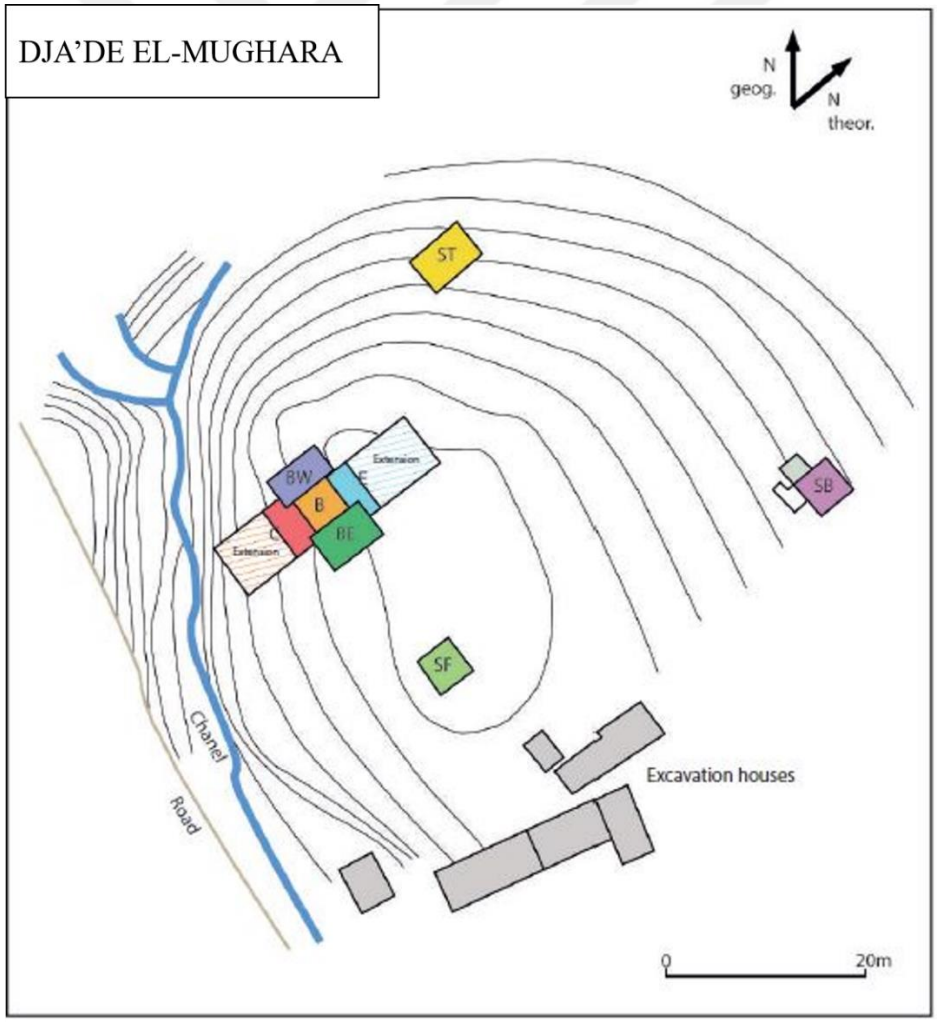
Resim 101: Nevali Çori'de ortaya çıkarılan heykeller, 1: Kalker, 37 cm, H13B (Hauptmann 2012: fig.11), 2: Kalker, 37x26x20 cm, H13C (Hauptmann 2012: fig.12), 3: Kalker, 29 cm, H13C (Hauptmann, 1999b: fig. 13a), 4: Kalker, 50x30x18 cm, H13B (Hauptmann, 1999b, fig. 15), 5: Kalker, 23 cm, H13A/B? (Hauptmann, 2012: fig. 13)

Resim 102: Nevali Çori yerleşiminde ele geçen ok uçları (Hauptmann, 2012: fig. 35-36)

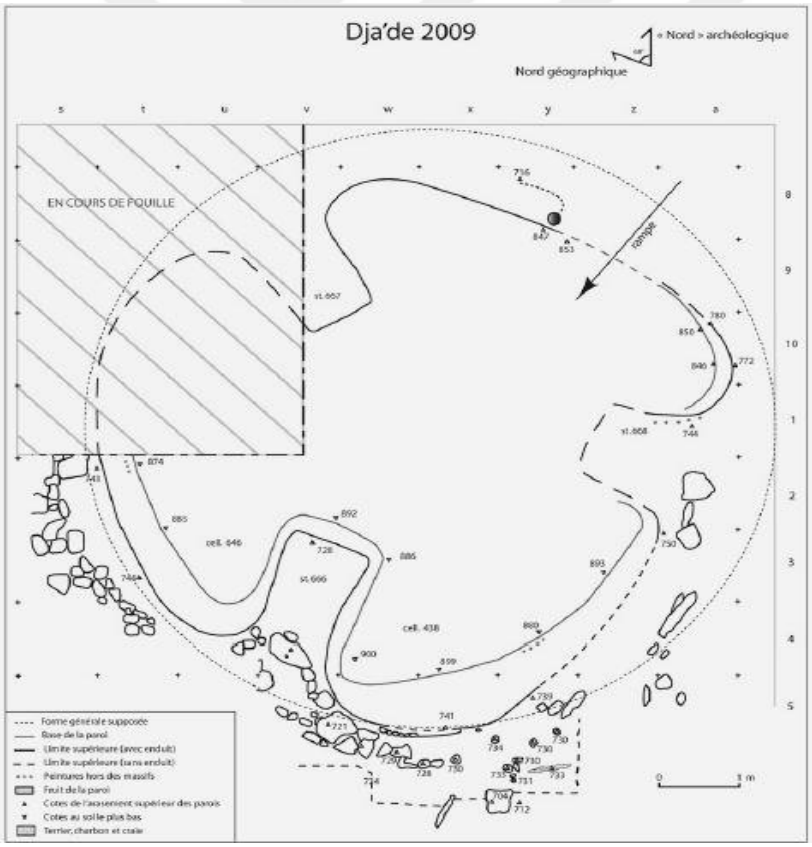
Resim 103: Nevali Çori yerleşiminin temsili canlandırması (Hauptmann, 2012: fig. 6)

Resim 104: Dja'de El Mughara, Kazı alanları, Kamu yapısı ve konutlar (Coqueugniot, 2006; Douché ve Pichon, 2018: Fig 2)

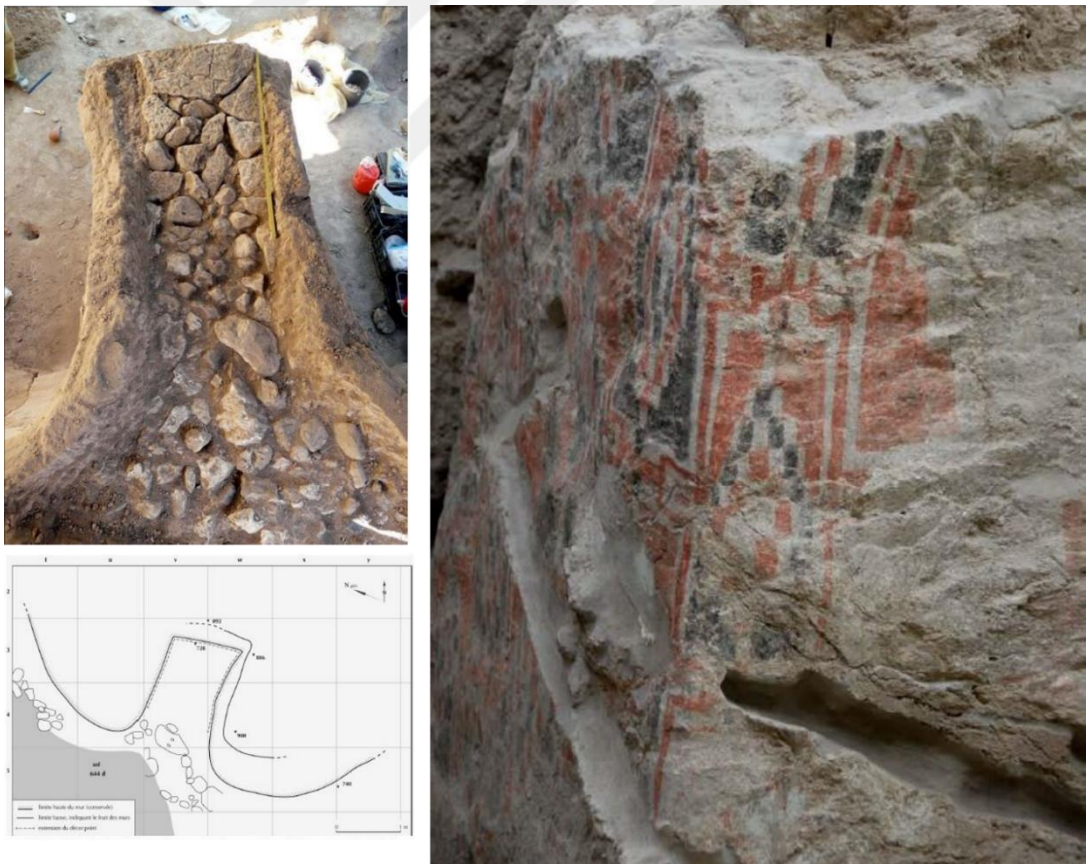
Resim 105: Dja'de El Mughara, Funeral (Ölü Evi) Yapısı (Christidou vd., 2009: Fig. 2; Çizim: Coqueugniot, 1998: Fig. 1)

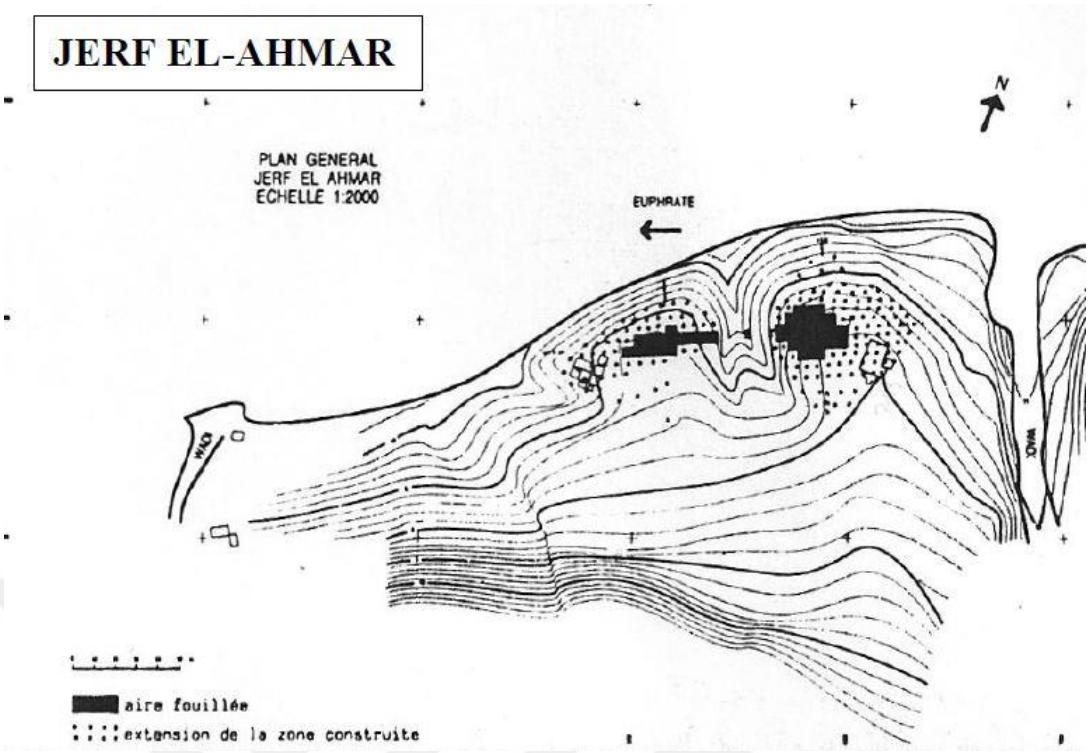
Resim 106: Dja'de El Mughara, Resimli Yapı (Coqueugniot, 2009)

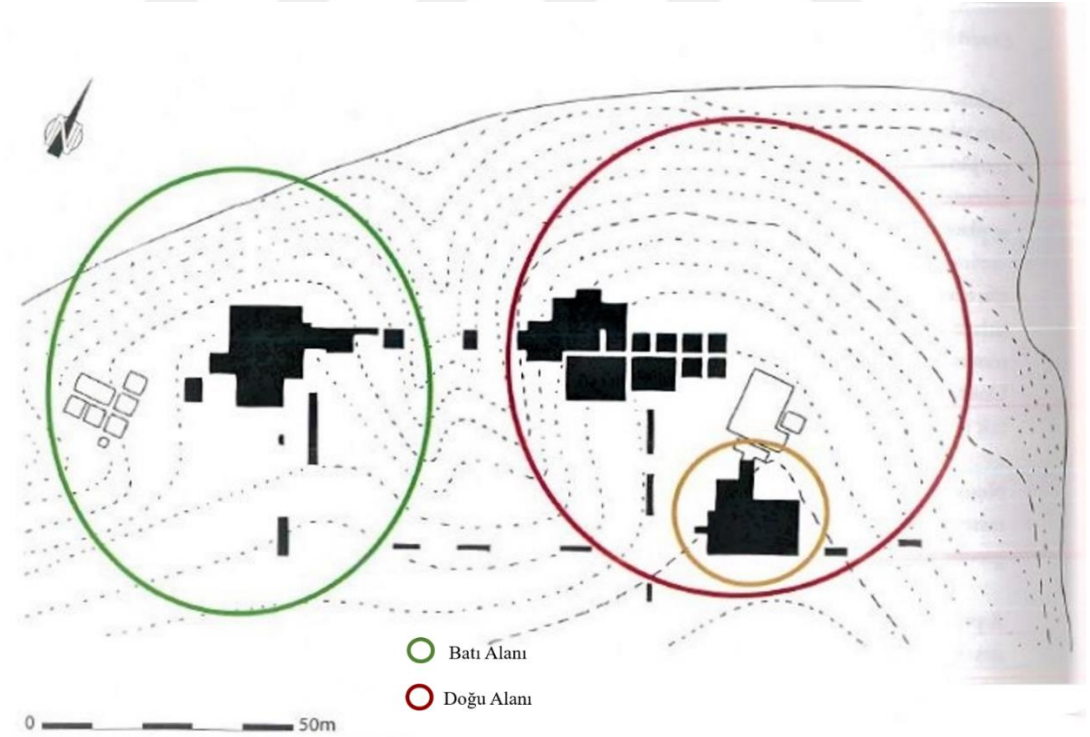
Resim 107: Dja'de El Mughara, Resimli Yapı (Coqueugniot, 2009)

Resim 108: Dja'de El Mughara, Resimli Yapı (Coqueugniot, 2009)

Resim 109: Jerf El Ahmar yerleşimi genel görünüm ve topografyası, Erken kazı sezonları (Jammous ve Stordeur, 1999: fig. 2)

Resim 110: Jerf El Ahmar, son kazılarla oluşan çalışma alanları ve genel topografya (Stordeur, 2015: fig. 77)

Resim 111: Jerf El Ahmar, EA 23 I/E konut yapısı (Stordeur, 2015: fig. 35)

Resim 112: Jerf El Ahmar, EA 11-14 konutları, oval köşeli ve dikdörtgen yapılar bir arada (Stordeur, 2015: fig. 41)

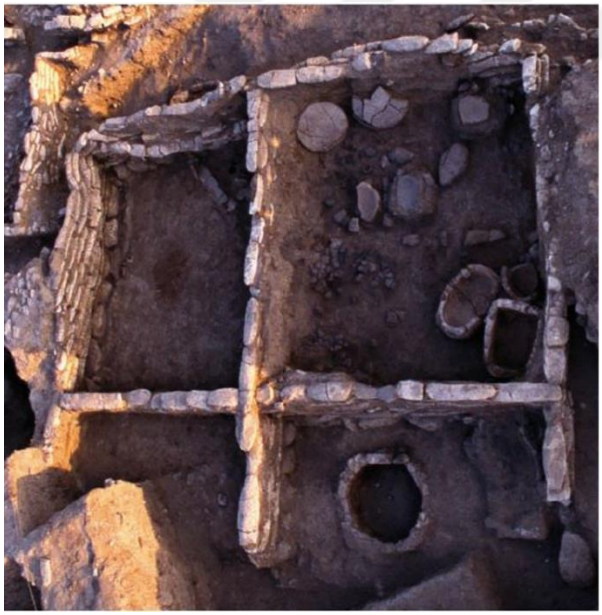

EA 51 II/W

EA 5 II/E

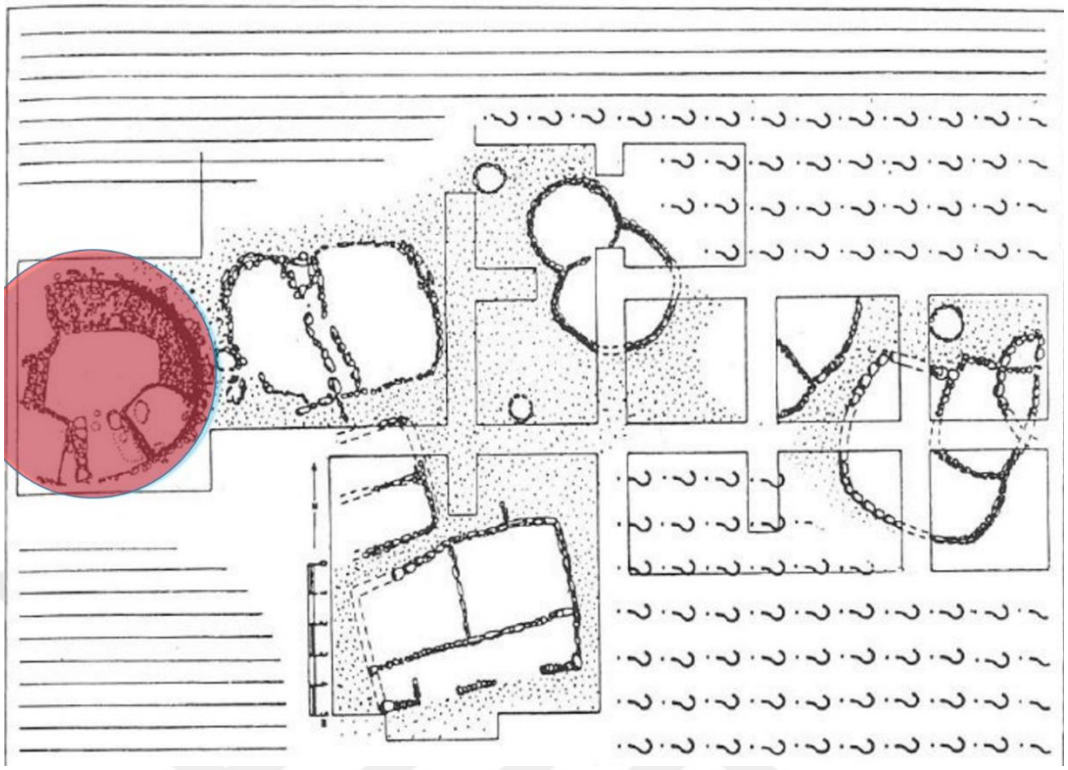
Resim 113: Jerf El Ahmar, EA 51 ve EA 5 konutları, aynı tabakaya ait farklı alanlarda çıkarılan yapılar

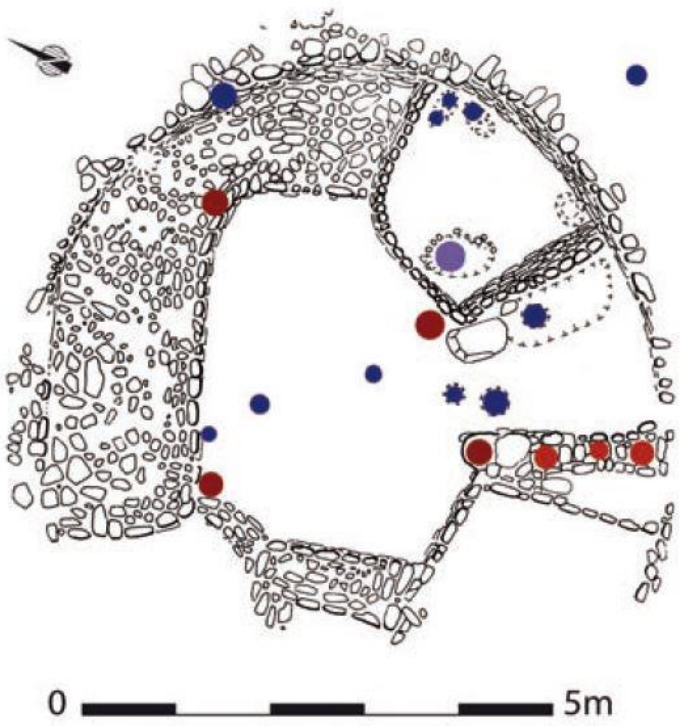
Resim 114: Jerf El Ahmar EA 10 yapısı, taş kap ve günlük kullanım aletleri (Stordeur, 2015: 64)

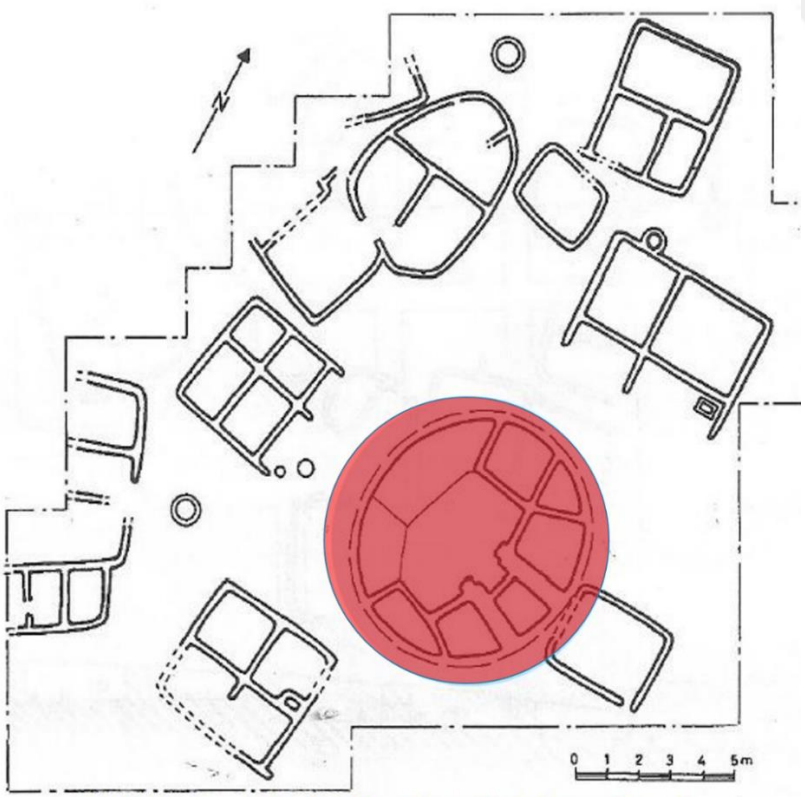
Resim 115: Jerf El Ahmar, Erken evre yapıları, EA 7 kamu yapısı ve çevre yapıları (Stordeur, 1998: fig. 3)

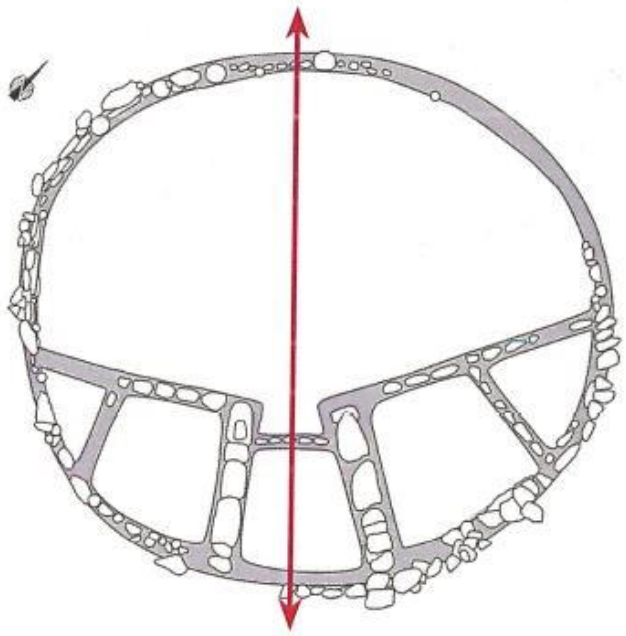
Resim 116: Jerf El Ahmar, EA 7 Yapısı (Stordeur, 2015: fig 28/2)

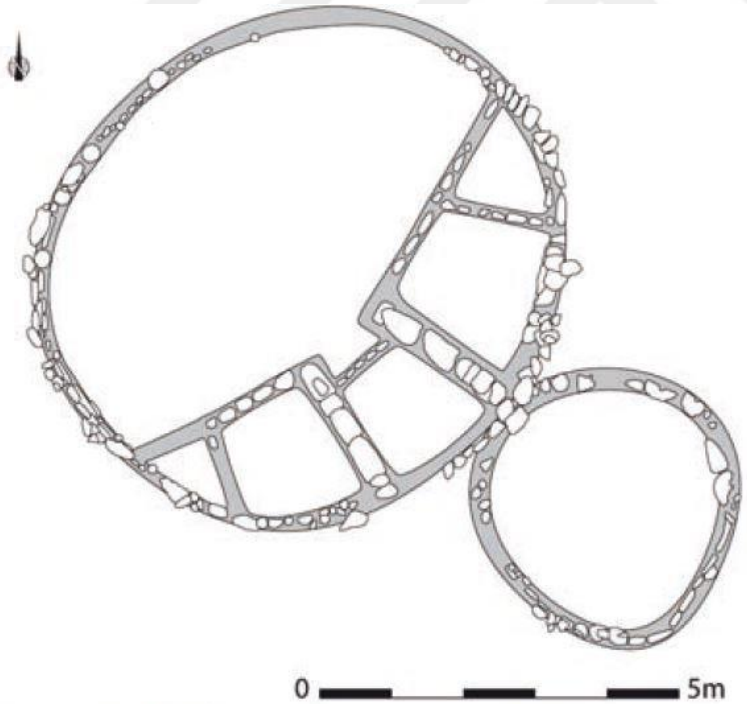
Resim 117: Jerf El Ahmar, EA 7 Yapısı (Stordeur, 2015: fig 28/1)

Resim 118: Jerf El Ahmar EA29 ve EA 30 Kamu yapıları ve çevresi (Stordeur, 2008: fig. 4)

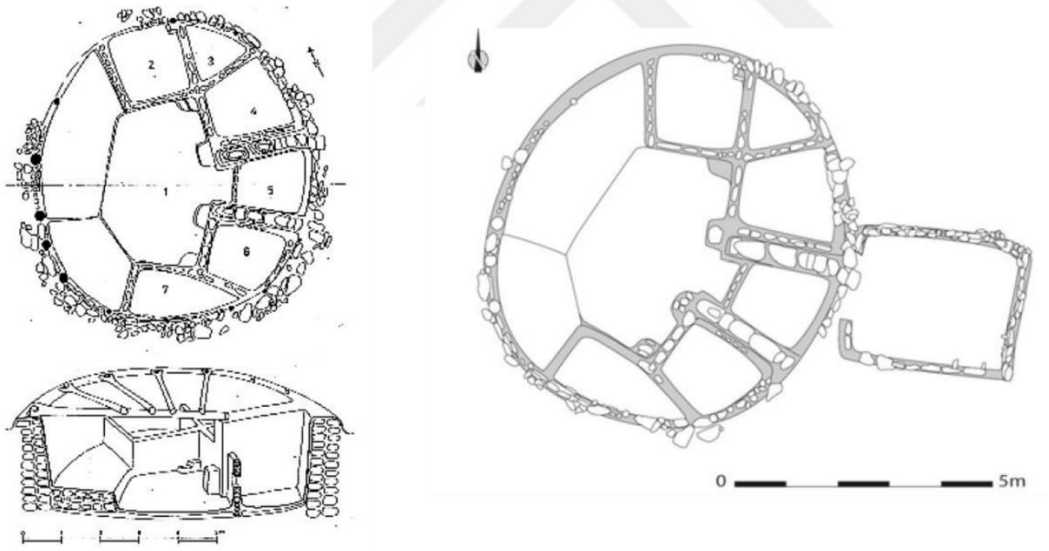
Resim 119: Jerf El Ahmar, EA 29 Kamu Yapısı (Stordeur, 2015)

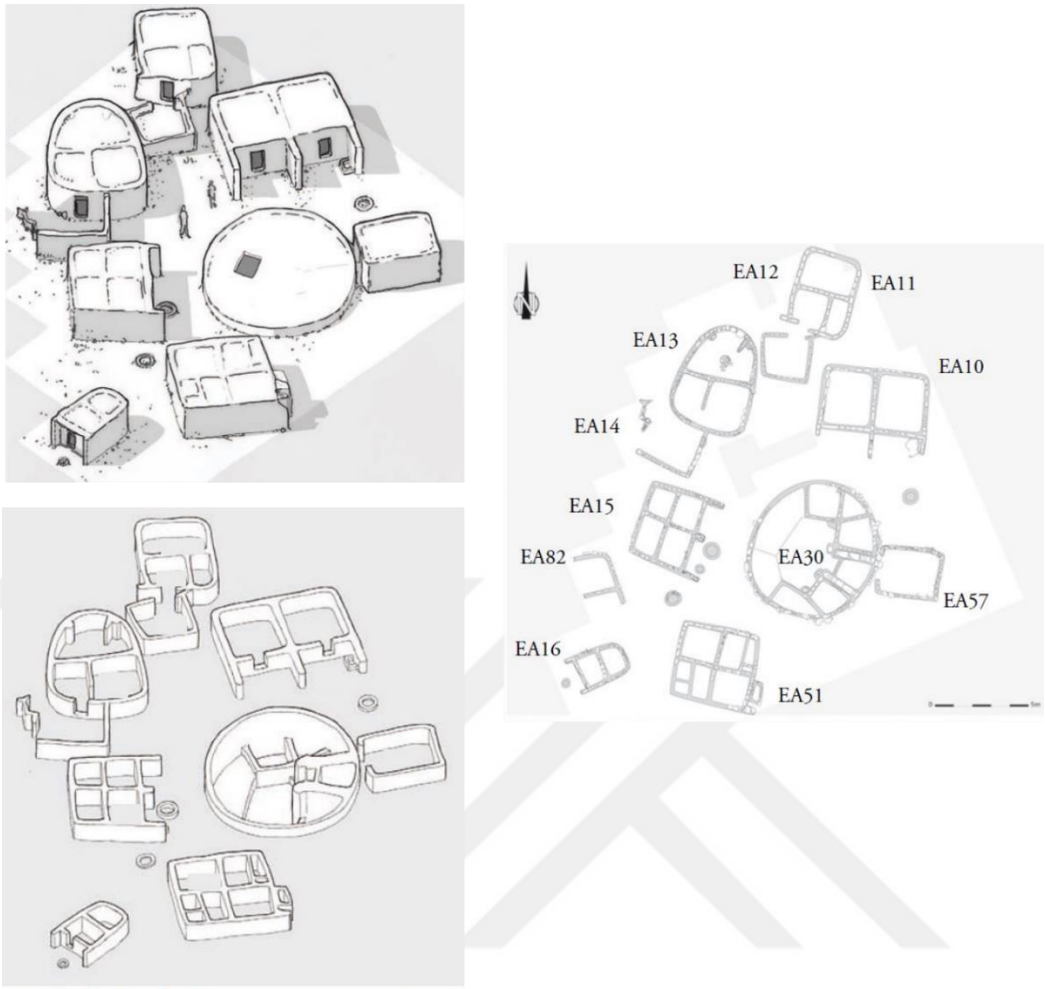
Resim 120: Jerf El Ahmar EA 29 kamu yapısı ve ek yapısı (Stordeur, 2015)

Resim 121: Jerf El Ahmar EA 30 Kamu Yapısı ve konutlar (Stordeur, 2015: fig 23)

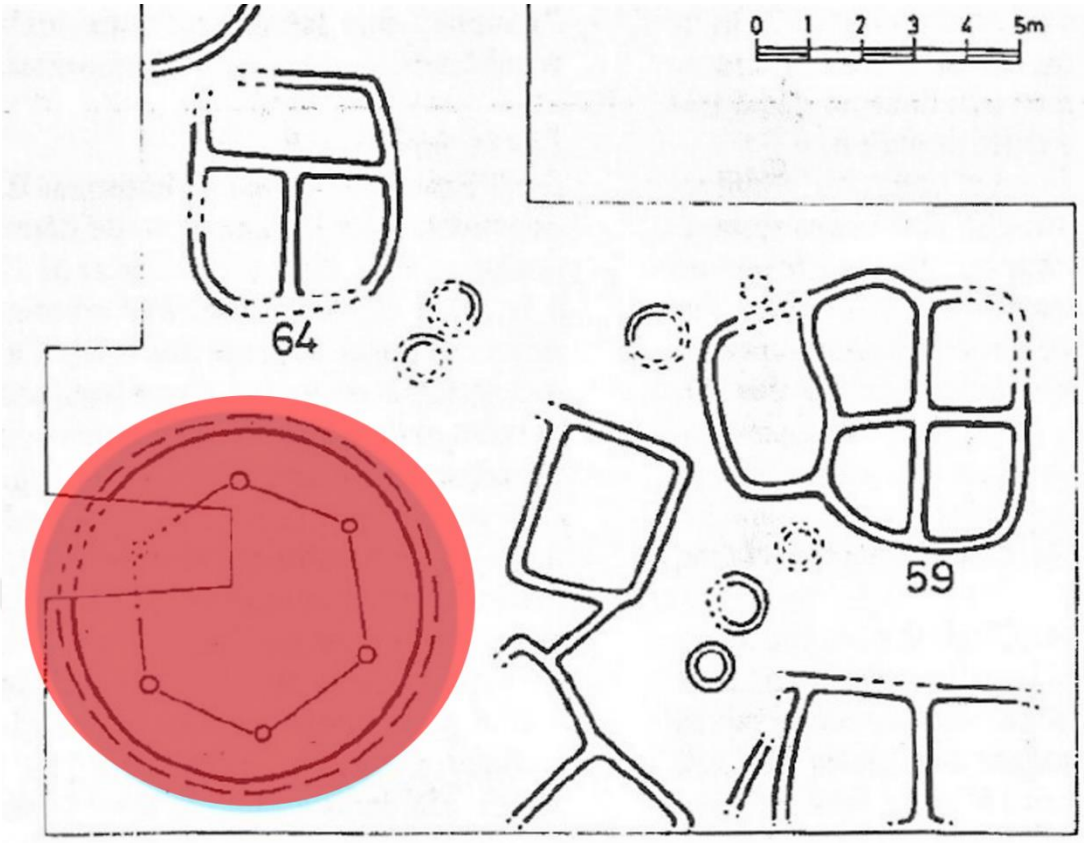
Resim 122: Jerf El Ahmar, EA 30 Kamu yapısı

Resim 123: Jerf El Ahmar EA 30 Kamu yapısı ve çevresinin yeniden aşamalı canlandırılması (Stordeur, 2015: fig 82-84)

Resim 124: Jerf El Ahmar EA 30 Kamu Yapısı (Stordeur, 2015: fig. 107)

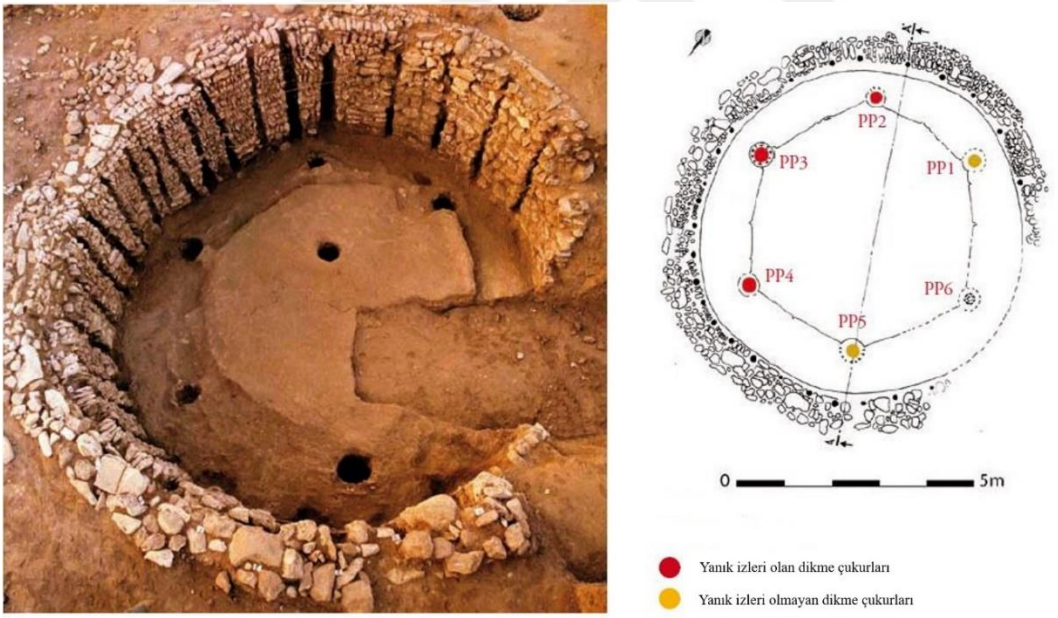
Resim 125: Jerf El Ahmar, EA 53 Kamu Yapısı (Stordeur ve Abbes, 2002,: fig.5)

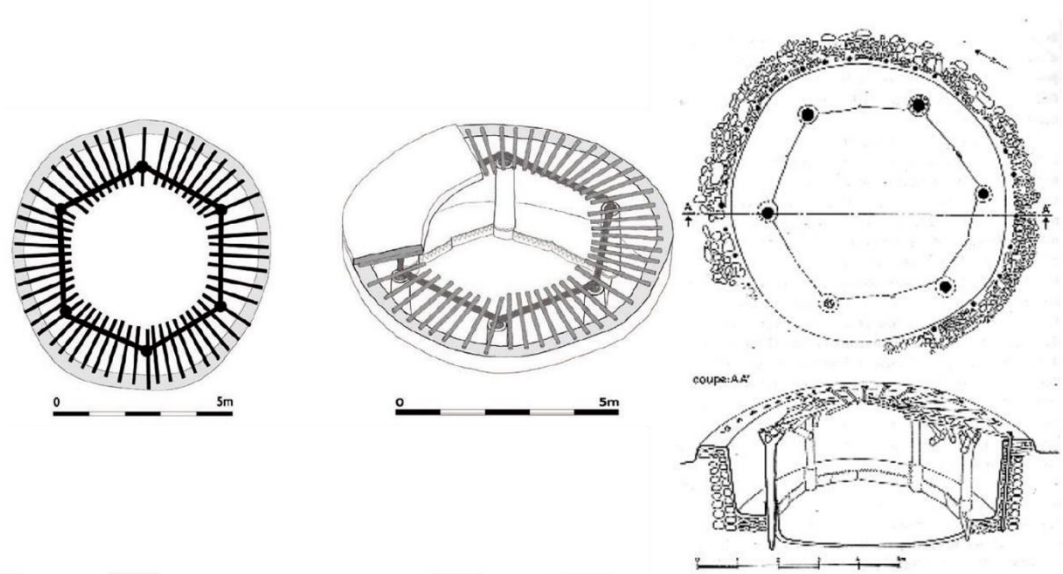
Resim 126: Jerf El Ahmar EA 53 Kamu Yapısı (Stordeur, 2015:fig. 24/1)

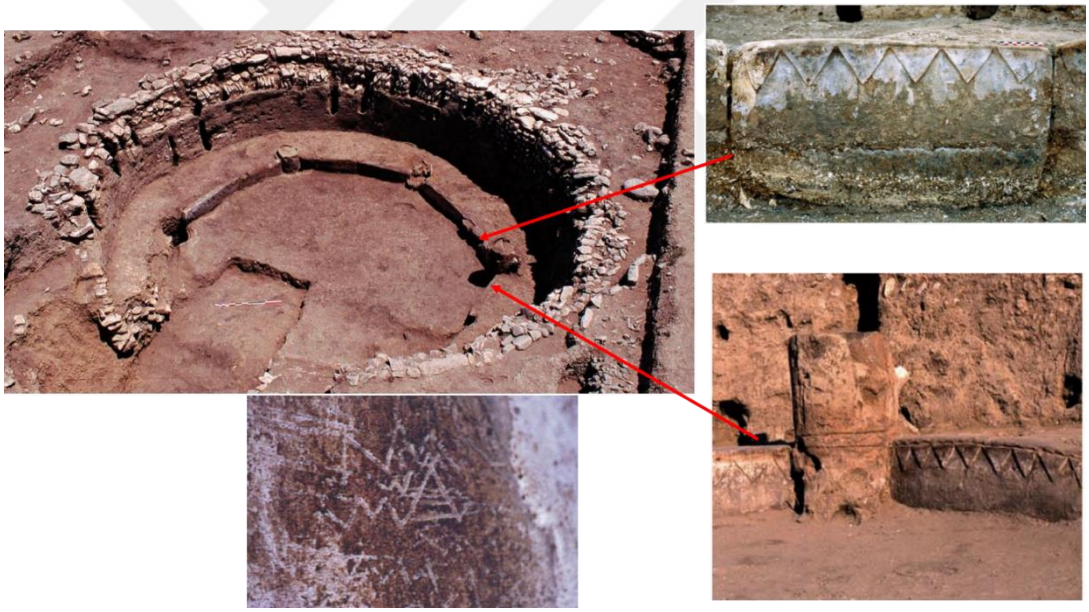
Resim 127: Jerf El Ahmar EA 53 Kamu Yapısı (Stordeur, 2015:fig. 24/2)

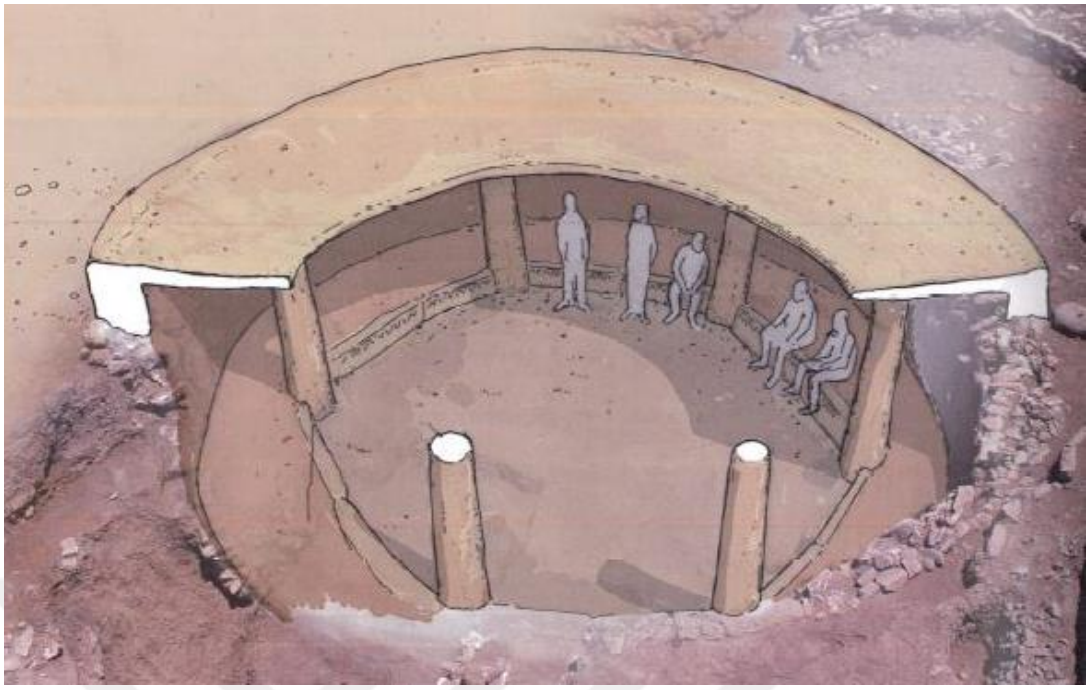
Resim 128: Jerf El Ahmar EA 53 Kamu Yapısı, duvar içine ve iç alana yerleştirilen dikme izleri (Stordeur, 2015: fig. 31)

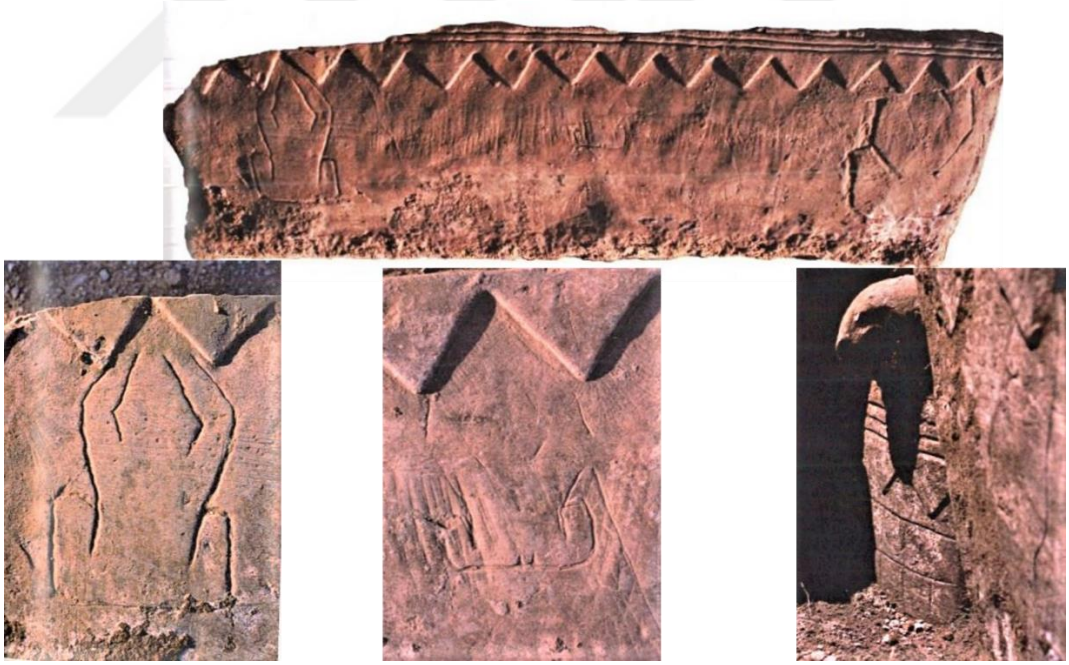
Resim 129: Jerf El Ahmar EA53 yapısının yeniden canlandırma ve çatı tipleri oluşturma çalışmaları (Stordeur, 2015: fig. 32)

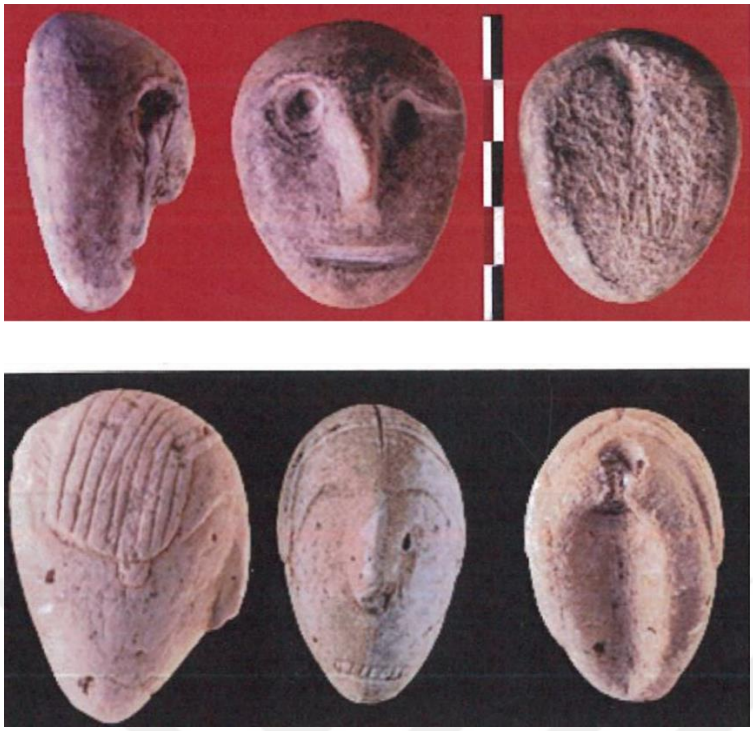
Resim 130: Jerf El Ahmar EA 53 kamu yapısının sekisinin iç yüzünde kazıma ve kabartma motifler (Stordeur, 2015: fig. 31/1,

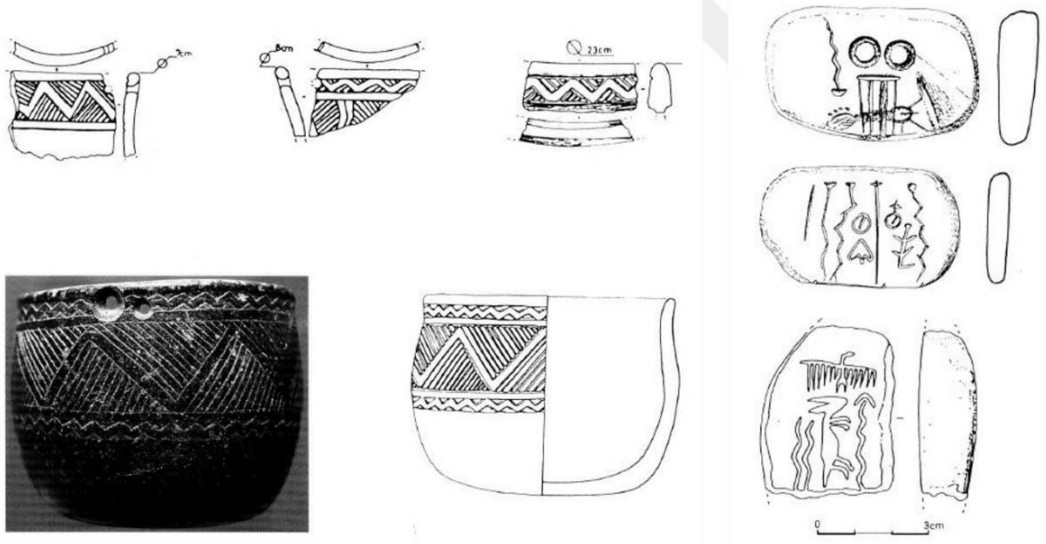
Resim 131: Jerf El Ahmar EA 53, EA 100 Kamu Yapıları canlandırma ve kullanım örneği (Stordeur, 2015: fig. 109/3)

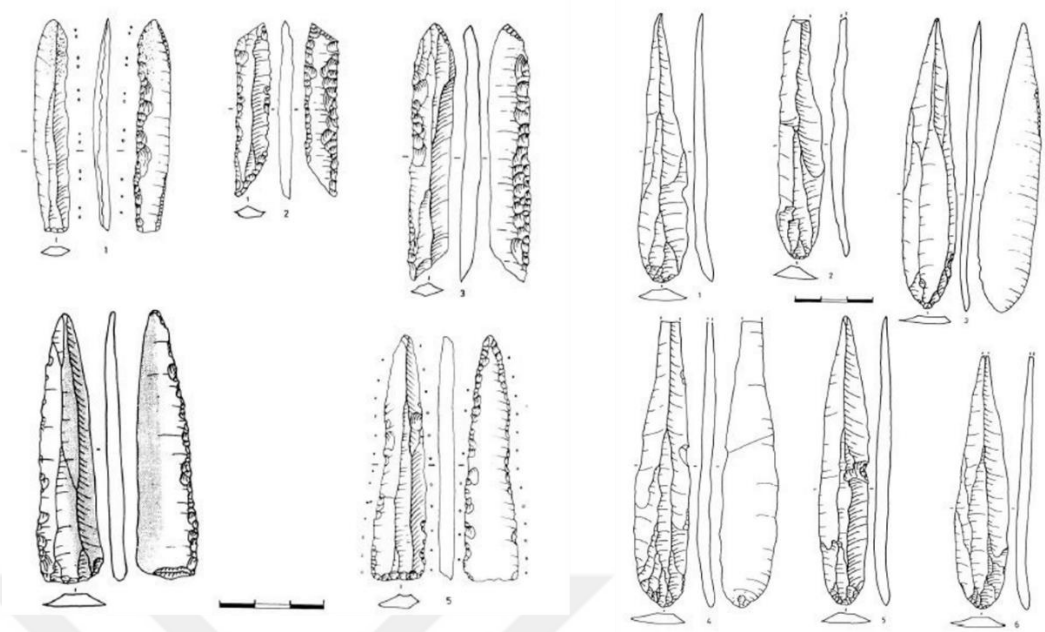
Resim 132: Jerf El Ahmar EA 100 Kamu Yapısı, seki ön yüzünde bulunan bazı bezemeler (Stordeur, 2015: fig. 110/1-4)

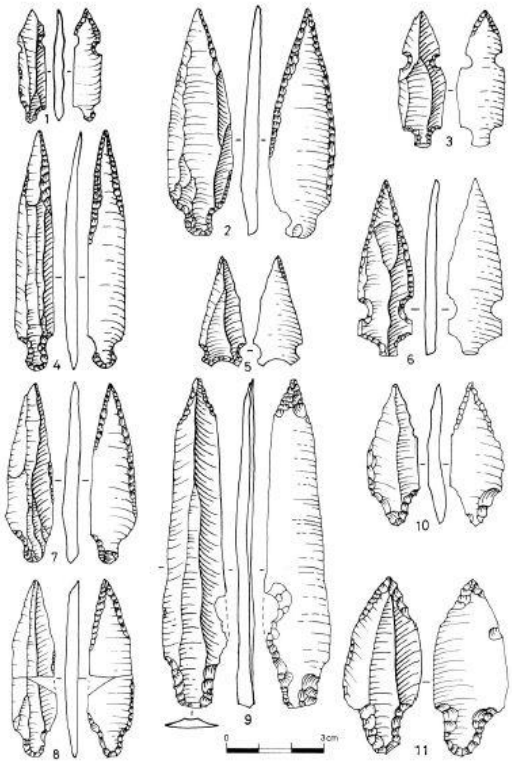
Resim 133: Jerf El Ahmar kazılarında ele geçen insan yüzlü objeler (Stordeur, 2015: 111)

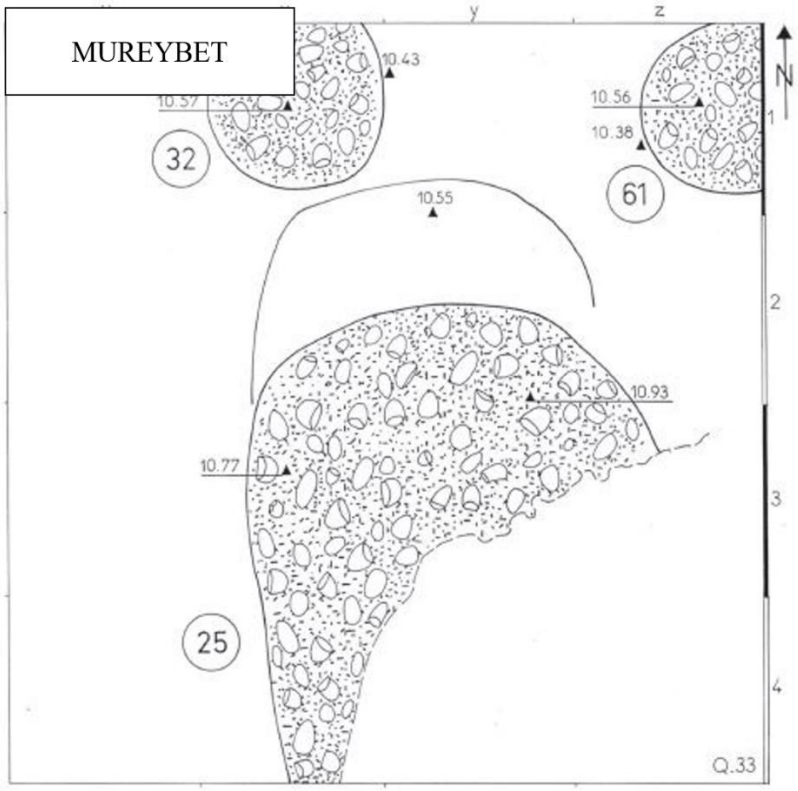
Resim 134: Jerf El Ahmar kazılarında ele geçen bezemeli kırık ya da tam taş kap ve taş objeler (Stordeur, 2002: 12, 16)

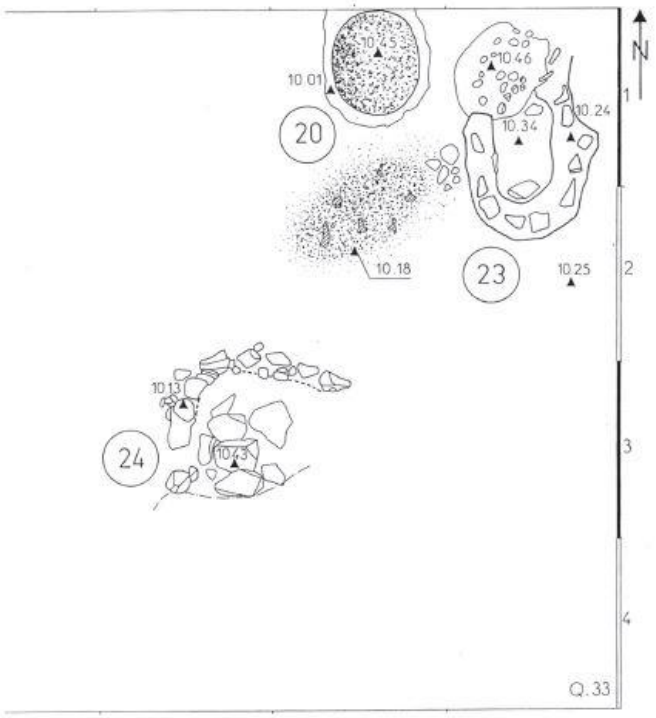
Resim 135: Jerf El Ahmar yerleşiminin ÇÇNA ve ÇÇNA-B geçiş evresine ait yontma taş grupları (Stordeur, 2002: fig. 9-10)

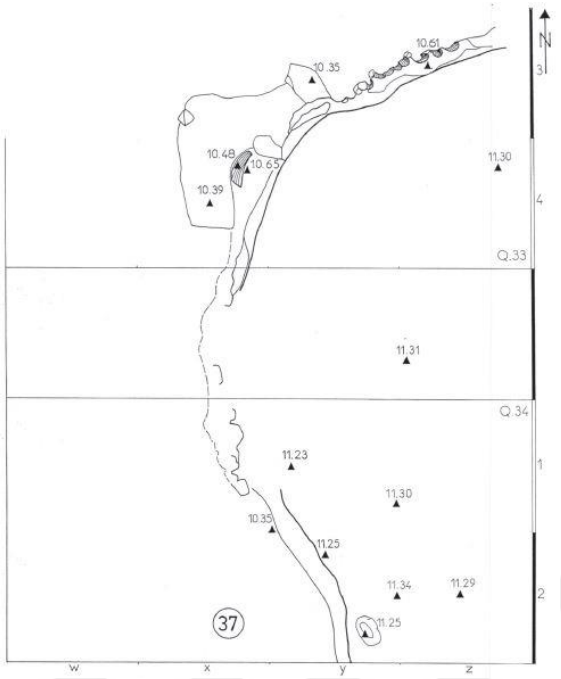
Resim 136: Jerf El Ahmar yerleşiminin ÇÇNA ve ÇÇNA-B geçiş evresine ait yontma taş grupları (Stordeur, 2002: fig. 11)

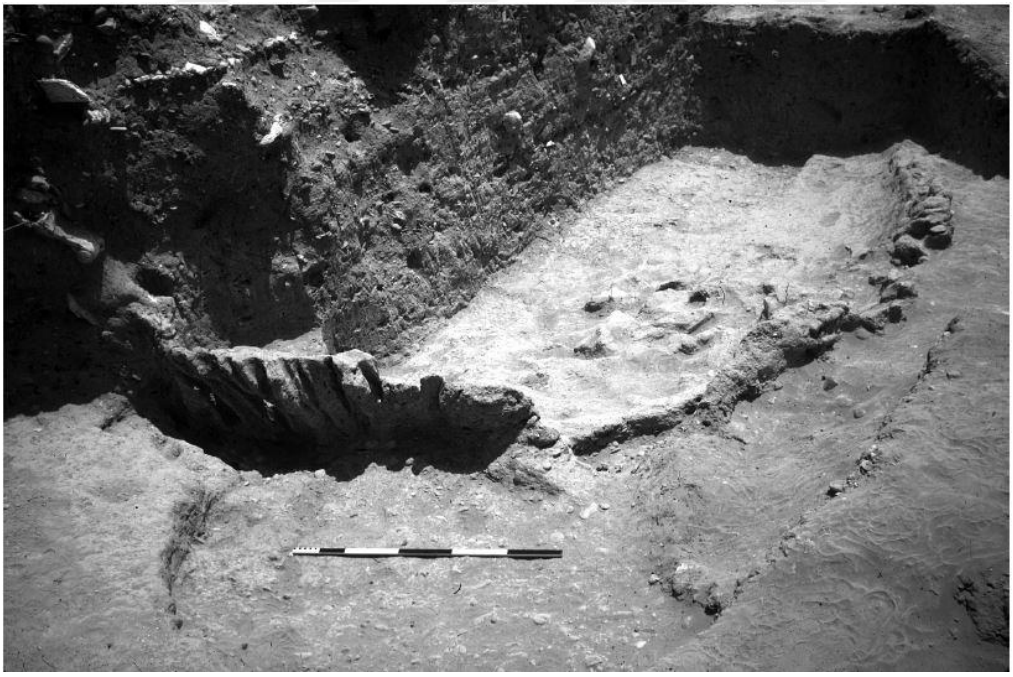
Resim 137: Mureybet, 2. yapı katına ait mimari kalıntılar, Maison 25, 32, 61 (Stordeur ve Ibáñez, 2008: fig. 2)

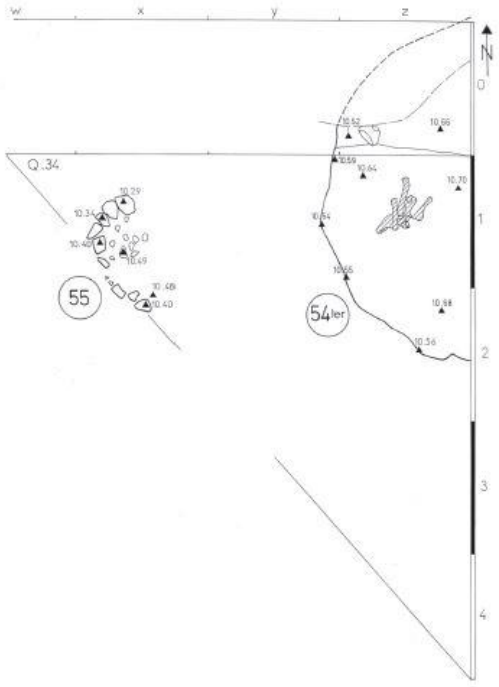
Resim 138: Mureybet, 3. yapı katına ait mimari kalıntılar, Maison 20, 23, 24 (Stordeur ve Ibáñez, 2008: fig. 3)

Resim 139: Mureybet, 4. yapı katına ait mimari kalıntılar, Maison 37 (Stordeur ve Ibáñez, 2008: fig. 5)

Resim 140: Mureybet, Erken/orta Khiamien tabakasına ait (4. Yapı katı) Maison 37 yapısı (Stordeur ve Ibáñez, 2008: photo 1)

Resim 141: Mureybet, 5. yapı katına ait mimari kalıntılar, Maison 54, 55 (Stordeur ve Ibáñez, 2008: fig. 6)

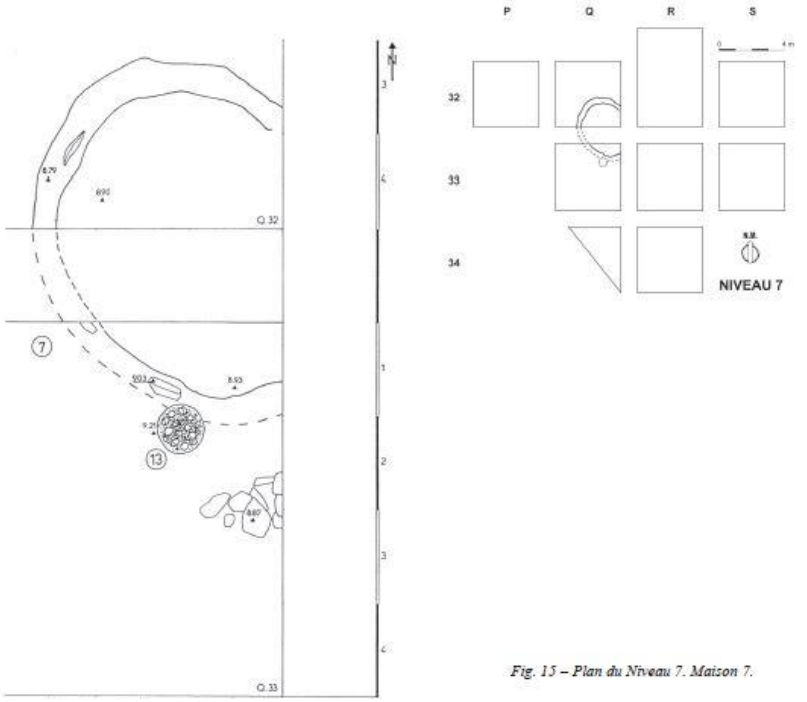
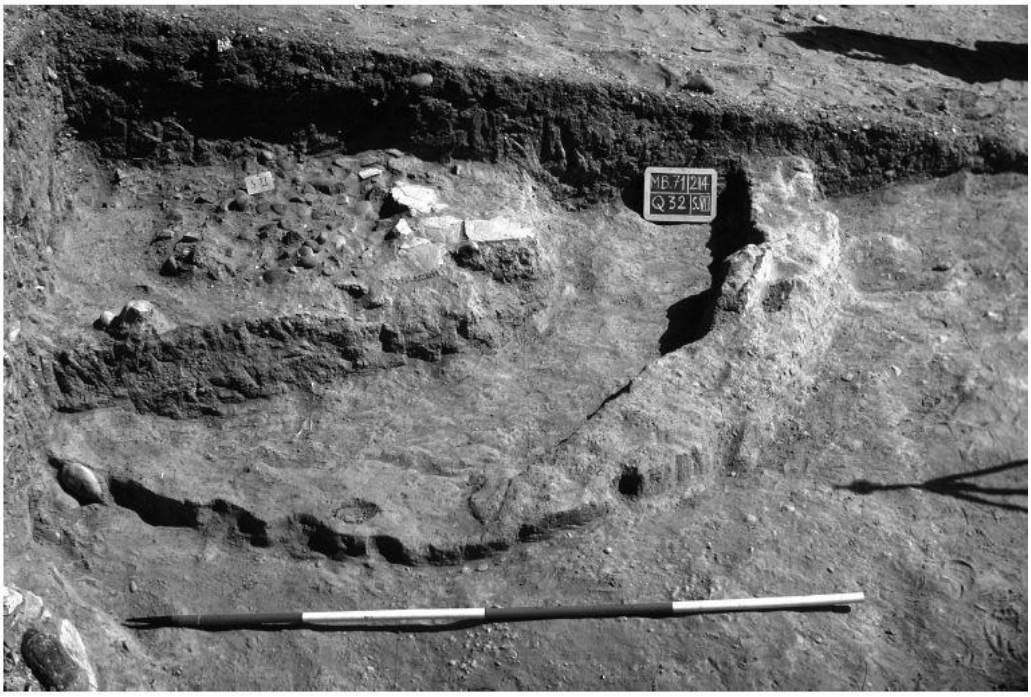
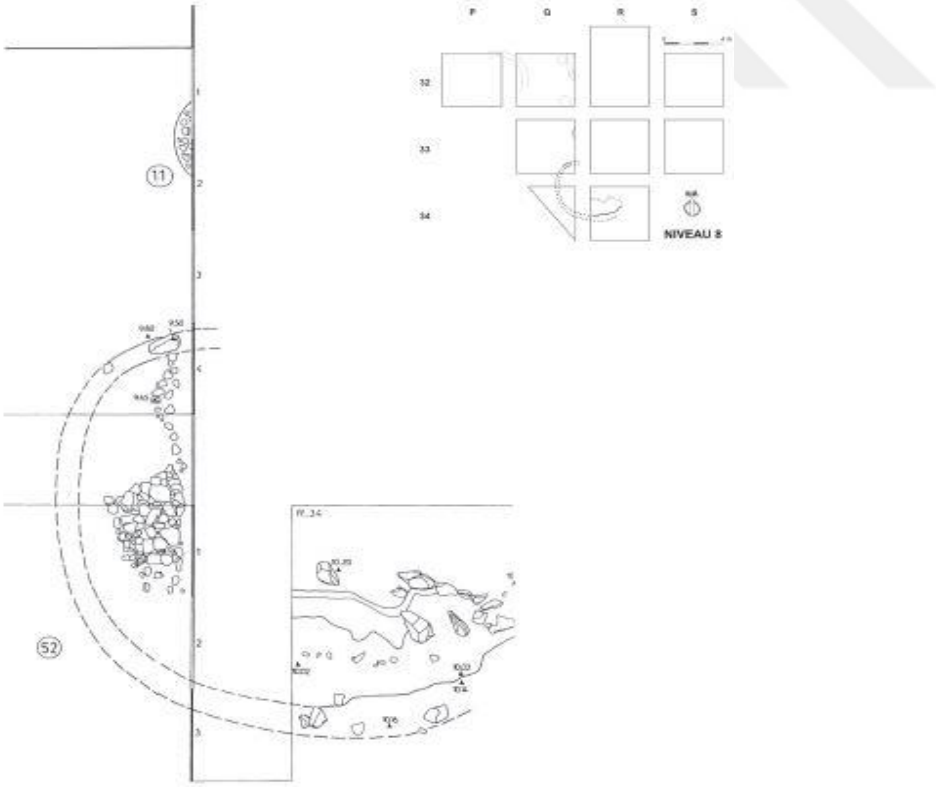

Fig. 15 – Plan du Niveau 7. Maison 7.

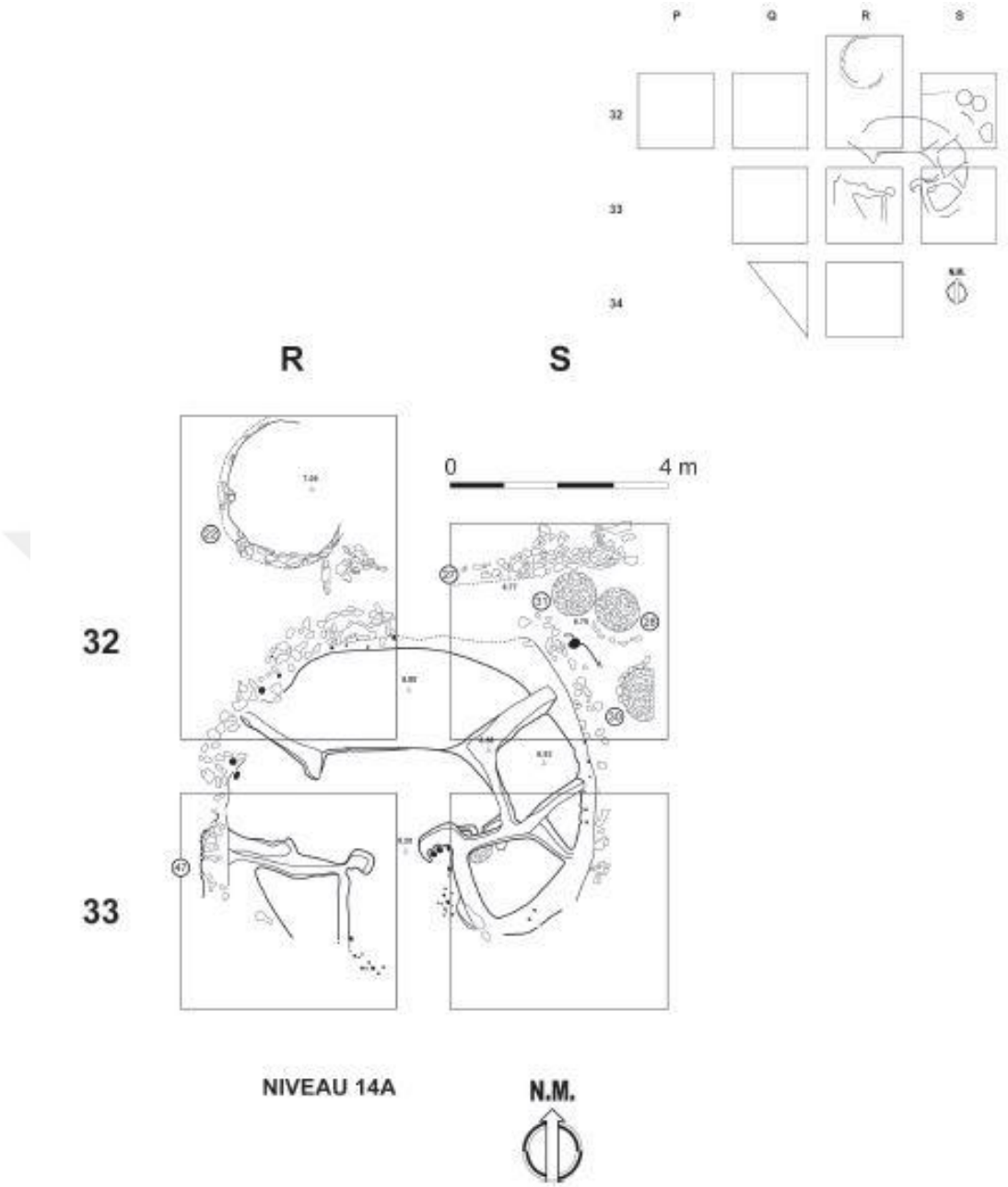
Resim 142: Mureybet, 7. yapı katına ait mimari kalıntılar, Maison 7(Stordeur ve Ibáñez, 2008: fig. 15)

Resim 143: Mureybet, Geç Khiamien tabakasına ait (7. Yapı katı) Maison 7 yapısı (Stordeur ve Ibáñez, 2008: photo 2)

Resim 144: Mureybet, 8. yapı katına ait mimari kalıntılar, Maison 52 (Stordeur ve Ibáñez, 2008: fig. 17)

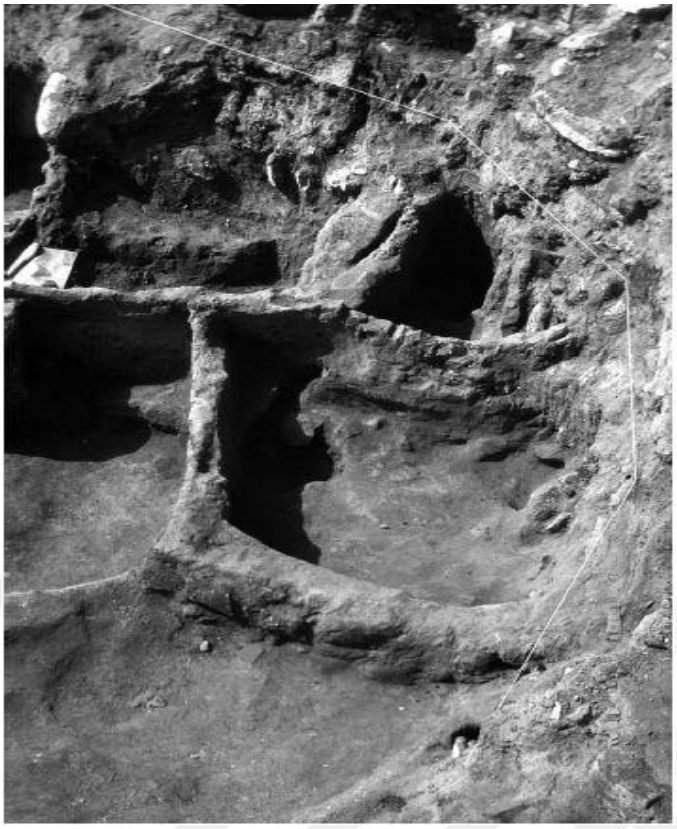
Resim 145: Mureybet, 14a. yapı katına ait mimari kalıntılar, Maison 47 (Stordeur ve Ibáñez, 2008: fig. 25)

Resim 146: Mureybet, 14a yapı katına ait olan bölmeli kamu yapısı Maison 47 (Stordeur ve Ibáñez, 2008: photo 3)

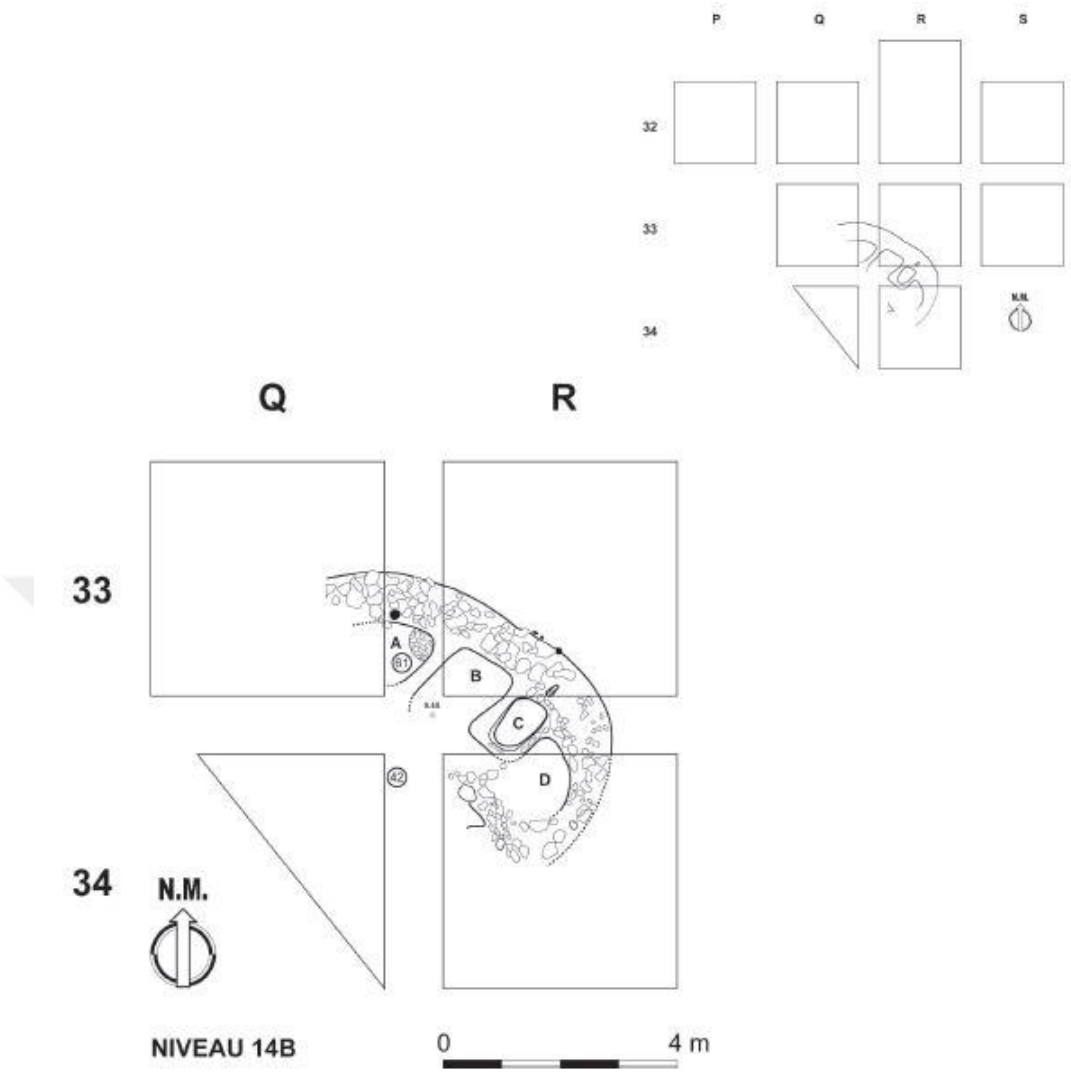
Resim 147: Mureybet, Maison 47 yapısı "b, c, d" hücreleri (Stordeur ve Ibáñez, 2008: photo 9)

Resim 148: Mureybet, Maison 47 yapısı "f, g, h" hücreleri (Stordeur ve Ibáñez, 2008: photo 7)

Resim 149: Mureybet, Maison 47 içinde ele geçen yanık ahşap dikme kalıntıları (Stordeur ve Ibáñez, 2008: photo 6)

Resim 150: Mureybet, 14b yapı katına ait bölmeli kamu yapısı Maison 42 (Stordeur ve Ibáñez, 2008: fig. 28)

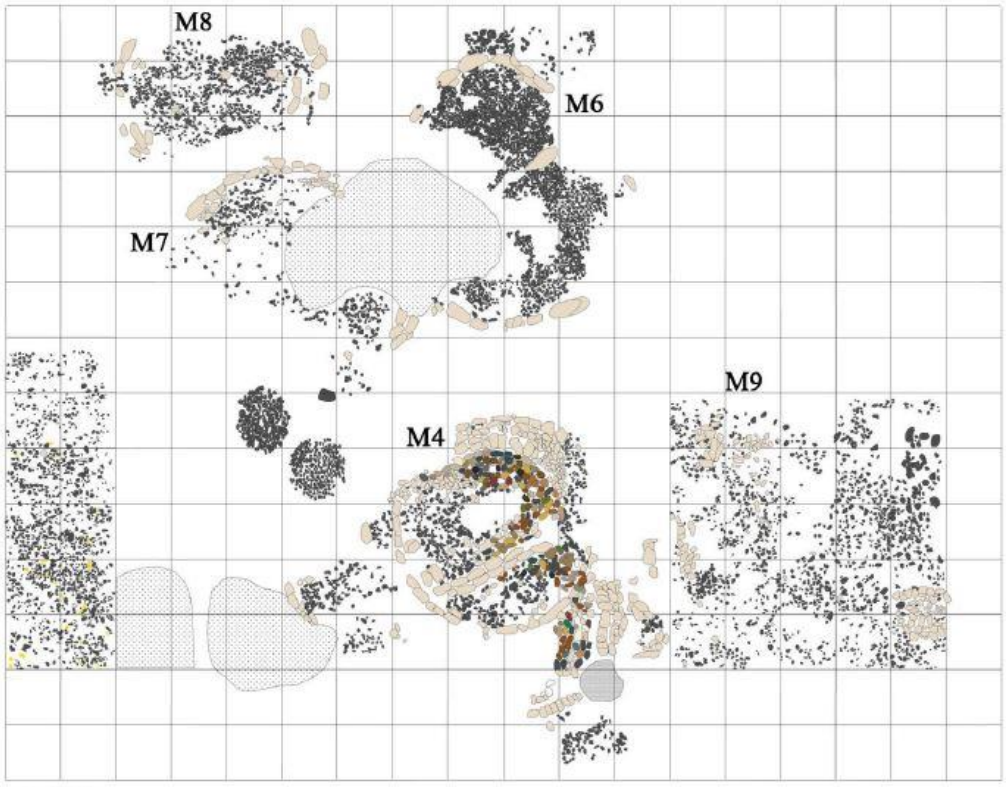
Resim 151: Mureybet, Maison 42 içinde ele geçen günlük kullanım eşyaları (Stordeur ve Ibáñez, 2008: photo 13)

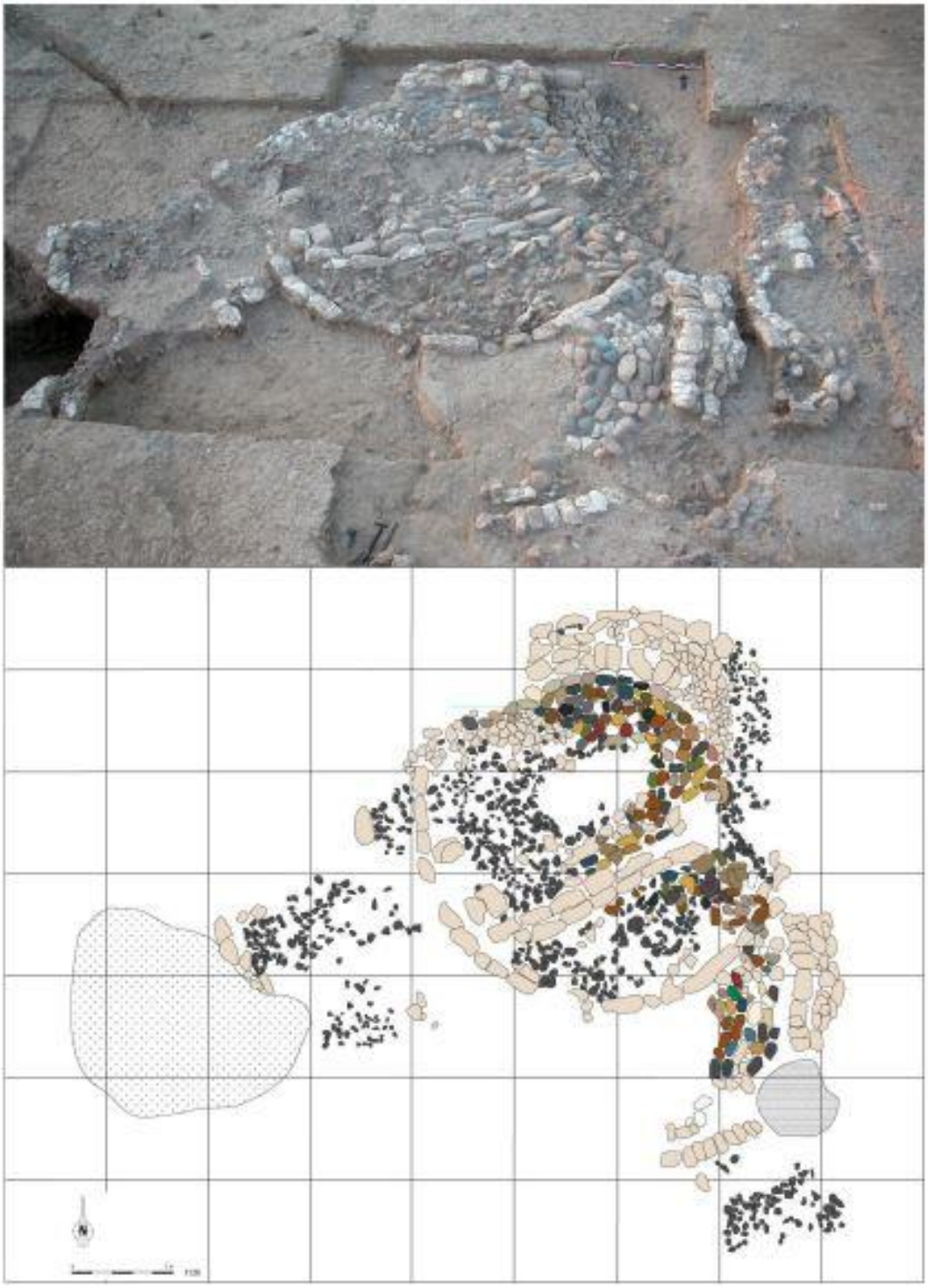
Resim 152: Tell ‘Abr 3 çalışma alanları ve topografyası (Yartah, 2013: fig. 3)

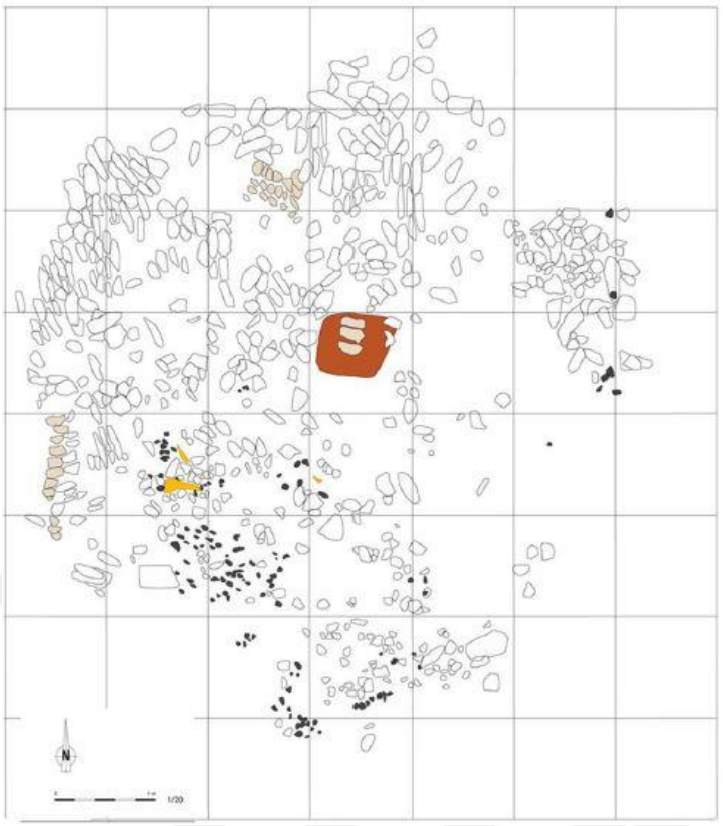
Resim 153: Tell ‘Abr 3 yerleşimi erken tabaka (0-1) konut örnekleri (Yartah, 2013: fig. 9)

Resim 154: Tell ‘Abr 3 yerleşimi erken tabaka (0-1) konut örnekleri (Yartah, 2013: fig. 10)

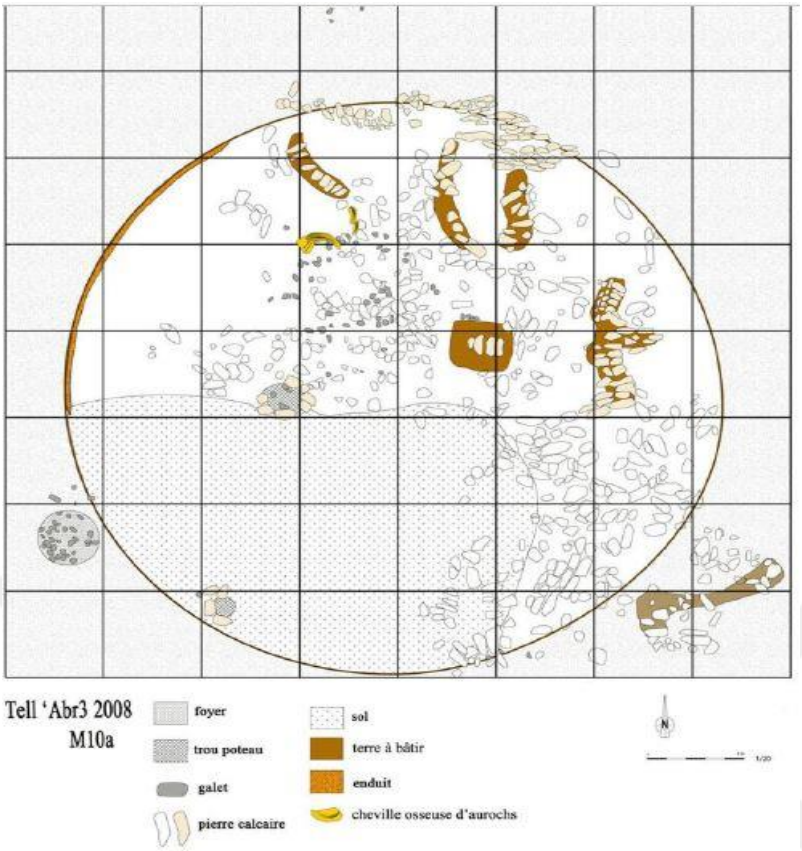
Resim 155: Tell ‘Abr 3, M4 yapısı, tabanda renkli nehir taşları kullanımı ve farklı ebatlardaki taşlarla bölme uygulaması (Yartah, 2013: 11)

Resim 156: Tell ‘Abr 3, M10a kamu yapısının erken evresi, Tabaka 0 (Yartah, 2013: fig. 25)

Resim 157: Tell ‘Abr 3, M10a kamu yapısının erken evresi, Tabaka 0 (Yartah, 2013: fig. 8)

Resim 158: Tell 'Abr 3, M10a kamu yapısının son evresi, Tabaka 0-1 (Yartah, 2013: fig. 26/1)

Resim 159: Tell 'Abr 3, M10a kamu yapısının son evresi, Tabaka 0-1 (Yartah, 2013: fig. 26/2)

Resim 160: Tell ‘Abr 3, M10a kamu yapısı içinden ele geçen buluntular (Yartah, 2013: fig. 34)

Resim 161: Tell ‘Abr 3, M10a kamu yapısında ele geçen buluntular (Yartah, 2013: fig. 139)

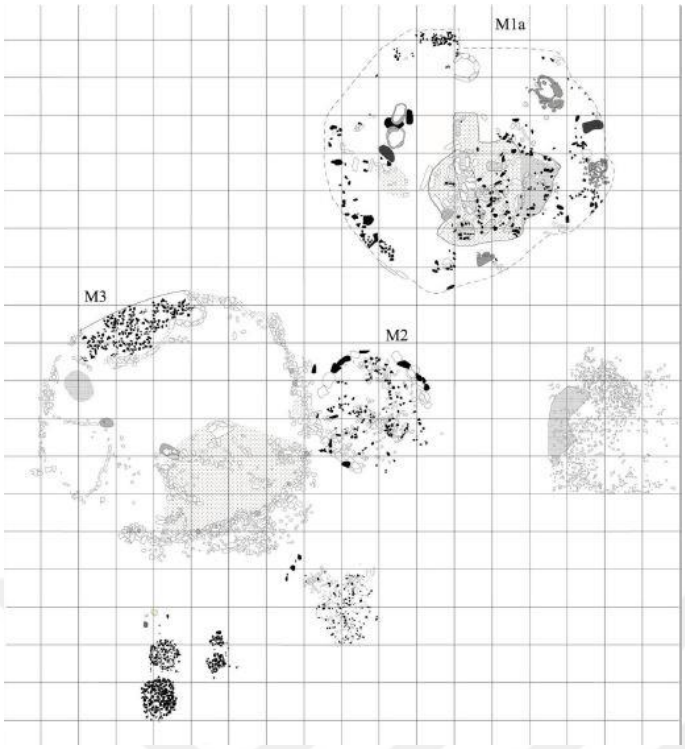
Resim 162: Tell ‘Abr 3, M10b Kamu yapısı (Yartah, 2013: fig. 36)

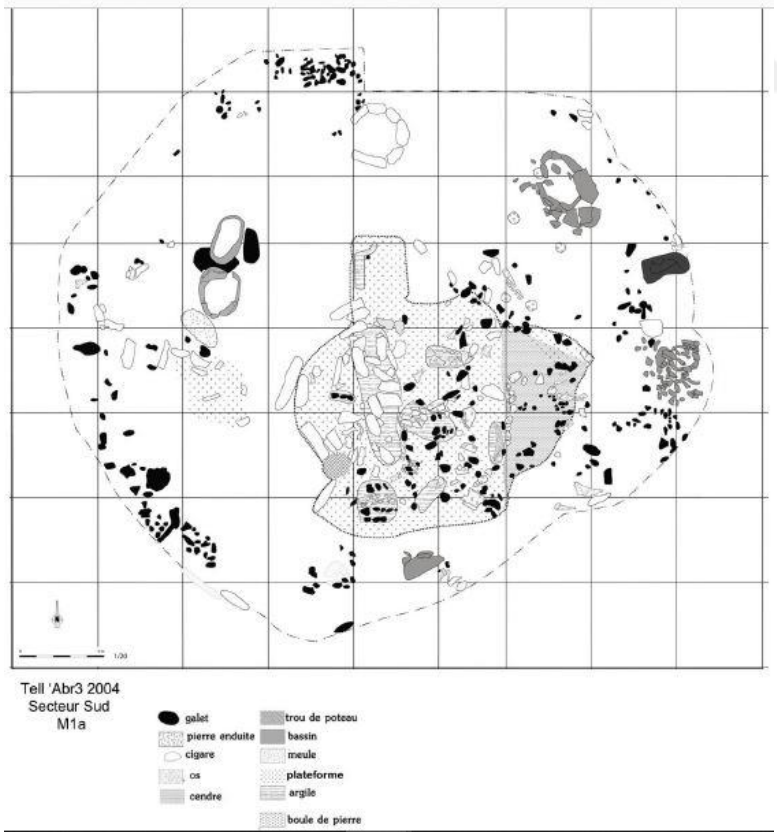
Resim 163: Tell ‘Abr 3, M10b kamu yapısı, duvar sıvaları ve bezemeleri (Yartah, 2013: fig. 42)

Resim 164: Tell ‘Abr 3, M10b kamu yapısında ele geçen buluntular (Yartah, 2013: fig. 141-143)

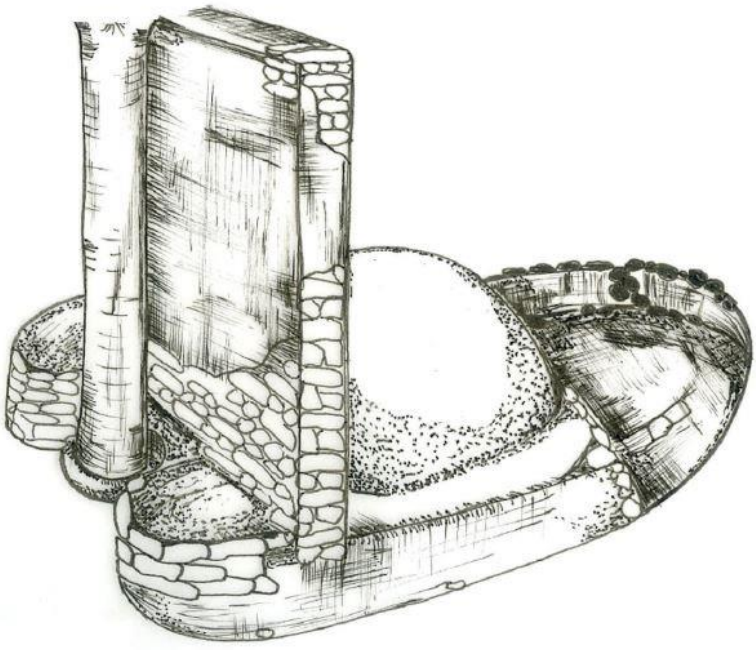
Resim 165: Tell ‘Abr 3, M1a ve M3 kamu yapıları (Yartah, 2013: 57)

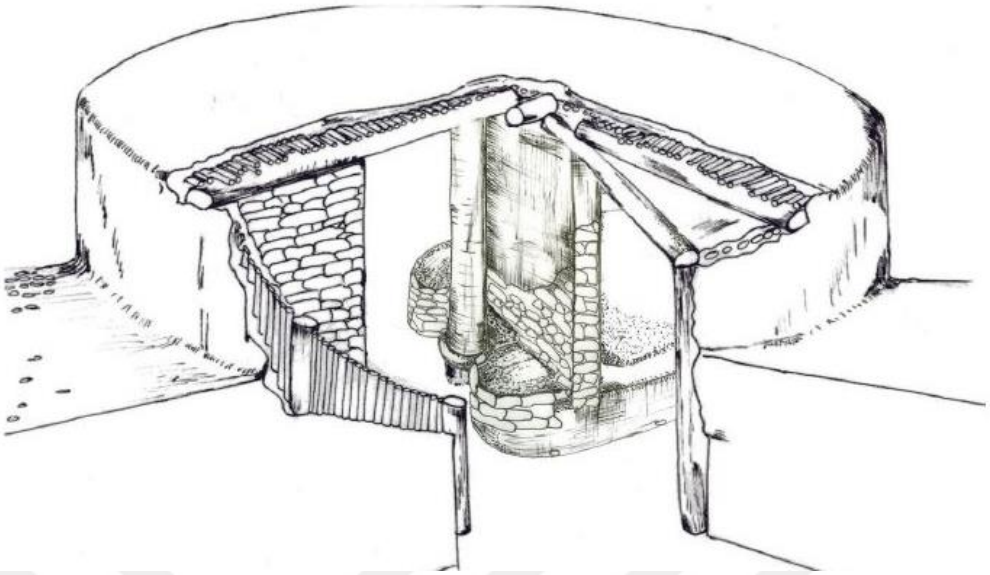
Resim 166: Tell ‘Abr 3, M1a kamu yapısı (Yartah, 2013: 60)

Resim 167: Tell ‘Abr 3, M1a Kamu yapısı, orta alanda bulunan banket/platform oluşumu ve diğer buluntuları ile birlikte farklı bir mimari unsur göstermektedir (Yartah, 2013: 61).

Resim 168: Tell ‘Abr 3, M1a Kamu yapısının ortasında bulunan banket/platformun yeniden canlandırması (Yartah, 2013: 63/2)

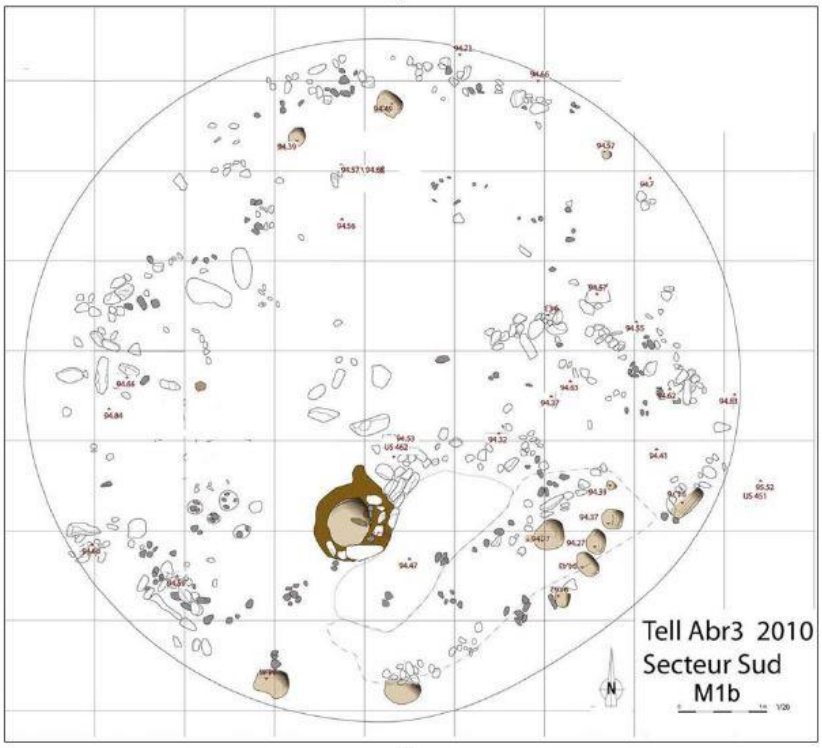
Resim 169: Tell ‘Abr 3, M1a kamu yapısının, platform ile birlikte yeniden canlandırılması (Yartah, 2013: 63/1)

Resim 170: Tell ‘Abr 3, M1a Kamu Yapısı içinden ele geçen günlük kullanım eşyaları, hayvan biçimli ve bezemeli taş kaplar, ok uçları (Yartah, 2013)

Resim 171: Tell ‘Abr 3, M1a kamu yapısında ele geçen buluntular (Yartah, 2013: fig. 155,162, 164)

Resim 172: Tell ‘Abr 3, M1b Kamu Yapısı (Yartah, 2013: 89/1)

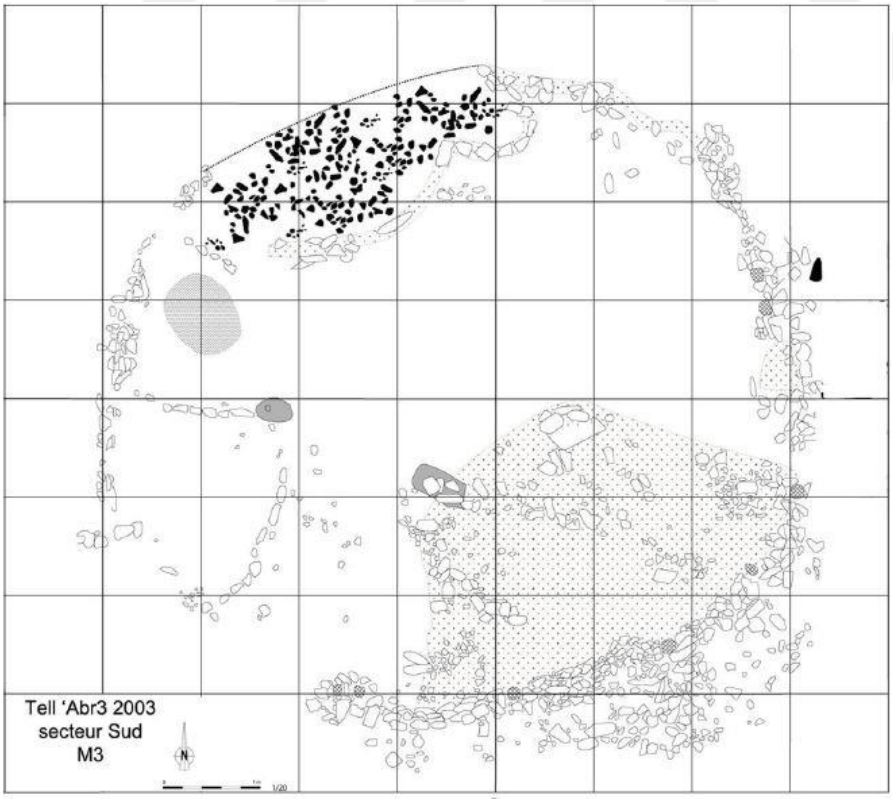
Resim 173: Tell ‘Abr 3, M1b Kamu Yapısı (Yartah, 2013: 89/2)

Resim 174: Tell ‘Abr 3, M1b Kamu Yapısı ahşap dikme yuvaları ve yapı içinde ele geçen buluntular (Yartah, 2013)

Resim 175: Tell ‘Abr 3, M1b kamu yapısında ele geçen buluntular (Yartah, 2013: fig. 172-173)

Resim 176: Tell ‘Abr 3, M3 Kamu yapısı (Yartah, 2013: fig. 101/1)

Resim 177: Tell ‘Abr 3, M3 Kamu yapısı (Yartah, 2013: fig. 101/2)

Resim 178: Tell ‘Abr 3, M3 Kamu yapısı içinde bulunan dikme yuvaları ve yanlarında bulunan bezemeli duvar taşları (Yartah, 2013: fig. 104)

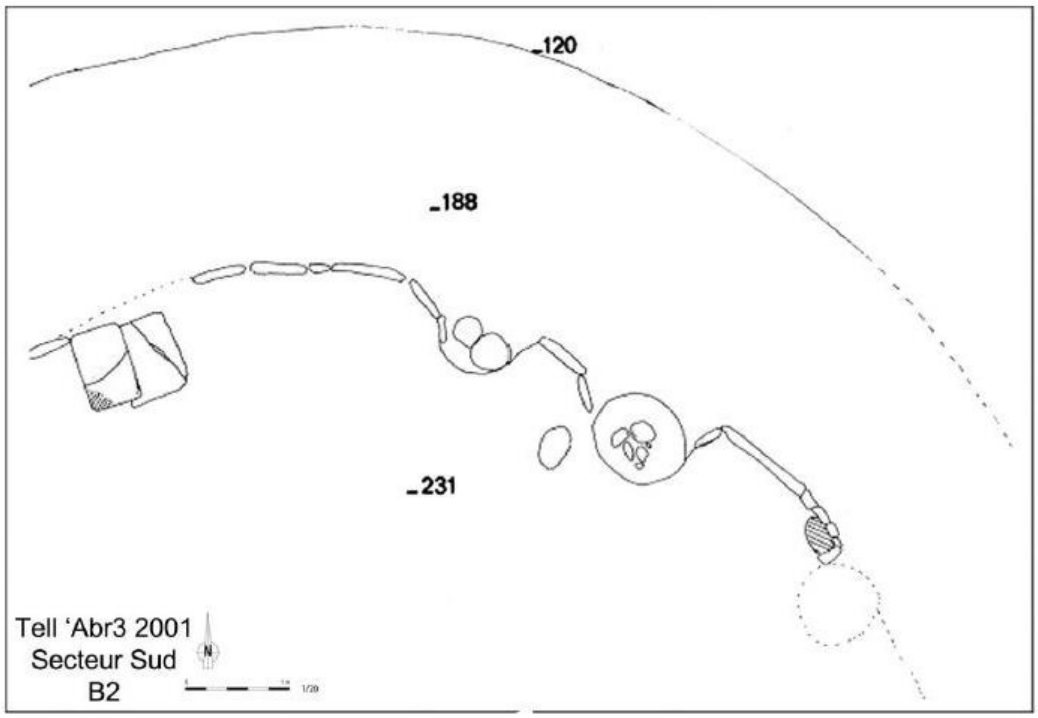
Resim 179: Tell ‘Abr 3, M3 kamu yapısında ele geçen buluntular (Yartah, 2013: fig. 177-178)

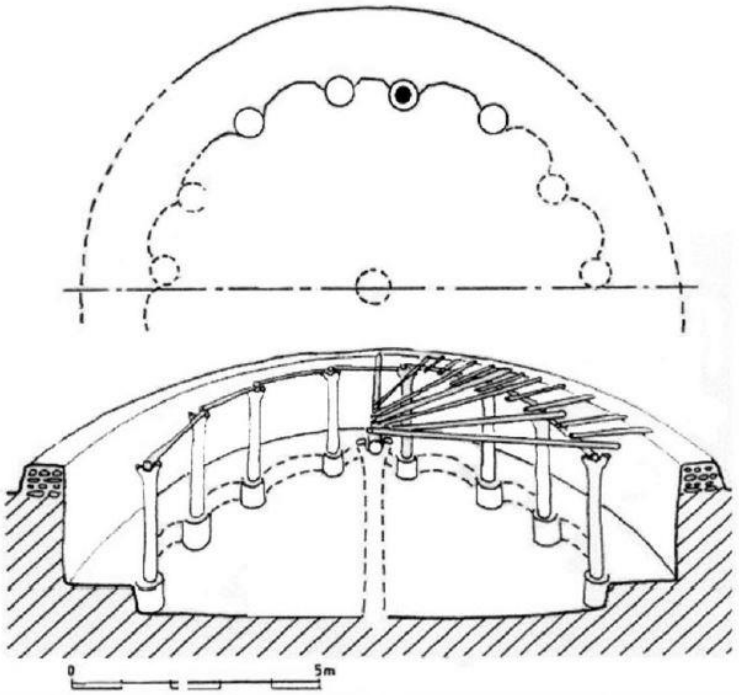
Resim 180: Tell ‘Abr 3, B2 Kamu Yapısı, nehir tahribatından arta kalan kısımlar (Yartah, 2013: fig. 110)

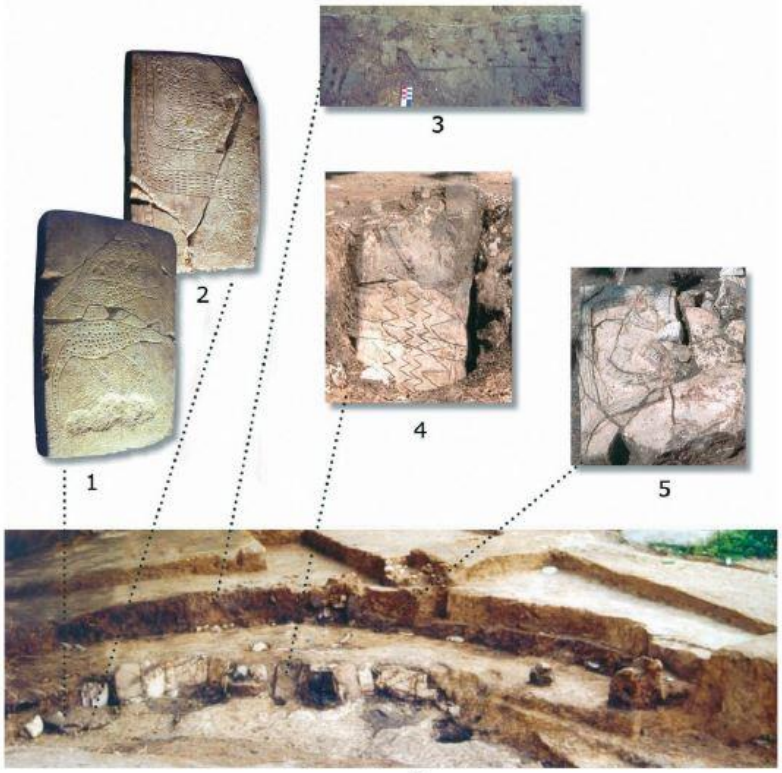
Resim 181: Tell ‘Abr 3, B2 Kamu Yapısının son görünümü (Yartah, 2013: fig. 111/1)

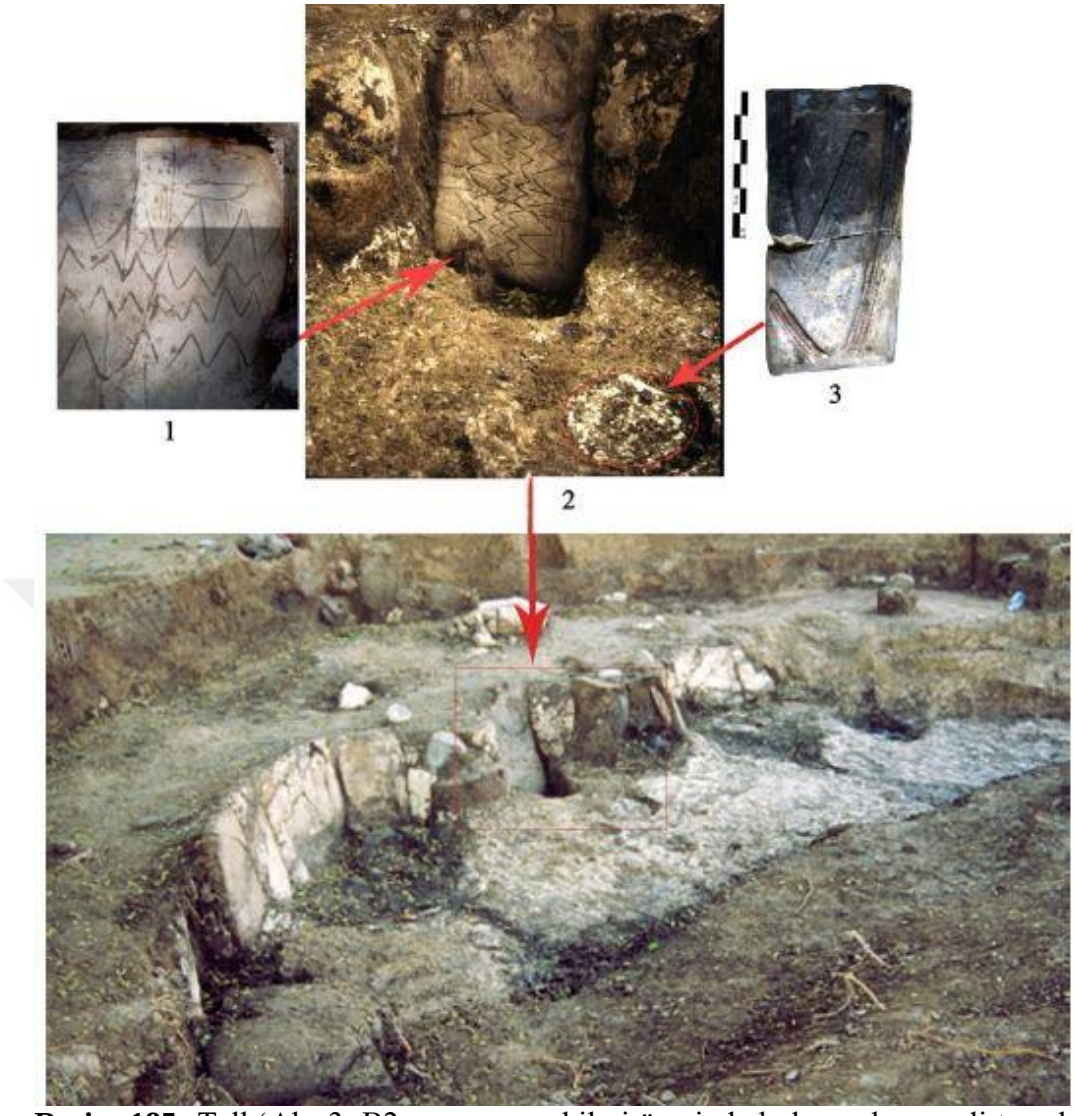
Resim 182: Tell ‘Abr 3, B2 Kamu Yapısının son görünümü (Yartah, 2013: fig. 111/2)

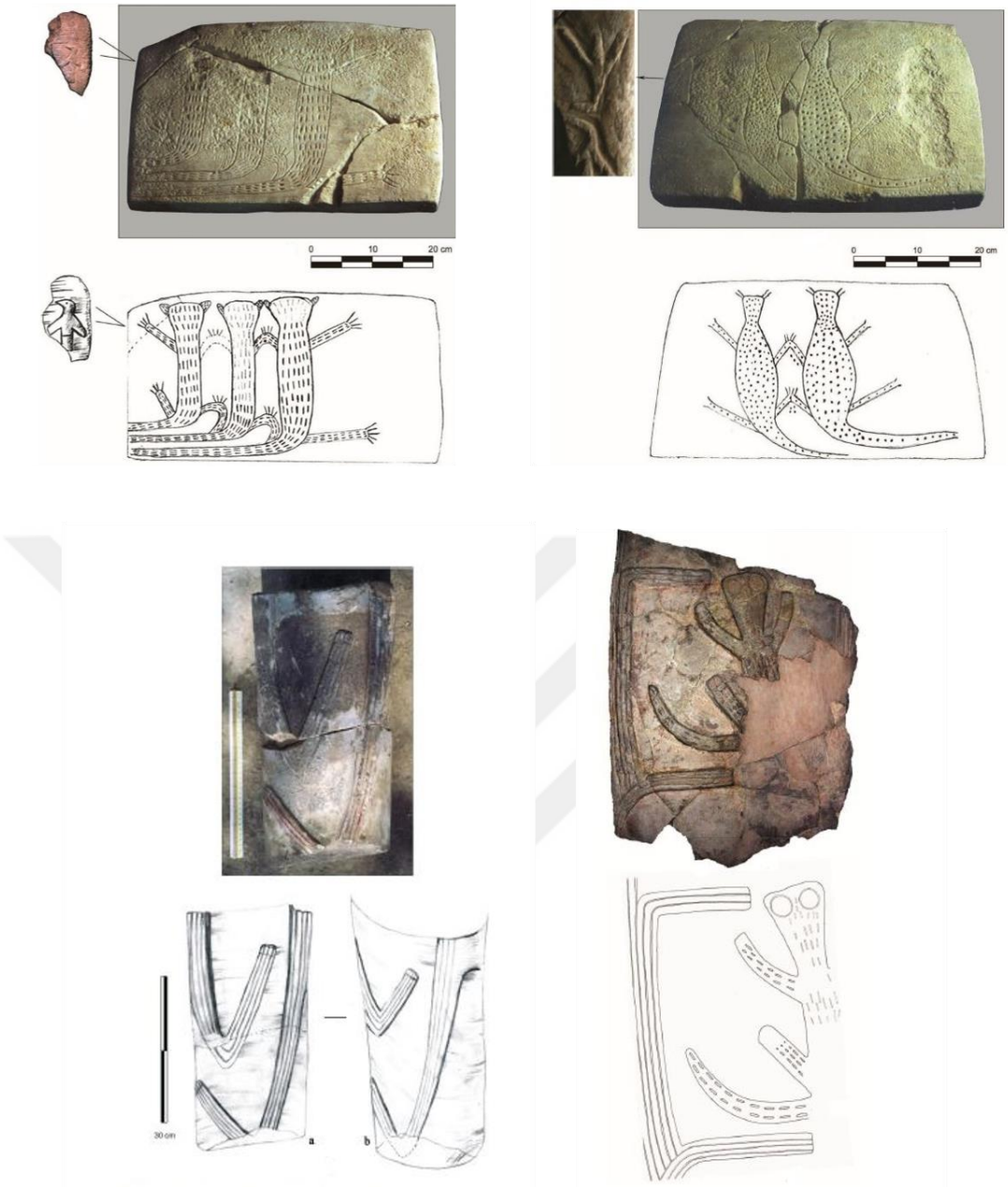
Resim 183: Tell ‘Abr 3, B2 Kamu Yapısının yeniden canlandırılması (Yartah, 2013: fig. 111/3)

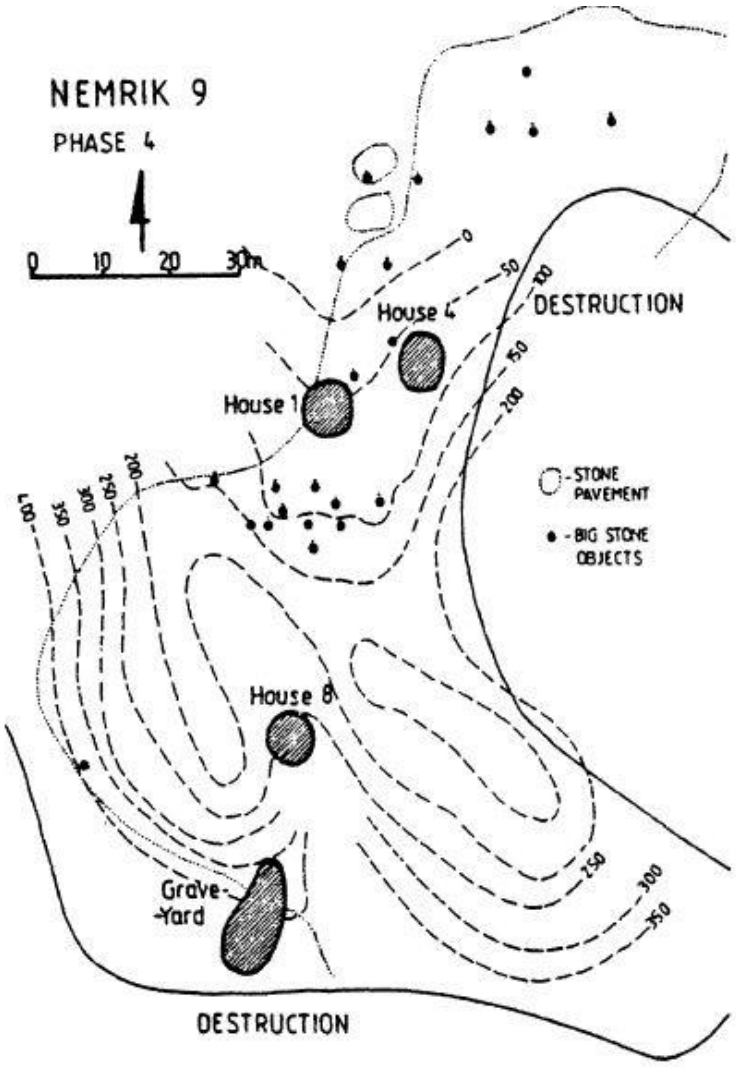
Resim 184: Tell ‘Abr 3, B2 yapısının sekileri üzerinde bulunan bezemeli taş plaklar (Yartah, 2013: fig. 112)

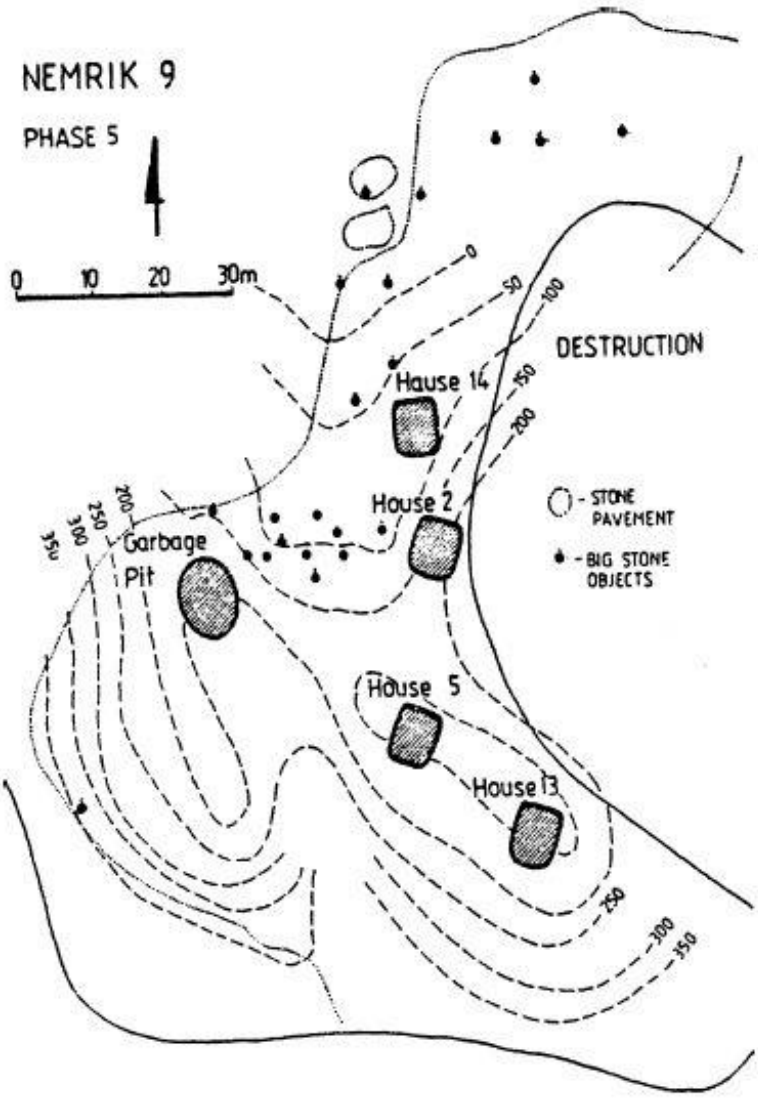
Resim 185: Tell ‘Abr 3, B2 yapısının sekileri üzerinde bulunan bezemeli taş plaklar (Yartah, 2013: fig. 118)

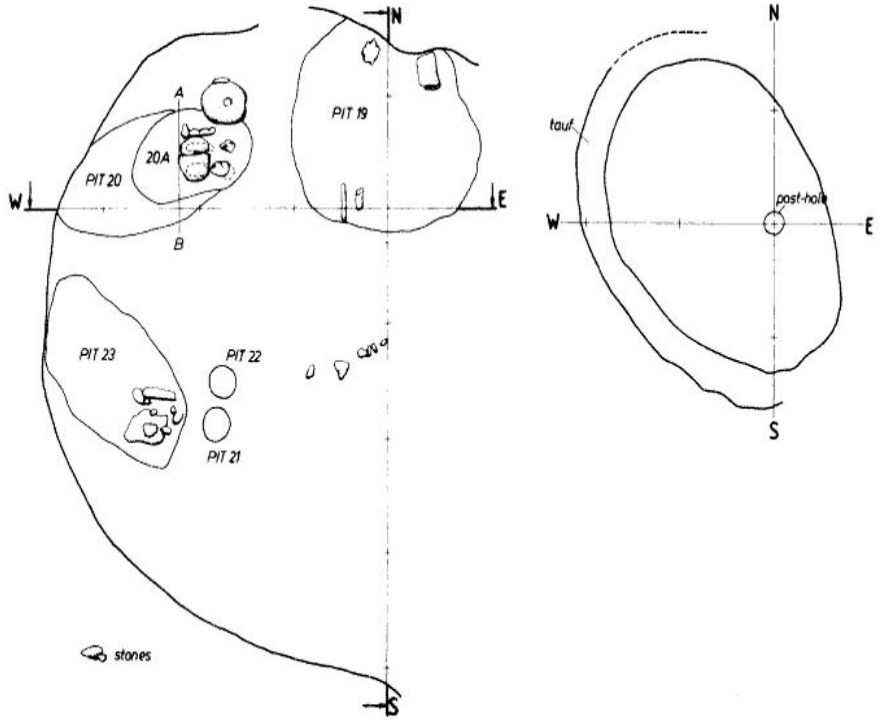
Resim 186: Tell ‘Abr 3, B2 Kamu Yapısı, sekiye ait bezemeli taş plaklar (Yartah, 2013)

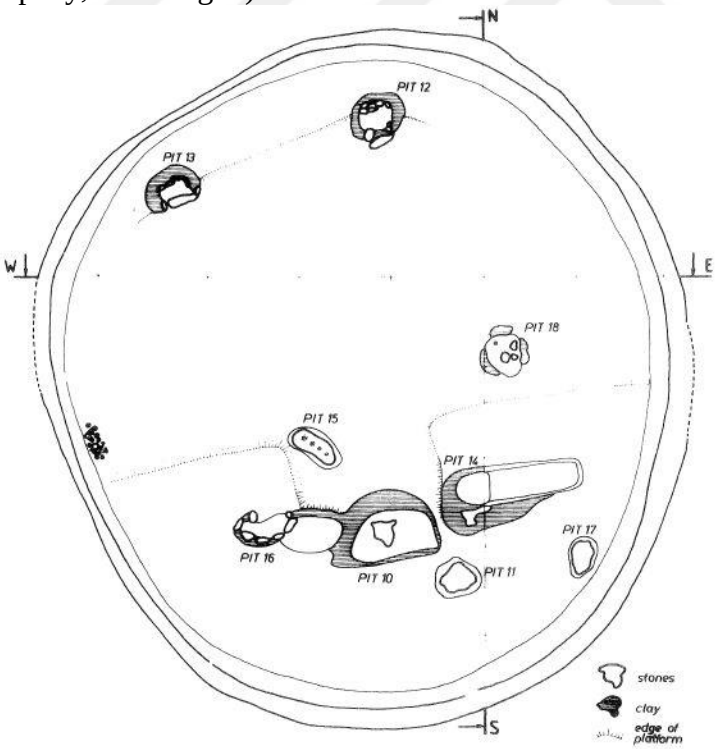
Resim 187: Nemrik 9, 4. tabaka "ÇÇNA" yapıları ve topografya (Kozlowski, 1991: fig. 1)

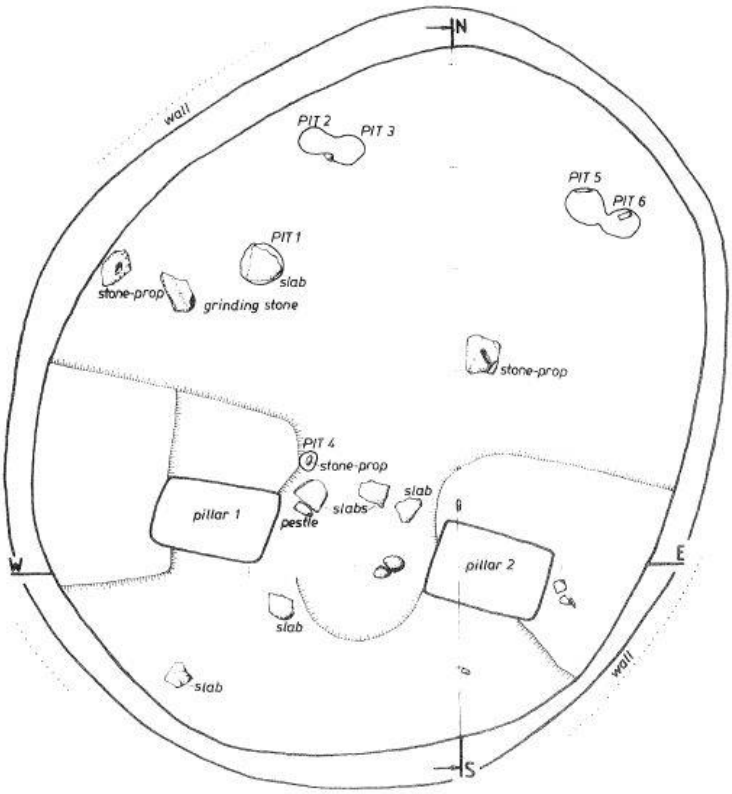
Resim 188: Nemrik 9, 5. tabaka "ÇÇNA sonu" yapıları ve topografya (Kozlowski, 1991: fig. 2)

Resim 189: Nemrik 9, erken tabaka House 1B ve House 6 yapısı (Kozlowski ve Kempisty, 1991: fig. 1)

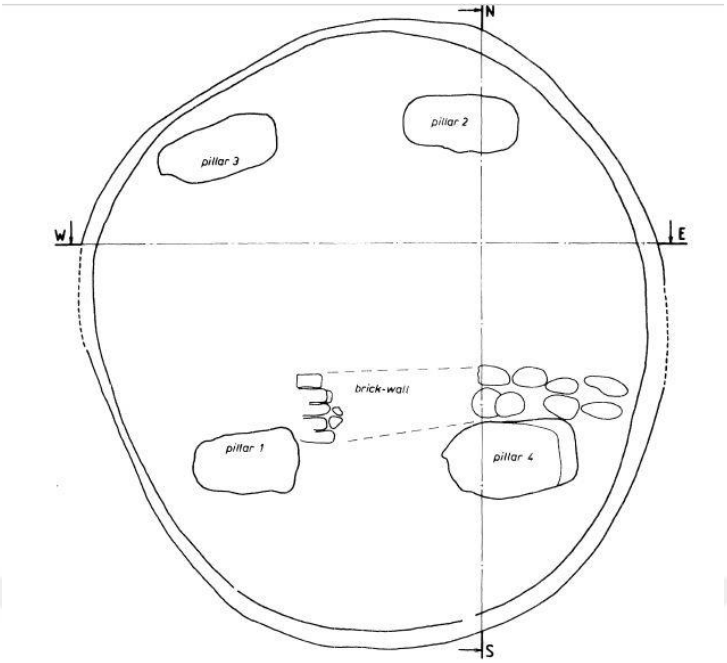
Resim 190: Nemrik 9, 4. tabaka House 1A kamu yapısı (Kozlowski ve Kempisty, 1990: fig. 3)

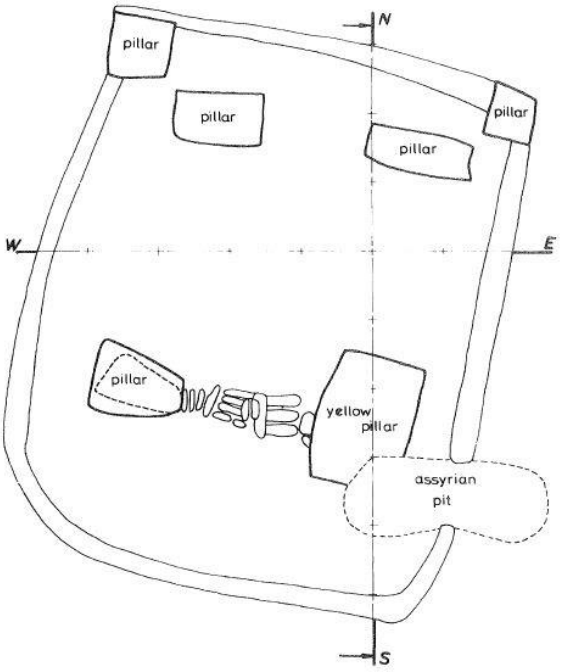
Resim 191: Nemrik 9, 4. Tabaka, House 4 kamu yapısı (Kozlowski ve Kempisty, 1990: fig. 4)

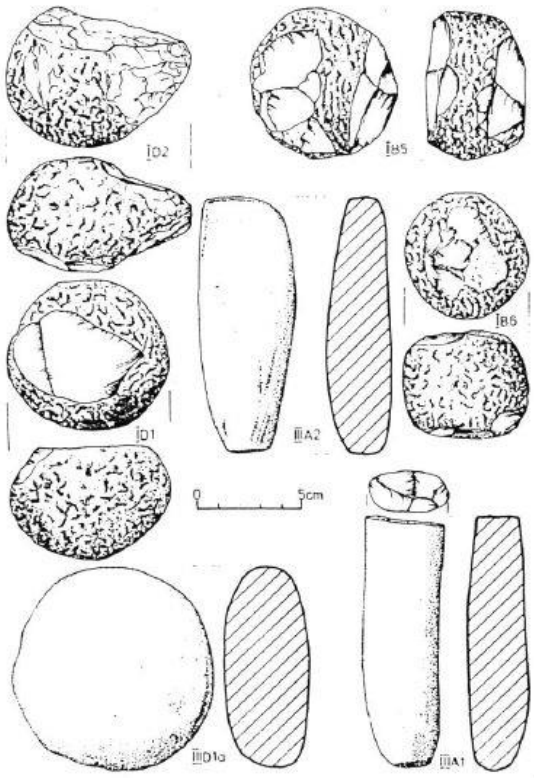
Resim 192: Nemrik 9, House 4 kamu yapısı (Arşiv)

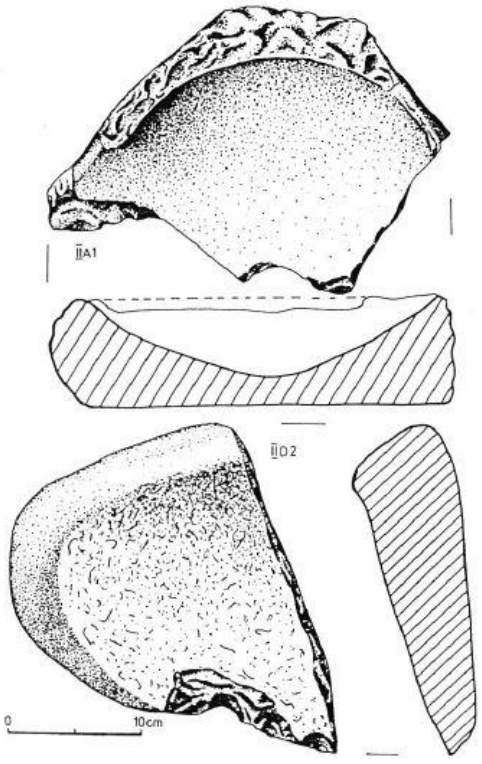
Resim 193: Nemrik 9, 4. tabaka House 1 kamu yapısı (Kozlowski ve Kempisty, 1990: fig. 5)

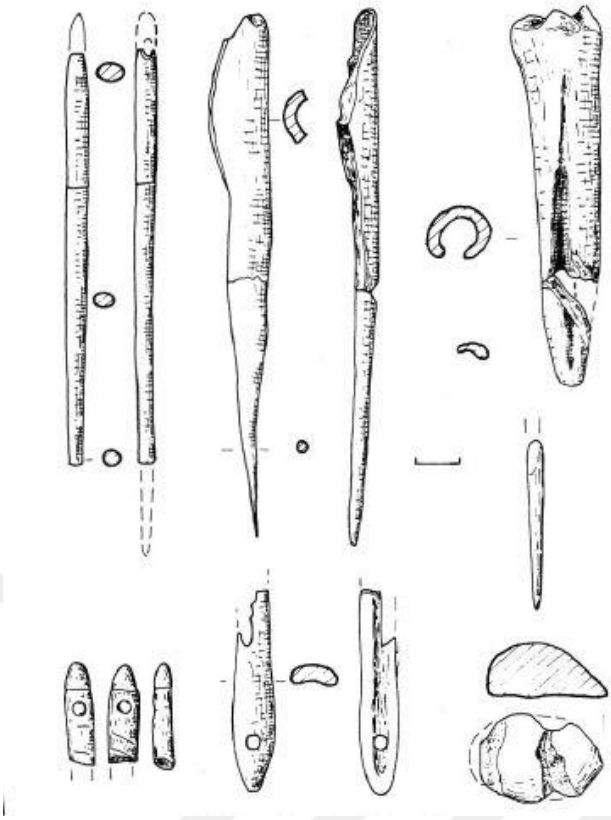
Resim 194: Nemrik 9, 5. tabaka, House 2 kamu yapısı (Kozlowski ve Kempisty, 1990: fig. 6)

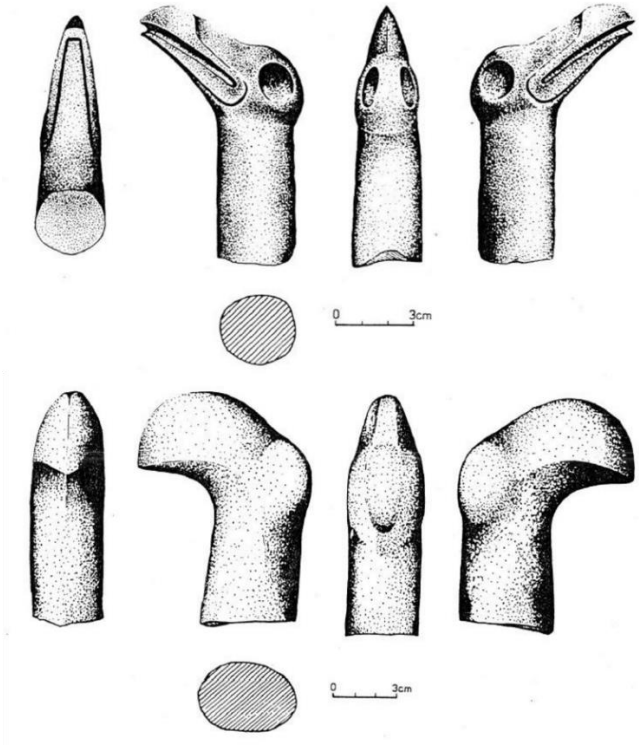
Resim 195: Nemrik 9, taş buluntuları (Kozlowski, 1989: fig. 4)

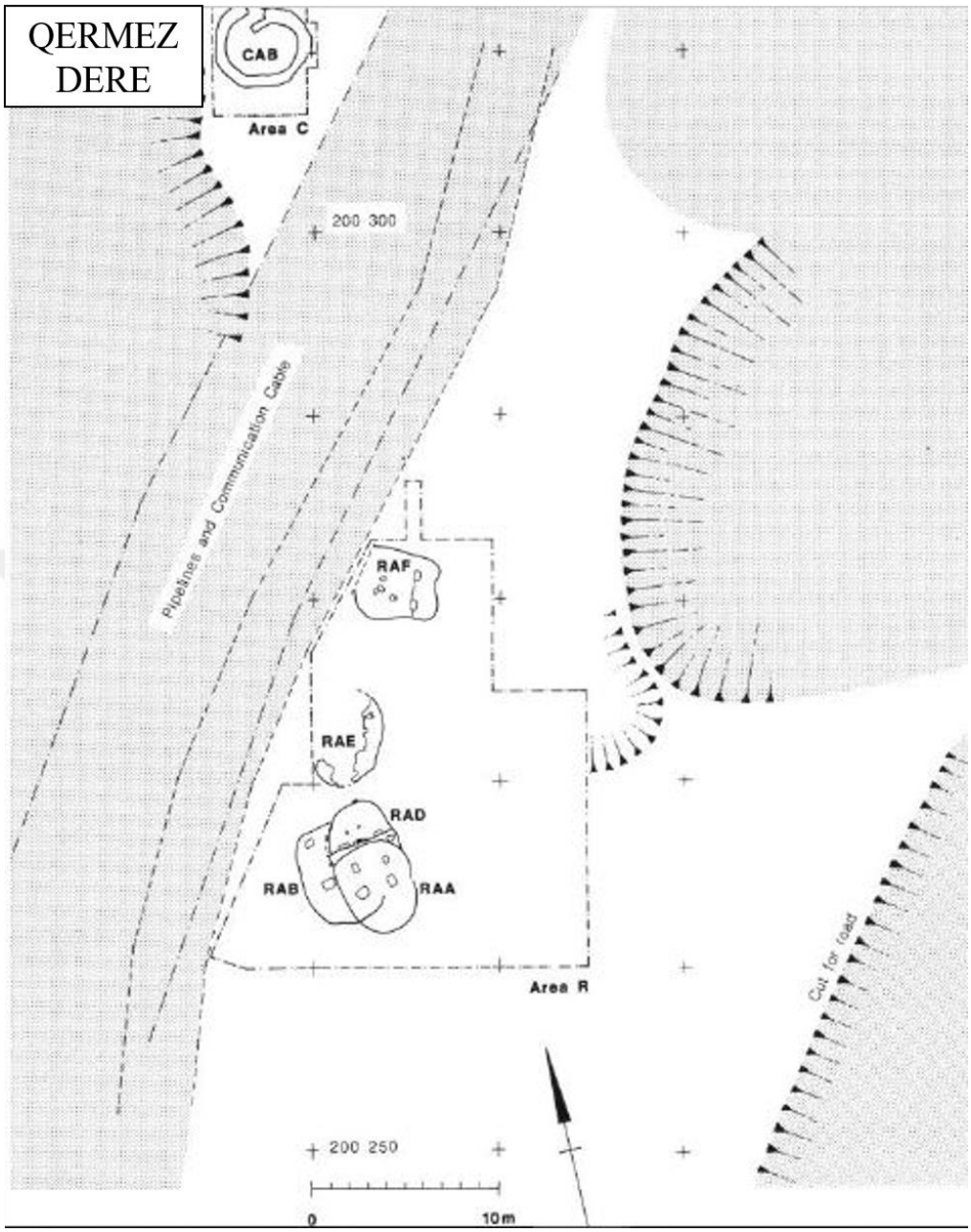
Resim 196: Nemrik 9, öğütme taşları (Kozlowski, 1989: fig. 5)

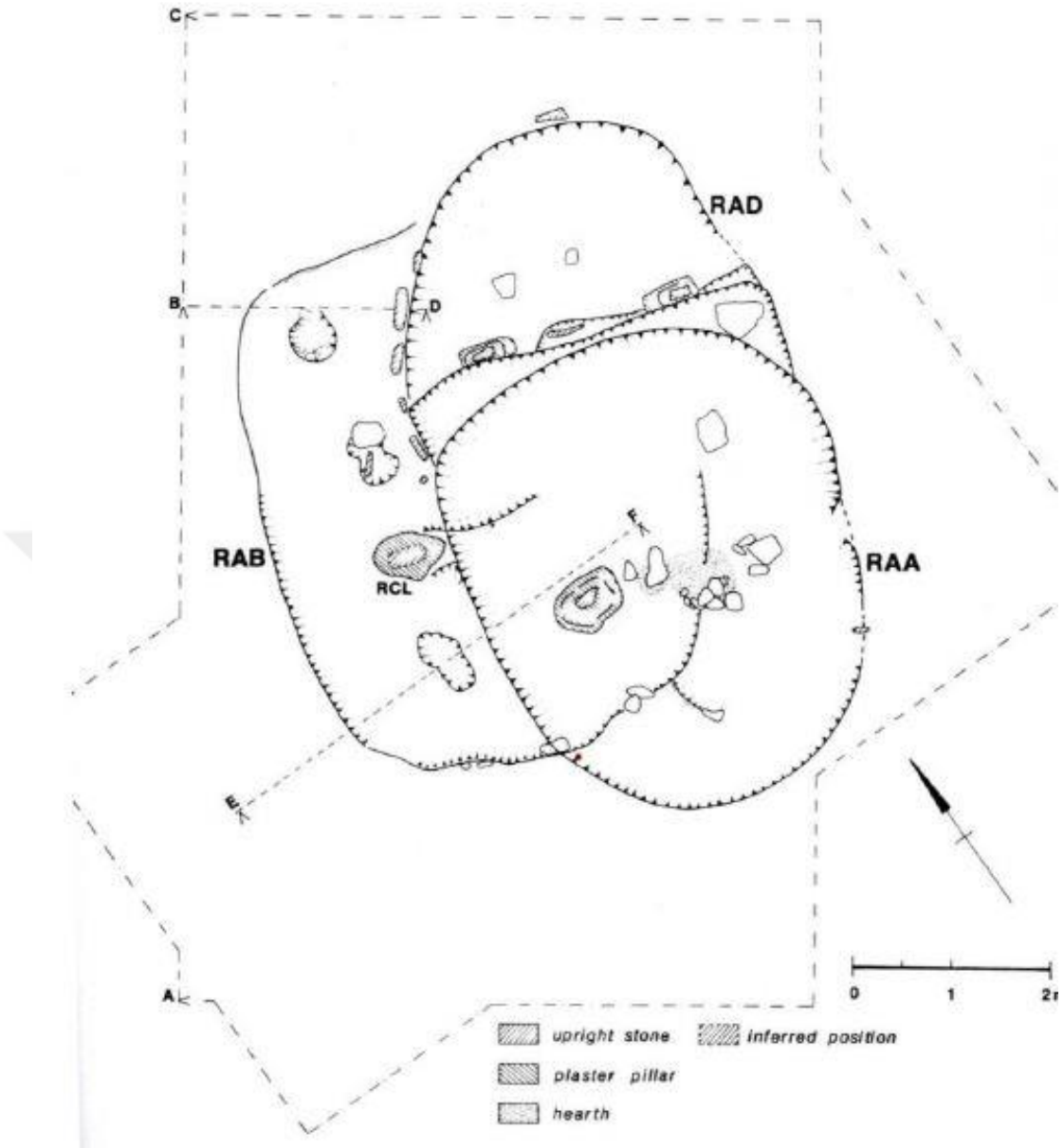
Resim 197: Nemrik 9, kemik alet buluntuları (Kozlowski, 1989: fig. 6)

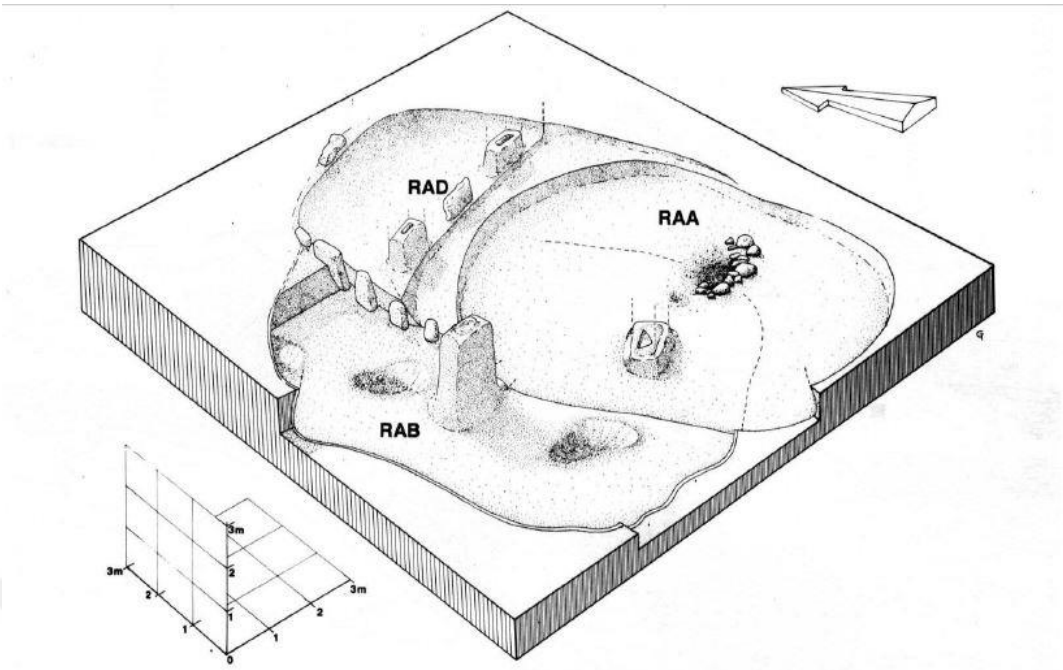
Resim 198: Nemrik 9, hayvan başlı taş objeleri, bastonlar (Kozlowski, 1989: fig. 8-9)

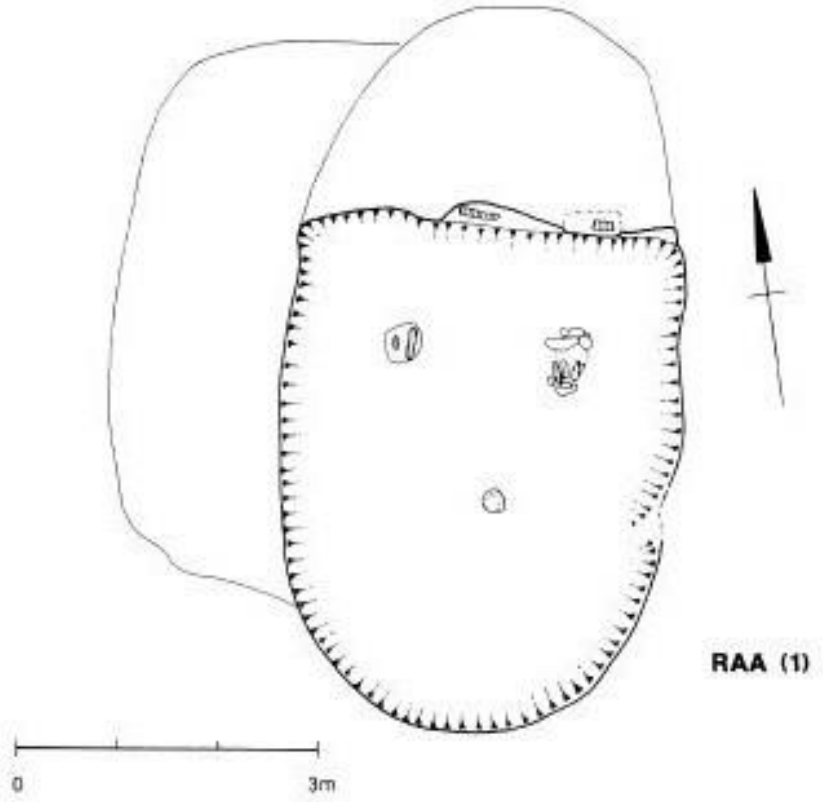
Resim 199: Qermez Dere kazı alanları, anıtsal kamu yapıları ve topografya (Watkins, 1992: fig. 1)

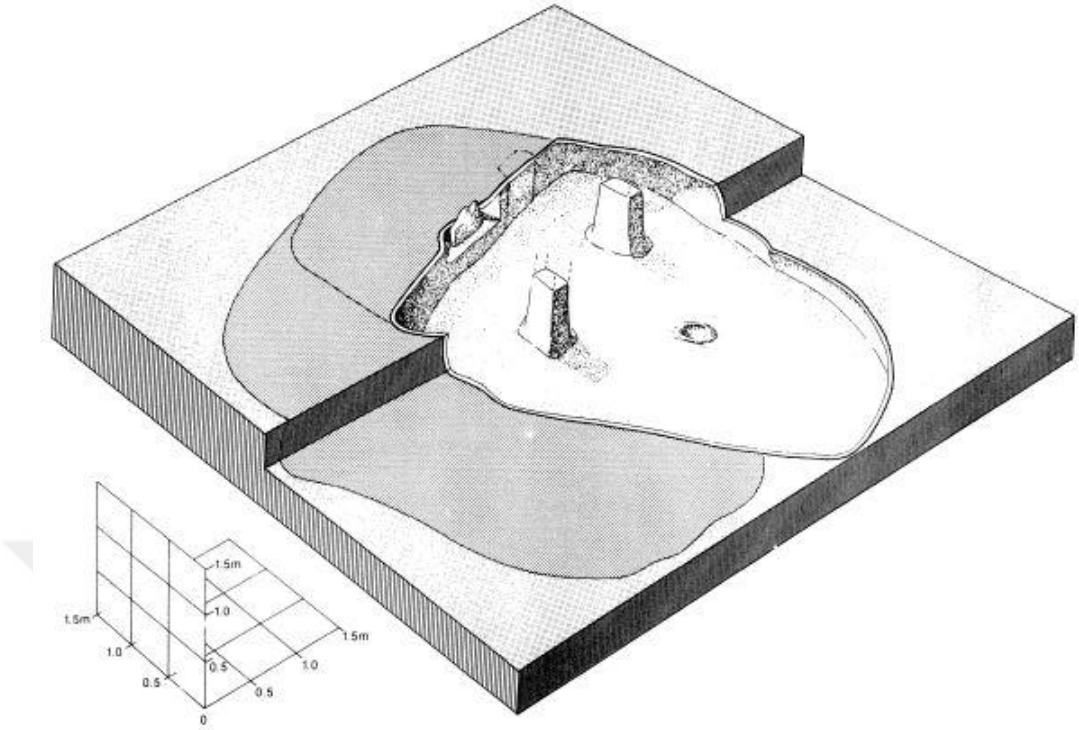
Resim 200: Qermez Dere ÇÇNA Anıtsal kamu yapıları, RAA, RAB ve RAD (Watkins, 1995: fig. 5)

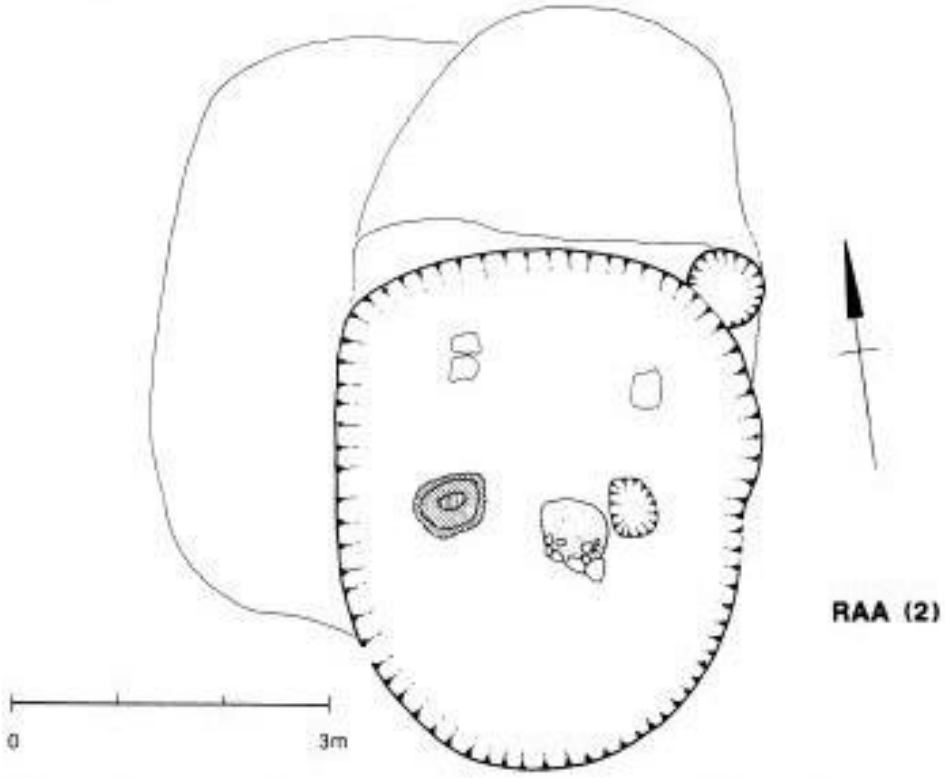
Resim 201: Qermez Dere ÇÇNA Anıtsal kamu yapıları, RAA, RAB ve RAD (Watkins, 1991)

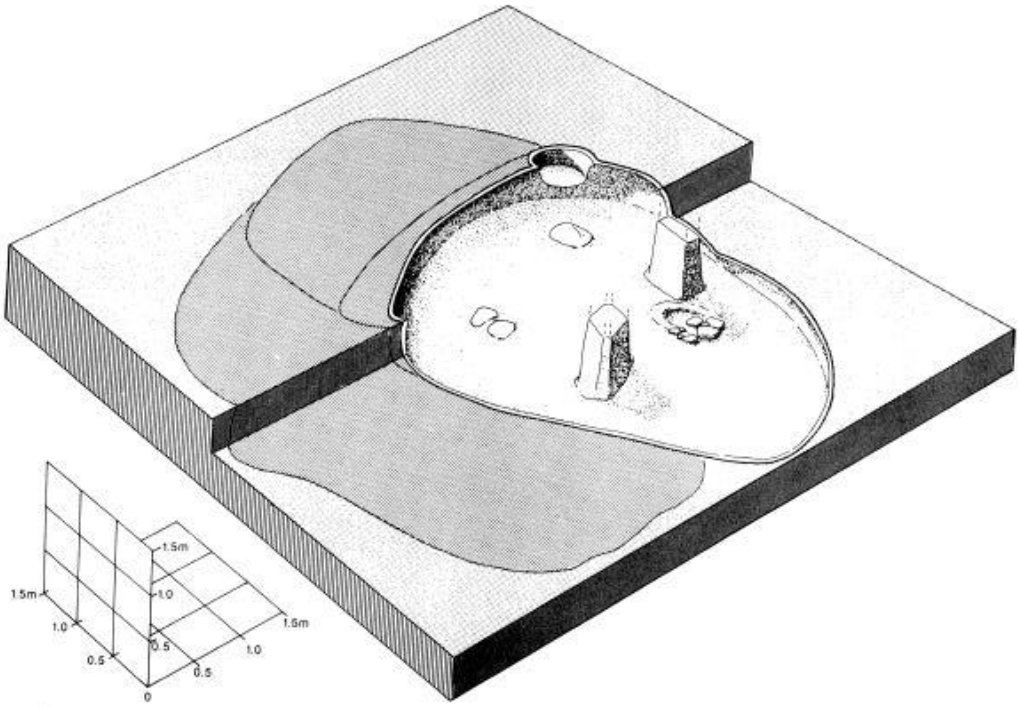
Resim 202: Qermez Dere, RAA Kamu yapısı I. Evre (Watkins vd., 1995: Fig. 2.8)

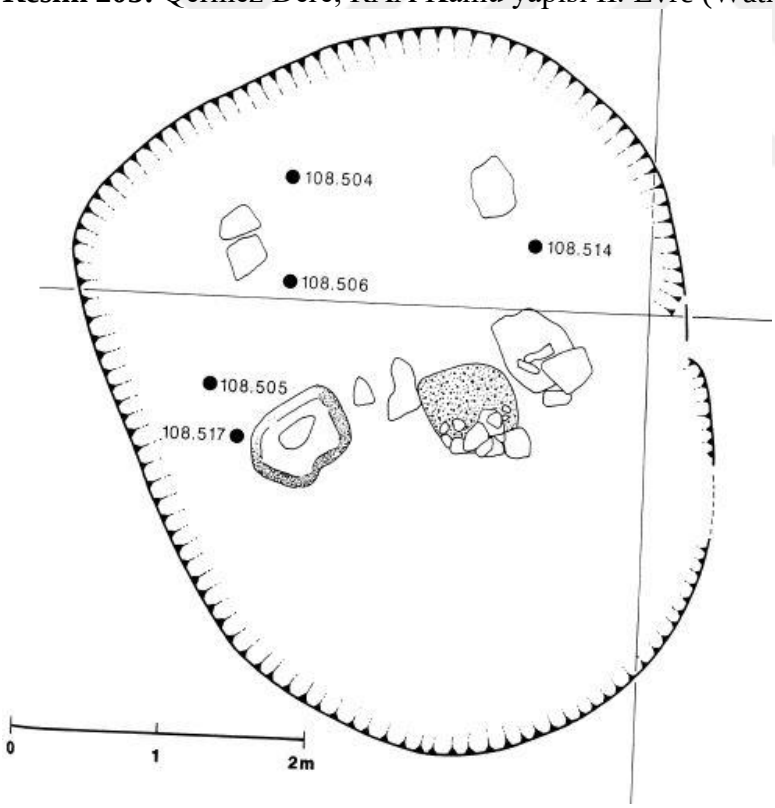
Resim 203: Qermez Dere, RAA Kamu yapısı I. Evre (Watkins vd., 1995: Fig. 2.12)

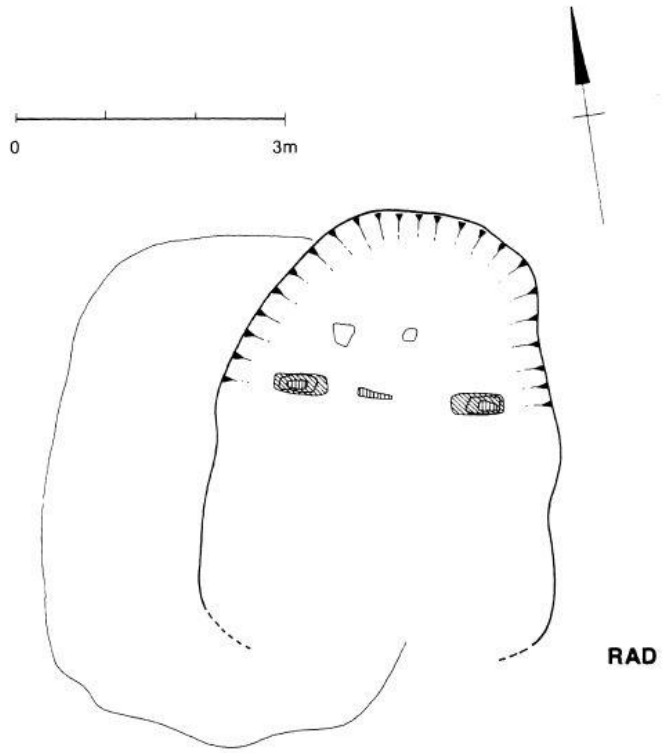
Resim 204: Qermez Dere, RAA Kamu yapısı II. Evre (Watkins vd., 1995: Fig. 2.9)

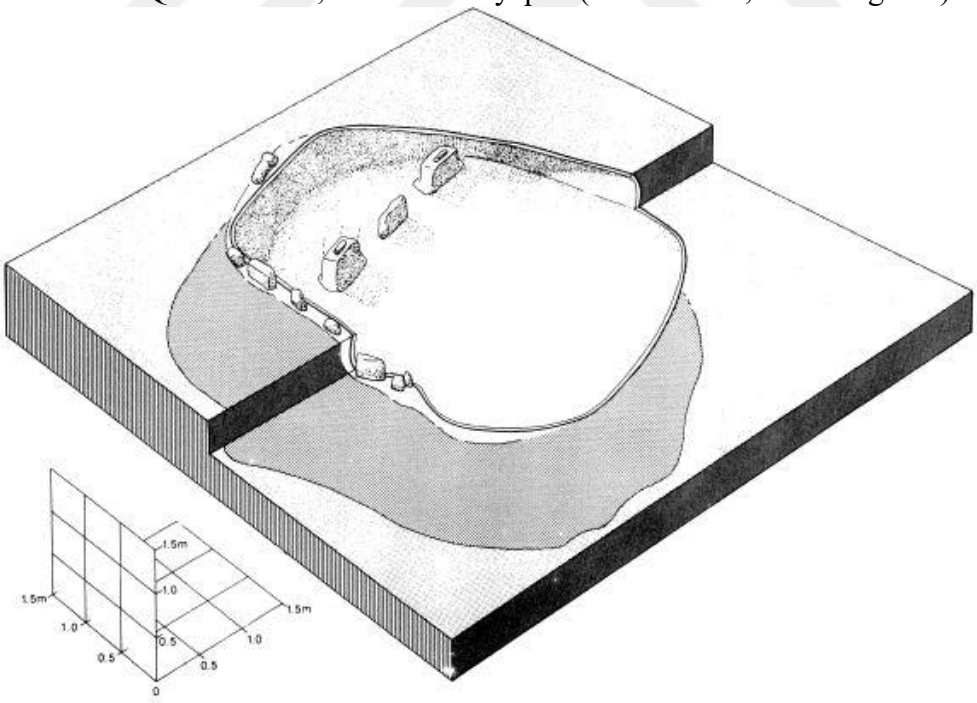
Resim 205: Qermez Dere, RAA Kamu yapısı II. Evre (Watkins vd., 1995: Fig. 2.13)

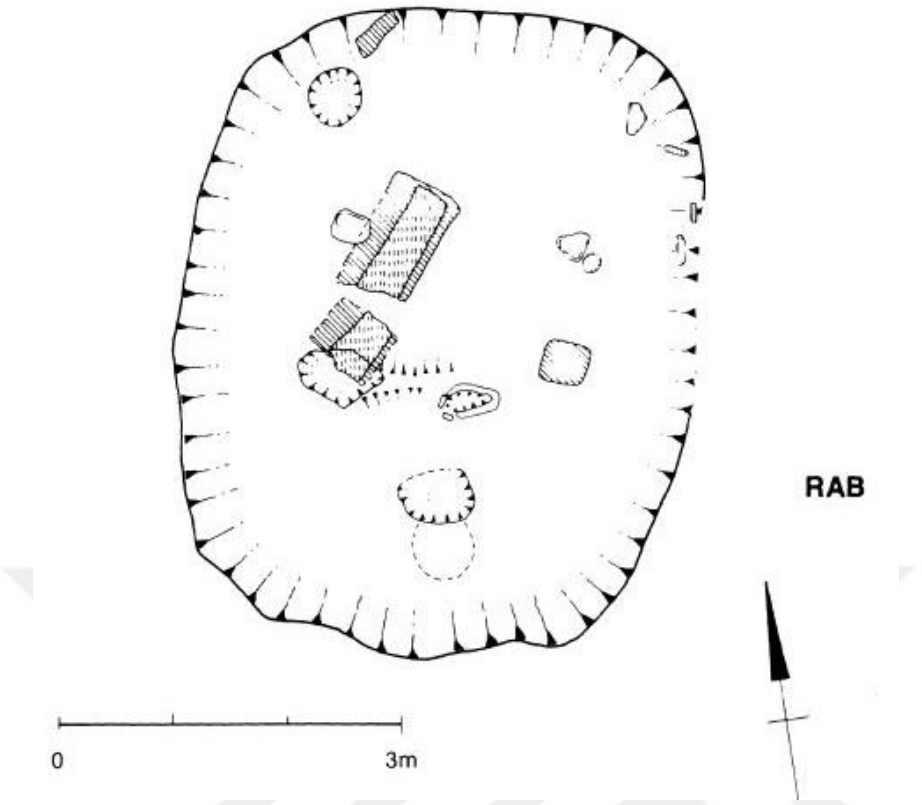
Resim 206: Qermez Dere, RAA Kamu yapısı son evre (Watkins vd., 1995: Fig. 2.14)

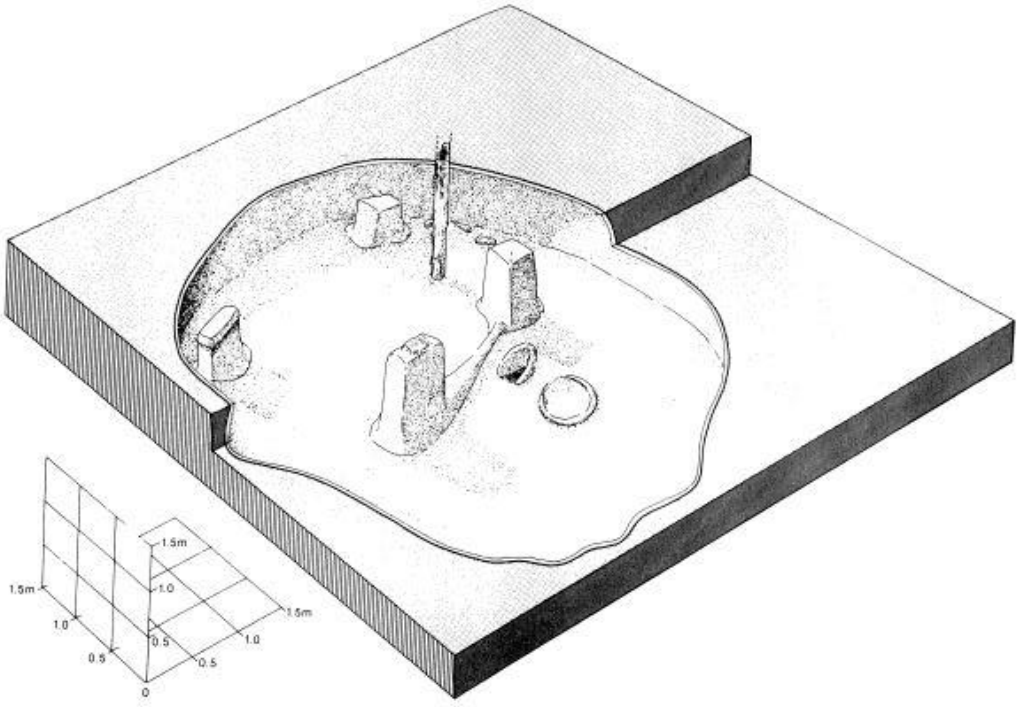
Resim 207: Qermez Dere, RAD Kamu yapısı (Watkins vd., 1995: Fig. 2.7)

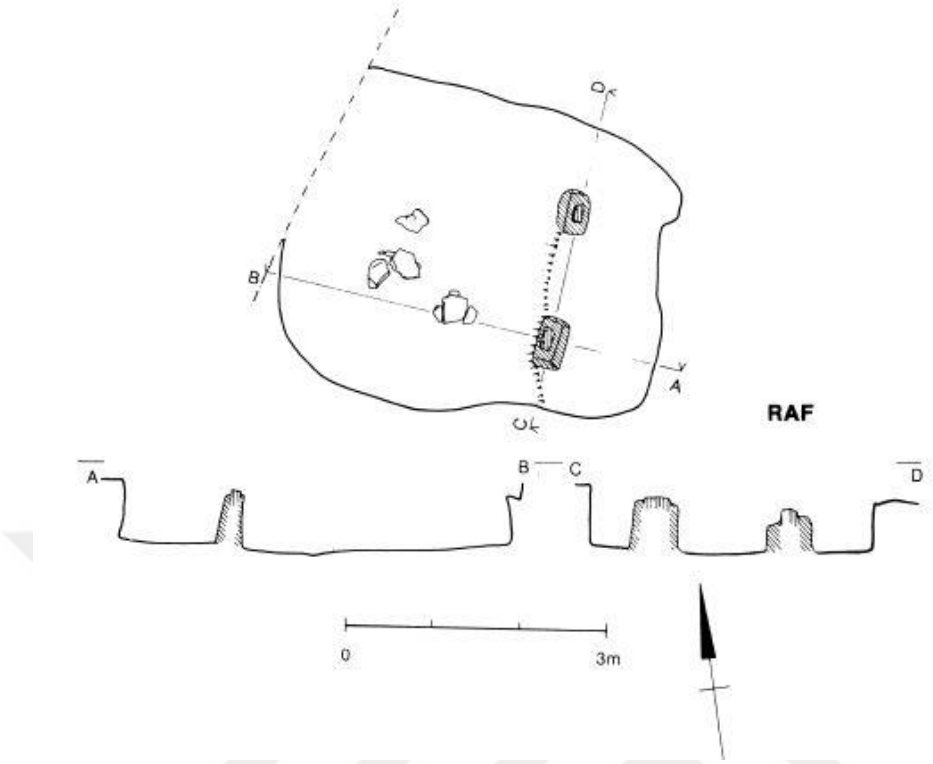
Resim 208: Qermez Dere, RAD Kamu yapısı (Watkins vd., 1995: Fig. 2.11)

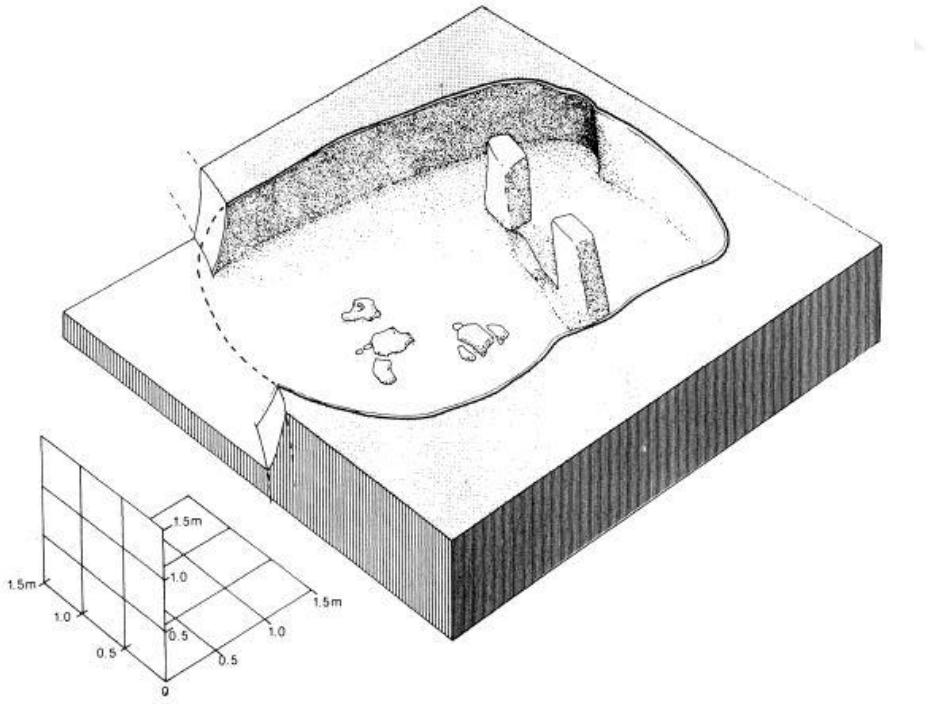
Resim 209: Qermez Dere, RAB Kamu yapısı (Watkins vd., 1995: Fig. 2.6)

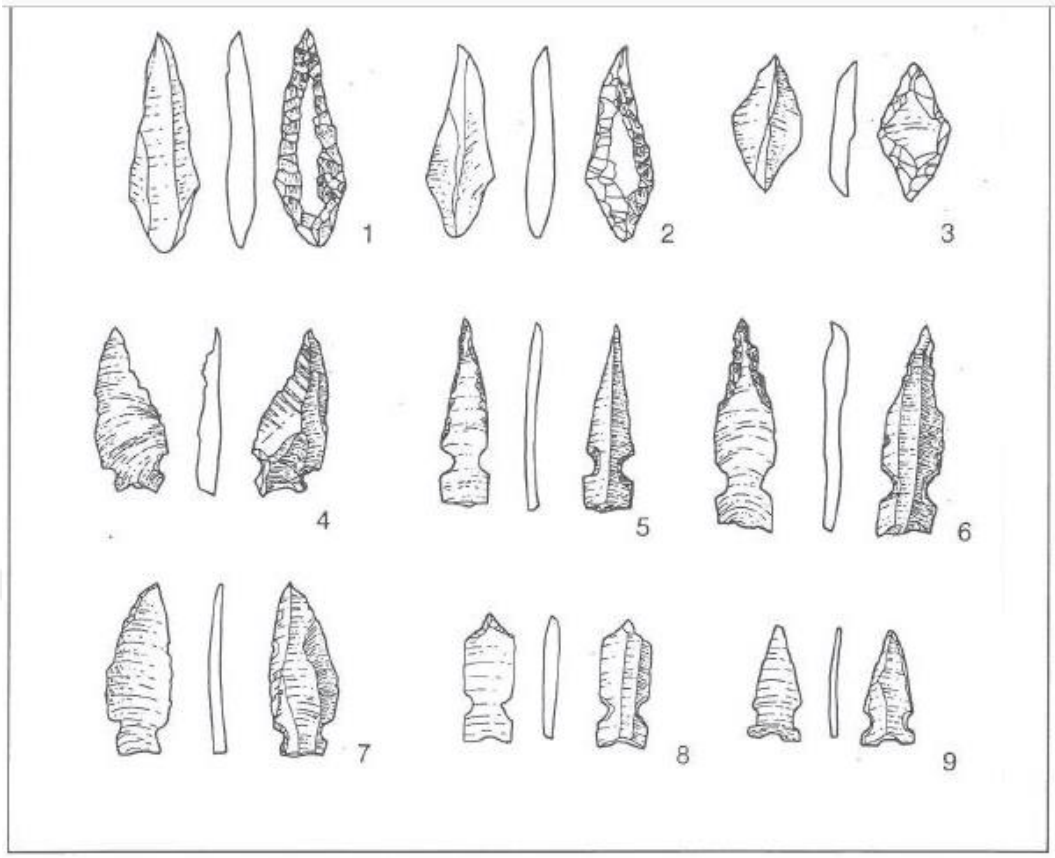
Resim 210: Qermez Dere, RAB Kamu yapısı (Watkins vd., 1995: Fig. 2.10)

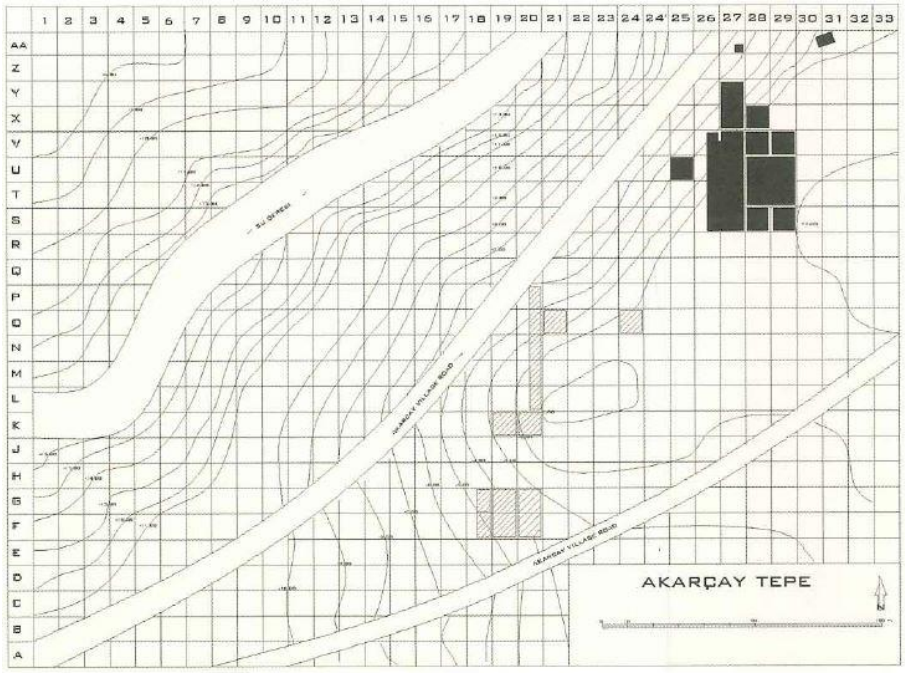
Resim 211: Qermez Dere, RAF Kamu Yapısı (Watkins vd., 1995: Fig. 2.3)

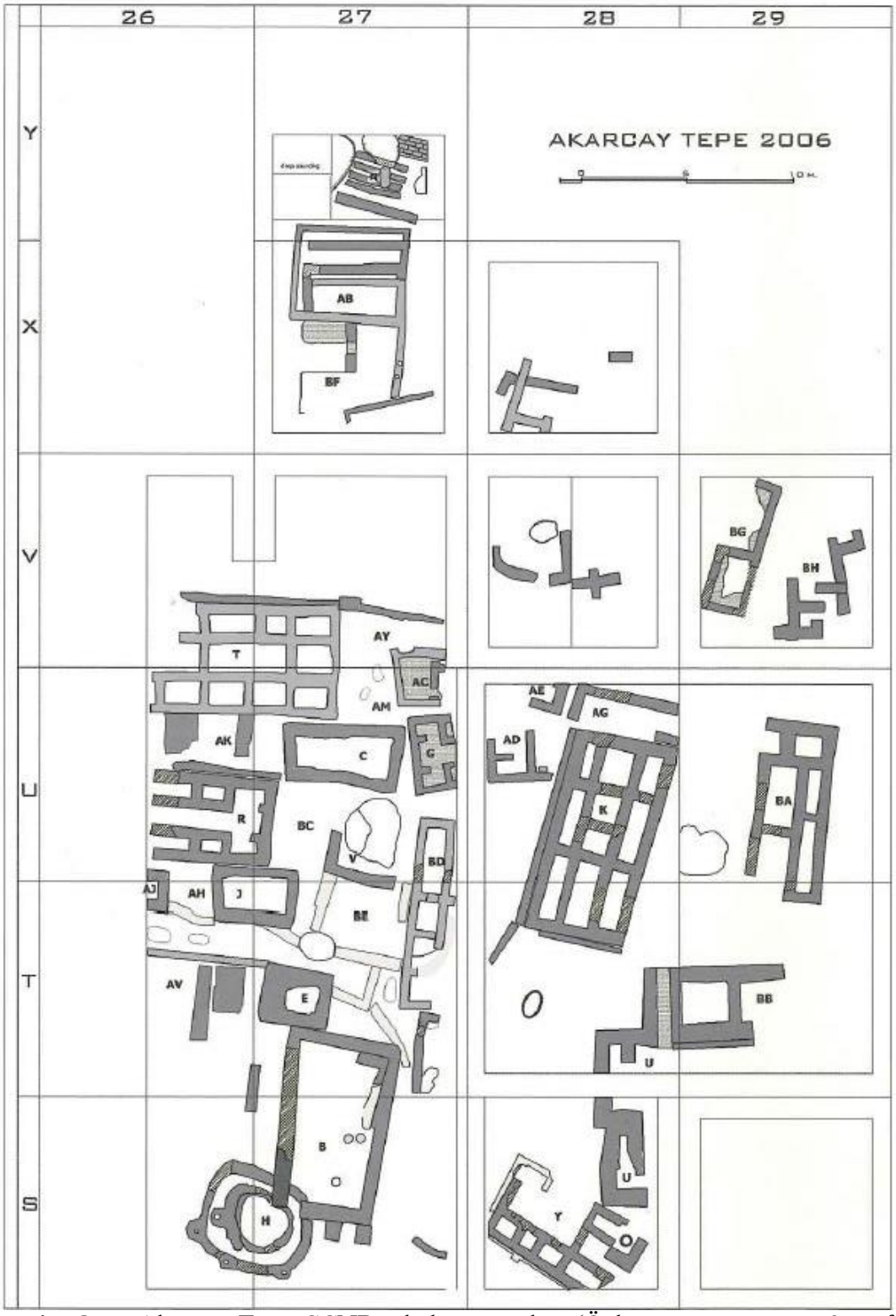
Resim 212: Qermez Dere, RAF Kamu Yapısı (Watkins vd., 1995: Fig. 2.4)

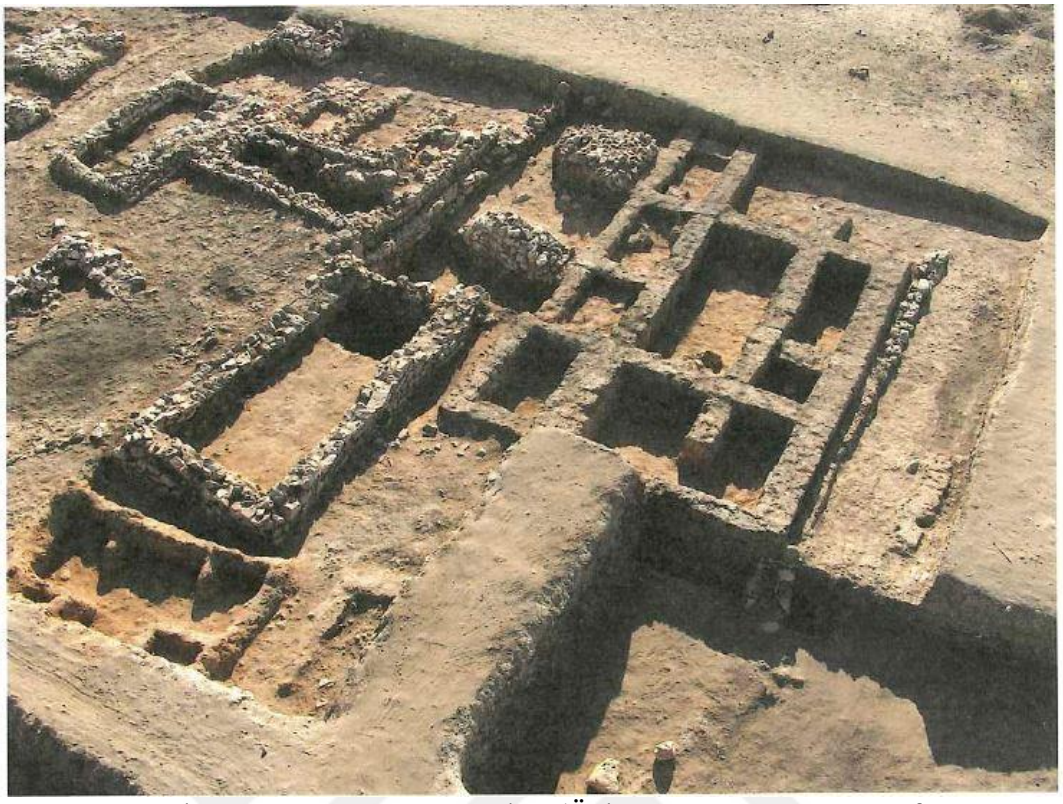
Resim 213: Qermez Dere ok ucu buluntuları, 1-3: Nemrik Tipi, 4-9: Khiam Tipi (Watkins vd., 1991: abb. 9)

Resim 214: Akarçay Tepe yerleşim ve çalışma alanları (Özbaşaran ve Duru, 2012: fig. 2)

Resim 215: Akarçay Tepe ÇÇNB tabakası yapıları (Özbaşaran ve Duru, 2012: fig. 10)

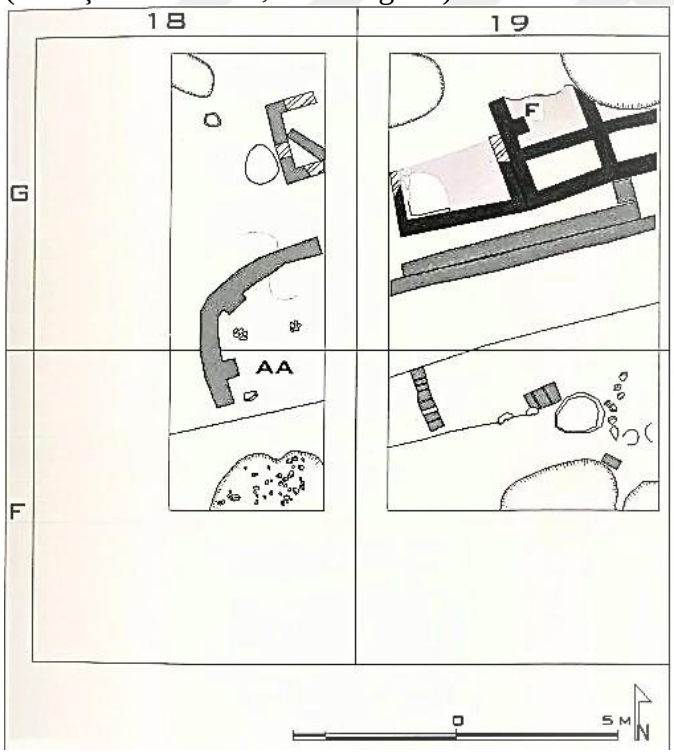
Resim 216: Akarçay Tepe, ÇÇNB yapıları (Özbaşaran ve Duru, 2012: fig. 11)

Resim 217: Akarçay Tepe, ÇÇN'den ÇN'ye geçiş evresi yapısı, BA binası (Özbaşaran ve Duru, 2012: fig. 19)

Resim 218: Akarçay Tepe, ÇÇN'den ÇN'ye geçiş evresi yapısı, BB binası (Özbaşaran ve Duru, 2012: fig. 20)

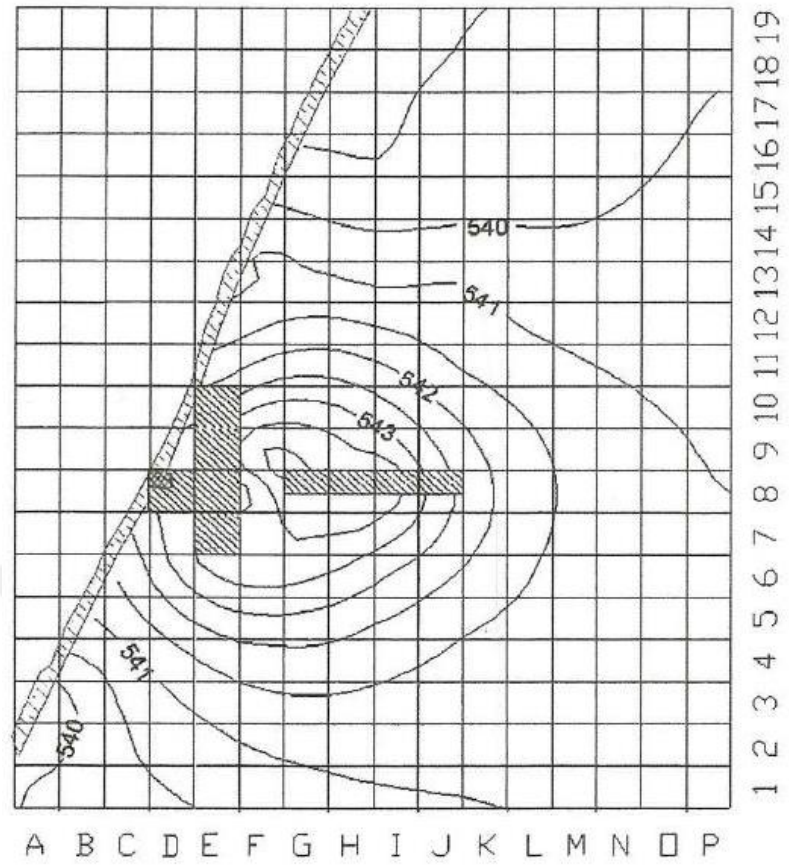
Resim 219: Akarçay Tepe ÇN "Çanak-Çömlekli Neolitik Çağ" tabakası mimari öğeleri (Özbaşaran ve Duru, 2012: fig. 21)

Resim 220: Akarçay Tepe ÇN "Çanak-Çömlekli Neolitik Çağ" tabakası F yapısı (Özbaşaran ve Duru, 2012: fig. 23)

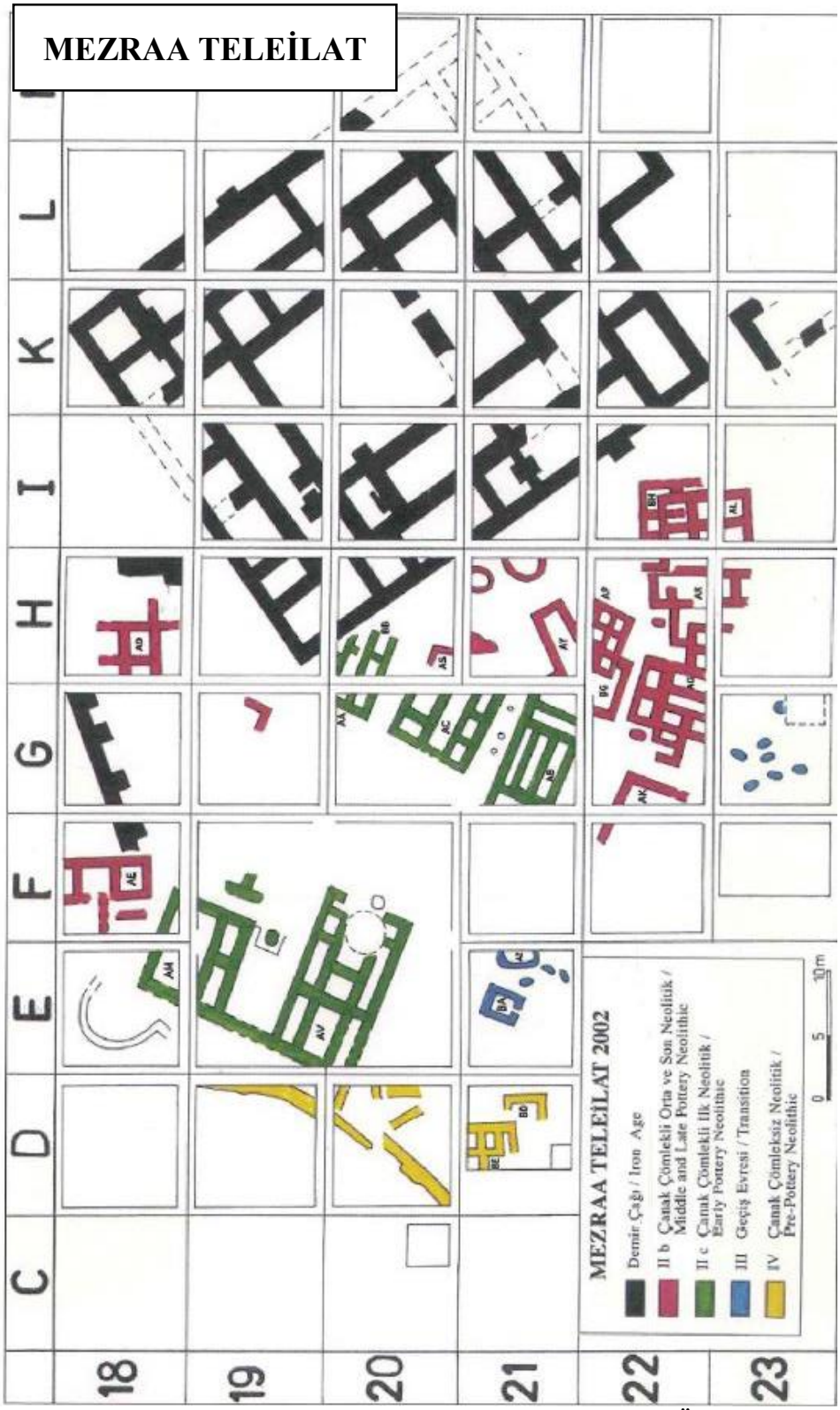
Resim 221: Akarçay Tepe ÇN "Çanak-Çömlekli Neolitik Çağ" tabakası mimari öğeleri (Özbaşaran ve Duru, 2012: fig. 23)

Resim 222: Hakemi Use, çalışma alanları ve topografyası (Tekin, 2012: Fig. 2)

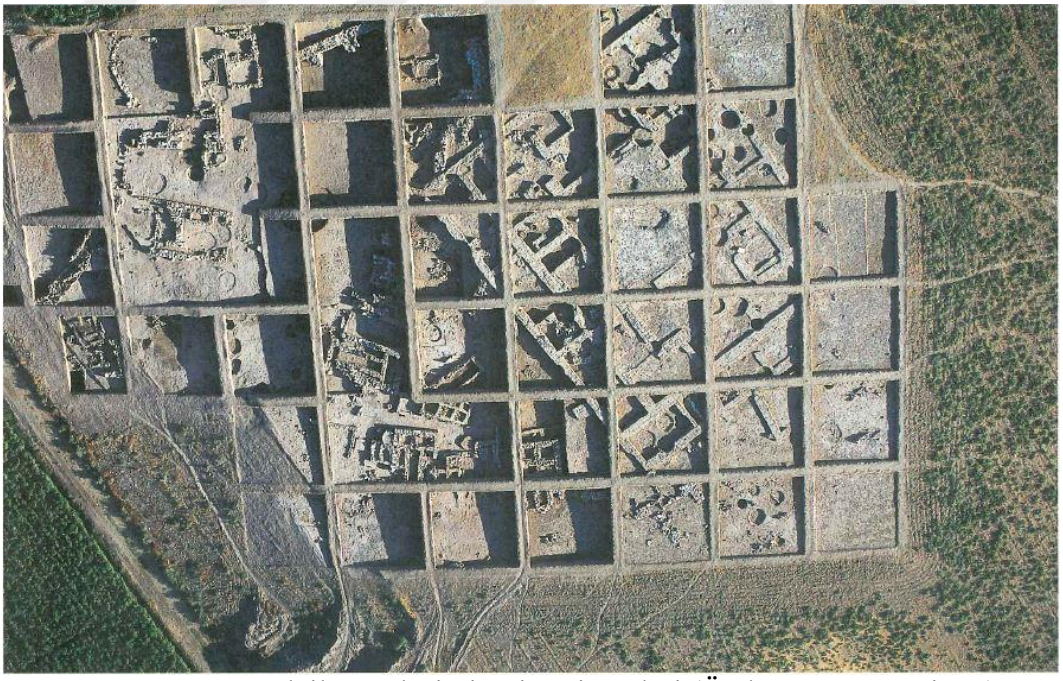
Resim 223: Hakemi Use, mimari ve tabakalanma (Tekin, 2012: Fig. 3)

Resim 224: Mezra Teleilat, mimari öğeler ve tabakalanma (Özdoğan, 2012: Fig. 3)

Resim 225: Mezra Teleilat yerleşimi (Özdoğan, 2012, Fig. 1)

Resim 226: Mezra Teleilat yerleşimi, mimari öğeleri (Özdoğan, 2012, Fig. 2)

Resim 227: Mezraa Teleilat ÇÇNB Yapısı (Özdoğan, 2012: fig. 5)

Resim 228: Mezraa Teleilat ÇÇN-ÇN geçiş evresi yapısı (Özdoğan, 2012: fig. 13)

Resim 229: Mezraa Teleilat Çanak-Çömlekli Neolitik (Hassuna) yapısı (Özdoğan, 2012: fig. 28)

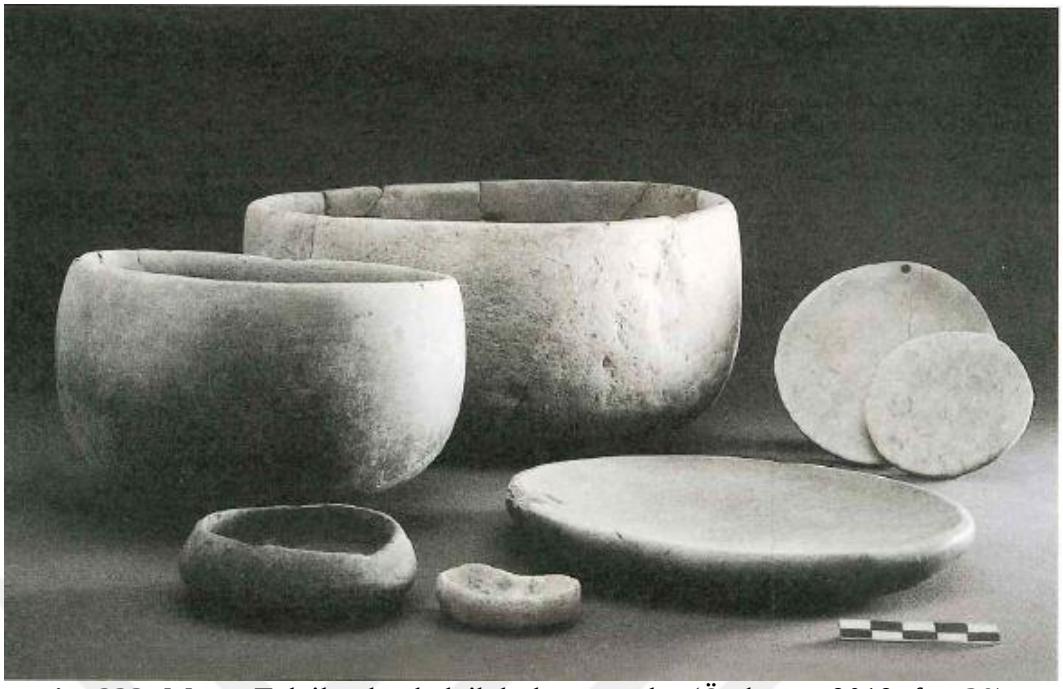
Resim 230: Mezra Teleilat, Çanak-Çömlekli Neolitik, Hassuna tabakası hücreli yapıları (Özdoğan, 2012: Fig. 39)

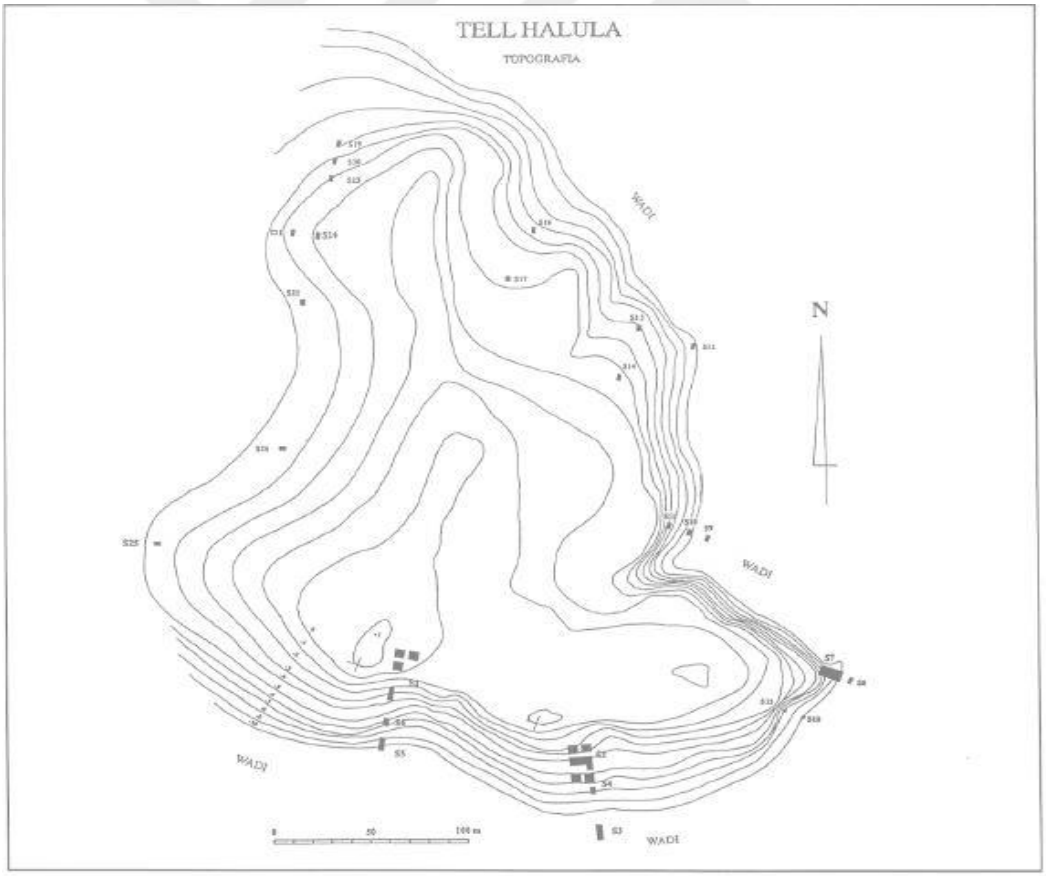
Resim 231: Mezra Teleilat, Çanak-Çömlekli Neolitik, Hassuna tabakası hücreli yapıları (Özdoğan, 2012: Fig. 41)

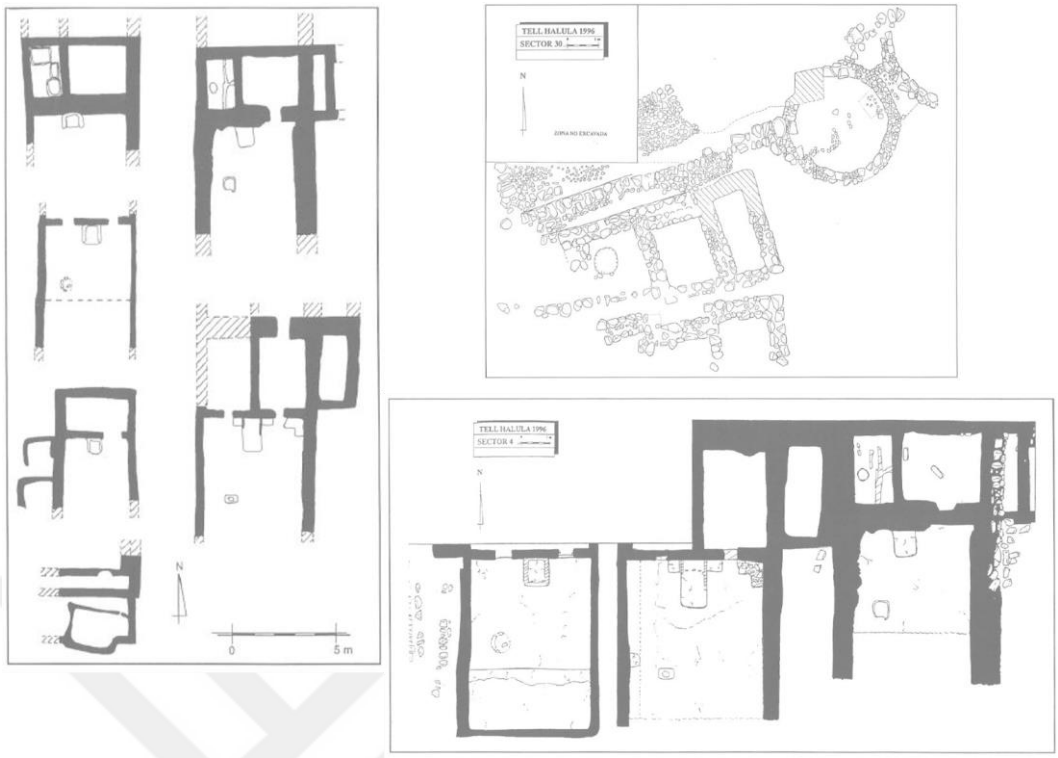
Resim 232: Mezra Teleilat, heykelcik buluntu grubu (Özdoğan, 2012)

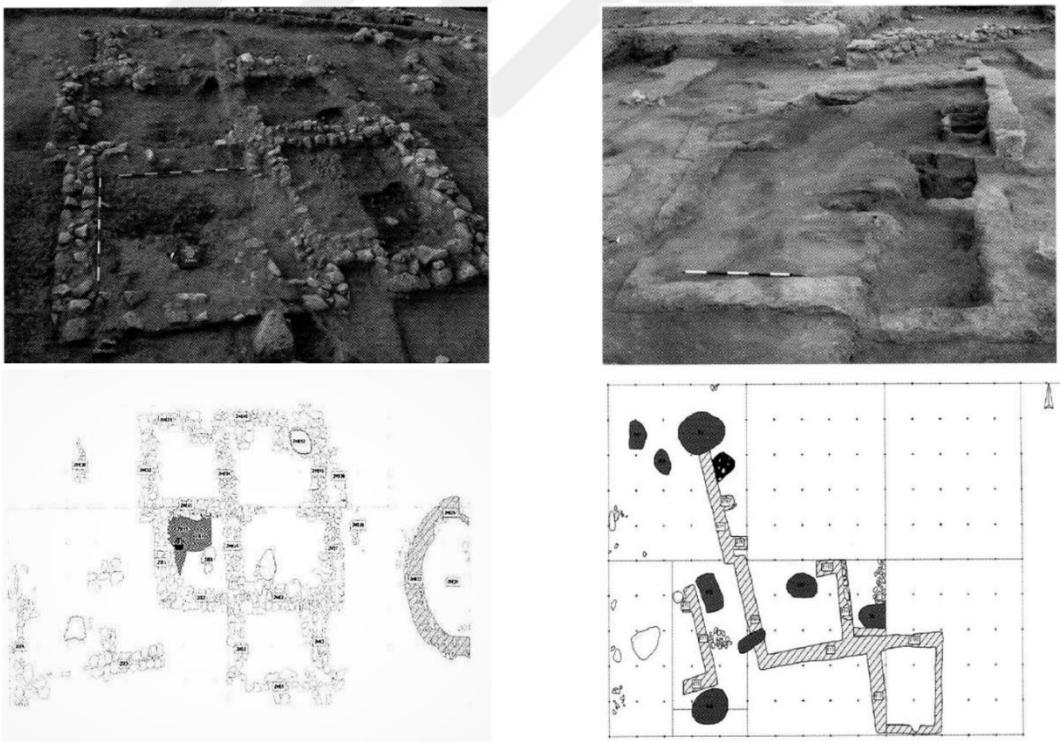
Resim 233: Mezra Teleilat, heykelcik buluntu grubu (Özdoğan, 2012: fig. 30)

Resim 234: Tell Halula yerleşimi çalışma alanları ve topografya (Molist,1998: fig. 1)

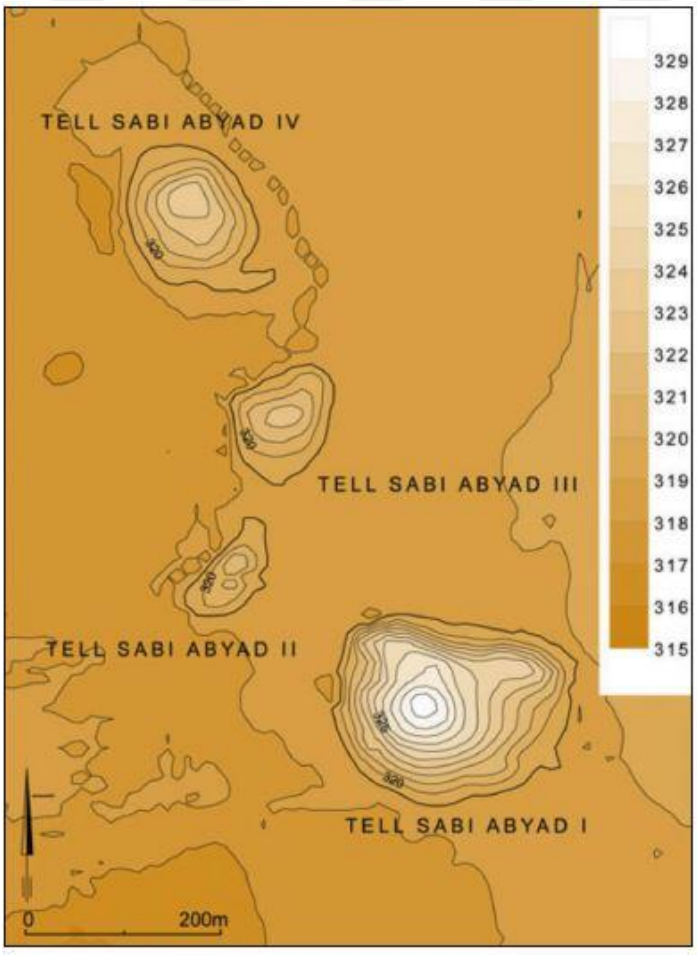
Resim 235: Tell Halula ÇÇNB yapıları (Molist,1998: fig. 3, 8, 10)

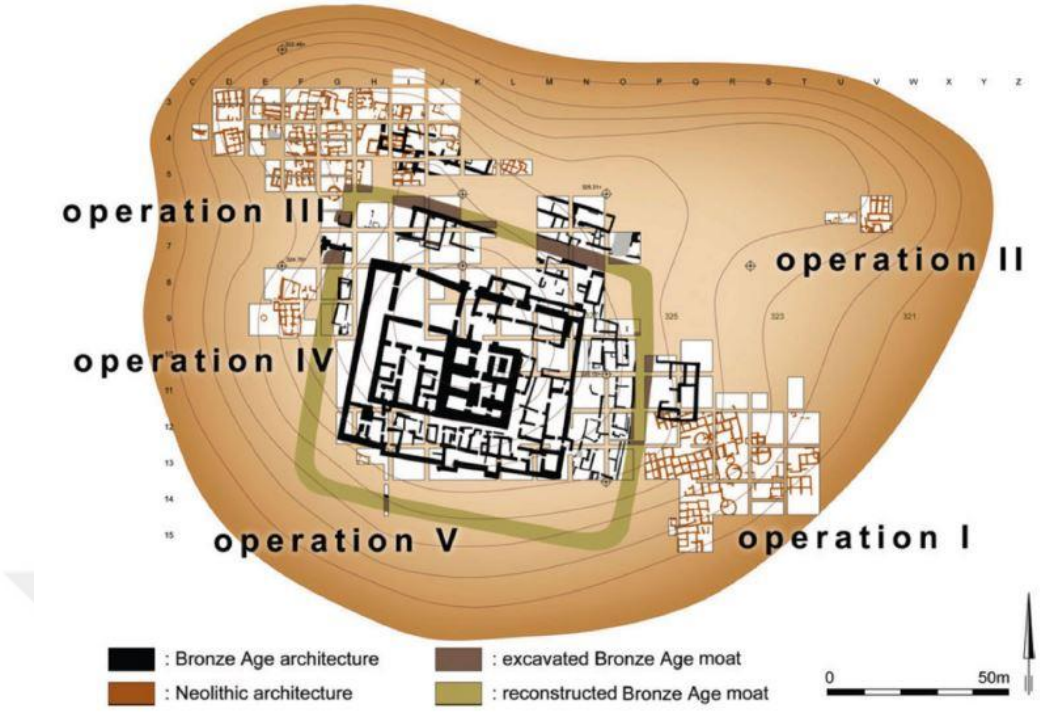
Resim 236: Tell Halula ÇN "Pre/Proto-Halaf yapıları (Molist,2013: fig. 40.2)

Resim 237: Tell Halula ÇN "Erken Halaf" yapıları (Molist,2013: fig. 40.3, 40.5)

Resim 238: Tell Sabi Abyad yerleşimi dört höyükten oluşmaktadır. Nerdeyse hepsinde farklı tabakalar olmasına karşın aynı tabakalarda da birlikte kullanılmaya devam edilmiştir (Akkermans, 2013)

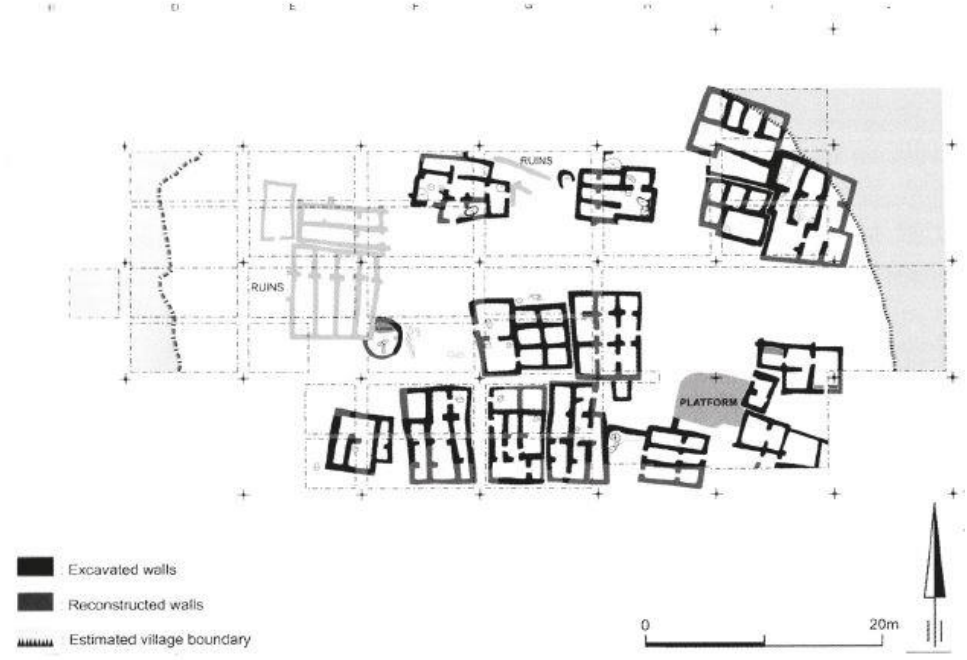
Resim 239: Tell Sabi Abyad I yerleşiminin kazıları, çalışma alanları, Neolitik Çağ tabakaları Operation I, II, III ve IV alanlarında bulunmaktadır (Akkermans, 2013)

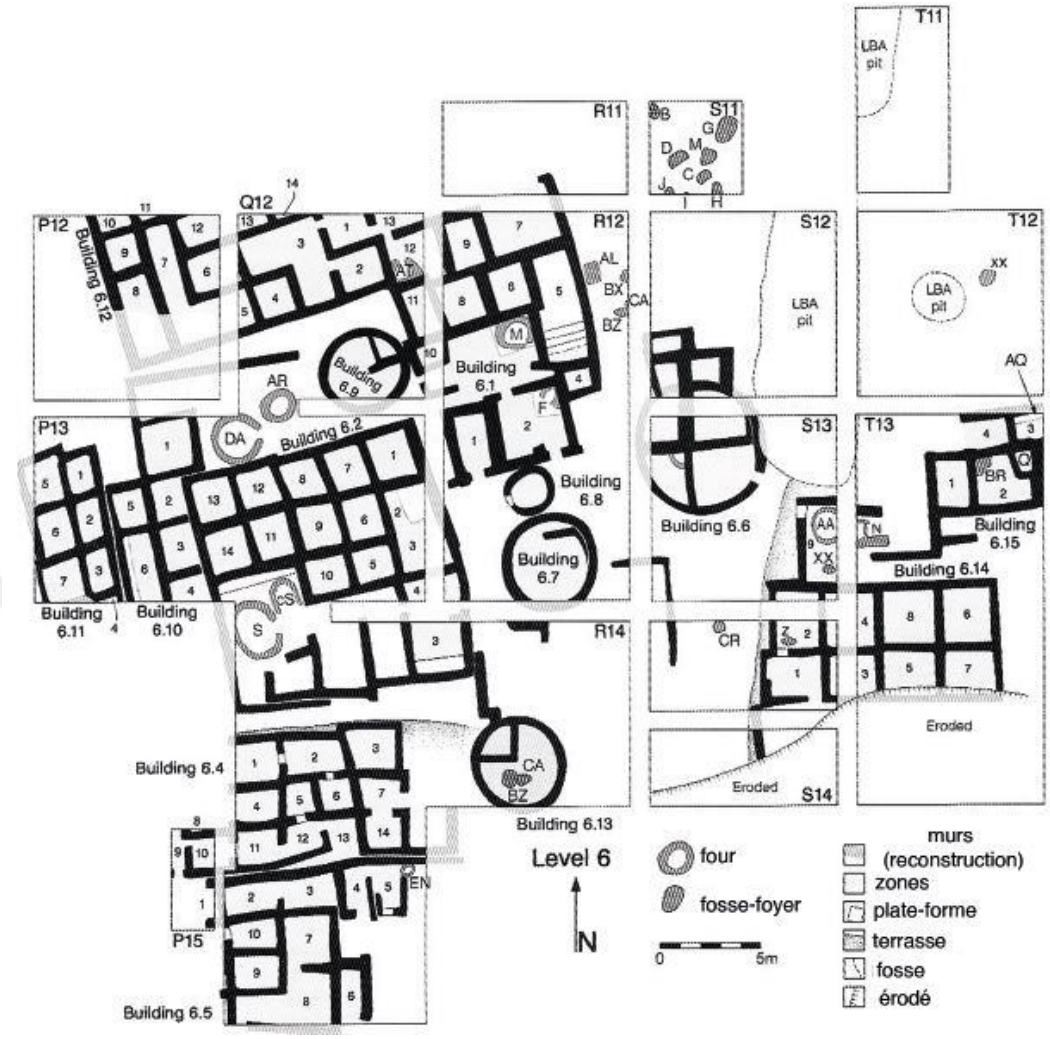
Resim 240: Tell Sabi Abyad, Geç Neolitik Çağ "ÇN" tabakasının canlandırması, dikdörtgen ve tholos yapıları bir arada (Akkermans, 2013)

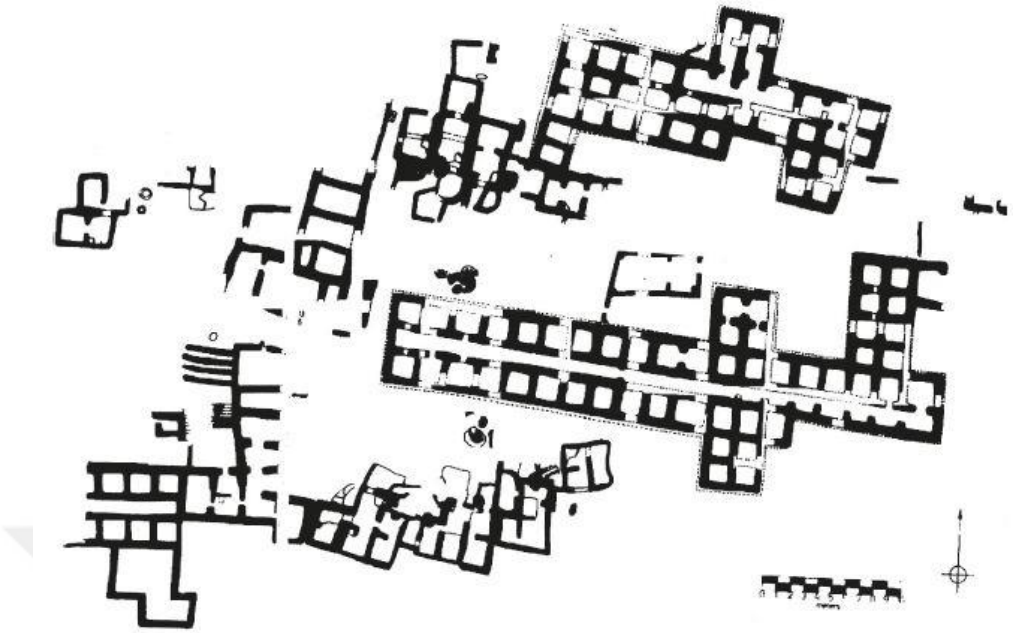
Resim 241: Tell Sabi Abyad, Geç Neolitik Çağ "ÇN" tabakası

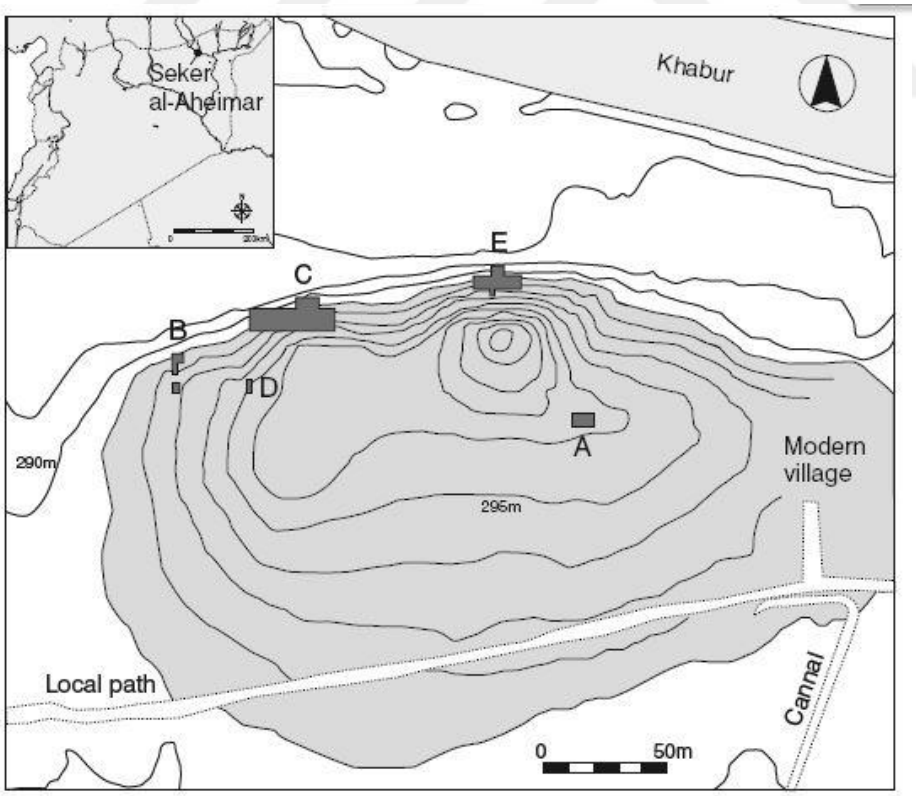
Resim 242: Tell Sabi Abyad Geç Neolitik Çağ tabakası, Operation III/4B alanı (Akkermans, 2013: fig. 4.6)

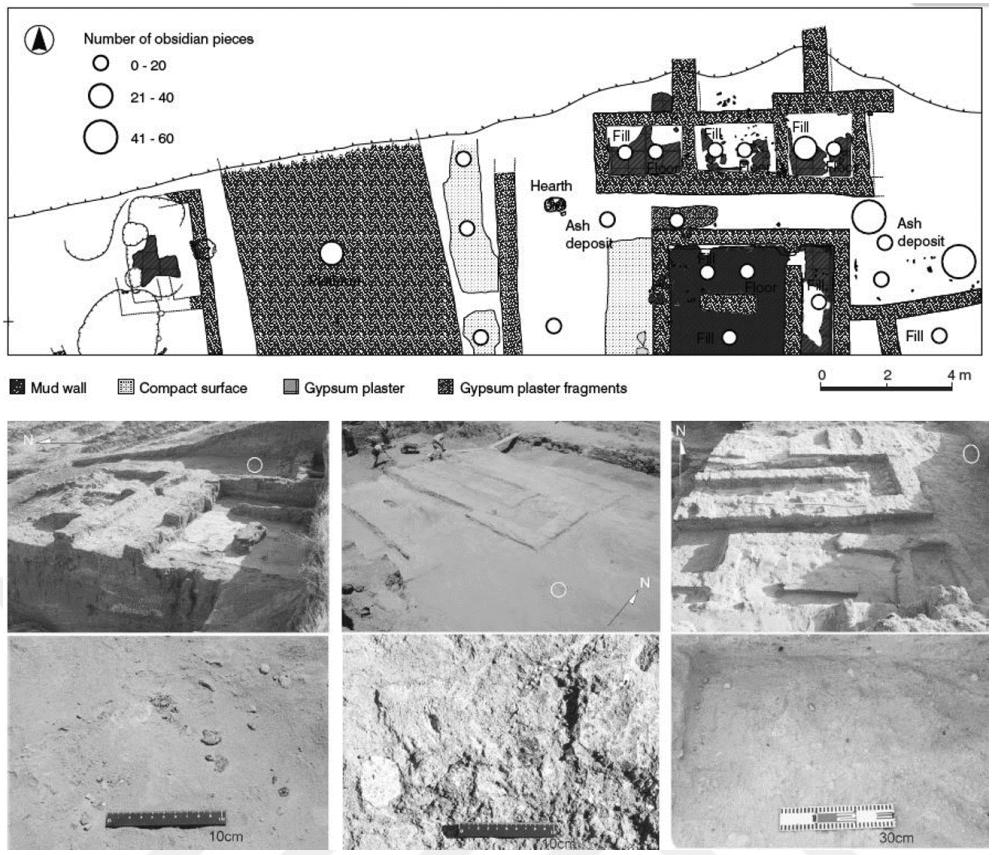
Resim 243: Tell Sabi Abyad Pre/Proto Halaf tabakası (Akkermans vd, 2014: 2.28)

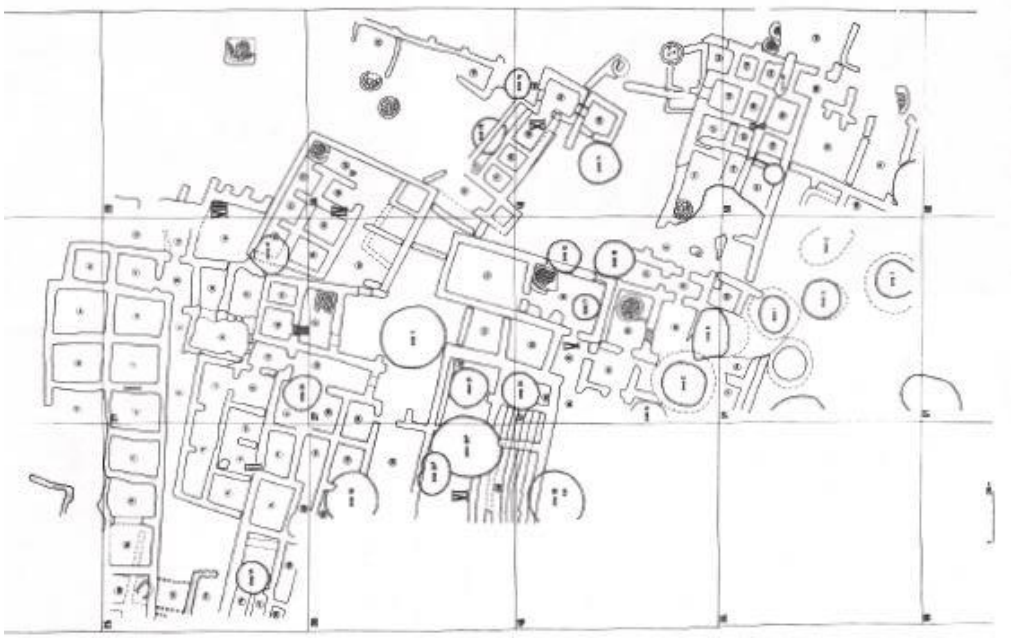
Resim 244: Umm Dabaghiyah Yerleşimi Çanak-Çömlekli Neolitik (erken evreleri) mimari (Huot, 1994: 74)

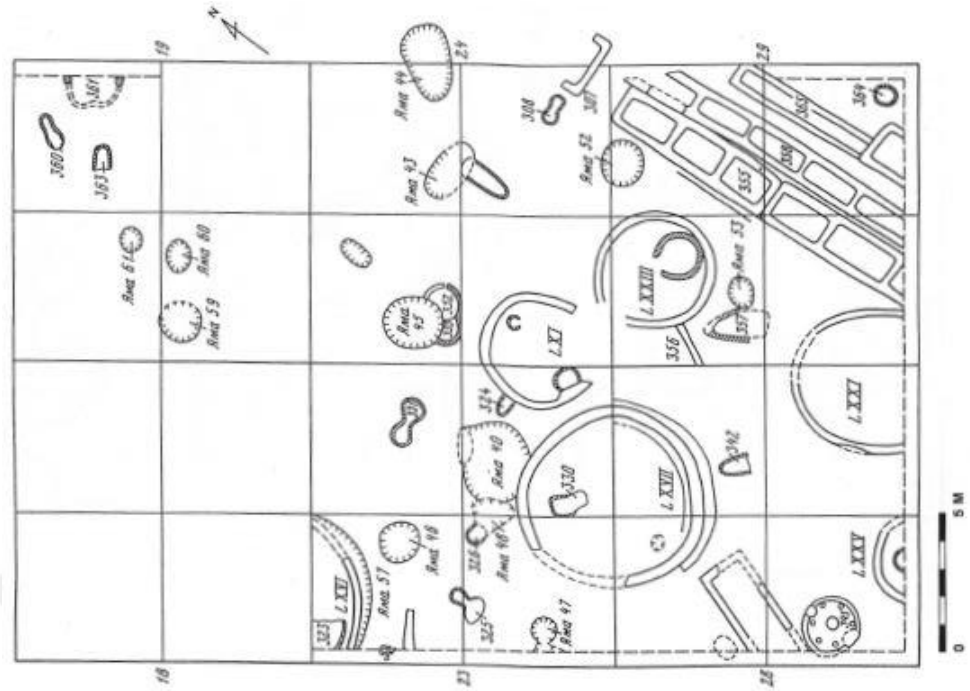
Resim 245: Seker el-Ahmar yerleşimi kazı alanları ve topografyası (Kadowaki vd., 2013: fig. 12.1)

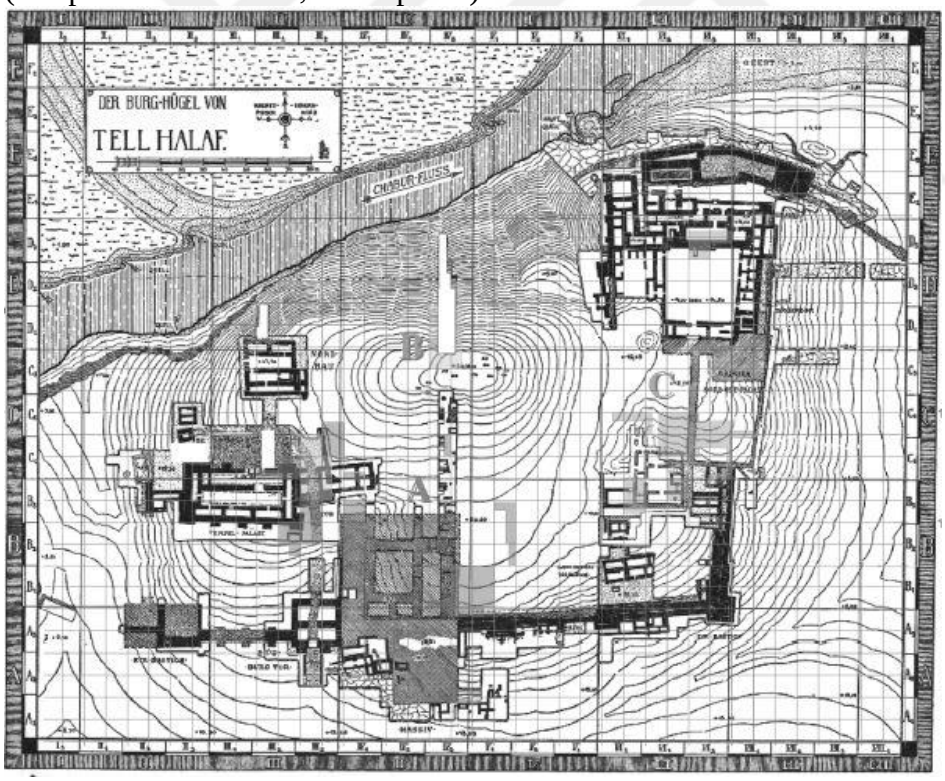
Resim 246: Seker el-Ahmar Geç Neolitik Çağ "ÇN" yapıları (Kadowaki vd., 2013: fig. 12.4-5)

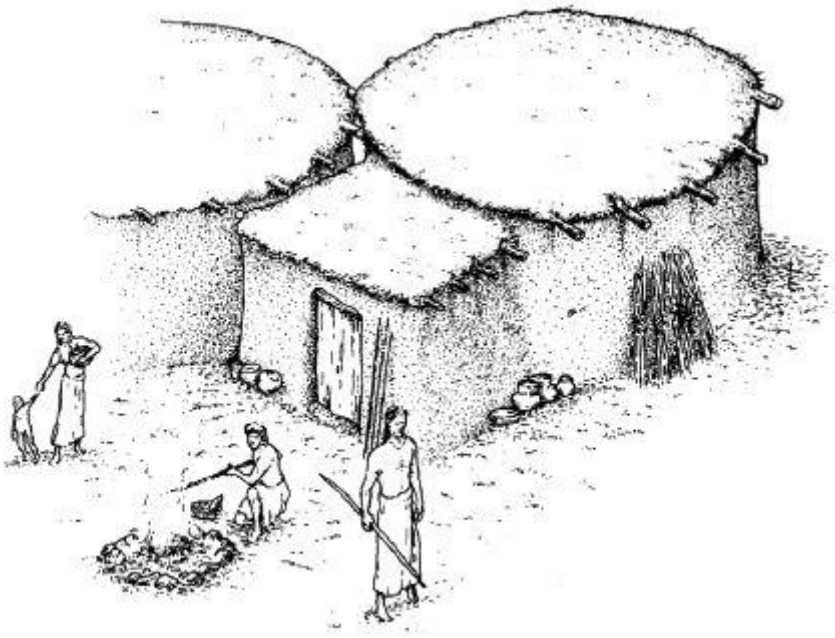
Resim 247: Yarim Tepe I, Geç Neolitik Çağ tabakası (5. yapı katı) yapıları (Merpert ve Munchaev, 1993: fig. 6.3)

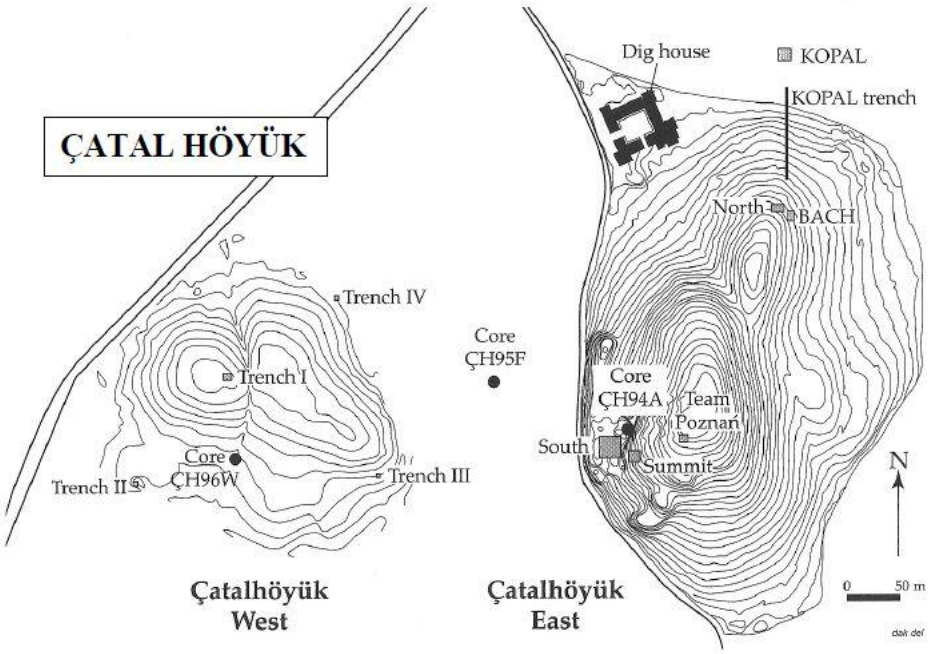
Resim 248: Yarim Tepe II, Geç Neolitik Çağ tabakası (IX. yapı katı) yapıları (Merpert ve Munchaev, 1993: pl. 37)

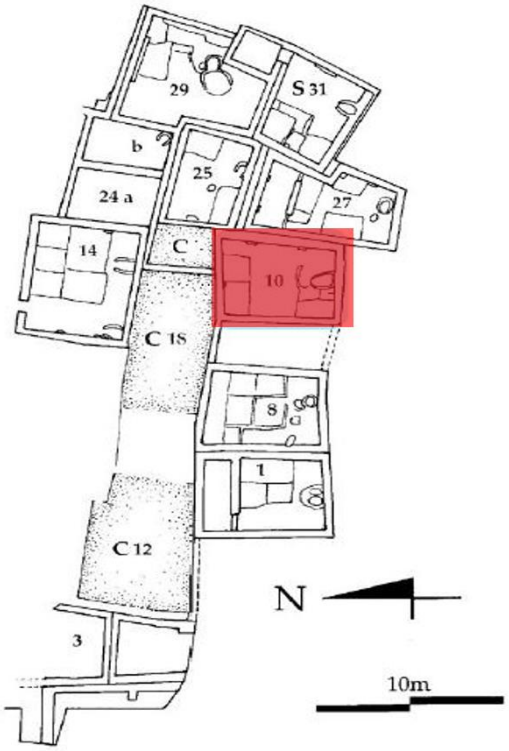
Resim 249: Tell Halaf yerleşimi mimari kalıntıları ve topografya (Becker, 2013: 41.1)

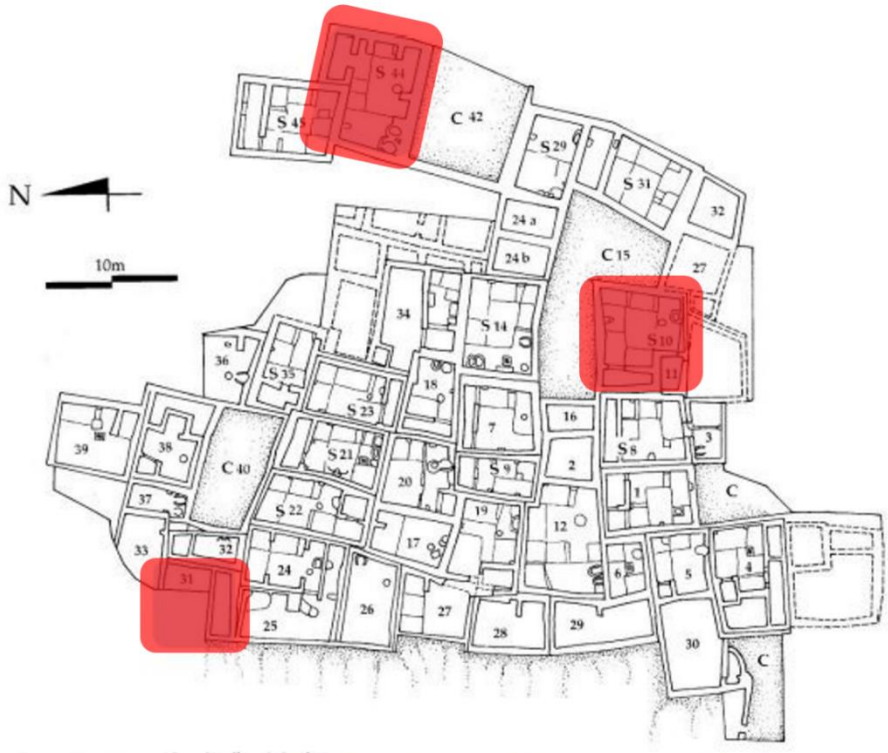
Resim 250: Halaf Kültürü tipik yapılarından olan Tholos yapısının canlandırması (Akkermans ve Schwartz, 2003: fig. 4.12)

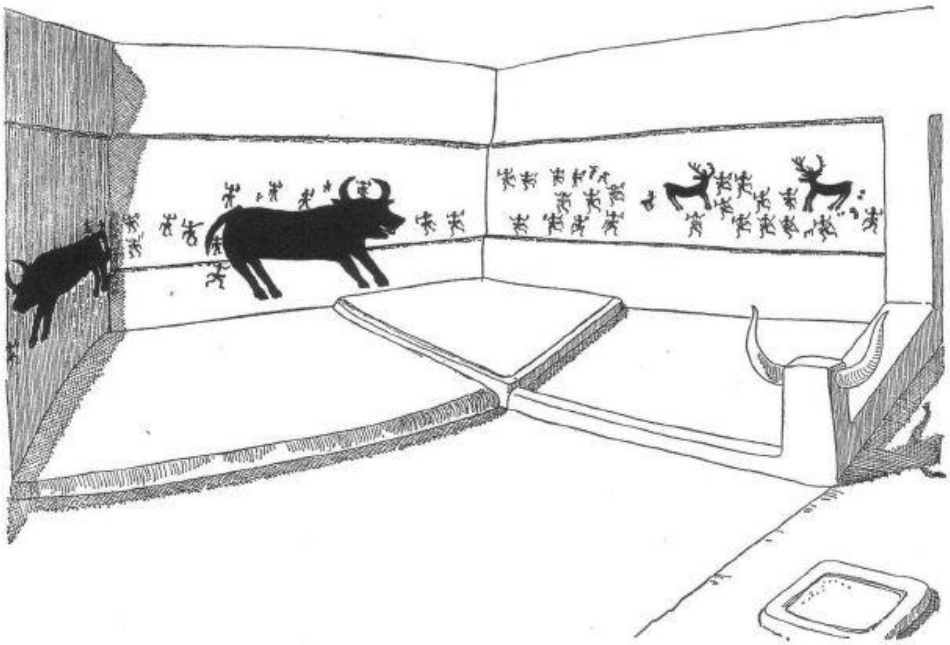
Resim 251: Çatal Höyük, Doğu ve Batı alanları ve topografyaları (Hodder, 2007: fig. 1.2)

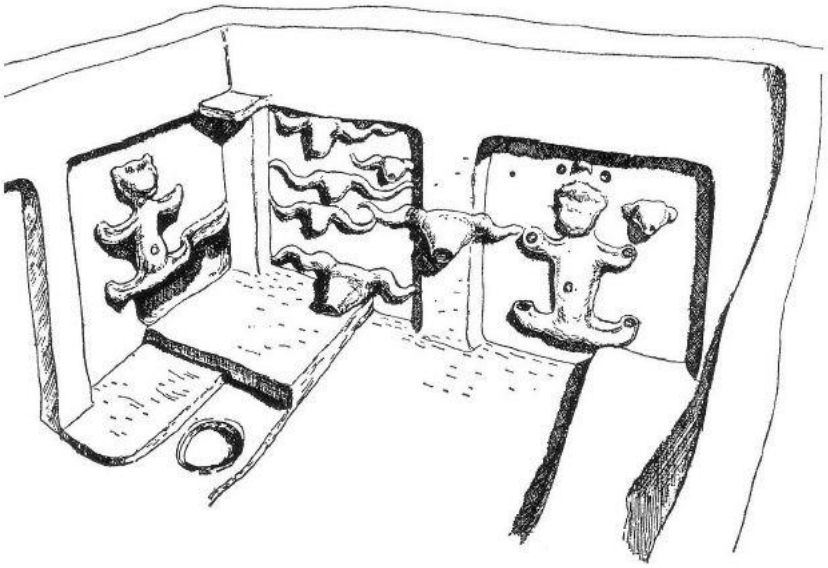
Resim 252: Çatal Höyük, genel ÇN mimarisi ve "Tapınak" olarak nitelendirilen yapı (Hodder, 1996: fig. 1.16)

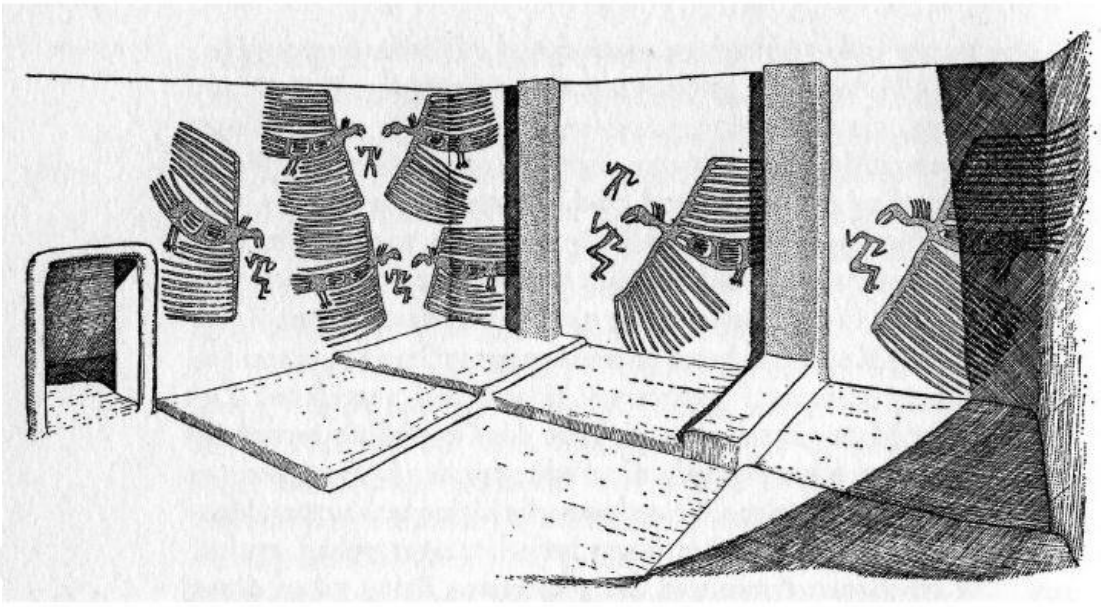
Resim 253: Çatal Höyük, Tabaka VII, "Özel Bina" olarak kabul edilen yapıları (Hodder, 2007)

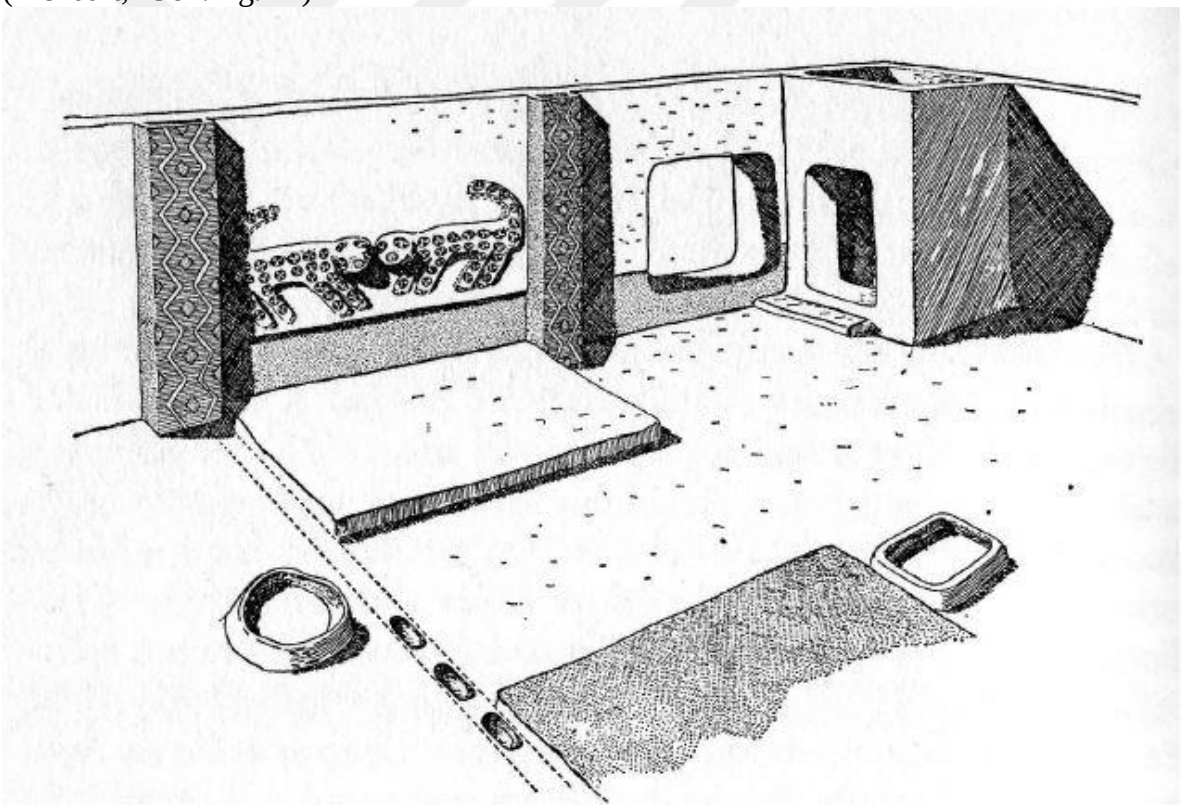
Resim 254: Çatal Höyük, III. tabaka, A.III.1 tapınak yapısı duvar boyamalarının yeniden canlandırılması (Mellaart, 1967: fig. 48)

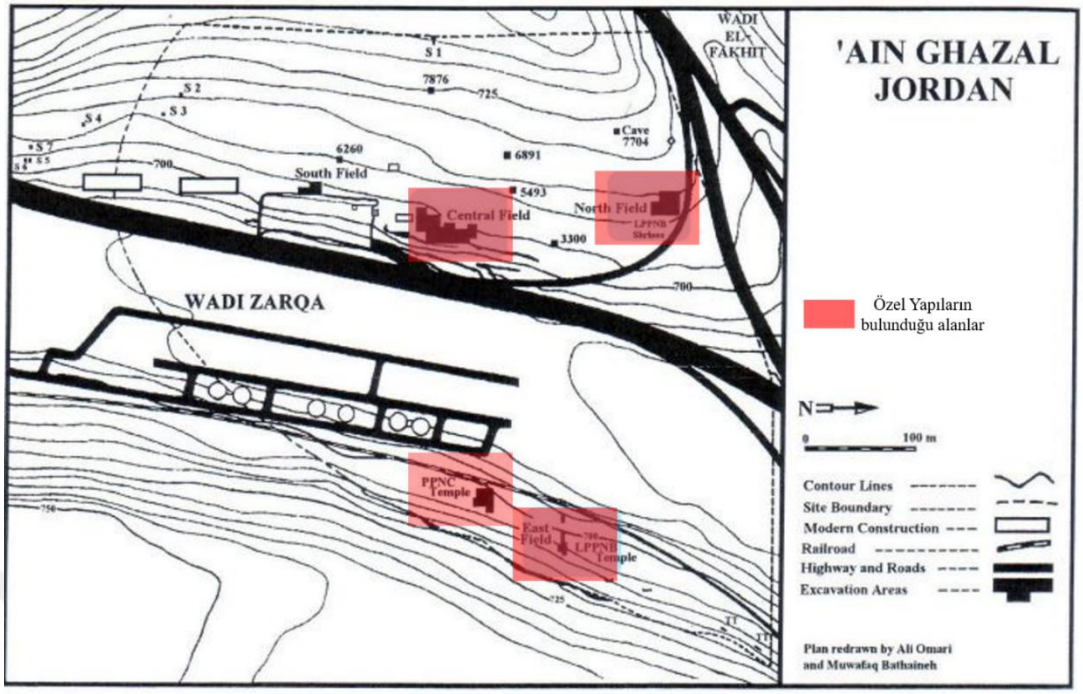
Resim 255: Çatal Höyük, III. tabaka, VII.31 tapınak yapısı yeniden canlandırılması (Mellaart, 1967: fig. 28)

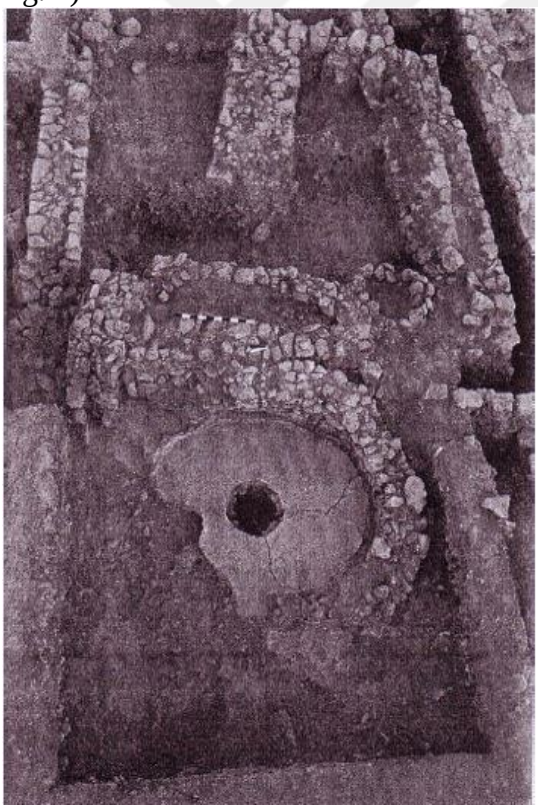
Resim 256: Çatal Höyük, E.VII.21 Tapınak yapısı yeniden canlandırılması (Mellaart, 1967: fig. 47)

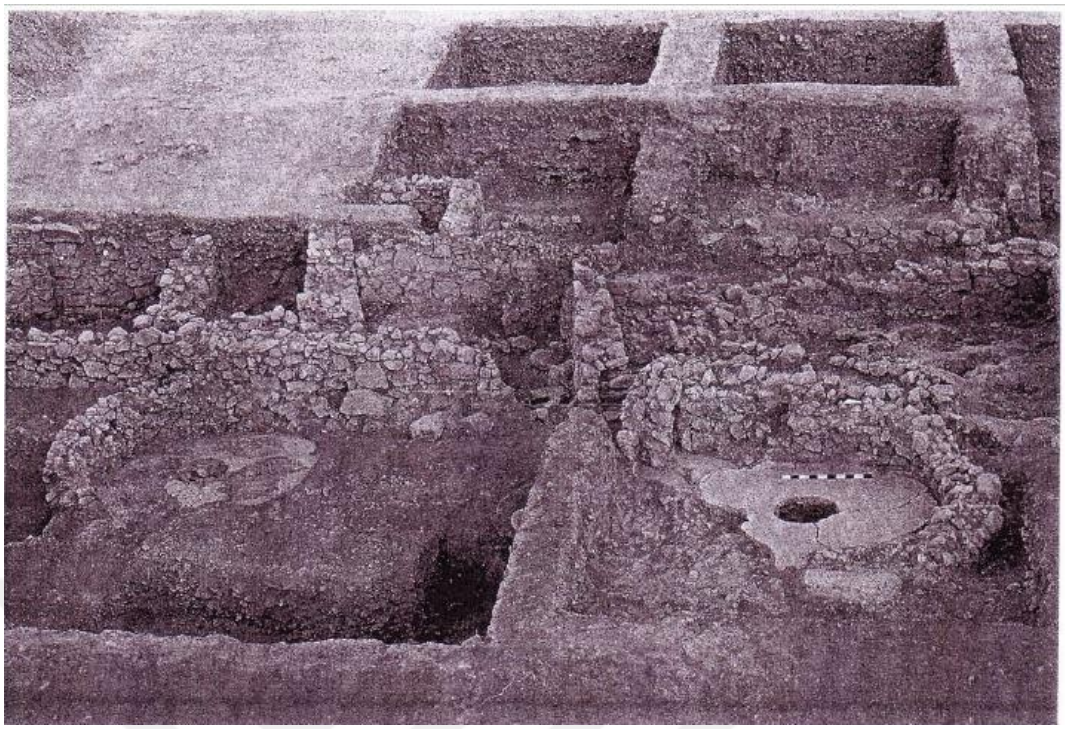
Resim 257: Çatal Höyük, VI.B.44 Leoparlı Yapı "Tapınak" yeniden canlandırılması (Mellaart, 1967: fig. 31)

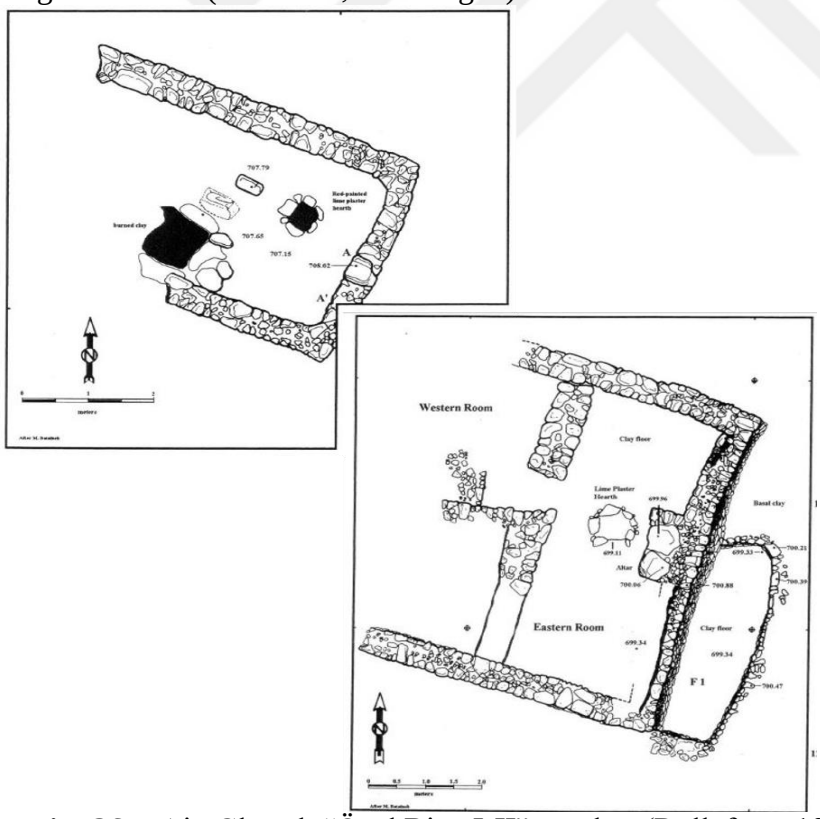
Resim 258: Ain Ghazal yerleşimi, topografyası ve özel yapıları (Rollefson, 1998: fig. 1)

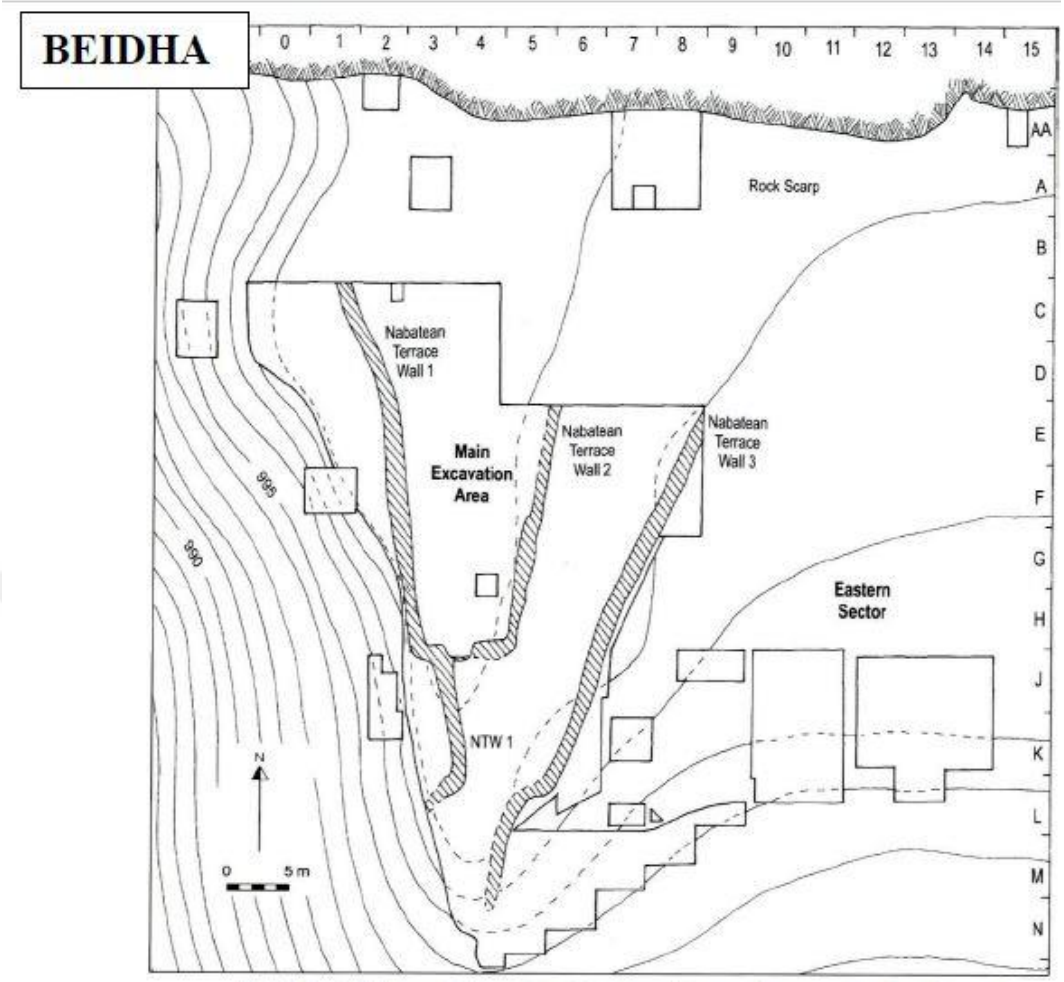
Resim 259: Ain Ghazal, "Apsidal Bina N1-2/2b" ve ""Dairesel Bina I" yapıları (Rollefson, 1998: fig. 3)

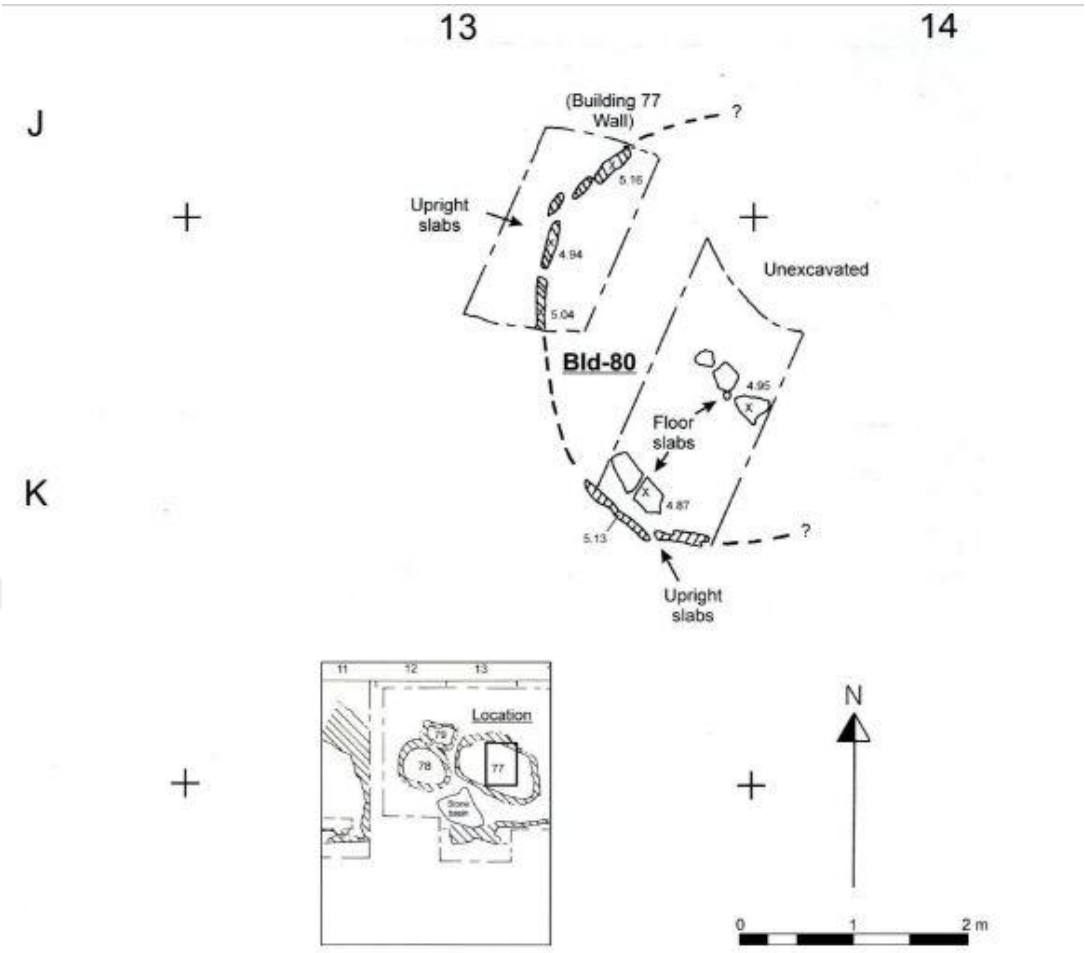
Resim 260: Ain Ghazal, "Dairesel Bina I ve II" farklı yapı katı ancak aynı özellikler sergilemektedir (Rollefson, 1998: fig. 4)

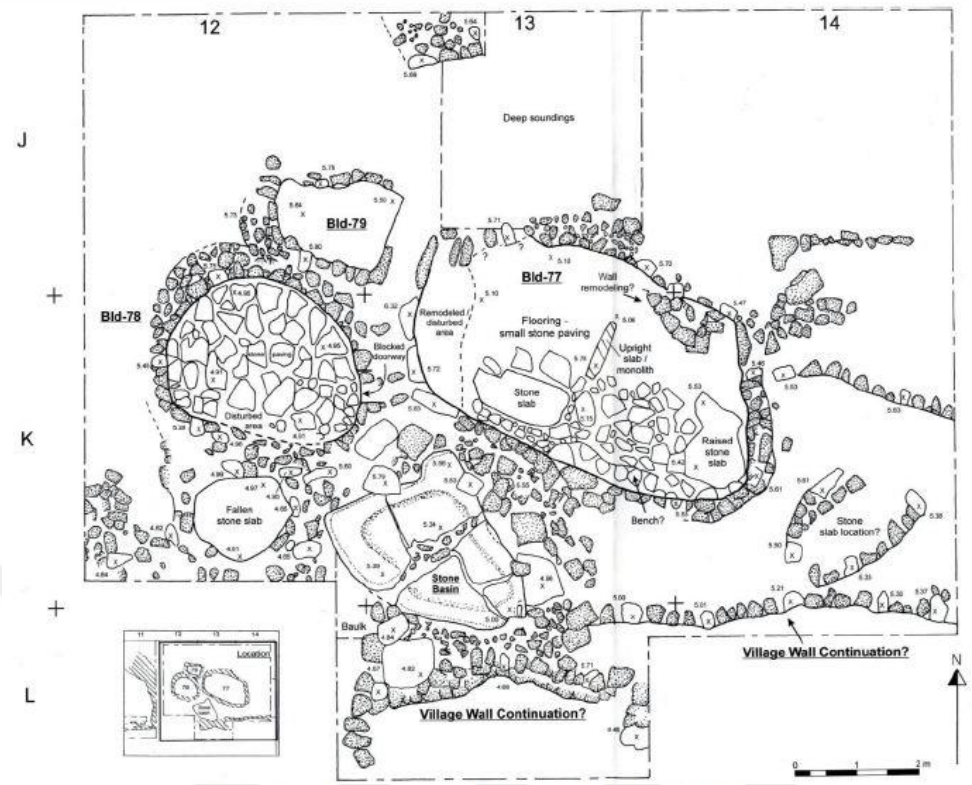
Resim 261: Ain Ghazal, "Özel Bina I-II" yapıları (Rollefson, 1998: fig. 6-7)

Resim 262: Beidha yerleşimi, çalışma alanları ve topografya (Byrd, 2005: fig 454)

Resim 263: Beidha yerleşiminin özel yapısı Batiment 80 “Bina 80” (Byrd, 2005: fig. 432)

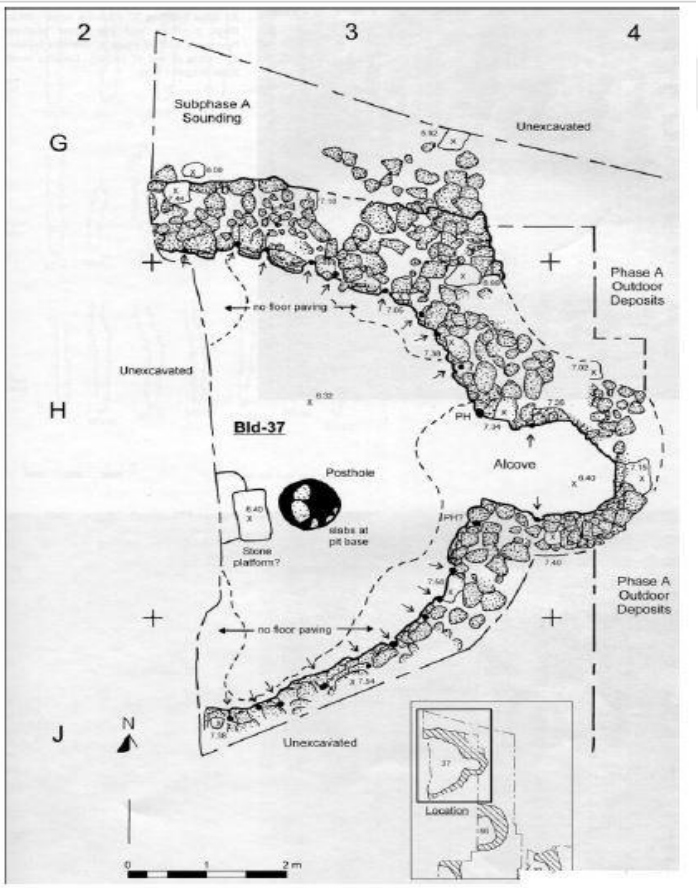
Resim 264: Beidha Doğu alanı Bina 77, 78 ve 79 özel yapıları ve ortak alanları (Byrd, 2005: fig. 435)

Resim 265: Beidha Bina 77 ve 79 yapıları (Byrd, 2005: 433)

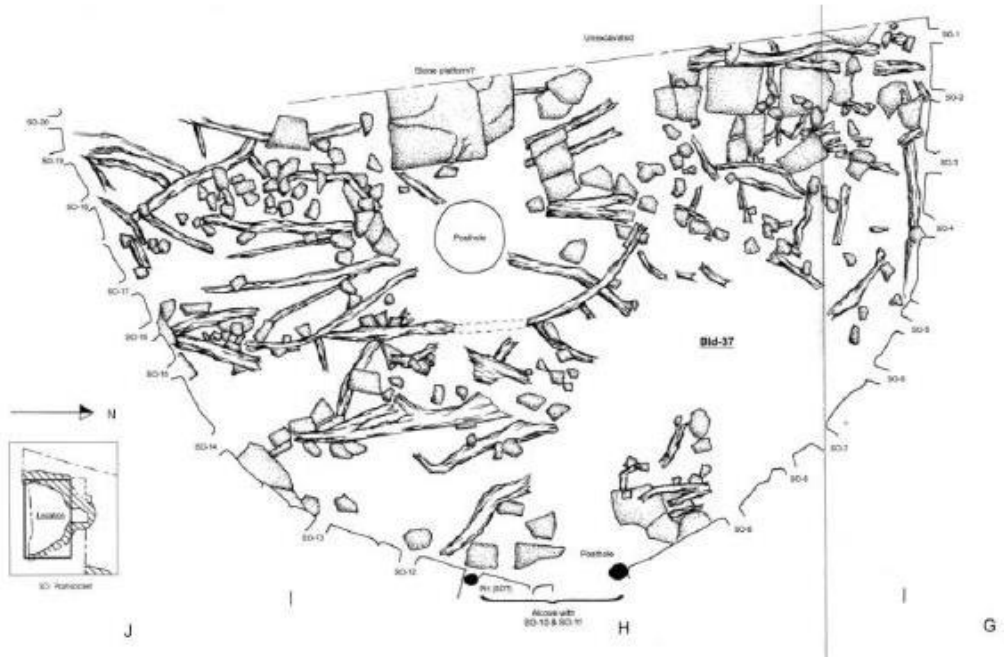
Resim 266: Beidha Bina 77 görünümü, taş döşeme taban ve banket yapıları (Byrd, 2005: 441)

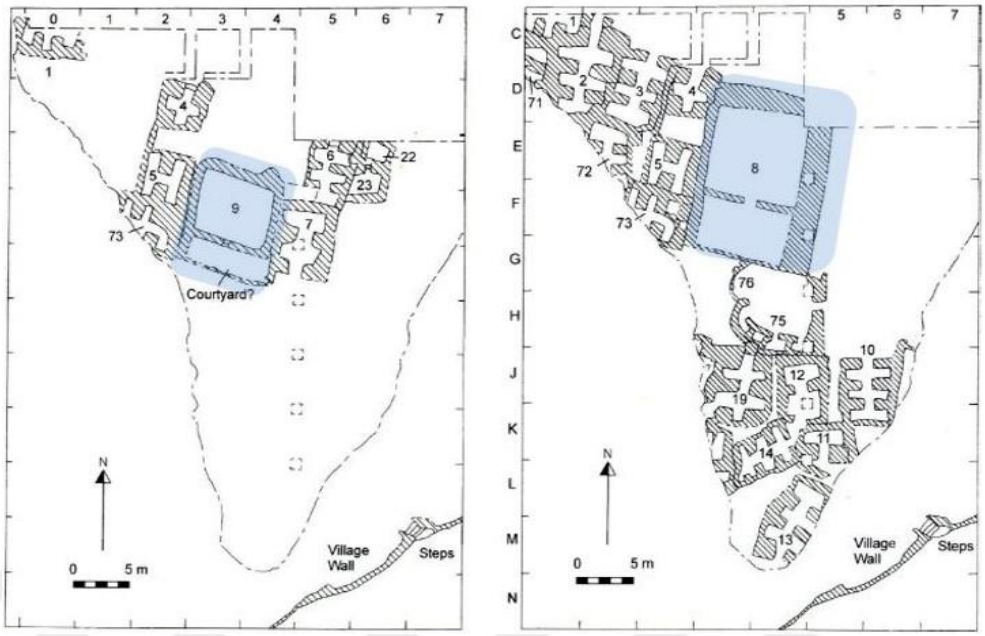
Resim 267: Beidha Bina 37 özel yapısı (Byrd, 2005: fig. 169)

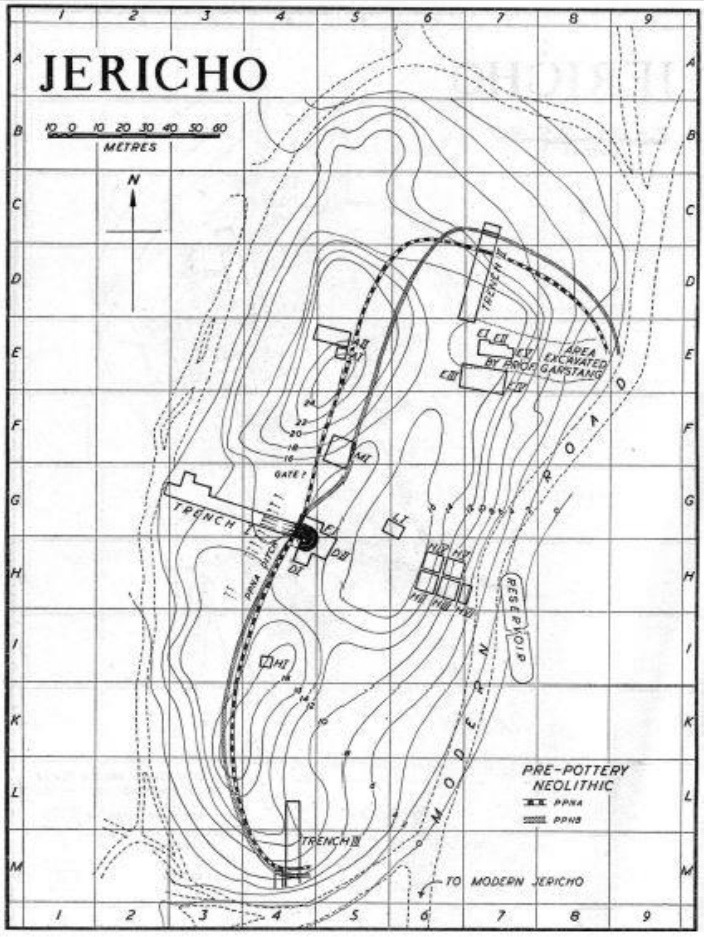
Resim 268: Beidha yerleşimi Bina 37 yapısı içi, taş döşeme taban ve ahşap dikme izleri (Byrd, 2005: fig. 170)

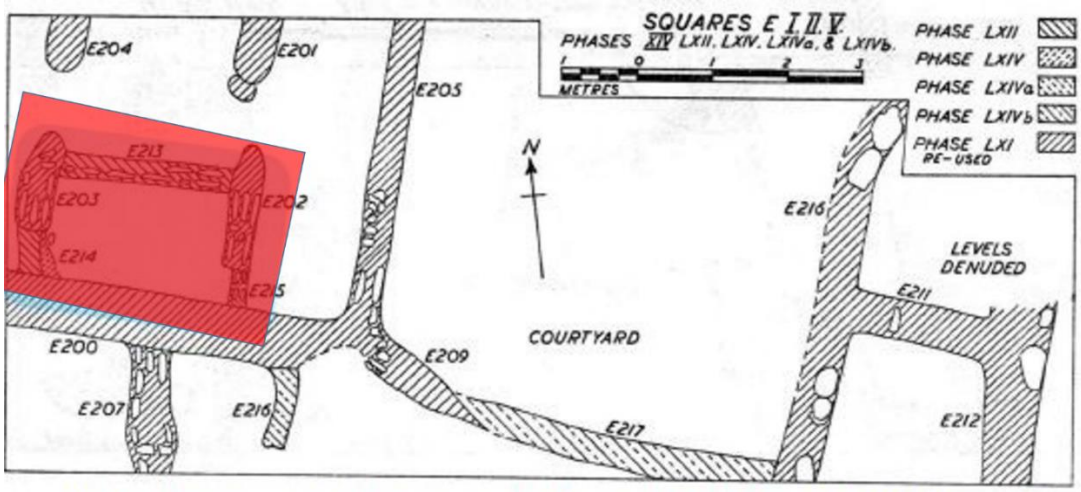
Resim 269: Beidha yerleşimi Bina 37 yapısı içi, taş döşeme taban ve ahşap dikme izleri (Byrd, 2005: fig. 178)

Resim 270: Beidha yerleşimi özel yapıları "Bina 8 ve 9", ÇN, (Byrd, 2005: 454)

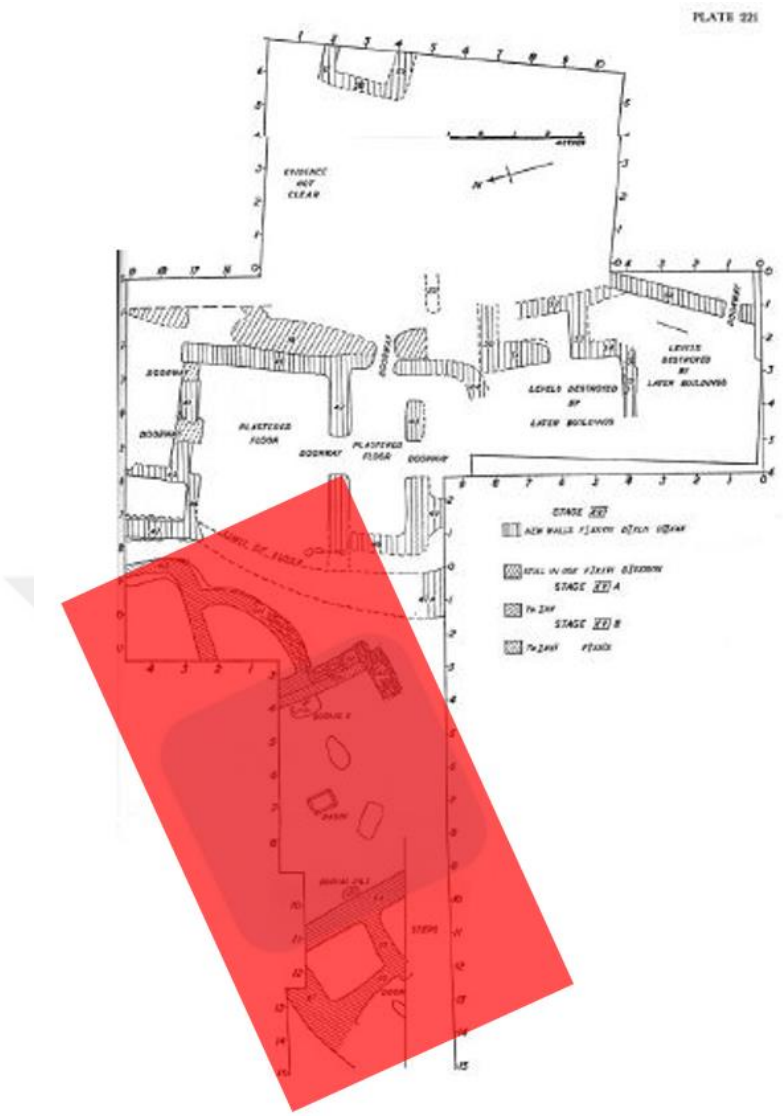
Resim 271: Jericho yerleşimi çalışma alanları ve topografyası (Kenyon, 1981: fig. 2)

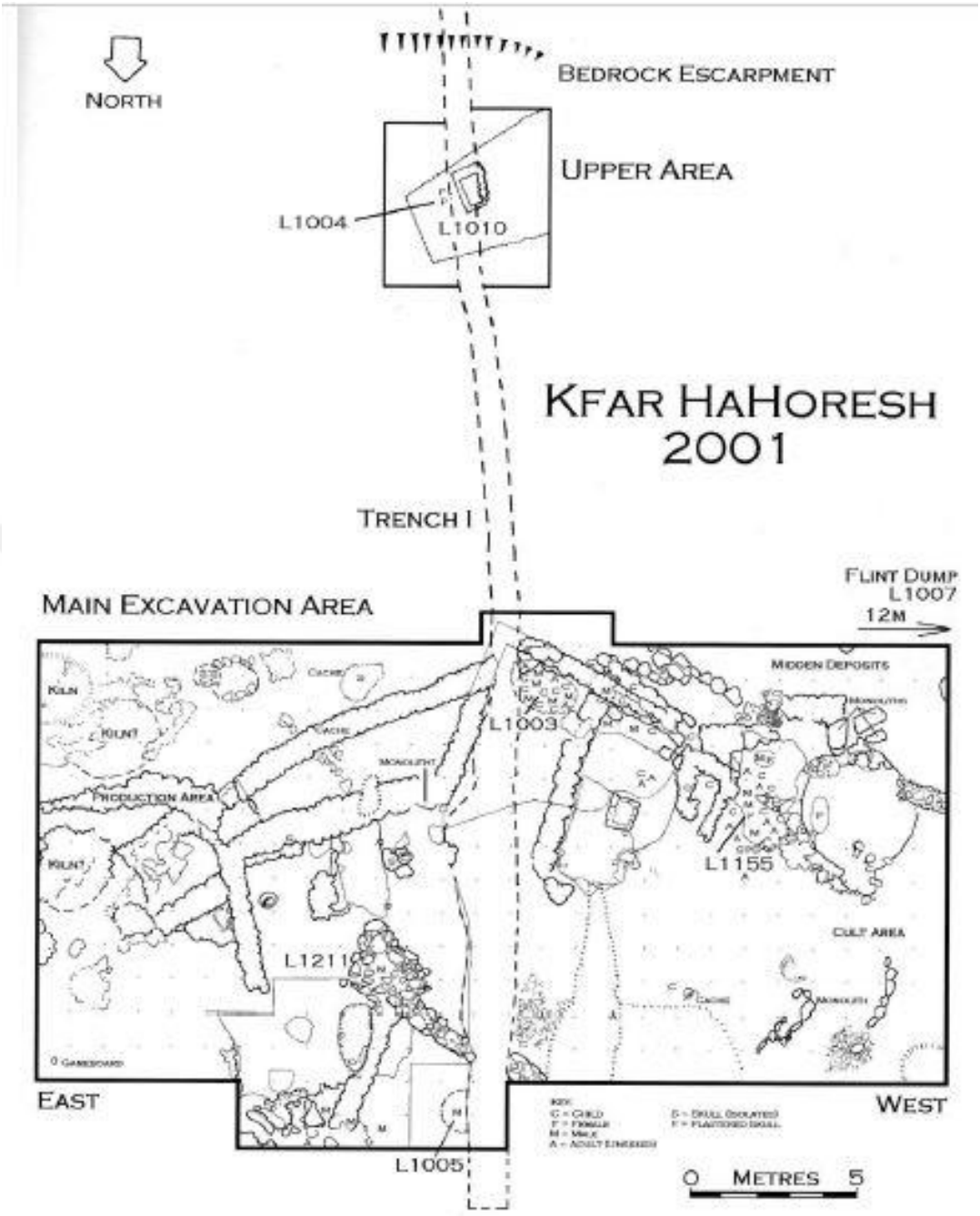
Resim 272: Jericho, "Nişli Tapınak" olarak adlandırılan alan (Kenyon, 1981: pl. 173a)

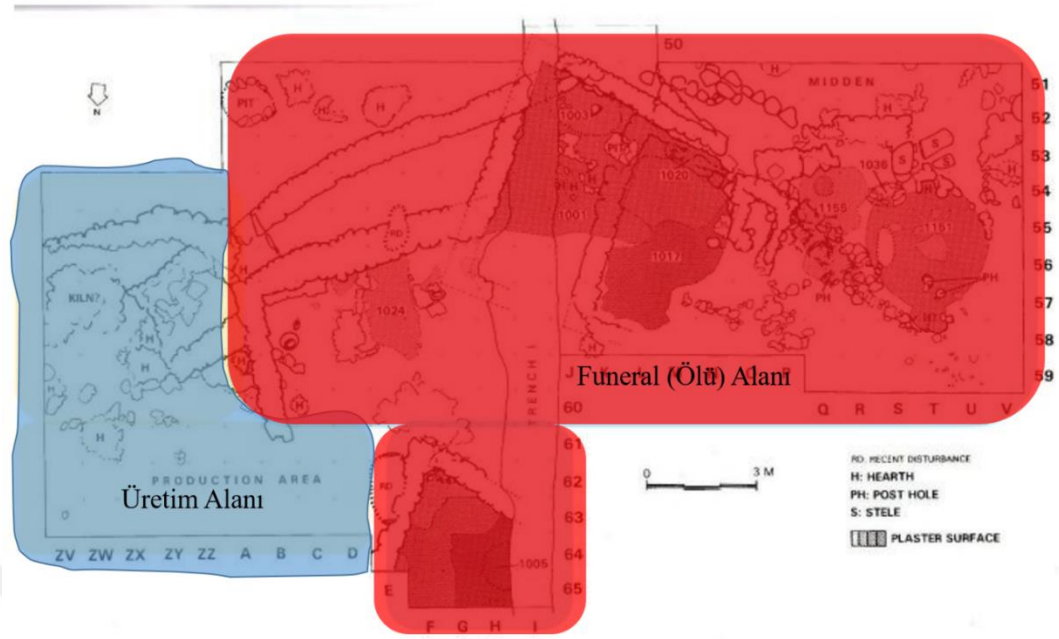
Resim 273: Jericho, "Nişli Tapınak" alanı (Kenyon, 1982: pl. 308c)

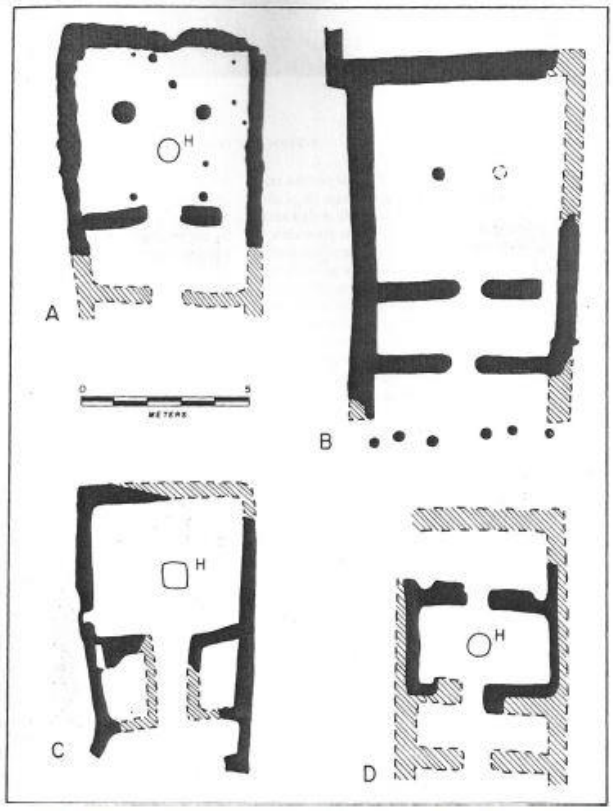
Resim 274: Jericho, “Apsisli Yapı” alanı (Kenyon, 1981: pl. 221)

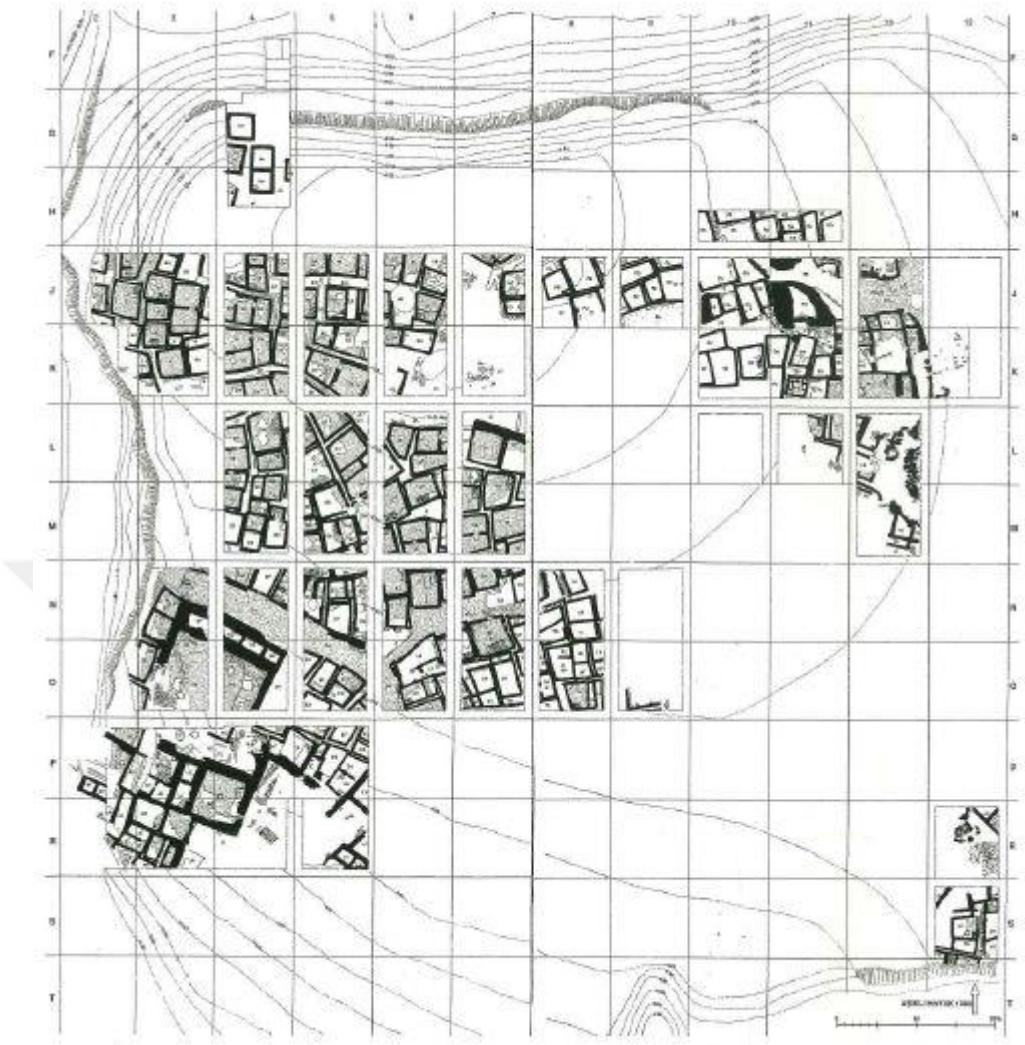
Resim 275: Kfar HaHoresh yerleşimi, çok amaçlı alan (üretim alanı) ve Funeral (ölü) alanı genel görünümü (Goring-Morris, 2005)

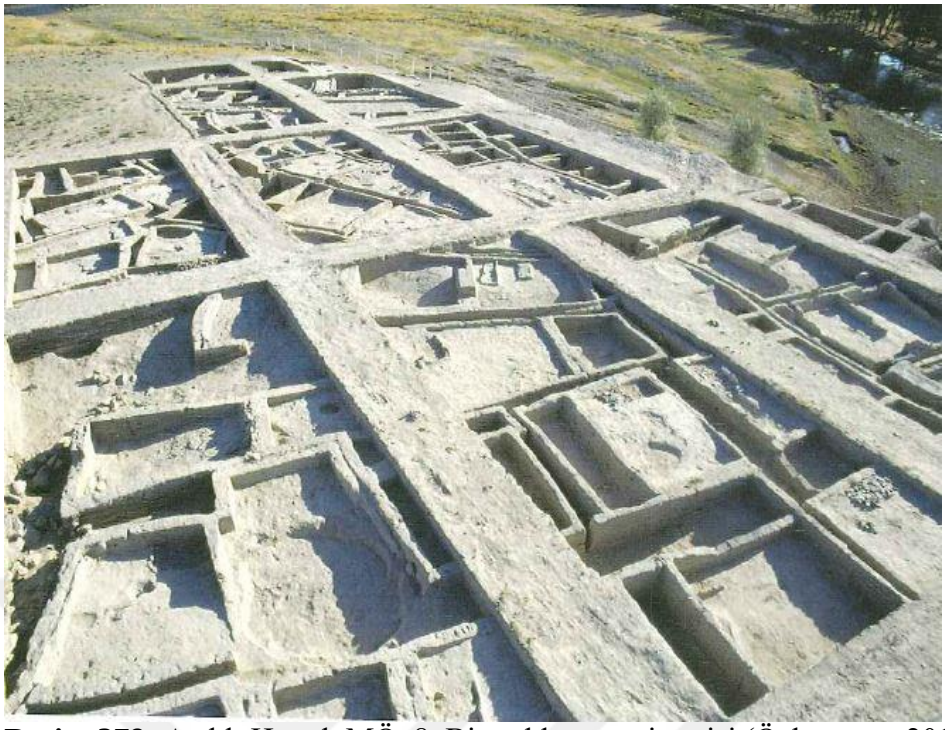
Resim 276: Kfar HaHoresh yerleşimi, çok amaçlı alan (üretim alanı) ve Funeral (ölü) alanı genel görünümü (Goring-Morris, 2005: fig. 5)

Resim 277: Güney Levant ÇÇNB yerleşimleri ve onlara ait yapıların karşılaştırılması: A. Ain Ghazal, B. Jericho "208", C. Jericho, D. Ain Ghazal "12" (Banning ve Byrd, 1987: fig. 2)

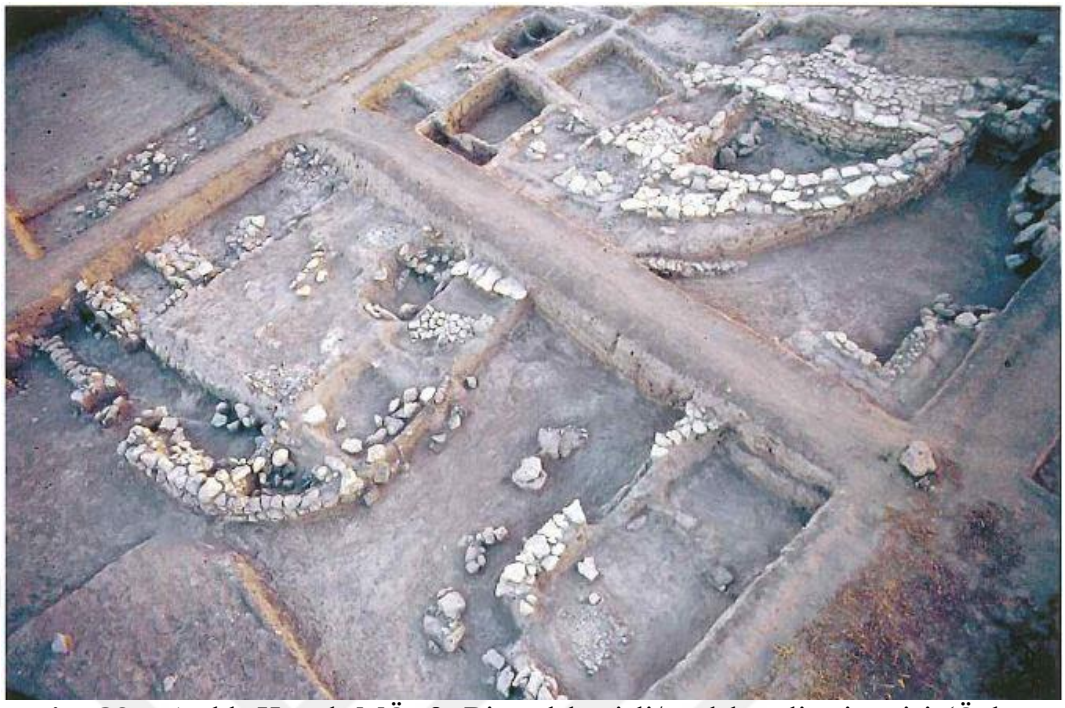
Resim 278: Aşıklı Höyük, çalışma alanları, mimariler ve topografya (Esin ve Harmankaya, 2012: fig. 3)

Resim 279: Aşıklı Höyük MÖ. 8. Bin yıl konut mimarisi (Özbaşaran, 2012: fig. 4)

Resim 280: Aşıklı Höyük MÖ. 8. Bin yıl konut mimarisi (Özbaşaran, 2012: fig. 9)

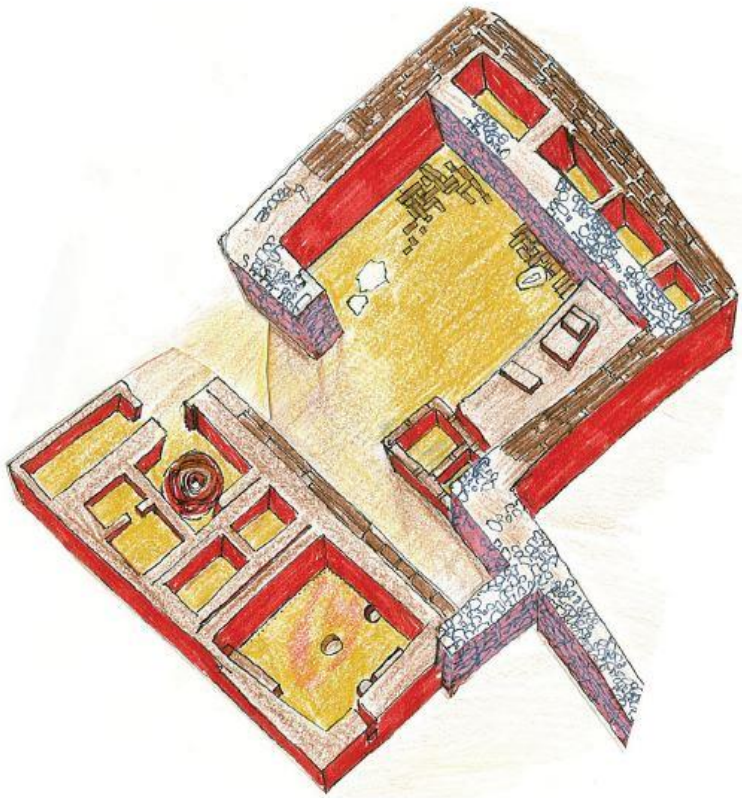
Resim 281: Aşıklı Höyük MÖ. 8. Bin yıl kavisli/oval köşeli mimarisi (Özbaşaran, 2012: fig. 13)

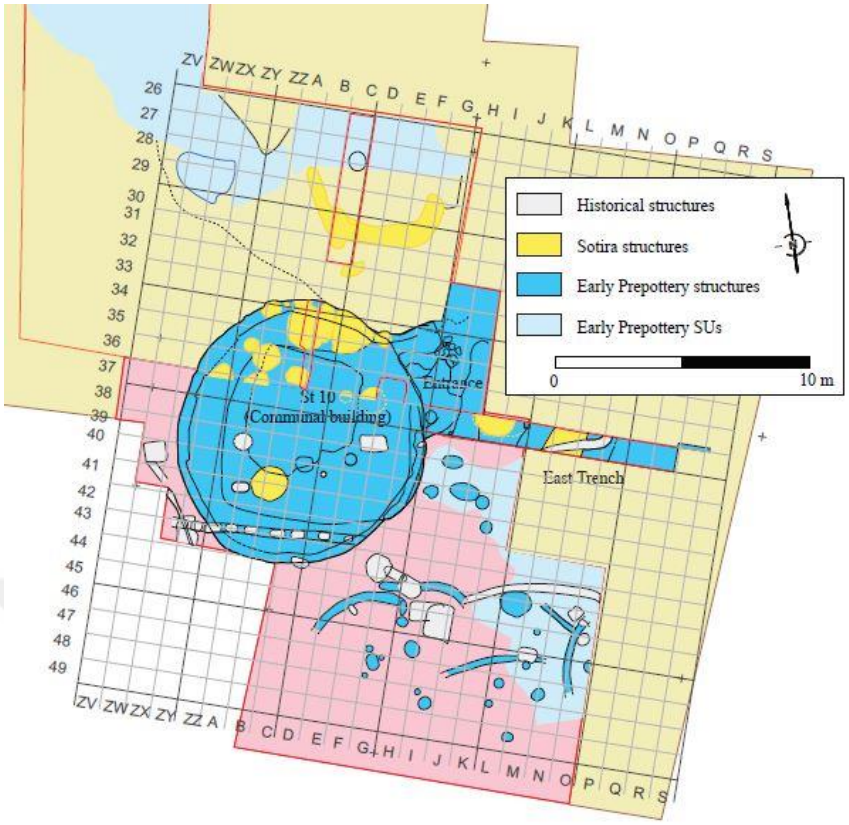
Resim 282: Aşıklı Höyük, Özel Yapısı "T" binası ve iç donanımları (Duru, 2013: şek. 13)

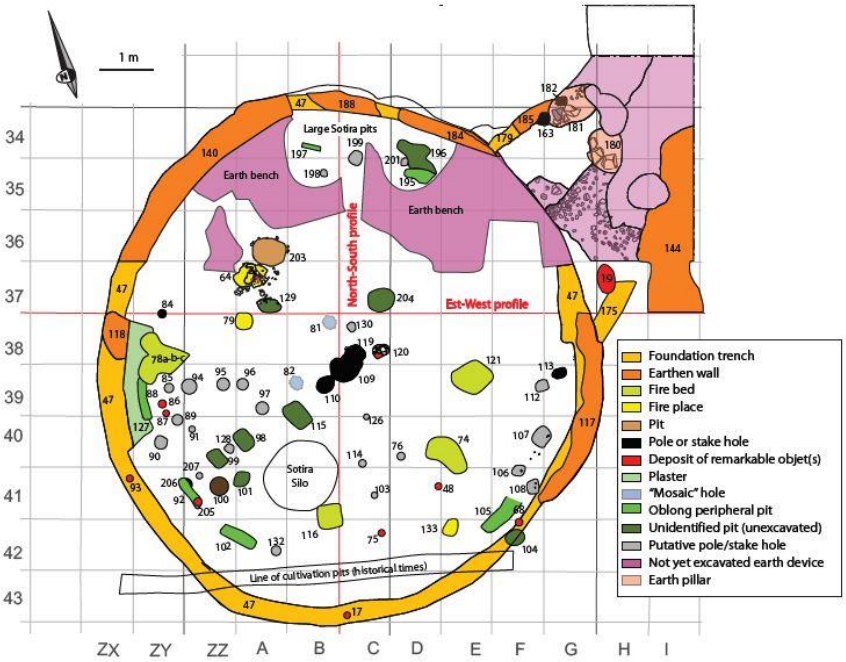
Resim 283: Aşıklı Höyük, Özel Yapısı "HV" binası ve hemen yanında "T" yapısı (Duru, 2013: şek. 14)

Resim 284: Aşıklı Höyük, "T" ve "HV" özel yapılarının canlandırılması (Duru, 2013: şek. 15)

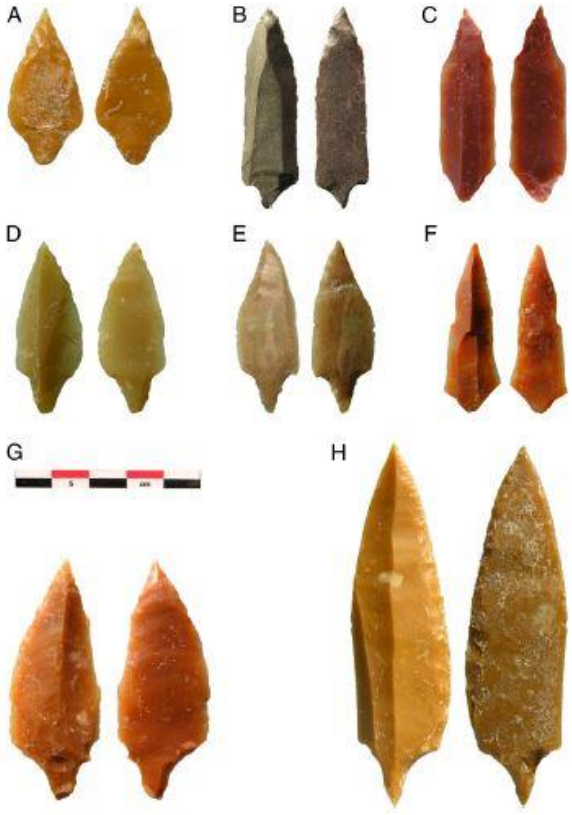
Resim 285: Kıbrıs-Klimonas yerleşiminde ortaya çıkarılan yuvarlak planlı Kamu Yapısı (Vigne vd., 2017: Fig. 5)

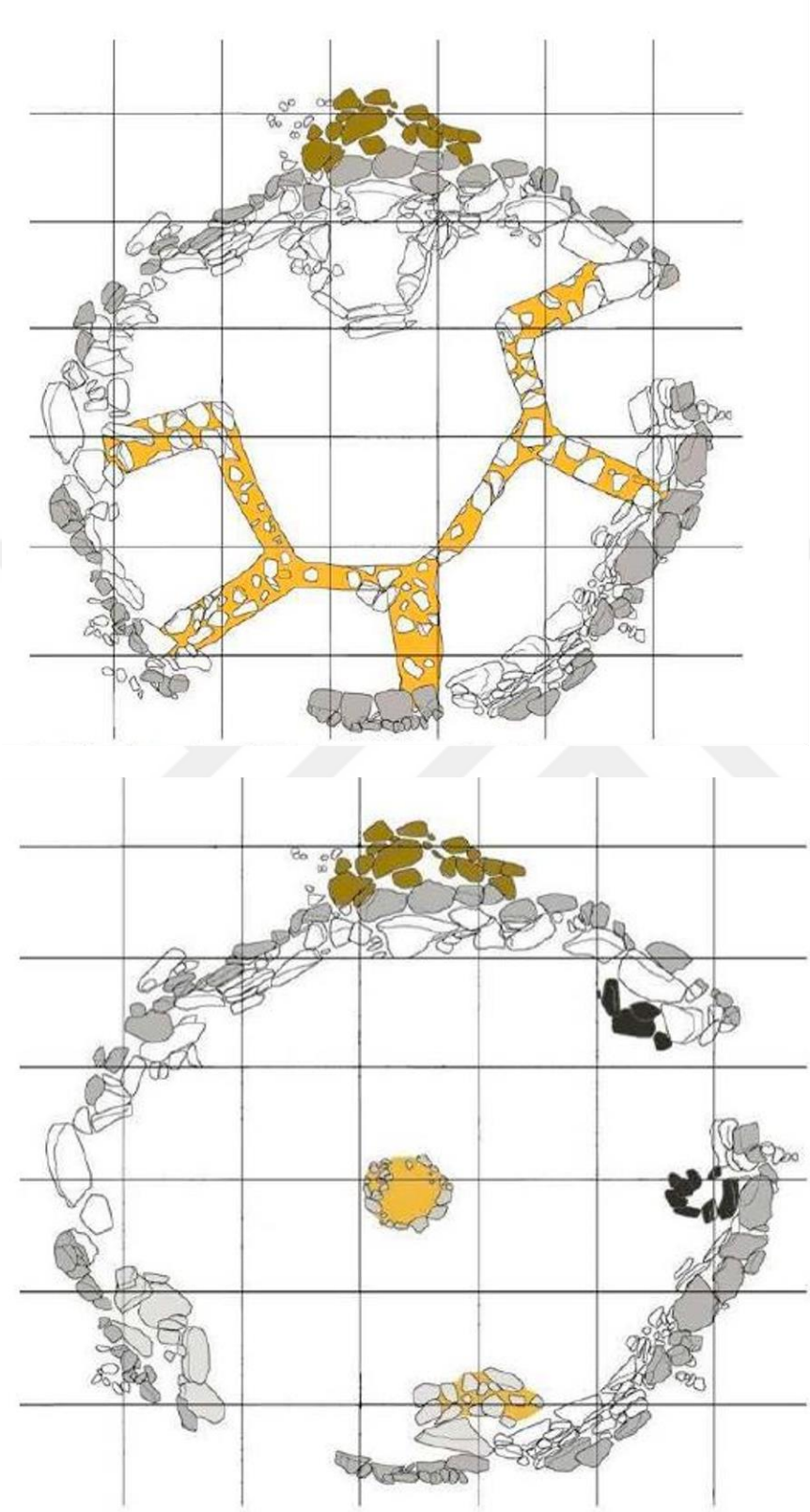
Resim 286: Kıbrıs-Klimonas yerleşiminde ortaya çıkarılan yuvarlak planlı Kamu Yapısı (Vigne vd., 2017: Fig. 8)

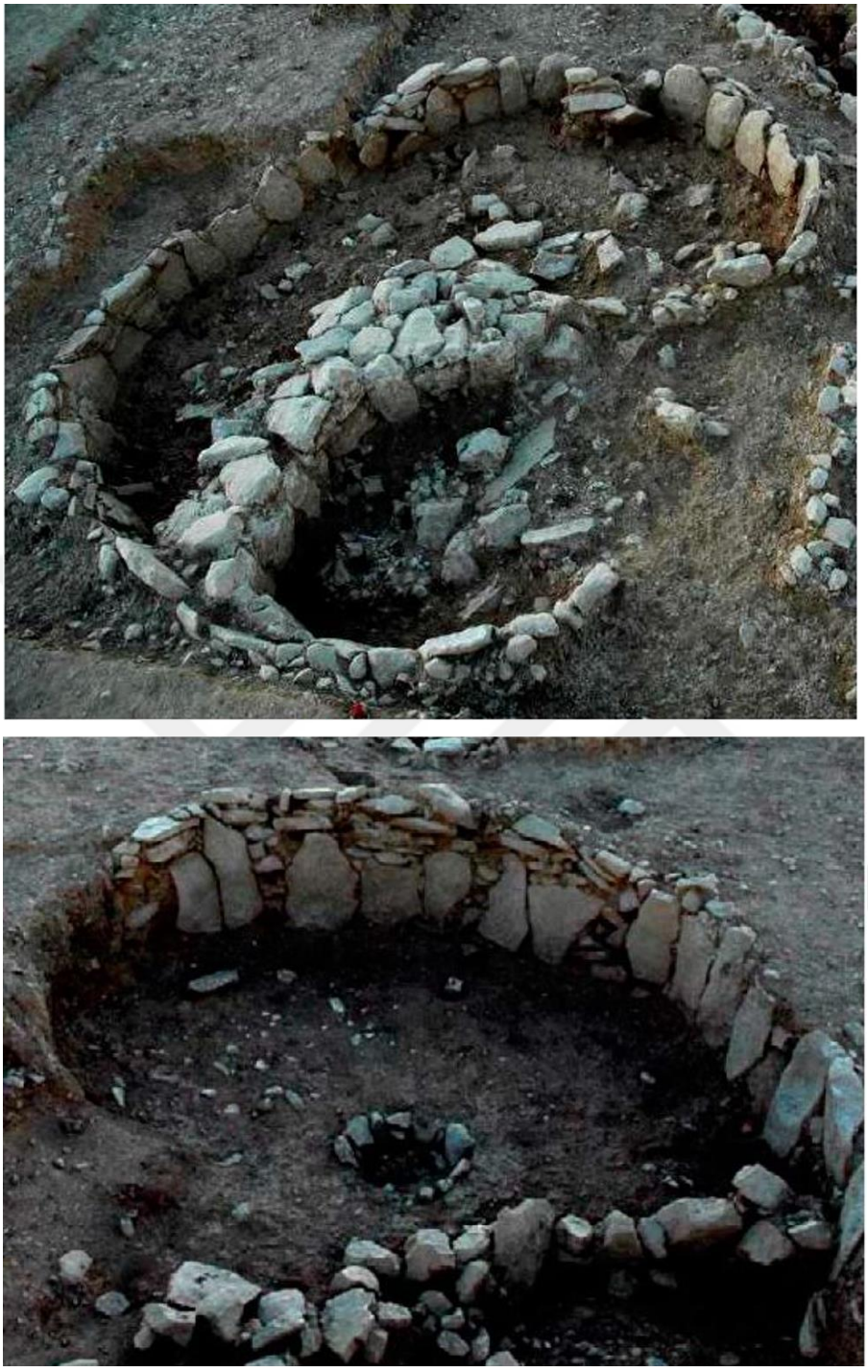
Resim 287: Kıbrıs-Klimonas yerleşiminde ortaya çıkarılan yuvarlak planlı Kamu Yapısı (Vigne vd., 2017: Fig. 7)

Resim 288: Kıbrıs-Klimonas yerleşiminde ele geçen ok uçları (Vigne vd., 2012: Fig 2)

Resim 289: Wadi Tumbaq yerleşiminde ortaya çıkarılan radyal bölmeli yapı (Abbes, 2014)

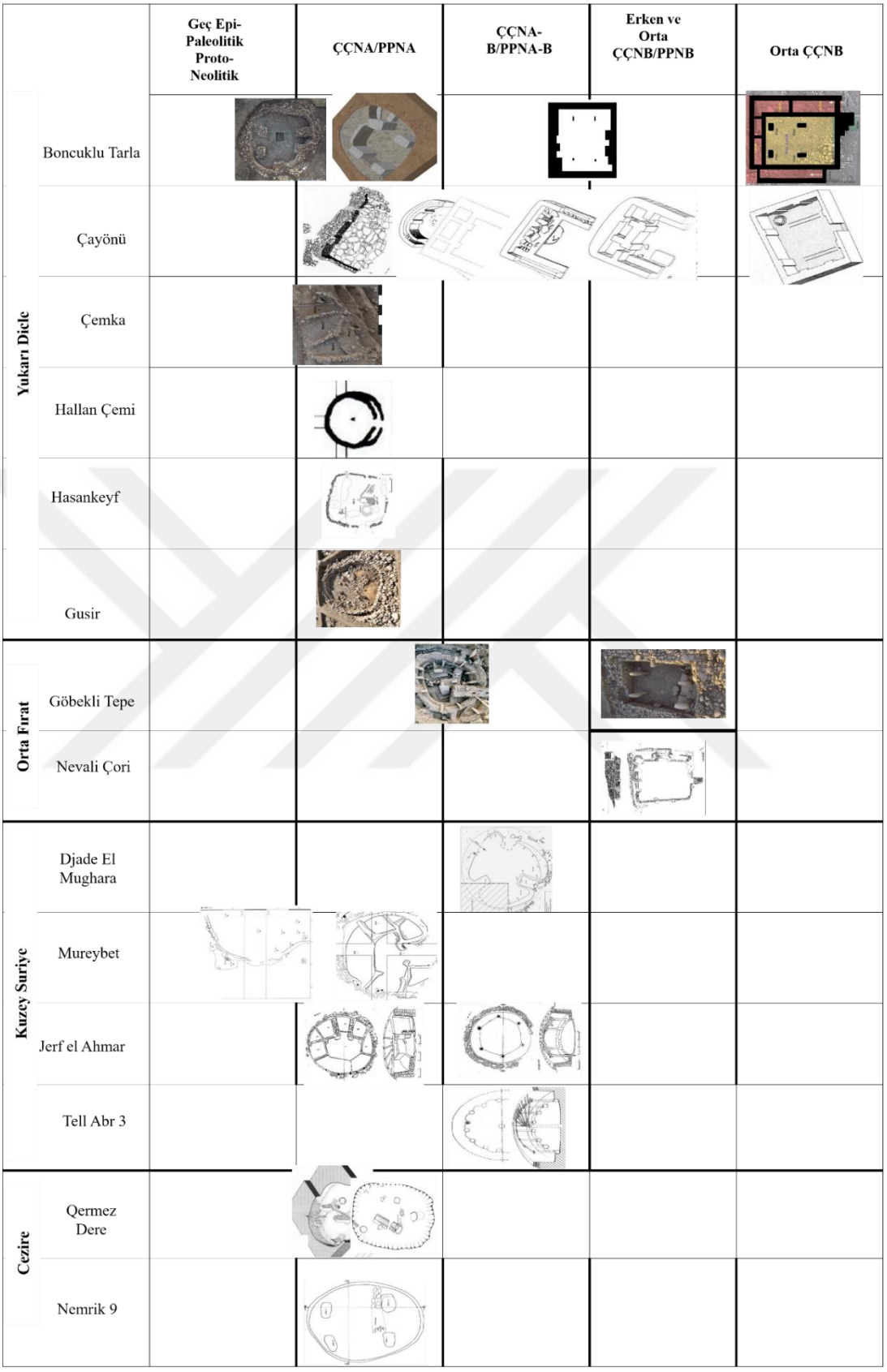
Resim 290: Wadi Tumbaq yerleşimi radyal bölmeli yapıları (Abbes, 2010)

TABLOLAR

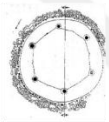
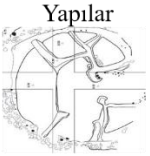
Neolitik Çağ **MÖ. 10.000/9.500-5.600/5.500**	Geç Neolitik/Çanak-Çömlekli Neolitik (PN) MÖ 6.500-5.500	Halaf Kültürü MÖ 5.900-5.300	Kendinden önceki kültürlerin birikimi ile oldukça geniş topraklara yayılmıştır. Özellikle kaliteli ve boyalı çanak-çömlekleri Anadolu'nun birçok yerine ulaşmıştır. Sonra ki dönemlerde oluşturulacak ticaret ağı bu kültürle şekillenmiştir. Kare, dikdörtgen yapıların yanında kültürle özdeşleşmiş "Tholos" adı verilen dromoslu yuvarlak yapılar görülmektedir.
		Erken Halaf/Proto-Halaf MÖ 6.100-5.900	Halaf kültürünün başlangıç aşamasını oluşturmaktadır. Kültürün kaba mal grupları ile boyalı örnekleri görülmektedir. Genellikle kare ya da dörtgen biçimli yapılar görülür.
		Samarra Kültürü MÖ 6.200-5.700	Hassuna kültürünün son dönemlerine denk gelmesine karşın farklı bir kültür izlenimi vermektedir. Hassuna gibi geniş alana yayılmamıştır. Kendine özgü çanak-çömlek geleneği ve boyamaları vardır.
		Hassuna Kültürü MÖ 6.600-6.000	Proto-Hassuna ve erken Hassuna gibi alt evrelere ayrılan kültür dönemi özellikle boyalı çanak-çömlekleri ile takip edilmektedir. Anadolu ile olan ilişkiler artmıştır. Üretici toplum yapısı etkindir.
	Erken Neolitik/Çanak-Çömleksiz Neolitik (ÇÇN/PPN) MÖ 10.000/9.500-7.000	ÇÇNC/PPNC MÖ 7.000-6.500	Bu evre oldukça zayıf kalmış, kısmen arkaik bir dönem olarak tanımlanabilir. Ancak son dönem çalışmaları ile bir geçiş evresi görünümündedir. İlk çanak-çömlek örnekleri gibi. (Pre-Proto Hassuna)
		ÇÇNB/PPNB MÖ 8.700-7.000	*Geç PPNB/ÇÇNB (MÖ 7.500-7.000)* Üretici toplum yapısı tam olarak ortaya çıkmış, çoğu eski yerleşim terk edilmiş ve yeni üreticiliğe dayalı yerleşimler kurulmuştur.
			Orta ÇÇNB/PPNB (MÖ 8.200-7.500) Dikdörtgen ve kare biçimli yapılar yaygınlaşmıştır. Depolama yapılarının

			çokluğu üretimin arttığını göstermektedir.
			Erken ÇÇNB/PPNB (MÖ 8.700-8.200) Kısmen bir önce ki evrenin izlerini taşımasına karşın daha organize yapı tipleri görülmektedir. Özellikle bölmeli ya da hücreli yapılar. Üretici toplum izleri görülmeye başlamıştır.
		ÇÇNA-B/PPNA-B Geçiş	Sultanien, Mureybetien gibi erken kültür örnekleri ortaya çıkmıştır. Yuvarlak, çoğunlukla gömülü yapılarla birlikte anıtsal (Kamu Yapıları) yapılarda görülmektedir. Dönemin sonunda yapılar köşeleri yuvarlatılmış kare ya da dörtgen biçime dönmüştür.
		ÇÇNA/PPNA MÖ 9.500-8.700	
Geç Epi-Paleolitik MÖ 13.000-9500	Khiamian Kültürü MÖ 10.000-9.500	Yuvarlak evler, avcı-toplayıcı hayat devam etmektedir. Mikrolit alet tipolojisinde ok uçları önemli yer almaya başlamıştır.	
	Natuf (Natufian) MÖ 12.000-10.00	Yuvarlak biçimli, çukur baraka tipinde yerleşimler ortaya çıkmış, avcı-toplayıcı toplum yapısı görülmektedir. Mikrolit alet tipolojisi gelişmiştir.	

Tablo 1: Yukarı Mezopotamya Bölgesi Neolitik Çağ Kronolojisi (Yartah, 2013; Stordeur, 2015)

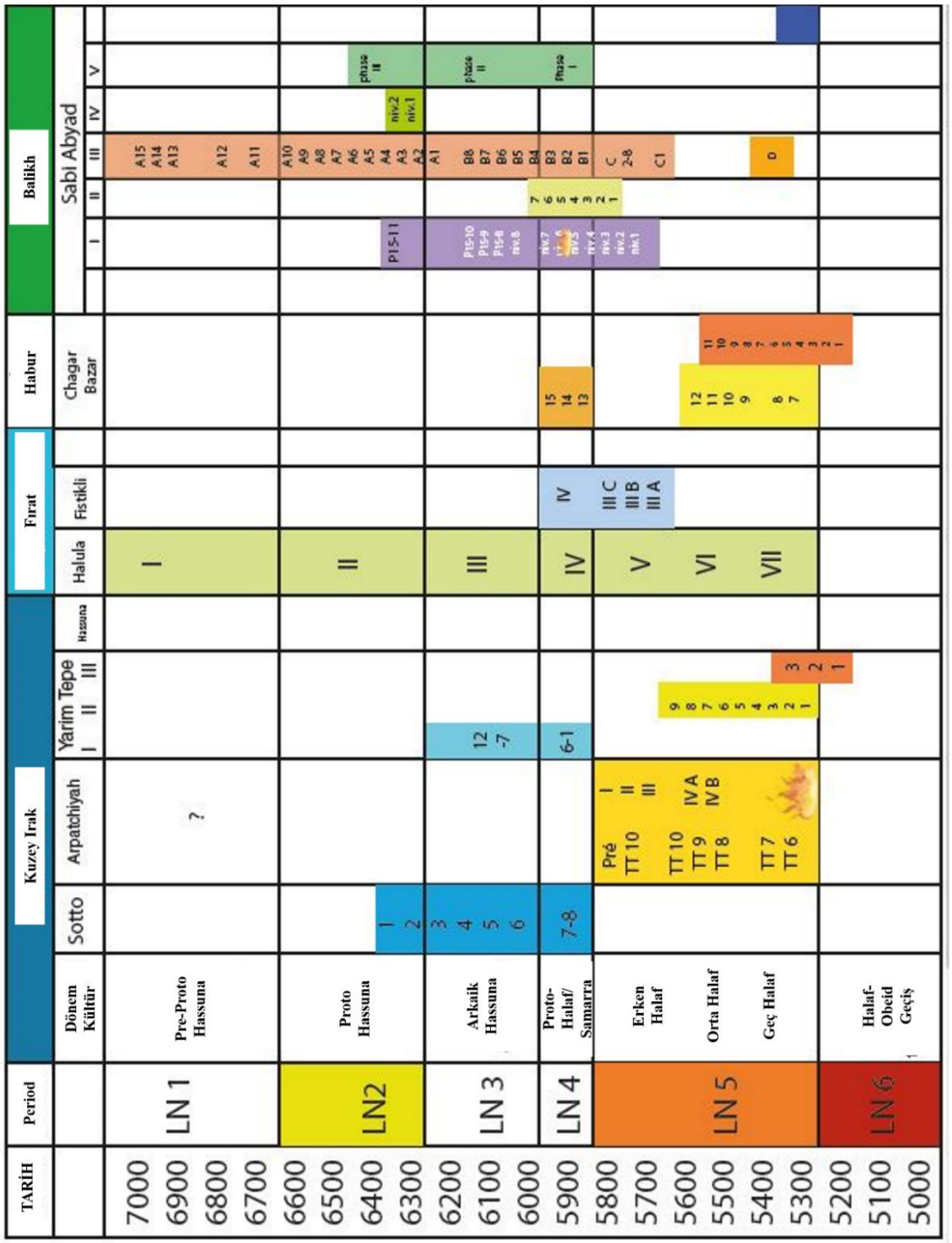

Tablo 2: Yukarı Mezopotamya Neolitik Çağ Anıtsal Kamu Yapıları

	Geç Epi-Paleolitik Proto-Neolitik	ÇÇNA	ÇÇNA-B	ÇÇNB
Düz Taş Dikmeler 		Hallan Çemi Gusir Hasankeyf Çayönü	Boncuklu Tarla Çayönü	Boncuklu Tarla Çayönü
«T» Biçimli Dikmeler 			Göbekli Tepe Yeni Mahalle Karahan Hurbetsuvan	Göbekli Tepe Nevali Çori Karahan Hurbetsuvan
Ahşap Dikmeler 		Jerf El Ahmar Tell Abr 3 Mureybet	Jerf El Ahmar Tell Abr 3 Mureybet	
Payandalılar 	Boncuklu Tarla	Boncuklu Tarla	Djade	
Taş Örme Dikmeler 	Boncuklu Tarla	Boncuklu Tarla		
Toprak Dolgu Dikmeler 		Nemrik 9 Qermez Dere		
Radyal Bölmeli Yapılar 	Mureybet	Çemka Mureybet Jerf El Ahmar	Mureybet Jerf El Ahmar Tell Abr 3	

Tablo 3: Yukarı Mezopotamya Bölgesi Neolitik Çağ Anıtsal Kamu Yapılarının iç donanımları

Tablo 4: Köy-Mekan Organizasyonu ve Anıtsal Yapı İlişkisi

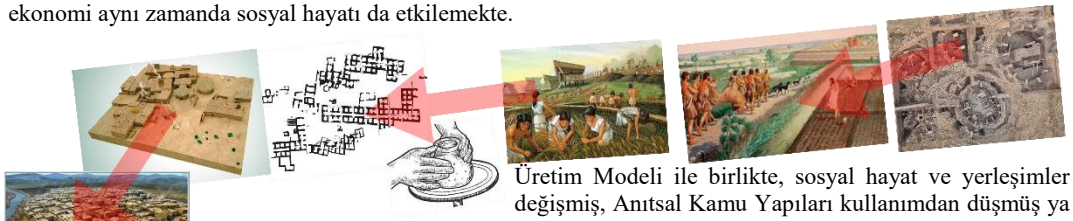

Tablo 5: Çanak-Çömlekli Neolitik Dönem evreleri ve bazı yerleşimler üzerinden aktarımı (düzenleme 2020, Kaynak: Butterlin, 2018: fig. 4)

Göçebe Avcı Toplayıcılardan Yerleşik Avcı Toplatıcılara geçiş ve dönemin erken anıtsal yapıları

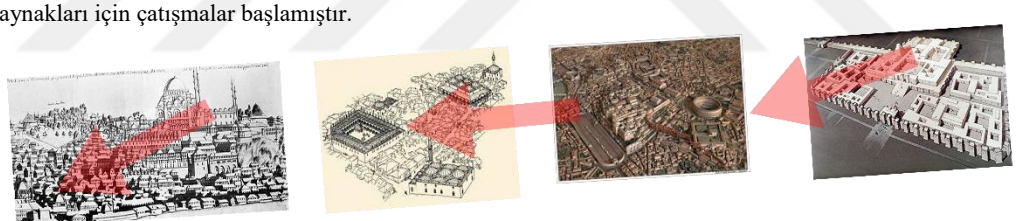
Yerleşik Avcı Toplayıcılardan Avcı-Üretime Geçiş modeli, Anıtsal yapılarda biçimsel değişimler başlarken, iç donanımlarda yeni eklentiler görülmektedir. Değişen ekonomi aynı zamanda sosyal hayatı da etkilemekte.

Üretim Modeli ile birlikte, sosyal hayat ve yerleşimler değişmiş, Anıtsal Kamu Yapıları kullanımdan düşmüş ya da görev bakımından parçalanmaya başlamıştır. Kolektif hayata ait kanıtlar çok az iken bireysellik ön plandadır. Kompleks yapı türleri ile birlikte tek görevli yapılar ortaya çıkmaya başlamıştır. (Dini yapılar, Depolama yapıları gibi

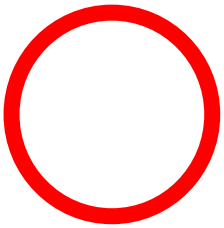
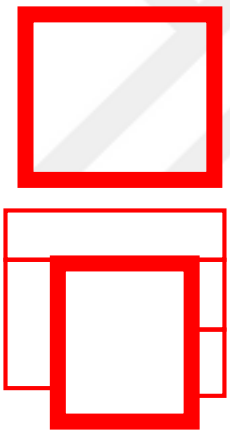
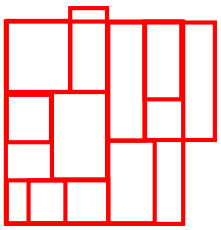
Anıtsal Kamu Yapılarının yerine, Saraylar, Dini yapılar, Askeri Yapılar, toplantı Yapıları gibi çeşitli binalar inşa edilmiş, ticaret oldukça önem kazanmış, ham madde kaynakları için çatışmalar başlamıştır.

Seri üretimlerle (fabrikasyon) birlikte tüketici toplum modeli oluşmaya başlamış ve günümüzde ki son halini almıştır. Günümüz Kamu yapıları (Cami, Meclis, Kütüphane vs.) eskinin Anıtsal Kamu Yapısının yerini almıştır.

Tablo 6: İnsanlığın en erken dönemlerden günümüze değişimi (ekonomik ve anıtsal mimari açıdan)

	Yuvarlak Yapılar: PPNA/ÇÇNA Erken evrelerden Geç evrelerine değin kullanılan plan tipidir. Oval biçimleri ile birlikte geoid biçimli örnekleri bulunmaktadır. Tüm Yukarı Mezopotamya PPNA/ÇÇNA yerleşimlerinde hem anıtsal hemde konut yapılarında kullanılmıştır.
	Yuvarlak Köşeli Yapılar: PPNA/ÇÇNA sonlarında, daha çok PPNA-B/ÇÇNA-B Geçiş evresi'nde kullanılmış, dörtgen biçimleri ile dikdörtgen yapılara geçişi temsil etmektedirler. Yukarı Mezopotamya Bölgesi'nde evreye tekabül eden yerleşimlerin konutlarında görülürken anıtsal yapılarda kısıtlı tercih edilmiştir. Anıtsal Yapılarda Yukarı Dicle Vadisi'nden Hasankeyf ve Güsir Höyük, Boncuklu Tarla, Göbekli Tepe ve Nemrik 9 yerleşimlerinde iyi örnekler bulunmaktadır. Çayönü yerleşiminde aynı evreye ait yapılar olmasına karşın bunlar dikdörtgen biçimlidir. Kuzey Suriye yerleşimlerinde ise konutlarda çoğunlukla görülürken bunlar aynı zamanda çok hücreli/odalı yapılmışlardır.
	Dikdörtgen Yapılar: PPNB/ÇÇNB ile birlikte Yukarı Mezopotamya Bölgesinde görülmeye başlanan ve sonrasında sürekli kullanılan plan biçimidir. Jerf El Ahmar ve Boncuklu Tarla'da Yuvarlak Köşeli Yapılarla birlikte kullanılmıştır (PPNA-B/ÇÇNA-B Geçiş). Konutlarda sürekli aynı biçim var iken, anıtsal yapılarda sınırlama vardır. Bunun sebebi ise Kuzey Suriye yerleşimlerinde PPNB ile anıtsal kamu yapılarının kullanılmaması gösterilebilir. Orta Fırat ve Yukarı Dicle Vadisi'nde dikdörtgen Anıtsal Kamu Yapıları bulunmaktadır. Çayönü, Boncuklu Tarla, Nevali Çori, Göbekli Tepe yerleşimlerinde örnekleri bulunmaktadır. PPNB/ÇÇNB orta ve geç evrelerinde anıtsal kamu yapılarında eklemeler yapılmaya başlanmış, çok hücreli/odalı olarak (kompleks) kullanılmışlardır. Çayönü, Boncuklu Tarla ve Göbekli Tepe yerleşimlerinde bulunan terazzo tabanlı anıtsal kamu yapılarında görülmektedir.
	Dikdörtgen Çok Hücreli/Odalı Yapılar: PPNB ile birlikte yaygınlaşan dikdörtgen planlı yapılar dönemin orta ve sonlarında eklemelerle genişletilmeye başlanmış ve özellikle Çanak-Çömlekli Neolitik (PN/ÇN) Dönemde yaygın kullanılmıştır. Konutlardan depolama yapılarına değin çeşitlilik göstermektedir. Çayönü, Boncuklu Tarla, Nevali Çori, Mezraa Teleilat, Akarçay, Sumaki Höyük, Hakemi Use, Tell Halula, Tell Sotto, Umm Dabagyah, Tell Arpaciyah, Tell Halaf ve Abu Hureyra gibi PPNB/ÇÇNB ve Çanak-Çömlekli Neolitik yerleşimlerinin hepsinde görülmektedir.

Tablo 7: Yukarı Mezopotamya Bölgesi, mimari planların kronolojik gelişimi ve dağılımı

ÖZGEÇMİŞ

Kişisel Bilgiler

Soyadı, Adı :ÇİFTÇİ, YUNUS
Uyruğu :T.C
Doğum Tarihi ve Yeri :
Telefon :
Faks :
E-mail :
ORCİD :

Eğitim

Derece	Eğitim Birimi	Mezuniyet Tarihi
Doktora	Arkeoloji	-
Yüksek Lisans	Arkeoloji	2016
Lisans	Arkeoloji	2014

İş Deneyimi

- 2010-2011 Eski Ahlat Şehri Kazıları
- 2011-2012 Ilısu Barajı Kurtarma Kazıları "Müslümantepe Höyüğü" -
- 2012-2013 Van Kalesi Höyüğü
- 2012-2014 Van Müzesi Çizim ve Belgeleme İşleri
- 2013-2014-2015 Kütahya Kureyşler Barajı Kurtarma Kazıları
- 2015 Çavuştepe Kalesi Kazısı
- 2010-2015 yılları arası Muş Yüzey Araştırmaları (Doç. Dr. Hanifi Biber Başkanlığında)
- 2016 Tilbeşar Höyük Kazıları
- 2017 Ilısu Barajı Kurtarma Kazıları "Boncuklu Tarla" Kazıları
- 2018 Alparslan Barajı II Kurtarma Kazıları "Tepeköy Höyük Kazısı" ve "Kayalıdere Kalesi Kazısı"

- 2019 Ilısu Barajı Kurtarma Kazıları "Boncuklu Tarla" ve "Çemka Höyük" kazıları
- 2020 Boncuklu Tarla Kazıları
- 2020 Mazıdağı, Derik, Savur/Mardin Arkeolojik Yüzey Araştırmaları (Doç. Dr. Bülent Genç Başkanlığında)
- 2021 Yılından itibaren Boncuklu Tarla Kazı Başkan Yardımcısı

Yayınlar

- Yüzüncü Yıl Üniversitesi Yüksek Lisans Tezi (2016) "***Yüzey Araştırmalarında Ele Geçen Çanak – Çömlekler Işığında Muş Bölgesi'nde Erken Transkafkasya Kültürü***" (Dan. Doç. Dr. Hanifi Biber)
- Biber, H. ve Çiftçi, Y. (2017). "Malazgirt ve Bulanık Ovalarında Erken Transkafkasya Dönemi Yerleşmeleri ve Çanak - Çömlekleri". ***Van Yüzüncü Yıl Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi***, 35/1, 1-43.
- Çiftçi, Y., Kodaş, E., Genç, B., (2020). "Çemka Höyük'te Açığa Çıkarılan Çanak-Çömleksiz Neolitik Dönem A Evresi Radyan Planlı Yapılar". ***Anatolia/Anadolu 46***, Ankara, 25-48.
- İpek, B. ve Çiftçi, Y. (2020). "Boncuklu Tarla Doğu Alanı Çanak Çömleksiz Neolitik Dönem Mimarisi ve Köy-Mekan Organizasyonu". ***Mukaddime***, 11(1), 212-234
- Kodaş, E., Çiftçi, Y, Labedan-Kodaş, C., Özkan, K., (2020). "Boncuklu Tarla'da Ele Geçen Kulak Tıkaçları Üzerine Bazı Gözlemler: Terminoloji ve Fonksiyon", ***Aderg XXV*** (***Ege Arkeoloji Dergis***i), 69-79.
- Kodaş, E., Çiftçi, Y., Erdoğan, N. (2019). "Boncuklu Tarla' da Tespit Edilen Orta PPNB Dönem Yongalama Atölyesi Üzerine İlk Gözlemler". ***35. Arkeometri Sonuçları Toplantısı,*** Ankara, 185-194.
- Kodaş, E., Genç, B., Çiftçi, Y., Labedan-Kodaş, C., Erdem, Ç. (2020). "Çemka Höyük: A Late Epi-Palaeolithic and Pre-Pottery Neolithic Site on the Upper Tigris, Southeast Anatolia". ***Neo-Lithics 20***, 40-46.

Sempozyumlar:

- Kodaş, E., Çiftçi, Y., Erdoğan, N. (2019). "Boncuklu Tarla' da Tespit Edilen Orta PPNB Dönem Yongalama Atölyesi Üzerine İlk Gözlemler". ***35. Arkeometri Sonuçları Toplantısı,*** Diyarbakır.
- Kodaş, E. ve Çiftçi, Y., ''Çemka Höyük Kazıları: İlk gözlemler.'' ***Uluslararası Göbekli Tepe ve Neolitik Çağ Yerleşimleri Kongresi***. 28-30 Kasım Şanlıurfa, 2019.
- Kodaş, E. ve Çiftçi, Y. "Boncuklu Tarla ve Çemka Höyük Kazıları". ***3. Uluslararası Ilısu Barajı ve HES Projesi Sempozyumu,*** 10-12 Kasım, Mardin, 2019.

Projeler

- DAI, NENA Project 2020, "The Public Structures during the PPNA Period in the Northern Mesopotamia: New Data and New Comments" - "Kuzey Mezopotamya'da PPNA Dönem'de Kamusal Alanlar: Yeni Veriler ve Yeni Yorumlar".

ORİJİNALLİK RAPORU

VAN YÜZÜNCÜ YIL ÜNİVERSİTESİ

SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ

LİSANSÜSTÜ TEZ ORİJİNALLİK RAPORU

04/03/2021

Tez Başlığı / Konusu:

"Yukarı Mezopotamya Bölgesi, Başlangıcından Neolitik Çağ'ın Sonuna Kadar Anıtsal Yapıların Kültürel, Sosyal Ve Ekonomik Bağlamda Değerlendirilmesi"

Yukarıda başlığı/konusu belirlenen tez çalışmamın Kapak sayfası, Giriş, Ana bölümler ve Sonuç bölümlerinden oluşan toplam 700 sayfalık kısmına ilişkin, 22/02/2021 tarihinde Sosyal Bilimler Enstitüsü tarafından Turnitin intihal tespit programından aşağıda belirtilen filtreleme uygulanarak alınmış olan orijinallik raporuna göre, tezimin benzerlik oranı % 1 (Yüzde Bir) dir.

Uygulanan Filtreler Aşağıda Verilmiştir:

- Kabul ve onay sayfası hariç,
- Teşekkür hariç,
- İçindekiler hariç,
- Simge ve kısaltmalar hariç,
- Gereç ve yöntemler hariç,
- Kaynakça hariç,
- Alıntılar hariç,
- Tezden çıkan yayınlar hariç,
- 7 kelimeden daha az örtüşme içeren metin kısımları hariç (Limit match size to 7 words)

Yüzüncü Yıl Üniversitesi Lisansüstü Tez Orijinallik Raporu Alınması ve Kullanılmasına İlişkin Yönergeyi İnceledim ve bu yönergede belirtilen azami benzerlik oranlarına göre tez çalışmamın herhangi bir intihal İçemediğini; aksinin tespit edileceği muhtemel durumda doğabilecek her türlü hukuki sorumluluğu kabul ettiğimi ve yukarıda vermiş olduğum bilgilerin doğru olduğunu beyan ederim.

Gereğini bilgilerinize arz ederim.

04/03/2021
Yunus ÇİFTÇİ

Adı Soyadı : Yunus ÇİFTÇİ

Öğrenci No : 169208019

Anabilim Dalı : Arkeoloji

Programı : Yüksek Lisans Dereceli Doktora

Statüsü : Y. Lisans □ Doktora □

DANIŞMAN
Doç. Dr. Hanifi BİBER
……./……./2021

ENSTİTÜ ONAYI
U Y G U N D U R
……./……./2021
Prof. Dr. Bekir KOÇLAR
Enstitü Müdürü